
બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

(રાજ્યતંત્ર સાથે)

લેખક,
પ્રોફેસર કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર,
એમ. એ.

કિંમત રૂ-૦-૦

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કોર્પોરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૦૬૮ ચર્ચક

પુસ્તકનું નામ ળિરિશ લોફ્રેન્સીઈલિશ

વિાપ મ ૨૭ : ૯૪૭ : લે ૨ : ૧. ૯૧૨.

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

(રાજ્યતંત્ર સાથે)

લેખક,

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર, એમ. એ.,

વડોદરા કૉલેજમાં પ્રોફેસર

ને

કાદાનદાસ મંછારામ તથા ધીરજલાલ મથુરાદાસ સ્કૉલર.

પ્રકાશક,

કેરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ, સુરત.

૧૯૨૯

કિંમત, રૂ. ૨.

પ્રોફેસર કામદારનાં બીજાં પુસ્તકો—

A Survey of Indian History, 1757-1858,

Rs. 3

A History of India, political and

administrative, 1757-1920,

Rs. 2-8-0.

A History of the Mogul Rule in

India, 1526-1761,

Rs. 3.

હિંદુસ્તાનનો શાઓપયોગી ઇતિહાસ,

રૂ. ૨.

હિંદની પ્રજાનો ટૂંકો ઇતિહાસ.

રૂ. ૦-૧૧-૦.

અર્થશાસ્ત્ર.

૧૫૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
૨ દિવાલ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

PRINTED BY

YAJRAM MANSINGH AT THE "SURAT CITY" PRINTING PRESS,

NEAR CHOUTA BRIDGE, SURAT.

A

PUBLISHED BY

BALUBHAI KARSANDAS OF MESSRS. KARSANDAS NARANDAS
AND SONS, BOOK-SELLERS AND PUBLISHERS, NANAVAT, SURAT.

(સર્વ હક લેખકસ્વાધીન છે.)

પ્રસ્તાવના.

કર્તા તરફથી. તા. ૧૧-૮-૧૯૨૯, સુ. વડોદરા.

“ શું હવે તમારે સાહેબલોકનો ઇતિહાસ સાંભળવો છે ? તો બહુ સારું, હું તે કહું છું. તમારી એ ઇચ્છા સ્વાભાવિક અને વખાણવાન્નેગ છે. અંગ્રેજો આપણા દેશમાં એકચક્રી રાજ્ય કરે છે અને વળી તેમની ચતુરાઈ બધી બાબતમાં બેઠક છે, તેથી એવા લોકનો ઇતિહાસ આપણે અમુક જાણવો જોઈએ. ” આવાં સાદાં વાક્યોથી આરંભ કરી સ્વ. નવલરામભાઈએ “ શાળાપત્ર ”માં ઇ. સ. ૧૮૮૦ના ઓગસ્ટ માસથી તે દેઃ ઇ. સ. ૧૮૮૭ના માર્ચ માસ સુધી ઇંગ્લંડનો ઇ. સ. ૧૭૨૦ સુધીના ઇતિહાસ આપ્યો હતો તેને આજે ૪૧ વર્ષો પૂરાં થઈ ગયાં છે. ત્યાર પછી તો દેઃ ઇ. સ. ૧૯૨૮ સુધીના ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ ઉપર કેટલાંએક પુસ્તકો લખાયાં છે. આ પુસ્તક પણ એ સાહિત્યમાં એક નવી કૃતિ તરીકે બહાર પાડવામાં આવ્યું છે.

પુસ્તકને લખવાનાં ને બહાર પાડવાનાં એ કારણો અહિં જણાવવામાં વાંધા હોઈ શકે નહિ. પહેલું તો, આવી એક કૃતિની મને ખાસ આવશ્યકતા લાગી; બીજું, “ હિંદુસ્તાનનો શાળાપયોગી ઇતિહાસ ” ને “ હિંદની પ્રજાનો ઇતિહાસ ” એ એ પુસ્તકોને શાળાઓમાં મળેલા કનૈજનથી તેવી જ શૈલી ઉપર ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખવાનું મને પ્રોત્સાહન મળ્યું.

એક જ વિષય ઉપર વધારે પાઠ્ય પુસ્તકો શા માટે લખાતાં હશે ? આવો સવાલ ઘણી વાર જુદી જુદી મનોવૃત્તિવાળાં માણસાં કરે છે. ને સવાલનાં ઉત્તરો ઘણાં છે. બીજા દેશોમાં દર વર્ષે કેટલાં પાઠ્ય પુસ્તકો બહાર પડે છે ? તેમના લખનારાઓ કોણ હેય છે ? વિષયના સારા અભ્યાસ પછી વિદ્યાર્થીઓને ને શિક્ષકોને ઉપયોગી નીવડે તેવું સાહિત્ય શા માટે ન આપવું ? ઇતિહાસના શાસ્ત્રીય અભ્યાસનો પાંચો શાળા નહિ તો બીજી

કઈ સંસ્થા ? હેલ્થો જવાબ તો એ છે કે સેક્રેડો વર્ષોના ઇતિહાસનું યોગ્ય પાઠ્ય પુસ્તક લખતાં જેટલા સાહિત્યને જેવાની ને વિચારવાની જરૂર પડે છે તેટલું સાહિત્ય સંશોધન—Research—ના કાર્ય અર્થે જેવું કે વિચારવું પડતું નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે.

આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ માટે લખવામાં આવ્યું છે. આપણી યુનિવર્સિટીએ માધ્યમિક અભ્યાસક્રમની પરાકાષ્ટા-સ્કૂલ લીવિંગ પરીક્ષા માટે અત્યારે ઇંગ્લંડનો ઇ. સ. ૧૪૮૫થી તે ઇ. સ. ૧૯૦૧ સુધીનો ઇતિહાસ મૂક્યો છે. હવે ઇ. સ. ૧૪૮૫ પહેલાંનો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ શાળાઓમાં ચોથા ધોરણમાં એક વર્ષ સુધી શીખવાય છે; વળી ઇ. સ. ૧૪૮૫ પછીનો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ તે સાલની પહેલાંનો વૃત્તાંત વાંચ્યા સિવાય બરોબર સમજી શકાય નહિ; આ કારણોથી આ પુસ્તકનાં થોડાં-એક પાનાંમાં ઇ. સ. ૧૪૮૫ પહેલાંનો ઇતિહાસ સરળતાથી સમજાવવામાં આવ્યો છે. ટયુડર રાજ્યોના અમલ પદીનો ઇતિહાસ સ્કૂલ લીવિંગ પરીક્ષામાં મૂકવામાં આવ્યો છે; તે ઉપરાંત ડ્રોક્ષેન્નેમાં પણ અર્વાચીન યુગનો કેટલોક ઇતિહાસ શીખવાય છે. આ યુગનો ઇતિહાસ વિદ્યાર્થીએ વધારે વિચારપૂર્વક જોવો જોઈએ. પુસ્તકમાં આ બાબતની ઉપયોગિતા સ્વીકારવામાં આવી છે ને લખાણની યોજના પણ એ વિચાર ઉપર ઘડાઈ છે.

ઇગ્ગંડના ઇતિહાસના કેટલાંએક પારિભાષિકો અહિં મૂળમાં જ મેં આપ્યાં છે; તેમનું ઘેરાળ “ગુજરાતી” કરવાની પ્રયત્ના મેં કરી નથી, કારણ કે તેની જરૂર જ નહોતી.

૬. સ. ૧૪૮૫ પછીનો ઇતિહાસ લખતાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી ને ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાંથી અનુદ્રૂણ પ્રસાદીઓ ઉમેરવામાં આવી છે, પણ ૬. સ. ૧૪૮૫ પહેલાના ઇતિહાસ માટે નહિ; કારણ કે એમાં ધોરણનાં બાળકો માટે તે યોગ્ય કહેવાય નહિ.

આ ઇતિહાસમાં નીચેની લકીકતો ઉપર મેં ખાસ લક્ષ આપ્યું છે:—

- (૧) સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રોનું નિરૂપણ. (૨) કાર્યકારણનો સાંકળના આંકડાઓ જેવો પૂર્વાપર સંબંધ. (૩) રાજ્યકાય, આર્થિક ને સામાજિક સંસ્થાઓ. (૪) દેશાવર સાથેનો સંબંધ (૫) માત્ર પરીક્ષામાં “પાસ” થવાય તેટલું નહિ પણ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનું યોગ્ય જ્ઞાન. (૬) નકશાઓ.

ઇતિહાસ એ યાદદાસ્તનો વિષય છે—કયા વિષયનું જ્ઞાન શાસ્ત્રીય યાદદાસ્તનો વિષય નથી? અત્યારે ઇંગ્લંડની શાળાઓમાં ઇતિહાસ કેમ શીખવાય છે તે, સી. ઇ. રૉબિન્સને લખેલાં, ને હમણાં જ બહાર પાડેલાં, પણ પાંચ પાંચ આવૃત્તિઓ જેની નીકળી ગઈ છે, તે ચાર પુસ્તકોની દરેક પ્રસ્તાવનાનો એક ઉપયોગી ભાગ નીચે આપ્યો છે તેથી તુરંત જણાઈ આવશે:—

“Too often progress lags for want of it (memory); and a course of history leaves but a vague and inaccurate impression after the lapse of six months’ time. × × × The memory of them (the main facts) will gain rather than lose by ample illustration and discussion. Here therefore there is no excuse for economy of detail; and what space has been gained by the suppression of smaller issues may usefully be given to a more generous treatment of the large. Detail is of two sorts or rather may serve a double purpose. It supplies the means to a completer judgment, discovers the springs of human character and action, reveals the concrete beginnings from which great historical movements have been born. But besides this, there is another gain. Detail clothes the dry bones of fact with the warm

substance of reality. It will make even the dull tale live: and the trifling gossip of a Froissart or a Pepys stirs in us an interest which the vague generalisations of a textbook fail to move. Such details will not confuse the main impressions, but rather strengthen them; and so, whenever an episode seems worth mentioning at all, I have tried within the limits of my space to tell it properly".

આપણા પૂર્વજ્ઞેએ ઇતિહાસને પૂર્વવૃત્તં કથાયુક્તં કહ્યું હતો ને
આપણે શું ભૂલી જઈશું ?

.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પાનું
કર્તા તરફથી	૩-૬
શુદ્ધિપત્ર	૧૨
ખંડ ૧લો, ઇ. સ. ૧૪૮૫ સૂધી, ...	૧-૬૮
પ્રકરણ ૧લું, પ્રસ્તાવના.	૧-૬
,, ૨લું, કેલ્ટ, ગ્રિટન, ને રોમન	૬-૮
,, ૩લું, એંગ્લો સેક્સનો Anglo-Saxons	૮-૧૨
,, ૪થું, ડેઇનો ને સેક્સનો, ઇ. સ. ૭૮૭-૧૦૬૬	૧૨-૧૬
,, ૫મું, નોર્મન રાજાઓનો અમલ	૨૦-૨૬
,, ૬ટું, Angevin-એન્જેવિન અથવા પ્લેન્ટેજેનેટ Plantagenet-વંશનો અમલ, ઇ. સ. ૧૧૫૪-૧૨૧૬	૨૭-૩૮
,, ૭મું, પ્લેન્ટેજેનેટ વંશ (ચાલુ), ઇ. સ. ૧૨૧૬-૧૩૦૭	૩૮-૪૭
,, ૮મું, પ્લેન્ટેજેનેટ વંશ (ચાલુ), ઇ. સ. ૧૩૦૭-૧૩૯૯	૪૮-૫૮
,, ૯મું, લેકેસ્ટર વંશ, ઇ. સ. ૧૩૯૯-૧૪૮૫	૫૮-૬૮
ખંડ ૨જો, ટ્યૂડર વંશ, ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૬૦૩	૬૯-૧૧૮
પ્રકરણ ૧લું, ટ્યૂડર સમયનાં અવશ્યક લક્ષણો	૬૯-૭૦
,, ૨લું, સાતમો હેનરિ, અથવા ટ્યૂડર વંશની સ્થાપના, ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૫૦૯	૭૦-૭૮
,, ૩લું, આઠમો હેનરિ, ઇ. સ. ૧૫૦૯-૪૭	૭૯-૮૫
,, ૪થું, છઠ્ઠો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૫૪૭-૫૩	૮૫-૯૮
,, ૫મું, મેઇરિ, ઇ. સ. ૧૫૫૩-૫૮	૯૯-૧૦૨
,, ૬ટું, ઇલિઝબેથ, ઇ. સ. ૧૫૫૮-૧૬૦૩	૧૦૩-૧૧૮
ખંડ ૩જો, સ્ટુઅર્ટ વંશ, ઇ. સ. ૧૬૦૩-૧૯૦૨	૧૧૯-૨૧૯
પ્રકરણ ૭મું, સ્ટુઅર્ટ વંશના અમલની ઉપયોગિતા. પહેલો	જેઇમ્સ, ઇ. સ. ૧૬૦૩-૨૫... .. . ૧૧૯-૧૨૬
,, ૮મું, પહેલો ચાર્લ્સ ઇ. સ. ૧૬૨૫-૪૯	૧૨૬-૧૫૪
,, ૯મું, રાજ્યકાંતિનાં પ્રથમ પાંચ વર્ષો, ઇ. સ. ૧૬૪૯-૫૩	૧૫૪-૫૮

વિષય

પાનું

પ્રકરણ ૧૦મું, કૌમ્બેલ્લનો રાજ્યદંડ, ઇ. સ. ૧૬૫૪-૫૮ ...	૧૫૮—૬૬
„ ૧૧મું, રિચર્ડ કૌમ્બેલ્લ, ઇ. સ. ૧૬૫૮-૬૦ ...	૧૬૬—૬૭
„ ૧૨મું, ખીન્તે ચાલ્સ, ઇ. સ. ૧૬૬૦-૮૫ ...	૧૬૭—૮૩
„ ૧૩મું, ખીન્તે જેઈમ્સ, ઇ. સ. ૧૬૮૫-૮૮.	
હિંસાશન્ય રાજ્યક્રાંતિ. ...	૧૮૩-૧૯૨
„ ૧૪મું, વિલિઅમ ને મેઈરિ, ઇ. સ. ૧૬૮૬-૯૪.	
ત્રીન્તે વિલિઅમ, ઇ. સ. ૧૬૮૬-૧૭૦૨ ...	૧૯૩-૨૦૭
„ ૧૫મું, ઍન, ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૪ ...	૨૦૮—૧૯
ખંડ ૪થો, હેનોવર વંશ, ઇ. સ. ૧૭૧૪-૧૮૧૫ ...	૨૨૦-૩૫૭
પ્રકરણ ૧૬મું. હેનોવરના રાજાઓનો અમલ, ઇ. સ.	
૧૭૧૪-૧૮૧૫ ...	૨૨૦—૨૧
„ ૧૭મું, પહેલો જ્યોર્જ, ઇ. સ. ૧૭૧૪-૨૭.	
હેનોવર વંશની સ્થાપના ...	૨૨૧—૩૨
„ ૧૮મું, ખીન્તે જ્યોર્જ, ઇ. સ. ૧૭૨૭-૬૦ ...	૨૩૨—૬૩
„ ૧૯મું, વાડમય, કળા, વિજ્ઞાન. આર્થિક સ્થિતિ ...	૨૬૩—૬૬
„ ૨૦મું, બિલ્ગ અમીરાત ને રાજ ત્રીન્તે જ્યોર્જ,	
ઇ. સ. ૧૭૬૦-૧૮૨૦ ...	૨૬૬—૭૬
„ ૨૧મું, ત્રીન્તે જ્યોર્જ રાજ કુલ મુખત્યાર. અમેરિકાનાં	
સંસ્થાનો સ્વતંત્ર ...	૨૮૦—૯૧
„ ૨૨મું, ત્રીન્તે જ્યોર્જ (ચાલુ)-નાનો પિટ્ટ ને નવા	
ટોરિઓનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૮૪-૯૨ ...	૨૯૧—૯૭
„ ૨૩મું, ફ્રાંસમાં મેઈડી રાજ્યક્રાંતિ-The French Re-	
volution. ફ્રાંસ સીમે મહાયુદ્ધ. પિટ્ટનો કાર-	
ભાર (ચાલુ). ઇ. સ. ૧૮૦૬-૧૮૦૧ ...	૨૯૭-૩૧૧
„ ૨૪મું. નેપોલિયન અને યુરોપ; પિટ્ટનું મરણ; મહા-	
વિપ્રલંબી સમાપ્તિ; જ્યોર્જનાં છેલ્લાં વર્ષો; ઇ. સ.	
૧૮૦૨-૨૦ ...	૩૧૧—૩૨
„ ૨૫મું. વાડમય. સમાજ. હુન્નરકુદ્રોગ ...	૩૩૨—૩૭
„ ૨૬મું, નવા યુગનો અવતાર. ઓગણીસમી સદીના	
અંગ્રેજી ઇતિહાસનાં મુખ્ય લક્ષણો ...	૩૩૮—૪૦

વિષય

પાનું

પ્રકરણ ૨૭મું ચોથા જ્યોર્જ, ટોરિઓનો કારભાર (ચાલુ),	૩૧૦—૪૬
ઈ. સ. ૧૮૨૦—૩૦	
,, ૨૮મું, ચોથા વિલિયમ, ઈ. સ. ૧૮૩૦—૩૭; લિબરલ	
પક્ષનો વિજય	૩૪૭—૫૭
ખંડ પાંચમો, વિક્ટોરિયાનો યુગ	૩૫૮—૪૦૪
પ્રકરણ ૨૯મું, મહારાણી વિક્ટોરિયા (૧) જીના અમીરોના કારભારો,	
ઈ. સ. ૧૮૩૭—૫૨; મેલબોર્ન; પીલ; રસ્સેલ ...	૩૫૮—૬૮
,, ૩૦મું, રાણી વિક્ટોરિયા, (૨) જીના અમીરોના કારભારો;	
ઈ. સ. ૧૮૫૨—૬૫; ઈર્બી, ગ્રાબરુડીન ને પામરસ્ટન. ૩૬૮—૭૬	
,, ૩૧મું, નવી લિબરલ અને કૉનઝર્વેટિવ રાજ્યનીતિઓ.	
ડિઝરાદલિ અને ઝેલ્ડસન. ઈ. સ. ૧૮૬૫—૯૫ ...	૩૭૬—૯૭
,, ૩૨મું. યુનિયનિસ્ટ કારભાર; બોર લોકો સામે વિગ્રહ;	
નવી સામ્રાજ્યનીતિ; રાણીનું અવસાન; ઈ. સ.	
૧૮૬૫—૧૯૦૧	૩૯૭—૪૦૪
,, ૩૩મું, વીસમી સદી	૪૦૫—૪૧૯
બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર... ..	૪૨૦—૪૫
રાજ્યવહિવટની સામાન્ય સંસ્થાઓ	૪૨૧
બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર	૪૨૧
તાજ	૪૨૨—૪૨૩
King-in-Council	૪૨૩—૪૨૪
પ્રધાનમંત્રી	૪૨૪
જવાબદાર રાજ્યતંત્ર એટલે ?	૪૨૪—૪૨૫
કૉનિનેટનો કારભાર	૪૨૫—૪૨૬
મુખ્ય પ્રધાન	૪૨૭—૪૨૮
પાર્લિમેંટ	૪૨૮
પાર્લિમેંટનાં કર્તવ્યો	૪૨૮—૪૨૯
હાઉસ ઓફ કૉમન્સ	૪૨૯—૪૩૦
હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝ	૪૩૧
સ્પીકર. લૉર્ડ ચેન્સેલર	૪૩૧—૪૩૨
પાર્લિમેંટનું કામકાજ	૪૩૨

વિષય	પાનું
બિલ્લ	૪૩૨-૪૩૩
બજેટ	૪૩૩-૪૩૪
હાઉસ ઓફ લોર્ડ્ઝ ન્યાયસભા તરીકે	૪૩૪-૪૩૫
હાઉસ ઓફ લોર્ડ્ઝનું ખર્ચ પ્રયોજન	૪૩૫-૪૩૬
રાજ્યકીય પક્ષો	૪૩૬
રાજ્યનો વહિવટ. અમલદારવર્ગ	૪૩૬-૪૩૮
ત્રીજી પાનું	૪૩૮-૪૩૯
રાષ્ટ્રના સેક્રેટરીઓ	૪૩૮-૪૩૯
દરિયાઈ લશ્કર	૪૩૯
વેપારપાનું	૪૩૯
કેળવણીપાનું	૪૩૯
આરોગ્યપાનું	૪૩૯
ખેતીપાનું ને માછીપાનું	૪૩૯
બહાર બાંધકામનું પાનું	૪૩૯
લોકેસ્ટરની ઇચિનો ચેન્સેલર	૪૩૯-૪૪૦
પેન્શન માટે પ્રધાન	૪૪૦
કામદારવર્ગ માટે પ્રધાન	૪૪૦
પોસ્ટ ઓફિસ	૪૪૦
અદાલતો	૪૪૦-૪૪૧
સ્થાનિક સ્વરાજ્ય	૪૪૧-૪૪૨
કેળવણી, આરોગ્ય, ખેતી. કામદારો માટે કાયદાઓ	૪૪૨-૪૪૩
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૪૪૩-૪૪૫
(૧) બ્રિટિશ ટાપુઓ	૪૪૩
(૨) સ્વરાજ્ય ભાગવતાં સંસ્થાનો-Dominions	૪૪૩
(૩) હિંદુસ્તાન	૪૪૪
(૪) તામિલ સંસ્થાનો,-Crown Colonies	૪૪૪
(૫) રક્ષિત દેશો-Protectorates	૪૪૪
(૬) Mandated Territories	૪૪૪
ઇતિવાક્યો	૪૪૬-૪૪૭
અમાસિ	૪૪૭-૪૪૮

નકશાઓ

પાનું

૧ રામનું મહારાજ્ય	૭
૨ આઠમા સૈકાનું ઇંગ્લંડ	૯
૩ ઓટ્ટો ને સેક્સનો	૧૦
૪ હેન્રી	૧૩
૫ દસમા સૈકાનું ઇંગ્લંડ	૧૬
૬ બીબ્લ હેનરિનું ફ્રાંસનું રાજ્ય	૨૬
૭ આયર્લેન્ડ	૩૨
૮ પેલેસ્ટાઇન	૩૪
૯ પાંચમા આઠસનું સામ્રાજ્ય	૮૨
૧૦ પ્રોટેસ્ટન્ટો ને રામન કેથોલિકો	૧૦૭; ૧૨૭
૧૧ રાજપ્રબંધ વચ્ચેનું યુદ્ધ	૧૪૬
૧૨ ચૌદમો લઘી ને તેના મિત્રો	૨૦૨
૧૩ રોબર્ટની ગાદીના વારસા માટેનો વિગ્રહ	૨૧૦
૧૪ સમયાર્થિક વિગ્રહ	૨૫૮
૧૫ ઉત્તર અમેરિકા (અમેરિકન વિગ્રહ અગાઉ)	૨૮૪
૧૬ અમેરિકા ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે સંગ્રામ	૨૮૬
૧૭ ઉત્તર અમેરિકા (અમેરિકન વિગ્રહ પછી)	૨૮૮
૧૮ પેનિનસ્યુલર વિગ્રહ	૩૨૨
૧૯ ડૉ. સ. ૧૮૧૨માં નેપોલિયનની સત્તા	૩૨૪
૨૦ વાંચનાના કરાર પછીનો યુરોપગ્રંથ	૩૨૮
૨૧ ઇંગ્લંડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ	૩૩૬
૨૨ ક્રિમિયા	૩૭૨
૨૩ હજીમ ને સુદાન	૩૮૮
૨૪ બ્રિટિશ દક્ષિણ આફ્રિકા	૩૯૮
૨૫ બ્રિટિશ મહારાજ્ય, ડૉ. સ. ૧૯૧૪-૧૯ના મહાવિગ્રહ પછી	

વંશવૃક્ષો

૧ ઓલ્ડનો ફ્રાંસની ગાદી ઉપરનો હક્ક	૫૪
૨ ટ્યુડર વંશ	૭૯
૩ સ્ટુઅર્ટ વંશ	૧૧૮
૪ હેનોવર વંશનો હક્ક	૧૬૧
૫ રોબર્ટની ગાદી માટેના યુદ્ધને સમજાવતા વંશવૃક્ષ	૨૦૧

શુદ્ધિપત્ર

પાનું	લોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૫	ચાથી	જોકો	જોકોતો
૬૨	૧૬મી	Jean	Joan
૬૪	૭૦મી	Fardinand	Ferdinand
૮૪	પાંચમી	મુલેદ હતી.	મુલેદ નેઈતી હતી.
૧૬૪	૨૩મી	પણુ ખાતર	પણુ
૧૭૯	૧૪મી	પક્ષકારાએ	પક્ષકારા
૧૯૨	છેલ્લી	frame	frame of the Corsican
૨૩૮	૮મી	પૂરેપૂરે	પૂરેપૂરા
૨૬૭	બીજી	સ્વચ્છદી	સ્વચ્છદી
૩૭૬	નોંધમાં પાંદેલી રાજ્યનીતિનું		રાજ્યનીતિ
૩૭૯	,,	Parliamentarian	Parliamentarian
૪૦૦	૮મી	Kitchener	Kit-chener
૪૩૨	૨૩મી	ત્રીજી વાર	બીજી વાર

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

ખંડ ૧લો. ઈ. સ. ૧૪૮૫ સૂધી

પ્રકરણ ૧લું

પ્રસ્તાવના

બ્રિટિશ ઇતિહાસ—યૂરોપની પશ્ચિમ દિશામાં વાયવ્ય કોણમાં આવેલા અને દરિયાથી તે ખંડથી એકદમ જુદા પડતા જુદા જુદા ટાપુઓની હારને બ્રિટિશ ટાપુઓ કહેવામાં આવે છે. એ ટાપુઓમાં એકટ બ્રિટન Great Britain—અથવા ઇંગ્લંડ ને સ્કોટલંડ, ને આયર્લંડ મુખ્ય છે. ઇંગ્લંડના લોકોનો ઇતિહાસ અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ કહેવાય છે, જે કે કેટલાક વખત થયાં આ ઇતિહાસમાં સ્કોટલંડ ને આયર્લંડના લોકોના ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. અત્યારે તો અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ એટલે ઇંગ્લંડ, સ્કોટલંડ ને આયર્લંડના લોકોનો ઇતિહાસ ગણાય છે. એ લોકોએ છેલ્લાં બસો વર્ષો દરમિયાન દુનિયાના જુદા જુદા ભાગો ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું છે તેથી તેમના ઇતિહાસમાં તેમની આ પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન પણ આવી જવું જોઈએ. એ ઉપરાંત, તેમની ધાર્મિક, આર્થિક, ને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર પણ આપણે આ પુસ્તકમાં થોડે અંશે કરી જઈશું.

બ્રિટિશ ઇતિહાસ શીખવાનું પ્રયોજન:—વિદ્યાર્થી ને વાચક એકદમ પૂછશે કે યૂરોપના ખુણામાં આવેલા એક નાના દેશના લોકોનો ઇતિહાસ વાંચી હિંદુસ્તાન દેશનાં બાળકો શું કરશે ? આ સવાલ બરોબર છે અને તેનો જવાબ આપવાની ખાસ જરૂર છે. આપણે ઇંગ્લંડનો ને તેની પ્રજાનો ઇતિહાસ ખરેખર સમજવો જોઈએ. પહેલું કારણ તો ચોખ્ખું છે. આપણે ત્યાં અત્યારે અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય ચાલે છે. અંગ્રેજોનો

ઇતિહાસ, તેમના રીવાજો, ને તે પ્રજાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો આપણે જાણવાની ખાસ અગત્ય છે, કારણ કે આપણા રાજ્યતંત્રમાં તેમનો જ હાથ છે. યૂરોપના ખીજા દેશો કરતાં ઇંગ્લંડની સાથે આપણે ઘણા નિકટ સંબંધમાં આવ્યા છીએ ને હજુ પણ છીએ. તે લોકોનો ઇતિહાસ આપણે જોટલી સહેલાઈથી વાંચી ને સમજી શક્યું તેટલી સહેલાઈથી અત્યારે આપણે ખીજા કોઈ પણ દેશનો ઇતિહાસ વાંચી કે સમજી શક્યું નહિ. આપણે હવે નાનપણથી જ અંગ્રેજી ભાષા વાંચી ને સમજી શકીએ છીએ. ઇંગ્લંડે આખી દુનિયામાં પોતાનું રાજ્ય ને પોતાનો વેપાર એવી સુંદર રીતે અત્યારે જમાવ્યાં છે કે આપણા દેશમાં તેમનું રાજ્ય ન હોત તો પણ આપણે તે દેશનો ઇતિહાસ વાંચવા લલચાત. ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ કોઈ પૃથ્વીના ખુણામાં આવેલા એક અગ્નિપ્રસ્થ દેશનો ઇતિહાસ નથી. રાજ્યવર્ણવટમાં, અર્થશાસ્ત્રમાં, સાહિત્યમાં ને સ્વતંત્રતાની લડતમાં ઇંગ્લંડના ઇતિહાસના વાચનથી દરકોઈ માણસને ઉત્તમ ઓધ મળી શકશે. ઇંગ્લંડે આખા યૂરોપને રાજ્યતંત્રના ને સ્વતંત્રતાના પાઠો શીખવ્યા છે. ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટનું અનુકરણ ખીજાં તમામ રાજ્યોએ કર્યું છે. આ કારણથી પણ આપણે ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ સમજવો જોઈએ. સ્વતંત્રતા, આત્મભોગ, રાજ્યવર્ણવટની કળા, વેપારની વૃદ્ધિ વગેરે માટે આપણે કોઈ પણ ઉપાયો લેવા જોઈએ તો તે માટે ઇંગ્લંડ પાસેથી આપણે ઘણું શીખીએ એમ છે. વળી છેલ્લાં બેસાં વર્ષોથી ઇંગ્લંડ યૂરોપમાં મુખ્ય રાજ્ય ગણાતું આવ્યું છે ને છેલ્લાં સો વર્ષથી તો તે આખી પૃથ્વી ઉપર એક પહેલી પંકિતનું રાજ્ય ગણાય છે.

ઇંગ્લંડનો હમણાનો ઇતિહાસ એટલે ખીજાં રાજ્યોના પરસ્પર સંબંધના ઇતિહાસનો ટૂંકો સાર, એમ કહેતાં જરાય ખોટું નહિ કહેવાય. વળી ઇંગ્લંડનો છેલ્લાં વર્ષોનો ઇતિહાસ, એટલે યૂરોપનાં રાજ્યોનાં પરસ્પર વ્યવહારના ઇતિહાસનો ટૂંકો સાર એમ કહીએ તો ખોટું કહેવાશે નહિ. આ કારણથી પણ આપણે ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનું વાચન અવશ્ય રાખવું જોઈએ. એ ઇતિહાસની હકીકતો જાણવાથી આપણે “એક પંથ ને દો કાજ” નહિ પણ એક પંથ ને અનેક કાર્યો સાધશું—આપણે ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ જોઈશું એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે ઘણી વાર આપણે યૂરોપનાં રાજ્યોનો પણ

ઇતિહાસ, ને તેથી સંસ્કૃતિ-પ્રગતિ-Progress-નો પણ ઇતિહાસ બેધ શક્યું, કારણ કે સંસ્કૃતિ કે પ્રગતિમાં અત્યારે યુરોપનાં રાજ્યો આગેવાની ધરાવે છે અને એશિયાના ને આફ્રિકાના મોટા મોટા મુત્સદ્દીઓ ને આગેવાનો તેમને પગલે ચાલે છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, દેશાવરનો વ્યવહાર ને હુન્નરઉદ્યોગનો વિકાસ, એટલાં વાનાં સમજવા માટે પણ અંગ્રેજી ઇતિહાસ વાંચવાની ખાસ અગત્ય છે.

બ્રિટિશ ટાપુઓ:—બ્રિટિશ ટાપુઓનું કુલ ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૨૧,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે ને તેમાં આયર્લેન્ડનું ૩૨૬૦૦ ચોરસ ફૂટ માઈલનું ક્ષેત્રફળ સમાઈ જાય છે. તેમાં પ્રથમ ગ્રેટ બ્રિટન અથવા ઇંગ્લેન્ડ ને સ્કોટલેન્ડ આવે છે ને તેમાં પ્રથમ ઇંગ્લેન્ડ આવે છે. ઇંગ્લેન્ડનું ક્ષેત્રફળ ચેનલના ટાપુઓ ને વેઈલ્સ-Wales સહિત ૫૮૬૧૧ ચોરસ માઈલ છે અને તેની લંબાઈ પહેળાઈ અનુક્રમે લગભગ ૪૨૦ ને ૩૬૦ માઈલ છે. ટવીડ નદીની ઉત્તરનો ભાગ સ્કોટલેન્ડ ને દક્ષિણનો ભાગ ઇંગ્લેન્ડ કહેવાય છે. તેની ઉત્તરે આર્ક્ટિક સમુદ્ર, પૂર્વે ઉત્તર સમુદ્ર, દક્ષિણે બ્રિટિશ સામુદ્રધુની, અને પશ્ચિમે અટલન્ટિક મહાસાગર, આઈરિશ સમુદ્ર ને સેન્ટ ન્યોર્જની સામુદ્રધુની, આવેલાં છે. ઇંગ્લેન્ડની પશ્ચિમ દિશા તરફ ને સ્કોટલેન્ડની ઉત્તર દિશામાં નાના પર્વતો આવેલા છે પણ તે પર્વતોમાં કોઈ પણ ગિરનાર કે પાવાગદના ટુંગરથી બહુ વધારે ઊંચો તો નહિ હોય. ટાપુઓના ચારે ડિનારાઓ ભાંગ્યાતુટ્યા છે તેથી તે ઠેકાણે બંદરો, ગાદીઓ, વગેરે માટે પૂરતાં સાધનો મળી શકે છે. આ જ કારણથી બ્રિટિશ સમૃદ્ધિ દેશાવરના વેપાર ઉપર ને નૌકાયણ ઉપર રહી છે અને બ્રિટિશ લોકો નૌકાયણમાં પ્રથમ પંક્તિમાં રહેવા પ્રયત્ન કરે છે.

ઇંગ્લેન્ડનાં આબોહવા શીતળ ને તંદુરસ્ત છે. ત્યાં હંડી ઘણી પડે છે પણ કામ ન કરી શકાય એટલી સખ્ત હંડી પડતી નથી. ઇંગ્લેન્ડના ઊનાળો તે આપણો શીયાળો જાણવો. વર્ષાદ પણ ત્યાં સામાન્ય રહે છે; તેથી ખેતી ને હુન્નરઉદ્યોગને પુષ્ટિ મળી શકે છે. આ ટાપુઓમાં કેટલાંક સુંદર સરોવરો છે. ઘઉં, વટાણા, જવ, ઓટ-Oat, બટાટા, આજર,

કોખીચ, ઑપલ, શાકભાજી ને લીલો મેવો ઇંગ્લંડમાં પાકે છે પણ હાલ મુખ્યત્વે તો અંગ્રેજો દેશાવરના વેપાર ઉપર ને પોતાનાં કારખાનાંઓમાં તૈયાર થતા માલની નિકાસ ઉપર જીવે છે. ખાધા-ખોરાકીની વસ્તુઓ અત્યારે ઇંગ્લંડમાં બહુ નીપજતી નથી. દરિયામાં ને નદીઓમાં સરસ માછલીઓ નીપજે છે તેના ઉપર હજારો માણસો નીભે છે. આખા દેશમાં સુતરાઉ, રેશમી, ને ગરમ ને સણનું કાપડ તૈયાર કરવાનાં અનેક કારખાનાંઓ છે, જેમકે, મૅચેસ્ટર, લીડ્ઝ, ગ્લાસગો, ડંડી, ને ડર્બિમાં. બર્મિંગહૅમ જેવે સ્થળે પહેલા દરજ્જાનાં લોઢાનાં કારખાનાંઓ છે. કોલસો, લોઢું, કલઈ, મીઠું, સીસું, તાંબુ, જસત, વગેરે પણ પુષ્કળ મળી શકે છે. ઇંગ્લંડનું વહાણવટું આખી દુનિયામાં મશહૂર છે. ઇંગ્લંડના લોકો મોટે ભાગે પ્રોટેસ્ટંટ છે ને તેના જુદા જુદા પંથો પાળે છે. આયર્લંડના લોકો રોમન કૅથોલિક છે; અલસ્ટરના પ્રદેશમાં પ્રોટેસ્ટંટ પંથનું સાફ બળ છે. આયર્લંડ ખેડૂતોનો મુલક કઠી શકાય.

આ બધા ટાપુઓમાં રાજ્યભાષા અંગ્રેજી છે, ને ઇંગ્લંડના લોકો અંગ્રેજી ભાષા બોલે છે; પણ વેઇલ્સમાં જુની વેલ્શ - Welsh ભાષા બોલાય છે અને સ્કોટ્લંડમાં ને આયર્લંડમાં જુદી જુદી ગેઇલિક ભાષાઓ બોલાય છે.

ગ્રેઇટ બ્રિટન પહેલાં તો યૂરોપખંડ સાથે જમીનવાટે જોડાયેલું હતું, પણ ફરોડો વર્ષો અગાઉ તે પ્રદેશ યૂરોપના ખંડથી વીખુટી પડી ગયો. એ ટાપુઓના લોકોમાં બ્રિટન, રોમન, સૅક્સન, ડેનિ, ને નોર્મન, લોકોના વંશજો છે અને તે દરેક જાતની જુદી જુદી ખાસીઅતો હજી પણ બ્રિટિશ લોકોના ચરિત્રમાં જોવામાં આવે છે.

અંગ્રેજી ઇતિહાસનું વિવિધપાણું:—ઇંગ્લંડની ઉત્તરે જ સ્કોટ્લંડનો દેશ આવેલો છે તેથી ઇ. સ. ૧૬૦૩ સુધી ઇંગ્લંડના દરેક રાજાનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ હતું કે સ્કોટ્લંડમાં વિરુદ્ધ સત્તા જામે નહિ. આયર્લંડ પણ તદ્દન નજીક હોવાથી તે દેશ ઉપર ઇંગ્લંડના રાજ્યકર્તાઓ પહેલેથીજ ચોક્કસ નજર રાખતા આવ્યા છે ને ત્યાં પણ પરદેશી સત્તા ન સ્થપાય તે માટે તેઓએ ચીવટ રાખી છે. ઉત્તર સમુદ્ર તરફ પોતાનો ચોખ્ખો સ્વાર્થ

હોવાથી ઇંગ્લંડે તે ભાગમાં કોઈ પરદેશી રાજ્યને બહુ બળવાળું થવા દીધું નથી. ડોવર મુકામેથી યુરોપ માત્ર બાર ગાઉ જ છેટો રહી જાય છે. તેથી હોલ્લંડ ને બેલ્જિયમ ઉપર પણ અંગ્રેજો હમેશાં સ્વાર્થની દૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા છે. ફ્રાંસ ઇંગ્લંડની એકદમ પડોશમાં જ છે; તેથી તે રાજ્ય યુરોપમાં બહુ પ્રબળ ન થાય તે માટે પણ અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ કાળજી રાખે છે. અત્યારે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જિબ્રાલ્ટર, માલ્ટા ને ગોઝો ઉપર અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય છે તેથી તે દિશામાં ફ્રાંસ, ઇટલિ, સ્પેઇન, ગ્રીસ, તુર્કી, ને રશિયાને ઇંગ્લંડ બળ જમાવવા દેતું નથી. હિંદુસ્તાન અત્યારે ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યનો એક ઉપયોગી ભાગ છે; હિંદ ને ઇંગ્લંડ વચ્ચેના ધોરી માર્ગો ઇંગ્લંડની સત્તામાં રહે એ કારણથી માત્ર ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર જ નહિ પણ રાતા સમુદ્ર ઉપર, ઇજિપ્ત ઉપર, ઇરાનના અખાત ઉપર, અફઘાનીસ્તાન ઉપર, અરબી સમુદ્ર ઉપર, હિંદી મહાસાગર ઉપર, આફ્રિકાના પૂર્વ ને પશ્ચિમ કિનારાઓ ઉપર, અને બંગાળાના ઉપસાગર ઉપર પણ અંગ્રેજો નજર રાખે છે. અમેરિકામાં કેનેડા, વેસ્ટ ઇન્ડીઝના કેટલાક ટાપુઓ, ને મધ્ય અમેરિકામાં કેટલોક પ્રદેશ ઇંગ્લંડના કબજામાં છે તેથી ત્યાં પણ ઇંગ્લંડની સરકારને સાવચેત રહેવું પડે છે. ચીનમાં પણ ઇંગ્લંડ કેટલા-એક ઉપયોગી હક્કો ધરાવે છે; ઑસ્ટ્રેલિયા, ને ન્યૂ ઝીલંડ તેના જ મહારાજ્યમાં આવી જાય છે; તેથી પેસિફિક મહાસાગરમાં ને પીળા સમુદ્રમાં પણ ઇંગ્લંડ લાગવગ ધરાવે છે ને તે વગ આછી ન થાય તેનું ધ્યાન રાખે છે. છેવટે આફ્રિકામાં પણ અંગ્રેજ સંસ્થાનો ને મુલકો છે તેથી ત્યાં પણ ઇંગ્લંડની સરકારને પોતાનો અર્થ સાધવો પડે છે. આવી રીતે અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય દુનિયાના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં આવેલું હોવાથી ને તે સામ્રાજ્યના લોકો, તેમની સામાજિક સંસ્થાઓ, વગેરે, જુદા જુદા પ્રકારનાં હોવાથી, ઇંગ્લંડની સરકારને રાજ્ય વહિવટમાં જુદા જુદા પ્રકારોની સંસ્થાઓની યોજનાઓ દાખલ કરવી પડે છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં હજુ સૂધી એના જેવું એક પણ મહારાજ્ય થયું નથી. આ કારણોથી અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ વિવિધ, રસિક ને બોધમય બને છે.

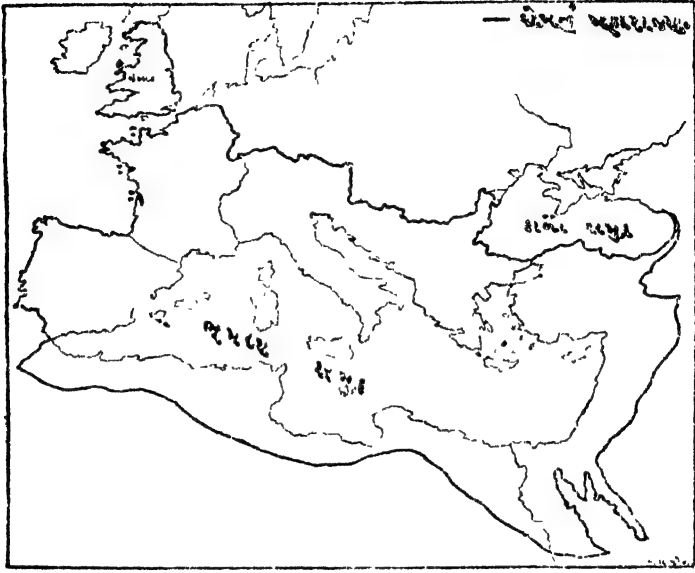
પ્રકરણ રજું

કેલ્ટ, બ્રિટન ને રોમન.

પુરાતન ઇંગ્લંડ. કેલ્ટ ને બ્રિટન:—ઇસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાં હજારો વર્ષો અગાઉ ઇંગ્લંડમાં પૂર્વ ને દક્ષિણ દિશાએથી કેટલાએક લોકો વસ્યા. તેઓ વર્ણે કાળા ને કદે ઠીંગણા હતા. ઘણાં વર્ષો સુધી તેમણે ઇંગ્લંડમાં પોતાનું વતન કર્યું. હજુ પણ તેમના કેટલાએક વંશજો વેઈલ્સમાં જોવામાં આવે છે. તેમના પછી તે જ દિશાએથી બીજા લોકો ઇંગ્લંડમાં દાખલ થયા. તેઓ કેલ્ટ-Celt-કહેવાય છે ને તેમની ભાષા ફ્રાંસના લોકોની ભાષા સાથે મળતી આવે છે. આ કેલ્ટ લોકો ઇંગ્લંડના પુરાતન લોકો સાથે બળી ગયા. તેઓ Brythons કહેવાતા ને તેમના ઉપરથી ઇંગ્લંડનું નામ Britan-nia પડ્યું. આ લોકો વર્ણે ગોરા ને કદે ઊંચા હતા. યુદ્ધમાં તેઓ ઘણા શરવીર હતા. તેઓ સોનું, રૂપું, કલઈ, વગેરે ધાતુઓનો ઉપયોગ કરતા ને દેશાવરના લોકો સાથે વેપાર ખેડતા. તેઓ ગામડાઓમાં રહેતા ને ઢોર ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા. તેમની જુદી જુદી ટાળીઓ પરસ્પર લડતી. તેઓ ટ્રવિડ-Druid-ધર્મગુરુઓથી ઘણા જ ડરતા, સૂર્ય વગેરેને પૂજતા, યજ્ઞ કરતા ને તેમાં જીવતાં માણસોને પણ હોમી દેતા. આ વખતે ગ્રીક લોકો યૂરોપમાં સુધરેલા લોકો ગણાતા. પણ તેમને બ્રિટનનો ટાપુ અજાણ્યો હતો, જે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ની સાલમાં પિથિઆસ નામનો એક ગ્રીક મુસાફર બ્રિટનની આસપાસ ફરી ગયો હતો.

બ્રિટનમાં રોમનું રાજ્ય:—ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં રોમના કે ઇટલિના લોકોએ જર્મનિ અને રશિઆ સિવાય આખા યૂરોપ પોતાને તાબે કરી દીધો હતો. તેમના સામ્રાજ્યની પૂર્વ દિશાએ ટાઇગ્રિસ ને યુફ્રેટિસ નદીઓ, દક્ષિણે નીલ નદી ને સહરાનું રણ, પશ્ચિમે એટ્લેન્ટિક મહાસાગર ને ઉત્તરે ડેન્યૂબ ને દ્વાઈન નદીઓ ને બ્રિટિશ સામુદ્રોની આવેલાં હતાં. રોમ નગરના એક મહાપુરુષ—Caesar-સીઝરે ગોલ અથવા ફ્રાંસનો દેશ જીતી લીધો. ગોલના વતની-

ઝોને ઓટોનો મહદ મોકલતા હતા તેથી સીઝરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪ની સાલમાં ઓટોનોના ટાપુમાં ૧૫૦૦૦ માણસોનું લશ્કર ઉતાર્યું; પણ તેણે ત્યાંના લોકોને

પૂરેપૂરા જીતી લીધા નહિ. સીઝર નેપોલિયન જેવો મહાન યોદ્ધો ને મુત્સદ્દી હતો. તેણે પોતાનાં નિવેદનો-Commentaries-લખ્યાં છે ને તે ઉપરથી આપણે ઇંગ્લંડના રહેવાસીઓ-ઓટોનો-ની પરિસ્થિતિ જાણી શકીએ છીએ. સીઝર પછી રોમના પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યનો નાશ થયો ને તેના સામ્રાજ્યમાં પાદશાહી-Empire-સ્થપાઈ. રોમન સરદારોએ હવે ઇંગ્લંડના ઘણાએક ભાગો કાયમને માટે સર કર્યા, ઇ. સ. ૪૩-૮૫. એક ઓટોનો ટાપુની રાણી બોન્ડીસિયા-Boudicca-એ આ વખતે રોમના લશ્કર સાથે લડવામાં ઘણી બહાદુરી બતાવી, ઇ. સ. ૬૦-૬૧.

ઇંગ્લંડમાં રોમની પાદશાહીનું મુખ્ય નગર યૉર્ક હતું. રોમનો સ્કૉટલંડ, વેલ્શિસ ને આયર્લેન્ડ તામે કરી શક્યા નહિ; છતાં તેઓએ ઇંગ્લંડ ઉપર લગભગ સવાચારસો વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું. જે લોકો હિંદુસ્તાનને પરાજિત દેશ કહે છે તે લોકોએ આ હકીકત યાદ રાખવાની જરૂર છે.

ચાર સૈકાઓ દરમ્યાન રોમનોએ ઇંગ્લંડમાં પોતાની સંસ્કૃતિ વસાવી. તેઓએ બચાવ માટે સરહદો ઉપર મોટી દીવાલો ઉભી કરી, નિશાળો ઉઘાડી, શહેરો વસાવ્યાં, મંદિરો કર્યાં, બજારો ઉભાં કર્યાં, મોટા મોટા રસ્તાઓ બંધાવ્યા, નહેરો ખોદાવી, જુદે જુદે સ્થળે સિપાઈઓનાં ચાણાંઓ ગોઠવ્યાં, ખેતી, વેપાર, ને કળાને ઉત્તેજન આપ્યું, ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના કરી, પોતાનો પોશાક, પોતાની ભાષા, કાયદાઓ વગેરે નવા પ્રાંતમાં દાખલ કર્યાં, અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પણ પોષ્યું; પણ ખ્રિટનો યુદ્ધકળા ભૂલી ગયા. તેનું પરિણામ ઘણું ભયંકર આવ્યું.

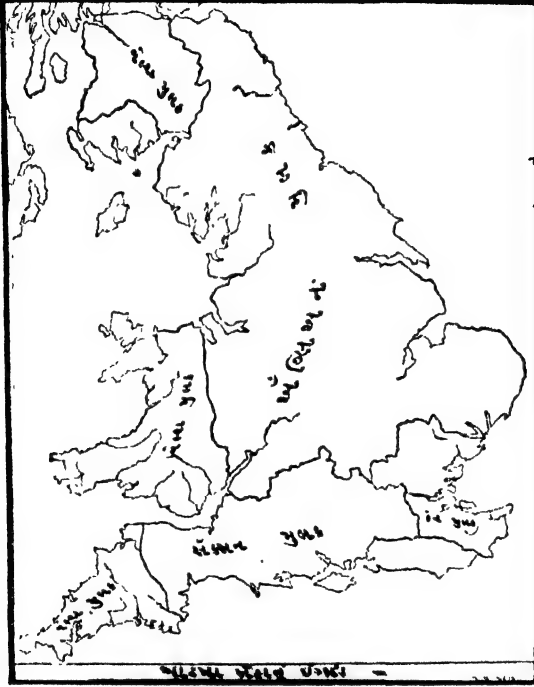
પ્રકરણ ૩જું

એંગ્લોસૅક્સનો—Anglo-Saxons.

ન્યૂટ, એંગલ, ને સૅક્સન વસવાટ. ઇ. સ. ૪૫૦-૬૦૦.
Jutes. Angles. Saxons.

પાંચમા સૈકામાં રોમના મહારાજ્યની પડતી શરૂ થઈ; જર્મનિના પ્રદેશમાંથી જંગલી લોકોની ટોળીઓ તે રાજ્યના પ્રાંતો ઉપર ધસી આવવા લાગી; રોમના પાદશાહો રાજ્યકારભાર ઉપર પૂરતું લક્ષ આપી શક્યા નહિ; ખ્રિટનના પ્રાંતમાંથી પાદશાહી લશ્કરો ખેંચાવાં લાગ્યાં. આ કારણોથી ખ્રિટનો ઉપર ઉત્તર તરફથી પિક્ટ-Picts-લોકો, પશ્ચિમ તરફથી Scotts-સ્કોટ્સ લોકો, ને જર્મનિના કિનારા તરફથી સૅક્સન લોકો ચડી આવવા લાગ્યા. પહેલાં તો સૅક્સનોએ ખ્રિટનનો અગ્નિ કોણનો ભાગ દબાવ્યો. એક ખ્રિટન સરદારે હેંગિસ્ટ-Hengiast ને હોર્સા Horsa નામના ન્યૂટ-Jute જાતિના સરદારોને દુશ્મનો સામે બચાવ કરવા મદદે બોલાવ્યા. તે સરદારોએ પહેલાં ખ્રિટનોના શત્રુઓને ને પછી ખ્રિટનોને પોતાને પણ તામે કર્યો ને ખ્રિટન પ્રાંતમાં કાયમ વાસ કર્યો, ઇ. સ. ૪૪૯. ન્યૂટ લોકો સૅક્સન લોકોના એક વિભાગના હતા. સૅક્સનોએ સસ્સેક્સ, વેસ્સેક્સ, Sussex, Wessex, વગેરે પરગણાંઓ દક્ષિણમાં ને પશ્ચિમમાં વસાવ્યાં. પૂર્વમાં તેઓ Essex-

એસ્સેક્સમાં વસ્યા. Angles-એંગલ નામની તેમની એક ટોળી East Anglia-પૂર્વ એંગ્લિયામાં ને Mercia-મર્શિયામાં જઈ ચડી. ઇ. સ.

૫૭૭માં ને ઇ. સ. ૬૨૩માં એ લોકોએ અસલ વતનીઓ-ખ્રિટનોને સખ્ત ને છેલ્લી હારે ખવરાવી એટલે જીતાએલા ખ્રિટનો વેધલ્સમાં બરાઈ ગયા. કેટલાએકો એમ પણ કહે છે કે છેલ્લા ખ્રિટન રાજા આર્થરે ને તેના સરદારોએ ઇંગ્લંડના નૈઋત્ય કોણમાં સંકસનો સામે બહાદુરીથી બચાવ કર્યો હતો. કવિ ટેનિસને આર્થર રાજાના આ પરાક્રમેને સુંદર કાવ્ય-Idylls of the King-માં વર્ણવ્યાં છે. આ સંક્સન લોકોએ રોમન રાજ્યની દરેક યાદગીરીનો નાશ કર્યો ને અત્યારે થોડાંએક જુનાં નામો ને કોઈ જૂના રસ્તાઓ ને ક્યાંક ક્યાંય ખોદકામથી જડી આવતા તે વખતના અવશેષો સિવાય ઇંગ્લંડમાં રોમન સંસ્કૃતિની યાદગીરીરૂપે કોઈ પણ મળતું નથી.

Angleni ટોળી ઉપરથી બ્રિટનનું નામ Angie-kin અથવા Enlgand પડ્યું અને રોમનોને ને બ્રિટનોને જીતનાર લોકો અંગ્લો-સેક્સનો કહેવાયા.

અંગ્લો-સેક્સનો. Anglo-Saxons. Northumbria: Mercia. Wessex. અંગ્લો સેક્સનો જર્મન ભાષા બોલતા, શૂરવીરપણે.

લડાઈ આ કરતા, ઢોર ઉછેરતા, માછીમારોનો ધંધો કરતા અને ફૂર દેવદેવીઓમાં માનતા. અંગ્રેજી ભાષામાં અઠવાડીયાના કેટલાક દિવસોનાં નામ આ દેવોનાં નામો ઉપરથી પડ્યાં છે, દાખલા તરીકે Tig દેવનો વાર Tuesday; Wodenna નામ ઉપરથી Wednesday, Thor ઉપરથી Thursday,

ને Frigg ઉપરથી Friday. તેઓ ધણા ફૂર હતા. તેઓ કુટુંબ ને સગાંઓ ઉપર ધણી પ્રીતિ રાખતા ને સ્ત્રીઓને પુરુષો સાથે સમાન ભાવે ગણતા. ગુલામીની સંસ્થા તેમનામાં હતી. પોતાની જાતમાંથી કોઈ પણ બળવાન સરદારને તેઓ રાજા બનાવતા ને તેના કહેવા પ્રમાણે વર્તતા. આ રાજા King કહેવાતો. મોટા મોટા સરદારો Eorls અર્થે કહેવાતા ને નાના સરદારો Ceorls કર્વ કહેવાતા. તેમનું ને ધર્મગુરુઓનું મહા-મંડળ Witen કહેવાતું ને એ વિટનની સલાહ રાજા બનતાં સૂધી લેતો. તમામ લોકોની સભા Witamagemot કહેવાતી. દેશનાં નાનાં પરગણાંઓ Shires કહેવાતાં ને તેનાથી નાના વિભાગો Hundreds કહેવાતા. ગામડાંઓ Tuns કહેવાતાં. ઇંગ્લંડમાં પહેલાં તો અનેક રાજાઓ થયા પણ ધીમે ધીમે તે બધાને એક છત્ર નીચે આવવાની ફરજ પડી. પરિણામે ઇંગ્લંડમાં ત્રણ મુખ્ય રાજ્યો થયાં—ઉત્તરમાં નોર્થ અંગ્રિયા, મધ્યદેશમાં મર્શિયા Mercia, ને દક્ષિણમાં વેસ્સેક્સ. પહેલાં તો Northumbriaના રાજા એડ્વિને આખા ઇંગ્લંડમાં એકચક્રી રાજ્યની સ્થાપના કરી. Edinburg—એડિનબરો શહેર હજુ પણ તેના નામને યાદ દેવાયે છે; ઇ. સ. ૬૨૦. આ એડ્વિને ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. સો વર્ષો પછી Mercia-મર્શિયાનો ઓફ્ફા—Offa—ઇંગ્લંડનો સાર્વભૌમ રાજા થયો. તે પણ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ભળ્યો હતો. ઇ. સ. ૭૫૭-૮૬. મર્શિયા પછી વેસ્સેક્સનો વારો આવ્યો. ઇ. સ. ૮૨૩માં વેસ્સેક્સના રાજા Egbert—એગર્ટ (ઇ. સ. ૮૦૦-૩૯) આખા ઇંગ્લંડને પોતાના છત્ર નીચે આણ્યું. તેના વખતમાં આખા દેશને ઇંગ્લંડનું નામ આપવામાં આવ્યું ને વિંચેસ્ટર પાટનગર બન્યું. અબલત, આ વખત દરમ્યાન નાના નાના રાજાઓને રાજ્ય કરવા દેવામાં આવતું; પણ જેમ અત્યારે આપણા દેશમાં નાનાં મોટાં ઘણાં સંસ્થાને છે પણ તેમના બધા ઉપર ઇંગ્લંડના શહેનશાહની આણુ ફરે છે તેમ તે વખતે પણ થોડા સમય માટે Northumbria કે Mercia કે Wessexના રાજાની આખા ઇંગ્લંડના નાના મોટા રાજાઓ ઉપર આણુ ફરતી.

ઇંગ્લંડ ને ખ્રિસ્તી ધર્મ:—ઇસુ ખ્રિસ્તના જન્મ સૂધી રોમન

મહારાજ્યના લોકો જુદા જુદા ધર્મો પાળતા. ઇસુ પછી તેના અનુયાયીઓએ ઘણાં દુઃખો વેડીને પણ યૂરોપમાં ને એશિયામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવ્યો. ઇ. સ. ૩૨૩માં રોમનો એક પાદશાહ ખ્રિસ્તી થયો. ખ્રિસ્તી ધર્મ ઇંગ્લંડના અસલ વતનીઓએ પણ સ્વીકાર્યો હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ; પણ પાંચમા સૈકામાં રોમના રાજ્યનો નાશ થયો એટલે સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ ઇંગ્લંડમાંથી લગભગ નાશ થઈ ગયો. માત્ર વેઇલ્સના ખ્રિસ્તીઓએ તે ધર્મ પોતાના નવા વતનમાં ટકાવી રાખ્યો. ત્યાંથી સેઇન્ટ પૅટ્રિક Patrick આયર્લેન્ડમાં તે પંથ ફેલાવ્યો. ઇ. સ. ૫૯૭માં રોમના પોપે ઑગસ્ટિન નામના ધર્મગુરુને ઇંગ્લંડ મોકલ્યો. તેણે કેન્ટના રાજાને ખ્રિસ્તી કર્યો. ત્યાર-પછી મર્શિયા, વેસેક્સ ને નોર્થખિયાના રાજાઓ પણ રોમના ધર્મમાં ભળ્યા. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ભળવાથી ઇંગ્લંડના લોકોમાં એકત્વની ભાવના પ્રકટ થવા પામી અને તેઓએ પોતાની જંગલી કુટેવોનો ત્યાગ કર્યો. ઉપરાંત, યૂરોપના ઘણા મોટા મોટા રાજાઓ એ વખતે તે ધર્મ પાળતા હતા. તેથી ઇંગ્લંડના રાજાઓ તેમના નિકટ સંબંધમાં આવ્યા ને પરિણામે ઇંગ્લંડ ને યૂરોપ વચ્ચેનો વ્યવહાર વધ્યો. રોમ એ વખતે ખ્રિસ્તી ચર્ચનું પાટનગર હતું. તેથી રોમના વિચારો ને આચારો પણ ઇંગ્લંડમાં ફેલાયા. ચર્ચની સાથેના નિકટ સંબંધથી રાજાની સત્તા વધી. ધર્મગુરુઓ રાજ્યકારભારમાં ને ખાસ કરીને અદાલતોમાં કામકાજ કરવા માંડ્યા. ચર્ચ—Church ને ઘણી જમીન બક્ષીસ આપવામાં આવી તેથી પણ ધર્મગુરુઓની સત્તા વધી.

પ્રકરણ ૪થું

ડેનનો ને સ્કોસનો, ઇ. સ. ૭૮૭-૧૦૬૬.

ડેનિ લોકોની સવારીઓ:—ડેનમાં અને સ્કોલેન્ડને વિચાના દ્વીપકલ્પના કિનારા ઉપર ઘણા વખત થયાં ડેનિ Dane અથવા Viking-વિકિંગ-નામના લોકો રહેતા હતા. આઠમા સૈકાની આખરના ભાગમાં ફ્રાંસના રાજા મહાન્ ચાર્લ્સે જર્મનિના ઉત્તર કિનારાના પ્રદેશને જીતી લીધો ને પછી તેણે આ લોકોને પણ હાલેડયા. ત્યારથી ડેનિ પશ્ચિમ યૂરોપના જુદા જુદા ભાગો ઉપર હુમલાઓ કરવા લાગ્યા. રાજા ઓફ્ફાના વખતમાં

તેઓ ઇંગ્લંડમાં દાખલ થયા ને પછી તો તીડનાં ટોળાંની માફક દર-

વર્ષ ઇંગ્લંડ ઉપર ઘસી આવવા લાગ્યા. ઇંગ્લંડનો ઉત્તર ને પૂર્વ ભાગ તેઓએ દખાવ્યો. માત્ર દક્ષિણમાં વેસ્સેક્સનું રાજ્ય જ બાકી રહ્યું અને જો ત્યાં આલ્ફ્રેડ જેવો મહાન યોધો ને મુત્સદ્દી રાજા ન હોત તો તે ભાગને પણ ડેઇન લોકોએ પોતાને તાબે કરી દીધો હોત. ઇ. સ. ૭૮૭-૮૭૧.

મહાન આલ્ફ્રેડ, ઇ. સ. ૮૭૧-૯૦૦-ડેઇનોની સપ્ત હાર:—
ડેઇન લોકોને હરાવનાર, ઇંગ્લંડને જંગલી રાજ્યથી બચાવનાર, ઐંગ્લો-સેક્સનોને ને ડેઇનોને એકત્વની બાવના પ્રેરનાર, કેળવણી, સાહિત્ય, ધર્મ, રાજ્યવ્યવસ્થા, વગેરે રાષ્ટ્રીય જીવનના દરેક ક્ષેત્રને વ્યવસ્થિત કરનાર, અને તે જ સાથે ચરિત્રમાં તદ્દન ચોખ્ખા, આ ઇંગ્લંડના પહેલા મહાપુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૮૪૯માં થયો હતો. તેનો બાપ વેસ્સેક્સનો રાજા હતો. ઘણી નાની ઉંમરે તે રોમ ગયો હતો. બાર વર્ષ

સૂધી તો તેને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહિ પણ અકબરની માફક તેની યાદશક્તિ ઘણી જ સુંદર હતી અને તે જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ પોતાની માતૃભાષા ને ઉપરાંત લૅટિન પણ શીખતો ગયો. નાનપણમાં જ તેનાં માઆપ મરી ગયાં. તેનું શરીર કસામ્મેલું હતું; પણ પહેલેથી જ આલ્ફ્રેડને કેટલાએક ભયંકર ને જીવલેણ રોગો લાગુ પડ્યા હતા; છતાં છેવટ સૂધી તે પોતાનું શરીર સારી રીતે સાચવી શક્યો હતો. ઓગણીસમા વર્ષની ઉમરે તે મર્શિઆના રાજની કુંવરી સાથે પરણ્યો. આ વખતે ડેઈન લોકો ટોળાંબંધ મર્શિઆ ઉપર ચડી આવતા હતા. આલ્ફ્રેડ તેમની સામે ગયો હતો. તેનો ભાઈ આ સામાન્ય શત્રુ સામે લડતાં ધવાયો ને મરી ગયો; આલ્ફ્રેડ સૌથી નાનો કુંવર હતો છતાં વિટને તેને વેસ્સેક્સનો રાજા બનાવ્યો. અમલના પહેલા જ વર્ષમાં ડેઈન લોકોએ તેને હરાવ્યો. આલ્ફ્રેડે તેમને મોટો દંડ ભર્યો ને ચાર વર્ષો સૂધી તો શત્રુઓએ વેસ્સેક્સ ઉપર મીઠા માંડી નહિ. પણ લડાઈના પહેલા અનુભવથી યુવાન રાજાએ જાગી લીધું કે વેસ્સેક્સનું નોકાસૈન્ય ઘણું જ નબળું છે. તેથી તેણે નોકાસૈન્યને ને જમીન ઉપરના લશ્કરને સુધારી દીધાં. ડેઈન લોકોએ મર્શિઆ ને નૉર્થગ્રિઆ જીતી લીધાં. ઇ. સ. ૮૭૬માં ડેઈન રાજા વેરસેક્સ ઉપર ચડી આવ્યો પણ આલ્ફ્રેડની તૈયારી જોઈ લડાઈ ન કરતાં તે પાછો ચાલ્યો ગયો. ઇ. સ. ૮૭૮માં એ રાજા ફરી આલ્ફ્રેડ ઉપર ચડી આવ્યો. રાજા પહેલાં તો નાસી ગયો; પણ તેના અમીરોએ છેવટે શત્રુઓને હરાવ્યા; આલ્ફ્રેડે પણ દુશ્મનોને હરાવ્યા. એન રાજાએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો ને વેસ્સેક્સ ઉપર ફરી સવારી ન કરવાનું વચન આપ્યું; ઇ. સ. ૮૭૯. આ સમાધાની તેર વર્ષ સૂધી ચાલી ને તે દરમ્યાન ડેઈન લોકોએ આલ્ફ્રેડને છંછેડયો નહિ. ઇ. સ. ૮૯૧માં ડેઈન સરદાર હેસ્ટિંગે વળી ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી કરી; પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ.

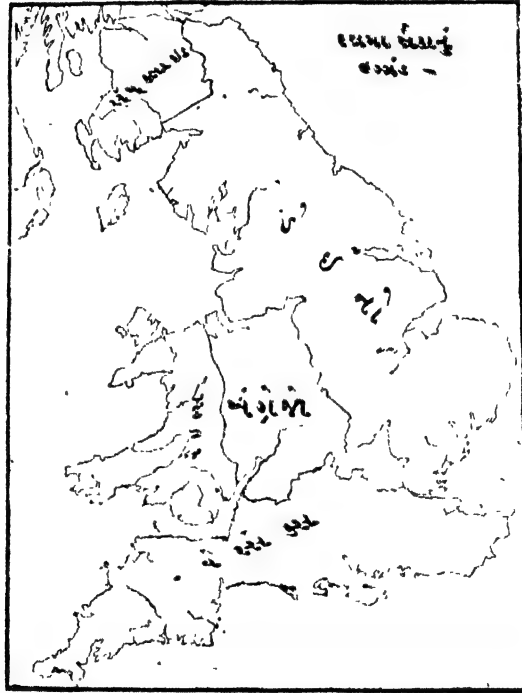
આલ્ફ્રેડના સુધારાઓ:—અત્યાર સૂધી આલ્ફ્રેડ માત્ર વેસ્સેક્સ, સસ્સેક્સ ને કેન્ટનો રાજા હતો; હવે તેણે પોતાની એક પુત્રીને પશ્ચિમ મર્શિઆના રાજા વેરે પરણાવી ને તે રાજાને પોતાનો માંડળિક બનાવ્યો. વેઈલ્સના નાના રાજાઓએ પણ આલ્ફ્રેડની સત્તાને માન્ય કરી. ડેઈનોના

રાજ્યની ને વેસ્સેકસના રાજ્યની પરસ્પર સરહદો નક્કી કરવામાં આવી. મને પક્ષે વચ્ચે ખીજ અગત્યના કરારો પણ થયા. રાજ્યએ નૌકાસૈન્ય તૈયાર કર્યું તેણે પોતાના લશ્કરની ભરતી સુધારી અને સિપાઈઓની સંખ્યામાં મોટો વધારો કર્યો. દેશના અગત્યના ભાગમાં કિલ્લાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા ને તેમના બચાવ માટે ઉપયોગી નિયમો રચવામાં આવ્યા. ત્રસ્કરમાં ઘણે ભાગે ખેડુતો આવતા તેથી ખેતીને નુકસાન ન પહોંચે તેમ ખેડુતોને લશ્કરી નોકરીમાં લેવાનો નિયમ થયો. પોતાના અંગરક્ષકોની સંખ્યામાં પણ રાજ્યએ વધારો કર્યો અને માત્ર અમીરોને જ નહિ પણ મધ્યમ વર્ગના લોકોને પણ એ અગત્યની નોકરી આપવાનો ચાલ તેણે શરૂ કર્યો. આગલા રાજ્યોએ કરેલા કાયદાઓનું ચાલકૂંડે એકીકરણ કરાવ્યું. પ્રજાની પરસ્પર તકરારોનું સમાધાન ચાલકૂંડ સુંદર રીતે કરી શકતો; આ વિષયમાં તેની કાર્તિ આખા યૂરોપમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. રાજ્યના કૃતપત્રના તે એ સરખા ભાગો કરતો. એક ભાગ ધર્મદા ખાતે વપરાતો ને બીજો ભાગ રાજકારણ માટે વપરાતો. આ બીજા ભાગના તે ત્રણ સરખા ભાગો કરતો. પહેલો ભાગ લશ્કરમાં વપરાતો; બીજો ભાગ વેપારઉદ્યોગ ઉપર વપરાતો; ને છેલ્લો ભાગ પરદેશીઓ માટે અલગ રાખવામાં આવતો. ધર્મદાના ભાગમાંથી ગરીબો માટે, મંદો માટે, કેળવણી માટે, ને ખાસ દાનમાં, એમ ચાર સરખા હિસ્સાઓ પડતા. ચાલકૂંડ મોટો દાનેશ્વરી હતો. તેનો પૈસો યૂરોપના જુદા જુદા મંદોમાં જતો; તેણે જરુસલેમ, મક્કા, વગેરે જગ્યાઓના ખ્રિસ્તી મંદોને જુદી જુદી રીતે સારી મદદ કરી. ઇંગ્લંડના ને યૂરોપના વિદ્વાનોને તે પોતાના દરબારમાં નોતરતો. તેણે પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં, નિશાળો ઉભી કરી, લોકોને કેળવણી આપવા ઉપાયો લીધા, લેટિન પુસ્તકોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરાવ્યો, ભણેલાઓને મોટી મોટી જગ્યાઓ આપી, ઘણા હુન્નરો ઇંગ્લંડમાં દાખલ કર્યા રાજ્ય પોતે એક સારો ઝવેરી હતો-સ્થાપત્ય Architecture-ને ઉત્તેજન આપ્યું, ને કેટલાંએક નવાં યંત્રો દેશમાં ચાલુ કર્યા.

ચાલકૂંડ મોટો સરદાર, મુત્સદ્દી, રાજ્ય ને સાહિત્યસેવક માત્ર નહોતો; તે એટલો જ ધાર્મિક હતો; એ રાજ્ય પોતાના નિઃસ્વ નિયમો કઢિ

ચૂકતો નહિ. તે રહેણીકરણીમાં ધણો સાદો રાજા હતો. રાજા તરીકે મિથ્યા અભિમાન તે કદિ રાખતો નહિ. ઇ. સ. ૯૦૦માં તે મરી ગયો. જો આલ્ફ્રેડ જેવા મહાન રાજાએ ડેનિશને હરાવ્યા ન હોત તો ઇંગ્લંડ સ્કેન્ડિનેવિઆને તાબે થઈ ગયું હોત.

સેક્સનો ને ડેનિશ:—ઇ. સ. ૯૦૦-૧૦૧૬. આલ્ફ્રેડ પછી તેનો પુત્ર એડ્વર્ડ ગાદીએ આવ્યો. તેણે ડેનિશ પાસેથી મશિંઆ, એસ્સેક્સ

ને ઇસ્ટ અંગ્લિઆ સર કર્યા અને નૉર્થમ્બ્રિઆ, વેઈલ્સ ને સ્કૉટલૅન્ડના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી વસુલ કરી, ઇ. સ. ૯૦૦-૨૫. એડ્વર્ડનો પુત્ર Athelstan પણ આપના જેવો પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો, ઇ. સ. ૯૨૫-૪૧. તેના પછી તેના ભાઈઓ રાજાઓ થયા. છેવટે આલ્ફ્રેડનો પૌત્ર એડ્ગર બ્યારે રાજા થયો ત્યારે ફરીથી વેસ્સેક્સના રાજ્યની સત્તા અપોરના

મૂર્ચ જોવી તપત્રા માંડી, ઇ. સ. ૯૫૯-૭૫. તેનો મુખ્ય પ્રધાન કૅન્ટર-વ્યુરિનો આર્યબિશપ-ધર્માધ્યક્ષ-Dunstan-ડનસ્ટાન હતો. એના વખતમાં ઉઈન લોકો સૅક્સનોના મિત્રો થયા. પણ એડ્ગર ભર જીવાતીમાં મરી ગયો અને તેના પુત્રો નમાલા થયા તેથી આ મૈત્રી તુટી ગઈ. એથલરેડના વખતમાં ડેન્માર્કના રાજાએ ને ઉઈન ચાંચીઆઓએ એક થઈ ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈઓ કરવા માંડી. વેસ્સેક્સના રાજાએ પહેલાં તો આ નવા ને ભયંકર શત્રુઓને પૈસા આપી રાજી કર્યા; પણ તેથી તો તેઓ વધારે લલચાયા. એથલરેડે પોતાના રાજ્યના ધણા ઉઈનોનો કૂર રીતે નાશ કરાવ્યો. પરદેશી ઉઈનો ખીજવાયા; તેઓએ વળી વેસ્સેક્સ ઉપર હુમલાઓ કરવા માંડ્યા. પરિણામે લોકોએ ઉઈન રાજાને પોતાનો રાજા બનાવ્યો, ઇ. સ. ૧૦૧૩. પણ એ રાજા છ માસમાં મરી ગયો તેથી તેનો પુત્ર કૅન્યૂટ-Canute or .Cnut ગાદીએ આવ્યો. એથલરેડના પુત્ર એડ્મંડ આયરનસાઇડે Edmond Ironside-થોડા વખત માટે પોતાના વડવાઓની ગાદી પાછી મેળવવા યત્નો કર્યા પણ તેના શકમંદ મરણ પછી ઉઈન રાજા કૅન્યૂટ વગર વિરોધે ઇંગ્લંડનો ખરો રાજા થયો, ઇ. સ. ૧૦૧૬. આ વખતે કૅન્યૂટની ઉંમર એકવીસ વર્ષની હતી.

ઉઈન રાજા કૅન્યૂટ, ઇ. સ. ૧૦૧૬-૩૫:—કૅન્યૂટ ઇંગ્લંડનો જ નહિ પણ ડેન્માર્ક અને નોર્વેનો પણ રાજા હતો. તેણે એક અંગ્રેજ રાજા તરીકે આખા ઇંગ્લંડ ઉપર રાજ્ય કર્યું. તે એથલરેડની વિધવાને પરણ્યો. સૅક્સન અમીરોને તેણે રાજ્યના જીદા જીદા વિભાગોના અમલદારોના હોદ્દાઓ આપ્યા, લશ્કરમાં પણ તેમને મોટી મોટી નોકરીઓ આપી, ને ચર્ચને પણ સારી બક્ષીસો આપી. તેણે ઇંગ્લંડના જીના કાયદાઓ પ્રમાણે લોકો ઉપર અમલ કર્યો. અંગ્રેજોની ધાર્મિક લાગણીઓને તે કદિ દુભવતો નહિ. તેણે સ્વિડનનો થોડોક ભાગ સર કર્યો ને સ્કોટલંડના રાજા સાથે મૈત્રી કરી. પોતાની એકની એક પુત્રીનું સગપણ તેણે હેન્રિ (અંપરર -Emperor) સાથે કર્યું ને તેની પાસેથી ને રોમના પોપ પાસેથી તેણે અંગ્રેજો માટે વેપાર વગેરેના સારા હક્કો લીધા. ઇંગ્લંડની સમૃદ્ધિને તેણે ધણી જ વધારી. આ રાજા ઇ. સ. ૧૦૩૫માં ૩૮ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો.

તેના પછી તેના બે પુત્રો ગાદીએ આવ્યા પણ તેઓ મરી ગયા એટલે મહુમ સૅક્સન રાજ્ય એથલ્ફ્રેડની રાણી એમ્માના પુત્ર એડવર્ડ કન્ફેસર—Edward the Confessor—ને પિટને ગાદી આપી, ઇ. સ. ૧૦૪૩.

એડવર્ડ ધ કન્ફેસર, Edward the Confessor, ઇ. સ.

૧૦૪૩-૧૦૬૬:—એડવર્ડની મા ફ્રાંસના વાયવ્ય કોણમાં આવેલા નૉર્મંડિ—Normandy—ના રાજાની કુંવરી હતી અને ડેઈન રાજાઓના અમલ દરમ્યાન નાનો એડવર્ડ નૉર્મંડિમાં પોતાને મોસાળ ઉછર્યો હતો. આ કારણથી જ્યારે એડવર્ડ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો ત્યારે તેણે પોતાના મોસાળના માણસોને રાજ્યકારભારમાં ગોઠવ્યા ને અંગ્રેજોના લોકોને ટુચાવ્યા. એડવર્ડ રાજા નહિ પણ સંત હતો, કારણ કે તે દૈનિક બાઈબલમાં ધર્મને મોખરે કરતો. આ કારણથી તેની હયાતીમાં જ લોકો તેને Confessor કહેતા ને તેના મરણ પછી તેમના પોપે તેને St. Edward સંતની હારમાં મુક્યો. નૉર્મંડિનો રાજ્યકર્તા વિલિઅમ ધર્ણો બાહોશ ને મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજ્યપુરુષ હતો. તેને ઇંગ્લંડ તાબે કરવું હતું. ઇંગ્લંડના રાજ્યકારભારમાં નૉર્મનો તો ગોઠવાઈ ગયા હતા; માત્ર એડવર્ડ પોતે જો વિલિઅમને ગાદીનો વારસ હરાવતો જાય તો વિના લડાઈએ કે ખર્ચે વિલિઅમ ઇંગ્લંડનો ધણી થઈ શકે. આ કારસ્તાનમાં માત્ર એક જ વિધન આડે આવતું હતું—ઇંગ્લંડના લોકો કદિ પણ પરદેશીને પોતાના રાજા તરીકે કબૂલ કરે નહિ. સિવાય, ડેઈન રાજાઓએ ગોડ્વિન—Godwin—અર્લ ઓફ વેસેક્સ નામના સૅક્સનના હાથમાં ધણી સત્તા રહેવા દીધી હતી. પૂર્વ ને પશ્ચિમના પ્રદેશમાં પણ આ અમીરની લાગવગ ધણી હતી. ગોડ્વિને પોતાની કન્યાને રાજા સાથે પરણાવી એટલે તો તે રાજ્યનો ધણીરણી થઈ ગયો. નૉર્મંડિના વિલિઅમે આ હકીકત જોઈ ત્યારે તેણે ગોડ્વિનની વગનો નાશ કરવા ખટખટ કરવા માંડી ને થોડાએક નૉર્મનોને અંગ્રેજોએ સતાવ્યા હશે તેનો લાભ લઈ અર્લ ઓફ વેસેક્સને ને તેના કુટુંબને તેણે રાજા પાસે દેશવટો અપાવ્યો. ગોડ્વિન મરી ગયો. તેનો પુત્ર હેરોલ્ડ બાપના જેવો બાહોશ હતો. પોતાના ભાઈઓને હેરોલ્ડે મશિઆ સિવાય ઇંગ્લંડના બીજા પ્રદેશો અપાવ્યા ને પોતે રાજ્યનો ધણીરણી થઈ રહેવા લાગ્યો. એક વાર હેરોલ્ડ નૉર્મંડિમાં કેદ પકડાયો ને ત્યાં વિલિઅમે

તેની પાસેથી પરાણે સોગન લેવરાવી ગાદીનું વચન લઈ લીધું. પણ એકવર્ડના મરણ વખતે હેરોલ્ડે પોતે વિટન પાસેથી દેશની ગાદી લીધી. વિલિઅમ છેતરાયો; તેણે ઇંગ્લંડ તાખે કરવા હવે જબરી તૈયારીઓ કરવા માંડી.

હેરોલ્ડ, નોર્મન વિલિઅમની સવારી ને હેસ્ટિંગ્સની લડાઈ, ઇ. સ. ૧૦૬૬. ઍંગ્લો-સૅક્સન પરાજય:—હેરોલ્ડ મુત્તદી, યોદ્ધો ને કાખેલ રાગ લેતો. પણ તેને એ દુશ્મનો સાથે લડવું પડ્યું. વિલિઅમ ઇ. સ. ૧૦૬૬ના સપ્ટેમ્બર માસમાં સરસેક્સના પરગણામાં મોટા લશ્કર સાથે દાખલ થયો. એ જ વખતે કિતરમાં રાગના બેવડા બાધને નોર્થધિઆની પ્રગ્ગએ કાઢી મૂક્યો હતો તેથી તેણે નોર્વેના રાગને પોતાની મદદે બોલાવ્યો હતો. હેરોલ્ડે તેમને હરાવ્યા ને માર્યા. આ ફત્તેહ પછી તે વિલિઅમ સામે ગયો. તેના ખીજા બાઈઓએ તેને યોગ્ય મદદ આપી નહિ. સૅનલૅક-Senlac અથવા Hastings-હેસ્ટિંગ્સ પાસે અંતે લશ્કરો સામસામાં આવ્યાં. સૅક્સનો સારા ઘોડેસવારો નહોતા; વિલિઅમ પાસે ઘુનંદી ઘોડેસવારોની પક્ષતો હતી. વળી નોર્મનો યુદ્ધકળામાં ઘણા પ્રવીણ ને અનુભવી હતા; અંગ્રેજો ગુની પદ્ધતિ પ્રમાણે લડતા; તેમની પાસે નહોતાં સારાં બાકાંઓ, તીરો, ખખ્તરો, તરવારો, કે ટોપો. વિલિઅમ પોતે કાખેલ સેનાપતિ હતો. શનિવાર, ઇ. સ. ૧૦૬૬ના ઑક્ટોબરની ૧૪મી તારીખે સવારથી તે ઠેક રાત સૂઈ અંતે પક્ષો વચ્ચે ધનધોર યુદ્ધ થયું. હેરોલ્ડ, તેના મોટા મોટા અમીરો, તમામ માર્યા ગયા ને વિલિઅમની ફત્તેહ થઈ. લંડનમાં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. સૅક્સન અમલનો અંત આવ્યો. તે જ સાથે ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં પણ ગુનો યુગ ખલાસ થયો ને નવો યુગ બેઠો.

સાહિત્ય વગેરે:—ઍંગ્લો-સૅક્સનો બહુ ભણેલા નહોતા. છતાં આપણી માફક તેમને ભાટચારણોની કવિતા ને તેમની વાર્તાઓ સાંભળવાનો સારો શોખ હતો. તેમાં કેડમન Cadmon નામના કવિએ બાઈબલમાંથી કેટલીએક હકીકતોને આ વખતે કાવ્યમાં હેતારી. ખીડ Beade નામનો એક સાધુ ગદ્યમાં ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખતો ગયો છે.

પ્રકરણ પમું નોર્મન રાજ્યોનો અમલ

William the Conqueror-વિલિઅમ ધિ કૉંકરર, તમામ ઇંગ્લંડ સર-વેસ્સેક્સ ને લંડન વિલિઅમના હાથમાં આવ્યાં. ઇંગ્લંડના નૈર્ઝ્ઝ કોણમાં હેરોલ્ડની માએ, મધ્ય દેશમાં તેના ભાઈઆએ, અને પૂર્વમાં હેરિવર્ડ ધ વેધક-Hereward the Wake-નામના સૅક્સન એરને-અ.મીરે-વિલિઅમ સામે બંડ ઉઠાવ્યાં. પણ નોર્મનોએ તેમને હરાવ્યા. ઉત્તરમાં નોર્થધ્રિઆના લોકોએ ડેન્માર્કના રાજાની મદદ લઈ બંડ ઉઠાવ્યું. વિલિઅમે એ બંડખોરોને પણ સખ રીતે દયાવી દીધા. તેણે તેમનાં ગામડાંઓ બાળી નાંખ્યાં, અસલ વતનીઓને કાપી નાંખ્યા, તેમની તમામ મીલકત જમ કરી, અને એ પ્રદેશને એવો તો વેરાન બનાવી દીધો કે પાંચસો વર્ષો સુધી તે સુધરી શક્યો નહિ. સૅક્સન લોકો હવે નવા રાજ્યના પૂરા તાબેદાર થયા, ઇ. સ. ૧૦૬૬-૭૨.

નવી રાજ્યવ્યવસ્થા. The Feudal System-વિલિઅમે એડ્વર્ડના વખતના કાયદાઓ પ્રમાણે રાજ્ય કરવા વચન આપ્યું, અંગ્રેજોની જમીન ખાલસા કરી અને તે પોતાના મોટા અમલદારોને અમુક શરતોએ આપી દીધી. આ દરેક અમલદારે પોતાના ભાગની જમીન નાના નોર્મન અમલદારોને અમુક શરતે આપી ને તે નાના અમલદારોએ વળી તે જ જમીન પોતાની શરતે નોર્મન ને સૅક્સન ખેડુતોને ખેડવા આપી દીધી. આવી રીતે જીવાઈદારોની ઉત્તરોત્તર ક્રમિક સંસ્થા ઇંગ્લંડમાં દાખલ થઈ. રાજા તમામ જમીનનો માલીક થયો. દરેક નાનો મોટો જીવાઈદાર લડાઈ વખતે રાજાના લશ્કરમાં પોતાના માણસો લઈ લડવા બંધાયો; પણ એ માણસો રાજાના નહિ પણ ઝમીનદાર કે જગીરદારના પોતાના નોકરો થયા. લગ્ન વખતે, મૃત્યુ પછી, પુત્ર સમજણો થાય ત્યારે ને રાજા કેદ પકડાય ત્યારે જીવાઈદાર રાજાને દેરવેલી રકમ ભરતો. જીવાઈદાર પોતાની જીવાઈમાં બચાવ માટે કોટકિલ્લાઓ બાંધતો, પોતાની જીવાઈમાં તે કેટલીક વાર ન્યાય પણ કરતો અને સુલેહશાંતિ માટે પોતે જવાબદાર રહેતો.

જીવાઈદારોની સત્તા વધી ન પડે તે માટે વિલિઅમે કેટલીક સાવચેતી રાખી. પહેલાં તો જે જમીન તેણે તેમને આપી તે આખા દેશમાં છુટી જવાઈ હતી; માત્ર સરહદો ઉપર તેણે કેટલીક ઘણી મોટી જવાઈઓ એક સાથે વહેંચી, કારણ કે તે પ્રદેશના રક્ષણ માટે એટલું જરૂરનું હતું. બીજું, રાજ્યએ પોતાને માટે આખા દેશમાં છુટી જવાઈ ઘણી જમીન રાખી. એ જમીનના ઉત્પન્નમાંથી રાજ્ય પોતાનું ને રાજ્યનું પણ ધણું ખર્ચ નીભાવતો. ત્રીજું, જેટલા સારા કિલ્લાઓ હતા તે બધા રાજ્યએ પોતાના કબજામાં રાખ્યા. આ કારણથી પણ જીવાઈદારો રાજ્યના કબજામાં રહી શક્યા. વિલિઅમે બીજા નવા ને ઘણા મજબૂત કિલ્લાઓ પણ તૈયાર કર્યા. ચોથું, રાજ્યએ દરેક માણસ પાસેથી રૂબરૂ વફાદારીના સોગંદ લેવરાવ્યા. પાંચમું, વિલિઅમ પોતાના અમલદારોને આ બધી નવી જવાઈઓની સ્થિતિ તપાસવા વારંવાર મોકલતો.

ડૂમ્સડે બુક. કર્ફ્યુ બેલ—૪. સ. ૧૦૮૫માં વિલિઅમે ખાસ અમલદારોને આ પરિસ્થિતિની ઝીણામાં ઝીણી માહિતી મેળવવાને આખા દેશમાં મોકલ્યા. આ અમલદારોએ દરેક જવાઈની એક એક ઝીણી હકીકત નોંધી લીધી. આવી તમામ નોંધોનું એક દફતર તૈયાર કરવામાં આવ્યું. તે દફતર Domesday Book કહેવાય છે, કારણ કે જેવી રીતે Domesday—પ્રલયના દિવસે ઇશ્વર દરેક માણસનાં તમામ કાર્યોનો તોલ કરશે એમ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ આ રાજ્યના વખતમાં પણ ઇંગ્લંડમાં દરેક વતની, ઠોર, વગેરેનું એક સંપૂર્ણ પત્રક તૈયાર કરવામાં આવ્યું. સેંકસનેને વશ રાખવા વિલિઅમે એવો હુકમ બહાર પાડ્યો હતો કે સૂર્ય આથમે ત્યારે બધા લોકોએ ચુલો ઠારી નાંખવો ને રાત્ર કોઈએ બહાર નીકળવું નહિ. ચુલો ઠારી નાંખવાના વખતે દરેક ગામમાં એક ઘંટ વગાડવામાં આવતો, જે Curfew Bell કહેવાતો. વિલિઅમે શિકાર માટે મોટાં જંગલો પોતાના કબજામાં રાખ્યાં ને તે માટે સજ્જ કાયદાઓ કર્યા.

રાજ્યનું ચારિત્ર—વિલિઅમ ઘણો કડક રાજા હતો. તેણે ઇંગ્લંડના જીવના વતનીઓને દેશના કારભારથી બાતલ કર્યા ને તેમને બદલે પોતાના અતભાઈઓ નોંખેલાં તેમાં ગોઠવ્યા. તે ઘણી દૂર શિક્ષા કરતો. ગુન્હે-

ગારોને સજ્જ કરતી વખતે તે સેક્સન કે નોર્મનનો ભેદ કદિ પણ ગણતો નહિ. ચર્ચની વ્યવસ્થામાંથી પણ તેણે સેક્સનોને તદ્દન બાતલ કર્યા ને તેમને બદલે વિદ્વાન ને સારા ચરિત્રવાળા નોર્મનોને નીમ્યા. લાનફ્રાન્કા—Lanfranca-તેનો ખરો મિત્ર હતો. રાજના પોતાના જ માણસો આવા કડક અમલ સામે એક વાર થયા હતા, પણ વિલિઅમને તેમને તુરત દાખી દીધા. તે કારભારની નાનામાં નાની હકીકત પણ જ્ઞેતો; પણ કારભારની જુની પદ્ધતિમાં તેણે ઝાઝો ફેરફાર કર્યો નહિ. તે ઘણો લોભી ને કપટી હતો. પણ એકંદરે તેણે ઇંગ્લંડમાં સુલેહ ને નવી સંસ્કૃતિ સ્થાપ્યાં. ઇ. સ. ૧૦૮૭ના સપ્ટેમ્બર માસમાં તે ફ્રાંસના રાજા સાથે લડવા ગયો હતો ત્યારે પેરિસ પાસે તેનો ઘોડો લથડ્યો ને તેને પોતાને સખ્ત વાગ્યું. આ અકસ્માતથી વિલિઅમ મરી ગયો.:

વિલિઅમ રૂફસ-Willian Rufus, ઇ. સ. ૧૦૮૭-૧૧૦૦.
મોટા ભાઈ રોબર્ટનું બંડ. રાજનું ચરિત્ર—પહેલા નોર્મન રાજા વિલિઅમને ત્રણ પુત્રો હતા: (૧) રોબર્ટ (૨) વિલિઅમ (૩) હેન્રિ. મોટો પુત્ર રોબર્ટ નોર્મંડિના ડ્યૂક તરીકે રહેતો; પણ આપદીકરા વચ્ચે ઘણો અણબનાવ રહેતો અને એક વાર તો દીકરાએ આપને લગભગ મારી નાંખ્યા જેટલે વાત પહેાંચી ગઈ હતી; વળી રોબર્ટ બહાદુર પણ મૂર્ખ ને ઉડાઉ હતો. આ કારણોથી વિલિઅમ મરતી વખતે પોતાના ખીજા પુત્રને ઇંગ્લંડની ગાદી આપતો ગયો. રોબર્ટને સ્વાભાવિક રીતે આ વાત પસંદ પડી નહિ. તેથી તેણે નોર્મંડિનો ચોડાક ભાગ નાના ભાઈ હેન્રિને વેચી નાંખી બંડ કર્યું. વિલિઅમને તેને બે વાર હરાવ્યો એટલે રોબર્ટ પોતાનો આકી રહેલો તમામ ભાગ ઇંગ્લંડના રાજાને ત્યાં ગીરો મૂકી મુસલમાનો સામે લડવા જેરુસલેમ તરફ ચાલ્યો ગયો. રૂફસે હવે બંડખોર ભાઈના મદદનીશ નોર્મન અમીરોને હરાવ્યા, સ્કૉટ્ લોકોને કંબરલંડ Cumberlandમાંથી કાઢી મૂક્યા ને વેઇલ્સ ઉપર પણ ચડાઈ કરી. આ લડાઈઓમાં રૂફસને

---

*નોંધ:—જવાઇ = Fief. જવાઇદાર = Fiefholder. રાજ = Over-lord.

જવાઇદાર જે રકમો રાજને આપતો તે રકમો = Feudal dues. મુખ્ય જવાઇદાર જેને જમીન આપે તે = Tenant. રાજ ને જવાઇદાર વચ્ચેનો કરાર = Feudal homage.

સેક્સન લોકોએ સારી મદદ કરી છતાં રાજ્યએ તેમની મદદનો બદલો જરા પણ આપ્યો નહિ; ઉલટું તેણે લોકોને સતાવ્યા ને બાપે કરેલા શિકારના કાયદાઓ ધણા વધારે સખ્ત કર્યા. આ રાજ્ય શરીરમાં ઘણો જડો, વર્ણે ઘણો જ લાલ-તેથી તે Ripfist કહેવાય છે-ખરાબ ચાલતો, ઉઝાડ ને ઘણો કૂર, લોભી, અભણ, અહંકારી, કોધી, એકદમ ઉદ્ધત અને અસહ્ય હતો. કૅટરબ્યુરિના ધર્માધ્યક્ષની જગ્યા તેણે ઘણા વખત સુધી લોભને લીધે ખાલી રાખી; પણ પોપની સાથેની તકરારમાં રુદ્ધસને નમતું આપવું પડ્યું. તેણે પોતાના દરબારમાં યૂગોપના મોટા મોટા લડવૈયાઓને બોલાવ્યા. આ શેખચક્ષી રાજાને તો ફ્રાંસ, સ્કૉટલૅન્ડ, ને આયર્લૅન્ડ, ને રોમને પણ જીતી લેવાં હતાં. તેણે જાણ્યે અજાણ્યે અમીરોની ને ચર્ચની સત્તા વધતી જતી અટકાવી. નૉર્મૅન્ડિને ખાલસા કરવાથી તેણે નૉર્મન રાજ્યને એક કર્યું; પણ તેનો જીલમ એટલો બધો વધી ગયો કે ઇ. સ. ૧૧૦૦ના ઑગષ્ટમાં જ્યારે તે શિકારે ગયો ત્યારે એક નોકરે તેને તીરથી વીંધી નાંખ્યો. ઇંગ્લૅન્ડના લોકો આ રાજાને ધિક્કારતા પણ કેટલાએક ખુશામતખોર ને મૃર્ખ લેખકો તેને સીઝર જેવા નામાંકિત માણસ સાથે પણ સરખાવી ગયા છે. એના વખતમાં વેસ્ટ-મિન્સ્ટર હૅલ્લ-Westminster Hallના પાયા નંખાયા હતા.

પહેલો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૧૦૦-૩૫.—રાજ્યનીતિમાં હેન્રિનો અમલ ને રુદ્ધસનો અમલ લગભગ સરખા હતા; પણ સ્વભાવે એ બે ભાઈઓ તદ્દન જુદા હતા. હેન્રિ કપટી, ખંધો, આગ્રહી, ભણેલો, (લોકો તેને Beaucherk-વિદ્વાન-કહેતા), લોભી, અને ટાઢો હતો. તે કાયદેસર અમલ કરવાનો ડોળ કરતો. ગાદીએ આવ્યા કેડે તુરત જ હેન્રિએ સ્કૉટ્લૅન્ડ કુંવરી અને સેક્સન રાજા એડ્વર્ડ ધ કન્ફેસરના વંશની એડિથ સાથે લગ્ન કર્યું. આ લગ્નથી સેક્સન લોકો ઘણા ખુશ થયા, કારણ કે એડિથ સેક્સન વંશની હતી. રાજાના મોટા ભાઈ રૉબર્ટે ઇંગ્લૅન્ડ ઉપર સવારી કરી પણ તેમાં હારી જવાથી તે પાછો ગયો; હેન્રિએ તુરત નૉર્મૅન્ડિનો કબજો પોતાના હાથમાં લીધો. બૅરનો-અમીરોને પણ દાખી લેવામાં આવ્યા; રૉબર્ટે રાજ્યના કેદી તરીકે પોતાની બાકીની છંદગી પૂરી કરી. હેન્રિએ પોપની સત્તા

સામે ઈંગ્લંડના રાજ્યની સત્તાનું રક્ષણ કર્યું. આ બંને બાબતોમાં તેને ખાસ કરીને સેક્સન પ્રજાની મદદ હતી. હેન્રિએ અમીરો-બરો-ની સત્તાને ઘટાડી ને હરામખોરોને નાના ગુન્હા માટે પણ વધારે સજા કરી દેશમાં સુલેહ સ્થાપી. ન્યાય ને કારભાર કરવા માટે તેણે બરોનોની એક સમિતિ Curia Regis સ્થાપી. જુદા જુદા પ્રાંતોના જુદા જુદા કાયદાઓને તેણે એક કરાવ્યા. પરગણાંઓમાં ન્યાય કરવા તેણે ખાસ અમલદારો મોકલવાનો ચાલ શરૂ કર્યો. તેણે નાણાખાતાને વ્યવસ્થામાં મૂક્યું, શહેરોના સ્થાનિક સ્વરાજ્યને ઉત્તેજન આપ્યું અને વેપારીઓનાં મહાજનો-guilds-ને વેપારના એકલધ્યુ હક્કો આપી તેમની પ્રીતિ મેળવી. લંડન શહેરને તેણે ખાસ હક્કો આપ્યા. આ વખતે રોમનો પોપ યૂરોપનાં બધાં ખ્રિસ્તી રાજ્યો ઉપર ધાર્મિક ને રાજ્યકીય વિષયોમાં કુલ સત્તા સ્થાપવા યત્ન કરતો હતો; વિલિઅમ રુદ્રસના વખતમાં પણ પોપ અને રાજા વચ્ચે તકરારો થઈ હતી. એ તકરારોમાં એન્સેલમ Anselm-નામના એક Abbot એબટે પોપનો પક્ષ લીધો હતો. હેન્રિના વખતમાં પણ આ તકરારો ચાલુ રહી. તેમાં રાજા એકંદર પોતાનો મોભો ને પોતાની સત્તા સાચવી શક્યો. ફ્રાંસના રાજાએ હેન્રિના મોટા ભાઈ રૉબર્ટને પડખે રહી નૉર્મંડિને નબળું બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે રાજાએ તેની સામે લડાઈ કરી અને પરિણામે ઈંગ્લંડના રાજાને ફ્રાંસનાં પરગણાં ખ્રિદ્દનિ ને મેઈન-Main-માં પણ સાર્વભૌમ હક્ક મળ્યો. આવી રીતે દરેક બાબતમાં હેન્રિએ તાજનું અને ઈંગ્લંડનું ગૌરવ વધાર્યું. પણ એક વિષયમાં તે ખરેખર ઘણો કમનસીબ હતો. તેનો એકનો એક પુત્ર વિલિઅમ નૉર્મંડિથી પાછો ફરતો હતો ત્યારે દારુડીઆ ખલાસીની ભેપરવાઈથી મછવો ખડક સાથે અથડાયો ને પાટવી કુંવર ડુબી મુઓ. રાજાની એક પુત્રી મટિલ્ડા-Matilda-રોમન પાદશાહ સાથે પરણી હતી. તે હવે ઈંગ્લંડની ગાદીની વારસદાર થઈ. એ હક્ક ઘણા અમીરોએ પણ સ્વીકાર્યો, પણ કેટલાએકોએ ફ્રેંચ રિવાજ પ્રમાણે એક રાજપુત્રીને ગાદીનશીન કરવા ના પાડી. મટિલ્ડા વિધવા થઈ એટલે તેનું બીજું લગ્ન અંજૂ Anjou-ના કુંવર વેરે થયું. તેમને હેન્રિ નામનો પુત્ર થયો. એ રાજકુમાર ભવિષ્યમાં બીજા હેન્રિ તરીકે ઈંગ્લંડની ગાદી ઉપર આવ્યો. રાજા ઇ. સ. ૧૦૩૫માં મરી ગયો.

સિટ્વહન-Stephen, ઇ. સ. ૧૧૩૫-૫૪—જ્યારે હેન્રિ મરી ગયો ત્યારે ખરી વારસદાર રાજપુત્રી મટિલ્ડા પરદેશ હતી પણ વિલિઅમ ધિ કૉકરરની પુત્રી એડેલા-Adela-નો પુત્ર સિટ્વહન ઇંગ્લંડમાં હતો તેથી તે રહેલાઈથી મંત્રિમંડળ પાસેથી ગાદી લઈ શક્યો. મટિલ્ડાએ નિરાશ થઈ નૉર્મન્ડિથી લડાઈ જાહેર કરી. આ લડાઈ લગભગ વીસ વર્ષ સૂધી ચાલી. મટિલ્ડાએ લંડનમાં આવી રાજ્ય હાથમાં લીધું; પણ તે કડક ને આપખુદ હોવાથી ઍરનો સામા થયા. સ્કૉટ્લંડના રાજ્યએ મટિલ્ડાને મદદ કરી પણ અંગ્રેજીએ તેને હરાવ્યો. સિટ્વહન શૂરવીર ને ભલો પણ નબળો-જલાલુદ્દીન ખિલજી જેવો હતો. તેથી ઍરનોએ તેનો મનમાનતો લાભ લીધો. તેમણે ને ખિશપોએ નવા હક્કો સ્થાપ્યા ને લોકોને ખૂબ કનેજા, એક વાર તો ખિશપોએ રાજ્યને અદાલતમાં પોતાની પાસેથી ન્યાય લેવા પણ બોલાવ્યો. આ વખતની અંધાધુંધી હિંદમાં પિંડારાઓએ ચલાવેલા જુલમ સાથે કાંઈક અંશે સરખાવી શકાય. ખુનરેજી, દુષ્કાળ, મારામારી, ભૂખમરો, લુટ, ચોતરફ ધર કરી ગયાં. છેવટે ખીજે હેન્રિ ઇંગ્લંડ આવ્યો ત્યારે આ સંક્રામનો અંત આવ્યો. ઍને વચ્ચે સમાધાની થઈ કે સિટ્વહનની હૈયાતી દરમ્યાન તે પોતે રાજ રહે પણ મુખ્ય સત્તા હેન્રીના હાથમાં રહે; ને સિટ્વહનના મરણ પછી હેન્રિ પોતે રાજ થાય. ઇ. સ. ૧૦૫૪માં સિટ્વહન સાઠ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો એટલે આ કાર મુજબ હેન્રિ ઇંગ્લંડનો રાજ થયો. સિટ્વહનના અમલ દરમ્યાન ડેઈન લોકોએ છેલ્લી વાર ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ કરી, ઇ. સ. ૧૧૫૩.

સિટ્વહનના મરણ સાથે નૉર્મન વંશના રાજ્યોના અમલનો પણ અંત આવ્યો.

નૉર્મન યુગ:—ખીજા હેન્રિના વંશનો અમલ આપણે શરૂ કરીએ તે અગાઉ નૉર્મન રાજ્યોના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લંડની સામાન્ય સ્થિતિનો આપણે ટૂંકો ખ્યાલ કરી જઈશું.

નૉર્મન લોકો જ્યારે ઇંગ્લંડમાં આવ્યા ત્યારે પ્રથમ તો તેઓ તે દેશના અસલ વતનીઓથી અળગ રહેતા; પણ ધીમે ધીમે તેઓ સંક્રમનો સાથે ભળવા મંજા. ઍને પ્રજા વચ્ચે લગ્નના સંબંધો થતા ગયા; પરિણામે નૉર્મન વંશના અંત ઉપર ઇંગ્લંડની આ ઍને પ્રજાઓ ભેળશેળ થઈ ગઈ.

નોર્મનોએ દેશની ભાષા શીખી લીધી ને તેના રીતરીવાજો સમજી લીધા. નવા નોર્મન ઍરનો હવે અંગ્રેજ ખેડુત ને નોકર સાથે સહયતાથી વર્તવા લાગ્યા. અંગ્રેજો પણ વખત જતાં નવા વંશ તરફ વફાદાર થઈ ગયા. નવા વસનારાઓએ ઇંગ્લંડના રીવાજો મુજબ રહેવા માંડ્યું. સેક્સનો પણ નોર્મનોની બોલી, તેમના રીતરીવાજો, વગેરે શીખ્યા. રાજદરબારમાં ને અદાલતોમાં હજી નોર્મનોની ભાષા વપરાતી; આમાં નવાઈ પણ નહોતી, કારણ કે ખુદ ઇંગ્લંડમાં હજી અનેક બોલીઓ બોલાતી ને ઉત્તરનો અંગ્રેજ દક્ષિણ અંગ્રેજ પાસે પરદેશી જ ગણાતો. પહેલા હેન્રિના અમલ દરમ્યાન બંને પ્રજા વચ્ચે ભાઈચારો વધવા લાગ્યો. એન્જેલિન રાજાઓના વખતમાં બંને પ્રજા એક થઈ ગઈ ને નોર્મનો ને સેક્સનો અંગ્રેજ નામથી મગરૂ થતાં શીખ્યા. આ જમાનામાં *Normans*-રજપુતાઈ-એ ઇંગ્લંડમાં ધર કરવા માંડ્યું. ઍરનોના પુત્રો વેપાર કરતાં શરમાતા. તેઓ યુદ્ધમાં ભયંકર રસ લેતા ને સ્ત્રીજાતિને ને ગરીબોને મદદ કરવા સખ્ત નિયમો પાળતા. લડનારાઓનો એક નોખો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. ભણેલા અંગ્રેજોએ હજી સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન-સાયન્સમાં નામ કાઢ્યાં નહોતાં. કેળવણી આપવાનું કામ ધર્મગુરુઓ ને પાદરીઓના હાથમાં હતું. પણ ધર્મગુરુઓ વિદ્વાન નહોતા. આ જમાનામાં ઇંગ્લંડમાં ને આખા યૂરોપમાં કેટલાએક લોકો સાધુની જીંદગી ગાળતા ને મઠોમાં રહી ઉપવાસ, ઉપાસના, પ્રાયશ્ચિત્ત, વગેરે કરતા. રાજાઓ, અમીરો ને સાધારણ સ્થિતિનાં માણસો પણ આ મઠોમાં પોતાનો પેસો આપી દેતાં ને રાણીઓ, કુંવરીઓ, ને ખાનદાન સ્ત્રીપુરુષો મઠોમાં જઈ પોતાનાં જીવન પૂરાં કરતાં.

નોર્મન લોકો ઇંગ્લંડમાં આવ્યા તેથી ઇંગ્લંડમાં લૅટિન, ફ્રેંચ ને યૂરોપની સંસ્કૃતિનું બળ વધ્યું ને યૂરોપમાં ને ફ્રાંસમાં જે જે હીલચાલો થઈ તે બધી હીલચાલો ધીમે ધીમે ઇંગ્લંડમાં પણ થવા પામી. નોર્મનો સારી સિપાઈગીરી જાણતા. તેઓ સ્તસદીઓ હતા. તેમના આગેવાનો સારા સરદારો હતા. કેટલાએક મોટા કારભારીઓની શક્તિઓ ધરાવતા હતા. એ બધી જુદી જુદી શક્તિઓનો હવે ઇંગ્લંડની પુરાણી ભૂમિને લાભ મળ્યો.

આવી રીતે નોર્મન અમલથી ઇંગ્લંડ યૂરોપના સંસ્કારો સાથે એકતાર બની શક્યું.

પ્રકરણ ૬૬

Angevin-એન્જેવિન-અથવા પ્લેન્ટેજેનેટ Plantagenet.
વંશનો અમલ, ઇ. સ. ૧૧૫૪-૧૨૧૬.

એન્જેવિન કે પ્લેન્ટેજેનેટ વંશ—હેન્રિનો બાપ Geoffrey-ન્યોફ્રે Count of Angou-કાઉંટ ઑફ અંગૂ-ફ્રાંસ દેશનો વતની હતો. તે પોતાના ટોપ-માથા ઉપરની ટોપી-ઉપર એક ફૂલ રાખતો ને તે ફૂલ લૅટિન ભાષામાં Plantagenista કહેવાતું તેથી લોકો પણ ન્યોફ્રેને Plantagenet અથવા ફૂલવાળો કહેતા. હેન્રિ ન્યોફ્રે ને મટિલ્ડાનો પુત્ર હતો તેથી હેન્રિ ને તેના વંશને Plantagenets અથવા Angevin-આંગ્લૂ દેશના રાજપુત્રો કહેવાય છે.

બીજો હેન્રિ, ઇ.સ. ૧૧૫૪-૮૯. યુવાન રાજના મુધારાઓ:-
હેન્રિ ન્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર એકવીસ વર્ષની હતી; પણ તેનામાં પહેલાં વિલિઅમના જેટલી અપાર શક્તિ હતી. રહેજ રાતા વાળ, ગોળમટોળ ને ભરાઉ મોઢું, ભારે પણ મજબૂત આંધાતું શરીર, મોટી મોટી ભૂરી આંખો; એટલેથી જ ગમે તે માણસ આ નવા ને યુવાન રાજથી અંગ્રાઈ ને દયાઈ જતો; પણ હેન્રિ માત્ર કદાવર ને મજબૂત જ નહોતો. તે શિકારનો ને રમતગમતનો ઘણો જ શોખીન હતો. રહેણી-કરણીએ તે એક ગરીબ અંગ્રેજ જેવો દેખાતો. ગમે તે ખોરાક ગમે તે વખતે તે લઈ શકતો. કામ કરવાની તેનામાં અજબ શક્તિ હતી. કોઈ વાર તે નવરો ખેસતો નહિ. એવું કહેવાય છે કે તે ચાલુ એ રાત સૂઈ એક જ ઠેકાણે કદિ સૂતો નહિ હોય. તે દરેક વિષયનું જ્ઞાન ધરાવતો. ઇતિહાસ, કાયદાઓ, ક્રિસસુશી, સાહિત્ય, એ બધું તેને ઘણું ગમતું. યૂરોપની ઘણી ભાષાઓ તે જાણતો. તે પ્રજાની દુરિયાદોનો દાદ એકદમ આપતો ને શાંત-પણે તેનું બધું કહેવું સાંભળતો. તે વક્તાદારમિત્ર થઈ શકતો તો તેટલો જ કટો વેરી પણ થઈ શકતો. રાજ કોધે ભરાતો ત્યારે તેને કોઈ કાંઈ કહી શકતું નહિ. હેન્રિ દૂરંદેશીવાળો રાજ હતો. તેણે સ્વિઝ્ડનના નયળા રાજ્યતંત્રને ઉડાડી દીધું, કડક પણ વ્યવસ્થિત રાજ્યવ્યવસ્થા ઈંગ્લંડમાં દાખલ કરી.

દેશના કાયદાઓનો અભ્યાસ કરાવ્યો, રોમના મહારાજ્યના કાયદાઓના કેટલાક સારા સારા ભાગો તેમાં ઉતાર્યા, જુના લાંચીઆ ન્યાય કરવાવાળા અમલદારોને કાઢી મૂક્યા, ન્યાયની અદાલતો ઉપર પોતાનો અંકુશ રાખી પ્રજાને અદલ ધનસાફ આપ્યો, ઈંગ્લિંડનાં જુનાં ને નોખાં નોખાં ચલણોને કાઢી એકસરખું ચલણ આપ્યા દેશમાં દાખલ કર્યું, ને કરપદ્ધતિમાં પણ સુધારાઓ કર્યા. પરિણામે રાજ્યનું ઉત્પન્ન ત્રણગણું વધી પડ્યું. વધેલા પૈસા વડે તેણે બાહુતી લશ્કરો રાખ્યાં ને ઈંગ્લિંડના બધા સ્વતંત્ર લોકો Freeman ને લશ્કરમાં દાખલ કર્યા. ઍરનોનું લશ્કરી બળ આ સુધારાથી કમી થઈ ગયું. બધા લોકો માટે તેણે એકસરખી અદાલતો સ્થાપી ને એકસરખા કાયદાઓ કર્યા. ઍરનોની અદાલતોની સત્તા નાબુદ થઈ. હેન્રિએ પંચથી ધનસાફ કરવાનું ધોરણ ઈંગ્લિંડમાં દાખલ કર્યું, પુરાવાના કાયદાઓને શિષ્ટ બનાવ્યા ને દેહશુદ્ધિ-(Ordeal)નો પુરાવો કાઢી નાંખવા પ્રયત્ન કર્યો. તેણે તાજની સત્તા ફરી તાજ કરી.

ક્રાટેલા અમીરોના કિલ્લાઓમાં તેણે રાજનાં માણસો ઘુસાડ્યાં, નવા માણસોને ઍરનો બનાવ્યા ને બાહોશ લોકોને નોકરીમાં રાખી તેમની સત્તાને ઘટાડી નાંખી. હેન્રિએ ચાહુદીઓ-Jews-ને સારા લાભો આપી ઈંગ્લંડમાં સરાશીના ધંધાને ખીલવ્યો. જંગલોની પેદાસ વધારવામાં આવી. શહેરોનો વહિવટ પણ રાજના અંગત કામ નીચે લેવામાં આવ્યો. પોતાની કાઉન્સિલ-Charia Regis-ના કામકાજના તેણે બે વિભાગો પાડી નાંખ્યા-એક ન્યાયનો ને બીજો વહિવટ કરવાનો વિભાગ.

આવી રીતે બીજા હેન્રિએ ઈંગ્લંડના રાજ્યને યૂરોપમાં વ્યવસ્થિત ને જોરાવર બનાવ્યું.

હેન્રિની સત્તા:—આ બધા સુધારાઓ હેન્રિ કેટલીએક સરજ-તાથી દાખલ કરી શક્યો. હેન્રિએ ફ્રાંસમાં કેળવણી લીધી હતી. યૂરોપમાં જે હીલચાલો જોસબેર ચાલી રહી હતી તે તે નજરે જોઈ શક્યો હતો. તેનો લાભ ઈંગ્લંડને મળ્યો. વળી હેન્રિ માત્ર ઈંગ્લંડનો જ રાજા નહોતો; નોર્મંડિ ને મેઇનનાં સંસ્થાનો તેને નોર્મન વંશના વારસ તરીકે મળ્યાં હતાં; આપ પાસેથી હેન્રિને અંજૂનું પરગણું મળ્યું હતું; ફ્રેંચ રાજા લૂઇની તમજાએલી

રાણી Eleanor-ઇલિઝાબેથને પરણવાથી તેનો ભાગ-એક્વિટેઇન-Aquitan-પણ હેન્રિને મળ્યો હતો. તેણે આયર્લેન્ડનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો ને બ્રિટનિ પણ કબજામાં લીધું. આવી રીતે તે યુરોપમાં એક મોટા રાજ્યનો રાજા હતો ને ઇંગ્લેન્ડમાં રહેતા નોર્મન બંરનો સામે થાય તો તેમને તોડી પાડતાં હેન્રિને જરા પણ વાર લાગે એમ નહોતું. માત્ર ચર્ચ ને રાજ્યનો પરસ્પર સંબંધ સુધારવા જતાં તેને નિષ્ફળતા મળી. એ આવત હવે આપણે તપાસીએ.

થોમસ બેકેટ એન્સેલમ:—હેન્રિ બંરનોને દબાવી શક્યો; પણ ચર્ચના સંબંધમાં તે ફાવી શક્યો નહિ, કારણ કે ચર્ચનો મુખી Anselm એન્સેલમ અથવા થોમસ બેકેટ Thomas Becket-તેની સામે થયો.

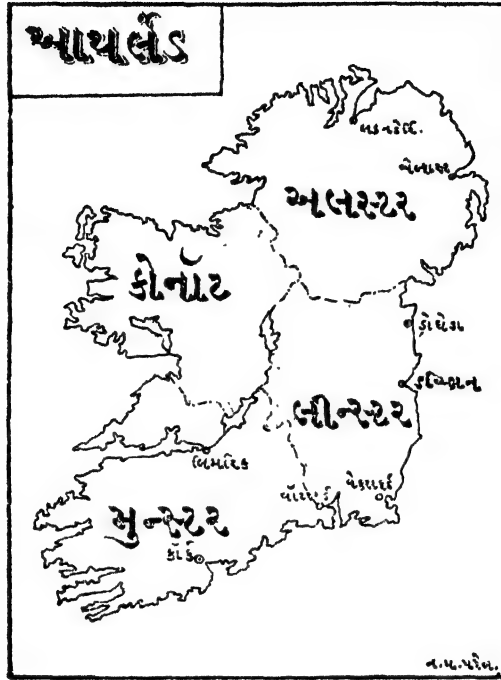
થોમસ બેકેટનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૧૮માં થયો હતો. તેનો બાપ અસલ રૂએન (નોર્મંડી)નો વતની હતો પણ ઇંગ્લેન્ડમાં વસવાથી તે લગભગ

પાકો અંગ્રેજ થઈ ગયો હતો. લંડનના મેયર Mayor તરીકે પણ તેણે કામ કર્યું હતું. બેકેટ પહેલેથી જ ચાલાક ને બુદ્ધિશાળી હતો. તેણે કન્ટર્બ્યુરિના આર્ચબિશપ પાસે નાનપણમાં તાલીમ લીધી હતી. સ્ટિવ્લન રાજના વખતમાં ઘણી વાર તે રોમના પોપ પાસે વકીલ તરીકે જતો. તે ઇટલિમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરી તેમાં કાબેલ બન્યો હતો. મટિલ્ડા સાથેની લડાઈમાં તેણે ઍન્જેલિન પક્ષ કર્યો હતો. હેન્રિ બ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે બેકેટને ચેન્સેલર-વઝીર બનાવ્યો. બેકેટ એ હોદ્દાનું કામકાજ ઘણી ચાલાકીથી ને બાહોશીથી કર્યું. પરિણામે તે હેન્રિનો માનીતો થઈ પડ્યો. ઇ. સ. ૧૦૬૨માં રાજ્યે બેકેટને કન્ટર્બ્યુરિને આર્ચબિશપ બનાવ્યો. રાજના મનમાં એમ હતું કે જે પોતાનો મિત્ર ને સલાહકાર ચર્ચનો મુખી હોય તો ચર્ચના ને રાજ્યના પરસ્પર સંબંધની તકરારોમાં રાજ્ય મનમાનતું કામ કરી શકે. પણ હેન્રિ બેકેટને બરાબર સમજી શક્યો નહોતો. બેકેટ હવે પોતાની અસલ ટેવોનો લાગ કર્યો. તે સાંઘુનું જીવન ગાળવા લાગ્યો. મોટા મોટા બંરનોને તે હવે ધમકાવતો. તેણે રાજની દરમ્યાનગીરી જરા પણ સ્વીકારી નહિ. ચર્ચની અદાલતોમાં એ જમાનામાં પ્રગ્તો ઇનસાફ થતો ને ચર્ચનો કાયદો રાજના કાયદા કરતાં વધારે સ્પષ્ટ ને નિષ્પક્ષપાતી હતો. પણ ચર્ચની અદાલતો ગુન્હેગાર બિશપોને ઘણી વાર ઇરાદાપૂર્વક નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકતી. દેશનું રાજ્યતંત્ર આ કારણથી ઢીલું પડી જતું. તેથી રાજને ચર્ચની અદાલતોના અધિકારો લઈ લેવા હતા; તે ઉપરાંત રોમના પોપને અપીલ કરવાનો જે હક્ક હતો તે રાજની સત્તાને પૂરેપૂરો ખુંચતો હતો. તેથી રાજનો ને આર્ચબિશપનો મતભેદ રોજ રોજ તીવ્ર થતો ગયો. એક વાર એક પાદરીએ ખુન કર્યું. ચર્ચની અદાલતે તેને છોડી મૂક્યો. તે ઉપર રાજ્યે અપીલ કરી; પણ બેકેટ ગુન્હેગારને થોડી જ શિક્ષા કરી; બ્યારે રાજને ગુન્હેગારને ફાંસી દેવી હતી. તેથી એ વિષે મોટી તકરાર જામી. રોમનો પોપ વચ્ચે આવ્યો, બેકેટને નમવું પડ્યું. રાજ્યે હવે બેકેટ પાસે જીનું લેણું કાઢ્યું; બેકેટે રોમના પોપને અપીલ કરી; રાજ્યે આ કૃત્તને વચનબંગ ગણ્યું ને બંરનોની કાઉન્સિલે બેકેટને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યો; બેકેટ છાનોમાનો ફાંસ નાસી ગયો, ઇ. સ. ૧૦૬૫. પણ પોપે બેકેટનો પક્ષ કર્યો; તેથી બેકેટ પોતાના શત્રુઓને Excommunicate-ધર્મપાર

કર્તા. આ વખતે હેનરિએ પોતાના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્રસંગ ઉપર એકેટની હાજરીની જરૂર હતી. છતાં તેની ગેરહાજરીમાં રાજ્યએ બધી ક્રિયાઓ કરાવી. પછી તેણે એકેટ સાથે ઉપર ઉપરથી સમાધાની કરી. એકેટ ઇંગ્લંડ આવ્યો; પણ તે પહેલાં તેણે પોપની રજતથી રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાઓમાં જે બિશપોએ ભાગ લીધો હતો તેમને બધાને ધર્મપાર કર્યા. રાજ્ય આ વખતે ફ્રાંસમાં હતો. તેને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. આવેશમાં તે બોલી ઉઠ્યો:— “મારી પ્રજા હીજડી છે ને તેનામાં કાંઈ પાણી નથી. તે પોતાના રાજ્યનું કંઈ પણ માનતી નથી ને મને એક હલકા બિશપ (એકેટ) પાસે હાંસીપાત્ર કરે છે.” ચાર નાઇટ્સ—Knights—એ વખતે હાજર હતા. હેનરિનો વિચાર કાંઈ એકેટનું ખુન કરાવવાનો નહોતો; પણ પાસે ઉભેલા લોકો એમ માની બેઠા કે એકેટને મારી નાંખવો જોઈએ. તેઓ કંટવ્યુરિ ગયા. ત્યાં તેમણે એક અંધારી રાત્રે એકેટના ઘરમાં ધુસી તેનું ભયંકર રીતે ખુન કર્યું, ડિસેમ્બર, ઇ. સ. ૧૧૭૦.

એકેટનું ખુન થયું તે વાત યૂરોપમાં ઘેરઘેર ફેલાઈ. લોકોએ રાજ્યને શીટકાર આપ્યો. એકેટ શહીદ થયો. રાજ્યએ પોતાની નિર્દોષતા જાહેર કરી. પણ યૂરોપના રાજ્યો ને રોમનો પોપ તે કેમ માને? તેથી તેણે ખુનનું ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું. ઉઘાડે પગે, રાજ્યનો પોશાક ઉતારીને, સાદે વેશે, તે એકેટની કબર પાસે ગયો. અમીરો, પ્રધાનો ને બિશપો પણ સાથે હતા. કબર પાસે દરેક બિશપે રાજ્યને ખુલાખલા ઉપર તેની પરવાનગીથી કોરડા માર્યા. પછી આખી રાત ખાધા સિવાય તે ત્યાં પડી રહ્યો ને જીવ્યો ત્યાં સૂધી અર્ચન તેણે કોઈ દિવસ સતાવ્યું નહિ. આવી રીતે તે વખતે બિશપો આપખુદ સત્તાનો ઉપયોગ કરતા ને ભલાભલા રાજ્યોને પણ ઉભે પગે રાખતા.

આયર્લેન્ડની જીત; આપદીકરાઓ વચ્ચે તકરાર. ફ્રાંસ; રાજ્યનું મૃત્યુ:—હેનરિને યૂરોપમાં મહાન રાજ્ય તરીકે ખપવું હતું. નોર્મંડીના ડ્યૂક તરીકે તેને ફ્રાંસના રાજ્યની તાબેદારી ઉઠાવવી પડતી તે તેને ગમતું નહિ. તેથી તેણે ફ્રાંસની સત્તાને ઓછી કરવા મહેનત કરી. પોતાના પુત્રનું સમપણ તેણે ફ્રાંસના રાજ્યની કુંવરી સાથે કર્યું ને ફ્રાંસના શહેર

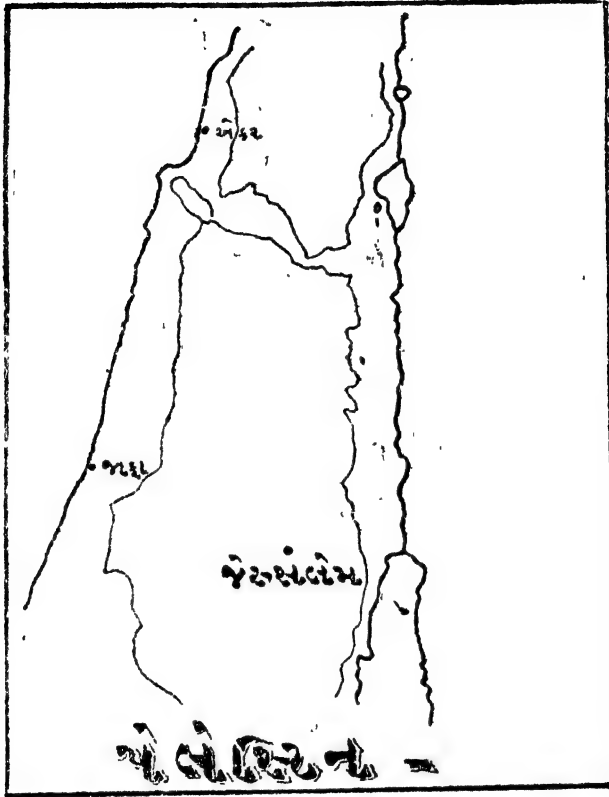
ટૂલૂઝ Toulouse-નો કબજો લેવા યત્ન કર્યો, ઇ. સ. ૧૦૫૯-૬૧. સ્કોટલેન્ડના સગીર રાજા માલ્કમ પાસેથી તેણે કંબરલેન્ડ ને નોર્થઅંગ્રિયા પડાવી લીધાં અને ઉત્તર વેઇલ્સના રાજા પાસેથી ખંડણી વસુલ કરી.

આયર્લેન્ડમાં એક ખંડખોરે લીસ્ટર ઉપર હુમલો કર્યો ને તેના રાજાને કાઢી મૂક્યો. લીસ્ટરના રાજાએ હેનરિની મદદ માગી. વેઇલ્સના ઔરનો પણ લીસ્ટરની વારે ચક્કા, ને અર્લ ઓફ પેમ્બ્રોકે તેમની આગેવાની લીધી; પોપે આ કૃત્યને પોતાની અનુમતિ આપી; તેથી અંગ્રેજોએ આયર્લેન્ડનો ધણો ભાગ જીતી લીધો ને હેનરિએ તે દેશના રાજ્યકર્તાઓ પાસે ઇંગ્લેન્ડનું સર્વોપરિપાણું કબૂલ કરાવ્યું, ઇ. સ. ૧૦૬૬-૭૨.

હેનરિને ચાર પુત્રો હતા-હેનરિ, બ્લોફે, રિચર્ડ ને જોન. પણ તેને તેમની સાથે બનવું નહિ ને રાજાના શત્રુઓ-ફ્રાંસનો રાજા,

સ્કૉટલૅન્ડનો રાજા, ઍરનો ને યૂરોપના કેટલાએક રાજ્યકર્તાઓ, તેમને મદદ કરતા. હેનરિ ને બ્યૉફ્રે મરી ગયા તેથી રાજાના મરણ પછી રિચર્ડ ગાદીએ આવ્યો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૧૮૯.

પહેલો રિચર્ડ, Richard Cœur de lion, ઇ. સ. ૧૧૮૯-૯૯—રિચર્ડ સ્વભાવે વિલિયમ ૩૬સ જેવો હતો. તે એટલો બધો લઠ ને જોરાવર હતો કે લોકો તેને Cœur de Lion સિંહના જેવી જાતીવાળો કહેતા. તે હાથનો ઘણો છુટો હતો ને લડવામાં ઘણો બહાદુર ને સાહસિક હતો. સંગીત, મેળાઓ, બબકો, એવું રિચર્ડને બહુ ગમતું. તેની ટેવો રાજાના જેવી નહોતી; વચનોનો તે ભંગ કરતો ને ખરો ધર્મ શું તે સમજતો નહિ. છતાં તે ખરો Knight-નાઈટ હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મને માટે, સ્ત્રીજાતિને માટે અને સિપાઈગીરી માટે તે ગમે તે જોખમ ખેડતો. ઇંગ્લંડમાં તે દસેક માસ રહ્યો હશે; આકીનો વખત તેણે દેશાવરમાં ને ખાસ કરીને જેરુસલેમને કબજે કરવામાં ગાળ્યો. મુસલમાનો-તુર્કો-પાસેથી તે પવિત્ર શહેરનો કબજો લેવા આ વખતે યૂરોપની નાની મોટી તમામ ખ્રિસ્તી પ્રજા તનતોડ મહેનત કરી રહી હતી. લગભગ સો વર્ષો અગાઉ એક વૃદ્ધ, કીંગ્જા ને ઘોળા દાદીવાળા પિટર નામના સાધુએ ખચ્ચર ઉપર હાથમાં “ક્રૉસ”-Cross-લઈ યૂરોપમાં ગામેગામ ફરી રાજાઓને, ધર્મગુરુઓને, ઍરનેને, વેપારીઓને, ને ખેડુતોને કાઠશટની પવિત્ર ભૂમિ જેરુસલેમને બચાવવા તેના તીણા પણ મનોહર અવાજથી ઉશ્કેર્યા હતા. સો વર્ષો થયાં યૂરોપની ખ્રિસ્તી પ્રજા તે દિશા તરફ પોતાનું નાણું, લોહી, વગેરે વર્ષાવતી હતી. રિચર્ડના વખતમાં ત્રીજ વાર આની લડાઈ કરવાની પોપે આજ્ઞા કરી. રિચર્ડે તુરત જ તેમાં જંપલાવ્યું. અંગ્રેજપ્રજા સામાન્ય રીતે તે સાહસથી અલગ રહી; જો કે યૂરોપની બીજી પ્રજાઓ તો ક્રૉસ-Cross-વૅલ્ડ-થી ગાંડીતુર થઈ ગઈ હતી, તે એટલે સૂધી કે એક છોકરાછોકરીઓની પલટન પણ તુર્કી રાજધાની સ્તંબૂલ સૂધી પહોંચી ગઈ હતી. રિચર્ડે ઇંગ્લંડના લોકો પાસે ખૂબ નાણું કઢાવ્યું, રાજ્યનો કારભાર લૉગ્ગૅન્પ નામના પોતાના વફાદાર નોકરને સોંપ્યો, ગમે તે પ્રકારે ઍરનો પાસેથી પૈસા લઈ તેમના જુના હક્કો તેમને પાછા સોંપ્યા, પોતાના બે ભાઈઓ-ગૅન-ને બ્યૉફ્રેને પણ ખૂબ જમીન આપી ખુશ કર્યા, ને પછી ધર્મનું યુદ્ધ કરવા કુચ કરી, ઇ. સ.

૧૧૯૧. તેની સાથે ફ્રાંસ, ઓસ્ટ્રિયા ને સિસિલિના રાજાઓ ને ખુદ Emperor-પાદશાહ, પોને, એટલા રાજવંશીઓ નીકળી પડ્યા; પર્સિયામાં તેઓએ એકર, બ્રહ્મા ને જેરુસલેમ ઘણી મહેનતે સર કર્યા; પણ લુના ભાગ પાડતાં તેઓ અંદર અંદર લડી પડ્યા ને જે મુસલમાન સુલતાન મરી ગયો ન હોત તો તેમને ઘાયું વેલું પડત પણ ખરું, ઇ. સ. ૧૧૯૩. દરમ્યાન ઈંગ્લેન્ડમાં લોકોએ નિર્દોષ ચાલુદીઓનો વધ કર્યો અને તેમાંના કેટલાએકોને રજપુતાના જેવું જાંહર કરવાની ફરજ પણ પાડી. રિચર્ડના અમલદારો લોકો ઉપર ખૂબ જુલમ કરતા. ખરેખર રાજાના નાના ભાઈ જોનના પક્ષમાં લડ્યા. જોનને ગાદી જોઈતી હતી; ફ્રાંસના રાજાએ તેને મદદ

આપી. રાજા રિચર્ડ જ્યારે ઈંગ્લંડ પાછો ફરતો હતો ત્યારે ઑસ્ટ્રિયાના રાજાએ તેને રસ્તામાં પકડી કેદમાં પૂર્યો ને જ્યારે ઈંગ્લંડની સરકારે મોટા દંડ ભર્યો ત્યારે જ તેને છોડયો; પણ રાજા ઈંગ્લંડમાં બહુ રહ્યો નહિ. રિચર્ડ ફ્રાંસના રાજા સાથે લડાઈ કરવામાં રોકાયો. એક વાર એક અમીરે ખેતરમાં જડેલું એક ઘરેણું રાજાને સોંપવા ના પાડતાં રિચર્ડે તેના કિલ્લાને ઘેરા લીધો ને લડતાં લડતાં તે માર્યો ગયો, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૧૯૯. જે સિપાઈના તીરના ધાથી રિચર્ડ મરી ગયો તેને જ્યારે તેની પાસે રમ્મ કરવામાં આવ્યો ત્યારે રાજાએ તેને માફી આપી, એવો તો તે કોઈ કોઈ વાર ઉદાર બની જતો.

જૉન, ઇ. સ. ૧૧૯૯-૧૨૧૬.—કોકો ભત્રીજા, જૉન ને આર્થર—મરતી વખતે રિચર્ડ પોતાના નાના ભાઈ જૉનને ગાદીનો વારસ નીમતો ગયો હતો; પણ જૉનના મોટા ભાઈ જ્યોફ્રેનો પુત્ર આર્થર હયાત હતો. તેથી જૉન જો કે ગાદીએ આવ્યો તો પણ તેને આર્થરની હમેશાં ખીંક લાગ્યાં કરતી. આર્થરને રાજ્યના ઘણા સારા સારા માણસોની શુભ મદદ હતી. ફ્રાંસમાં અંગ્રૂ ને ટ્રિટ્ટિનીના લોકોએ તેને છઠ્ઠાક મદદ મોકલી ને ફ્રાંસના રાજા કિલિપે પણ તેનો પક્ષ લીધો. તેથી જૉન આર્થરને એક કિલ્લાના ઘેરા વખતે કેદ કર્યો ને ઇ. સ. ૧૨૦૩માં મારી નંખાવ્યો.

નોર્મંડિનું નુકસાન—રિચર્ડના વખતમાં જ ઈંગ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે નોર્મંડિમાં લડાઈ શરૂ થઈ હતી. તે જૉનના વખતમાં પણ ચાલુ રહી. નોર્મંડિના લોકો જૉનથી કંટાળી ગયા હતા ને તેનો તેમને જરાપણ ભરોસો નહોતો. આર્થરના પુત્ર પછી આ અવિશ્વાસ ઘણો વધી ગયો. તેથી ઇ. સ. ૧૨૦૪માં આખો નોર્મંડિ પ્રાંત ફ્રાંસના રાજા કિલિપે જતી લીધો. જૉન તેને પાછો મેળવવા ખીજી વાર યત્ન કર્યો નહિ. નોર્મંડિમાંથી રાજાને ઘણું સાંઝે ઉત્પન્ન આવતું તે હવે બંધ થયું ને ફ્રાંસ પ્રમાણમાં વધારે સત્તાવાન થયું.

પોપ સાથે તકરાર—જૉન ભત્રીજાને માર્યો; નોર્મંડિ જેવા ફૂઝણા પ્રાંતને ખોયો; હવે તેણે પોપને નમતું આપી પોતાની આખર ખોઈ. ઇ. સ. ૧૨૦૬માં કૅટરબ્યુરિના આર્યબિશપની જગ્યા ખાલી પડી. કૅટરબ્યુરિના સાધુઓએ રાજાને ખબર ન પડે તેમ પોતાના માનીતા માણસ રેજિનાલ્ડની

ચુંટણી કરી ને પોપની અનુમતિ માટે તેને ખાનગી રીતે રોમ તરફ રવાના કરી દીધો. જૉનને ખબર પડી એટલે તેણે જૉન ૬ થ્રે નામના પોતાના માનીતાને જગ્યા આપી ને તે માટે પોપની “હા” માંગી. પોપે ઉસ્તાદીથી બંને ઉમેદવારોને ઉડાડી મૂક્યા ને એક વિદ્વાન અગ્રેજ, Stephen Langtan-સ્ટિવલન લૅંગ્ટનને નીમ્યો. જૉનનો મીઝબજ ઉકળી ગયો. તેણે કુંટબ્યુરિના સાધુઓની મીલકત જમ કરી. પોપે તેને ધર્મપાર કરવાની ધમકી આપી. રાજ ચમક્યો; પણ નમ્યો નહિ; પોપે ધર્મપારનો હુકમ બહાર પાડ્યો, ઇ. સ. ૧૨૦૮. રાજએ પણ ચર્ચની મીલકત જમ કરી. પોપે સામો એવો જ કડક જવાબ વાળ્યો. ઘણા ખિશપો દેશપાર થયા ને ઇ. સ. ૧૨૦૯માં રાજ પોતે ધર્મપાર થયો. જૉન આ વખતે સ્કૉટલૅન્ડમાં, આયર્લૅન્ડમાં ને વેલ્સમાં ધમધોકાર ફત્તેહ ઉપર ફત્તેહ મેળવ્યે જતો હતો. તેના જીલમનો હવે પાર રહ્યો નહિ. પ્રથમ તેણે ચર્ચની ઘણી મીલકત ખાલસા કરી હતી; હવે તે ઔરનો ઉપર પડ્યો. તેમની પાસેથી તેણે જાગરદસ્તીથી નાણું કઢાવવા માંડ્યું ને જેઓ સામા થયા તેમનાં બેરાંછોકરાંને તેણે ઘાતકી રીતે કેદમાં પૂર્યાં ને મારી નંખાવ્યાં. રોમના પોપે ફ્રાંસના રાજ કિલિપને ઇંગ્લૅન્ડ ઉપર સવારી કરવા કહેવડાવ્યું. કિલિપને તો એટલું જ જોઈતું હતું. જો જૉન આ મામલા વખતે મદ્દમ રહ્યો હોત ને જો તેણે પ્રજાને સાથે રાખી હોત તો પોપ ને કિલિપ, બંને, બની જત; પણ જૉન ખરે વખતે નાહિમત હતો. તે ગભરાયો. ઇ. સ. ૧૨૧૩ના મે માસમાં તેણે પોપને નમતું આપી દીધું, લૅંગ્ટનની નીમણીકને સ્વીકારી, પોપને દંડ ભર્યો, રોમના ચર્ચની તાબેદારી સ્વીકારી, અને ખિશપોને થએલા નુકસાનનો બદલો વાળી આપ્યો. રાજનો આ બીજો પરાજય હતો.

ઔરનો સાથે તકરાર, ઇ. સ. ૧૨૧૪-૧૫—ઉપર આપણે જોયું કે જૉન ને ઔરનો વચ્ચે ઘણો ગંભીર અણબનાવ થઈ ગયો હતો. પોપને નમતું આપ્યા પછી જૉને ઔરનોને પોતાની સાથે ફ્રાંસ જવા ને ત્યાં રાજ કિલિપ સામે લડવા હુકમ કર્યો ને તે માટે ફરી તે તેમની પાસે સખ્ત રીતે નાણું કઢાવવા માંડ્યો. પોપે આ વખતે રાજનો પક્ષ લીધો; પણ નવો. આર્યખિશપ લૅંગ્ટન ઔરનો સાથે ભળ્યો. તેણે તેમને ઘણી ઉપયોગી સલાહ

આપી. ઍરનોએ હવે રાજ પાસે પહેલા હેન્રિના ચાર્ટર-વચનો-ને તાજાં કરવાની માંગણી કરી. દરમ્યાન રાજ ફ્રાંસમાં હારી ગયો તેથી તે લાચાર બની ગયો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૨૧૪. ઉત્તર પ્રદેશના ઍરનો સામા થયા. તેમણે રાજ પાસેથી યોગ્ય શરતો કરાવવા પરસ્પર સોગંદ લીધા ને લંડનમાં આવી રાજને છેવટનો સંદેશ કહેવરાવ્યો. પ્રજા જાન તરફ નહોતી. ઍરનો લશ્કર સાથે લંડનમાં દાખલ થયા; રાજ્યતંત્ર આખું તેમના તરફ વળી ગયું; લાચારીએ જાને રનિમિડ-Runnemede-પાસે ઇ. સ. ૧૨૧૫ના જુનની સાતમી તારીખે મેંગના ચાર્ટા ઉપર પોતાની સહી આપી-જાનનો આ ત્રીજો પરાજય હતો.

મેંગના ચાર્ટા—મેંગના ચાર્ટાની ૬૩ કલમોમાંથી ઘણી ખરી કલમો પહેલા હેન્રિએ આપેલા ચાર્ટર-હક્કપત્ર-Charter-ને મળતી આવે છે. રાજ પાસેથી ચાર્ટર કઢાવનાર ઍરનો સ્વાર્થી ને સામાન્ય શક્તિના હતા એ બાબત ખરી છે; છતાં જાને જે ચાર્ટર ઉપર સહી કરી આપી તે ચાર્ટરમાં અંગ્રેજ પ્રજાના તમામ વર્ગોના હક્કો સંબંધી પણ કેટલેક સ્થળે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ કારણથી મેંગના ચાર્ટા બ્રિટિશ સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. રાજએ આટલી બાબતોમાં વચનો આપ્યાં:—(૧) લોકોને ગુન્હાઓથી વધારે દંડવા નહિ. (૨) યોગ્ય અદાલતોમાં અને તે પણ પંચની મદદ વડે જ લોકોનો ન્યાય કરવો. માત્ર શક ઉપર જ ને સાક્ષી વગર કોઈ માણસને પકડવો નહિ. (૩) ઇનસાફ ચોખ્ખો, પ્રામાણિક, એકદમ ને નિયમસર આપવો. (૪) ચર્ચના તમામ જુના હક્કો એમને એમ રાખવા. (૫) લંડનના હક્કોને કાયમ રાખવા. (૬) રાજની અદાલતોએ ઍરનોની અદાલતોના કામકાજમાં વચ્ચે આવવું નહિ. (૭) Curia Regis-ક્યૂરિઆ રેજિસની મારફત કર વગેરે નાંખવા. (૮) કોઈ અંગ્રેજની મીલકત ઉપર રાજ ગેરકાયદેસર હાથ નાંખે નહિ. (૯) કોઈ વેપારી કે ખેડુત પાસેથી તેના જીજ્ઞાસનું સાધન રાજ લઈ શકે નહિ. આ સિવાય મેંગના ચાર્ટામાં વારસો, શિકાર, જંગલ, તોલ માપ, પરદેશીઓની આવજાવ, વગેરે સંબંધી પણ ઘણી કલમો ઉમેરવામાં આવી હતી. તેમની ઉપયોગિતા અત્યારે હવે કાંઈ નથી એટલે અહિં તેમના સંબંધી કાંઈ લખવામાં આવ્યું નથી.

આ તમામ શરતો રાજ્ય બરોબર પાળે છે કે કેમ તેની તપાસ રાખવા અને રાજ્ય સામેની તમામ ફરિયાદોનો નીકાલ કાઢવા બંરનોએ મેગ્ના ચાર્ટની એક કલમથી પચીસ જણાઓની સમિતિ-કમિટી નીમી. રાજ્યએ શરતોનો ભંગ કરવા માંડ્યો. તેણે પોપની મદદ માંગી ને ભાડુની લશ્કર રોક્યું. બંરનોએ પણ રાજ્ય સામે ફરી તૈયારી કરવા માંડી ને ફ્રાંસના કુંવર લૂઈને ગાદીનું વચન આપી તેને મદદે બોલાવ્યો. લૂઈ પોતે લંડનમાં દાખલ થયો. જૉન ને લૂઈ વચ્ચે હવે ખુનખોર લડાઈ શરૂ થઈ; પણ ઇ. સ. ૧૨૧૬ના ઑક્ટોબર માસમાં જૉન મરી ગયો એટલે વસ્તુસ્થિતિ એકદમ ફરી ગઈ.

જૉનનું ચારિત્ર—જૉન દોષોથી ભરેલો હતો. તે કપટી, બેવફા, વ્યભિચારી, શિકારી, ક્રૂર, કૃતઘ્ની, ખટપટીઓ, ચીડાઉ, ઘણો મહત્વાકાંક્ષી, ક્રોધી, નીતિન્યાયના ખ્યાલ વગરનો, ડોળી, ને નાલાયક રાજ્ય હતો. તેનામાં એ ચાર સારા ગુણો હતા—તે ખુશમીઝબ હતો, ગરીબોને ઘણું દાન આપતો ને લશ્કરી કામકાજમાં ઘણો આહુશ હતો.

પ્રકરણ ૬મું

પ્લેન્ટેજેનેટ વંશ (આલ)

ત્રીજો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૨૧૬-૭૨. સગીર રાજ્ય, ઇ. સ. ૧૨૨૬-૩૨—જૉનના મરી ગયા પછી તેનો નવ વર્ષનો કુંવર ત્રીજો હેન્રિ ઇંગ્લંડની ગાદીએ આવ્યો. રાજ્ય સગીર હોવાથી રાજ્યકરભાર માર્શલ Marshall અલ ઑફ પેમ્બ્રોક—Earl of Pembroke—નામના એંશી વર્ષના અનુભવી મુસદ્દીએ સંભાર્યો અને પોપનો પ્રતિનિધિ તેના પક્ષનો હોવાથી કામકાજ વિના વિઘ્ને ચાલવા માંડ્યું. પેમ્બ્રોકને એ કામ કરવાનાં હતાં—ઇંગ્લંડના પૂર્વ ને દક્ષિણ ભાગમાં પરદેશી ફ્રેંચ કુંવર લૂઈ ને તેના લશ્કરને દેશમાંથી કાઢી મૂકવાની જરૂર હતી અને ખીજું, બંરનોને ને શહેરોને જૉનના વંશના પક્ષમાં લેવાની જરૂર હતી. આ કામો પાર પાડવા પેમ્બ્રોકે મેગ્ના ચાર્ટની લગભગ તમામ શરતોને રાજ્યને નામે કબૂલ કરી

ને બધાને તેમની મીલકત પાછી સોંપી મારી આપી. ફ્રેંચો હારી ગયા ને લૂઈ પોતે ફ્રાંસ ચાલ્યો ગયો. પણ પેન્ઝાક પોતે એ વર્ષ પછી મરી ગયો તેથી રાજ્યસત્તા માટે ત્રણ પક્ષો અંદર અંદર લડી મરવા લાગ્યા, (૧) રોમના પોપના પ્રતિનિધિઓ (૨) રાજા ને રાણીના માનીતા પરદેશીઓ ને (૩) ઇંગ્લંડના વતનીઓ. પહેલાં તો અંગ્રેજ Hubert de Burgh-હ્યુબર્ટ ડિ બુર્ગ મુખ્ય સત્તા ઉપર રહ્યો હતો. તેણે દેશમાં ચાલતી ખુના-મરકો બંધ કરી અને મોટા મોટા બળવાન ખરેખરે દબાવી દીધા. પણ તે ફ્રાંસમાં ઇંગ્લંડના મુલકનો બચાવ કરી શક્યો નહિ. તેથી બ્યારે હેન્રિ ઉમરલાયક થયો ને પરદેશીઓ ને પોપનો પ્રતિનિધિ તેના માનીતાઓ થઈ પડ્યા ત્યારે હ્યુબર્ટના ઉપર કેટલાએક આરોપો મૂકવામાં આવ્યા, તેને રાજા આપવામાં આવી ને તેની કેટલીક મીલકત પણ જમ કરવામાં આવી.

રાજા અને તેના માનીતા પરદેશીઓ. ઇ. સ. ૧૨૩૨-૫૮—ત્રીજો હેન્રિ હમેશાં ખુશામતીઆઓને પોતાની પાસે રાખતો. તેનામાં રાજ્ય કરવાની કશી આવડત નહોતી. ઘણી વાર તે શેખચક્કીના વિચારો કરતો પણ એ વિચારો પાર પાડવાની તેનામાં કાંઈ પણ શક્તિ નહોતી. તે ઘણા હડીયો હતો ને વચનનો બંગ કરવો તે તો રમત જ સમજતો. તે હડાક હતો. રોમના પોપે તેને ગાદી મેળવવામાં મદદ કરી હતી તેથી તેની ગમે તેવી માંગણીઓ આવે તો પણ તે તેમને હમેશાં સ્વીકારતો. પોપનો ગુલામ થવા પણ તે ખુશી હતો. હેન્રિ ફ્રેંચ કુંવરી સાથે પરણ્યો હતો તેથી કારભારમાં રાણીના સગાઓ ને પોપના માણસો આપખુદ થઈ પડ્યા. હેન્રિને પોતાના કુંવર એડ્વર્ડને સિસિલિનો રાજા બનાવવો હતો; પોપને પોતાના હરીફ એમ્પરર—Emperor—સામે ને જરુસલેમના મુસલમાનો સામે લડાઈ કરવા પૈસા જોઈતા હતા; રાજાને ફ્રાંસનો બાપીકો મુલક કબજે કરવો હતો; તેથી તેણે નાણા માટે પોતાની પ્રગ્નને પીડવા મંડી. સાઇમન દ મોન્ટફોર્ડ નામનો એક પરદેશી ખરન આ જુલમ સામે થયો. તેમાં તેને લિંકનના બિશપ ગ્રોસ્ટેસ્ટ—Grosseteste—જેવા સમર્થ વિદ્વાનની મદદ હતી.

Simon de Montford, સાઇમન દ મોન્ટફોર્ડ—સાઇમન દ મોન્ટફોર્ડ, અર્લ ઓવ લીસેસ્ટર—Licester—જન્મે નોર્મંડિનો ફ્રેંચ હતો.

તેનો આપ જાન સામો થયો હતો. કુટુંબની સ્થિતિ સારી નહોતી પણ ત્રીજા હેનરિના વખતમાં યુવાન સાધમનને પોતાની જાગીર પાછી સોંપવામાં આવી અને રાજ પાસે નોકરી પણ તેને મળી. ઇ. સ. ૧૨૩૮માં રાજ્યએ પોતાની બેન ઇલિઆનેર તેને પરણાવી; પણ સાળાબનેવી વચ્ચેની પ્રીતિ ઝાઝો વખત નભી શકી નહિ. હેનરિએ સાધમનને એક જીનું દેવું આપવા ના પાડી ને તેના ઉપર જૂઠા આરોપો મૂક્યા. સાધમન પરદેશ ચાલ્યો ગયો ને પછી ક્રૂએઝમાં બળ્યો. આ વખત દરમ્યાન સાધમનને દેશાવરનો, ત્યાંના રાજકારણનો ને જીદા જીદા લોકોનો અનુભવ મળ્યો. હવે તે એક સરદાર ને મુત્સદ્દીમાં ખપવા લાગ્યો. દરમ્યાન ઇંગ્લંડમાં તો અંધાધુંધી વધતી જતી હતી. લુંટફાટ, શહેરોમાં શેરીએ શેરીએ ટટારી-સાદો, દરેક કિલ્લામાં તોફાન, અસહ્ય જીલમ, વગેરેથી લોકો કંટાળી ગયા હતા. ઇ. સ. ૧૨૪૪માં સાધમન ઇંગ્લંડ પાછો આવ્યો. રાજ સાથે થોડા વખત માટે તો સાઈ ચાલ્યું. પ્રજાની ફરિયાદો જોવા નીમાએલી એક સમિતિમાં તેણે કામકાજ કર્યું; પણ પાછો અણખનાવ શરૂ થયો. રાજ્યએ તેને ફ્રાંસમાં ગેસ્કની-*Gascogne*—ના ખખેડાઓ દાખી દેવા મોકલ્યો. ત્યાં તે સાત વર્ષ રહ્યો, શત્રુઓએ રાજના કાન બંધેર્યા પણ સાધમન નિર્દોષ ઠર્યો. સાધમનને હવે ચોક્કસ ખાતરી થઈ ગઈ કે રાજની સામા થવામાંજ ઇંગ્લંડના લોકોનું હિત સમાએલું છે. તે પોતે પરદેશી હતો પણ ઇંગ્લંડમાં ઘણાં વર્ષો સૂધી રહેવાથી તે ખરે અંગ્રેજ થઈ ગયો હતો.

અલ્ફ્રેડ્ ફોર્ડનો કરાર, ઇ. સ. ૧૨૫૮. હેનરિની હાર; બેરનોનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૨૫૮-૬૪.—ફ્રાંસના અંગ્રેજ મુલકોમાં હેનરિ હારી ગયો હતો; વેમ્સમાં પણ અંગ્રેજોનો પરાજય થયો હતો; ખુદ ઇંગ્લંડમાં બધે અંધાધુંધી ચાલી રહી હતી; કારભાર પરદેશીઓના હાથમાં હતો; રાજને પોપ માટે, સિસિલિ માટે, ફ્રેંચ લડાઈ માટે, ને વેમ્સ માટે નાણું જોઈતું હતું; બેરનો જ્યાં સૂધી પ્રજાની ફરિયાદોનો રીતસર નીકાલ ન થાય ત્યાં સૂધી નાણું કાઢતા નહોતા; સાધમન જેવા મુત્સદ્દીની તેમને મદદ હતી. તેથી લાચાર થઈ રાજ્યએ દરેક પરગણાંમાંથી બળે માણસોને ને બેરનોને બોલાવ્યા ને તેમની બાર જણાઓની ને રાજ્યએ નીમેલી બાર જણાઓની

સમિતિએ ઑક્સફોર્ડ મુકામે રાજ સારથે કરાર કર્યો શરતો પ્રમાણે રાજ્યે કારભાર ચલાવવાનું કબૂલ્યું. કારભાર કરવા માટે બે સંસ્થાઓ ઉભી કરવામાં આવી—(૧) રાજ્યે ને ઍરનોએ નીમેલી પંદર જણાની એક નાની સમિતિ; આ મંડળ પાસે બધા કારભાર રાખવામાં આવ્યો. (૨) પાર્લમેંટ. બધા ઍરનો આ સંસ્થામાં પંદર પ્રતિનિધિઓ મોકલે ને તેઓ દર વર્ષ ત્રણ વાર કારભારી મંડળને મળી કારભાર તપાસે, એમ ઠરાવવામાં આવ્યું,

ઍરનોએ હવે રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું. તેમણે પરદેશીઓને રજા આપી, પાટવી કુંવર એડ્વર્ડના દયાણથી ખેડુતોને કેટલાક હકકો આપ્યા, ને ફ્રાંસ સાથે સુલેહ કરી. પણ રાજ પાછો સામો થયો. તેથી ઍરનો વચ્ચે ને રાજ વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. મૉટ્ફોર્ડે ઍરનોની આગેવાની લીધી. બંને પક્ષોએ ફ્રાંસના રાજ નવમા લૂઈને પંચ તરીકે નીમ્યો પણ પંચે રાજના લાભમાં ફેસલો આપ્યો તેથી લડાઈ પાછી શરૂ થઈ. મૉટ્ફોર્ડનો પક્ષ નબળો પડતો જતો હતો; છતાં તેની ધીરજ ડગી નહિ; રાજ હારી ગયો; પરિણામે મૉટ્ફોર્ડના હાથમાં આવ્યું રાજ્યતંત્ર આવ્યું, ઇ. સ. ૧૨૬૪.

“પાર્લમેંટ”. મૉટ્ફોર્ડનું મરણ; હેન્રિનો અંત—મૉટ્ફોર્ડે હવે ઍરનોને. ખિશપોને ને ઉપરાંત દરેક પરગણામાંથી ચાર પ્રતિનિધિઓને દેશના કારભાર ઉપર વિચાર કરવા “પાર્લમેંટ”માં બોલાવ્યા ને તે સંસ્થા પાસે રાજ્યતંત્ર ઉપર તૈયાર કરેલી પોતાની યોજના તેણે રજુ કરી. જો એ યોજના મંજૂર થઈ હોત તો રાજની સત્તા એકદમ પડી ભાંગત ને મૉટ્ફોર્ડ પોતે રાજ્યનો ધણી થઈ પડત. ઇ. સ. ૧૨૬૫માં તેણે જે પાર્લમેંટ બોલાવી તેમાં શહેરોના ને કસબાઓના પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર હતા. દરમ્યાન લડાઈ પાછી શરૂ થઈ. પાટવી કુંવર એડ્વર્ડ મૉટ્ફોર્ડના કબજામાંથી સટકી ગયો. સાઈમનના કેટલાક મિત્રો પણ રાજને જઈ મળ્યા. મૉટ્ફોર્ડ પોતે માર્યો ગયો, ઇ. સ. ૧૨૬૫. લડાઈ ઠેઠ ઇ. સ. ૧૨૭૦ સુધી ચાલી. પણ બધે હવે રાજના કે એડ્વર્ડના પક્ષનો વિજય થયો. એડ્વર્ડ પોતે જે સલેમ ગયો; પણ દરમ્યાન વૃદ્ધ રાજ હેન્રિ મરી ગયો તેથી તેને ઇંગ્લંડ પાછું આવવું પડ્યું, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૨૭૨.

મૉટ્ટ્ફોર્ડના ગુણદોષ—મૉટ્ટ્ફોર્ડ ગરીબોને ને અનાથોને ખેલી હતો. રાજની ને બંરોનેની સત્તા તોડી તેને ઇંગ્લંડના મધ્યમ વર્ગના લોકોને રાજ્ય-તંત્રમાં ભાગ આપવો હતો ને કારભાર આ લોકોના પ્રતિનિધિઓ કરે તેમ તે ઇચ્છતો હતો. પોતે પરદેશી છતાં ઇંગ્લંડનું તંત્ર પરદેશીઓ ચલાવે તે તેને જરા પણ ગમતું નહિ. મૉટ્ટ્ફોર્ડ મોટો મુત્સદ્દી ને સરદાર હતો. તે મોટો કારભારી હતો. ગેસ્કિનીના સાત વર્ષના કારભારમાં તે પોતાની અજબ કામગીરી બતાવી ગયો. તે મોટો આશાવાદી હતો. પોતાના ઊંચા આદર્શો પાર પાડવા તેણે ઘણા જુના રીવાજોને ને ખરાબ ધારણોને એક બાજુ મૂક્યાં. પણ સામાન્ય વર્ગો તેના વિચારો સમજી શક્યા નહિ. તે ઓગણીસમી સદીના વિચારો તેરમા સૈકામાં પાર પાડવા માંગતો હતો તે તેની ગંભીર ભૂલ હતી; પણ તેથી કંઈ તેની પ્રતિભા ઓછી થતી નથી.

તેરમા સૈકાનું ઇંગ્લંડ—ઉપરના એક પ્રકરણમાં આપણે અગ્યારમા ને બારમા સૈકાઓમાં ઇંગ્લંડની સ્થિતિ જોઈ ગયા હતા; હવે આપણે તેરમા સૈકાનું ઇંગ્લંડ કેવું હતું તે દૃષ્ટાંતો જોઈએ. તેરમા સૈકામાં બંરોનોનું બેર ઓછું થઈ ગયું હતું; વેપારીઓ ને ખેડૂતો પોતાનો સ્વાર્થ સમજતા થયા હતા; તેમણે બંરોનેને રાજ સારું થવામાં કેટલીક વાર મદદ પણ કરી હતી; છતાં હજી તેમનામાં રાજ્યકારભાર હાથમાં લેવાની શક્તિ આવી નહોતી. રાજ ને તેનું કુટુંબ હવે ઇંગ્લિશ થતાં જતાં હતાં; હજી ફ્રેંચ રાજભાષા ગણાતી; પણ લોકો ને તેમના આગેવાનો, અને બંરો ને રાજકુટુંબનાં માણસો અરબી ફ્રેંચ ને અરબી અંગ્રેજી, એવી મિશ્રભાષા બોલવતા હતા; પણ ધીમે ધીમે તેઓ આચારવિચારમાં બ્રિટિશ થતા જતા હતા. અંગ્રેજી ભાષા નવું રૂપાંતર પામતી હતી. થોડાએક દેશી લેખકોએ માતૃભાષામાં ગદ્યપદ્ય લખ્યાં. એ લખાણોમાં પરદેશી સંસ્કૃતિ ઉપર ને ઇંગ્લંડની પોતાની સંસ્કૃતિ ઉપર તેમણે પ્રગ્નને ઉપયોગી સાહિત્ય આપ્યું. શહેરોમાં કેટલાએક માણસોએ તમામ કારભાર પોતાના હાથમાં પચાવી પાડ્યો. વેપારીઓનાં મહાજનો રાજ પાસેથી સારા અધિકારો મેળવતાં ને બંરોને કે અમલદારો સાથે થાય તો પોતાનું રક્ષણ કરતાં. તેરમા સૈકામાં બંરોના હાકો ઓછા થતા જતા હતા તે આપણે ઉપર

જોઈ ગયા. એ સૈકામાં મોટા મોટા ધારાશાસ્ત્રીઓ થયા. તેમણે લોકોને કાયદાને તાબે રહેતાં શીખવ્યું ને જુના ને જોમ તેમ પહેલા નિયમોને એક કરી કાયદાને સર્વમાન્ય ને સર્વગ્રાહ્ય બનાવ્યો. અલખત, એ વખતની અદાલતોમાં રૂશવત બહુ ચાલતી; પોલિસ પણ જુલમી, લાલચુ ને નયણી હતી; છતાં ધીમે ધીમે રાજપ્રજાને કાયદાની અદાલતોની ને સારી પોલિસની ઉપયોગિતા સમજાતી ગઈ. આ સાથે જ લોકોમાં કેળવણી વધતી હતી. તેરમા સૈકામાં ઈંગ્લંડમાં ધણા મહો રથપાયા. આ મહના સાધુઓ લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ આપતા, ભણાવતા, વેંચકનો ધંધો કરતા, વેપારીઓનું નાણું સાચવતા, ગરીબોની નગર રાખતા, ને જુલમી રાજ્યોને દબાવતા. આ સૈકામાં ઑક્સફોર્ડ ને કેમ્બ્રિજનાં વિદ્યાર્થી-યુનિવર્સિટીઓ—Universities રથપાયાં. તેમની ખ્યાતિ આખા યુરોપમાં પ્રસરી. ત્યાં રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, ધર્મ, સાહિત્ય, વગેરેનો અભ્યાસ થતો. તેમના વિદ્યાર્થીઓ યુરોપમાં પણ વિદ્વાનોમાં ખપવા લાગ્યા. રોજર એકન નામનો વિદ્વાન વિજ્ઞાની—સાયંટિસ્ટ આ જમાનામાં થઈ ગયો. કળામાં પણ રૂપાંતર થયું; બારમા સૈકાની કળા ધણી સાદી હતી; તેરમા સૈકાની કળામાં વિવિધપણું, ઝીણવટ, સગવડ, વગેરે લેવામાં આવ્યાં. ઈંગ્લંડ આ વેળા ખેતીનો દેશ હતો. દરેક ગામમાં જરૂર પડતી ચીજો મળી શકતી. કાંચો માલ બહાર જતો. વણાટકામ, રંગકામ, લોહું બનાવવાની કળા, વહાણવટું, એટલા લુભચે અંગ્રેજ રહેજ રહેજ બાણતા. ઔરનના કિલ્લા Maastricht-માં ધરગથુ ચીજોની પેદાશ થતી. ધરમાં ટેઅલખુરસીઓ, શેતરંજ, કે એવું અત્યારે વપરાતું ચાચરચીકું જગ પણ જોવામાં આવતું નહિ. રાજના મહેલોમાં પણ એવી વસ્તુઓ સંઘરાતી નહિ. એક ઓરડામાં કુટુંબનાં બધાં માણસો સૂઈ રહેતાં ને લખતાં વાંચતાં કોઈકને જ આવડતું. તે સૈકામાં આપણા હિંદુસ્તાનદેશની સ્થિતિ ઈંગ્લંડના કરતાં ધણી સારી કહેવાય.

પહેલો એડ્વર્ડ, ઇ. સ. ૧૨૯૨-૧૩૦૯—બ્યારે ત્રીજો હેન્રિ મરી ગયો ત્યારે ગાદીનો વારસ એડ્વર્ડ સિસિલિમાં હતો પણ તેના હક્ક વિષે કોઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ ને તેની બે વર્ષોની ગેરહાજરી દરમ્યાન રાજ્યતંત્રમાં કશી મુશ્કેલી પડી નહિ. નવો રાજા જુવાનીમાં હતો. તેનું

ચારિત્ર તદ્દન દોષ વિનાનું હતું. શરીરે તે એકદમ મજબુત ને કસરતી હતો. તેને દંડયુદ્ધનો ને શિકારનો ઘણો શોખ હતો. તેના શરીરના અવયવો એટલા તો લાંબા હતા કે લોકો તેને Longshakes કે Longchamps કહેતા. આપના વખતમાં એડ્વર્ડે કારભારનો ને લડાઈનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. માઉટફોર્ડના સુધારાઓ તેને ગમ્યા નહોતા; કારણ કે તે સુધારાઓથી રાજની સત્તા ઓછી થઈ ગઈ હતી. પણ જ્યારે તે પોતે રાજ થયો ત્યારે તેણે તેવા જ સુધારાઓ હાથમાં લીધા ને તેથી રાજની ને આમવર્ગની બંનેની સત્તા વધારી. ઘણી વાર તેને ક્રોધ ચડી આવતો; તે કોઈ કોઈ વાર નિર્દય થઈ જતો; પણ તે મોટા સરદાર, મુત્સદ્દો ને દૂરદેશીવાળો રાજ હતો. આ કારણોથી એડ્વર્ડ ઈંગ્લંડના મોટા રાજાઓમાં ખપે છે.

એડ્વર્ડના સુધારાઓ.—એડ્વર્ડે યુરોપમાં કાયદાઓનું એકીકરણ—Codification—કેમ થાય છે તે અંગત જોયું હતું; વળી આ જમાનામાં આપણે ઉપરના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ કાયદાનો અભ્યાસ ઘણા વિદ્વાન લોકો કરતા હતા; તેથી એડ્વર્ડે આ લોકોનાં વિચારો ને સલાહ પ્રમાણે ઈંગ્લંડના જુના કાયદાઓને સુધાર્યા, છુટાછવાયા કાયદાઓને એકત્રિત કર્યા ને કેટલાક નવા ધારાઓ કર્યા. એડ્વર્ડના અમલ દરમ્યાન કાયદા ઉપર સંગીન સાહિત્ય બહાર પડ્યું. આ સુધારાઓથી રાજની ને બંરનોની અદાલતોના અધિકારો સ્પષ્ટ થયા ને બંરનોની અદાલતો વધારે અધિકારો જમાવી શકી નહિ. રાજાએ હરામખોર અમલદારોને કાઢી મૂક્યા ને પોલિસખાતાને મજબુત બનાવી લુચ્ચા, બંડખોર ને ધાડપાડુ લોકોને દબાવી દીધા. એડ્વર્ડે રાજ્યનું ઉત્પન્ન વધાર્યું ને વેપારને ઉત્તેજન આપી પ્રગતી આપાદી પણ વધારી. વેપારીઓનું લેણું સરળ રીતે વસુલ થાય, ને પરદેશીઓ ઈંગ્લંડમાં વસે ને સારો વેપાર ખેડે, એ હતુથી તેણે દેવાના ને જગાતના ધારાઓમાં પણ સુધારો કર્યો. ઇટલિના સાલુકારોને ઈંગ્લંડમાં વસવા દઈ એડ્વર્ડે સરાશીના ધંધાને પણ ઉત્તેજન આપ્યું. પણ ચાલુદી લોકોને તેણે ઘણા સતાવ્યા. આ બધા સુધારાઓ ઇ. સ. ૧૨૯૦ સુધીમાં થયા. તે સાલમાં પવિત્ર, બલી ને માયાળુ રાણી ઇલિઝાબેથ મરી ગઈ. તે રાણી ઘણી નસીબદાર હતી, કારણ કે તેના મરણ પછી રાજ પણ દુઃખી થઈ ગયો. છતાં, સુધારાઓ તો ચાલુ જ રહ્યા. એડ્વર્ડે લસ્કરી તાલીમમાં નવું ધોરણ દાખલ કર્યું.

તેણે વેઇલ્સના વિખ્યાત તીરંખાળેને લશ્કરમાં લીધા ને સિપાઈઓને રોકટ પગાર આપવાનો ચાલ શરૂ કર્યો. તેઓ હવે માત્ર રાજાનો જ હુકમ માનવા બંધાયા. તીરંખાળે ખેડુતવર્ગમાંથી આવતા; તેથી લશ્કરમાં પણ ઍરનોની વગ ધટવા માંડી. એડ્વર્ડે ઍરનોને ખીજી રીતે નરમ કર્યા—તેમના ધણા બંડખોર આગેવાનોની સાથે તેણે લગ્નના સંબંધો કર્યા. વળી તેણે તે લોકોને પોપથી ને ચર્ચના આગેવાનોથી વિખુટા પાડી નાંખ્યા આ રીતે એડ્વર્ડે રાજાની સત્તા વધારી.

વેઇલ્સની જીત, ઇ. સ. ૧૨૭૫—પ્રિન્સ ઍલ્ફ વેઇલ્સ—
ઉત્તર વેઇલ્સમાં ઇંગ્લંડના અસલ વતનીઓ એટલે ધ્રિગ્ન લોકો ભરાઈ રહ્યા હતા. તેઓ સ્કોસન ને નોર્મન રાજાઓને બંડણી ભરતા. હેન્રિના વખતમાં ઉત્તર વેઇલ્સમાં Llewelyn લેવેલિન—નામનો સરદાર ઇંગ્લંડની હકુમત સ્વીકારવા ના પાડતો હતો તેટલું જ નહિ પણ તે ફ્રાંસ, પોપ અને ઇંગ્લંડના ઍરનો સાથે કાવાદાવા કરી ઇંગ્લંડના રાજાને સતાવતો હતો. એડ્વર્ડે તેને તાબે થવા કહેવરાવ્યું; લેવલિને ના પાડી; એટલે બંને વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. એડ્વર્ડે તેના બંડખોર ભાઈ ડેવિડ અને પોવિસના લૉર્ડને આશરો આપ્યો અને તેની વિવાહિત સ્ત્રીને લંડનમાં કેદ કરી વેઇલ્સ જતાં અટકાવી. વેઇલ્સના લોકો ઇંગ્લંડમાં વારંવાર ચાલ્યા આવતા ને લોકોનાં ઢોરઢાંખર ને મીલત ઉઠાવી જતા. આ કારણોથી વેઇલ્સને જીતવાની જરૂર હતી. લેવલિન ઇ. સ. ૧૨૭૮માં શરણુ થયો. પણ એડ્વર્ડે વેઇલ્સમાં ઇંગ્લંડના કાયદાઓ લાગુ કરવા માંડ્યા. તેથી લેવલિનના ભાઈ ડેવિડે ઇ. સ. ૧૨૮૨માં બંડ કર્યું. લડાઈમાં લેવલિન માર્યો ગયો ને ડેવિડ કેદ પકડાયો એટલે તેનો પણ વધ કરવામાં આવ્યો. વેઇલ્સને હવે અંગ્રેજી કાયદો લાગુ પાડવામાં આવ્યો. તે દેશમાં હામહામ કિલ્લાઓ બાંધી, જંગલો કાપી તથા રસ્તાઓ કરી, એડ્વર્ડે લોકોને કૃપાળમાં રાખ્યા. પાટવી કુંવર એડ્વર્ડ વેઇલ્સના Carnarvon—કાર્નારવનના કિલ્લામાં જન્મ્યો તથા રાજાએ તેને Prince of Walesનો ઇલકાબ આપ્યો. ઇંગ્લંડનો પાટવી કુંવર તે વખતથી આ નામથી હમેશાં ઓળખાય છે.

એડ્વર્ડ ને ફ્રાંસ—એડ્વર્ડે યૂરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો સાથે લગ્નથી કે કરારથી સંબંધ બેસવા મહેનત કરી. તેનો હેતુ ફ્રાંસને ગમે તે પ્રકારે

નબળું રાખવાનો હતો. પણ એ બાબતમાં તેને ખાસ જશ મળ્યો નહિ. ફ્રાંસના રાજાઓને ઇંગ્લંડના રાજાની એકિવટેઈન ઉપરની હકુમત હમેશાં ખુંચતી. ઇંગ્લંડના રાજાઓ નોર્મંડિ, મેઇન, પૉઇટુ, અંબૂ, વગેરે પરગણાંઓ ઉપર પોતાનો અસલનો દાવો સમૂળગો ઉઠાવી લેવા હળુ આનાકાની કરતા વળી ઇંગ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે વેપારમાં સખ્ત હરીફાઈ ચાલતી હતી ને કેટલાક અંગ્રેજ ખલાસીઓએ ફ્રેંચ વેપારને નુકસાન કર્યું હતું. આ કારણોથી થોડી મુદ્દન માટે બંને દેશો વચ્ચે લડાઈ રહી, ઇ. સ. ૧૩૦૩.

સ્કૉટલેન્ડ ને ઇંગ્લંડ—સ્કૉટલેન્ડમાં ઇંગ્લંડના રાજાઓ હળુ પોતાની વગ સ્થાપી શક્યા નહોતા. એડ્વર્ડનો વિચાર ઇંગ્લંડ, સ્કૉટલેન્ડ, ને વેલ્સને એક છત્ર નીચે મુકવાનો હતો. વેલ્સમાં તો તેને ફતેહ મળી; હવે સ્કૉટલેન્ડનો સવાલ ઉભો થયો. ઇ. સ. ૧૨૮૬માં તે દેશનો રાજા અલેક્ઝાંડર અપુત્ર મરી ગયો. તેની એક પુત્રી માર્ગ્રેટ નોર્વેના રાજા સાથે પરણી હતી. તેની દીકરી સ્કૉટલેન્ડની ગાદીની ખરી વારસ હતી. પણ તે પોતાને મોસાળ આવતાં રસ્તામાં મરી ગઈ. હવે સ્કૉટલેન્ડમાં ગાદી માટે ઘણા ક્રમેદવારો બહાર પડ્યા. તેમાં ત્રણ મુખ્ય હતા. (૧) જૉન બેલિયલ, John Balliol. (૨) રૉબર્ટ બ્રુસ, Robert Bruce. (૩) જોન હાસ્ટિંગ્સ, જૉન હેઠર્સ્ટિંગ્સ. તેમાં નજીકના હક્કદારો તો પહેલા બે જ હતા. તેમણે એડ્વર્ડને પંચ નીમી ફ્રેંસકો માંગ્યો. એડ્વર્ડે પહેલાં બંને પાસે પોતાનું સાર્વભૌમપણું લખાવી લીધું ને પછી તેમના પરસ્પર હક્કોનું સમાધાન કરવા એક સમિતિ નીમી. તેના દરાવ પ્રમાણે બેલિયલ સ્કૉટલેન્ડનો રાજા થયો. એડ્વર્ડનો મનોરથ પાર પડ્યો હોય એમ જણાયું. પણ ઇ. સ. ૧૨૯૫માં કેટલાએક સ્કૉટ લોકોએ બંડ ઉઠાવ્યું તેથી એડ્વર્ડે તેમના ઉપર ચડાઈ કરી અને પાસે તેમને દરાવ્યા ને બેલિયલને ઇંગ્લંડ મોકલી આપ્યો. પણ એડ્વર્ડે સ્કૉટલેન્ડમાં અંગ્રેજ ધોરણો લાગુ પાડ્યાં તેથી ત્યાંની સમસ્ત પ્રજા હવે ઇંગ્લંડ સામે થઈને William Wallace-વિલિયમ વૉલ્લેઇસ નામના એક સામાન્ય સ્થિતિના, પણ બાહોશ ને સમર્થ, સરદારની આગેવાની નીચે તેમણે અંગ્રેજોને Stirling-સ્ટેર્લિંગ-પાસે દરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૨૯૭. વૉલ્લેઇસ શિવાજીની રીતે અંગ્રેજો સામે લડતો તેથી તેને દરાવવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. એડ્વર્ડ આ વખતે ગેરહાજર હતો. તે તુરત ઇંગ્લંડ આવ્યો.

તેણે વૉલ્લેઇસને મારવા જબરદસ્ત તૈયારી કરી. ઇ. સ. ૧૨૯૮માં તેણે સ્કૉટ લોકોને ફ્રાલ્કફ—M'alkirk પાસે સપ્ત હરાવ્યા. પણ આ હારથી સ્કૉટ લોકો જીતાયા નહિ. તેમનો દેશ ડુંગરાઉ હતો; તેઓ મેદાનમાં આવી લડતા નહિ; વળી જીત્યા પછી પણ તેમને કબજામાં રાખવાનું કામ દુષ્કર હતું. છેવટે ઇ. સ. ૧૩૦૪માં સ્કૉટ લોકોએ સુલેહ કરી ને વૉલ્લેઇસને શરણુ કર્યો. એડ્વર્ડે તેના ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. બે વર્ષો સુધી તો સ્કૉટલેન્ડ દેશ અંગ્રેજ પંજામાં રહ્યો પણ ઇ. સ. ૧૩૦૬માં રૉબર્ટ બ્રુસ—Robert Bruce નામના એક બંરને બેલિગ્ગના પુત્રનું ખુન કર્યું ને સ્કૉટ લોકોને પાછા ઇંગ્લેન્ડ સામે થવા ઉશ્કેર્યો. ટૂંક મુદ્દતમાં અંગ્રેજોને દેશમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા ને બ્રુસ પોતે સ્કૉટ લોકોનો રાજા થયો. એડ્વર્ડે વળી સ્કૉટલેન્ડ ઉપર લશ્કરો મોકલ્યાં. તે પોતે પણ ત્યાં ગયો. પણ તે હવે ટૂંક ને અશક્ત થઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૩૦૭ના જુલાઈ માસમાં તે મરી ગયો.

મોડેલ—Model—પાર્લમેન્ટ, ઇ. સ. ૧૨૯૫—વેલ્સ, ફ્રાંસ ને સ્કૉટલેન્ડની લડાઈઓ લડવા માટે એડ્વર્ડને પૈસાની ઘણી જરૂર પડી. આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા હતા કે સાઈમને પણ પૈસા માટે ને રાજ્યતંત્ર ઉપર કબજો મેળવવા પાર્લમેન્ટને બોલાવી હતી ને તેમાં બંરનો, બિશપો, પરગણાંઓના પ્રતિનિધિઓ, ને ઉપરાંત કસબાઓના પ્રતિનિધિઓ પણ એક વાર તો, હાજર રહ્યા હતા. એડ્વર્ડની ઇ. સ. ૧૨૭૩ની પહેલી પાર્લમેન્ટમાં આ બધા લોકોને બોલાવવામાં આવ્યા પણ પછી તે પ્રથાને છોડી દેવામાં આવી ને બીજી ચાર પાર્લમેન્ટમાં કસબાઓના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા નહોતા. ઇ. સ. ૧૨૯૫માં રાજાને પૈસાની ઘણી જરૂર પડી. તેથી તેણે બંરનો, બિશપોને, મહા સાધુઓને અને દરેક પરગણામાંથી ને શહેર ને કસબામાંથી બધા પ્રતિનિધિઓને, પાર્લમેન્ટમાં બોલાવ્યા. આ પાર્લમેન્ટના કેટલાક સભ્યોએ એડ્વર્ડના જોલુકમી અમલ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો તેથી રાજાએ કસબાના પ્રતિનિધિઓને ફરીથી બોલાવ્યા નહિ. છતાં એક વાર ચાલુ થએલો રીવાજ બંધ થયો નહિ અને ઇંગ્લેન્ડનો મધ્યમ વર્ગ ધીમે ધીમે રાજ્યતંત્રની રીતભાતથી પરિચિત થતો ગયો.

મકરણ ૮મું

પ્લેન્ટેજેનેટ વંશ (ચાલુ)

બીજો એડ્વર્ડ, ઇ. સ. ૧૩૦૭-૨૭. સ્વાર્થી રાજા ને સ્વાર્થી ઍરનો—પહેલા એડ્વર્ડનો પુત્ર બીજો એડ્વર્ડ નબળો, ઉદ્ધત, નિર્દય, અણસમજી, વ્યભિચારી, દાર્ડીઓ, રંગીલો, ઉગાઉ, જીગારી, શિકાર, સંગીત અને હલકા માણસોની સોળત ઇચ્છનારો, આળસુ, ને નાલાયક રાજા હતો. તે ગાદીએ આવ્યો કે તુરત મર્ટીન રાજાના માનીતા અમલદારોને રજા આપવામાં આવી ને પિટર ગેવસ્ટન-Peter Gaveston-નામનો એક માનીતો રાજ્યમાં કુલ સત્તા ભોગવવા લાગ્યો. એડ્વર્ડે તેને અર્લ ઑફ કોર્નવૉલ્થ બનાવ્યો ને એક રાજકુંવરી પરણાવી. જીના નોકરો અને અમીરો આવી હલકી સોળતથી રાજા સામા થયા. પાર્લિમેંટે પણ રાજ્યતંત્ર ઉપર ટીકાઓ કરવા માંડી. છતાં રાજા તો ઇનસાફને વેચતો, ખાટું નાણું કાઢતો, ને જગાતના દર વધારી દેતો. તેથી ઇ. સ. ૧૩૧૦માં ઍરનોએ રાજા પાસેથી બધા કારભાર છીનવી લીધો ને ગેઝવસ્ટન દેશાવર નાસભાગ કર્યા પછી શરણુ થયો એટલે તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. પણ ઍરનો સ્વાર્થી હતા. સ્કૉટલૅન્ડ, આયર્લૅન્ડ ને વેલ્શ્સની લડાઈઓથી ઇંગ્લૅન્ડમાં તોફાની ને ધાડપાડુ લોકો હામહામ સુલેહનો બંગ કરવા મંડ્યા. અધૂરામાં પૂરું, દેશમાં દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ અને રોગચારો ફેલાયાં. રાજા ને ઍરનો વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. રાજાની સામેના એક પક્ષના સરદારો Ordainersનો નાશ થયો તો તેમને બદલે બીજો-Eugh Dispenserનો પક્ષ સત્તા ઉપર આવ્યો, ઇ. સ. ૧૩૨૨.

રાબર્ટ બ્રૂસ—જ્યારે બેવકૂફ રાજા ને સ્વાર્થી ઍરનો પરસ્પર તકરારોમાં રોકાયા હતા ત્યારે સ્કૉટલૅન્ડમાં રૉબર્ટ બ્રૂસ એક પછી એક કોટ અંગ્રેજોના હાથમાંથી સર કરતો હતો ને છેવટે સ્ટર્લિંગ પણ હાથથી જવા લાગ્યું. રાજાની ને અમીરોની આંખો હવે ઉઘડી. તેમણે સ્કૉટલૅન્ડ ઉપર ચડાઈ કરી, પણ બૅન્નોક બર્ન-Bannock Burn-ના નાળા આગળ બ્રૂસે એડ્વર્ડને સજ્જડ થાપ ચારી; રાજા પોતે માંડમાંડ જીવ લઈ નાસી શક્યો, ઇ. સ. ૧૩૧૪.

જૂસે આયલૅંડમાં પણ એડ્વર્ડ વિરુદ્ધ તોફાનો ઉભાં કરાવ્યાં. ઈંગ્લંડમાં રાજા ને ઍરનો વચ્ચે તકરારો ચાલતી હતી તેથી જૂસ સુખેથી પોતાના દુશ્મનોને સતાવી શક્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૩૨૩માં એડ્વર્ડે તેની સાથે સુલેહ કરી ને લડાઈનો અંત આવ્યો.

એડ્વર્ડ પદબ્રષ્ટ—એડ્વર્ડ ને રાણી ઇસાબેલા-Isabellાને બનતું નહોતું, કારણ કે રાજા ને રાણી બંને લંપટ હતાં; રાજાએ રાણીની તમામ જાગીરો જપ્ત કરી. આ અણબનાવ ને તકરારનો રાજાના શત્રુઓએ ઍરોઅર લાભ લીધો. રાણી ફ્રેંચ રાજા ફિલિપની કુંવરી હતી; તેથી ફ્રેંચ રાજા ચાલ્સે પણ રાણીનો પક્ષ કર્યો ને ફ્રાંસમાં આવેલા અંગ્રેજ પ્રાંત એકિવટેઈનને તાબે કરવા લડાઈ જાહેર કરી. રાણી ઇસાબેલા સમાધાન કરવા પેરિસ ગઈ. ત્યાં તેના રખાત રૅજર મોર્ટિમરે ને તેણે રાજાને પદબ્રષ્ટ કરવા ને સગીર પુત્ર એડ્વર્ડને ગાદી સોંપવા કાવતરું ઘડ્યું. બાળ કુંવર તો ફ્રાંસમાં જ હતો. રાણીએ પોતાની જવાબદારી ઉપર કુંવરની સગાઈ કરી ને તેના સસરા પાસેથી લશ્કર લઈ તે ઈંગ્લંડ ઉપર ચડી આવી. રાજાનો ભાઈ, બીજા અમીરો, બધા તેના પક્ષમાં ગયા. રાજા વેઇલ્સમાં ભરાઈ ગયો પણ ત્યાં કહેવાતા મિત્રોએ તેને રાણીના હાથમાં સોંપી દીધો, ઇ. સ. ૧૩૨૬. રાણીએ તેને કેદ કર્યો. પછી નવી પાર્લમેંટ મળી. તે પાર્લમેંટે એડ્વર્ડને પદબ્રષ્ટ કર્યો ને સગીર કુંવર ત્રીજા એડ્વર્ડને ઈંગ્લંડની ગાદી આપી, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૩૨૭. નવ માસ પછી પદબ્રષ્ટ રાજાનું ખુન કરવામાં આવ્યું. બ્રિટિશ પાર્લમેંટ અલાચારી ને જીલમી રાજાને પદબ્રષ્ટ કરવાનો અધિકાર બજાવી શકે છે તે આથી સિદ્ધ થયું.

ત્રીજો એડ્વર્ડ, ઇ. સ. ૧૩૨૭-૭૭. રાણી તથા મોર્ટિમરનો કારભાર—ત્રીજો એડ્વર્ડ માત્ર ચૌદ વર્ષની ઉમરે રાજા થયો તેથી રાજ્યનો કારભાર રાણી ને તેના માનીતા મોર્ટિમરના હાથમાં આવ્યો. તેમણે કેદી રાજા એડ્વર્ડનું કમકમાટી ઉપજાવે એવી રીતે ખુન કરાવ્યું, ફ્રાંસના રાજાને ગેસ્કનિનો ઘણોખરો ભાગ સોંપી દઈ તેની સાથે સુલેહ કરી, રૅબર્ટ જૂસની પાસેથી લાંચ લઈ સ્કૉટલંડ ઉપરનું ઈંગ્લંડનું ઉપરિપાણું છોડી દીધું બલભલા અમીરોની જાગીરો જપ્ત કરી, ને રાજાના કાકાને પણ મારી

નંખાવ્યો. ને મોર્ટિમર પોતે ખુબ પૈસો ભેગો કરવા માંડ્યો. આ કૃત્યોથી રાણી ને મોર્ટિમર દેશમાં ઘણાં અળખામણાં થઈ ગયાં. સગીર રાજ સત્તર વર્ષનો થયો ત્યારે તેની આંખ ખરી વસ્તુસ્થિતિ તરફ ઉઘડી. તેણે મોર્ટિમરને પકડાવી તેના ઉપર રાજદ્રોહનું કામ ચલાવી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો, પોતાની માની તમામ મીલકત જપ્ત કરી, તેની બધી સત્તા લઈ લીધી ને તેને યોગ્ય વર્ધાસન બાંધી આપ્યું. રાજ્યતંત્ર હવે યુવાન રાજ્યે પોતાના હાથમાં લીધું.

રાજ ત્રીજો એડ્વર્ડ. સ્કોટલેન્ડ—આ સત્તર વર્ષનો રાજ શરીરે ઘણો મજબુત હતો. તે સારો સિપાઈ, પણ ખરાબ સરદાર, સ્વાર્થી, મોજશોખમાં રહેવાવાળો, ઇંગ્લેન્ડની સંસ્કૃતિનું અભિમાન ધરાવનાર, હાથનો ઘૂટો, શોખીન, ઉડાઉ, ઉઘમી, અને સાહસિક હતો. તેણે ફ્રાંસની સામે લડાઈ જતલેર કરી લોકોના કુસંપને દૂર કર્યો અને કત્તેહ ઉપર કત્તેહથી અંગ્રેજોને યુરોપમાં ખ્યાતિ અપાવી. એડ્વર્ડે ગાદીએ આવ્યા બાદ પોતાના માનીતા માણસોને ખાલી પડેલા હોદ્દાએ આપ્યા. બીજા એડ્વર્ડના વખતમાં શરૂ થયેલી અંધાધુંધી હવે બંધ થઈ. સ્કોટલેન્ડનો રાજ રોબર્ટ બ્રૂસ ઇ. સ. ૧૩૨૮માં મરી ગયો. તેના પુત્ર ડેવિડ રાજ થયો. ઇંગ્લેન્ડના કેટલાએક ખંરનોએ સ્કોટલેન્ડના મહુમ રાજ જૉન બેલિઅલનો પક્ષ કરી તે દેશ ઉપર ચડાઈ કરી ને એડ્વર્ડ પોતે સ્કોટલેન્ડમાં દાખલ થયો. શત્રુઓ હારી ગયા. બેલિઅલ સ્કોટલેન્ડનો રાજ થયો પણ તેણે ઇંગ્લેન્ડની તાબેદારી સ્વીકારી, ઇ. સ. ૧૩૩૧. પણ ઇ. સ. ૧૩૪૦માં સ્કોટ લોકોએ બેલિઅલને કાઢી મૂક્યો. ડેવિડ ફરી રાજ થયો. અંગ્રેજોની મહેનત વળી ધૂળધાણી થઈ ગઈ. એડ્વર્ડે જોયું કે સ્કોટલેન્ડને જીતવું એ કાંઈ રમત નહોતી.

ફ્રાંસ સાથે સો વર્ષોના મહાવિગ્રહની શરૂઆત. The Hundred years' War—ઇ. સ. ૧૩૨૮માં ફ્રાંસનો રાજ પાંચમો ચાર્લ્સ ગુજરી ગયો. તેની ગર્ભવતી રાણીએ રાજના મરણ પછી એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો પણ ફ્રેંચ કાયદાથી સ્ત્રીને ગાદી ન મળે એમ હોવાથી દૂરનો એક સગો વેલોઈ-Valoisનો ફિલિપ રાજ થયો. એડ્વર્ડની મા ચાર્લ્સની બેન થતી હતી. તેથી એડ્વર્ડે ફ્રાંસની ગાદીનો દાવો કર્યો. ફિલિપે સ્કોટ રાજ ડેવિડને આશરો આપ્યો. તે એકિવટેઈનમાં ઇંગ્લેન્ડના હક્કને દૂબાવવા

આગ્યો. એડ્વર્ડે પણ ફ્રેંચ બંડખોરોને આશરો આપ્યો. વેપાર માટે તો બંને પ્રજાને વારંવાર તકરાર થતી હતી. એડ્વર્ડે ફ્લાન્ડર્સમાં, બ્રિટનિમાં ને નાવાર-Navarreમાં દરમ્યાનગીરી કરી ને મોર્ટિમર નામના એક ઉમેદવારને મદદ કરી. રાજાએ ફ્રાંસ ઉપર ત્રણ વાર ચડાઈઓ પણ કરી હતી. આ કારણોથી બંને દેશો વચ્ચે લડાઈ ફાટી નીકળી. શરૂઆતમાં અંગ્રેજોની દરિઆઈ ફત્તેહ થઈ. ઇ. સ. ૧૩૪૬માં એડ્વર્ડ નોર્મંડિમાં દાખલ થયો ને પછી પેરિસ ન જતાં ઉત્તર તરફ રવાના થયો. Crecy-ક્રેસિ પાસે ફ્રેંચો હારી ગયા, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૩૪૬. કૅલે-Calais પણ અંગ્રેજોએ સર કર્યું. સ્કૉટ્ રાજા ડેવિડ લડતાં માર્યો ગયો. આવી રીતે બધે એડ્વર્ડની ફત્તેહ થઈ. દસ વર્ષ સુધી એડ્વર્ડે ને તેના પુત્રે-Black Prince-(તેનું બપ્તર કાળું હોવાથી તેને લોકો Black Prince કહેતા.) વારંવાર ઉત્તર ને દક્ષિણ ફ્રાંસ ઉપર સવારીઓ કર્યાં કરી, ફ્રેંચ મુલકને વેરાન કરી નાંખ્યો, ને ફ્રેંચ રાજાના જીદા જીદા અમીરોને પોતાના પક્ષમાં લીધા. ફ્રાંસનો રાજા જોન મુંઝાયો. અંગ્રેજોએ Bordeaux ખોદૂમાં રાજધાની કરી. લાંથી ફ્રેંચ મુલકમાં તેઓ વારંવાર રણઝાડ કરતા ને હજારો લોકોને ખાટકીની માફક કાપી નાંખતા. છેવટે ઇ. સ. ૧૩૫૬ના સપ્ટેમ્બર માસમાં બ્લેંક પ્રિન્સે જોનને Poitiers પોઇટીયર પાસે સખ્ત હાર ખવરાવી કેદ કર્યો. એડ્વર્ડ ને પાટવી કુંવર જોનની સાથે એક રાજાને ને કુંવરને છાજે તેમ વત્યાં. ઇ. સ. ૧૩૫૯માં બંને રાજાઓ વચ્ચે સુલેહ થઈ. જોને એડ્વર્ડને પશ્ચિમ ફ્રાંસનો પ્રદેશ વગર શરતે સુપ્રત કરી દીધો અને ઉપરાંત મોટો દંડ કબુલ્યો. પણ જોન જ્યારે પેરિસ પહોંચ્યો ત્યારે તેની પાર્લમેંટ આ શરતો માની નહિ તેથી તે પાછો ઈંગ્લંડ આગ્યો ને થોડા વખત માટે લડાઈ ચાલુ રહી. છેવટે ઇ. સ. ૧૩૬૦માં બ્રેટિગ્નિ-Bretignyના કરારથી જોન છુટો થયો. એડ્વર્ડને ફ્રાંસનો ધણોખરો પશ્ચિમ દેશ મળ્યો. પણ એંગેલિન વંશના ફ્રાંસની ગાદી ઉપરના હક્કનો ને ફ્રાંસના રાજાના અંગ્રેજ રાજા ઉપરના હક્કનો સંતોષકારક નિકાલ થયો નહિ. વળી ધણા કામધંધા વગરના અંગ્રેજ સિપાઈઓ ફ્રાંસમાં રખડતા હતા ને લોકોને રણઝારતા હતા. બ્રિટનિમાં તો હજી પણ બંને રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ ચાલુ હતી. ફ્રાંસના રાજાએ

સ્પેઇનમાં કેસ્ટાઇલના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી. કેસ્ટાઇલના રાજાએ એકિવ-ટેઇનમાં બ્લેક પ્રિન્સની મદદ માંગી. આ કારણથી વળી બંને રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ સળગી, ઇ. સ. ૧૩૬૬.

બ્લેક પ્રિન્સે પોતાનું લશ્કર સ્પેઇનમાં ઉતાર્યું ને ઇ. સ. ૧૩૬૭માં Najera-નાજેરા પાસે દુશ્મનોને સમ્પત હાર આપી. પણ પાટવી કુંવરને ઘણો હરામખોર મિત્ર મળ્યો હતો. કેસ્ટાઇલનો રાજા ગાદી ઉપર ફરી બેઠો કે તુરત તે બેવફા નીવડ્યો. શત્રુએ તેનું ખુન કર્યું. પાટવી કુંવર પોતે માંદો પડ્યો. તેથી અંગ્રેજ લશ્કર ફ્રાંસમાં પાછું વળ્યું. તે દેશનો રાજા જૉન મરી ગયો હતો. તેને બદલે ઉસ્તાદ પાંચમે ચાર્લ્સ રાજા થયો હતો. તેની પાસે બ્લેક પ્રિન્સ કાંઈ હીસાબમાં નહોતો. તેણે કુનેહથી યુરોપમાં ને ફ્રાંસના અંગ્રેજ મુલકમાં પોતાનો પક્ષ મજબુત કર્યો ને અંગ્રેજોને ફ્રાંસમાંથી કાઢી મૂક્યા. દરિઆઈ લડાઈઓમાં પણ અંગ્રેજો હારી ગયા. માત્ર કેલે અંગ્રેજોના કબજામાં રહ્યું, ઇ. સ. ૧૩૬૭-૭૭. આવી રીતે જે રાજાએ શરૂઆતમાં ફત્તેહ ઉપર ફત્તેહ કરી હતી તે જ રાજાએ પોતાના અમલનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં હાર ખાધી ને ચાળીસ વર્ષની તમામ મહેનત અફળ ગઈ. પાટવી કુંવર ક્ષયથી ઇ. સ. ૧૩૭૬માં મરી ગયો ને રાજા પોતે પણ બીજે વર્ષે જીનમાં મરી ગયો.

એડ્વર્ડનો અમલ ને ઇંગ્લંડની આંતર સ્થિતિ—ફ્રાંસની લડાઈ માટે રાજાને પૈસાની ખૂબ જરૂર પડતી. રાજા માત્ર બેરનોનાં લશ્કરો ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેતો નહિ. તે આખા દેશના લોકોને કાબેલ તીરંબાજોની ક્વાયત આપતો. આ માટે રાજાને પાર્લમેંટ પાસે વારંવાર નાણાં માંગવા પડતાં, ને દર વખતે પાર્લમેંટ પોતાને માટે નવા હકકો સ્થાપતી. રાજા પોતે પોતાની જવાબદારી ઉપર કોઈ પણ કર નાંખી શકે નહિ કે વસુલ કરી શકે નહિ એ સૂત્ર હવે રોજ રોજ વધુ સ્પષ્ટ થતું ગયું. પ્રજાએ આપેલા નાણાંની જે વ્યવસ્થા થાય તેનો તપાસ રાખવા ઓડિટરો-ક્રોનવીસો-નીમવાનો હક્ક પણ આ વખતે પાર્લમેંટે પ્રતિપાદન કર્યો. તે સિવાય પ્રધાનોની નીમણોક કરવામાં પણ પાર્લમેંટ દરમ્યાન થતી ગઈ. રાજા જે હક પકડે તો પાર્લમેંટ તેને નાણું ન આપે; જે રાજા નમે

એટલે લોકોની ફરિયાદોનો નિકાલ-Redress of grievances-થાય તો તેને નાણું મળે, એ સૂત્ર પણ હવે ધીમે ધીમે સ્વીકારાયું. નાણું જે પ્રયોજન માટે અપાયું હોય તે જ પ્રયોજન માટે તેના ઉપયોગ હવે થવા માંડ્યો. કેટલાક લેખકો રાજની સત્તા પ્રજાને લઈને છે એમ હવે કહેવા લાગ્યા. પાર્લમેંટે જેમ રાજ સામે પોતાના હક્કો સ્થાપિત કર્યા તેમ પોપ સામે પણ પોતાની સ્વતંત્રતા સ્થાપિત કરી. પાર્લમેંટના દબાણથી પોપ ઇંગ્લંડના ચર્ચની જીવાઈઓ-Benefices-પરદેશીઓને આપતો બંધ થયો. ચર્ચની અદાલતોના ફેસલા વિરુદ્ધ અપીલો પોપની અદાલતોમાં થતી તે સામે પણ રાજ ને પ્રજા એક થયાં. રોમના પોપના તમામ ધોરણ વિરુદ્ધ આ વખતે ઇંગ્લંડમાં મોટો વિરોધ પ્રકટી નીકળ્યો ને તે વિરોધની આગેવાની ઓક્સફોર્ડના એક વિદ્વાન જોન વિક્લિફ-John Wycliffના શિર ઉપર આવી. Langland-લૅંગલૅન્ડના Vision of Piers Ploughman નામના પુસ્તકમાં એ વિરોધ ચોખ્ખો જણાય છે. પાર્લમેંટ આટલેથી અટકી નહિ. ઇ. સ. ૧૩૧૬ની Good Parliament ભલી પાર્લમેંટે રાજના વિશ્વાસુ નોકરો ઉપર કેટલાક આરોપો મૂકી તેમને સજા કરાવી ને રાજની એક માનીતી રખાતને દરબારમાંથી કાઢી મૂકાવી. પરિણામે રાજના પુત્ર જોન ઓફ ગોન્ટ-John of Ghaunt, ડ્યૂક ઓફ લૅંકેસ્ટરે ને તેના મિત્રોએ પાર્લમેંટના આગેવાનોને કેદ કર્યા. રાજપ્રજા વચ્ચેની તકરાર ભયંકર થઈ પડત. પણ ઇ. સ. ૧૩૭૭માં જીન માસમાં વૃદ્ધ ને સ્વાર્થી રાજ મરી ગયો એટલે થોડા વખત માટે તો દેશમાં શાંતિ ટકી રહી.

પ્લેગ. Black Death, ઇ.સ. ૧૩૪૮-૪૯-ઇ.સ. ૧૩૪૮માં ઇંગ્લંડમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. તે લગભગ એ વર્ષો સૂધી રહ્યો. દેશની અરધી વસતિ આ ભયંકર રોગથી મરી ગઈ. સુધડતા, આરોગ્ય, વેદ્ય અને ચોખ્ખાઈની કિંમત એ વખતના લોકો ખીલકુલ સમજતા નહિ. પ્લેગને લીધે મજુરો ઓછા થઈ ગયા, મજુરોના દર વધ્યા ને મોંઘવારી થઈ ગઈ. કેટલાએક “ઉભડ” ખેડુતો બંરેનોથી સ્વતંત્ર થયા ને એક થઈ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા મહેનત કરવા લાગ્યા. પરિણામ આગળ ઉપર જોઈ શકાશે.

એડ્વર્ડના ફાંસની ગાદી ઉપરનો હક્ક

ત્રીજો ટ્રિલિપ, ફ્રેંચ રાજા, ઇ. સ. ૧૨૭૦-૧૨૮૫

ચોથો ટ્રિલિપ, ઇ. સ. ૧૨૮૫-૧૩૧૪

ચાર્લ્સ

નવમો લૂઈ,
ઇ. સ. ૧૩૧૪-૧૬.

ઇસાબેલ્લા=પીલ્ એડ્વર્ડ
ત્રીજો એડ્વર્ડ.

પાંચમો ટ્રિલિપ,
ઇ. સ. ૧૩૧૬-૨૨.

ચોથો ચાર્લ્સ,
ઇ. સ. ૧૩૨૨-૨૮.
પુત્રી.

દુકો ટ્રિલિપ,
ઇ. સ. ૧૩૨૮-૫૦.
(વેલ્થ વંશ)

બીજો રિચર્ડ, ઇ. સ. ૧૩૭૭-૧૩૮૯—ત્રીજો એડ્વર્ડ મરી ગયો ત્યારે તેના મોટા પુત્ર પ્લેક પ્રિન્સનો અગ્યાર વર્ષનો દીકરો રિચર્ડ ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર બેઠો.

હલિત લોકો બળવો—રિચર્ડના વખતમાં પંદર વર્ષ કે તેથી વધારે વર્ષની ઉમરના દરેક માણસ દીઠ માથાવેરો નાંખવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૩૪૯ના ભયંકર પ્લેગને લઈને મોંઘવારી ને મજૂરી ધણાં વધી ગયાં તેથી સરકારે મજૂરો વિરુદ્ધ કાયદાઓ કર્યા, જે કોઈ વધારે મજૂરી માંગે તેને ને વધારે મજૂરી આપનારને સજા સજા કરવાનું ફરમાવ્યું તથા મોંઘવારી ઉપર પણ સખ કબજે રાખ્યો. ઔરન અને વિલન—ઝમીનદાર ને ખેડુત વચ્ચેના સંબંધમાં પણ ફેરફાર થયો. ખેડુતો વધારે સ્વતંત્ર થયા. હુન્નરઉદ્યોગોના વિકાસને લઈને શહેરો વધ્યાં. કારીગરો ને મજૂરો વધારે સ્વતંત્ર થયા. તેમનાં મંડળો ઉભાં થયાં ને ઘણે ઠેકાણે તેઓ સરકાર સામે થવાની તૈયારીઓ કરવા મંડ્યાં. તેમને બધાને ફ્યૂડલ સિસ્ટમ—સામંતિક વ્યવસ્થા—થી દૂર થવું હતું. ફ્રાંસ સામેની ચાળીસ વર્ષની લડાઈ, કારભારીઓનો ને ઔરનોનો જુલમ, લડાઈથી પાછા ફરેલા કામ વગરના સિપાઈઓની રખડપટ્ટી, ને કરનો વધતો જતો બોજો, એ કારણોથી આ અસંતોષે બળવાનું રૂપ લીધું. ઇ. સ. ૧૩૮૧માં એક્સેકસમાં પહેલું તોફાન થયું. જૉન બૉક્ષ નામનો એક પાદરી તો બધે એમ જ બોલતો કે દુનિયામાં ગરીબાઈ ને સાહુકારી જેવું કંઈ નથી. કેન્ટમાં એક કર ઉધરાવનાર અમલદારે વૉટ ટાઇલર Watt Tyler નામના માણસની પુત્રીનું અપમાન કર્યું તેથી તે બંડ-ખોરોનો આગેવાન બન્યો. તેમણે લંડનનો કબજો લીધો, ને વકીલો, ઔરનો, પાદરીઓ, અમલદારો, ને ખાસ કરીને કર ઉધરાવનારાઓનાં ઘરો બાળી નાંખ્યાં. સરકાર ઘણી ગભરાઈ ગઈ. પણ યુવાન રાજા બંડખોરો આગળ ગયો. ટાઇલર રાજા સાથે બોલતો હતો તેવામાં લંડનના શેરિફે તેને કાપી નાંખ્યો. બંડખોરો ઉશ્કેરાઈ ગયા. પણ રિચર્ડે બંડખોરોની તમામ ફરિયાદો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી ને ઈનસાફ આપવાનું વચન આપી તેમને દંડા કર્યાં. બંડખોરો વીખરાઈ ગયા. દેશના બીજા ભાગોમાં પણ તેમનું જોર નરમ

પડ્યું. પણ રાજ્યે આપેલાં વચ્ચેનો અમલ પાર્લમેંટે જરા પણ કર્યો નહિ. તેથી મજૂરોનો ને કારીગરોનો અસંતોષ ઉલટો વધ્યો.

સગીર રાજ ને બંડખોર કાકાઓ તથા બંરનો—સગીર રિચર્ડના મંત્રિમંડળે સ્કૉટલેન્ડ, ફ્રાંસ ને ફ્લેન્ડર્સમાં લશ્કરો મોકલ્યાં પણ તેમાં કોઈ ફત્તેહ મળી નહિ. રાજ બીનઅનુભવી હોવાથી દરબારમાં જુદા જુદા પક્ષો ઉભા થયા અને તેઓ સત્તા માટે પરસ્પર લડવા લાગ્યા. રાજના કાકા લૅન્કેસ્ટરે એક પક્ષની આગેવાની કરી. સ્પેઈનમાં ને ફ્રાંસમાં લશ્કરો લઈ ત્યાં ફત્તેહ કરવાનો તેનો ઇશદો હતો. રિચર્ડે તેને ત્યાં જવા રજા પણ આપી પણ તે ફાવ્યો નહિ. રાજ પોતે ઘણો ઉડાઉ ને કોપી હતો. આ કારણોથી દુશ્મનોએ તેના માનીતાઓને કાઢી મૂકવા માંગણી કરી. રાજને નમતું પડ્યું. માનીતાઓમાંથી કેટલાઓ ફ્રાંસીએ ચડ્યા, કેટલાએકો દેશપાર થયા, ને આકીના નિવૃત્ત થયા. બંરનોએ તંત્ર પોતાના હસ્તક લીધું. જે પાર્લમેંટ મારફત રાજ ઉપર દયાણુ કરવામાં આવ્યું તે પાર્લમેંટ Merciless Parliament કહેવાય છે, ઇ. સ. ૧૩૮૮. ઇ. સ. ૧૩૮૯માં આ Appellantsના કારભારનો અંત આવ્યો, ને રિચર્ડે ઉમર લાયક થતાં રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું.

આપખુદ રાજ—હવે રિચર્ડે તમામ સત્તા પોતાના હસ્તક લીધી ને કાકા ડયૂક ઓફ લૅન્કેસ્ટરની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય કરવા માંડ્યું. પાર્લમેંટ, બંરનો, રાજકુટુંબ, પ્રજા, બધાં સંતોષ પામ્યાં. રિચર્ડે પોતે આય-લેન્ડનો કબજો સામુત કરવા ઉપાયો લીધા. તે પોતે ત્યાં ગયો. ફ્રાંસ સાથે સુલેહ કરવામાં આવી. ૭ વર્ષની ફ્રેંચ રાજકુંવરી રિચર્ડ સાથે પરણી, ઇ. સ. ૧૩૮૬. અત્યાર સુધી રાજ્યે જુની રાણીની મદદથી સારી રીતે રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું પણ તે મરી ગઈ ને નવી રાણી બાળક હતી તેથી રાજ હવે નિયમ બહાર થઈ ગયો. તે પૈસો પાણીની માફક ઉડાવવા લાગ્યો. અલખત, રાજ કળાને ને સાહિત્યને ઉત્તેજન આપતો. વેસ્ટમિસ્ટર ઓફી ને હોલ્લની શોભાને તેણે ખૂબ વધારી. પોતાના શત્રુઓને તેણે દાખી દીધા. ઇ. સ. ૧૩૯૭-૯૮ની પાર્લમેંટ તો રાજના કહેવા મુજબ વર્તી. રાજના ખરા શત્રુઓ બંરનો હતા ને તેમને દાખી દેવા તેણે કારભારમાં નવા પણ આહોશ

માણસો ગોઠવ્યા. પણ રાજ પોતાની મરજી મુજબ લોકો પાસેથી નાણાં કઢાવવા મંડ્યો. તેણે પોતાના કાકાના પુત્ર હેન્રિ બૉલિંગબ્રોક્કની જગીર જમ કરી ને તેને દસ વર્ષનો દેશવટો આપ્યો. ત્યાર પછી રિચર્ડ બંડખોરોને દાખી દેવા આયલેંડ ગયો. તેની ગેરહાજરીમાં હેન્રિ ફ્રાંસથી ચૉક્કિશિઅરમાં દાખલ થયો. લોકો પણ તેની સાથે મળી ગયા. રિચર્ડ ઇંગ્લંડ આવ્યો. તેનાં માણસો તેની નોકરી છોડી ગયાં તેથી રાજ પોતે ફકીરી વેષે નાસી ગયો. પણ પાછળથી તે શરણ થયો. હેન્રિ હવે ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર આવ્યો, ઇ. સ. ૧૩૯૯, જુલાઈ.

Geoffrey Chaucer, જ્યૉફ્રે ચૉસર. ઇ. સ. ૧૩૪૦માં ઇંગ્લંડના પહેલા કવિ ચૉસરનો જન્મ થયો હતો. તેણે Tales of the Canturbury Pilgrims લખી છે. એ કાવ્યમાં ખેડેટની કબર પાસે કેટલાએક યાત્રાળુઓ ભેગા થાય છે અને વાર્તાઓ કરે છે. આ પ્રમાણે ખલાસી, ખેડુત, પાદરી, જગીરદાર, વીશીવાળો, સિપાઈ, વિદ્યાર્થી, વગેરે દરેક પોતપોતાની વાર્તા બીજા યાત્રાળુઓને કહે છે. એ કાવ્ય ચૉદમા સૈકાની અંગ્રેજ ભાષામાં લખાયું છે ને તે ઉપરથી આપણે એ વખતના સમાજનું જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ. Langland લૅંગલૅંડના Piers Ploughmanમાં ઇંગ્લંડની પ્રજાનાં દુઃખોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

જૉન વિક્લિફ, John Wycliff. વિક્લિફનો જન્મ ઇ. સ. ૧૩૨૪માં ચૉક્કિશિઅરમાં થયો હતો. તેણે પાદરીઓનાં અજ્ઞાન, બદમાસી ને લખણુ ખર્ચ ઉઘાડાં પાડ્યાં, પોપની નાણું કાઢવાની સત્તા સામે વાંધો લીધો, ચર્ચને રાજ્ય તરફથી મદદ ન મળવી જોઈએ એમ જાહેર કર્યું, બાયબલનું અંગ્રેજ ભાષાંતર બનાવ્યું. કામકામ સાદા, ગરીબ ને ઉત્સાહી ઉપદેશકો-Lollards મોકલી લોકોને ધર્મનો ખરો ખ્યાલ આપ્યો, ગરીબોનો પક્ષ લીધો, અને ધર્મની બાબતમાં પોપનું સર્વોપરિપણું ન હોવું જોઈએ એમ કહ્યું. તેના ઉપર બે વાર ધર્મદોષના આરોપ ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું પણ બંને વાર તેને મોટા મોટા મુત્સદ્દીઓનો ટેકો હોવાથી તે બચી ગયો. તે ઇ. સ. ૧૩૮૪માં મરી ગયો. પોપે કબર ખોદાવી વિક્લિફનાં હાડકાં બાળી નાંખાવ્યાં ને તેની રાખને નદીમાં ફેંકી દેવાનો હુકમ કર્યો. વિક્લિફ

લ્યૂથરના મતનો હતો ને તેથી તે The Morning-Star of the Reformation કહેવાય છે.

વેપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગો, વગેરે.—આ સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં કારીગરોની રોજી વધી. ઇંગ્લંડથી કાપડ દેશાવર જવા મંડ્યું. લોહાની ચીજો બનાવવાનાં કારખાનાંઓ વધ્યાં. ઇંગ્લંડનું વહાણવટું વિકાસ પામ્યું. વેપારીઓ પૈસાદાર થયા. તેમની પસેથી રાજ્યને વધારે પૈસો મળતો થયો તેથી રાજ્ય પણ તેમને ખુશ રાખવા ધ્યાન રાખતો. ઇંગ્લંડનાં વહાણો ભૂમધ્ય ને આલ્પિક સમુદ્ર સૂધી હવે માલ લઈ જવા લાગ્યાં. અંગ્રેજ વેપારીઓ દેશાવર વસી મોટા વેપાર ખેડવા લાગ્યા. અંગ્રેજ માછીઓ ઉત્તરમાં ઠેઠ આઇસલૅન્ડ-Icelandના ટાપુ સૂધી પહોંચી જતા. અંગ્રેજ સરકાર વેપારના વિકાસ ઉપર હવે ખાસ લક્ષ આપવા લાગી. વેપારીઓની કંપનિઓ ઉભી થઈ ને તે કંપનિઓએ દેશાવર સાથે વેપારનો સંબંધ જોડ્યો. આ વખતમાં Knights-નાઇટો ને વેપારીઓ પરસ્પર લગ્નના સંબંધો બાંધતા અને ગરીબમાં ગરીબ માણસ સારો વેપારી બની પ્રગ્નતો મોટા આગેવાન થઈ શકતો. આ વખતે મળુરીના દર વધતા જતા હતા ને વેપારીઓનાં ને કારીગરોમાં મહાજનો-Guild-ની સત્તા ઓછી થતી જતી હતી. કળા વધારે ઝીણવટવાળી થઈ. સૈફસનો અને નોર્મનો પરસ્પર બેદબાવ ભૂલી ગયા ને ઇંગ્લંડના તમામ લોકો એક દેશના લોકો છે એમ હવે ભાસવા લાગ્યું. એ વેળા અંગ્રેજોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો હતો અને જેમ આપણા દેશમાં હજુ દર અડવાડીએ શુક્રવારે કે રવિવારે ગુજરી ભરાય છે ને ત્યાં લોકો માલ વેચે છે તેમ ઇંગ્લંડમાં પણ ગુજરીઓમાં ને મેળાઓમાં તમામ માલ વેચાતો. ત્યાં મોટા મોટા સોદાઓ ને ભવ્ય નાચ, સંગીત, વગેરેના જળસાઓ થતા.

પ્રકરણ ૯મું

લૅંકેસ્ટર વંશ, ઇ. સ. ૧૩૯૯-૧૪૮૫.

ગ્રોથો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૩૯૯-૧૪૧૩—ખીજ રિચર્ડના કેદ થયા પછી તેને જ નામે બોલાવેલી પાર્લમેંટ તેને પદબ્રષ્ટ કર્યો ને હેન્રિને ગાદી આપી. આવી રીતે પાર્લમેંટ ગમે તે રાજ્યને પદબ્રષ્ટ કરી શકે છે ને ગમે

તે રાજવંશના પુરુષને ગાદી સોંપી શકે છે તે સૂત્રનું પ્રતિપાદન થયું. નવા રાજ્યે ઉત્તર યુરોપમાં, સ્પેઇનમાં ને પેલેસ્ટાઇનમાં લશ્કરી નોકરી કરી બતાવી હતી. પણ તે માત્ર સિપાઈ ને સરદાર જ નહિ પણ મુસ્લિમો ને કારભારી હતો. તેણે ચર્ચના ને પાર્લમેન્ટના તમામ અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપ્યું ને વિક્લિક્કના પંથના માણસોને બાળી મૂકવાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો. કેટલાં રિચર્ડના માણસોએ બંડ કર્યું પણ પ્રજાએ તેમને સખ્ત શિક્ષા કરી ને મર્દુમ રાજ પણ શકમંદ રીતે મૃત્યુ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૪૦૦. સ્કોટલેન્ડના ડગ્લસને પર્સિ કુટુંબના માણસોએ કેદ કર્યો. પણ હેન્રીને ગાદી સહીસલામત નહોતી. ફ્રાંસનો રાજ ઇંગ્લંડ ઉપર તરવરી રહ્યો હતો. સ્કોટલેન્ડમાં ને વેઇલ્સમાં પણ બખેડાઓ થતા હતા. આજ વખતે ઇંગ્લંડમાં એક વારના રાજના મિત્રો, પર્સિ, અર્લ ઓફ નોર્થમ્બરલેન્ડ, તેનો પુત્ર હેરિ હોટ્સપર, ગાદીના ખરા વારસ મોર્ટિમર, તથા સ્કોટ અમીર ડગ્લાસ—Douglas—બંડખોરો સાથે મળી ગયા ને હેન્રીને ઉથલાવી નાંખવા ઉઠ્યા. ક્યુટબેરિ પાસે હોટ્સપર માર્યો ગયો ને ડગ્લાસ કેદ થયો. ઇ. સ. ૧૪૦૩. બંડખોરોએ એક ખોટા રિચર્ડને સ્કોટલેન્ડમાં ઉભો કર્યો હતો. ચાર્લ્સનો આર્યબિશપ પણ તેમાં સામેલ થયો હતો તેથી તેનો ને આર્યબિશપનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. નોર્થમ્બરલેન્ડ પણ લડતાં માર્યો ગયો. ઓવન ગ્લેન્ડઓવર—Owengient Over—ની આગેવાની નીચેના વેઇલ્સના બંડખોરો પણ શરણ થયા. સ્કોટલેન્ડનો સગીર રાજ જોમ્મિસ ફ્રાંસ અભ્યાસ માટે જતાં અચાનક હેન્રીના હાથમાં પડવાથી ને તેને રાજકુવરી આપવાથી તે દેશ સાથે સુલેહ થઈ ને ફ્રાંસ તરફની ફીકર ઓછી થઈ, ઇ. સ. ૧૪૦૫-૭. આ રાજના વખતમાં પાર્લમેન્ટની સત્તા વધી, કારણ કે હેન્રીનો ગાદી ઉપરનો હક્ક વારંવાર તકરારમાં જતો ને તેને પૈસાની જરૂર પડતી. ઇ. સ. ૧૪૦૭માં રાજ માંદો પડ્યો. સત્તા માટે બે પક્ષો ઉભા થયા; તેમાં પ્રિન્સ ઓફ વેઇલ્સ પોતે એક પક્ષ બ્યુફોર્ટ—Beaufortનો આગેવાન થયો. તેને ફ્રાંસ સામે લડાઈ કરવી હતી. સામા પક્ષમાં રાજનો ભાઈ થોમસ મુખ્ય હતો. પણ ઇ. સ. ૧૪૧૩ના માર્ચમાં એથો હેન્રી મરી ગયો એટલે તેનો યુવાન પુત્ર પાંચમો હેન્રી ઇંગ્લંડનો રાજ થયો.

પાંચમો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૪૧૩-૨૨. રાજપલટો—જુવાન રાજા હેન્રિ પાટવી કુંવર તરીકે પોતાના આપની વિરુદ્ધ પક્ષનો આગેવાન હતો. એટલે કુદરતી રીતે જ્યારે તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના આપના માણસોને રાજ્યતંત્રથી ખાતલ કર્યા ને મહુમ રાજના વખતમાં જે મુત્સદ્દીઓને શિક્ષાઓ કરવામાં આવી હતી તેમને માફી આપી. નવો રાજા ધર્મની ખાતમાં ઘણો ચુસ્ત હતો તેથી લૉલાર્ડોને તેણે ખૂબ સતાવ્યા ને પોતાના એક જુના મિત્ર સર જૉન ઓલ્ડકાસ્ટલે—John Oldcastle (શેક્સ્પિયરના નાટકનો Falstaff) ને ધર્મદ્રોહ માટે કેદ કર્યો, ને પછી ફ્રાંસીએ દીધો. ઇંગ્લંડમાં બેરનો ને રાજકુટુંબનાં માણસો પક્ષાપક્ષીમાં દેશનું હિત ભૂલી જતા હતા; લૅકેસ્ટર વંશનો ગાદી ઉપરનો હક્ક બહુ લોકમાન્ય નહોતો; તેથી યુવાન રાજાએ ફ્રાંસ સામે લડાઈ લડવાનો નિર્ણય કર્યો, ઇ. સ. ૧૪૧૫. બર્ગીડિના ડ્યૂકે તેને છાની મદદ આપી, કારણ કે પેરિસના મુત્સદ્દીઓ સત્તા માટે પરસ્પર લડતા હતા.

ફ્રાંસ સામે વિઝાહ—હેન્રિની લડાઈ જુદા જ પ્રકારની હતી. અંગ્રેજ સિપાઈ ફ્રાંસમાં સ્ત્રીને, પાદરીને કે નિરાધાર ને હથિયાર વિનાના માણસને સતાવશે નહિ ને મદિશેની મીલકતને અડશે નહિ ને ફ્રેંચ લોકો! અંગ્રેજ રાજાની પણ વસતિ હોઈ રાજા જુલમથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ ફ્રાંસ ઉપર ચડી આવ્યો છે એમ હેન્રિએ જાહેર કર્યું. પહેલી લડાઈ નૉર્મંડિમાં થઈ. અંગ્રેજોએ હારફ્લોર Harfleurનું બંદર કબજે કર્યું. પછી હેન્રિ કેલે તરફ આવ્યો. રસ્તામાં એગિનકોર્ટ Agincourt પાસે પંદર હજાર અંગ્રેજોના લશ્કરે પચાસ હજાર ફ્રેંચોને સમ્પત હાર આપી, ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૪૧૫. અંગ્રેજોની ને તેમના રાજાની ખ્યાતિ આખા યુરોપમાં પ્રસરી અને તીરંગાજો ને ઘોડેસવારોના સહકાર્યથી બખ્તર પહેરેલાં બેરનોનાં મોટાં લશ્કરોને રહેલાઈથી હરાવી શકાય છે એમ ફરી સિદ્ધ થયું. આ હારથી ફ્રેંચ સરકારે બે વર્ષ માટે સુલેહ કરી. ઇ. સ. ૧૪૧૭માં હેન્રિએ વળી ફ્રાંસ ઉપર સવારી કરી ને નૉર્મંડિનો પ્રાંત સર કર્યો. રાજાએ પ્રાંતના કારભારની વ્યવસ્થા પણ ઘણી સારી કરી અને ફ્રેંચોના કારભાર કરતાં અંગ્રેજોનો કારભાર

વધારે અનુકૂળ છે એમ ફ્રેંચ લોકો પોતે કપૂલ કરવા લાગ્યા. ડ્યૂક ઓફ બર્ગડોનું ફ્રેંચ રાજપુત્રે ખુન કરાવ્યું ને તેનો પક્ષ હવે હેન્રિ સાથે મળી ગયો. તે રાજ પેરિસમાં દાખલ થયો. તેથી ઇ. સ. ૧૪૨૦માં ફ્રેંચ રાજ છઠ્ઠા ચાર્લ્સે અંગ્રેજો સાથે સુલેહ કરી, પોતાની પુત્રી કેથરીનને હેન્રિ સાથે પરણાવી, અને હેન્રિએ માંગેલી અધી શરતો કપૂલ કરી. ઇ. સ. ૧૪૨૧માં રાજ વળી ફ્રાંસમાં દાખલ થયો. પણ તેની પાસે નહોતા સિપાઈઓ કે નહોતું નાણું. તેથી અંગ્રેજોને કોઈ મોટી ફત્તેહ મળી શકી નહિ. ખુદ ઇંગ્લંડમાં પાર્લામેંટ રાજ પાસે કડક અમલ માટે દાદ માંગતી હતી. રાજને ઘણી શીકર થઈ. ઇ. સ. ૧૪૨૨ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ફ્રાંસમાં જ તે મરડાની ખીમારીથી મરી ગયો.

હેન્રિના ગુણદોષ—પ્રિન્સ ઓફ વેઈલ્સ તરીકે હેન્રિ ઉદ્ભવ, તોફાની, લખાડ ને સોનેરી ટોળીનો માણસ ગણાતો; પણ રાજ થયા પછી તે એકદમ સુધરી ગયો. તેનું ચારિત્ર એકદમ દોષ વિનાનું હતું. તે ઘણો ધર્મિષ્ઠ, ઉદાર, સાધુઓ Monks ને સાધ્વીઓ Nuns તરફ માયાળુ, ગરીબો ઉપર પ્રીતિ ધરાવનાર, સાદો અને બહાદુર રાજા હતો. તે દૂરદેશી ભરેલો રાજ્યવિચાર કરી શકતો. ઇંગ્લંડ માટે તેણે સાઈ નૌકાસૈન્ય તૈયાર કર્યું. તેનામાં જીવાની, ઉદ્ધતાર્થ ને સાહસ હતાં. ફ્રાંસ ઉપર ચઢાઈ કરી તે તેની મોટી ભૂલ થઈ. હેન્રિએ જો ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્ર ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હોત તો તેના નવ માસના સગીર પુત્રના અમલની રાષ્ટ્રીય આફતો કાંઈક અંશે દૂર થઈ શકત; કારણ કે ઇંગ્લંડના અમીરોમાં ને રાજકુટુંબમાં રાજહોલ આ વખતે ધર કરી ગયો હતો, વેપારીઓમાં ને કારીગરોમાં અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો ને ચર્ચમાં ઘણો સડો પેસી ગયો હતો. આ નબળાઈઓને દૂર કરવાની જરૂર હતી. તેને બદલે પાંચમા હેન્રિએ પોતાની સારી શક્તિઓને ફ્રાંસની સવારીમાં વાપરી નાંખી ને તેથી ભરજીવાનીમાં તેનું અકાળ મરણ થયું.

છઠ્ઠો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૪૨૨-૬૧. બાળરાજા—છઠ્ઠો હેન્રિ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે તે ધાવણો હતો; રાજના બે કાકા, બેડ્ફોર્ડ ને ગ્લુસ્ટર—Gloucester—ને વિંચેસ્ટરનો બિશપ બ્યૂફોર્ટ, એ ત્રણ જણાઓ ઇંગ્લંડમાં

આસ જાણીતા ને વગવાળા મુત્સદ્દીઓ હતા. તેથી રાજ્યતંત્ર બેરનોએ પોતાના હાથમાં લીધું ને બેડફોર્ડને બાળ રાજાનો વાલી ને રાજ્યનો રક્ષક બનાવ્યો. આ કારભારીઓએ સ્કોટલેન્ડના રાજા જેમ્સને છૂટો કર્યો. પણ રાજાના કાકાઓમાં પરસ્પર અણુબનાવ હતો તેથી રાજ્યકારભાર ઉપર પૂરતું લક્ષ આપી શકાયું નહિ. અમીરો અંદર અંદર લડતા હતા ને વેપારીઓ ને કારીગરો વધારે હક્કો માંગતા હતા. આ વખતે સગીર રાજાની મા કંટાળી જઈ ઓવન ટ્યૂડર નામના માણસને પરણી.

ફ્રાંસ ને ઇંગ્લેન્ડ—પાંચમા હેન્રિના મરણ પછી ફ્રાંસનો રાજા છટ્ટો ચાર્લ્સ પણ તુરત મરી ગયો તેથી કરાર પ્રમાણે બાળ રાજા છટ્ટો હેન્રિ ફ્રાંસનો રાજા થયો ને પેરિસ મુકામે તેનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. બેડફોર્ડ હવે પેરિસ ગયો. ધણી ખરો ફ્રાંસ દેશ અંગ્રેજોએ સર કર્યો. તેમણે ઓર્લીઆં Orleans—ને ઘેરો ઘાલ્યો. કોટ અંગ્રેજોને શરણુ થવાની તૈયારીમાં હતો. પણ દરમ્યાન એક અણધારેલી મદદ આવી પહોંચતાં અંગ્રેજોને માત્ર તે શહેર જ નહિ પણ અધી ફ્રેંચ ભૂમિ છોડી દઈ ઇંગ્લેન્ડ પાછું જવું પડ્યું. આ મદદ દેનાર એક મનુરની બાળકુમારી દીકરી હતી ને તેનું નામ જોન ઓફ આર્ક Jean de Arc હતું.

જોન ઓફ આર્ક ને ફ્રાંસનો વિજય—ફ્રાંસ પરદેશીઓના પંજનમાં સપડાયું હતું. રાજા નમળો હતો. અમીરો અંદર અંદર લડી મરતા હતા. સો વર્ષના મહાવિગ્રહથી દેશ પાંચમાલ થઈ ગયો હતો. તેથી ધર્મગુરુઓ લોકોને જ્યાં ત્યાં વિશેષ ધર્મિય થવા ઉપદેશ કરતા હતા. જોન ઓફ આર્કે પણ આવો ઉપદેશ સાંભળેલો. તેને પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવાનો આવેશ ચડી આવ્યો. જોનનો જન્મ ચેમ્પેઈન—Champagne—ની સરહદ ઉપરના એક ગામડા—દોમરેરિ—Domremi—માં એક મનુરને ત્યાં થયો હતો ને આ વખતે તેની ઉંમર અઢાર વર્ષની હતી. તેને રાતદિવસ એક જ સ્વપ્ન આવતું. તે કહેતી કે “ મારા ધર પાસેના કૂવા પાસેથી કોઈ ઈશ્વરી ચાણી મને ફ્રાંસને સ્વતંત્ર કરવા લુકમ કરે છે. ” તે રજપુત—ડોર્ડિન—પાસે ગઈ. પહેલાં તો લોકોએ તેને હસી કાઢી. પણ તેણે એક જણને શાપ આપ્યો તે સાચો પડ્યો એટલે સિપાઈઓ તેનાથી ડરવા લાગ્યા.

રાજકુટુંબને ને ધર્મગુરુઓને તેનાં આવેશભર્યાં વચનોથી તાજી હિંમત આવી. રાજ્યએ તેને ઑલિંપિયાં બચાવવા એક લશ્કર આપ્યું. શહેરના સિપાઈઓએ તેણે હાકેલ્યા. અંગ્રેજો નાસીપાસ થયા ને શહેરનો ઘેરો ઉઠાવી ચાલ્યા ગયા. ઇ. સ. ૧૪૨૯ના જુલાઈમાં રીમ્સ—Reims—મુકામે જોનના મનોરથો સિદ્ધ થયા. રાજપુત સાતમા ચાર્લ્સ તરીકે ફ્રાંસનો રાજા થયો. જોનનો આવેશ હવે ફ્રાંસને ખૂણખોચરે ફેલાયો. અમીરો, વેપારીઓ, ખેડૂતો, કારીગરો, બધાં પરદેશી અંગ્રેજોને કાઢી મૂકવા સજ્જ થયાં. પણ જોન પકડાઈ ગઈ. તેના ઉપર ડાકણ હોવાનો આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો. તેણે પોતે સ્વપ્નાં વગેરે ખોટાં હોવાનું કબૂલ કર્યું. અંગ્રેજોની તહેનાત નીચે રહેતા દેશદ્રોહી કેટલાક ફ્રેંચોએ જોનને ગુન્હેગાર ઠરાવી ને રૂએન મુકામે તેને જીવતાં બાળી મૂકવામાં આવી. ફ્રેંચોએ પેરિસમાં તેનું પૂતળું ઉભું કર્યું. અત્યારે તેઓ એ કુમારિકાને ખરી સ્વદેશપ્રેમી સ્ત્રી તરીકે પૂજે છે. જોન મરી ગઈ પણ તેનો આત્મા મરી ગયો નહિ. તેણે પ્રકટાવેલું સ્વદેશનું અભિમાન જીવતું જાગતું રહ્યું; ડ્યૂક ઑફ બર્ગેન્ડિ પોતાના રાજ સાથે ભળી ગયો, કારણ કે એડ્વર્ડ ને ગ્લસ્ટર તેના શત્રુઓ સાથે લગ્નના સંબંધો કરી તેની જાગીર—બર્ગેન્ડિ સામે ખટપટ કરતા હતા. એડ્વર્ડ પોતે મરી ગયો. તેથી અંગ્રેજોની સ્થિતિ રોજ રોજ કંદેડી થતી ગઈ. અંગ્રેજો પાસે નહોતું લશ્કર કે નાણું કે કોઈ સરદારી કરી શકે તેવું માણસ. યુદ્ધની કળા પણ ફરી ગઈ હતી. ફ્રેંચો પાસે સારા ઇન્જિનિયરો હતા ને સારી તોપો હતી. તેથી ઇ. સ. ૧૪૩૬માં પેરિસ સર થયું. અંગ્રેજ કારભારીઓ તો સત્તા માટે લડવામાં ફ્રાંસ સામે નજર કરવા નવરા પણ નહોતા. બ્યૂર્જોઈના પક્ષે રાજાને ઍન્જેવિન કુંવરી માર્ગારેટ સાથે પરણાવ્યો ને રાજાના કાકા ગ્લસ્ટરને કેદ કરી મારી નંખાવ્યો. પણ બ્યૂર્જોઈ તુરતમાં મરી ગયો. ડ્યૂક ઑફ યોર્ક હવે જોર ઉપર આવ્યો. દેશમાં દુષ્કાળ, રોગચાળો, વગેરે ફાટી નીકળ્યાં. અમીરોનો જીલમ અસહ્ય થઈ પડ્યો. લોકો લડાઈથી કંટાળી ગયા. મેઈન, નૉર્મંડિ, એકિવેઈન, બધું અંગ્રેજોએ ખોયું. બોર્ડૂ પણ શરણ થયું. સો વર્ષોના વિગ્રહનો હવે અંત આવ્યો. અંગ્રેજોએ ફ્રાંસનો મુલક ને તેની ગાદી ઉપરનો હક્ક છોડી દીધો. માત્ર ચેનલ ટાપુઓ ને કેલે Channel અંગ્રેજો પોતાની પાસે રાખી શક્યા. તેમાં અત્યારે ચેનલના ટાપુઓ હજી અંગ્રેજો પાસે છે.

આ સો વર્ષોના વિગ્રહથી બંને દેશો ખુવાર થયા. ઇંગ્લંડ કદિ ફ્રાંસને તાબે કરી શકત નહિ. ફ્રાંસને તાબે કરવાથી ઇંગ્લંડ પોતે ફ્રાંસના એક પ્રાંત જેવું થઈ જત ને અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ ઉજ્જવળ થઈ શકત નહિ.

અંધાધુંધીની શરૂઆત—ઉપરનાં પાનાંમાં ઇંગ્લંડમાં ચાલતી પક્ષાપક્ષી ને તેને પરિણામે અંધાધુંધી આપણે જોઈ ગયા. છટ્ટો હેન્રિ નબળો રાજા હતો. પણ તેની રાણી માર્ગારેટ ખટખટી, કાબેલ, દુરાગ્રહી અને હિંમતબાજ સ્ત્રી હતી. આ કારણોથી દેશમાં અંધાધુંધી વધી પડી. જૉન કેમ્ડ નામનો એક માણસ આ અંધાધુંધીનો લાભ લઈ હજારો માણસોને મોખરે લંડન સૂધી આવી પહોંચ્યો. તેમણે ઘણા અમલદારોનાં ને પાદરીઓનાં ખુન કર્યાં; પણ છેવટે કેમ્ડ ધાયલ થઈ મરણ પામ્યો. બ્યૂકેર્ટના મરણ પછી રાજ્યની લગામ Suffolk સફોલ્કના હાથમાં આવી હતી; પણ તેના શિરચ્છેદ પછી રાજાનો કુટુંબી ડ્યૂક ઓફ યૉર્ક કારભાર કરતો હતો. તેને ગાદી જોઈતી હતી તેથી દેશમાં બે પક્ષો વચ્ચે લડાઈ સળગી ઉઠી.

યૉર્ક ને લૅંકેસ્ટર—ત્રીજા એડ્વર્ડને ચાર પુત્રો હતા. (૧) બ્લૅક પ્રિન્સ (૨) લાઈઓનેલ, ડ્યૂક ઓફ કલૅરન્સ. (૩) જૉન ઓફ ઘૉન્ટ (૪) એડ્મન્ડુ ડ્યૂક ઓફ યૉર્ક. તેમાં પહેલા ને ત્રીજા પુત્રોના વંશજોને ગાદી મળી ચૂકી હતી, ત્રીજા પુત્ર જૉનનો લૅંકેસ્ટર વંશજ હેન્રિ હાલ ગાદી ઉપર હતો. પણ બીજા ને ચોથા પુત્રોના વારસો હૈયાત હતા છતાં તેમને ગાદી મળી નહોતી. આ અન્યાય તેમના વારસ ડ્યૂક ઓફ યૉર્કને સાલતો હતો. ઇ. સ. ૧૪૫૩ના આગસ્ટમાં રાજા ગાડો થઈ ગયો ને તે જ અરસામાં રાણીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. રિચર્ડ ડ્યૂક ઓફ યૉર્ક આ બનાવથી એકદમ નિરાશ થઈ ગયો, કારણ કે હવે તેને કદિ ગાદી મળે એમ ન રહ્યું. તેથી તે રાજા ને રાણી સામેના પક્ષનો આગેવાન થયો. એક વાર તે અને રાજાનો પક્ષકાર સોમર્સેટ લંડનના એક બગીચામાં ફરતાં વાતો કરતાં લડી પડ્યા. યૉર્કે બગીચામાંથી સફેદ ગુલાબનું ફુલ તોડી તેને પોતાના પક્ષના ચિન્હ તરીકે સ્વીકાર્યું, સોમર્સેટે ગુલાબી રંગના ગુલાબનું ફુલ હાથમાં લઈ તેને પોતાના ચિન્હ તરીકે સ્વીકાર્યું. બંનેના પક્ષકારોએ પણ એ જ ચિન્હો રાખ્યાં. તેથી યૉર્ક ને લૅંકેસ્ટર વંશો વચ્ચેની લડાઈ Wars of the Roses કહેવાય છે.

The War of the Roses, ઇ. સ. ૧૪૫૫-૮૫—પહેલી લડાઈ ઇ. સ. ૧૪૫૫ના મે માસમાં St. Albans—સેન્ટ આલ્બન્સ પાસે થઈ; તેમાં સોમરસેટ માર્યો ગયો ને રાજા કેદ પકડાયો; તેથી યૉર્કના પક્ષના હાથમાં રાજ્યતંત્ર આવ્યું; પણ રાણી માર્ગારેટ તેમની વિરુદ્ધ હતી; તેથી વળી બંને પક્ષો વચ્ચે ઇ. સ. ૧૪૫૯માં લુડ્ફોર્ડ—Ludford—પાસે લડાઈ થઈ. તેમાં રાણી જીતી તેથી બધા યૉર્કિસ્ટો ભાગી ગયા—યૉર્ક આયલેન્ડમાં ને વૉરિક—Warrick—કેલેમાં. પણ રાણીનો કારભાર ધણો કડક હતો તેથી દક્ષિણ ઇંગ્લંડના લોકો તેના સામે ઉઠ્યા. વૉરિકે રાણીના પક્ષને નોર્થમપ્ટન પાસે ઇ. સ. ૧૪૬૦માં હરાવ્યો, ને રાજાને કેદ કર્યો. યૉર્ક સત્તા પર આવ્યો. પણ Wakefield—વેકફીલ્ડ પાસે લડતાં તે માર્યો ગયો. સેન્ટ આલ્બન્સની લડાઈમાં પણ રાણીને ફત્તેહ મળી. દરમ્યાન રિચર્ડ—મર્ડુમ ડ્યૂક ઓફ યૉર્ક—ના પુત્ર એડ્વર્ડે લંડનનો બચાવ કર્યો, શત્રુને ઉત્તર તરફ હઠાવી મૂક્યા, ને પોતે ઇંગ્લંડનો રાજા થયો, ઇ. સ. ૧૪૬૧. તેમાં તેને અર્લ ઓફ વૉરિકની મદદ હતી.

આવી રીતે ઇંગ્લંડમાં આ વખતે બે રાજા હતા, છટ્ટો હેન્રિ ને ચોથો એડ્વર્ડ.

ચોથો એડ્વર્ડ, ઇ. સ. ૧૪૬૧-૮૩. હારજીત—તુરત એડ્વર્ડે ઉત્તર તરફ કુચ કરી ને શત્રુઓને ટાઉટન—Towton પાસે સખ્ત હાર આપી. હેન્રિ ને માર્ગારેટ સ્કૉટલંડ નાસી ગયાં. સ્કૉટલંડમાં મદદ ન મળતાં રાણી ફ્રાંસ ચાલી ગઈ. એડ્વર્ડે રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવા માંડ્યો ને ફ્રાંસ, સ્કૉટલંડ, તથા ડેન્માર્ક સાથે કરારો કરી દેશમાં પોતાની સ્થિતિ સલામત કરી. એડ્વર્ડે વૉરિકની મદદથી ગાદી ઉપર આવ્યો હતો તેથી રાજ્યનો ખરો ધણી વૉરિક હતો. તેણે આ સત્તા પોતાના હાથમાં કાયમ રહે તે માટે પોતાની સગી રાજાને પરણાવવા વિચાર કર્યો. પણ રાજાને વૉરિકનો ધણો ડર હતો તેથી તે બારેબાર ઇલિઝબેથ વૂડવિલ Woodville—નામની એક સામાન્ય વિધવાને પરણ્યો. વૉરિક ધણો રોષે બરાયો, કારણ કે નવી રાણીનો આગસો પતિ ને તેનો બાપ લૅન્કેસ્ટર પક્ષના હતા. રાજારાણીએ હવે પોતાનો નવો પક્ષ જમાવવા માંડ્યો. એડ્વર્ડેને તો આખા ઇંગ્લંડના રાજા થવું હતું, એક પક્ષના સરદાર

નહિ. તેથી વૉરિક સામા પક્ષમાં બળ્યો. એક વાર તો તેણે રાજાનો કબજો પાછો કર્યો; પણ પછી તે ફ્રાંસ ભાગી ગયો ને લાંથી માર્ગારેટની સાથે બળી ઇંગ્લંડ ઉપર ચડી આવ્યો. એડ્વર્ડ બેલ્જિઅમ ભાગી ગયો. હેનરિ ફરી રાજા થયો; પણ તે થોડા વખત માટે જ, ઇ. સ. ૧૪૭૦. એડ્વર્ડને પરદેશી મદદ મળી તેથી તે ઇંગ્લંડ ઉપર ચડી આવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૭૧માં ઇસ્ટરના તહેવારોમાં બાર્નેટ-Barnet આગળ લડાઈ થઈ; વૉરિક માર્યો ગયો; એડ્વર્ડની ફત્તેહ થઈ. પછી રાણી માર્ગારેટ એડ્વર્ડ ઉપર ચડી આવી. ટ્યુક્સબ્યુરિ-Tewkesbury પાસે લડાઈ થઈ; રાણી પોતે કેદ થઈ; તેના નાનો પુત્ર એડ્વર્ડ માર્યો ગયો; યૉર્ક પક્ષની પૂરેપૂરી ફત્તેહ થઈ. રાજા છઠ્ઠા હેનરિનું પણ ખુત કરવામાં આવ્યું.

એડ્વર્ડ હવે ઇંગ્લંડનો ખરો રાજા થયો પણ તેનો ભાઈ ડ્યુક ઓફ ક્લૉરન્સ-Duke of Clarence તેની સામે ખટપટ કરતો હતો તેથી તેનો તેણે શિરચ્છેદ કરાવ્યો. આ રાજાએ અમીરો ઉપર સખ્ત કબજો રાખ્યો, વેપારીઓને ને કારીગરોને અદલ ધનસાફ આપ્યો, મધ્યમ વર્ગના પણ બાહોશ મુતસદ્દીઓને નોકરીએ ચડાવ્યા, ખૂબ નાણું એકઠું કર્યું, દેવું ચુકવી દીધું, પરદેશી રાજાઓ સાથે મૈત્રી કરી, ફ્રાંસના રાજા પાસેથી મોટો દંડ લઈ તેના ઉપર સવારી કરવાનું બંધ રાખ્યું, ને સ્કૉટલંડ ઉપર પોતાનું સર્વોપરિપાણું સ્થાપવા મહેનત કરી. તે ઇ. સ. ૧૪૮૩ના એપ્રિલ માસમાં મરી ગયો.

પાંચમો એડ્વર્ડ, ઇ. સ. ૧૪૮૩—ચોથો એડ્વર્ડ બે પુત્રો મૂકી મરી ગયો. (૧) એડ્વર્ડ. તેની ઉંમર બાર વર્ષની હતી. (૨) રિચર્ડ. તેમાં મોટો એડ્વર્ડ રાજા થયો પણ તે સગીર હોવાથી કાકો ગ્લોસ્ટર મુખ્ય સત્તા ઉપર આવ્યો. રાણી ઇલિઝબેથ ને તેના સગાઓ હવે પદબ્રધ થયા. પણ ગ્લોસ્ટરની દાનત ખરાબ હતી. તેણે હવે એમ જાહેર કર્યું કે રાજા ને તેનો ભાઈ રિચર્ડ મર્દુમ એડ્વર્ડના ખરા પુત્રો નથી. પછી તેણે બંને ભાઈઓને કેદ કર્યા ને પાર્લમેંટ પાસે પોતાનો હક્ક કબજા કરાવ્યો. એડ્વર્ડ ને રિચર્ડ, બંનેને કેદમાં મારી નાંખવામાં આવ્યા. ગ્લોસ્ટર રિચર્ડ નામ ધારણ કરી ને ગાદીએ આવ્યો, જુન, ઇ. સ. ૧૪૮૩.

ત્રીજો રિચર્ડ, ઇ. સ. ૧૪૮૩-૮૫—ત્રીજા રિચર્ડનો અમલ ઝાઝો વખત ટક્યો નહિ. પાંચમા હેન્રિની વિધવા કંથરાઈન વેઈલ્સના એક ઓવન ટ્યૂડર સાથે પરણી હતી. તેમને એડ્મન્ડ, અર્લ ઓફ રિચ્મન્ડ, Richmond—નામનો પુત્ર થયો. આ એડ્મન્ડ, અર્લ ઓફ સોમર્સેટ—(લૅંકેસ્ટર પક્ષ)ની પુત્રી માર્ગારેટને પરણ્યો હતો. તેમનો પુત્ર હેન્રિ, અર્લ ઓફ રિચ્મન્ડ, લૅંકેસ્ટર વંશનો વારસ થયો. તે બ્રિટનિ (ફ્રાંસ)માં રહેતો હતો. રિચર્ડના જીવનનો લાભ લઈ તેણે ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી કરી. લૅંકેસ્ટર ને યૉર્ક પક્ષના લોકો તેની સાથે મળી ગયા. રિચર્ડ ને તેની વચ્ચે બૉસવર્થ—Bosworth આગળ લડાઈ થઈ. રિચર્ડના કેટલાએક અમીરો શત્રુની છાવણી તરફ ચાલ્યા ગયા. રિચર્ડ બહાદુરીથી લડ્યો. પણ તે માર્યો ગયો, ઓગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૪૮૫. રણક્ષેત્ર ઉપર જ હેન્રિનાં માથા ઉપર મુકટ મૂકવામાં આવ્યો ને સાતમા હેન્રિ તરીકે તે ઇંગ્લંડનો રાજા થયો. એ રાજાએ યૉર્ક પક્ષના રાજા ચોથા એડ્વર્ડની પુત્રી ઇલિઝબેથ સાથે લગ્ન કર્યું એટલે લૅંકેસ્ટર ને યૉર્ક પક્ષની હરીફાઈ પણ શાંત થઈ ને ત્રીસ વર્ષોની લડાઈ પણ તે જ સાથે અંધ થઈ.

લડાઈની અસરો—છેલ્લી ત્રીસ વર્ષોની લડાઈ માત્ર અમીરોની લડાઈ જ હતી; તેમાં પ્રજાને કાંઈ લેવાદેવા નહોતા. અમીરો પોતાના સ્વાર્થ માટે જ લડ્યા હતા; તેમના સિપાઈઓ પણ સ્વાર્થ ને જીવન મી હતા. લડાઈમાં બંને પક્ષોએ પરસ્પર ધણી નિર્દયતા બતાવી. ફ્રાંસ સાથેની લડાઈથી આ અમીરો ધણું ફાટી ગયા હતા. તેનો બદલો તેમને ત્રીસ વર્ષોના સંઘાતમાં મળ્યો. તેઓ બધા લગભગ કપાઈ મુઆ. તેમની દોલતનો નાશ થયો. એ લડાઈ દરમ્યાન રાજ્યતંત્ર તો માત્ર નામનું જ ચાલતું. ઇનિસાફ કાઈને મળતો નહિ. વેપારરોજગાર અંધ હતા. પાદરીઓ અધર્મી થઈ ગયા. લોકો અજ્ઞાન રહ્યા. યુરોપમાં જે મોટું પરિવર્તન થતું હતું તેની અસર ઇંગ્લંડમાં ધણી મોટી થઈ.

પંદરમા સૈકાનું ઇંગ્લંડ—ગદ્યમાં મલ્લોરિએ—Malory (મૃત્યુ, ઇ. સ. ૧૪૦૦) એ આર્થરના પરાક્રમોનું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં આપ્યું. આ સૈકામાં ફ્યૂડલ સિસ્ટમનો ધીમો, પણ ચોક્કસ, નાશ થતો ગયો. બેરનોના

Manors કિલ્લાઓ હવે ઉજ્જડ થઈ ગયા. મનુરૌ ને ખેડુતો સ્વતંત્ર થયા. તેમણે ગરીબ અમીરોની જમીનો વેચાતી લઈ લીધી; પોતાનાં ખેતરોની આસપાસ વાડો બાંધી, અને ઘેટાં, બકરાં, વગેરે ઉછેરી તેમાંથી પૈસા કમાવા માંડ્યા. ઉનનું કપ્પડ ઇંગ્લંડમાં તૈયાર થવા લાગ્યું. આ સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં અંદરો ને શહેરો વધ્યાં. શહેરોનો વહિવટ સ્થાનિક મંડળો પોતાની જવાબદારી ઉપર કરતાં. જુદા જુદા ધંધાઓ માટે જુદાં જુદાં ખાસ મહાજનો Guilds સ્થપાયાં. આ મહાજનો રાજને નાણાની મદદ આપતાં ને જુલમ સામાં પણ થતાં. ચર્ચની ઈજ્જત ઓછી થઈ. ચૌદમા સૈકાના બવ્ય નાચ ને સંગીતના જલસાઓ આ સૈકામાં વધી ગયા હતા અને દેશાવરના મુસાફરો અંગ્રેજોનો મોજલો ને ઉડાઉ સ્વભાવ જોઈ અકિત થઈ જતા. રજપુતાઈ Chivalryનો જમાનો ખલાસ થતો હતો; છતાં હજુ લોકો દંડયુદ્ધના, ને પાડા, મેઢાં, કુકડા, વગેરેની સાઈમરીના તમાસાઓ જોવા ટોળાબંધ બહાર નીકળી પડતા.

આ પ્રમાણે યુરોપમાં ને ઇંગ્લંડમાં જુનો જમાનો ચાલ્યો જતો હતો ને નવો જમાનો ખેસી ગયો હતો.

ખંડ બીજો, ટ્યુડર વંશ, ઈ. સ. ૧૪૮૫-૧૬૦૩.

પ્રકરણ ૧લું

ટ્યુડર સમયનાં કેટલાંક આવશ્યક લક્ષણો

આવશ્યક લક્ષણો—ઈ. સ. ૧૪૮૫માં સાતમો હેન્રિ ઇંગ્લંડની માદી ઉપર આવ્યો ત્યારથી તે ઈ. સ. ૧૬૦૩માં રાણી ઇલિઝબેથના અમલના અંત સુધીના સમયનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય. (૧) એ વખતે યૂરોપની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં મોટું પરિવર્તન ચાલી રહ્યું હતું. ઇતિહાસકારો આ પરિવર્તનને Renaissance એટલે કે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસથી આપ્પા યૂરોપમાં ફેલાએલા નવીન ચૈતન્ય—ને નામે ઓળખે છે. વાર્જ્ય, કલા, વિજ્ઞાન, બગેરે ઉપર એ પ્રવૃત્તિની પ્રચંડ અસરો થઈને ઇંગ્લંડ પણ તેથી રંગાયું. (૨) રોમના ચોપ સામે ધણા વખત થયાં જે તકરારો યૂરોપમાં ચાલતી હતી તેમણે આ સમયમાં ચોક્કસ ને ગંભીર સ્વરૂપ લીધું અને ખ્રિસ્તી પંથમાં આ કાળમાં બે મોટા પંથો પડ્યા:—પ્રોટેસ્ટન્ટ અને રોમન કથોલિક. પરિણામે, ધર્મને નામે મોટા ખુનખાર સંગ્રામો થયા. (૩) આ કાળમાં યૂરોપની પ્રજાઓએ અમેરિકા, આફ્રિકા અને એશિયામાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનું ને વેપારી મંડળો મોકલવાનું શરૂ કર્યું. (૪) આ સમયમાં ઇંગ્લંડમાં ટ્યુડર રાજાઓએ રાજાઓની સત્તાને ઘણી જ પ્રબળ બનાવી દીધી. ટ્યુડરવંશી રાજ્યકર્તાઓ પ્રજાને ને પાર્લમેન્ટને પ્રસન્ન રાખતા. તેમની સત્તા લોકોના હિતને અનુકૂળ હતી. એ કારણોથી રાજા ને પ્રજા વચ્ચે આ કાળમાં અંતર પડ્યું નહિ.* (૫) અગાઉની લડાઈઓથી અંગ્રેજ અમીરાતની સત્તા નબળી તો થઈ જ ગઈ હતી. સાતમા હેન્રિએ બાકી રહેલા અમીર ઉમરાવોને ધણા હેરાન કર્યા; આઠમા હેન્રિએ ચર્ચની મીલકતની જુદી વ્યવસ્થા કરી. તેથી અંગ્રેજ સમાજ પણ જુદી વ્યવસ્થા ઉપર આવી ગયો. (૬) વહીવટી મંડળ જોર ઉપર આવ્યું. (૭) વેપારીઓની વગ વધી. (૮) ઇંગ્લંડના

● 'Tudor despotism saved the essence of Parliamentary Government....The system of the first Tudor despot contained in it the essence of Parliamentary Government.' Temperley.

પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં પણ આ સમયમાં ફેરફારો થયા. ફ્રાંસ અને સ્પેઈન મોટાં રાજ્યોની કોટિમાં આવ્યાં. હોલંડ સ્વતંત્ર થયું. હોલિ રોમન એમ્પાયર (Holy Roman Empire)નો અસ્ત થવા લાગ્યો. યૂરોપમાં કોઈ પણ એક રાજ્ય જોરદાર ન થાય એ સિદ્ધાંત—Balance of Power—હવે અસ્તિત્વમાં આવ્યો. (૮) યુદ્ધકળા, છાપવાની કળા, ખગોળ, જૂગોળ, વગેરે વિષયોમાં આ કાળમાં સારી પ્રગતિ થઈ.

પ્રકરણ ૨જું

સાતમો હેન્રિ અથવા ટ્યૂડર વંશની સ્થાપના,
ઈ. સ. ૧૪૮૫-૧૫૦૯.

ગાદી ઉપરનો હક્ક—ઈ. સ. ૧૪૮૫ના ઑગસ્ટની આવીસમી તારીખે હેન્રિએ રિચર્ડને ઔસ્વર્થના ક્ષેત્ર ઉપર હરાવી માર્યો ને ત્યાં જ તે રાજ થયો. ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપરનો તેનો હક્ક તો ચોખ્ખો હતો. પાર્લામેંટે તે હક્કને હવે કાયદેસર સંમતિ આપી ને રાજ ચોર્ડ પક્ષની ઈલિઝબેથની સાથે પરણ્યો એટલે બંને પક્ષોનાં મનનું સમાધાન થયું. હેન્રિના હક્કનું સવિસ્તર સ્પષ્ટીકરણ જોડેના પાના પર આપ્યું છે.

હેન્રિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૨૮ વર્ષની હતી.

ઇંગ્લંડની સ્થિતિ ને હેન્રિની મુશ્કેલીઓ—હેન્રિ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ઇંગ્લંડમાં અરાજકતા પ્રવર્તી રહી હતી.* અમીરો

* હેન્રિસનો એક મુસાફર ઇંગ્લંડની એ વખતની સ્થિતિની આવી નોંધ કરી ગયો છે:—ઇંગ્લંડમાં જેટલા ચોરો ને દુડારાઓ છે તેટલા બીજા કોઈ દેશમાં નહિ હોય; ખેતર સિવાય લોકો ગામડાંઓમાં જતા જ નથી અને શહેરોમાં રાત્રે તો બહાર જ નીકળાવું નથી; તેમાં ય લંડનમાં તો જરા પણ નહિ.

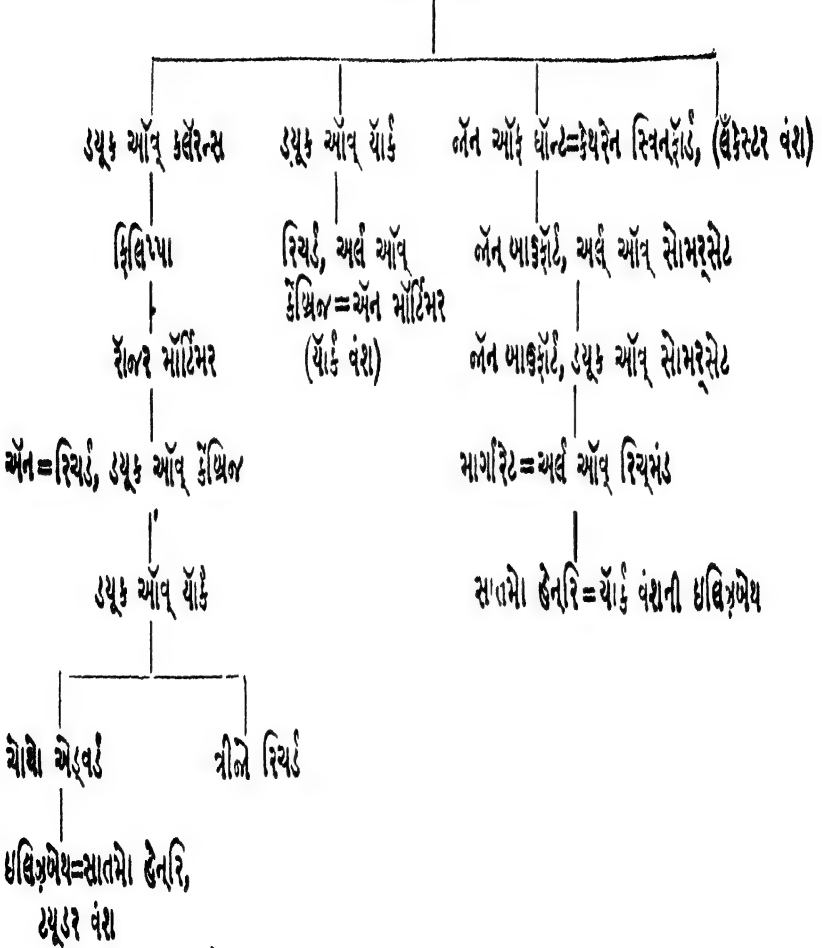
Political History of England, Vol. V. P. 1

Henry VII strived in the first place at securing his throne and restoring quiet and order in his kingdom by developing trade and commerce. For this purpose he strove to turn his foreign neighbours into allies without adventuring into any military enterprizes. He did not aspire to make England great but he tried to make her secure and prosperous.”—

Pp. 20-21, In *Cardinal Wolsey* by Mandel Creighton.
(Twelve English Statesmen Series.)

ત્રીજો એડવડ

૭

હજી જોરાવર હતા. રાજની સત્તા જરા પણ નહોતી. લોકોને ખુનામરકી ગયી ગઈ હતી. રાજ તરફની વફાદારીનો નાશ થયો હતો, કારણ કે રાજ્યોની વારંવાર ફેરબદલી થતી હતી. પાર્લમેંટ દેશના ખરા હિત તરફ કશું લક્ષ આપતી નહોતી, કારણ કે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝમાં અમીરોનાં માથુસોનું જોર હતું ને અમીરો પરસ્પર લડવામાં જ પોતાની મોટાઈ સમજતા. હલકા વર્ગોએ અમીરોની લડાઈઓમાં ભાગ લીધો નહોતો છતાં તેમનામાં પણ એક સરખી અધોગતિ જોવામાં આવતી હતી. ન્યાયનું તો નામ જ નહોતું. આખો દેશ ગરીબ થઈ ગયો હતો. યુરોપમાં ઈંગ્લંડનું કશું વજન પડતું નહોતું. આયર્લેંડમાં યૉર્ક વંશના પક્ષનું હજી ધણું જોર હતું. અર્ગેંડિની ડ્યેસ માર્ગેટ ચોથા એડ્વર્ડની બેન થતી હતી. તે ધણી ખટપટી ને ભયંકર સ્ત્રી હતી ને યૉર્ક વંશના પક્ષકારોને તેના દરબારમાં ચોક્કસ મદદ મળે એવું હતું. દેશમાં ચોતરફ દગાબાજી, ખંડો, અને અંધાધુંધી ચાલી રહ્યાં હતાં. વળી હેન્રિનો ગાદી ઉપરનો હક્ક ચોખ્ખો નહોતો. આ કારણોથી હેન્રિને ગાદીએ આવ્યા પછી નીચે પ્રમાણે મુખ્ય કામો કરવાનાં હતાં:—
 (૧) દેશમાં વ્યવસ્થા કરવી અને આબાદી વધારવી (૨) રાજની સત્તાનો પુનરુદ્ધાર કરવો (૩) પ્રજાના જીદા જીદા ભાગોને સંજીવિત કરવા ને તેમને રાષ્ટ્રધર્મમાં યોજવાં (૪) પરદેશી દરબારોમાં ઈંગ્લંડનું વજન વધારવું ને (૫) પોતાના જ વંશનો હક્ક ઈંગ્લંડની ગાદી ઉપર સ્થાપિત કરવો.

ગાદીના શત્રુઓનો નાશ—નવા રાજના અનેક શત્રુઓ હોય છે; હેન્રિને પણ એમ જ હતું. અર્ગેંડિની રાણી અને ચોથા એડ્વર્ડની બેન માર્ગેટ, આયર્લેંડમાં અર્લ ઓફ કિલ્ડેર—Cildare વગેરેએ લૅમ્બર્ટ સિમ્નેલ—Lambert Simnel—નામના એક છોકરાને અર્લ ઓફ વૉર્રિક Earl of Warrick—તરીકે ઉભો કર્યો. લૅન્કેશિયરમાં તે લોકોએ તોફાન ઉઠાવ્યું પણ Stoke-સ્ટોક પાસે હેન્રિએ તેમને હરાવ્યા અને ખરા ખંડખોરોને શિક્ષા કરી બીજાઓને માફી આપી, ઇ. સ. ૧૪૮૭. સિમ્નેલ રસોડામાં નોકર રહ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૧માં આયર્લેંડમાં Perkin Warbeck પરકિન વૉરબેક નામના એક ખલાસીના છોકરાએ ડયૂક ઓફ યૉર્કનું ખોટું નામ ધારણ કરી ખંડ કર્યું. સ્કૉટલેંડના રાજ ચોથા

જેઠમ્સ અને બીજા યૂરોપના રાજાઓની એ માણસ તરફ સહાનુભૂતિ હતી. પર્કિને ફ્રાંસ અને નેધર્લેન્ડ્સમાં આશરો મળ્યો. ત્યાંથી તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૫માં ઈંગ્લેન્ડ ઉપર હુમલો કર્યો પણ Deal-ડીલ પાસે હારી જતાં તે આયર્લેન્ડ નાસી ગયો. ત્યાં પણ તેનો પક્ષ નિષ્ફળ નીવડ્યો એટલે પર્કિને સ્કોટલેન્ડ ભાગ્યો. ત્યાંના રાજા ચોથા જેઠમ્સે તેનો પક્ષ લઈ ઈંગ્લેન્ડ ઉપર ચડાઈ કરી પણ તેમાં કાંઈ વળ્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં રાજાના સલાહકારો મોર્ટન અને બ્રેના વહિવટથી કંટાળી કોર્નવોલ્સના લોકોએ બંડ કર્યું હતું તેનો લાભ લઈ પર્કિને ફરી ઈંગ્લેન્ડ આવ્યો પણ હેન્રિએ બંડખોરોને હરાવ્યા; પર્કિને શરણ થયો. હેન્રિએ તેને લંડન ટાવરમાં કેદ કર્યો. પણ ત્યાં ખટપટ કરતાં તે પકડાઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૪૯૯માં તેને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. ચોથા એડ્વર્ડનો ભત્રીજો વૉરિક પણ ફ્રાંસીએ ચડ્યો. ડયૂક ઓફ સફ્ફોલ્કનું બંડ પણ શમાવી દેવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૪૯૯-૧૫૦૫. ત્યારથી હેન્રિ ગાદીની બાબતમાં સ્વસ્થ થયો.

એંપસન ને ડડ્લે Empson; Dudley—ઇ. સ. ૧૪૯૫માં હેન્રિએ એવો કાયદો કર્યો કે જે લોકો પંચની બેદરકારીથી શિક્ષા પામતાં છટકી ગયા હોય તેમને ન્યાયાધીશ પોતે પોતાની અદાલતોમાં બોલાવી શિક્ષા કરી શકે. આ કાયદાને અનુસરીને રાજાના માનીતા બે ન્યાયાધીશો—એંપસન ને ડડ્લે—એ લોકોને સતાવ્યા ને તેમની પાસેથી ધણો પૈસો પડાવ્યો. આ પદ્ધતિથી હરામખોર ને બંડખોર લોકો શાંત પડ્યા.

આયર્લેન્ડ—જ્યારે પર્કિને બંડ ઉઠાવ્યું ત્યારે હેન્રિએ આયર્લેન્ડમાં સર એડ્વર્ડ પોયનિંગ્સ (Sir Edward Poyning)ને નાઇઝ-ડેપ્યુટી-તરીકે મોકલ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૪માં એવો કાયદો પસાર કરાવ્યો કે જેથી રાજાના કહેવાથી જ આયરિશ પાર્લમેંટ મળી શકે. બીજા કાયદાથી ઈંગ્લેન્ડના કાયદાઓ આયર્લેન્ડને પણ લાગુ પડી શકે એમ નક્કી થયું. આ વખતથી ત્યાંની પાર્લમેંટને ઈંગ્લેન્ડના સરકારના કહેવા મુજબ તમામ કાયદાઓને સંમતિ આપવી પડી. ઘણાં વર્ષો સુધી આયર્લેન્ડનું કામકાજ આ કાયદાઓ પ્રમાણે ચાલ્યું ને આયર્લેન્ડનું રાજ્યતંત્ર ઈંગ્લેન્ડને તાબેદાર થઈ ગયું.

પાર્લમેંટ—પહેલાં તો હેન્રિએ પાર્લમેંટની સત્તાને જરા પણ અવગણી નહિ. તે સંસ્થાને તે ઘણી વાર ભેગી કરતો અને લશ્કરને ખડાને સંભળ્યો.

પાસેથી નાણાની સંમતિ મેળવતો. પણ રાજા મોટા પાયા ઉપર લડાઈઓ કરતો જ નહિ તેથી નાણાના વિષયમાં પાર્લમેંટથી તે સ્વતંત્ર રહી શકતો. તે લોકો પાસેથી ને પૈસાદાર મંડળો પાસેથી Benevolences—અક્ષીસો અને Forced loans—પરાણે નાણાની રકમો કઢાવતો પણ પાછળથી તે માટે પણ પાર્લમેંટની ને કાઉન્સિલની સંમતિ લેતો. પોતાના અમલના પાછળના ભાગમાં હેન્રિ પાર્લમેંટની દરકાર રાખતો નહિ કારણ કે તેને નાણાની જરૂર નહોતી. હેન્રિએ પાર્લમેંટને આપ-મુખત્યારી કદિ લેવા દીધી નહિ. એટલે અંશે તેણે આપખુદ સત્તા સ્થાપી. પણ સત્તાનો ઉપયોગ તે હમેશાં કાયદેસર કરતો.

મોર્ટન, બ્રે—રાજના મુખ્ય સલાહકારોમાં મોર્ટન, બ્રે (Reginald Bray) અને ફ્રૉક્સ હતા. મોર્ટન, તવંગર અને કરકસરી, એમ બધા લોકો પાસેથી પૈસા કઢાવતો તેથી તેની પદ્ધતિને લોકો Morton's Fork—મોર્ટનનો ચીપીઓ—એ નામથી ઓળખે છે. ન્યાયની અદાલતોદ્વારા, ને ધમકાથી, તેમણે લોકો પાસેથી ઘણો પૈસો કઢાવ્યો.

બ્રીટન રાજ્યો સાથેના વ્યવહાર—હેન્રિના વખતમાં ફ્રાંસના વાયવ્ય કોણનો બ્રિટનિ—Brittany—નો પ્રાંત ફ્રાંસના રાજથી સ્વતંત્ર હતો. ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ વિરુદ્ધ હતું ને ઇંગ્લંડના રાજ્યો ફ્રાંસની ગાદી ઉપર હક્ક ધરાવતા હતા, તેથી હેન્રિએ બ્રિટનિને મદદ આપી. સ્પેઇનમાં કેસ્ટિલ (Castile)ની રાણી ઇસાબેલા ને અર્રગોન (Aragon)નો રાજા ફર્ડિનન્ડ Ferdinand—પરસ્પર લગ્ન કરી તે દેશને એકત્રિત કરતાં હતાં તેમાં ફ્રાંસ આડે આવતું હતું. તેથી હેન્રિએ સ્પેઇનની રાજકુંવરી કૅથરિન પોતાના મોટા પુત્ર આર્ચરને મળે તે હેતુથી રાજરાણી સાથે સંધિ કરવા યત્નો કર્યા. રોમન એમ્પરર બ્રિટનનો પક્ષકાર હતો તેથી હેન્રિએ તેની સાથે મિત્રતા કરી. પણ યૂરોપની ખટપટમાં રાજા ઝાઝું ફાવ્યો નહિ, કારણ કે પક્ષકારો એક થઈ લડવા નારાજ હતા; એકલો હેન્રિ શું કરી શકે ? તેથી ૧૪૯૨ની આખરમાં ફ્રેંચો સાથે સુલેહ કરવામાં આવી. યૂરોપના રાજ્યકર્તાઓએ ઇંગ્લંડના નવા વંશને કબૂલ રાખ્યો. હેન્રિએ સ્કૉટલંડ સાથે પણ સુલેહ કરી ને પોતાની પુત્રી માર્ગારિટને રાજા જોહન્સ સાથે પરણાવી,

ઇ. સ. ૧૫૦૩. આ લમના પરિણામે સ્કૉટલૅન્ડનો સ્ટૂઅર્ટ વંશ ઇંગ્લૅન્ડમાં રાજ્યકર્તા થઈ શક્યો. પ્રિન્સ ઓફ વેઈલ્સ ઇ. સ. ૧૫૦૨માં મરી ગયો તેથી તેનો નાનો ભાઈ હેન્રિ સ્પેઈનની કુંવરી કથરેનને પરણ્યો. રાજાનો પોતાનો વિચાર યૂરોપમાં એકાદ રાજકુંવરી સાથે ખીજું લગ્ન કરવાનો હતો પણ તે વિચાર ફળીભૂત થઈ શક્યો નહિ. ડેન્માર્ક અને ફ્લાન્ડર્સ સાથે પણ હેન્રિએ વેપારના વિકાસ માટે સંધિઓ કરી.

અમીરાત—હેન્રિને તાજની સત્તા વધારવી હતી. તેથી તેણે અમીરાની સત્તાને તોડી પાડી. પૈસાદાર અમીરો પાસેથી તેણે જોર-જુલમથી પૈસા વસુલ કર્યા ને તેમની પાસે ખીજમતદારો ઝાઝી સંખ્યામાં રહેવા દીધા નહિ ઉમરાવોને રાજ્યના કારભારમાં રાખવાની પ્રથાને તેણે ફેરવી નાંખી. હવેથી કારભારમાં મધ્યમ વર્ગના માણસો ને બિશપો રાજાને મદદ કરવા લાગ્યા. અમીરોનાં લશ્કરોને હવે વીખેરી નાંખવામાં આવ્યાં. મિલિશ્યા (Militia)—સ્થાનિક લશ્કરની યોજના દાખલ થઈ તેથી પણ અમીરોનું લશ્કરી બળ નબ્બળું થઈ ગયું. હેન્રિએ ઇ. સ. ૧૪૮૭માં સ્ટારચેમ્બર Star Chamberની અદાલતને પાર્લમેંટ પાસે કાયદેસર કરાવી. અમીરોના ખીજમતદારો અમીરોએ આપેલો એક સરખો—Uniform પોશાક પહેરતા ને હથિઆરબંધ રહેતા; વળી તેઓ પોતાના ઘણીના બચાવ માટે લડવા તૈયાર રહેતા. સ્ટારચેમ્બરે આ Maintenance and liveryના હક્કોને દાખી દીધા. એ અદાલત પહેલાં તો લોકોને લાભદાયી નીવડી, કારણ કે હેન્રિ તેનો ઉપયોગ ઘણી જ સાવચેતીથી કરતો. અમીરો નબ્બળા થયા એટલે પાર્લમેંટમાં તેમની વગ પણ ઓછી થઈ ગઈ. અમીરોમાં કોઈ આગેવાની લઈ શકે એવો શખ્સ નહોતો. થોડાએક જીના અમીરો રહ્યા હતા તે બધા હેન્રિની તાબેદારી કરવા લાગ્યા. રાજા જેમ જેમ પૈસાદાર થતો ગયો તેમ તેમ અમીરો ગરીબ થતા ગયા. હેન્રિના વખતથી દારુગોળાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. અમીરો આ સાધનનો ઝાઝો ઉપયોગ કરી શકે એમ નહોતું. તેથી લડાઈમાં તેઓ રાજા સામે જરા પણ ટકી શકે એમ હવે ન રહ્યું. ઉપરાંત રાજાએ મધ્યમ વર્ગના માણસોને નવી અમીરાતો આપી. આવી રીતે જીના અમીરોની સત્તા હવે તૂટી પડી.

હેન્રિનો કારભાર—હેન્રિ ૪ સ. ૧૫૦૬ના એપ્રિલમાં મરી ગયો. હેન્રિ યુવાન વયે ગાદીએ આવ્યો હતો તો પણ તેણે રાજ્યનો કારભાર ધણી ડહાપણથી ચલાવ્યો. તે સાવચેતીથી કામ લેતો અને પોતાના સલાહકારોને બરોબર કસોટીએ ચડાવીને પસંદ કરતો. તેનામાં ઉચ્છ્રંબલપણું જરા પણ નહોતું. તે સારો મુત્સદ્દી હતો. ન્યાય આપવામાં તે પાછી પાંની કરતો નહિ. તે પોતાનું વચન હમેશાં પાળતો. વફાદાર નોકરોને હેન્રિ ઉત્તેજન આપતો. તેની ચાલચલગણ પણ બીજા રાજ્યોને મુકાબલે સારી હતી. હેન્રિના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધવા જેવો કોઈ મોટો બનાવ બન્યો નહિ તે વાત ખરી છે; પણ હેન્રિએ નવા વંશની અચળ સ્થાપના કરી ને અંગ્રેજોને અંધાધુંધીમાંથી બચાવ્યા. હેન્રિ લોભી હતો ને પૈસા કઢાવવામાં તે નીચતા પણ બતાવતો. શત્રુઓ તરફ તે દયા બતાવતો પણ તે માત્ર પોતાના સ્વાર્થની ખાતર, ઉદાર હૃદયથી નહિ. મોર્ટન, આર્થર ને રાણી ઇલિઝબેથના મરણ પછી, એટલે ૧૫૦૩ પછી, હેન્રિનો કારભાર બગડવા લાગ્યો તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. લૅફ્રેસ્ટર વંશના રાજ્યો પાર્લમેન્ટની સંમતિથી રાજ્ય કરવા પ્રયાસ કરવામાં નિષ્ફળ ગયા હતા કારણ કે જમાનાને તે પ્રથા અનુકૂળ નહોતી. ચૅર્ક વંશના રાજ્યોએ આપખુદ સત્તા વાપરી હતી. આ પ્રથા પણ પ્રતિકૂળ હતી. હેન્રિએ મધ્યમ માર્ગ લીધો. તે હમેશાં પાર્લમેન્ટને માન આપતો. પણ તેણે તે સંસ્થાની તાબેદારી કદી ભોગવી નહોતી. તે કાયદાને માન આપતો ને બંધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખતો. તેણે જુના વખતમાં બક્ષીસમાં અપાએલી ધણી જમીને ખાલસા કરી રાજ્યની નાણાની સ્થિતિ સુધારી દીધી.

હેન્રિએ નવા વહાણ બાંધનારાઓને જગાતની માફી આપી વહાણના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપ્યું ને જર્મનીમાં, ફ્લૅન્ડર્સમાં ને ઇટલિમાં ઇંગ્લંડના વેપારને પુષ્ટિ અપાવવા મહેનત કરી. વ્હેનિસના સાહસિક ખલાસી સિબેસ્ટિઅન કૅબોટ—Sebastian Cabot—ન્યુ ફૅંકિ લૅંડ ને લાપ્લાડોર શોધ્યાં તેમાં હેન્રિએ તેને સગવડ કરી આપી હતી. તેણે Portsmouth પોર્ટ્સમાઉથ મુકામે ગોદી બાંધી ને અંગ્રેજ નૌકાબળને વધાર્યું. વેસ્ટમિસ્ટર

મુકામે તેણે ચેપલ - Chapel-બાંધી સ્થાપત્યને પણ ઉત્તેજન આપ્યું ને ઇટલિના પંડિતોને સંમાન આપી તેમના સંસ્કારો ઇંગ્લંડમાં દાખલ કર્યા.*

આ સિવાય હેન્રિએ બીજા સુધારાઓ પણ કર્યા. પરિણામે રાજનું બળ વધ્યું પણ પાર્લમેન્ટનું કામકાજ પણ વધ્યું. સ્થાનિક ને નકામા કામકાજને બદલે પાર્લમેન્ટ હવે રાષ્ટ્રીય કામકાજ કરતી થઈ. હવે પછી પાર્લમેન્ટે ચર્ચ, ધર્મ, રાજ્યસત્તા, નાણાવિષય, વગેરે મોટી મોટી બાબતોમાં ધણા અગત્યના ફેરફારો કર્યા તે માટે હેન્રિની વ્યવસ્થા જ જવાબદાર છે. રાજ સમાજનો આગેવાન થયો. કળા, સ્થાપત્ય, વાહન, વગેરેને ઉત્તેજન આપી તેણે તે માટે સમાજમાં પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી. હેન્રિની આપખુદ સત્તાનો વિચાર કરતી વખતે એટલું પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે ટ્યૂડરવંશી રાજ્યો પાસે લશ્કરી બળ જરા પણ નહોતું.

નવીન આપખુદ સત્તાની સ્થાપના—આપણે ઉપર જોયું કે ઇંગ્લંડના લોકો લૅકેસ્ટર વંશના રાજ્યોના વખતની પાર્લમેન્ટના કારભારથી તેમ યૉર્ક વંશના રાજ્યોની આપખુદ સત્તાથી કંટાળી ગયા હતા. હેન્રિએ મધ્યમ માર્ગ લીધો. તેણે મધ્યમ વર્ગનો પક્ષ કરી રાજની સત્તા વધારી. આ પ્રથા તેના પોતાના જ વિચારનું પરિણામ હતું. તેણે તે ફ્રાંસ કે બીજા દેશોના વ્યવહારમાંથી ઇંગ્લંડમાં ઉતારી નહોતી. ઇંગ્લંડની રાષ્ટ્રીય ભાવના એ જ આ સત્તાનું મુખ્ય બળ હતું. હેન્રિએ જીલમ કર્યો હતો. પણ તેનો જીલમ ઉપર જણાવેલા રાષ્ટ્રીય એકીકરણથી ઢંકાઈ ગયો. હેન્રિએ પોતાના દરબારનો ભભકો ધણો વધારી દીધો તેથી રાજ અને પ્રજા વચ્ચે ધણું અંતર પડી ગયું—Majesty-મેજેસ્ટી-શબ્દ તેના અમલમાં પહેલો જ ઉપયોગમાં આવ્યો. હેન્રિએ ચાલાકીથી પાર્લમેન્ટને પોતાના વિચારો ને વલણોવાળી બનાવી દીધી. દેખાવમાં તે કાયદા પ્રમાણે

---

*તેથી જ હેન્રિની જીવનકથા લખનાર એક બાહોરા લેખક નીચે પ્રમાણે લખી ગયા છે:—In the King the aims of the people found expression; in his policy they took effect; and this intimacy with national sentiment became the mark of the dynasty he founded.

Henry VII, by Gladys Temperley.

વર્તનો; વસ્તુતઃ દરેક વ્યવહારથી તે આપખુદ સત્તા સ્થાપતો હતો. તેણે લાંચની પ્રથાનો કે પરસ્પર લડાવવાનો કે ચુંટણીમાં ડખલગીરી કરવાનો ચાલ કદિ પસંદ કર્યો નહોતો. પ્રજાના કલ્યાણ માટે ફેટલીએક આપખુદ સત્તા જરૂરની છે એમ પાર્લમેન્ટને સમજાવીને જ તેણે પોતાનું બળ જમાવ્યું. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સમાં રાજના બનેલા અમીરો બેસતા. હાઉસ ઑફ કૉમન્સનો સ્પીકર હેન્રિનો માણસ હતો ને તે વખતે સ્પીકર અત્યારના મુખ્ય પ્રધાન જેટલો ઉપયોગી ને વગવાળો માણસ ન ગણાતો. હાઉસ ઑફ કૉમન્સના સભ્યોમાં સંપ કે આગેવાનીની શક્તિ કે જ્ઞાન, કશું નહોતું. તેથી પાર્લમેન્ટે બધી સત્તા રાજને સોંપી દીધી. રાજ કહે તે પ્રમાણે પાર્લમેન્ટ કરવા લાગી. છેલ્લાં તેર વર્ષોના અમલમાં હેન્રિએ પાર્લમેન્ટ માત્ર એકજ વાર ભરી. આ વખતે રાજ માત્ર Proclamation—ફરમાનોથી જ અમલ કરતો.

સ્ટાર ચેંબર કોર્ટ—૧૪૮૭માં હેન્રિએ પાર્લમેન્ટ પાસે એવો કાયદો પસાર કરાવ્યો કે ચેંસેલર, ટ્રેઝરર ને લૉર્ડ પ્રિવિ સીલ અથવા તેમાંના ગમે તે બે જણા એક બિશપ કે એક અમીરને અને બીજા બે ન્યાયાધીશોને અદાલત તરીકે સ્થાપી શકે અને તેવી અદાલત ગમે તે બાતમી ઉપર હરામખોરોને પંચની મદદ સિવાય પણ સજા ફરમાવી શકે. ત્યાર પછી આ અદાલતની સત્તામાં વિશેષ ઉમેરો કરવામાં આવ્યો. પહેલાં તો આ અદાલત પ્રજાને લાભકારી થઈ પડી, કારણ કે બીજી અદાલતો હરામખોરોને સજા કરી શકતી નહિ. આવી રીતે ન્યાય કરવાની સત્તા રાજની કાઉન્સિલ—અમાલ્યમંડળ—ને ધણા જુના કાળથી હતી અને “સ્ટાર ચેંબર”નું નામ ત્રીજા એડવર્ડના વખતથી એ અદાલતને આપવામાં આવેલું હતું. હેન્રિએ આ જુના ચાલને તાજે કર્યો. કાઉન્સિલ જે જગ્યાએ બેસતી તે ઓરડાની છતમાં તારાઓનું ચિત્રામણ હોવાથી અદાલતનું નામ “સ્ટાર ચેંબર” પડ્યું હતું.

પ્રકરણ ૩૦

આઈમો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૫૦૯-૪૭.

નવો રાજા—ન્યારે આઈમો હેન્રિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર માત્ર એગણીસ વર્ષની હતી. મહંમ સાતમા હેન્રિએ તેને ધણું સાફ

શિક્ષણ આપ્યું હતું. યુવાન રાજા યુરોપના નવા જમાનાને—Renaissance—ને સારી રીતે પીછાણતો હતો. તે ફ્રેંચ ભાષા ધણી સારી પેડે જાણતો ઇટાલિયન ભાષા સમજી શકતો ને લૅટિન પણ તે શીખ્યો હતો. સંગીતમાં, તરવાર અને તીર વાપરવામાં ને ગોળી તાકવામાં તે ધણો કુશળ હતો. વળી શરીરે તે રુઝપુઝ તે મોટો કસરત

આઈમો હેન્રિ

બાજ ને પહેલવાન હતો. ઇંગ્લંડ

માટે તેને બહુ અભિમાન હતું. પરદેશીઓને ને ખાસ કરીને ફ્રાંસને તે તે બહુ જ ધિક્કારતો. પંડિતોની સોજત તેને હમેશાં ગમતી. ધર્મ ઉપર પણ તેને શ્રદ્ધા હતી. પણ આઈમો હેન્રિ સ્વાર્થી, વિષયી, સ્વચ્છંદી, હડીલો ને ડંસીલો હતો. લીધું વેણ તે કદિ મૂકતો નહિ. આ બધા ગુણદોષો તેના આખા અમલમાં જુદી જુદી રીતે તરી આવ્યા ને તેમને લીધે ઇંગ્લંડની પરિસ્થિતિમાં પણ ધણી ઉથલપાથલ થઈ.

કૅથેરિન સાથે લગ્ન. એમ્પસન ને ડડ્લેને ફ્રાંસી—ગાદીએ આવ્યા પછી તુરત હેન્રિએ પોતાના મુએલા ભાઈની પરણેતર ને સ્પેઈનના રાજાની કુંવરી કૅથેરિન સાથે લગ્ન કર્યું ને એમ્પસન—Empson—ને ડડ્લે—Dudley—ને રાજદોહના જૂઠા આરોપ ઉપર ફ્રાંસીએ દેવરાવ્યા. છેલ્લા કૂલથી ઇંગ્લંડના લોકો તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા, કારણ કે એ બે જણાઓએ

કાયદાને નામે લોકો ઉપર ગુલમ ગુન્નરવામાં કોઈ મળ્યા રાખી નહોતી. તે સિવાય હેનરિએ ગુના ધોરણ મુજબ નાણું કઢાવવાની પ્રથા મૂકી દીધી અને જે લોકોને તેના આપના વખતમાં અન્યાય થયો હતો તેમને બદલો આપ્યો.

થૉમસ વૂલ્ઝી. Thomas Wolsey, પૂર્વપીઠિકા —
આ નિપુણ મુત્સદ્દીનો જન્મ ઇપ્સવિચ Ipswich—મુકામે આસરે ઇ. સ. ૧૪૭૧માં થયો હતો. તેનો આપ ઉનનો એક સાધારણ વેપારી હતો. થૉમસ નાનપણથી જ ચાલાક હતો. પંદર વર્ષની ઉમરે તે ઑક્સફર્ડનો બી. એ. થયો. થોડા વખત માટે તેણે તે યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષકની નોકરી કરી. ઇ. સ. ૧૫૦૦માં માર્કિસ ઑફ ડૉસેટ (Dorset) તેને એક નાની પાદરીની જીવાઈગીરી આપી. બીજે વર્ષે કન્ટરબ્યુરિના ધર્માધ્યક્ષ (Archbishop) ની પાસે તેને Chaplain એપ્લોઇનની જગ્યા મળી. આ વખતે કૅલે (Calais)માં ઇંગ્લંડની હકુમત હતી. તેના અધિકારી સર રિચર્ડ નૉનફાન—Nanfan—યુવાન વૂલ્ઝીને પોતાની પાસે નોકરીમાં લીધો તે ત્રણ વર્ષ પછી એટલે ઇ. સ. ૧૫૦૬માં તે અમલદાર નિવૃત્ત થતાં વૂલ્ઝીને રાજદરબારમાં નોકરી મળી. સાતમા હેનરિએ વૂલ્ઝીને સ્કૉટ્લંડમાં ને યૂરોપમાં સંધિઓ કરવાની કામગીરી ઉપર રોક્યો. આ વખતે તેને ઘણો કીંમતી અનુભવ મળ્યો. આઠમો હેનરિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે વૂલ્ઝીની બાહોશી જોઈ પોતાના મુખ્ય સલાહકાર તરીકે તેની નીમણૂક કરી. એ હોદ્દો વૂલ્ઝીએ ઠેઠ ઇ. સ. ૧૫૨૯ સુધી ભોગવ્યો.

ફ્રાંસ ને સ્કૉટ્લંડની હાર. ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા. વૂલ્ઝીની કામગીરી—આ વખતે યૂરોપમાં ફ્રાંસ, સ્પેઈન ને એમ્પાચર વચ્ચે સત્તા માટે સખ્ત હરીફાઈ ચાલતી હતી ને દરેકનો વિચાર ઇટલિનાં મિલન, બ્રેનિસ, ફ્લૉરેંસ, ને નેઈપલ્સનાં નાનાં રાજ્યોને ગળી જવાનો હતો. મધ્ય ઇટલિમાં તે વખતે પોપ (Pope)ની સત્તા હતી. વળી આખા યૂરોપના વડા ધર્માધ્યક્ષ તરીકે બધા રાજ્યો તેની સત્તાને માન આપવા બંધાયેલા હતા. ઇટલિને ગળી જવાની શરૂઆત ફ્રાંસના રાજા આઠમા ચાર્લ્સે ઇ. સ. ૧૪૯૫માં કરી હતી. તેના પછી બારમો લુઈ (Louis) ગાદીએ આવ્યો. તેણે બ્રેનિસ ને નેઈપલ્સનાં રાજ્યો આ વખતે તેની સાથે ભળ્યા. પણ

કોઈ એક સત્તા વિશેષ પ્રખળ થાય તે એક પણ પક્ષને ગમે તેમ તો નહોતું. તેથી વળી વસ્તુસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. બધા ફ્રાંસ સામે થઈ ગયા. હેન્રિ પણ તેમાં ભળ્યો. એ વખતે તેને અનુભવ તો નહોતો; તે માત્ર પોતાના સસરા સ્પેઈનના રાજા ફર્ડિનાન્ડના હાથમાં રમકડા રૂપે નાચતો જ હતો. ઇ. સ. ૧૫૧૨માં એક નાનું અંગ્રેજ લશ્કર શત્રુ સામે ફ્રાંસ ગયું પણ સ્પેઈનથી મદદ ન મળતાં તેને પાછું વળવું પડ્યું. યુવાન હેન્રિથી આ ફટકો સહન થઈ શક્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૫૧૩માં તેણે અર્લ હોર્ડ (Howard) નીચે એક અંગ્રેજ કાફલો ફ્રાંસ સામે મોકલ્યો. વૂલ્ફ્રીએ કાફલાને તૈયાર કરવામાં ધણી મહેનત લીધી. હોર્ડ લડાઈમાં બહાદૂરીથી લડતાં માર્યો ગયો, પણ હેન્રિ પોતે તે સાહસથી કેસે જઈ શક્યો. તેણે ફ્રેંચોને હરાવ્યા. આ લડાઈ Battle of the Spurs કહેવાય છે, કારણ કે ફ્રેંચ ધોડેસવારો લડાઈમાં સખ્ત હારી જતાં પોતાના ઘોડાઓને રણક્ષેત્રથી ધણે દૂર દોડાવી ગયા, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૫૧૩. રાજાની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ સ્કોટલેન્ડનો રાજા જોથો જેમ્સ ઇંગ્લંડ ઉપર ચડી આવ્યો પણ રાણી કેથરિન ને બીજા મુત્સદ્દીઓની મહેનતથી તે ને તેનું મોટું લશ્કર ફ્લોડ્ડન (Flodden) પાસે કપાઈ ગયાં. સ્કોટલેન્ડની સત્તા હવે અસ્ત થઈ ગઈ. તેના નવો રાજા માત્ર અદ્ધાર માસની ઉમરનો જ હતો; રાજમાતા માર્ગેટ હેન્રિની સગી બેન થતી હતી; આ કારણોથી સ્કોટલેન્ડનો સૂર્ય હવે આથમવા લાગ્યો; સપ્ટેમ્બર, ૧૫૧૩. આવી રીતે એકદમ ઇંગ્લંડ યુરોપમાં પ્રતિષ્ઠિત રાજ્ય બન્યું. પણ હેન્રિએ હવે જોયું કે યુરોપનાં રાજ્યોની પરસ્પર તકરારોમાં વચ્ચે આવવાથી ઇંગ્લંડને ઝાઝો લાભ મળ્યો નહોતો. વૂલ્ફ્રીનો પણ એ જ મત હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૫૧૪માં તેણે ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા કરી ને લૂઈ સાથે રાજાની બેન મેઝરીને પરણાવવામાં આવી. વૂલ્ફ્રીની વગ હવે દિનપ્રતિદિન વધવા માંડી. રાજાએ તેને તુર્ને Tournay ને લિન્કન-Lincoln-નો બિશપ, યૌર્કનો આર્ચબિશપ-મુખ્ય બિશપ, કાર્ડિનલ-Cardinal-ને પછી, ચેન્સેલર બનાવ્યો.

વૂલ્ફ્રીની વધતી જતી સત્તા. યુરોપમાં ઇંગ્લંડની વગ,
 ઇ. સ. ૧૫૧૫-૩૦—ફ્રાંસનો રાજા બારમે લૂઈ ૧૫૧૫માં મરી ગયો;

ફ્રાંસના નવા રાજ ફ્રાંસિસે મિલન લીધું; યૂરોપના રાજ્યો ને પોપ એકઠમ ચમક્યા; પોપે ઇંગ્લંડની મદદ માંગી. વૂલ્ફ્રી હવે કાર્ડિનલ ને લિગેટ થયો. તેણે મેક્રિમિલઅનને ખાનગી મદદ મોકલી. ઇ. સ. ૧૫૧૬માં સ્પેઇનનો ફર્ડિનંડ પણ મરી ગયો; એટલે તેનો ભાણેજ ને મેક્રિમિલઅનના પુત્રનો પુત્ર પાંચમો ચાર્લ્સ હવે સ્પેઇનનો રાજ થયો. હેન્રિ ક્ષત્રિય રીવાજ મુજબ લડીને ઇંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠા વધારવા ઇચ્છતો હતો; વૂલ્ફ્રીને તે જ પ્રતિષ્ઠા, લશ્કા વગર, માત્ર પોતાની કુનેહથી, તથા ઇંગ્લંડના નાણાના છુટા ઉપયોગથી, વધારવી હતી; વૂલ્ફ્રીને કુતેહ મળી. ઇ. સ. ૧૫૧૮માં યૂરોપનાં તમામ રાજ્યોએ વૂલ્ફ્રીની કુનેહને નમતું આપ્યું; પોપ લીઓ Leo પણ આ કુનેહને નમ્યો. હેન્રિએ ફ્રાંસને મોટી રકમ બદલ તૂર્ને (Tournay) સ્વાધીન કર્યું ને કુંવરી મેરિને ફ્રાંસિસના હમણાં જ જન્મેલા Dauphin પાટવી કુંવરને આપવા વચન આપ્યું. યૂરોપમાં કાયમ સુલેહ રહે ને ઇંગ્લંડની દરમ્યાનગીરી કાયમ રહે એ આ કુનેહનો હેતુ હતો.* વૂલ્ફ્રીની

* London for the moment became the diplomatic centre of Europe. *Pol. Hist. of England*, V. P. 205.

ફતોહ થઈ. પણ એકદમ આખા યૂરોપની વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઈ. એમ્પરર એક્ટિમિલિઅન મરી ગયો ને તેનો તમામ વારસો પાંચમા ચાર્લ્સને મળ્યો. તેથી સ્પેન, પોર્ચુગલ, તે બંને દેશોના તાજાના અમેરિકાના ને એશિયાના તમામ મુલકો, નેધર્લંડસ, હૅલ્લંડ, ઑસ્ટ્રિયા, હંગરિ, જર્મની અને દક્ષિણ ઇટલિ ચાર્લ્સની સત્તા નીચે આવ્યાં. આ ફ્રાંસના ફ્રાંસિસને કદિ રુચે એમ નહોતું ને યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યોને પણ તે બારે પડે એમ હતું. વૂલ્ઝીને હવે ફરી અક્ષલ વાપરવી પડી. એમ્પરરના હોદ્દા માટે ફ્રાંસિસ ને ચાર્લ્સ વચ્ચે ચાલેલી સખ્ત હરીફાઈમાં વૂલ્ઝી બંનેને સંતોષી શક્યો હતો. એ હરીફાઈમાં તેણે ઇંગ્લંડની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી બતાવી. તેણે પ્રથમ ચાર્લ્સનો અને હેન્રિનો ખુદ ઇંગ્લંડમાં જ પરસ્પર મેળાપ કરાવ્યો. પછી તેણે હેન્રિ ને ફ્રાંસિસના મેળાપ માટે પૂર ભભકાથી બંદોબસ્ત કર્યો. કેલે પાસે બંને રાજાઓ પૂર દમામથી અરસ્પરસ મળ્યા, જુન, ૧૫૨૦. આ દમામે તે વખતના લોકોને આંજી દીધા અને તેથી જ જગ્યાએ રાજાઓનો મેળાપ થયો તે જગ્યા **Field of the Cloth of Gold** કહેવાઈ. આ મેળાપનો ઉત્સવ કુલ વીસ દિવસ સૂધી ચાલ્યો પણ તેનું ખાસ મહત્ત્વનું પરિણામ આવ્યું નહિ. એ ઉત્સવ ખલાસ થયો કે તુરત ચાર્લ્સ બીજી વાર હેન્રિને ફ્રાંસમાં મળી ગયો. એનું પરિણામ પણ ખાસ કંઈ આવ્યું નહિ. વૂલ્ઝીનો મત એવો હતો કે ફ્રાંસિસ ને ચાર્લ્સ, એ દરેકને ઇંગ્લંડની મિત્રતાના ઉપયોગની ખાત્રી કરાવવી ને દરેક સાથે હેન્રિએ જુદી જુદી સંધિ ગોઠવવી—બધાં રાજ્યોને એકત્રિત કરી યૂરોપમાં સુલેહ જાળવવાની કુતેહ હવે નભી શકે એવું નહોતું. આ મુદ્દાથી ફ્રાંસિસ ને ચાર્લ્સ, ને વૂલ્ઝી કેલે મુકામે મળ્યા. ઇ. સ. ૧૫૨૧મા હેન્રિ અને ચાર્લ્સ વચ્ચે, ને ફ્રાંસિસ વિરુદ્ધ એક ખાનગી કરાર કરવામાં આવ્યો. આ વખતે ચાર્લ્સે વૂલ્ઝીને પોપની જગ્યા માટે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું. પણ ખરે વખતે વૂલ્ઝીને નિરાશ જ રહેવું પડ્યું, કારણ કે પોપની જગ્યા બખ્ખે વખત ખાલી પડી પણ ચાર્લ્સે તેને અપાવી નહિ. ફ્રાંસ સામે લડાઈમાં પણ વૂલ્ઝી આ વખત ફાવ્યો નહિ. ફ્રાંસિસ પોતે ચાર્લ્સ સામે પાવિઆ પાસે લડતાં કેદ પકડાયો; પણ ચાર્લ્સને નાણાની તંગી પડતાં લડાઈ મોકુફ

રાખવી પડી. વૂલ્ફઝીએ પણ ફ્રાંસ સામેનો તમાસો બંધ કર્યો, ફરી તે દેશ સાથે મિત્રતા કરી અને ફ્રાંસિસ બ્યારે કેદથી છૂટો થયો ત્યારે તેની સાથે પણ મિત્રતાનો ખીજો કરાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૫૨૫-૨૭.

આ વખતે હેન્રિ વધારે ને વધારે સ્વતંત્ર મિજબનો થતો જતો હતો. તે લડાઈ ચાહતો હતો; વૂલ્ફઝીને સુલેહ હતી. ઇંગ્લંડના લોકોને ફ્રાંસ સાથેની મિત્રતા જરા પણ ગમતી નહોતી. હેન્રિ ને ફ્રાંસિસ સાથે હરીફાઈ જ ચાલતી હતી. આ ઉપરાંત રાજ ને વૂલ્ફઝી વચ્ચે અણબનાવ થવાનું એક ખીજું કારણ હતું થયું.

રાણી કૅથરિનનો પરિત્યાગ. વૂલ્ફઝીની સત્તાનો નાશ—
કૅથરિન વફાદાર ને બલી રાણી હતી પણ તે પોતાના સંબંધી સ્પેઇનના રાજાનો પક્ષ કરતી. વૂલ્ફઝીને તે વાત ગમતી નહિ. કૅથરિનને જેટલા પુત્રો થયા તે બધા નાનપણમાં મરી ગયા. માત્ર એક નાની પુત્રી મેરિ જીવતી રહી હતી. તેથી હેન્રિને ગાદીના વારસ સંબંધી ચિંતા થયાં કરતી હતી. રાણી રાજ કરતાં ઉમરે મોટી હતી ને તેની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ રહેતી નહોતી; વળી રાજ રાણી પ્રત્યે વફાદાર નહોતો. રાણીની એક ઈલિઝબેથ બ્લન્ટ નામની દારી સાથે તેને મોહ લાગ્યો હતો ને તેથી એક પુત્ર-ડયૂક ઑફ રિચમંડ-પણ થયો હતો. હવે રાજાએ ખીજી દારી એન બોલીન—Anne Boleyn—સાથે પ્યાર કર્યો. એન ઉસ્તાદ હતી. રાજાને તેણે બરોબર મોહ-પાશમાં લીધો. હેન્રિએ હવે કૅથરિનનો પરિત્યાગ કરવા, મેરિને ગાદીનો વારસો મળતો અટકાવવા ને એન બોલીનને પરણવા ચોક્કસ નિશ્ચય કર્યો. આ પરિત્યાગ માટે પોપની સંમતિની જરૂર હતી. પણ રાણી ચાર્લ્સની દ્રોહ થતી હતી. તેથી પોપ ચાર્લ્સને નાખુશ કરવા હિંમત કેમ કરી શકે? વળી કૅથરિન ને હેન્રિનું લગ્ન એક પોપે સંમત રાખ્યું હતું; તે લગ્નને ખીજો પોપ કેમ ગેરકાયદેસર કરી શકે? ઇંગ્લંડના લોકોને ને યૂરોપના રાજાઓને પરિત્યાગ પસંદ નહોતો. તેથી વૂલ્ફઝીની સ્થિતિ ધણી કંદાડી થઈ.

વૂલ્ફઝીએ પ્રથમ તો પરિત્યાગના પ્રશ્નને ઇંગ્લંડના લિગેટ—Legate—ની અદાલતમાં ખાનગી રીતે ઢંછેડ્યો ને હેન્રિએ પોતાનું લગ્ન ગેરકાયદેસર

થયું છે એવું વક્ષણ લીધું. પછી વૂલ્ફ્રી પોતે ફાંસ ગયો. પણ હેનરિ રોજ રોજ વધારે અધીરો થતો જતો હતો; તેને લગ્નનો ફડચો તુરત જ જોઈતો હતો. તેથી વૂલ્ફ્રીએ રોમના પોપ પાસે પોતાના વકીલો રોક્યા; પોપે માંડ માંડ હેનરિને ફરી લગ્ન કરવા હા પાડી પણ વૂલ્ફ્રીને કુલ સત્તા ન આપતાં અપીલની સત્તા પોતાની પાસે રાખી કેપેગિઓ Cambray નામના પ્રતિનિધિને રાજના લગ્ન વિષેનો નિર્ણય કરવા મોકલ્યો. દરમ્યાન હેનરિને વૂલ્ફ્રી વચ્ચે અણુબનાવ વધતો ગયો, કારણ કે રાજની માનીતી દાસી એન રાજ્યકારભારમાં પણ માથું મારવા માંડી. રાણી કેથરિને પોતાનો અચાવ રજુ કર્યો ને જણાવ્યું “કે લગ્નના પ્રશ્નનો નિકાલ કરવાની સત્તા ઇંગ્લંડમાં બેસતી અદાલતને નહિ પણ માત્ર રોમમાં પોપને જ છે”. આ દલીલને ઇંગ્લંડના નામીયા બિશપોની અનુમતિ હતી. હેનરિની અધીરાઈ હવે વધતી ગઈ ને વૂલ્ફ્રી તેના ગુસ્સાનો ભોગ થઈ પડ્યો. કેટલાક અમીરોએ રાજનો પક્ષ લીધો હતો; હેનરિ ને પોપ વચ્ચે રોજ રોજ વધારે ને વધારે અંતર પડતું જતું; યુરોપના રાજ્યોના કુએ (Cambray) ના લીગમાં (League) માં તેણે દરમ્યાન થવા ના પાડી અને, ચાર્લ્સને ઇટલિમાં મનમાનતો રસ્તો કરી આપ્યો. વૂલ્ફ્રીની તમામ જાળ હવે તૂટી ગઈ. હેનરિએ તેને ચેન્સેલરના હોદ્દા ઉપરથી કમી કર્યો, તેની બધી મીલકત પણ જપ્ત કરી, ને પછી તેના ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો. પણ લંડન જતાં રસ્તામાં તે માંદો પડ્યો ને મરી ગયો, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૫૩૦.*

---

*Leicester Abbey—લેસ્ટર એબેના Abbot—એબટના ઘરમાં જ્યારે વૂલ્ફ્રી દાખલ થયો ત્યારે તેણે પોતાના જજમાનને કહ્યું કે—“Father Abbot, I am come hither to leave my bones among you.” વૂલ્ફ્રી પાસે ૧૫૦૦ પૌંડની રકમ સળી આવી હતી તેનો તપાસ કરવા રાજએ ફિઝ્ટન નામના માણસને તેની પાસે મોકલ્યો હતો. વૂલ્ફ્રીએ તેને કહ્યું:—“I see the matter against me how it is framed, but if I had served God so diligently as I have done the King he would not have given me over in my gray hairs. Howbeit, this is the just reward that I must receive for my worldly diligence

વૂલ્ઝીના કારભાર:—વૂલ્ઝીના હાથમાં ઇંગ્લંડનું આખું રાજ્યતંત્ર આ વખતે હતું. તેથી ઇંગ્લંડના વહિવટમાં પણ તેણે પોતાના અસાધારણ વ્યક્તિત્વની છાપ પાડી. તેણે પાર્લમેન્ટ પાસેથી ગેરવ્યાજબી રીતે પૈસા કઢાવવાની યુક્તિઓ કરી પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. વૂલ્ઝી રાજ્યોને પોતાની હથેલીમાં નચાવી શકતો પણ પાર્લમેન્ટના સભ્યો પાસે તેનું કાંઈ ચાલી શકતું નહિ. લિગેઈટ તરીકે તેણે ઇંગ્લંડના ચર્ચની સત્તા ઓછી કરી. મઠો Monasteriesની જબ્બરી પેદાશને તેણે કેળવણીમાં વાપરવા માંડી ને વિદ્યાર્પીટોમાં નવા જમાનાની વિધાને ઉત્તેજન આપી મધ્યમ તથા ઉચ્ચ વર્ગોમાં તેનો પ્રચાર કરાવ્યો. ચર્ચની અદાલતોની સત્તાને પણ તેણે ઓછી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

વૂલ્ઝીની કામગીરી ઉપર કેટલાક વિચારો:—વૂલ્ઝીને ઇંગ્લંડની સત્તા વધારવી હતી. તેને લડાઈ ગમતી નહિ. તેથી યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો વચ્ચે સુલેહ કરાવવી ને તે પ્રયાસમાં ઇંગ્લંડ પણ દરમ્યાન

---

and pains that I had to do him service, only to satisfy his vain pleasure, not regarding my godly duty”.

પરિત્યાગના સવાલમાં હેનરિ રાજકારણની દૃષ્ટિએ સાચો હતો:—He was determined that there should be no doubt about the legitimacy of his children by Anne Boleyn, and some recognition is due to him for not allowing his desires to overcome his patriotism, and leave to England the deplorable legacy of a disputable succession. As a man Henry did not strive to subject his desires to the law of right; as a king, he was bent upon justifying his own caprice so that it should not do hurt to his royal office or offend his duty to his kingdom. Henry sinned, but he was bent on sinning royally, and believed that so he could extenuate his sin.

Wolsey by Creighton, P. 173.

પણ હેનરિનો ખરો હેતુ સમજવો કઠણ છે. એન બોલીન ઉપર અનહદ પ્રીતિ એ મુખ્ય હેતુ હતો એ તો ચાકસ છે. ખીન હેતુઓ પાછળથી ધીમે ધીમે પ્રકાશમાં આવતા ગયા.

થાય તે તેના કારભારનો મુખ્ય મંત્ર હતો. તે સત્તાનો ધણો લોભી હતો. સત્તા હાથમાંથી સરી પડતી તે દેખતો છતાં તે પોતાના અધિકારને છોડી દેવા નાખુશ જણાતો હતો. વૂલ્ફીને ઠાઠ, ભપકો, વગેરે બહુ ગમતાં. કોઈ ખ્રિષ્ટિય મુત્સદ્દીએ તેના જેટલો વૈભવ ભોગવ્યો નથી. મોટા મોટા અમીરોના પુત્રો તેની ખીદમતમાં રહેતા. આવો વૈભવ રાજવૈભવ કહી શકાય. વૂલ્ફી મુત્સદ્દીગીરી માટે સરળએલો હતો; તેને ધાર્મિક ફરજો બળવવાનું મન કદિ થતું નહિ. તેણે ઇલિઝબેથના યુગ માટે પોતાના દેશને તૈયાર કર્યો. હેનરિને ખુશ રાખવા તેણે ધણી વાર હક્કમાં કામો કર્યા હશે; તેણે રાજાની સત્તાને ધણી મજબુત બનાવી દીધી એ પણ ખરું છે; સંધ-ને ક્લર્ગી-Clergy-બિશ્પોને સુધારવા માટે તેણે ખાસ પ્રયાસ કર્યો નહિ-એમ પણ કહી શકાય કે તે એવા કામ માટે ખાસ લાયક નહોતો;-તેનું ખરું ક્ષેત્ર રાજકારણ હતું. તેમાં જ્યાં સૂધી તે ને રાજા એકમત રહ્યા ત્યાં સૂધી તેની સત્તા નબી શકી. રાજાનું અનુમોદન જતું રહ્યું એટલે તેની સત્તા પણ પડી ભાંગી. તે સાતમા હેનરિના ધોરણને વળગી રહ્યો હતો. હવે આપણે રેફર્મેશન લઈએ.

ખ્રિસ્તી સંધની નબળાઈઓ:—આ જમાનામાં આખા યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની વ્યવસ્થામાં મોટું પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું. તે સંધની બધી સંસ્થાઓ છિન્નભિન્ન-ને અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી. ઇંગ્લંડમાં વિક્લિફ-Wicliff અને યુરોપમાં Huss-હુઝ જેવાઓએ આ જૂની સ્થિતિનું ભોપાળું ધણા વખત અગાઉ બહાર પાડ્યું હતું પણ સોળમા સદ્કામાં એ જૂની સંસ્થાનો નાશ થયો ને પરિણામે યુરોપના ને તેથી દુનિયાના ઇતિહાસમાં જબરો ફેરફાર થઈ શક્યો. આ સંધનો મુખ્ય પુરુષ ખ્રેષ્ટ Pope હતો પણ તે ધર્મ સંબંધી જરા પણ વિચાર ન કરતો-ધર્મના સંરક્ષકને બદલે તે એક રાજ્યનો ધણી થઈ પડ્યો હતો. તે પોતાનું જીવન રાજકારણમાં ગાળતો. અલેક્ઝાંડર પોપ તો દુરાચરણમાં ને હરામખોરીમાં મોટા દુર્જનોથી પણ ચડી જાય એવો હતો. પોપની નીચેના અધિકારીઓ-કાર્ડિનલો-પણ મોટા મોટા જાગીરદારો થઈ પડ્યા હતા. તેમની જગ્યાઓ ઉપર ઇટાલિયનો જ નીમાતા. તેમની નીચેના

અધિકારીઓ-બિશપો-પણુ એવી સ્થિતિમાં હતા. ખ્રિસ્તી સંઘના ક્યમળમાં મોટા મોટા મઠો હતા ને તે મઠો—Monasteries—ના બિશ્વો—Abbots—પણુ એવી જાહોજલી ભોગવતા હતા. આ લોકો ધર્મને પૈસા લઈ લોકોમાં વેંચતા. જે લોકો વધારે પૈસા આપે તે લોકો પાપથી મુક્ત થઈ શકે છે એવો ઉપદેશ તેઓ કરતા ને નામાંકિત ખ્રિસ્તી સંતોનાં અવશેષો ને ચિત્રોની તેઓએ અસંખ્ય દુકાનો કાઢી હતી. ખરે ખ્રિસ્તી ધર્મ લોકો ને સંઘનાં માણસો ભૂલી ગયાં હતાં.*

કાલેટ, ઇરેસ્મસ, સર થોમસ રો, વગેરે વિદ્વાનોએ અને સુધારકોએ ખરા ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે રહેણીકરણી રાખવાને માટે ધર્માધિકારીઓને સૂચવ્યું હતું પણ તેનું જોઈએ તેવું પરિણામ આવ્યું નહોતું. અલખત, યૂરોપના કરતાં ઈંગ્લંડના ચર્ચની વ્યવસ્થા સારી હતી. ચર્ચના માણસો રાજ્યમાં ખાસ અધિકારો ભોગવતા. ગમે તે માણસ રાજ્યના કાયદાને વશ ન થતાં ચર્ચનું રક્ષણ શોધી શકતો, જે Right of Sanctuary કહેવાતો. ચર્ચનાં માણસો સામે રાજ્યની અદાલતોમાં કામ ચલાવી શકાતું નહિ; તેમના પાસેથી રાજ્ય કર ઉઘરાવી શકતું નહિ. રાજ્યની જમીનનો મોટો ભાગ તેમના ક્યમળમાં હતો. તેમને દેશાવરના રાજ્યોની અને ખાસ કરીને પોપની સત્તાનું શરણુ મળી શકતું; રાજ્યના કાયદા સામે તેઓ પોપની પાસે અપીલ લઈ જઈ શકતા. યૂરોપના કોઈ પણ દેશનો રાજ્ય સ્વતંત્ર રાજ્ય નહોતો, કારણ કે તેના અધિકારોના ભોગવટામાં પોપ વચ્ચે આવી શકતો. લોકોની કમાણીનો મોટો ભાગ પણ પોપને જતો. મરણુ વખતે લોકોને પોપને પૈસા આપવા પડતા. તેમની કમાણીનો દસમો ભાગ પણ ચર્ચને જતો. વસીઆતનામાં ઉપર ને વારસા ઉપર પણ ચર્ચને ખૂબ ધન મળતું.

સુધારણા માટે ખૂમ:—માર્ટિન લ્યુથર—ખ્રિસ્તી ચર્ચની આવી જરીપુરાણી વ્યવસ્થાનો હવે નાશ પાસે આવ્યો હતો; તેને માટે

---

*આવા ધર્મીઓ સામે લેનરિએ કહ્યું કે:—The lives of Christ and Pope are very opposite and therefore to follow the Pope is to forsake Christ.

અધી સામગ્રી તૈયાર થઈ ગઈ હતી. માત્ર દીવાસળીની જ જરૂર હતી. ઇ. સ. ૧૫૧૭માં પોપ દસમા લિઓ Leo ને પૈસાની જરૂર પડતાં તેણે Indulgences પાપથી મુક્ત થવાનાં કાગળીઆં વેચવા માંડ્યાં ને તે માટે Tetzel ટેડ્સલ નામના પોતાના માણસને સંકસનિ (જર્મનિમાં) મોકલ્યો. પણ Wittenberg-વિટનબર્ગ-ના વિદ્યાપીઠના પ્રોફેસર ડૉક્ટર માર્ટિન લ્યૂથરે એ કાગળ ફાકટ છે એમ જાહેર કર્યું ને ટેડ્સલને સવાલોના જવાબો આપવા કહેણું મોકલ્યું. પોપે લ્યૂથરને નિંધો; લ્યૂથરે પોપના આ નિંદાપત્રને છચોક બાળી નાંખ્યું, ડિસેમ્બર, ૧૫૨૦. તેણે જર્મનિના નાના મોટા તમામ રાજાઓને કહેવરાવ્યું કે પોપને નાણાંની મદદ આપવા જેવું નથી. લ્યૂથર હવે સંઘબહાર થયો. પણ જર્મનિના ધણા લોકો ને કેટલાક રાજાઓ તેના પક્ષમાં હતા તેથી તેની જીંદગીને આંચ આવી નહિ. જર્મનિમાં આ વખતે ખેડુતોએ જળ્પરદસ્ત બળવો ઉઠાવ્યો; તેમાં લ્યૂથરના પક્ષપાતીઓ બળ્યા; તેમને ધાર્મિક ને સામાજિક ઉથલપાથલ કરવી હતી. તેથી ધણા વગવાળા માણસોને તેમના ઉપર તિરસ્કાર થયો. લ્યૂથરની ચળવળ સમાજને ને રાજ્યને પણ ઉથલાવી મારશે એવી બીક ધણા બુદ્ધિશાળી માણસોનાં મગજમાં પેસી ગઈ. ઇંગ્લંડમાં પણ તેવું જ બન્યું. દરમ્યાન પોપ સાતમો કિલમેન્ટ એપરર ચાર્લ્સનો કેદી થયો. તેથી તેણે ચાર્લ્સના કહેવા મુજબ બધું કરી આપ્યું. હવે જર્મનિમાં એ પક્ષો પડી ગયા-પોપનો પક્ષ-જેઓ Catholics કહેવાયા ને સુધારકો, જેઓ Protestants-પ્રોટેસ્ટંટો કહેવાયા.

હેન્રિ અને પ્રોટેસ્ટંટો—હેન્રિને લ્યૂથરના પક્ષ ઉપર જરા પણ પ્રીતિ નહોતી. તેણે લ્યૂથર સામે એક પુસ્તક લખ્યું તેથી પોપે ખુશ થઈ તેને Defender of the Faith “ધર્મનો સંરક્ષક” એવું ખિરદ આપ્યું. પણ જ્યારે પોપે રાણીના પરિસાગ-Divorce-ના વિષયમાં રાજાને નમતું આપવામાં ઢીઝ કરી ત્યારે હેન્રિ પોપ સામે થયો* હેન્રિને પોપથી સ્વતંત્ર થવું હતું. ચર્ચની વ્યવસ્થામાં કે ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંતોમાં તેને કોઈ ફેરફાર કરવો નહોતો. આ બાબત જો આપણે લક્ષમાં રાખશું

---

*The King has destroyed the Pope but not Popery.

તો ઇંગ્લંડના રેફર્મેશન-ચર્ચની સુધારણા-ની આખત આપણને પૂરેપૂરી સમજાઈ જશે. જર્મનીમાં લૂથરને ને સ્વિટ્ઝર્લંડમાં ઝૂવિંગલેને ચર્ચની વ્યવસ્થામાં ને ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં પણ ફેરફારો કરવા હતા; હેનરિ આ વિષય ઉપર દુર્લક્ષ આપવા માંગતો હતો. તેથી તેણે ઇંગ્લંડના ચર્ચની વ્યવસ્થા લગભગ આગળ જેવી જ રાખી-માત્ર તેમાંથી પોપની સત્તાને પોતાને હસ્તક કરી અને ઇંગ્લંડને રોમના અંકુશથી સ્વતંત્ર બનાવ્યું. જર્મનીમાં ખેડુતોના બળવાથી રાજ ને ખીજા લોકો ચમક્યા ને તેમણે લૂથરની ચળવળના ખીજા ઉદ્દેશોને સ્વીકારવા ઉમંગ બતાવ્યો નહિ. હેનરિએ ચર્ચના અધિકારીઓની સત્તાઓ લઈ લીધી ને તેમની જમીનો પણ ખાત્રસા કરી. આ વિષયમાં રાજને બે જણાઓએ ખાસ મદદ કરી-થોમસ ક્રૅન્મરે ને થોમસ ક્રૅમ્વેલ્ડે.

ક્રૅન્મર વિદ્વાન તથા શાંત માણસ હતો; ક્રૅમ્વેલ્ડ વૂલ્ઝીનો સેક્રેટરિ-મંત્રી હતો ને તે મુત્સદ્દીના મરણ પછી હેનરિનો મુખ્ય સલાહકાર થયો હતો. કંથરિનના પરિત્યાગનો સવાલ ચર્ચના સવાલમાં ધણો ઉપયોગી બન્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૨માં રાજ એન બોલીન સાથે ખાનગી રીતે પરણ્યો. જ્યારે તેણે પહેલી રાણીનો પરિત્યાગ-divorce કર્યો ત્યારે રોમના પોપે રાણીના લાભમાં ચુકાદો આપ્યો. હેનરિ ને પોપ હવે એકદમ સામસામા આવી ગયા. રાણી કંથરિન ઇ. સ. ૧૫૩૬માં મરી ગઈ.

પાર્લમેંટ અને ચર્ચની જીની ધટનાનો નાશ, ઇ. સ. ૧૫૨૯-૧૫૪૭:—અલાર સૂધી ચર્ચ લોકો પાસેથી નાણાંનું ઉધરાણું કરતું તે હવે બંધ કરવામાં આવ્યું. કલર્જિ હવે માત્ર એક જ ઠેકાણે જવાઈ Benefices ભોગવી શકે ને જવાઈ ઉપર તેમણે રહેવું જોઈએ એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. પોપની સત્તા નીચે કલર્જિ અલાર સૂધી રહ્યા હતા તે માટે પાર્લમેંટે તેમને ગુન્હેગારો ઠરાવ્યા ને તેમની પાસેથી મોટા દંડ વસૂલ કર્યો. પાર્લમેંટે રાજને ઇંગ્લંડના ચર્ચનો મુખ્ય અધિકારી ને સંરક્ષક Protector and only Supreme Head of the Church and clergy in England-બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૨માં પાર્લમેંટે ખીજા નવા કાયદાઓ ધડ્યા ને ઇંગ્લંડના કલર્જિને ને લોકોને પોપને નાણું.

બરતા અટકાવામાં આવ્યા. રાજની સંમતિ વિના હવે ચર્ચથી કાયદો થઈ શકે નહિ એમ હતું. રોમની અદાલતના અપીલો સાંભળવાના હકો લઈ લેવામાં આવ્યા ને કેન્ઝર ધર્માધ્યક્ષ—Arch-bishop થયો. ઇ. સ. ૧૫૩૩. ઇ. સ. ૧૫૩૪ ની પાર્લમેંટે હેન્રિને ચર્ચની તમામ નીમણોકો કરવાની સત્તા આપી, એન બોલીનની પુત્રી ઇલિઝબેથને ગાદીની વારસ. ઠરાવી ને રોમના પોપને રોમના બિશપ તરીકે જાહેર કર્યો. ત્યાર પછી ક્રામ્વેલ્સે રાજદ્રોહનો કાયદો સખ્ત કરાવ્યો ને સર થોમસ મોરને ને કિશરને* એ કાયદાનો ભંગ કરવાના આરોપ ઉપર દેહાંતદંડ આપવામાં આવ્યો. રાજની ચર્ચ ઉપરની તમામ સત્તાઓનો અમલ કરવા ક્રામ્વેલને Vicar-general બનાવવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૬માં નાના મહોને બંધ કરવામાં આવ્યા, ને તેમની તમામ મીલકત ખાલસા કરવામાં આવી. આ કાયદાથી રાજ ને તેનાં માણસોનાં ખીરસાં તર થયાં—આગળના વખતમાં એમનું ઉત્પન્ન કેળવણી કે એવા કોઈ પણ સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે વાપરવામાં આવતું. એનેબ્લિસ્ટોને હવે ફાંસી મળવા લાગી. ઇ. સ. ૧૫૩૬માં નવા ચર્ચના દસ નિયમો—Ten Articlesને જાહેર કરવામાં આવ્યા તેથી ઇંગ્લંડનું ચર્ચ રોમથી સ્વતંત્ર, પણ રાજનું તાબેદાર, થયું. બાઈબલનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું. એક બાહોશ ને પ્રામાણિક વકીલની સરદારી નીચે તોડી નાંખેલા મઠના સાધુઓએ ને બીજા ત્રીસ હજાર લોકોએ ઉત્તરમાં બંડ કર્યું પણ તેને દયાવી દેવામાં આવ્યું. આ બંડ **Pilgrimage of Grace**ના નામથી ઓળખાય છે. લૂથરના કેટલાક વિચારોને હવે નવેસર સ્વીકારવામાં આવ્યા ને Six Articles છ આર્ટિકલો અથવા સિદ્ધાંતો પાર્લમેંટે પસાર કર્યા, ઇ. સ. ૧૫૩૯. ઉપર જણાવેલા બંડનો લાભ લઈ ક્રામ્વેલ્સે બાકી રહેલા મઠો Monasteries—ને પણ બંધ કર્યા ને તેમનું ઉત્પન્ન ખાલસા કર્યું. આ વખતે મઠોના અધિકારીઓ ઉપર જુલમ

---

* ફાંસીએ ચડયા અગાઉ વૃદ્ધ કિશરે પોતા માટે નોકરને સફેદ ને સારાં કપડાં લાવવાનું કહેતાં નોકરે પૂછ્યું ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો.—“Dost thou not mark that this is our wedding day and that it behoveth us therefore to use more cleanliness for solemnity of the marriage?”

ગુજરાતમાં આવ્યો. વળી પાર્લમેંટે એવું જાહેર કર્યું કે રાજા પોતાના સલાહકારોની મદદથી જે હુકમ બહાર પાડે તેને કાયદા જેટલું માન મળવું જોઈએ. આ કાયદાથી રાજા ચર્ચના દરેક વિષયમાં આપખુદ થઈ ગયો.*

કમનસીય પરણેતરો:—રાજા હેન્રિ લગ્નની બાબતમાં ઘણા કમનસીય હતો. કંથરિન રાણીનો તેણે પરિત્યાગ કર્યો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. પણ નવી રાણી સાથે રાજાને બન્યું નહિ. હેન્રિએ એન બોલીન ઉપર બદલાલનો આરોપ મૂકી તેને દેહાંતદંડ અપાવ્યો, ને પહેલી રાણીની એક દાસી જેઈન સીમૂર—Jane Seymour—ના સાથે લગ્ન કર્યું; ઇ. સ. ૧૫૩૬માં તે એડ્વર્ડને જન્મ આપી મરી ગઈ. હેન્રિએ બે વર્ષ સુધી નવી રાણી માટે ઘણી શોધ કરી. તેના મુખ્ય સલાહકાર ક્રોમ્વેલ્લનો વિચાર એવો હતો કે રાજાએ જર્મનીના પ્રોટેસ્ટન્ટ સાથે મિત્રતા કરી પોપની ને અંપરની સામે થવું. આ હેતુથી તેણે જર્મનીના કલીવૂઝ સંસ્થાનની કુંવરી એન સાથે રાજાનું લગ્ન કરાવ્યું. પણ બ્યારે નવી રાણી ઇંગ્લંડ આવી ત્યારે હેન્રિને તે ગમી નહિ. તે કારણસર ક્રોમ્વેલ્લ ઉપર તેને ઘણો અણગમો થયો ને લગ્નને છ માસમાં તો ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવ્યું, ૧૫૪૦. પછી હેન્રિ કંથરિન હાવર્ડને પરણ્યો પણ તે સ્ત્રી બદલાલની હોવાનું સિદ્ધ જતાં તેને પણ દેહાંતદંડ અપવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૫૪૧. ઇ. સ. ૧૫૪૩માં રાજા કંથરિન પાર—Catherine Paar—નામની એક વિધવાને પરણ્યો. આવી રીતે નવ વર્ષમાં રાજાએ છ વાર લગ્નો કર્યા પણ દરેક લગ્નથી તે નિરાશ જ રહ્યો !

ક્રોમ્વેલ્લની યૂરોપિઅન રાજ્યનીતિ:—પોપ હેન્રિનો ને

---

*સર થોમસ મોરે એક વાર ક્રોમ્વેલ્લને કહ્યું કે—Master Cromwell, 'you are now entered into the service of a most noble, wise, and liberal Prince; if you will follow my poor advice, you shall, in your counsel, giving to his grace, ever tell him, what he ought to do, but never, what he is able to do...For if a lion knew his own strength, hard were it for any man to rule him.'

હેન્રિની ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો કદો શત્રુ હતો. એ કારણથી ક્રૉમવેલ્સે પોપના નવા શત્રુઓ—જર્મનિના પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યો—સાથે મૈત્રી કરવાનો ને તે દોસ્તી દ્વારા એંપરરને નિર્બળ કરવાનો વિચાર કર્યો પણ જર્મનિના પ્રોટેસ્ટંટોને હેન્રિનો પૂરો ભરોસો નહોતો તેથી આ વિચાર ખર આળ્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૫૪૦માં તેણે એન ઓફ કલીવ્ઝ Anne of Cleves નામની એક જર્મન પ્રોટેસ્ટંટ રાજકુંવરી સાથે હેન્રિનું લગ્ન નક્કી કર્યું પણ રાજ્યને એ લગ્ન ગમ્યું નહિ.

ક્રૉમવેલ્સનો વિનાશ. હેન્રિના અમલમાં તેનું સ્થાન:—
હેન્રિએ હવે ક્રૉમવેલ્સ ઉપર પોતાનો પ્રયંડ હાથ ઉગામ્યો. લ્યૂથરના પક્ષકારોને આશરો આપવાનો તેના ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. જે સાધનોથી તેણે પોતાના શત્રુઓનો નિર્દય રીતે નાશ કરાવ્યો હતો તે જ સાધનો હવે તેના સામે ધરવામાં આવ્યાં અને ઇ. સ. ૧૫૪૦ના જુલાઈમાં તેને દેહાંતદંડ આપવામાં આવ્યો. ક્રૉમવેલ્સ રાજ્યનો ખરો મિત્ર હતો ને તેની મહેનતથી જ હેન્રિ નિરંકુશ બની શક્યો હતો, છતાં તેને આવી કૂર શિક્ષા કરવામાં આવી. તેણે જેવું વાળ્યું તેવું જ તે કણી શક્યો. તે એક લુવારનો છોકરો હતો પણ યૂરોપની લાંબી મુસાફરીથી તેને ઘણો સારો અનુભવ મળ્યો હતો. તેણે સિપાઈ, વેપારી, સરાફ, ને વકીલના ધંધાઓ કર્યા હતા. પછી તે વૂલ્ફ્રીનો મંત્રી બન્યો હતો. તેના પછી તે રાજ્યનો મુખ્ય સલાહકાર થયો. રાજકારણના વિષયમાં તે દયા, કે લાગણી કે એવું કંઈ જોતો નહિ. તેણે હેન્રિને યૂરોપમાં સૌથી વધારે પૈસાદાર રાજા બનાવ્યો. તેણે રોમની વ્યવસ્થાનો ને ઇંગ્લંડની અમીરાતને કેડો લીધો ને બંનેને તોડી રાજ્યને મુખ્ય કર્યો. અલબત્ત, હેન્રિનો પણ આ વિષયમાં સારો ભાગ હતો.* તેને યૂરોપની રાજ્યનીતિનું કશું જ્ઞાન નહોતું પણ તે હિસાબી કામકાજમાં

*If Cromwell did not plan the substance, at least he moulded the form of legislation, and contrived that it should be carried into effect. "A few words", he used to say, "from an experienced man are worth volumes and volumes of philosophers."

અણો કુશળ હતો. પાર્લમેન્ટમાં દસ વર્ષ સૂધી તેણે વિના વિરોધે કામ કર્યું એ જ તેની શક્તિ બતાવી આપે છે. તેના કારભારમાં ઇંગ્લંડની નવી અમીરાત ઉભી થઈ. તે ઇટલિના પ્રસિદ્ધ રાજ્યનીતિશાસ્ત્રના લેખક Machiavelli-માચિઆવેલ્લીનો અભ્યાસી હતો. ધણું નિરપરાધી માણુસોનો કોર્ટમાં કામ ચલાવ્યા વગર ને રીબાવી રીબાવીને તેણે વધ કરાવ્યો તે તેના દસ વર્ષના કારભારનું ન બુંસાય તેવું કલંક છે. પણુ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આ કૂર કલંક તેણે પોતાના સ્વાર્થ માટે નહિ પણુ પોતે કલ્પેલા રાજ્યના કલ્યાણ માટે પોતાના ઉપર જોર લીધું હતું.

આપખુદ કારભાર, ઇ. સ. ૧૫૪૮-૪૯:—ક્રોમવેલ્લના મરણ પછી હેન્રિએ રાજ્યનો બધો કારભાર પોતાના શિર ઉપર લઈ લીધો. ઇ. સ. ૧૫૪૨માં સર થોમસ વ્હાર્ટને-(Wharton)-સ્કોટલંડના રાજ જોઈમ્સને સૉલ્વે મૉસ્સ-Solway Moss-પાસે સખ્ત હાર ખવરાવી. રાજ જોઈમ્સ પોતે તુરત એક વર્ષની પુત્રી મૂકી મરી ગયો. હેન્રિને બંને રાજ્યો જોડી દેવાં હતાં પણુ સ્કોટલંડના લોકો વિરુદ્ધ હતા એટલે તે ફાવ્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૫૪૩માં હેન્રિએ ક્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરી પણુ એપરર ચાર્લ્સ દોસ્તીમાંથી છટકી ગયો એટલે હેન્રિએ લડાઈ બંધ કરી, ઇ. સ. ૧૪૪૭. પોતે સ્થાપેલા ચર્ચની વ્યવસ્થા જળવવા માટે તેણે ધણા અનુભવી, ને પરિચિત અમીરોને ને બીજાં નિર્દોષ માણુસોને ઇવતાં બાળી નાંખવાનો અથવા વધ કરવાનો હુકમ આપ્યો. છેવટે તે પોતે ઇ. સ. ૧૫૪૭ના જાનેવારિ માસમાં મરી ગયો.

હેન્રિનો અમલ. હેન્રિ કૂર, લોબી, કપડી ને દંભી હતો પણુ તેનામાં રાજ્ય કરવાની યોગ્યતા સારા પ્રમાણમાં હતી. પોતાનું કર્તવ્ય તે સારી રીતે સમજતો. રાજ્યની તમામ જરૂરીઆતોની તેને સારી માહિતી હતી. તેણે પોતાની પ્રજામાં અભિમાન ઉત્પન્ન કર્યું. આયર્લંડ ઉપર તેણે ઇંગ્લંડના તાજની ખરી સત્તા જાહેર કરી. અત્યાર સૂધી ઇંગ્લંડના રાજ્યો તે દેશના Lords જાગીરદારો કહેવાતા; હવે તેઓ રાજ્યો કહેવાયા. હેન્રિએ ઇંગ્લંડનાં બંદરોના રક્ષણની ને નૌકાસૈન્યની શરૂઆત કરી. તેણે નવી દુનિયાની

શોધ કરવામાં ખ્રિસ્તલના વેપારીઓને મદદ આપી. ઇ.સ. ૧૫૨૯ સુધી હેનરિએ પાર્લમેંટ વિના ચલાવ્યું પણ પછી પોપ વિરુદ્ધ કાયદાઓ ધડવા તેને પાર્લમેંટની ખાસ મદદની જરૂર હતી. જ્યારે તેણે પાર્લમેંટ બોલાવી ત્યારે તેના સભ્યો પાસેથી તેણે હીકમતથી કામ લીધું ને પોતાનું મનમાનનું કામ કરાવી લીધું. સારાં કામોનો તમામ જશ હેનરિ પોતે લેતો; ખરાબ પરિણામો માટે તે પોતાના નોકરોને જવાબદાર લેખતો. જુની અમીરાતની સત્તાને રાજ્યે એકદમ તોડી નાંખી ને તેમની પાસેથી ને ચર્ચ પાસેથી પૈસા કઢાવ્યા. પાર્લમેંટ પાસે તેણે ખાસ પૈસા માગ્યા નહિ પણ બીજા પાસેથી પૈસા કઢાવવા તે પાર્લમેંટની સંમતિ માંગતો. પણ પાર્લમેંટ રાજની કહ્યાગીરી નહોતી. તેથી હેનરિએ લોકોનું નાણું બીજી રીતે લેવા માંડ્યું. તેણે ચલણમાં ફેરફાર કરી નાંખ્યો; પરિણામે વેપારને ઘણું નુકસાન થયું. હેનરિના હૃદયમાં દયા નહોતી. સ્કૉટલૅન્ડના રાજાને ઇંગ્લૅન્ડ લાવી કેદમાં રાખવા ને તેના પ્રધાનને મારી નાંખવા તે કાવતરાં કરતો. પોતાના જુના વફાદાર સલાહકારોને તે ફ્રાંસીએ પણ લટકાવતો—એવો તો તે સ્વાર્થી હતો. તેના અમલનાં ઘણાં કામો વૂલ્જી, ક્રામ્વેલ્સ ને ક્રૅમ્બરનાં કામો હોય એમ જણાય છે. તેમાં રાજાનો પોતાનો હાથ ખાસ નહિ હોય; છતાં જો તેણે તેમનો બરોસો ન રાખ્યો હોત તો તે કામો પાર પડત નહિ. હેનરિ વ્યભિચારી તો નિઃશંક હતો; પણ તે વખતના તેના રાજભાઈઓને મુકાબલે તેનો વ્યભિચાર એટલો બધો બેશરમ નહોતો.

પ્રકરણ ૪થું

છટ્ટો એડ્વર્ડ, ઇ. સ. ૧૫૪૭-૫૩.

છટ્ટો એડ્વર્ડ—પાર્લમેંટે હેનરિના વખતમાં લેડિ જૅઈન્ સીમુરના પુત્ર એડ્વર્ડને, તે નિર્વંશ મરી જાય તો ક્રૅધરિનની પુત્રી મેઘરિને, ને પછી એન્બોલીનને, ગાદી મળે એમ ઠરાવ્યું હતું. એ કાયદા મુજબ હેનરિ મરી ગયો એટલે તેનો દસ વર્ષનો પુત્ર ગાદી ઉપર આવ્યો પણ

તે સગીર હોવાથી તેનો મામે એડ્વર્ડ સીમર, લૉડ હર્ટફોર્ડ Hertford ને હવે ડ્યૂક ઓફ સોમરસેટ Somerset Protector રાજ્ય પિતા થયો. હેન્રિ પ્રધાનમંડળમાં જુના ને નવા વિચારનાં માણસો મૂકતો ગયો હતો. પણ હવે નવા વિચારના પક્ષકારો જોર ઉપર આવી ગયા, કારણકે ગ્રોટેક્ટર પોતે નવા વિચારનો હતો.

સોમરસેટનો કારભાર:—મુખ્ય હોદ્દા ઉપર આવ્યા પછી તુરત જ સોમરસેટ રાજ્યની કુલ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. તેના વિચારો ઘણા ઉમદા હતા. તેને ગરીબ માણસોને ન્યાય આપવો હતો અને ચર્ચમાં બાકી રહેલા સુધારાઓ દાખલ કરવા હતા. પણ તે લોભી, ઉદ્ધત, હડીલો ને શેખચઢી હતો. તેથી જુના વિચારના માણસો ને મુખ્યત્વે તમામ જગીરદારો તેની સામા થયા. સોમરસેટ હેન્રિના કડક રાજદ્રોહના કાયદાઓને નરમ કર્યા. તેણે Act of Uniformity—એક સરખી પ્રાર્થનાનું સાહિત્ય વાપરવાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો. તેનો જ ભાઈ રાજદ્રોહના આરોપસર ફાંસીએ ચડ્યો. લોકોમાં પણ બળભળાટ થયો. ઉત્તર, પશ્ચિમ ને પૂર્વના,—ડેવનશિર-અર, કોર્નવૉલ ને કેટના લોકોએ બળવો ઉઠાવ્યો. સોમરસેટને ખટપટ સામે નમવું પડ્યું ને ઇ. સ. ૧૫૪૯માં તેને હોદ્દાનું રાજીનામું આપવું પડ્યું. પણ શત્રુઓએ તેના ઉપર રાજદ્રોહનો ખોટો આરોપ મૂકી તેને દેહાંતદંડ અપાવ્યો, ઇ. સ. ૧૫૫૧.

સોમરસેટ યુરોપમાં ઈંગ્લંડની સ્થિતિ સુધારી શક્યો નહિ. તેને એડ્વર્ડ ને સ્કૉટ્લંડની રાણી મેઝરિનું લગ્ન કરી બંને દેશોને એક કરવા હતા. પણ તે માટે તેણે અયોગ્ય રસ્તો લીધો. પોતાના વિચારો સ્કૉટ્લંડ ઉપર પરાણે ઠોકી બેસાડવા તેણે તે દેશ સામે લડાઈ જાહેર કરી સ્કૉટ્લ લોકો પિંકી-Pinkie પાસે હારી ગયા, ઇ. સ. ૧૫૪૭. પણ ઈંગ્લંડને તેનો લાભ મળ્યો નહિ, કારણ કે ફ્રાંસનો રાજા બીજો હેન્રિ વચ્ચે આવ્યો. સ્કૉટ્લ રાણી મેઝરિનું સગપણ ડૉર્કિન સાથે કરવામાં આવ્યું.*

*સોમરસેટને આવું રાજ્ય બનાવવું હતું—A kingdom, having the sea for a wall and mutual love for its garrison, a monarchy, which should neither in peace be ashamed nor in war afraid of any worldly or foreign power."

ચાર્લ્સ ને પોપ પણ ઇંગ્લંડ તરફ બેઠરકારી બતાવવા માંડ્યા, કારણ કે ઇંગ્લંડની રાજ્યનીતિ આ વખતે ચાલાક હાથમાં રહી નહોતી અને જર્મનીના પ્રોટેસ્ટન્ટો ચાર્લ્સ સામે લડતાં હારી ગયા હતા.

*નર્થઅરલેંડનો કારભાર - ઇ. સ. ૧૫૪૯-૫૩—સોમરસેટ
પછી વૉરિક, અથવા અર્લ ઑફ નર્થઅરલેંડ - Northumberland-સત્તા ઉપર આવ્યો. તેણે ફ્રાંસ સાથે સુલેહ કરી. એથી યૂરોપમાં ઇંગ્લંડનું તમામ વજન જતું રહ્યું. ધર્મની બાબતમાં વૉરિકે સુધારકોને પક્ષ લીધો ને લ્યૂથરના ઉપદેશોથી પણ તે ઘણો આગળ ગયો. તેને વિચાર એવો હતો કે એડ્વર્ડ ઉપર કુલ સત્તા રાખવી ને તેને નામે, પણ ખરી રીતે પોતાની સત્તાથી, રાજ્યનો કારભાર ચલાવવો. એડ્વર્ડ પછી મેઘરિ ને ઇલિઝબેથ ગાદીનાં વારસો હતાં. એ હકકોને પણ નવા કારભારીઓએ રદ કરવા ખટપટ કરી, કારણ કે રાજા પોતે ક્ષયથી પીડાતો હતો ને ટૂંક મુદ્દતમાં તે મરી જશે એમ બધા ચોક્કસ માનતા હતા. આઠમા હેન્રિની બેન મેઘરિ ચાર્લ્સ ઑડન, ડ્યુક ઑફ સફ્ફ (Suffolk) ને પરણી હતી. તેનાથી તેને ફ્રાંસિસ-Francis નામની પુત્રી થઈ હતી. તે સ્ત્રીએ હેન્રિ એ અથવા માર્કવેસ ડોસેટ કે ડ્યુક ઑફ સફ્ફ સાથે લગ્ન કર્યું હતું ને તે લગ્નથી ત્રણ પુત્રીઓ થઈ હતી. તેમાં જેમન એ Jane Grey મુખ્ય હતી. નર્થઅરલેંડે આ બાઈ સાથે પોતાના પુત્ર ગિલ્ફર્ડ ડુડ્લે Guildford Dudley ને પરણાવ્યો ને મરણ પથારી ઉપર સુતેલા રાજા પાસે ધર્મને નામે ને પાર્લમેન્ટની પરવાનગી વિના તે બાઈને ગાદીની વારસ ઠરાવી. મેઘરિને ખબર પડતાં તે લંડનથી ભાગી ગઈ. એડ્વર્ડ ઇ. સ. ૧૫૫૩ના જુલાઈમાં મરી ગયો. લેઈડ

---

*Northumberland represents the second of three generations of an evil house, which personified the worst aspects of the Tudor age. While his father exemplified the fiscal oppression of Henry VII, and his son Leicester the seamy side of Elizabeth's court, Northumberland is the incarnation of the hypocrisy and selfseeking which marked the Reformation.

P. 98, *Pol Hist. of England*, Vol. VI.

જેઘન એને ગાદી આપવામાં આવી. પણ મેઘરિનો પક્ષ બળવાન હતો. ૩૦,૦૦૦ માણસો તેની સાથે થયાં. નર્ધબરલ્ડ ને તેના તમામ પક્ષકારો કેદ પકડાયા. મેઘરિ ઇંગ્લંડની રાણી થઈ, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૫૫૩. નર્ધબરલ્ડ શૂર સેનાપતિ પણ સ્વાર્થી, ખટપટી અને લુચ્ચો મુતસદી હતો. તે પાછળથી કેથોલિક ધર્મમાં પણ ભળ્યો. પણ રાજદ્રોહના આરોપ સર તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. જેઘન એને ને તેના પતિને પણ એ જ શિક્ષા કરવામાં આવી—એ બંને નિર્દોષ હતાં.*

*Her scaffold was on the green within the tower-gates; she mounted it with tearless-eyes and steadfast countenance. In a few words she admitted the unlawfulness of her consent to occupy the throne, but she denied that she had sought or wished it. Then she knelt. "Shall I say this psalm?" she asked Fackenhams who attended her. "Yea" he answered, and she began to *Miserere mei Deus* in English. The psalm finished, she rose, loosened her attire, and bound a handkerchief across her eyes. Then, feeling for the block, she said, "What shall I do? Where is it?" One of the standers-by guiding her thereunto, she laid her head down upon the block and stretched forth her body and said:—"Lord, into thy hands. I commend my spirit."

No queen was worthier of the crown than this usurper, no medieval saint more saintly than the traitor-heroine of the Reformation. Beneath the shadow of the axe her name shines with a lustre like Sir Thomas More's; and the light they shed upon the scaffold showed the hideous blackness of the gulf which separated Tudor law from justice.

A. F. Pollard, vol. VI

Pol. Hist. of England, P. 111.

તે જ પ્રમાણે:—Seventeen and knew eight languages, in music Peerless—her needle perfect and her learning Beyond the churchmen. Yet so meek, so modest,

પ્રકરણ પમું મેઘરિ, ઇ. સ. ૧૫૫૩-૫૮.

મેઘરિ:—નવી રાણી મેઘરિની મા સ્પેઈનની હતી ને સ્પેઈનના લોકોની માફક તે ધર્મની આખતમાં ધણી ચુસ્ત હતી. મેઘરિ માની ને આગ્રહી રાણી હતી. નાનપણથી તે દુઃખી હતી. છતાં તે ઉદાર મનની હતી. તે ગરીબોની ને પોતાના દુશ્મનોની પણ દયા ખાતી. ઇંગ્લંડ ઉપર તેને ધણી પ્રીતિ હતી. મેઘરિ બહુ ધર્મિષ્ઠ હતી. પણ તે ચુસ્ત કૌશલિક હતી ને તેથી તેના આપે 'ક્રેલી ચર્ચ'ની નવી વ્યવસ્થાની વિરુદ્ધ હતી ને પોતાના અંતઃકરણ મુજબ એ વ્યવસ્થાને તોડી નાખવા બહુ આતુર હતી. ગમે તે ભોગે પણ, જુનો ખ્રિસ્તી ધર્મ મેઘરિને ઇંગ્લંડમાં દાખલ કરવો હતો. પોપની વિરુદ્ધ જવા ને કદિ માંગતી નહિ. પ્રજાનો પ્રેમ, દયા, સુખ, ને પતિપ્રેમ પણ આ મોટા યજ્ઞમાં તે હોમી દેવા તૈયાર હતી. જો મેઘરિના ચારિત્રનો આ ભાગ આપણે બરોબર સમજશું તો તેના અમલની ધાતકી ને જીલમી શિક્ષાઓને તે તેમની નિષ્ફળતાને પણ આપણે એકદમ સમજી શકશું.*

So wife-like, humble to the trivial boy,

Mis-matched with her for policy.....

Seventeen, a rose of grace !

Girl never breathed to rival such a rose,

Rose never blew that-equalled such a bud !

Tennyson's *Queen Mary*.

* Tragedy is the keynote of the reign of England's first queen-regnant; the human interest is so intense that the political and religious issues seem, great as they were, to sink into the background of the picture, mere accessories of the stage, on which are presented immortal figures of Doom. First is the tragedy of × × Lady Jane × × Then the tragedy of martyrs—of × × Ridley, Latimer × × and of Cranmer. × × Last and greatest, the tragedy of the royal-hearted Queen. *England under the Tudors*, by Arthur Innes, P. 217.

મેઘરિની કૃથાલિક રાજ્યનીતિ:—ગાદીએ આવતાં વાર જ મેઘરિએ પોતાના મુખ્ય શત્રુએને માફી આપી. મેઘરિનું આ વર્તન ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. તે ધર્મની ખાખતમાં અડગ વક્ષણુ ખતાવતી ને મતભેદ કદિ મહન કરતી નહિ; રાજ્યકારણમાં તે આવી સહિષ્ણુતા ખતાવતી. ઇંગ્લંડના લોકો રાણી સાથે રહ્યા હતા ને તેમના પક્ષથી મેઘરિને ગાદી મળી હતી. પણ તેથી કાંઈ એમ સમજવાનું નથી કે ઇંગ્લંડના લોકોને રોમન કૃથાલિક પંથમાં પાછા જવું હતું. તેઓ નર્થવરજંડના ખટપટી ને ધર્મ સંબંધી લ્યૂથર કરતાં પણ આગળ વધતા કારભારથી કંટાળી ગયા હતા. મેઘરિને આવી લોકલાગણીનો લાભ લેવો નહોતો. તેને તો રાણી તરીકે પોતાના જીના પંથને ફરીથી ઇંગ્લંડમાં દાખલ કરવો હતો. મેઘરિના સગા ઑપરર ચાર્લ્સે તેને સહિષ્ણુતા ખતાવવાની સલાહ આપી પણ તે સલાહ રાણીએ ખીલકુલ માની નહિ. ચાર્લ્સની ખીજ સલાહ એ હતી કે મેરિએ સ્પેઈનના પાટવી કુંવર ફિલિપને પરણવું. ઇંગ્લંડના લોકો આવા લક્ષથી ધણા વિરુદ્ધ હતા, કારણકે એવું લક્ષ થાય તો ચોક્કસ ઇંગ્લંડ સ્પેઈનના રાજને વશ થાય ને દેશની ખધી સ્વતંત્રતાનો નાશ થઈ જાય. ઇંગ્લંડના લોકોનો વિચાર એવો હતો કે મેઘરિએ કાયમ કુંવારા રહેવું ને જો પરણવું જ હોય તો કોઈ રાજવંશી અંગ્રેજને પરણવું. મેઘરિએ આ ખાખતમાં પણ લોકવિરુદ્ધ આચરણુ કર્યું. તેણે ઇ. સ. ૧૫૫૫માં ફિલિપ સાથે લક્ષ કર્યું. તે અગાઉ ડેવિડનશિઅરમાં ને ઇંગ્લંડના મધ્ય ખાગમાં વ્યાટ Wyatt-નામના માણસની સરદારી નીચે ખંડ થયાં. મેરિએ હીકમતથી લોકોને પોતાના પક્ષમાં રાખ્યા ને ખંડ દબાઈ ગયું. આ ખંડ પછી તુરત જ જેઈન ગ્રેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. લક્ષ પછી મેરિએ ગાર્ડીનર, પોલ ને રેનાર્ડ (Renard) જેવા જીના મતના સલાહકારોને વિશ્વાસમાં લીધા. હેન્રિ પહેલાં પોપ સામેનો પક્ષ નાનો હતો ને તેથી તેને જખરદસ્તીથી દબાવી દેવામાં આવ્યો હતો. હવે તો પક્ષ મોટા થઈ ગયો હતો ને જખરદસ્ત થવામાં આખા દેશમાં ખળભળાટ થાય એમ હતું. છતાં જ કાયદાઓથી ને રીતથી હેન્રિએ ને સોમર્સેટ વિરુદ્ધ પક્ષને કચરી નાંખ્યો હતો તે જ કાયદાઓથી ને તે જ રીતથી હવે એમના જ પક્ષને કચડી નાંખવાના હુકમો કરવામાં આવ્યા. મેઘરિ એમ

ધારતી હતી કે જો આગેવાનોને સખ સળ કરવામાં આવશે તો પછી બીજાં માણસો એમની મેળે જુના પંથનો સ્વીકાર ફરીથી કરશે. આ ભૂલભરેલી માન્યતા હતી. મેઘરિ અગાઉ ને મેઘરિની પછીના જમાનામાં રાજકોહ અને ધર્મકોહના, બંને આરેપોા ઉપર નાના મોટા લોકોને જીવતા બાળી નાંખવામાં આવ્યા હતા. પણ મેઘરિ રાજકોહી માણસોને મારી આપતી ને માત્ર ધર્મકોહી અથવા વધારે સ્પષ્ટ લખીએ તો પોપકોહી માણસોને જ બાળી નાંખવાનો હુકમ કરતી. આ સળ કરવામાં ગાર્ડિનર, ઓનર ને પોત્ર મુખ્ય સજાહકારો હતા. શાહીદ-Martyrs થવામાં કેનમર, રિડલી Ridley-લેટિમર-Latimer. એ મુખ્ય હતા.* શાહીદની કુલ સંખ્યા લગભગ ૩૦૦ જેટલી હશે ને તે માત્ર ત્રણ વર્ષની મુદતમાં. પરિણામે રાણીનો કારભાર ધણે વગોવાયો ને લોકો તેનાથી કંટાળી ગયા. વળી, જે હેતુથી આટલી બધી સખ્તાઈ બતાવવામાં આવી તે હેતુ પાર પડી શક્યો નહિ. ઇંગ્લંડના લોકોના મનમાં હવેથી આ વાત નો સજ્જડ ધર કરીને પેસી ગઈ કે કૃથાલિક પંથ જો દેશમાં ફરી સ્થાપવામાં આવશે તો વળી હજારો અંગ્રેજ પુરષો, સ્ત્રીઓ ને બાળકો અકાળ ને ઘાતકી સળ પામી મરી જશે અને અસંખ્ય કુટુંબો પાયમાલ થઈ જશે. પોપ ને કૃથાલિક પંથ સામેનો તેમનો વિરોધ દીલો ન થતાં ઉલટો સજ્જડ થઈ ગયો અને તે પંથનું એકદમ આવી બન્યું.

* ધર્મનું ઝલુન કેટલે સૂધી જઈ શકે છે તે મેઘરિના કારભારના કેટલાક બનાવોથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ વખતે ધર્મને નામે, ઘણા મરી ગયા હતા. માણસોનાં મુઠકાંઓને પણ બાળવાની સળ (?) કરવામાં આવી હતી. મરતી વેળા લેટિમર ૭૦ વર્ષનો ડોસો હતો પણ તેની હિંમત અપાર હતી; રિડલીને તેણે કહ્યું-Be of good comfort; we shall this day light such a candle, by God's grace, in England, as I trust shall never be put out.* એ ભવિષ્યવાણી અક્ષરશઃ ખરી પડી કેનમરે મરતા અગાઉ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું; પણ મરતી વેળા તેણે તે અનુતાપનાં લખાણો પાછાં ખેંચી લીધાં. અળવાની જગ્યા ઉપર તેને લઈ જવામાં આવ્યા ત્યારે તે બોલ્યા:-આ જમણા હાથે છ છ વાર લિખિત પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું છે ને તેથી તેનો પહેલો ને મોટો ગુન્હો છે. એમ કહી જમણો હાથ હિંમતથી તેણે બળતા અગ્નિમાં ધરી રાખ્યો ને પોતે બડધું થઈ મરી ગયા:—

કૃથાલિક પંથની ફરી સ્થાપના—મેઘરિની પહેલી પાર્લમેંટે છદ્મ એકર્ડના અમલના ધર્મસંબંધી તમામ કાયદાઓ રદ કર્યા ને હેનરિના વખતમાં ચર્ચની જે સ્થિતિ હતી તે કાયમ રાખી. પણ ત્રીજી પાર્લમેંટે રોમના પોપ સાથે એકમત જાહેર કર્યો ને આઠમા હેનરિએ પસાર કરાવેલા પોપ ને તેની સત્તા સામેના તમામ કાયદાઓ રદ કર્યા, ઇ. સ. ૧૫૫૫. પણ પાર્લમેંટે ચર્ચનું તમામ ઉત્પન્ન રોમના પોપની ત્રીજીમાં જવ દેવાની ના પાડી.

ઇંગ્લંડ ને યૂરોપ. રાણીનું મરણ:—ઇ. સ. ૧૫૫૬માં મેરિને પતિ ફિલિપ સ્પેઇનના રાજા થયો. તુરત જ સ્પેઇન ને પોપ વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. ફ્રાંસે પોપનો પક્ષ લીધો. ઇંગ્લંડને ફિલિપનો પક્ષ લેવો પડ્યો, ઇ. સ. ૧૫૫૬-૫૮. ઇ. સ. ૧૫૫૮માં કંલે ફ્રાંસના હાથમાં ગયું. આ તુકસાન ઇંગ્લંડના લોકોના મનમાં ઘણું ખુંચ્યું ને લોકો મેરિ ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયા. તે રાણી ઇ. સ. ૧૫૫૮ના નવેમ્બરમાં મરી ગઈ. લોકો હર્ષદેલા થઈ ગયા. ચર્ચમાં ઘંટાનાદો થયા; રાત્રે લોકોએ મોટો ઉત્સવ ઉજવ્યો, ઉજાણી કરી, રોશની કરી, ને નવી રાણી ઇલિઝબેથને નામે આનંદ આનંદ બધે સ્થળે થઈ રહ્યો.

Then Cranmer lifted his left to heaven,
And thrust his right into the bitter flame.
And crying in his deep voice, more than once,
"This hath offended—This unworthy hand !"
So held it till all was burned : "

Tennyson.

ઇંગ્લંડમાં ધર્મને નામે જે જુલમ ગુનરવામાં આવ્યો તે કરતાં હજાર ગણા ઘાતકી ને અસહ્ય જુલમ સ્પેઇનમાં, જર્મનીમાં ને ઇટલિમાં ગુનરવામાં આવ્યો હતો. મુસલમાની રાજ્યકર્તાઓના વખતમાં હિંદુઓ ઉપર ગુનરવામાં આવેલા જુલમની વાતો આપણા પરદેશી ઇતિહાસકારો અનેરા રૂપરંગ ભરી ચીતરે છે પણ તેઓ બૂલી જાય છે કે તેમનાં લખાણો ઓગણીસમી ને વીસમી સદીમાં કરવામાં આવે છે. યૂરોપ ને હિંદમાં શાહીદોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની જરૂર લાગતી નથી ? બીજો ભેદ પણ સમજવા જેવો છે. યૂરોપમાં એક જ ને સર્વમાન્ય ખ્રિસ્તી પંથના સ્થાપક ઇસુ ખ્રિસ્તના નામે જુદા જુદા પક્ષો જુલમ કરતા હિંદમાં મુસલમાનો ને હિંદુઓ એક જ પયગંબરના નામે પરસ્પર લડતા નહોતા. આ દૃષ્ટિએ ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની પરસ્પર અસહિષ્ણુતા વધારે અક્ષત્ર્ય ગણાશે.

પ્રકરણ ૬૬

ઇલિઝબેથ, ઇ. સ. ૧૫૫૮-૧૬૦૩.

નવી રાણી ઇલિઝબેથ—ઇલિઝબેથ જ્યારે ગાદીએ આવી ત્યારે પચીસ વર્ષની હતી. ઇલિઝબેથનું શિક્ષણ ઘણી ઉચ્ચ પ્રતિનું હતું. તે ગ્રીક, લૅટિન ને હિબ્રૂ લખી જાણતી ને ફ્રેંચ, જર્મન અને ઇટાલિયન લખી તેમ જ બોલી જાણતી. સંગીત ને નૃત્યની લલિત કળાઓમાં પણ તે એકી હતી. સોમસેટ અને મેઘરિના કારભાર દરમ્યાન તે માંડ માંડ ભયંકર આક્રમકમાંથી છટકી ગઈ હતી ને મેઘરિના વખતમાં તેણે કેટલોક વખત કેદમાં પણ કાઢ્યો હતો. નવી રાણી બહુ સુંદર નહોતી. તે મિથ્યાભિમાની, ઉદ્ધત અને કડક હતી. તેનું મન કળવું ધણું મુશ્કેલ થઈ પડતું. પણ તે ઈંગ્લંડના લોકો ઉપર પ્રીતિ રાખતી. લોકો પણ તેને ચાહતા. તેની નસેનસમાં ઇંગ્લિશ લોહી વહતું હતું. રાજકારણમાં તે ઘણી કાબેલ હતી. પણ ધર્મની આખતમાં તે બેદરકાર હતી. પોતાનો ને રાજ્યનો સ્વાર્થ સાધતી વેળા તે ન્યાય, અન્યાય, સત્ય, અસત્ય, એવું કશું જોતી નહિ. અલખત તે કાંઈ નાસ્તિક નહોતી. તેનામાં તેના આપના ને તેની માના તમામ ગુણદોષો ઉતર્યા હતા. આઠમા હેન્રિએ નક્કી કરી રાખેલા ચર્ચના ધોરણને તે ગમે તે ભોગે વળગી રહેવા માંગતી હતી. તેને કાલ્વિનના મહાજનસત્તાક ચર્ચ ઉપર રાણી તરીકે અણુગમે હતો. તેમ પોપની નિરંકુશ સત્તાનો પણ તેને અણુગમે હતો. ઇલિઝબેથનો સ્વભાવ સ્ત્રીમતિનો નહિ પણ પુરુષમતિનો હતો; લગ્નની આખતમાં તેણે પોતાના જ હૃદય તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરતાં રાજ્યના સમગ્ર હિતને લક્ષમાં રાખ્યું ને ઈંગ્લંડને પરંતંત્ર નહિ બનાવતાં પોતે ઠેઠ સૂધી અવિવાહિત રહી. છતાં પોતે લગ્ન કરવા માંગે છે તેવું વાતાવરણ તેણે સ્વદેશમાં ને પરદેશમાં ઉત્પન્ન કર્યું ને લગ્નને નામે તેણે ભલભલા રાજ્યોને ને રાજપુરુષોને હથેળીમાં રમાડ્યા—એવી તો એ ઉસ્તાદ હતી. એના વખતના અંગ્રેજો દેશાવર પોતાની વગ ને પોતાનો વેપાર વધારવા ધણા ઇતેજર હતા ને તેઓ રાણીના કે તેના સલાહકારોના વાર્યા વળે એવા નહોતા. આ નવીન જમાનાને રાણી

ઓળખી ગઈ, અને બીજાં રાજ્યો સાથે હચોક ને ઉઘાડું લડાઈમાં ન હિતરવું પડે એવી રીતે તેણે પોતાની પ્રજાઓને આગળ વધવામાં કશો અંતરાય પાડ્યો નહિ. જ્યારે તે ગાદીએ આવી ત્યારે ઇંગ્લંડની ત્રીજી સ્ત્રી ખાલી હતી, તેનું લશ્કર નબાલું હતું અને યુરોપમાં તેનું વજન બહુ પડતું નહોતું. છતાં તેણે રાજ્યનૌકા એવી ચાલાકીથી હંકારી કે જ્યારે તે મરી ગઈ ત્યારે સર્વાનુમતિએ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં તેનો યુગ કીર્તિવાન યુગ કહેવાઈ ગયો.*

ઈલિઝબેથના લગ્નનો સવાલ:—ઈલિઝબેથ માટે તેના લાંબા અમલ દરમ્યાન ઘણાં માંગાં આવ્યાં પણ ઉપર કહ્યું તેમ તેણે એ માંગાંઓને માત્ર પોતાની રાજકારણની બાજુમાં સોગઠાંરૂપે જ કાઢી નાંખ્યાં. પહેલાં તો સ્પેઈનના રાજા ફિલિપે માંગું મોકલ્યું પણ તે રોમન કેથોલિક હતો;

* Other queens have been great by the display of intellectual qualities commonly accounted masculine, or virtues recognised as the special glories of their own sex; Elizabeth had the peculiar ingenuity deliberately to employ feminine weakness, incomprehensibility, and caprice, as the most bafflingly effective weapons in her armoury. *England under the Tudors*, by Innes, P. 427.

She educated Englishmen to a perception of England's destiny, and for this purpose fixed England's attention upon itself. She caught at every advantage which was afforded by the divided condition of Europe, to assert England's importance. France and Spain alike had deep causes of hostility. She played off one against the other so that both were anxious for the friendship of a state which they each hoped some day to annex. England gained courage from this sight, and grew in self-confidence. Round her, with all her faults, the England which we know, grew into the consciousness of its destiny—

Creighton's *Elizabeth*.

વળી સ્પેઈનની સત્તા ઇંગ્લંડના લોકોને જરા પણ ગમે એમ નહોતી. આ કારણથી કિલિપની ઉમેદવારી તદ્દન નિરર્થક હતી, જે કે રાણીએ તેને ધણો વખત રમાડ્યાં કર્યો. ત્યાર પછી એવી જ જાતની બાજી રાણીએ એપરરના પુત્ર આર્યડ્યૂક ચાર્લ્સ સાથે, સ્વિડન, ડેન્માર્ક ને હોસ્ટાઈનના રાજવંશો, સાથે રમી. એ જ રીતે તેણે સ્કૉટલંડના અર્લ ઍરન (Arran) ને પણ હેતર્યો. રાણીએ નર્થમ્પરલેંડના પુત્ર લૉર્ડ રૉબર્ટ ડડલે (Dudley) અથવા પછીના Earl of Leicester ઉપર એટલો બધો પક્ષપાત પાતાવવા માંડ્યો કે લોકો એમ જ માનવા લાગ્યા કે રાણી તેને પરણશે. એ માન્યતા પણ ખોટી પડી. એવી રીતે ફ્રાંસના રાજાના ભાઈ હેન્રિ, ડ્યૂક ઑફ અંજૂ (Anjou) ની ઉમેદવારી પણ નિષ્ફળ નીવડી. એ જ પ્રમાણે અદાર વર્ષના Alencon એલેકન-અંજૂના નાના ભાઈની દસ વર્ષની ઉમેદવારીનું પણ મથું.

ઇલિઝબેથ અને ચર્ચની વ્યવસ્થા:—પહેલાં તો ઇલિઝબેથે મેઘરિના કાયદાઓ એમને એમ રાખ્યા. પણ ધીમે ધીમે તેમાં ફેરફારો કરવામાં આવ્યા, કારણ કે રાણીને અને લોકોને મેઘરિ કે સોમસેટના વિચારો પસંદ નહોતા. ઇ. સ. ૧૫૫૮માં પાર્લમેંટે બે કાયદાઓ ધડ્યા—એક રાણી પોતે ઇંગ્લંડના ચર્ચ ઉપર મુખ્ય સત્તા ધરાવે છે એવું જાહેર કરનારો, અને બીજો, બધા લોકોએ એક જ ચર્ચની વ્યવસ્થાને અધીન રહેવું એમ જાહેર કરનારો—Acts of Supremacy and Uniformity. પછી સાર્વજનિક પ્રાર્થના માટે એક સામાન્ય પુસ્તક—The Prayer-bookના ઉપયોગને ફરજિયાત ઠરાવવામાં આવ્યો. જે લોકોએ આ વ્યવસ્થા ન સ્વીકારી તેમની પાસેથી જીવાઈઓ, વર્ષાસનો ને હોદ્દાઓ ખેંચી લેવામાં આવ્યાં. પણ ઇલિઝબેથે તેમને બીજી રીતે હેરાન કર્યા નહિ—તેમની જીંદગી તો સલામત જ રહી. આ ધોરણ યૂરોપની પરિસ્થિતિ ઉપર ટકી રહ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૬૨માં ફ્રાંસમાં ને સ્કૉટલંડમાં કૅથોલિકો જોર ઉપર આવતા હતા તેથી તેમની સામે ઇંગ્લંડમાં પણ પાર્લમેંટે સમ્પત્ત કાયદાઓ કર્યા, ઇ. સ. ૧૫૬૩. જે કોઈ શિક્ષકો કે વકીલો કે પાર્લમેંટના સભાસદો ઍક્ટ ઑફ સુપ્રીમસીને માન્ય ન રાખે

તેઓ રાજદ્રોહી ઠરે, એવો કાયદો હવે પસાર કરવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૫૬૩. ઇ. સ. ૧૫૭૦માં પોપે ઇલિઝબેથને ઇંગ્લંડની ગાદીથી બરતરફ કરી ને ઇંગ્લંડના કૅથોલિકોને તેના ગેરકાયદેસર રાજ્ય સામે ઉઠવા છૂટ આપી. ઘણા કૅથોલિકો ઇંગ્લંડ છોડી ગયા ને દેશાવર રાજદ્રોહ કરવા મંજ્યા. આ કારણોથી પાર્લમેંટે કૅથોલિકો સામે ને જેસુઇટો સામે સમ્પત કાયદાઓ કર્યા. આ વખતે ઇંગ્લંડમાં રાણીના ધોરણુ વિરુદ્ધ બીજો સમળ પક્ષ ઉભો થતો હતો. તે પક્ષ પ્રિસ્બિટિરિઅન અથવા પ્યુરિટન—Presbyterian—Puritan કહેવાયો. પાર્લમેંટમાં પણ તે પક્ષનું જોર હતું. એ કારણોથી તેમની સામે રાણીએ સમ્પત કાયદાઓ કરાવ્યા, કારણ કે તેઓ ધર્મના વિષયમાં મહાજનસત્તાક વ્યવસ્થા માંગતા હતા.*

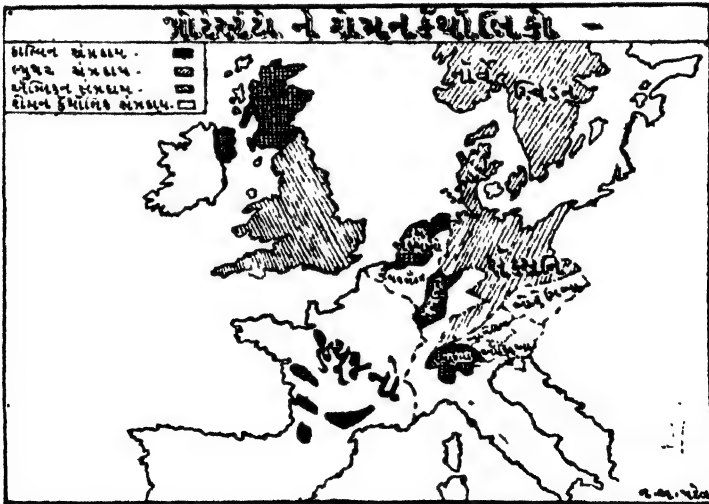
આ નવા કાયદાઓ પ્રમાણે કુલ લગભગ ૧૮૭ કૅથોલિકોને ધર્મના કારણસર દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવી. Whitgift વિટ્ગિફ્ટ ઇ. સ. ૧૫૮૩માં કેન્ટર્બ્યુરિનો આર્ચબિશપ થયો ત્યારે તેની સલાહથી ઇલિઝબેથે ૪૪ સભાસદોનું (જેમાં ૧૨ બિશપો હતા) હાય કમિશન નીમ્યું. તે મંડળને ધાર્મિક વિવાદો ઉપર ન્યાય ચૂકવવાનો અધિકાર હતો પણ તેની સત્તા ઘણી જ નિરંકુશ હતી. માત્ર તેને દેહાંતદંડ આપવાનો અધિકાર નહોતો. ઠેઠ રાણીના મરણ સુધી આ મંડળે ઘણા પ્યુરિટનો ને કૅથોલિકો ઉપર ફોજદારી કરી તેમને સતાવ્યા. આ કારણથી પ્યુરિટનો ધર્મની વ્યવસ્થા સામે પડ્યા ને રાણીના અમલનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં તેઓ છયોક તેની સામે ખેલવા લાગ્યા.

---

*Elizabeth cast her mantle over the Church, and changed the offensive alliance of crown and parliament, forged by Henry VIII. against the church, into a league for mutual defence between crown and church against Parliament, which dominated English politics for a century and more. The royal supremacy became a boon instead of a stumbling block to the Church, and Elizabeth's services have reaped a posthumous reward in the contrast drawn by ecclesiastical historians between her father's character and hers.

P. 363, *Pol. Hist. of England*, Vol. VI.

ઇંગ્લંડનો ફ્રાંસ, સ્કૉટલૅંડ, ને સ્પેઇન સાથેના વ્યવહાર:—
 બ્યારે નવી રાણી ગાદીએ આવી ત્યારે ઇંગ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી અને ઇંગ્લંડે કંલે ખોયું હતું. પણ કંલે માટે લડાઈ લંબાવવી તે મૂર્ખાઈ સમજી ઇ. સ. ૧૫૫૯માં ઇંગ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે સુલેહ કરવામાં આવી, ને કંલેને આઠ વર્ષ માટે ફ્રાંસ પાસે રહેવા દેવામાં આવ્યું. ઇંગ્લંડની સ્થિતિ આ વખતે ઘણી કફાડી હતી. જો ઇંગ્લંડ સ્પેઇન સાથે ભળે તો ફ્રાંસ સ્કૉટલૅંડ સાથે મળી મેરિ સ્ટ્રુઅર્ટના હક્કને અનુમતિ આપી ઇંગ્લંડને હેરાન કરે; જો ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ સાથે મળે તો ફિલિપ એવી જ રીતે ઇંગ્લંડને હેરાન કરે—ઇંગ્લંડની પાસે શરૂઆતમાં લડવા માટે નહોતું લશ્કર, નહોતી નૌકા, કે નહોતો પૈસો. વળી ખુદ દેશમાં કેટલાએક કંથાલિકો શત્રુઓના પક્ષમાં પણ ભળે એવા હતા. ઇ. સ. ૧૫૫૯માં ફ્રાંસનો રાજા ખીજો હેન્રિ મરી ગયો. નવો રાજા ખીજો ફ્રાંસિસ સ્કૉટલૅંડની રાજપુત્રી મેઘરિને પરણ્યો. આ જ મેઘરિ ઇંગ્લંડની ગાદીની હક્કદાર હતી. સ્કૉટલૅંડમાં

લોકોએ કાલ્વિન ને નૉકસના આગળ પડતા ધર્મવિચારો સ્વીકાર્યા હતા તે પ્રલિંગ્મેથને ખુંચતું હતું. પણ સ્કૉટલૅંડમાં ફ્રાંસનું જોર ધણું વધી પડ્યું હતું ને આ લોકો ફ્રાંસની વગના દુશ્મનો હતા. વળી

સ્કૉટલૅન્ડમાંથી ફ્રાંસની વગને ખાતર કરવાની ખાસ જરૂર હતી. તેથી ઇલિઝબેથે તે દેશમાં પોતાના પક્ષને ખાનગી મદદ આપી. ઇ. સ. ૧૫૬૧માં એડિનબર્ગની સુલેહથી ને બીજા ફ્રાંસિસના મરણથી સ્કૉટલૅન્ડમાં ફ્રાંસની સત્તા નાબુદ થઈ, અને ત્યાંનો પ્રોટેસ્ટન્ટ પક્ષ પ્રબળ થયો, ફ્રાંસ, સ્કૉટલૅન્ડ ને ઇંગ્લંડ, ત્રણેય એક જ રાજ્યકર્તા નીચે આવતાં ચટકી ગયાં. ફ્રાંસમાં હવે પ્રોટેસ્ટન્ટો અથવા હૂગનો (Huguenot) ઉપર પારાવાર જુલમ થવા માંડ્યો. તેથી તે દેશમાં સ્વકીય યુદ્ધ (Civil war) શરૂ થયું. રાણીએ પોતાના સ્વધર્મીઓ સાથે ઇ. સ. ૧૫૬૨માં સુલેહ કરી ને તેમને મદદ પણ મોકલી. પણ ઇલિઝબેથ આ વખત ફિલિપ સામે રોજ વિરુદ્ધ થતી જતી હતી. વળી ફ્રાંસમાં તેને ફતેહ મળી નહિ. તેથી ઇ. સ. ૧૫૬૪માં ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા કરવામાં આવી.

ઇંગ્લંડના લોકોને દેશાવર સાથે પરદેશી ને ખાસ કરીને સ્પેઇનના રાજ્યના કોઇપણ જાતના અવરોધ વિના સ્વતંત્રપણે વેપાર કરવો હતો અને બની શકે તો દરિયાપાર સંસ્થાને પણ સ્થાપવાં હતાં. નેધરલૅન્ડમાં આ વખતથી ફિલિપ અસહ્ય જુલમ ગુજારતો હતો, કારણકે ત્યાંના લોકોનો મોટો ભાગ પ્રોટેસ્ટન્ટ હતો ને તેમને સ્પેઇનનું આપખુદ રાજ્યતંત્ર ગમતું નહોતું. એ પ્રદેશ જો સ્પેઇનના હાથમાં કાયમ માટે રહે તો ઇંગ્લંડના પડોશમાં જ સ્પેઇનનું જોરાવર રાજ્ય ખડું થઈ જાય—તેવી સ્થિતિ કોઈ પણ ઇંગ્લંડનો રાજ્યકર્તા થવા દે નહિ. નેધરલૅન્ડમાં આ વખતે એક પક્ષને સ્પેઇનથી સ્વતંત્ર થવું હતું. તે દેશનો વેપાર ઇંગ્લંડને ધણો લાભકારક હતો. ધણા વણકરો ફિલિપના ને ડ્યૂક ઑફ આલ્વાના અપાર જુલમથી કંટાળી ઇંગ્લંડમાં આવી વસ્યા હતા. અંગ્રેજ ખલાસીઓ સ્પેઇનના વેપારને ધણી હાલાકી ઉત્પન્ન કરતા હતા. ફિલિપના માણસો ખાનગી રીતે ઇંગ્લંડના લોકોને રાણી વિરુદ્ધ હુકેરતા હતા. ફ્રાંસ તો પહેલેથી જ સ્પેઇન વિરુદ્ધ હતું. તેથી ઇ. સ. ૧૫૭૨માં તે દેશ સાથે બીજી સુલેહ કરવામાં આવી ને સ્પેઇન સામે લડાઈ કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. પણ પરિણામે ફ્રાંસ નેધરલૅન્ડમાં સત્તા ઉપર આવે એવું હતું. તેથી આ મિત્રતા માત્ર કામચલાઉ મિત્રતા જ રહી. વળી ઇ. સ. ૧૫૭૨ના

જાનેવારિમાં ફ્રાંસના કૅથોલિકોએ ફૂજનો અથવા પ્રોટેસ્ટંટોની કતલ ચલાવી, જેમાં લગભગ એક લાખ માણસો માર્યા ગયાં. ઇંગ્લંડમાં આ કતલની અજખ અસર થઈ. ફ્રાંસના રાજ્યતંત્ર ઉપર લોકો ધણુ ક્રોધે ભરાયા. ઇલિઝબેથે ફિલિપ સાથે તત્કાળ સમાધાની કરી લીધી પણ બંને રાજ્યો વચ્ચે અંદરથી જે અગ્નિ ભલુકતો હતો તે ઝાઝા વખત માટે જાનો રહી શકે એમ નહોતું. સ્પેઈનનો વકીલ મેન્ડોઝા રાણીને મારી નાંખવાના કાવતરાં કરતો પકડાઈ ગયો તેથી તેને રજા આપવામાં આવી.*

એવાં બીજાં કાવતરાંઓમાં પણ સ્પેઈનના રાજાને ને તેના પક્ષનો હાથ હોય એમ નક્કી થયું. ફ્રાંસમાં હજુ પણ જુદા જુદા પક્ષો પરસ્પર લડી મરતા હતા. સ્કૉટલંડના રાજા છૂટા જેઠમ્સે ઇલિઝબેથ સાથે મૈત્રી કરી લીધી હતી. ઇંગ્લંડને પોતાના પડોશમાં કાંઈ ભય નહોતું. તેથી રાણીએ લેસ્ટરને નેધરલૅંડ મોકલ્યો ને ફ્રેંચકે દરિયાપાર રવાના કર્યો. ફિલિપે પણ જ્યોક લડાઈ જાહેર કરી. ફ્રેંચકે કાડિઝની ગોદીમાં સ્પેઈનનાં કેટલાંક વહાણોનો નાશ કર્યો ને તેમનો માલ જપ્ત કર્યો. ફિલિપે હવે ઇંગ્લંડ ઉપર એક મોટી દરિયાઈ સવારી મોકલવાની તૈયારી કરી. મુખ્ય નૌકાધિપતિ સાંતાક્રુઝ મરી ગયો હતો તેથી સરદારી ડ્યૂક ઑફ મેડિના સિડોનિઆ—Duke of Medina Sidonia—ને આપવામાં આવી. તે આરમાડા—Armadaમાં કુલ ૧૩૦ આરમાડે હતી. ફિલિપની યુક્તિ એવી હતી કે એક તરફથી નૌકાસૈન્યથી ઇંગ્લંડના નૌકાખળને તોડવું ને બીજી તરફ નેધરલૅંડસમાંથી ડ્યૂક ઑફ પાર્માની સરદારી નીચે ખુદ ઇંગ્લંડમાં જ લશ્કર ઉતારવું. આ આરમાડા સામે ઇંગ્લંડે ૧૯૭ નૌકાઓ ખહાર પાડી. અંગ્રેજ નૌકાખળને મુખ્ય અધિકારી હૉર્વર્ડ હતો પણ ફ્રેંચક, ફ્રાંબિશર અને હૉર્કિસ જેવા ઉસ્તાદ અને અનુભવી નાવિકો તેના સલાહકારો હતા. બંને પક્ષો વચ્ચે પ્લીમાઉથ, પોર્ટલૅંડ, અને વાઈટના ટાપુઓ નજીક નાની ટપાટપી થઈ, ઇ. સ. ૧૫૮૮. શત્રુઓ ખ્રિટિશ ચેનલમાં રહી ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યને કપ્પળે કરે એ હવે અસંભવિત થયું, જોકે ત્રણેય લડાઈઓમાં

* તે રાણીની રજા માંગતી વેળા બોલ્યો:—

“Don Bernarodino de Mendoza was born not to disturb countries but to conquer them.”

• ઇંગ્લંડને જ વિજય મળ્યો, એમ તો કહી શકાય નહિ. સ્પેઇનના આર્માડાને પાર્મા સાથે બળી જવા સિવાય બીજો માર્ગ હવે રહ્યો નહિ. અંગ્રેજ નાવિકોને માત્ર એક જ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવાનું હતું. ગમે તેમ પણ પાર્માને મેડિનાને ભેગા થતા અટકાવવા. તેથી જ્યારે આર્માડા કંલે તરફ જતો હતો ત્યારે અંગ્રેજોએ ગ્રેવિલાઈન્સ પાસે એક રાત્રે આઠ સળગતાં વહાણોને તેના તરફ રવાના કર્યાં. આર્માડાની વ્યૂહરચના તુરત તુટી ગઈ. બળતાં વહાણોનો સંસર્ગ ગમે તે ઉપાયે અટકાવવાની જરૂર હતી. પણ આર્માડા છિન્નભિન્ન થઈ ગયો. આ વખતે અંગ્રેજોએ તેના ઉપર તોપોનો મારો શરૂ કર્યો. પવન પણ અતુકૂળ હતો. શત્રુઓ બહાદુરીથી લડ્યા પણ હારી નાસી ગયા, જુલાઈ, ૨૯, ઇ. સ. ૧૫૮૮. અંગ્રેજોને માત્ર એક નૌકા અને સો માણસોનું નુકસાન થયું, જ્યારે સ્પેઇનનું અર્ધું નૌકાબળ લાસ ગયું; તેના ધણા નાવિકો માર્યા ગયા; ને જે બચ્યા તેઓને અંગ્રેજોએ ને સ્કોટ્ લોકોએ મારી નાંખ્યા.

આર્માડાની હારનાં કારણો નીચે પ્રમાણે આપી શકાય. તેનો મુખ્ય અધિકારી મેડિના કદિ દરિઆઈ લડાઈ કરી બાણતો નહોતો. સ્પેઇનના લોકોએ નૌકાયુદ્ધની કળામાં જમાનાને અતુકૂળ ફેરફારો કર્યા નહોતા. આર્માડાનું તોપખાનું ધણી હલકી પ્રતિનું હતું. પોતાની ને શત્રુની નૌકાઓને એકમેક કરી, પોતાના સિપાઈઓ પાસે શત્રુની નૌકાનાં માણસો ઉપર હુમલો કરાવવો, એ તેમની લડવાની રીત હતી આ કળા હવે જીતી થઈ ગઈ હતી. અંગ્રેજોની નૌકાઓ હલકા વજનવાળી, ઉંચી પ્રતિના તોપખાનાથી ને માત્ર નાવિકોથી જ સજ્જ થયેલી હતી. અંગ્રેજ નાવિકો પાંધરો ગોળીબાર કરી શકતા. તેઓ કદિ પણ શત્રુની નૌકાની તફન નજીક જતા નહિ. શત્રુઓથી વેગળા રહી તોપોના મારથી તેમની લડાયક શક્તિનો નાશ કરવામાં અંગ્રેજો બાહોશી માનતા. ઇંગ્લંડના નાવિકો આ કળામાં ધણા હોશિયાર હતા. સ્પેઇનના આર્માડામાં નાવિકો નહિ પણ સૈનિકો હતા અને નાવિકોને સૈનિકોના અધિકાર નીચે રાખવામાં આવ્યા હતા.*

* આવી અપૂર્વ દરિઆઈ ક્ષેત્રે ઈશ્વરે જ આપી એમ લોકોએ માન્યું.
 • The Lord blew and they were scattered.

વીસ વીસ વર્ષો થયાં ઇંગ્લંડના લોકો સ્પેઇનની સત્તાને દરીઆઈ બળમાં નિર્બળ કરવા માંગતા હતા. તે હવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું. ઇંગ્લંડ પોતે હવે પરદેશી હુમલાઓથી નિર્ભય બન્યું. સ્પેઇનની લડાયક શક્તિના ને તેની સાથે તેના દરિઆઈ સામ્રાજ્યના નાશનો હવે આરંભ થયો.

સ્પેઇન ઉપર મેળવેલા વિજયનો લાભ કેવી રીતે લેવો એ હવે મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. દેશમાં બે પક્ષો હતા. પહેલો પક્ષ કહેતો કે હવે તકનો લાભ લઈ સ્પેઇનનાં દરિઆઈ બળ ને સામ્રાજ્ય નબળાં કરવાં જોઈએ. બીજા પક્ષનું એવું કહેવું થયું કે સ્પેઇનના દેશાવરના વેપારને કનેડમત કરી તેમાંથી લાભ લેવો. પહેલા પક્ષમાં ડેઇક, રેલે ને વૉલસિંગ્હામ હતા. બીજા પક્ષમાં રાણી ને બર્લો હતાં. પહેલાં તો ડેઇકનો પક્ષ ફાળ્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૮-૮૯માં રાણીએ તેને ઍટોનિઆને પોર્ચુગીઝ ગાદી ઉપર બેસાડવા લિસ્બન મોકલ્યો. ડેઇકના માણસોએ ખુદ સ્પેઇનના મુલકમાં કેટલીક રણઝાડ કરી. પણ તેને સ્વદેશથી પૂરતી મદદ ન મળી તેથી નિરાશ થઈ તે પાછો ફર્યો. તેના મિત્રો, વૉલસિંગ્હામ, લેસ્ટર, વગેરે મરી ગયા. તેથી બીજા પક્ષના કહેવા મુજબ હવે આ સવાલનો નીકાલ કરવામાં આવ્યો. ફ્રાન્સિસર અને બીજા અંગ્રેજ નાવિકો સ્પેઇનનાં વેપારી વહાણોને પેટ ભર લુંટવા મંજ્યા. તેમાં બાલાકલાવા આગળ ડેઇકે ને ફ્રાન્સિસરે તો અદ્ભુત પરાક્રમો કર્યા. ઇલિઝબેથે નેધર્લેન્ડ્સમાં ને ફ્રાંસમાં સ્પેઇનના દુશ્મનોને મદદ મોકલી, પણ પૂરતી નહિ. તેથી વિજયનો લાભ પૂરેપૂરી રીતે ઇંગ્લંડના લોકો મેળવી શક્યા નહિ. વળી ડેઇક, ફ્રાન્સિસર, વગેરે મરી ગયા. ઇ. સ. ૧૫૯૬માં કાડિઝમાં દાખલ થઈ અંગ્રેજોએ સ્પેઇનની કેટલીક નૌકાઓ કબજે કરી. કિલિપે બીજા બે આરમાડાઓ ઇંગ્લંડ સામે મોકલ્યા ને આયર્લેન્ડમાં પણ ખટપટ કરી પણ હવા પ્રતિકૂળ નીવડી તેથી આરમાડાઓની યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ ને આયર્લેન્ડમાં કાંઈ વળ્યું નહિ. તે પોતે ઇ. સ. ૧૫૯૮માં મરી ગયો. આ વખતે ફ્રાંસમાં ચોથો હેન્રિ ગાદીએ આવ્યો હતો તેણે પોતાના દેશમાં જુદા જુદા લડતા પક્ષોને એક કર્યા ને સ્પેઇન સાથે સુલેહ કરી, એટલે ઇંગ્લંડ એકાએક નોખું પડી ગયું, ઇ. સ. ૧૫૯૮.*

* Tilbury ટિલ્બુરિ પાસે પાર્માના લશ્કરની સામે થવા અંગ્રેજ લશ્કર હાવણી નાંખી પડ્યું હતું ત્યાં રાણી પોતે ગઈ ને લશ્કર આગળ બોલી:—

સ્કૉટ લોકોની રાણી મેઝરિઃ—પોતાના પતિ ક્રાંસિસના મરણ પછી ક્રાંસમાં પ્રતિપક્ષીઓનું જોર થતાં વિધવા મેઝરિ ઇ. સ. ૧૫૬૧માં સ્કૉટલૅન્ડ પાછી આવી. તે ધર્મે કૅથોલિક હતી. વળી તે ઇલિઝબેથને ઇંગ્લૅન્ડની હકુદાર રાણી તરીકે સ્વીકારવા ના પાડતી. સ્કૉટલૅન્ડમાં આવ્યા પછી તેણે યૂરોપના કેટલાક રોમન કૅથોલિક રાજવંશીઓ સાથે લગ્ન કરવા માટે ફાંફાં માર્યા પણ તેમાં ન ફાવતાં છેવટે ઇંગ્લૅન્ડના એક રોમન કૅથોલિક ને રાજ્યકુટુંબ સાથે સંબંધ ધરાવતા લોર્ડ ડાર્નેલ્—Darnley—સાથે તે પરણી, ઇ. સ. ૧૫૬૫. તેમનો પુત્ર જેમ્સ ઇંગ્લૅન્ડના પહેલા જેમ્સનું નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો.* પણ ડાર્નેલ નાલાયક પતિ

My loving people—We have been persuaded by some to take heed how we commit ourselves to armed multitudes for fear of treachery but I do assure you, I do not desire to live to distrust my faithful and loving people. Let tyrants fear; I have always so behaved myself that under God I have placed my chiefest strengths and safeguard in the loyal hearts and good will of my subjects; and therefore, I am come among you at this time, not as for any recreation or sport, but being resolved to live or die among you—to lay down for my God and for my kingdom and for my people, my honour and my blood, even in the dust. I know I have the body of a weak, feeble woman, but I have the heart and stomach of a king and of a King of England too, and think foul scorn that Parma of Spain, or any prince of Europe, should dare invade the borders of my realm. To rather than any dishonour should grow by me, I myself will take up arms; I myself will be your judge and rewarder of every one of your virtues in the field...not doubting that, by your obedience to my general, by your concord in the camp, and your valour in the field, we shall shortly have a famous victory over these enemies of my God, of my kingdom, and of my people.

*એમ કહેવાય છે કે જ્યારે આ પુત્રના જન્મની વાત ઇલિઝબેથને કહેવામાં આવી ત્યારે તે બોલી હતી:—The Queen of Scots is the mother of a fair son and I am but a barren stock.”

નીવડયો. તે પેતાની સ્ત્રી વિરુદ્ધ ખટપટ કરવા લાગ્યો. મેઘરિ પણ કંટાળી. ઇ. સ. ૧૫૬૭માં ડાર્નલેનું ખુન થયું એટલે રાણી પાછી સ્વતંત્ર થઈ ને તુરત જ ઔથવેલ્લ નામના એક પ્રોટેસ્ટન્ટને પરણી. સ્કૉટલંડના લોકો આ કૃત્યથી ઘણા હંછેડાઈ ગયા. તેમણે રાણીને પદબ્રષ્ટ કરી. ઔથવેલ્લ નાસી ગયો. મેઘરિ પણ ઇંગ્લંડ નાસી આવી, ઇ. સ. ૧૫૬૮. તે હવે પોતાના દુશ્મનો ઉપર વેર લેવા ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ, પોપ, સ્પેઇન, વગેરે રાજ્યોની મદદ માંગવા લાગી. ઈલિઝબેથ અને તેના મુખ્ય વજીર સેસિલ Cecil-નો મત એવો થયો કે મેઘરિને ઇંગ્લંડમાં ને તે પણ પાકી ચોકી નીચે, રાખવી, કારણકે નહિતર, તે ઇંગ્લંડના કૅથોલિકો સાથે મળીને અથવા દેશાવરની મદદથી સ્કૉટલૅંડ જઈ ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર પોતાનો હક્ક જાપરદસ્તીથી સિદ્ધ કરે. આ મતને વળગી રહેવાથી ઇંગ્લંડ ને સ્કૉટલૅંડને મૈત્રી રહેશે ને સ્કૉટલૅંડ પરદેશીઓથી અલગ રહેશે એમ માનવામાં આવ્યું. દરમ્યાન ઇ. સ. ૧૫૬૯માં ઉત્તર ઇંગ્લંડમાં નૉર્ફોલ્ક, નૉર્થઅર્લૅંડ ને વેસ્ટમોર્લૅંડના અમીરોની આગેવાની નીચે મેઘરિને ગાદીએ બેસાડવાના હેતુથી કેટલાએક કૅથોલિકોએ ખંડ કર્યું પણ તેને તુરત જ કૂર રીતે દાખી દેવામાં આવ્યું. આ વખતે રિડોલ્ફિ નામના માણસનું મેઘરિને ગાદીએ બેસાડવાનું ને ઇલિઝબેથને પદબ્રષ્ટ કરવાનું કાવતરું બહાર પડ્યું. નૉર્ફોલ્કનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. એ જ શિક્ષા મેઘરિને પણ મળવી જોઈએ એવી વિનંતિ પાર્લમેંટે રાણીને કરી. પણ તે માન્ય રાખવામાં આવી નહિ, ઇ. સ. ૧૫૭૨. ઇંગ્લંડમાં હવે રોમન કૅથોલિક લોકો સામે સખ્ત કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા હતા. સ્પેઇનનો રાજા ફિલિપ ઉધાડે છોગે ઇલિઝબેથ વિરુદ્ધ ખટપટ કરતો હતો. કૅથોલિક પક્ષની બધી આશા મેઘરિ ઉપર જ હતી. ઇ. સ. ૧૫૮૬માં મેઘરિએ પોતાનો ઇંગ્લંડની ને સ્કૉટલૅંડની ગાદી ઉપરનો હક્ક પુત્ર હૃદ્દા જેમ્સ પાસેથી ખેંચી લઈ ફિલિપને આપ્યો. અંથનિ બૅથિંગ્ટન નામના મેરિના એક કૅથોલિક ખીદમતદારે ઇલિઝબેથને મારી નાંખવાનું કાવતરું કર્યું પણ તે પકડાઈ ગયો ને તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. મેઘરિ આ કાવતરામાં સામેલ હોય એમ જણાયું. પણ મેઘરિ સ્કૉટલૅંડની રાણી હતી.

તેના ઉપર કામ ચલાવવાનો ઇંગ્લંડના રાજ્યની કોઈ પણ અદાલતને હક્ક નહોતો. છતાં પાર્લમેંટે રાણી પાસે મેઘરિનો શિરચ્છેદ કરવા માટે હુકમ કઢાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૭ના ફેબ્રુઆરિમાં તે હુકમનો અમલ થયો ને કમનસીમ રાણી મેઘરિની દુઃખી પણ અજ્ઞયજ્ઞ હંદગીનો અંત આવ્યો.*

ઇંગ્લંડનું દરિયાપાર રાજ્ય—ઈલિઝબેથના વખતમાં ઇંગ્લંડે એશિયા, આફ્રિકા ને અમેરિકામાં વેપાર ને વગ વધારવા માટે તનતોડ મહેનત કરી. એડ્વર્ડના અમલમાં અમેરિકા, આફ્રિકા ને એશિયાના મુલકોમાં કેટલાએક સાહસિક અંગ્રેજો જઈ પહોંચ્યા હતા. હવે તેઓએ સ્પેઇનના અમેરિકાના વેપાર ઉપર નજર કરવા માંડી. તેઓ સ્પેઇનનાં વહાણોનાં ચાંદી ને સોનાને લુંટી લેતા; કારણ કે સ્પેઇનનો રાજા ફિલિપ પરદેશીઓને પોતાના મુલકોના લોકો સાથે છૂટથી વેપાર કરવા દેતો નહિ. હૉકિન્સ (Hawkins) આફ્રિકાના સીદીઓને વેસ્ટઈન્ડીઝના ટાપુઓમાં ગુલામ તરીકે વેચતો. ફ્રાંસિસે ને ડેવિસે ઉત્તર ધ્રુવ તરફ નવીન મુલકની શોધ કરી. ગિલ્બર્ટ ને સર વૉલ્ટર રેલે (Raleigh) એ અમેરિકામાં અંગ્રેજ સંસ્થાનો વસાવવાની શરૂઆત કરી. “વર્જિનિયા” આવું પહેલું સંસ્થાન હતું. (સર ફ્રાંસિસ) ડેઈકે દરિયા વાટે આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી, ઇ. સ. ૧૫૭૭-૮૦. રિચર્ડ હૉક્લુઈટ (Hakluyt) નામના અંગ્રેજે ઑક્સફોર્ડમાં ભૂગોળવિદ્યાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાની શરૂઆત કરી. જેન્કિન્સને જમીન માટે એશિયા ઉપર મુસાફરી કરી. ન્યુબેરિ Newbery ને ફિટ્ચે Fitch જમીન વાટે ઠેઠ ગોવા સુધી મુસાફરી કરી. ફિટ્ચે તો હિંદુસ્તાન, મલાક્કા, લંકા, ને પેગુ પણ જઈ

* આ બાબતમાં એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે સ્પેઇનમાં રહેતા ઇંગ્લંડના વકીલ વૉલસિંગહામે મેઘરિને દેહાંતદંડ આપવા માટે જ એક જુદું કાવતરું ઇંજી કર્યું હતું ને તેમાં તેના નોકરો બસુસોનું કામ કરતા હતા. મરણ વખતે મેઘરિએ અજ્ઞય ધારજ બતાવી. ઇલિઝબેથે આ બનાવ પછી મેઘરિને મારવાથી પોતે વિરુદ્ધ હતી એવો દેખાવ કર્યો ને પોતાની પરવાનગી વગર Warrant વૉરન્ટ-નો ઉપયોગ કરવા માટે પોતાના મંત્રીનો તેણે ૧૦,૦૦૦ પૌંડનો દંડ કર્યો અને તેના ઉપર કામ ચલાવી તેને કેદ કરાવ્યો.

† તેને ને તેના સાથીને લોકો Sea-dogs કહેતા.

આવ્યો, ઇ. સ. ૧૫૯૧. આર્મીડાના પરાજય પછી આ સાહસિક વૃત્તિ વિશેષ તેજમાં આવી. સત્તરમા ને સૈકાની શરૂઆતમાં તો ઇંગ્લંડની પ્રજા દરિયાપાર સામ્રાજ્ય વસાવવાની ને વેપાર કરવાની શરૂઆત કરી ચૂકી હતી.

ઇંગ્લંડ અને આયર્લેન્ડ. એસેક્સ—જેટલી ઇંગ્લંડની મુશ્કેલીઓ તેટલી તક આયર્લેન્ડની કહી શકાય. જ્યારે જ્યારે ઇંગ્લંડને યુરોપમાં લડવું પડે ત્યારે દરેક વખતે આયર્લેન્ડમાં તોફાનો તો હોય જ ને તે ઉપરાંત પરદેશીઓ પણ તે દેશમાંની અંગ્રેજ હકુમતને હાનિ પહોંચાડવા હમેશાં ઇતેજાર હોય. ઈલિઝબેથના વખતમાં પણ એમ થયું. રોમથી પોપના માણસોએ આયર્લેન્ડમાં આવી ઉપદેશ આપવા માંડ્યો ને તેના લોકોમાં એકત્વની જાવના પ્રકટ કરી. રાણીએ કેટલાક અંગ્રેજોને આયર્લેન્ડમાં મોટી મોટી જગીરો આપી ત્યાંનાં બળવાખોર લોકોને દાબી દેવા મોકલી દીધા. તેથી આયર્લેન્ડમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો. બળવાખોરોને કિલિપની ખાનગી ઉશ્કેરણી હતી. ઇ. સ. ૧૫૯૮માં રાણીનો માનીતો એસેક્સ આયર્લેન્ડનો કુલ મુખત્યાર થયો. તેણે બળવાખોરો સાથે મિત્રતા કરી. આ હીલચાલમાં સ્વાર્થ સમાએલો હતો કારણ કે તેમની મદદથી તેને ઇંગ્લંડમાં પોતાના શત્રુઓ—રોબર્ટ સેસિલનો ને રૅલેનો નાશ કરવો હતો. પણ તેમાં તે પકડાઈ ગયો, ને ઇંગ્લંડ પાછો આવ્યો. અહીં એસેક્સે રાણીની પ્રીતિનો દુરુપયોગ કરી પોતાના શત્રુઓને દૂર કરવા એક યુક્તિ કરી. લંડનમાં બળવાની તૈયારીઓ કરવામાં આવી તેથી રાજદ્રોહના આરોપસર તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું ને તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. આયર્લેન્ડના બંડ-ખોરોને પણ પછી દાબી દેવામાં આવ્યા, ઇ. સ. ૧૬૦૧.

ઈલિઝબેથનાં છેલ્લાં વર્ષો. ઇ. સ. ૧૫૮૮-૧૬૦૩—આર્મીડાના પરાજય પછી ઇંગ્લંડમાં રાણી અને પાર્લમેંટ વચ્ચે, બ્રિટિશિફ્ટના હાથ કમિશનની સત્તાને તેનાં અપકૃત્યો, એક હત્યુ monopolies-વગેરે ઉપર ગરમાગરમ તકરારો થવા લાગી. રાણીના જીના સલાહકારો ને સર્ગોબ્હાલાઓ મરી ગયાં હતાં. તે પોતે પણ વૃદ્ધ ને જમાનાને પ્રતિકૂળ થતી જતી હતી. તેનું શરીર હવે લથડી ગયું હતું. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૦૩ના માર્ચની ૨૪મી તારીએ તે આ ક્ષણભંગુર સંસાર છોડી ચાલી ગઈ. એ વખતે તે ૭૦ વર્ષની હતી.

ઈલિઝબેથના અમલ: સમાલોચના:—પહેલાં તો ઈલિઝબેથે રાજ્ય અને ચર્ચ વચ્ચેનો સંબંધ નક્કી કર્યો. તેની વ્યવસ્થાથી પોપના પક્ષકારો ને પ્યુરિટનો અળગ રહ્યા. એના વખતમાં ધાર્મિક મતાંતરના કારણસર માત્ર લોકોને ત્રાસ આપવામાં આવ્યો નહિ. જો કોઈ પણ પ્રજાજનનો ધર્મ રાજ્યની વ્યવસ્થા કે સમાજની વ્યવસ્થા આડે આવે તો જ તેને શિક્ષા કરવી, એવો મત સ્વીકારવામાં આવ્યો. (૨) ઈલિઝબેથે ઇંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો કર્યો. રાજ્યનું ખર્ચ ઓછું થયું; આ વખતે દેશાવરનો વેપાર વધતો જતો હતો તેથી જ્યારે યુરોપમાં રાજાઓ ને પ્રજાઓ લડાઈથી ને પરસ્પર ક્લેશથી પેસે ટકે ધસાતાં હતાં, ત્યારે ઇંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સુધરી ગઈ. દેશનું ચલણ સારા પાયા ઉપર મૂકવામાં આવ્યું; દેવું પતાવવામાં આવ્યું; રાણી એક દાર્ધિગ પણ આડે રસ્તે ઉડાવતી નહિ. ફ્લાન્ડર્સના વણકરોને રાણીએ પોતાના દેશમાં આશરો આપ્યો. રશિયા, ગિઆના, તુર્કી, ને હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવા માટે કંપનિઓ નીકળી. ગરીબોને કારખાનાઓમાં રોજી આપવામાં આવી. (૩) ઈલિઝબેથના વખતમાં ઇંગ્લંડનું નૌકાયળ આગળ આવ્યું. (૪) તેના અમલમાં પહેલી વાર પાર્લમેન્ટના સભાસદો તાજ વિરુદ્ધ છૂટથી બોલવા લાગ્યા. (૫) આ જમાનામાં ઇંગ્લંડનાં સાહિત્ય, કળા, વગેરે ઉપર લખાણો થયાં. આ બાબતોમાં ઈલિઝબેથના યુગે અદ્ભુત સર્જનશક્તિ બતાવી. (૬) ઈલિઝબેથના અમાત્યો વફાદાર, પ્રામાણિક ને બાહોશ હતા. આઠમા હેન્રીની માફક ઈલિઝબેથે પોતાના સલાહકારોની પાસેથી સ્વાર્થ પૂરતું કામ લીધા પછી તેમને ફાંસીને લાકડે લટકાવ્યા નથી.

ઈલિઝબેથના મુખ્ય સલાહકારો:—રાણીનો મુખ્ય સલાહકાર વિલિઅમ સેસિલ અથવા લોર્ડ બર્લે William Cecil, Lord Burleigh હતો. તે કાયદાને હમેશાં તાબે રહેતો, માણસોની પરીક્ષા બહુ સારી કરી શકતો, ધર્મની બાબતમાં જરા પણ ઝગૂની ન હતો, ને વફાદાર, પ્રામાણિક, ઠરેલ તથા ઘણો વિચારશીલ હતો. સ્પેઈન સામે લડાઈ જાહેર કરવા માટે તે હમેશાં ઉત્સુક રહેતો પણ તેમાં ઉતાવળ કરવાથી વિરુદ્ધ હતો. ઇ. સ. ૧૫૯૮માં ૬૪ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો. આળીસ વર્ષ સુધી તેણે રાણીની વજીરાત કરી.

બીજો સલાહકાર ફ્રાંસિસ વૉલસિંગ્હામ હતો. તે ફ્રાંસમાં ને સ્પેઈનમાં ઇંગ્લંડના વકીલ તરીકે કામ કરતો. ધર્મે તે ચુસ્ત પ્યુરિટન હતો.

સ્વભાવે તે એકદમ સ્પષ્ટ વક્તા હતો. તે ધણો પ્રામાણિક હતો. તેનું જસુસ ખાતું ધણું સાફ કામ આપતું. તે ધણી વાર ખોટાં કાવત્રાં કરી પોતાના ને ઇંગ્લંડના શત્રુઓને મ્હાત કરતો. મેઘરિ સ્ટુઅર્ટનો તે કટ્ટો દુશ્મન હતો. કૅથોલિકો ને સ્પેઈન સામે ગમે તે પ્રકારે લડાઈ કરવી, એવો તેનો મત હતો ને રાણીની ખટપટો અને લુચ્ચાઈને તે હમેશાં ધિક્કારતો. તે ઇ. સ. ૧૫૯૦માં મરી ગયો.

ઈલિઝબેથનો ત્રીજો સલાહકાર સર વૉલ્ટર રેલે હતો. તે બ્રાહ્મણ નાવિક, લેખક, મુત્સદ્દી, સૈનિક, સામ્રાજ્યવાદી, પ્રવાસી, મોટો મહત્ત્વાકાંક્ષી, ને ધર્મની બાબતમાં ધણો સહિષ્ણુ ને ખેદરકાર, હતો.

સિવાય લેસ્ટર, બર્લેનો પુત્ર રૉબર્ટ સેસિલ, એસેક્સ, ને સસેક્સ, એ બીજા સલાહકારો હતા.

વાઙ્મય—ઈલિઝબેથના યુગનું સાહિત્ય ઐતિહાસિક અગત્ય ધરાવે છે. તે સાહિત્યના પૂરમાંથી નવા ઇંગ્લંડનો જન્મ થયો. એ સાહિત્ય પ્રગટકીય ને સર્વદેશીય હતું. પહેલાં ઇંગ્લંડમાં અંગ્રેજી ભાષામાં કોઈ ગદ્ય લખતું નહોતું. હવે ગદ્ય નેપથ, બંનેમાં તે સાહિત્ય ખીલવા માંડ્યું. નાટકસાહિત્ય પણ ધણું આગળ આવ્યું. દૂકરે—Hooker—Ecclesiastical Polity જેવું સાફ સાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં આપ્યું સ્પેન્સરે Fairy Queen બહાર પાડ્યું. રેલેએ History of the world લખી. માર્લો અને સિડ્નિ આ યુગના પહેલા લેખકો હતા. શેક્સપિયર, બેન જૉન્સન, બેકન, દૂકર, રેલે, વગેરે રાણીના અમલના પાછલા ભાગમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. તેઓએ જુના જમાનાના વિષયોને એક બાજુ મૂકી તદ્દન નવું સાહિત્ય ઉભું કર્યું કલ્પના, સ્વદેશનું અભિમાન,^૧ સ્વતંત્રતાની* ખુદ્દિ, નવા યુગનો તીવ્ર આવેશ, વગેરે આ વાઙ્મયમાં એકદમ તરી આવે છે. રાજ્યનીતિનો વિષય હજી એમાં મુખ્ય ભાગ તરીકે આવી શક્યો નહોતો.

૧ માર્લો તીમૂર—Tamburlane—કુપરના લખાણમાં એ વખતની અંગ્રેજી અભિલાષાને આવી રીતે જણાવે છે:—

Give me a map; then let me see how much
Is left for me to conquer the world.

*Come, the three corners of the world in arms,
And we shall shock them. None shall make us rue,
If England to itself do rest but true.

Shakespeare

રુટુઅર્થ વંશ

સાતમો હેનરિ

|

માર્ગરેટ = (૧) સ્કૉટલૅન્ડનો રાજા; = (૨) અર્લ ઓફ ઓગસ

થોથો જેમ્સ

|

પાંચમો જેમ્સ

|

મેઘરિ, સ્કૉટ લોકોની રાણી = ડાન્લે

|

સ્કૉટલૅન્ડનો છઠ્ઠો }
ને ઇંગ્લૅન્ડનો પહેલો } જેમ્સ

માર્ગરેટ ડબ્લસ

|

ડાન્લે ચાર્લ્સ

|

એરબેલ્સ
રુટુઅર્થ

ખંડ ૩જો. સ્ટુઅર્ટ વંશ

પ્રકરણ ૭મું

પહેલો જોઈમ્સ, ઇ. સ. ૧૬૦૩-૨૫.

સ્ટુઅર્ટ વંશના અમલની ઉપયોગિતા—સ્ટુઅર્ટ વંશના અમલની ઉપયોગિતા ખાસ નોંધવા જેવી છે. જ્યારે યૂરોપની તમામ પ્રજાઓ ઉપર અનિયંત્રિત રાજ્યતંત્ર ચાલતું હતું ત્યારે ઇંગ્લંડમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે પ્રચંડ તકરારો થઈ અને તે દેશના લોકોએ મહાજનસત્તાક રાજ્ય સ્થાપી સ્વતંત્રતાની લડતમાં યૂરોપમાં પ્રથમ ભાગ લીધો. યૂરોપની પ્રજાઓનો મોટો ભાગ “સ્વતંત્રતા”નું નામ પણ લગભગ ભૂલી ગયો હતો. આ વખતમાં ઇંગ્લંડનું નીંદ્રાચળ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. તે દેશે દરિયાપાર સંસ્થાનો વસાવ્યાં. ઇંગ્લંડનું લડાયક બળ પણ હવે વધારે ધોરણસર ચતુર ગયું. લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી. અંગ્રેજ વાණિય સર્વ-દેશીય થયું. યૂરોપનાં રાજ્યો આ વખતે ત્રીસ વર્ષોના ધામિક વિગ્રહમાં ઉતર્યાં. એ વિગ્રહથી ઇંગ્લંડ અળગ રહ્યું તેથી ત્યાંના લોકો પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રનો પ્રયોગ કરી શક્યા. ક્રોમવેલના વખતમાં ઇંગ્લંડનું મહત્ત્વ યૂરોપમાં વધ્યું; તેના મરણ પછી તે મહત્ત્વ ધણું ઘટી ગયું; તેા પણ ઇ. સ. ૧૬૮૮માં ઇંગ્લંડે પાછું યૂરોપની પરસ્પર ખટપટમાં દરમ્યાન થવા માંડ્યું. એ વખતે માર્લબોરોએ ઇંગ્લંડના લશ્કરને મોટો વિજય અપાવ્યો એટલે ફરીથી યૂરોપનાં રાજ્યોના દરબારોમાં તેનું વજન વધ્યું. લોકોના સામાજિક જીવનમાં પણ ઘણા ફેરફારો થયા. કેળવણી વધી. વિજ્ઞાન-સાયન્સ-નો અભ્યાસ થવા માંડ્યો. રાજ્યકાય પક્ષે ઉભા થયા. (રાજ્ય) નીતિશાસ્ત્ર ને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા—Politics ને International Law—નો ઉદય થયો. રાજ્ય અને પ્રજાના પરસ્પર સંબંધો ઉપર હવે જિહાપોહો થવા લાગ્યા. ઇંગ્લંડ ને સ્કૉટલૅન્ડ એક થયાં. જુની અમીરાત નાશ પામી હતી; નવી અમીરાતમાં હરરોજ નવા માણસોને દાખલ કરવામાં આવતા. પહેલાં દેશના અમીરઉમરાવો કોટકિલાઓ સમૃદ્ધ રાખતા;

હવે રાજા ને અમીરો વચ્ચે સમાધાની થઈ ગઈ હતી; યુદ્ધકળા ફરી ગઈ. તેથી કોટકિલાઓનો જમાનો ચાલ્યો ગયો. મોટાં મોટાં ખેતરોની ખેડ કરવાનો જમાનો પણ હવે ધીમે ધીમે અસ્ત થવા લાગ્યો. ખેતરોની આસપાસ વાડો બાંધી લઈ, તેને શિકારનાં ક્ષેત્રો બનાવવામાં આવ્યાં. શહેરોની ઉપયોગિતા વધવા લાગી. લોકો પંસાદાર થયા એટલે તેમનો શોખ પણ વધ્યો.

સ્પેઈનનાં દરિયાઈ જળ ને સામ્રાજ્ય હવે નાશ પામ્યાં. તે રાજ્ય ખીણ પંક્તિ ઉપર આવી ગયું. તેને બદલે ફ્રાંસ હવે આગળ આવ્યું. સ્પેઈનના દરિયાઈ જળને તોડવામાં હોલંડ ને ઈંગ્લંડ મુખ્ય હતાં. તેથી સ્પેઈનના દરિયાઈ સામ્રાજ્યની હુલોડો ભાગ પાડવામાં વલંદાઓ અને અંગ્રેજો મુખ્ય થયા. ફ્રાંસ પણ એ દરીદ્રાઈમાં ઉતર્યું. જર્મનિનાં નાનાં રાજ્યો હવે આગળ આવવા માંડ્યાં. ઇટલિ ઉપરનો સ્પેઈનનો અંકુશ નાબુદ થયો. તેને બદલે ઓસ્ટ્રિયા તે દેશમાં સત્તાવાન થયું. હોલંડ સ્વતંત્ર રાજ્ય થઈ ગયું હતું. સ્વિડન ને રશિયા હવે યૂરોપની રાજ્યખટપટમાં ભાગ લેતાં થયાં. આવી રીતે આ યુગમાં ઘણી ક્રાંતિ-ક્રાંતિ લડીકનો પ્રકાશમાં આવી.

પોર્ટુગલ જોહન્સ, ઇ. સ. ૧૬૦૩-૨૫. “ખેસતો રાજા”—
ઇલિઝબેથ મરી ગઈ ત્યારે મંત્રિમંડળે સ્કોટલેન્ડના રાજા છઠા જોહન્સને ઈંગ્લંડ ખોલાવ્યો ને પાર્લમેંટે તેને ઈંગ્લંડનો રાજા બનાવ્યો. નવો રાજા ભર જુવાનીમાં હતો—તેની ઉંમર ૩૭ વર્ષની હતી. તે હોશિયાર ઘોડેસવાર, ચુંનંદો શિકારી, દારૂનો શોખીન પણ દારૂડીઓ તો નહિ જ, મસ્કરો, સબ્ય, મીલનસાર અને વિદ્વાન હતો. સ્કોટલેન્ડમાં તેણે કથોલિકોને ને પ્રોટેસ્ટંટોને, ને પોતાના અમીરોને ને પ્રધાનોને અંદર અંદર લડાવી મારી આપખુદ સત્તા સ્થાપી હતી. ઈંગ્લંડમાં પણ એવી જ સત્તા સ્થાપવાનો એનો ઇશદો હતો. ઈંગ્લંડના લોકોને તે ચહાતો. તેમના ઉપર તે ન્યાયથી રાજ્ય કરવા ઇચ્છતો હતો. તકરારો તેને ગમતી નહિ. ધર્મની ફરી

આપ્તમાં તેને ઝનુન કદિ પસંદ પડતું નહિ. પણ જેઈમ્સ આળસુ, નબળો અને ઉડાઉ રાજા હતો. ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રનો કે કાયદાઓનો કે લોકોના સ્વભાવનો તેને જરા પણ અનુભવ નહોતો. જે લોકો તેને પ્રસન્ન રાખી શકતા તેમની શીખવણીથી તે આડે માર્ગે ચાલ્યો જતો. તેનામાં જરા પણ સિપાઈગીરી નહોતી. પોતાના જેટલું ડહાપણ કોઈનામાં નથી એમ તે માનતો. તે બીકણ હતો. તેનામાં સ્વમાનની ભાવના બીજકુલ નહોતી. કારભારની ઝીણી આપ્તો જોતાં તેને આવડતું નહિ. તે બાહોશ માણસોની પરીક્ષા કરી શકતો નહિ. મોટા મુત્સ-દીઓની રાજકારણની અથવા વિદ્વાન

જેઈમ્સ પહેલો

લેખકોની ઉમદી ભાવનાઓની તેને કાંઈ કિંમત નહોતી. પરિણામે રૅયે, એકન, ને ઇલિઅટ જેવા ધુરંધર પુરુષોની સલાહ માન્ય ન કરતાં તેણે કારભારમાં કાર-Carr અને Villiers-જેવા રાજપુરુષોને મોખરે આણ્યા.

જેઈમ્સ તાજની અનિયંત્રિત સત્તામાં જખરદસ્ત માનનારો હતો. વળી તે એમ માનતો કે આ સત્તા ઈશ્વરદત્ત સત્તા - Divine right of kings-છે એ કારણથી રાજાની વિરુદ્ધ કોઈ પણ આચરણને તે રાજદોહ અને ધર્મદોહ ગણતો. તેણે પોતે આ વિષય ઉપર The true Law of Free Monarchies, Premonition To monarchs, Basilicon Doron, પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. તે એમ માનતો કે તાજની અનિયંત્રિત સત્તાને અંકુશમાં રાખવાનો અધિકાર કોઈ પણ સંસ્થાને હોવો જોઈએ નહિ, -રામના પોપને નહિ, તેમ ચર્ચના પાદરીઓને પણ નહિ. જેમ જેમ ઉમર વધતી ગઈ તેમ તેમ નવા રાજાની આ તમામ નબળાઈઓ પણ વધારે ને વધારે સખ્ત થતી ગઈ. પરિણામે જેઈમ્સનો અમલ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો. પણ ઘણી વાર જેઈમ્સને અન્યાય કરવામાં આવે

છે. જેમ્સને નાનપણમાં એવું શીખવવામાં આવ્યું હતું કે રાજ્યતંત્ર પ્રજામાન્ય હોવું જોઈએ અને તે ઉપર પ્રજાનો અંકુશ રહેવો જોઈએ. રાજા તો પ્રજાનો નોકર છે એમ તેનો શિક્ષક તેને વારંવાર કહેતો. પણ સ્કોટલેન્ડમાં જુદા જુદા પક્ષો અંદર અંદર લડી મરતા હતા તેથી આ સૂત્ર જેમ્સના અમલને અનુકૂળ પડ્યું નહિ. ઉપર કહ્યું તેમ તેણે તે દેશમાં રાજાની આપખુદ સત્તા સ્થાપી. જ્યારે તે ઇંગ્લેન્ડનો રાજા થયો ત્યારે પણ તેણે એ રાજ્યનીતિ ચાલુ રાખી. જેમ્સને રાજાની સત્તા બે પક્ષો સામે સાબુત કરવી હતી, એક તો પાર્લામેન્ટ સામે, ને બીજું, પ્યુરિટનો સામે, જેમ્સના અમલ દરમ્યાન યુરોપમાં ધણા લોકો એવો ઉપદેશ કરતા હતા કે રાજાની સત્તા અંકુશમાં રહેવી જોઈએ અને લુગ્ગા ને હરામખોર રાજાને પ્રજા બંડ કરીને પણ પદબ્રજ કરી શકે છે ને મારી શકે છે પણ ખરી. જેમ્સે આ સિદ્ધાંતને નિરર્થક કરવા પહેલેથી જ નિર્ણય કરી રાખ્યો હતો અને તેનો આખો અમલ તે નિર્ણયને સિદ્ધ કરવામાં ગયો એમ કહીએ તો જરા પણ અયોગ્ય કહેવાશે નહિ. ઉપરાંત આપણે એટલું પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે જેમ્સ ઝંતુની, ફૂર, કે જુલમી રાજા નહોતો.

જેમ્સનો યુરોપનાં રાજ્યો સાથેના વ્યવહાર:—જેમ્સે ગાદીએ બેઠા પછી સ્પેઈન સાથે સુલેહ કરી. ઇંગ્લેન્ડને આ સુલેહથી ખાસ ફાયદો થયો નહિ. જેમ્સનો વિચાર પોતાના મોટા પુત્ર હેન્રિનું લગ્ન સ્પેઈનના રાજા ફિલિપની કુંવરી સાથે કરવું હતું પણ કુંવર પોતે વિરુદ્ધ પડ્યો, કારણ કે કુંવરી ધર્મે કૅથોલિક હતી. જ્યાં સુધી રૉબર્ટ સેસિલ અથવા અર્લ ઑફ સેલિસખ્યુરિ સત્તા ઉપર હતો ત્યાં સુધી તો તેણે પોતાના બાપ બલેનું ધોરણ કાયમ રાખ્યું. પણ તે ઇ. સ. ૧૬૧૧માં મરી ગયો. તેના પછી કાર, ને બર્કિંગહામ સત્તા ઉપર આવ્યા. બર્કિંગહામે જેમ્સના વિચારને નમતું આપ્યું. સ્પેઈન સાથે મિત્રતા કરવા માટે હવે તનતોડ મહેનત કરવામાં આવી. કુંવર હેન્રિ ઇ. સ. ૧૬૧૨માં મરી ગયો તેથી નાના કુંવર ચાર્લ્સનો વિવાહ સ્પેઈનની કુંવરી Infanta—સાથે કરવા માટે મસલતો ચાલવા માંડી. દરમ્યાન ઇ. સ. ૧૬૧૮માં

બોહિમિઆના પ્રોટેસ્ટંટ ઍપરર મેથિઆસ સામા ઉઠ્યા. તેમને ઇલેક્ટર પેલેટિન ફ્રેડરિક—Elector Palatine, Frederick—ની મદદ મળી; ફ્રેડરિક બોહિમિઆનો રાજા થયો. સ્પેઇને ઑસ્ટ્રિઆનો પક્ષ લીધો ને ફ્રેડરિકના મુલક ઉપર લશ્કર ઉતાર્યું. ફ્રેડરિકના પક્ષમાં જર્મનિના લગભગ તમામ પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યકર્તાઓ ને પ્રોટેસ્ટંટ સ્વિડન પણ બળ્યાં. ફ્રાંસે પ્રોટેસ્ટંટોને મદદ આપી. આવી રીતે યુરોપમાં ત્રીસ વર્ષોનો મોટો ધાર્મિક વિગ્રહ શરૂ થયો, ઇ. સ. ૧૬૧૮-૪૮. ફ્રેડરિક જેમ્સનો જમાઈ થતો હતો ને વળી પ્રોટેસ્ટંટ હતો, તેથી ઇંગ્લંડના લોકો તેને મદદ કરવા ઉત્સુક હતા. પણ જેમ્સને સ્પેઇન સાથે મૈત્રી કરી યુરોપમાં દરમ્યાન થઈ, યુદ્ધ અટકાવી પોતાના જમાઈને ગાદી પાછી અપાવવી હતી. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા પાટવી કુંવર ચાર્લ્સ ને મુખ્ય પ્રધાન બર્કિંગહામ માડ્રિડ ગયા, પણ સ્પેઇનનો રાજા ને તેના વડીલો તો જેમ્સને, તેના પુત્રને, ને પ્રધાનને, માત્ર બનાવતા હતા. તેથી હતાશ થઈ બંને જણા ઇંગ્લંડ પાછા આવ્યા. હવે જેમ્સે ચાર્લ્સનું લગ્ન ફ્રેંચ કુંવરી Henrietta Mary સાથે કરવા ધામધુમ કરવા માંડી ને તે માટેની સંધિ ઉપર તેણે સહી પણ કરી, ઇ. સ. ૧૬૨૪. એ વખતે તેણે સ્વિડન, હોલંડ ને ડેન્માર્ક સાથે સંધિઓ કરવા મહેનત કરી. પણ ઇ. સ. ૧૬૨૫માં તે મરી ગયો એટલે એ મસલતોનું ફ્રેંચ-યુરોપના કૅથૉલિકો સામે લડાઈ-પુત્ર પહેલા ચાર્લ્સના અમલનાં પહેલાં વર્ષોમાં સ્પષ્ટ દેખાયું. આવી રીતે જેમ્સના અમલ દરમ્યાન ઈલિઝબેથે નક્કી કરી રાખેલી રાજ્યનીતિનો ભાગ કરવામાં આવ્યો.

જેમ્સ, પ્યુરિટનો, ને કૅથૉલિકો—જેમ્સ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એક હજાર પ્યુરિટનોએ તેને સમાધાની માટે અરજી કરી. (તે Millenary Petition કહેવાય છે.) રાજા કૅથૉલિકો અને પ્યુરિટનો વિરુદ્ધ હતો પણ તેને પ્યુરિટનો સાથે સમાધાની કરવાનો વિચાર હતો. તે ગાદીએ આવ્યો કે તુરત તેની સામાં બે કાવતરાં થયાં—એક નાનું કાવતરું—Bye plot ને બીજું મોટું કાવતરું—Main plot. બંનેમાં કૅથૉલિકો સંડોવાયેલા હતા પણ કાવતરાંના આગેવાનો પકડાઈ ગયા.

ઇ. સ. ૧૬૧૬માં રેલે અમેરિકા ગયો. તેણે રાજને એવી આશા આપી હતી કે તે ખંડમાં સોનારૂપાની ખાણોવાળો એક નવો મુલક પોતે શોધી લાવશે ને સ્પેઇન સાથે પોતે લડશે નહિ. પણ એ સાહસમાં કાંઈ વળ્યું નહિ. ઉલટું, રેલેએ સ્પેઇન સામે યુદ્ધ કર્યું. તેથી જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું ને તેને દેહાંતદંડ આપવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૧૮. (મોટા કાવતરામાં રેલે પોતે સામેલ હોય એવો શક ગયો. રેલેને પ્રથમ દેહાંતદંડની શિક્ષા આપવામાં આવી પણ પછી તેને તો મારી મળી) પણ આ કાવતરાંથી રાજ ખીનો નહિ તેણે ધાર્મિક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવા હંમ્પટન કોર્ટમાં એક પરિષદ—Conference બોલાવી, ૧૬૦૪. રાજ પોતે તેનો પ્રમુખ બન્યો પણ એ પરિષદ કશા નિર્ણય ઉપર આવી નહિ. ઉલટું, કોન્વોકેશને પ્યુરિટનો સામે કેટલાક સખ્ત કાયદાઓ કર્યા. પાર્લમેંટમાં પ્યુરિટન પક્ષ બળવાન હતો. પણ રાજની સત્તા સામે ઉભા રહેવાની સત્તા હજી તેમાં આવી નહોતી. કેથોલિકો સામે કોન્વોકેશને અને પાર્લમેંટે સખ્ત કાયદાઓ કર્યા તેથી રૉબર્ટ(Catesby) કેમ્પ્ટિસૂપ્લિ નામના માણસે પાર્લમેંટને, રાજને, તેના પ્રધાનોને ને સલાહકારોને મારી નાંખવા માટે એક ભયંકર કાવતરું રચ્યું. ગાઈડો ફૉક્સ—Guido Fauxe નામનો એક સ્પેઇનના લશ્કરમાં તાલીમ લીધેલો અંગ્રેજ ને ખીજા કેટલાએક માણસો તેમાં સામેલ થયા. તેઓએ પાર્લમેંટના મકાન પાસે એક ઘર બાંડે લીધું ને તેમાં દાડૂ ભર્યો. તેમનો સંકેત એવો હતો કે જે દિવસે પાર્લમેંટ પહેલી વાર મળે તે જ દિવસે ભોંયરામાંના દાડૂને સળગાવવો, ને તેથી પાર્લમેંટના મકાનને જમીનદોસ્ત કરવું,—તે સાથે જ રાજ, સભાસદો ને પ્રધાનો પણ દબાઈ જવાના—આખા દેશમાં કેથોલિકોનું એક મોટું ખંડ ઉભું કરાવવું ને પોપ તથા સ્પેઇનના રાજની મદદથી ઇંગ્લંડમાં કેથોલિક સત્તા સ્થાપવી. પણ કાવતરું પકડાઈ ગયું, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૬૦૫. આગેવાનોને ફાંસી દેવામાં આવી. આ કાવતરું Gunpowder Plot કહેવાય છે.*

*Courage, cold as steel, self-sacrifice, untainted by jealousy or ambition, readiness when all was lost to endure all, raised the Plot into a story of which the ungarished facts

ઉપલા કાવતરાથી પાર્લમેંટે રોમન કૅથોલિકો સામે વિશેષ સખ્ત ઇલાજો લીધા ને તેઓ ઇંગ્લંડમાં સુખી ને વફાદાર પ્રજાજન તરીકે રહી શકે એ ઘણું મુશ્કેલ થઈ ગયું. જેઠમ્સ પોતે આ સખ્ત કાયદાઓનો અમલ થયો જોવા ઇચ્છતો નહોતો એટલે જ કૅથોલિકો ઝાઝા હેરાન થયા નહિ, કારણ કે તે લોકોની સંખ્યા જુજ હતી ને તેઓ બધા જેઠમ્સની સત્તાનો તિરસ્કાર કરતા નહોતા.

પ્યુરિટનોની સાથે રાજ સમાધાન કરી શક્યો નહિ તેથી તેઓ હવે સામા થયા અને એક બળવાન પક્ષ જમાવીને તેમણે રાજ સામે પ્રચંડ તકરારો શરૂ કરી. રાજ અને પ્યુરિટનો વચ્ચેનો મતભેદ સમગ્ર રાજ્યતંત્રના સિદ્ધાંતો સંબંધીનો હતો.*

કૅથોલિકો સામે કાયદાઓનો અમલ ઇ. સ. ૧૬૧૯ સૂધીજ સખ્ત રીતે થઈ શક્યો. ત્યાર પછી જેઠમ્સે સ્પેઈન સાથે મૈત્રી કરવાની રાજ્યનીતિ સ્વીકારી, એટલે ઇંગ્લંડના કૅથોલિકોને સતાવવાનું તેણે માંડી વાળ્યું. સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજાઓ અને કૅથોલિકો વચ્ચે સહાનુભૂતિનો જમાનો આ વખતથી શરૂ થયો.

જેઠમ્સ ને પાર્લમેન્ટ—ઈલિઝબેથનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં હાઉસ ઓફ કોમન્સના સભાસદો રાણીના કારભારનાં કેટલાએક કૃત્યો સામે થયા હતા તે આપણે ઉપર જોયું. આ સભામાં પ્યુરિટનોની સારી સંખ્યા હતી. સભાસદો શહેરના ને ગામડાંઓના હોઈ લંડનથી અજાણ્યા હતા અને રાજના માનચાંદને માટે કે જગ્યાએ લેવા માટે તેમને ઝાઝી આકાંક્ષા

might well be read by those of every faith, not with shame or anger, but with enlarged admiration and pity for the things which men can do.

England under the Stuarts by Charles Trevelyan, P. 93.

* હેમ્પ્ટન ફોર્ટની પરિષદ બરખાસ્ત કરતી વેળા રાજ બોલ્યો:—It is my aphorism, “no bishop, no king” If you aim at a Scottish presbytery, it agreeth as well with monarchy as God and the Devil. Then Jack and Tom and Will and Dick shall meet and censure me and my council and all our Proceedings.”

નહોતી. તેથી તેઓ સ્વતંત્ર રહી શકતા. રાજાને પૈસા આપવાની બાબતમાં તેઓ એકદમ મક્કમ હતા. અલબત્ત, તે વખતની પાર્લમેન્ટમાં કારભારની વીગતો જોવાની શક્તિ નહોતી; પણ તેના સભાસદોમાં ખાસ અબજ્જ શક્તિ હતી. તેઓ પ્રજાના હક્કો ને અધિકારોનું રક્ષણ કરવા જનમાલ કુરબાન કરવા પણ તૈયાર હતા, હવે તેમનામાં પ્યુરિટન પંથનું ઝનુન આવી ગયું હતું. યૂરોપની લોકનિયુક્ત સભાઓ નાશ પામી હતી તે વાતથી તેઓ અબજ્જા નહોતા; એ કારણથી તો તેઓ પોતાના અધિકારો કાયમ રાખવા વધારે કટિબંધ થયા.

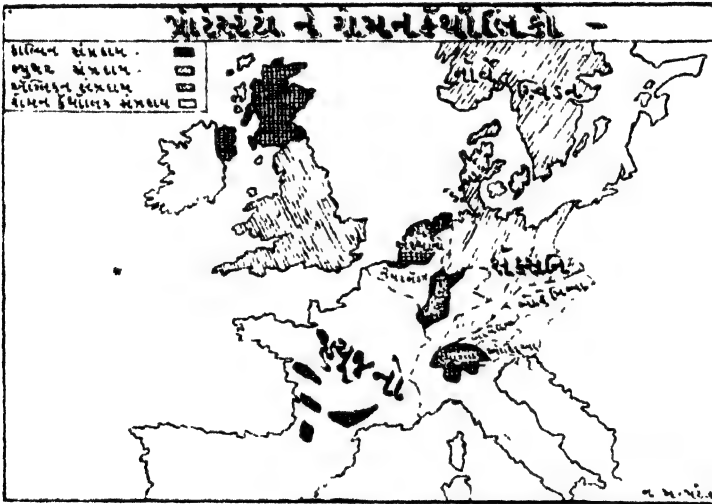
જેમ્સની પહેલી પાર્લમેન્ટ છ વર્ષ સૂધી બેઠી, ઇ. સ. ૧૬૦૩-૧૬૧૦. તે પાર્લમેન્ટે પ્યુરિટનો સામે ને કૅથોલિકો સામે સખ્ત કાયદાઓ કર્યા. જેમ્સનો ને તેના સલાહકારોનો વિચાર એવો હતો કે ઈંગ્લંડ ને સ્કોટલેન્ડ એક થાય, રાજ્યની નાણાંની સ્થિતિ સુધરે અને દેશનું લશ્કરી ને દરિયાઈ બળ વ્યવસ્થામાં આવે. આ વિચારો ધણા ઉમદા હતા. પણ પાર્લમેન્ટને તેમનો વિશ્વાસ નહોતો તેથી તે વિચારો બર આવ્યા નહિ. વળી જેમ્સ જુના ધોરણ મુજબ દસ્તૂરો કાઢી કારભાર કરતો. ટ્યૂડરો પણ તેમ કરતા પણ હવે વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઈ હતી. નીકાસઆયાત ઉપરની જગાતની પેદાશમાંથી જેમ્સે નાણું ભેગું કરવા માંડ્યું. પાર્લમેન્ટે પ્રજાની પાસેથી પોતાની સંમતિ વિના પૈસા કાઢવાની આ નવી યુક્તિ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો, જે કે અદાલતોએ તો એવો ઠરાવ આપ્યો કે રાજાને આવો હક્ક છે. જેમ્સે પાર્લમેન્ટના વિવાદ કરવાના હક્કો વિષે વાંધો ઉઠાવ્યો. આ મતભેદ તીવ્ર થતો ગયો.*

જેમ્સ પાર્લમેન્ટના વિરોધથી કંટાળી ગયો. તેથી તેણે આ પહેલી પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૬૧૧. પણ જેમ્સને પૈસાની જરૂર તો પડતી જ. તેથી ઇ. સ. ૧૬૧૪માં તેણે પાર્લમેન્ટને

---

* “The prerogatives of princes may easily and do daily grow; the privileges of the subject are for the most part at an everlasting stand. They may be by good providence and care preserved, but being once lost are not recovered but with much disquiet.” પાર્લમેન્ટની એક ક્ષમાપત્રિકા-Apology-૭૫૨થી.

બોલાવી. પણ સભાસદો ટીકાખોર બનતાં રાજ્યએ તે પાર્લમેન્ટને પણ તુરત જ બરખાસ્ત કરી, જુન. ઇ. સ. ૧૬૧૪. આ પાર્લમેન્ટે કોઈ કાયદો ધડ્યો નહિ તેથી તે Addied Parliament કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૬૧૮માં યૂરોપમાં ત્રીસ વર્ષોનો ધાર્મિક વિચલ શરૂ થયો. જેઠમ્સનો જમાઈ ફ્રેડરિક પોતાનો મુલક ખોઈ બેઠો. ઇંગ્લંડના લોકો જર્મનિના પ્રોટેસ્ટન્ટને મદદ કરવા તૈયાર થયા. જેઠમ્સને નાણા-બીડ તો રોજ નડતી હતી. તેથી વળી ઇ. સ. ૧૬૨૧ના જાન્યુવારિ માસમાં તેણે પાર્લમેન્ટ બોલાવી. આ પાર્લમેન્ટે રાજ્યએ જે એકલુથ્યુ વેપારના ઇન્જિરાઓ—Monopolies—આપ્યા હતા તેની સામે પોકાર ઉઠાવ્યો ને સ્પેઈન સામે લડાઈ જાહેર કરવા રાજ્યને વિનતિ કરી.

આ વિરોધથી કંટાળી રાજ્યએ એ પાર્લમેન્ટને પણ રજા આપી, જાન્યુઆરિ. ઇ. સ. ૧૬૨૨. ઇ. સ. ૧૬૨૩માં જેઠમ્સે સ્પેઈન સાથેનો વ્યવહાર બંધ કર્યો ને તે દેશ સામે લડાઈ જાહેર કરવાનો વિચાર રાખ્યો. તેથી તેણે પોતાના અમલની છેલ્લી પાર્લમેન્ટ ઇ. સ. ૧૬૨૪ના ફેબ્રુઆરિમાં બોલાવી. તે નવેમ્બર સુધી જ બેઠી. ઇ. સ. ૧૬૨૫ના માર્ચમાં જેઠમ્સ

મરી ગયો. આવી રીતે જેઠમ્સના વખતમાં પાર્લમેંટે (૧) ધર્મની બાબતોમાં (૨) પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં (૩) દેશની નાણાસ્થિતિમાં ને (૪) પોતાના અધિકારોની બાબતમાં રાજની વિરુદ્ધ ખુલ્લી રીતે તકરારો કરવાનું ને તે બધા કિસ્સાઓ ઉપર પોતાનો અંકુશ રહે તેવી રીતે વર્તન રાખવાનું શરૂ કર્યું. એ મતભેદ ચાહ્સના વખતમાં ઘણો તીવ્ર બન્યો.

જેઠમ્સનો આપખુદ કારભાર. તેના મુખ્ય સલાહકારો—
 ઇ. સ. ૧૬૧૧ની સાલથી જેઠમ્સે પાર્લમેંટ વિના રાજ્ય કર્યું એમ કહીએ તો ચાલે. તે વખતમાં રૉબર્ટ સેસિલ, અર્લ ઓફ સેલિસપ્યુરિ, મરી ગયો એટલે બાહોશ લોકો કારભારથી અળગ રહ્યા. ખુશામતખોર અને લાંચ રૂશવત આપી મોટા હોદ્દાઓ મેળવનારાઓ હવે આગળ આવ્યા. વિખ્યાત લેખક ફ્રાંસિસ બેકન, તે ધારાશાસ્ત્રી કોક, એ આ વખતે મોટા હોદ્દાઓ ઉપર આવ્યા. બેકન સેલિસિટર, એટોર્ની જનરલ ને ચેન્સેલર થયો. તેનાં લખાણો— ખાસ કરીને *Advancement of Learning, Essays* અને *Henry VII*, હજુ પણ આદર્ષક છે. પણ તે લાલચુ, ખુશામતખોર અને રાજના હક્કોનો હિમાયતી હતો. બીજો સલાહકાર સર રૉબર્ટ કાર, *Chancery*—અર્થ ઓફ ચેન્સેસ્ટર અથવા સોમસેટ, હતો. તે અને તેની સ્ત્રી એક ખુનના કિસ્સામાં સામેલ થયાં. તેથી ઇ. સ. ૧૬૧૬માં તેને બરતરફ કરવામાં આવ્યો. હવે બ્યોર્ન વિલિયમ્સ Villiers, પાછળથી Duke of Buckingham, રાજનો મુખ્ય સલાહકાર થયો, ઇ. સ. ૧૬૧૬. x રાજના મરણ સુધી બધો કારભાર તેના હાથમાં હતો.

ઇંગ્લંડ, આયર્લેંડ ને અમેરિકા:—જેઠમ્સના વખતમાં આયર્લેંડના અલ્સ્ટરના પરગણામાં ઇંગ્લંડના ને સ્કૉટલેંડના માણસોના વસવાટ કરવામાં આવ્યો. અમેરિકામાં વર્જિનિયાનું સંસ્થાન વસ્યું. ઇંગ્લંડની સરકારના જીલમથી કંટાળી કેટલાએક સુસ્ત પ્યુરિટનો હોલેંડમાં ગયા હતા.

*બેકન કહેતો કે Judges are lions under the throne; પણ કોક Coke કહેતો કે Judges are umpires between king and subject.

x રાજનો તે એટલો બધો માનીતો હતો કે એક વખત તે આમ પણ બોલી ગયો—Christ had his John and I have my George.

ત્યાં તેમણે પોતાના ધર્મનો અચાવ કરવા ખાતર અમેરિકામાં જઈ વસવાનો નિર્ણય કર્યો. તેથી ઇ. સ. ૧૬૨૦માં ૧૨૦ જણાં *Mayflower* નામના વહાણમાં એસી અમેરિકા જવા ઉપડી ગયાં. ત્યાં તેઓએ ન્યૂ ઇંગ્લંડ વસાવ્યું. આ લોકો *Pilgrim Fathers* કહેવાય છે. ધીમે ધીમે તેમની સંખ્યામાં વધારો થયો કાળક્રમે તેમના વંશજોએ અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો—*The United States of America*—રચાવ્યાં.

શેઠ્ઠસપિઅર—ઇંગ્લંડના સાહિત્યના વિકાસનો ઉદ્દેશ્ય આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ. શેઠ્ઠસપિઅર જેમ્સના વખતમાં પોતાની અપ્રતિમ પ્રતિભાનો સ્વાદ ઇંગ્લંડને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૧૧માં તે નિવૃત્ત થયો તે ઇ. સ. ૧૬૧૬માં મરી ગયો.

પ્રકરણ ૮મું

પહેલો ચાર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૬૨૫-૪૯.

પહેલો ચાર્લ્સ. પચીસ વર્ષની ઉમરે ચાર્લ્સ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો. તે શરીરે મજબૂત, દેખાવે સુંદર અને રૂબારૂ, ચાલચલગણે એકદમ નિષ્કલક. શર, હિંમતવાન, ધર્મનિષ્ઠ, ઉદ્યમી, સાહિત્ય ને કળાનો શોખીન, અને મિત્રો તરફ ઉદાર અને વફાદાર હતો. પણ તેનામાં દુરદર્શિત્વ નહોતું. પોતાના રાજ્યકીય વિચારો ઉપર તેને અનન્ય નિષ્ઠા હતી. દેશની ખરી સ્થિતિનું તેને બાન નહોતું. ખીજની સાથેનો મતભેદ તે સમજી શકતો નહિ. આંખ માનેલો ને તેણે એક દિવસથી શીખવેલો અનિયંત્રિત સત્તાનો સિદ્ધાંત ચાર્લ્સના મગજમાં સર્જી રીતે ઊંડો પેસી ગયો હતો. તે ખીજ સિદ્ધાંતો માટે જરા પણ પરવા કરતો નહિ. પોતાના કરતાં બાહ્યશ માણસને શોધી કાઢતાં તેને આવડતું નહિ. જે માણસોને તેણે પોતાના સલાહકારો તરીકે રોક્યા તે માણસો મુત્સદ્દીઓ કે અનુભવી કારભારીઓ તરીકે આગળ આવ્યા નહોતા; તેમના ઉપર રાજાને અંગત મોહ હોવાથી જ તેઓ તેના પ્રધાનો કે સલાહકારો થઈ શક્યા હતા. વિકટ પરિસ્થિતિથી ખચી જવા તે મોટાં મોટાં વચનો આપતો પણ પછી તેમાંનો એક શબ્દ પણ તે પાળતો નહિ. ફ્રાંસમાં ને સ્પેઇનમાં તેણે તાજની અનિયંત્રિત સત્તા જોઈ હતી; યૂરોપમાં

એ વેળા ક્યાંય પણ પ્રજના પ્રતિનિધિઓનું મંડળ તાજ ઉપર કોઈ અધિકાર ભોગવતું નહોતું. તેની રાષ્ટ્રી કેથોલિક હતી. સાધારણ સંજોગોમાં ચાર્લ્સ વગર મુશ્કેલીએ રાજ્ય કરી ગયો હોત; પણ જ્યારે તે તખ્ત ઉપર આવ્યો ત્યારે રાજનાં ને પ્રજનાં મન વિખુટાં પડી ગયાં હતાં. અર્થમાં એ ધણા બળવાન પક્ષો થઈ ગયા હતા. પાર્લમેંટ પોતાના જુના અધિકારો સાબુત કરવા માંગતી હતી રાજને એ હક્કોને નિરર્થક કરવા હતા. ધર્મનો ઝગડો હવે તીવ્ર થઈ ગયો હતો ને તેના કેટલાક આગેવાનો રાજની સત્તાનો દુરુપયોગ કરી પોતાના પક્ષનો સ્વાર્થ સાધવા માંગતા હતા. ચાર્લ્સ પ્યુરિટનોનો વિરોધી હતો. વળી તાજની સત્તા ઉપર પાર્લમેંટનો અંકુશ હોઈ શકે નહિ એ માન્યતા તે ધરાવતો હતો. તેથી આ બંને પક્ષો એક થઈ ગયા. પ્યુરિટનો ને પાર્લમેંટના પક્ષકારો સામા થયા.* પરિણામે, પરસ્પર વિચ્છેદ થયો, રાજના શત્રુઓના પક્ષની ફત્તેહ થઈ, ને રાજનો પોતાનો શિરચ્છેદ થયો. પહેલા ચાર્લ્સના અમલનો આ ભાગ ભયાનક કહી શકાય.

ગાદીએ આવ્યા પછી તુરત ચાર્લ્સ ફ્રેંચ રાજની બેન હેન્રિએટા મેરાઆને પરણ્યો. લગ્ન વખતે તો ને સત્તર વર્ષની બાળા હતી પણ જેમ જેમ તે મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ ચાર્લ્સ તેના મોહબ્બતમાં વધારે ને વધારે ફસાતો ગયો ને રાષ્ટ્રી કેથોલિક તથા નિરંકુશ સત્તામાં માનનારી હોવાથી ચાર્લ્સ એક પછી એક વધારે ને વધારે ભૂલો કરતો ગયો.

*Sacred things and secular became one interest. Civil politics and ecclesiastical grew to be the same. Tonnage and poundage and predestination, shipmoney and election, habeas corpus and justification by faith, all fell into line.

John Morley's *Cromwell*, P. 61

ચાર્લ્સના અમલનો ને તે પછીના બંડખોરોના અમલનો ઇતિહાસ ક્વેરંટન, મેકડોલ, ગાર્ડિનર, હોર્સિસન, કાર્લાઈલ, ટ્રેવિલિયન, મૅટિગ્યુ, વચ્ચે લેખકોનાં જુદાં જુદાં લખાણોમાં મળી શકે છે ને તે વાંચવા માટે લેખક દરેક શિક્ષકને આગ્રહ કરે છે. ઇંગ્લંડના સમસ્ત ઇતિહાસમાં આ વિભાગ સૌથી વધારે રસિક ને ખાસ બોધપ્રદ લાગે છે. આ જ કારણથી આ પુસ્તકમાં તે વિભાગ વિષે ખાસ આવશ્યક હોવાથી વધારે પ્રમાણમાં ટાંકવામાં આવ્યા છે. મોર્લી પોતે લખે છે:—

We go wrong in political judgment if we leave out rivalries, heart-burnings, personalities, even among leading

અહિંગ્હામનો કારભાર—ચાલ્સે પોતાના આપના ખાસ સલાહકાર અહિંગ્હામને રાજ્યની મુખ્ય જગ્યા ઉપર કાયમ રાખ્યો તેણે સ્પેઇન ને ફ્રાંસ સામેની લડાઈઓમાં ધણી નાદારી બતાવી. તેનો વિચાર એવો હતો કે ઇંગ્લંડને લડાઈમાં ઉતારી પાર્લમેંટ પાસે પોતાની બાહોશી કબૂલ કરાવવી ને એક મોટા મુત્સદ્દીની કીર્તિ પોતાની પાછળ મૂકતા જવું. તે તદ્દન પાર્લમેંટ વિરુદ્ધ નહોતો. પણ પાર્લમેંટ જ્યારે તેની વિરુદ્ધ પડી ત્યારે તેને રજા આપવા સિવાય બીજો કશો ઉપાય નહોતો. લોકો પાસેથી તેણે પરાણે નાણું કઢાવ્યું. તે નાણું ઉધરાવવા માટે ખાસ અમલદારો આખા દેશમાં ફરતા. પોતે ઉભા કરેલા લશ્કરને ખોરાકી પહોંચાડવા માટે તેણે સિપાઈઓને ખાનગી ઘરોમાં રહેવા મોકલી દીધા. દેશમાં લશ્કરી કાયદો ચાલવા મંડ્યો. ઇંગ્લંડ ઉપર આવી રીતે અમલ કરવાની રાજ્યનીતિમાં અહિંગ્હામ ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિયા, ને સ્પેઇનનું અનુકરણ કરતો હતો. પણ તેમાં તેણે ભૂલ કરી, કારણ કે ઇંગ્લંડના લોકોનો સ્વભાવ યૂરોપના લોકોના સ્વભાવથી ઘણો જ જુદો હતો. આ કારણથી તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૮માં ફેલ્ટન નામના એક અંગ્રેજ લશ્કરી અમલદારે તેનું ખુન કર્યું. ઇંગ્લંડના લોકો એ વેળા ખુશખુશ થઈ ગયા.†

men and great men. History is apt to smooth out these rugosities; hero-worship may smooth them out; time hides them; but they do their work. Less trace of personal jealousy or cabals is to be found in the English rebellion than in almost any other revolutionary movement in Europe, and Cromwell himself was free from these disfigurements of public life.

P. 480, op. cit.

†Awake, sad Britain, and advance at last
Thy drooping head; let all thy sorrows past
Be drowned and sunk with their own tears, and now,
Overlook thy foes with a triumphant brow.
Thy foe, Spain's agent, Holland's bane, Rome's friend,
By a victorious hand received his end.
Live ever Felton, that hast turned to dust
Treason, ambition, murder, pride, and lust.

ચાલ્સના અમલની પાર્લમેંટો—યૂરોપમાં ઇંગ્લંડ દરમ્યાન થયું હતું તેથી રાજને પૈસાની જરૂર હતી, એટલે ચાલ્સની પહેલી પાર્લમેંટ ઇ. સ. ૧૬૨૫ ના જુનમાં મળી. રાજનો પક્ષ પાર્લમેંટમાં ઘણો નબળો હતો. સામા પક્ષે કંથોલિકો સામેના કાયદાઓનો સખ્ત અમલ કરવા અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો લોકોને ઉપદેશ આપવા રાજના સલાહકારો પાસે માંગણી કરી ને પૈસાની બાબતમાં રાજને ખાસ પ્રસન્ન કર્યો નહિ. આ કારણોથી ત્રણ માસ પછી આ પહેલી પાર્લમેંટને રજા મળી. પણ લડાઈ માટે નાણું જોઈએ એ નિઃશંક હતું તેથી ઇ. સ. ૧૬૨૬ ના ફેબ્રુઆરિમાં રાજએ બીજી પાર્લમેંટ બોલાવી. આ પાર્લમેંટે ઍક્ટિંગ્હામના ઉપર લડાઈની દુર્વસ્થા અને લાંચ રૂશવતના આરોપ ઉપર કામ ચલાવવા માંગણી કરી ને પોતાની ફરિયાદોનો નિકાલ ન થાય ત્યાં સુધી નાણા માટેની રાજની માંગણીનો વિચાર કરવાનું મોકુફ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો. તેથી તેને પણ રજા મળી, જુન, ૧૬૨૬. દરમ્યાન લડાઈ માટે નાણું મેળવવા ચાલ્સે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. તેથી ઇ. સ. ૧૬૨૮ના માર્ચ માસમાં રાજએ ત્રીજી પાર્લમેંટને બોલાવી. રાજએ આ પાર્લમેંટને દાખી દેવા માટે ધમકીઓ આપી પણ સભાસદો નિડર રહ્યા અને પ્રજાની ફરિયાદો તેઓએ રાજ સમક્ષ મૂકવા નિર્ણય કર્યો. આ ફરિયાદો નીચે મુજબ ગણાવી શકાય:—(૧) પાર્લમેંટની સંમતિ વિના રાજએ પ્રજા ઉપર કર નાંખવો નહિ. (૨) કોઈ પણ રૈયતને રાજએ કામ ચલાવ્યા વગર કેદ કરવી નહિ. (૩) લશ્કરના માણસોને પ્રજાનાં ઘરમાં રાજએ રાખવા નહિ. દેશમાં સુલેહ શાંતિ હોય ત્યારે રાજએ માર્શ્યલ લૉ-લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવો નહિ. (૪) રાજનાં ગેરકાયદેસર કૃત્યોને અનુ-મોદન આપનારા તમામ સલાહકારો રાજ પાસેથી દૂર થવા જોઈએ. પાર્લમેંટે હવે જાહેર કર્યું કે જ્યાં સુધી આ ફરિયાદોની દાદ નહિ મળે ત્યાં સુધી નાણાની માંગણી ઉપર કશો વિચાર થઈ શકશે નહિ. આટલું કહ્યા પછી સભાસદોએ આ ફરિયાદોની અથવા પ્રજાજનોના હક્કોની—એક અર્જ Petition of Right—ઘડી કાઢી અને હાઉસ ઍફ લૉર્ડ્ઝની સંમતિ લીધા પછી રાજ પાસે તેનો સ્વીકાર કરાવ્યો.

જુન, ૧૯૨૮. આ વખતે ડૉક્ટર રૉજર મેનવૅરિંગ Manwaring-
નામના એક ઉપદેશકે રાજ્યને અનિયંત્રિત કર નાંખવાની સત્તા છે એવું
જાહેર કર્યું તેથી તેના ઉપર હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝમાં કામ ચલાવી તેને શિક્ષા
કરવામાં આવી. આ ત્રીજી પાર્લમેંટે પણ અંગ્રિગ્લેન્ડમાં બેરતરફ કરવાની
સૂચના કરી પણ જૉન ફેલ્ટન નામના એક લશ્કરી અમલદારે પાર્ટીસ્માઉથ
પાસે ડ્યૂકનું જીન કર્યું એટલે તે સવાલ હવે બાજુએ મૂકવામાં આવ્યો.
પણ આ વખતે ચાર્લ્સ લૉડ, મૉટેગ્યુ, ને બીજા બિશપોને ઉત્તેજન આપતો
હતો. તેઓ Armenian-આર્મિનિયન-એટલે જ્યુરિન વિરુદ્ધ અને
એંગ્લો-કૅથૉલિક એટલે પોપની સત્તા ને બીજા કેટલાએક અગત્યના મુદ્દાઓ
બાતલ કરતાં જીના કૅથૉલિક મતના હતા. તેમની વિરુદ્ધ આ ત્રીજી પાર્લમેંટે
પોકાર ઉઠાવ્યો. પાર્લમેંટે રાજ્યને માત્ર એક જ વર્ષ માટે નાણાની મદદ આપી.
ઇલિઅટ રાજ્યનો મુખ્ય વિરોધી હતો. પ્રમુખ Speaker-સર જૉન ફ્રિય
રાજ્યના હુકમ અનુસાર કૉમન્સને બરખાસ્ત કરતો હતો. પણ તેને કેટલાક
સભ્યોએ ખુરસી ઉપર પરાણે બેસાડી રાખ્યો ને પછી મનમાનતા ત્રણ
ઠરાવો પ્રસાર કરાવ્યા. રાજ્યએ ઇલિઅટ, હોલ્સ-Hoiles-ને વૅલેટિન
નામના ત્રણ સભાસદોને કેદ કર્યા. તેમાં ઇલિઅટ કેદમાં જ મરી ગયો,
ઇ. સ. ૧૬૩૧. હવે ત્રીજી પાર્લમેંટ પોતાની મેળે વીખરાઈ ગઈ. પછી
અગ્યાર વર્ષો સૂધી રાજ્યએ પાર્લમેંટ સિવાય ચલાવ્યું. ત્રીજી પાર્લમેંટની
છેલ્લી બેઠકમાં રાજ્યની મુખ્ય સત્તા પાર્લમેંટના હાથમાં રહેવી જોઈએ,
એવો તેના સભ્યોની લડતનો મુદ્દો હતો પણ તે મુદ્દો ચાર્લ્સના અનિયંત્રિત
અમલના મુદ્દા જેટલો જ ગેરવ્યાજબી હતો. એ કારણથી વૅટવર્થ જેવા
સભ્યો હવે રાજ્યના પક્ષમાં મળ્યા. ઠેઠ ઇ. સ. ૧૬૩૯ સૂધી ચાર્લ્સ
પાર્લમેંટ વિના ચલાવ્યું. ઇ. સ. ૧૬૪૦માં રાજ્યને સ્કૉટલૅન્ડના લોકોને
દબાવવા ઇંગ્લંડમાં એક લશ્કર ઉભું કરવું હતું તેથી સ્કૉટલૅન્ડની સલાહથી
તેણે પાર્લમેંટને ફરી બોલાવી. પિમે તુરત જીની ફરિયાદો રજુ કરી ને
રાજ્યને સાફ કહી દીધું કે પાર્લમેંટ ઇંગ્લંડનું તમામ રાજ્યતંત્ર અંકુશમાં
રાખી શકે છે.* રાજ્યએ તુરત સભાસદોને સૌ સૌને ઘેર મોકલી

*The powers of Parliament are to the body politic as the rational faculty of the soul to man.

આપ્યા, એપ્રિલ-મે, ઇ. સ. ૧૬૪૦. આ પાર્લમેન્ટ Short ટૂંકી મુદત માટે મળેલી પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે. x

સ્કૉટલેન્ડ ઉપર કરેલી બે સવારીઓ નિષ્ફળ ગઈ. રાજ પાસે નાણું તો નહોતું એટલે વળી પાર્લમેન્ટની જરૂર પડી. એ પાર્લમેન્ટ ઇ. સ. ૧૬૪૦ના નવેમ્બર માસમાં મળી. ચાર્લ્સની તે પાંચમી ને છેલ્લી પાર્લમેન્ટ હતી ને ઇતિહાસમાં તે Long Parliament લાંબી પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે, કારણ કે તે ઇ. સ. ૧૬૬૦ સુધી ચાલુ રહી*

ચાર્લ્સ અને યૂરોપ—જ્યારે ચાર્લ્સ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ઇંગ્લેન્ડે ક્યારનું ત્રીસ વર્ષના વિગ્રહમાં ઝંપલાવ્યું હતું. પણ આ બાબત ઉપર દેશમાં બે પક્ષો હતા. એક પક્ષને રોયલિસ્ટ સામે લડાઈ કરવી હતી; ત્યારે બીજા પક્ષને ફ્રેન્ડરિકને પોતાની ગાદી પાછી અપાવવી હતી. બર્કિંગહામ પહેલા પક્ષમાં હતો. તેણે અર્લ ઓફ એસેક્સને કાઢી લેવા મોકલ્યો પણ નૌકાસૈન્ય માટે પૂરતો બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો નહોતો તેથી તે દરિયાઈ સવારી એકદમ નિષ્ફળ ગઈ. ફ્રાંસમાં કાર્ડિનલ રિશ્લિયુ-Richelieu-પ્રોટેસ્ટન્ટોના પક્ષકાર હતો તે હકીકત ચાર્લ્સના નબળા મુરતદીઓ ખીલકુલ

તેના સભ્યોએ સ્કૉટ લોકો સાથે મસલત પણ ચલાવી હતી. તેના વીખરાયા પછી લંડનમાં સ્થળે સ્થળે સુલેહનો ભંગ થયા.

*પિમ-ધણી શક્તિવાળો આગેવાન હતો. He was the only leader on the popular side on a level in position with Strafford and Laud....He was no revolutionary either by temper or by principle....Surrounded by men who were often apt to take narrow views, Pym, if ever English statesmen did, took broad ones....He had the double gift...of being at once practical and elevated: a master of tactics and organizing arts, and yet the inspirer of solid and lofty principles. How can we measure the perversity of a king and counsellors who forced into opposition a man so imbued with the deep instinct of government, so whole-hearted, so keen of sight, so skilful in resource as Pym?

John Morley's *Cromwell*.

કળી શક્યા નહિ. ઉલટું તેઓએ તેને નાખુશ કર્યો, કારણકે, બર્કિંગ્હામે ફ્રાંસની રાણીને જળમાં લેવાની મૂર્ખાઈ કરી ને ચાર્લ્સે કૅથોલિકોને છૂટ આપી નહિ તેથી ફ્રાંસને ને ઇંગ્લંડને પણ લડાઈ સળગી ઉઠી. આ લડાઈમાં પણ બર્કિંગ્હામે ધણી નાદારી બતાવી, ઇ. સ. ૧૬૨૭. ઇંગ્લંડથી કેટલાંક માણસો ચાર્લ્સના મામા ડેન્માર્કના રાજાની ને બનેલી ફ્રેડરિકની મદદે ગયા હતા. તેઓ પણ બર્કિંગ્હામની દુર્વ્યવસ્થાને લઈને ખૂબ હેરાન થયા. આ વખતે વૉલ્લેનસ્ટાઈન-Wallenstein-કૅથોલિક રાજ્યોની વતી જર્મનિમાં ને બાઈટિક સમુદ્રના કિનારા ઉપર મુખ્ય ફતેહો મેળવતો હતો. અંગ્રેજોને તે દિશાનો બધો વેપાર તૂટી જશે એમ ચાર્લ્સને લાગ્યું પણ પાર્લમેન્ટ સાથે તેને બનતું નહોતું તેથી તે કાંઈ કરી શક્યો નહિ. તેણે ફ્રાંસ ને સ્પેઇન સાથે સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૬૨૯-૩૦. જર્મનિમાં સ્વિડનનો રાજા ગસ્ટેવસ એડોલ્ફસ પ્રોટેસ્ટાંટોનો પક્ષ લઈ દરમ્યાન થયો હતો. ચાર્લ્સે તેની સાથે મૈત્રી કરવા ફ્રાંસમાં માર્યા પણ હવે યુરોપના રાજાઓ તેને કળી ગયા હતા. તેથી તેમાં પણ તે ફાવ્યો નહિ. રાજા ને પાર્લમેન્ટ પરસ્પર લડાઈ કરતાં હતાં ત્યારે રાજાએ ફ્રાંસથી ને હૉલંડથી મદદ મેળવવા તજવીજ કરી હતી પણ ફ્રાંસમાં કાર્ડિનલ મૅઝેરિને તેને ફાવવા દીધો નહિ. હૉલંડમાં રાજાના કેટલાએક પક્ષકારોએ આશરો લીધો હતો તે સિવાય તે દેશની પણ ખાસ મદદ તેને મળી નહિ.

ચાર્લ્સનો આપખુદ અમલ—બર્કિંગ્હામના મરણ પછી ને ત્રણ પાર્લમેન્ટને રજા આપ્યા પછી ચાર્લ્સે રાજ્યની તમામ લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. પહેલાં તો તે પોતે જ પોતાનો મંત્રી રહ્યો પણ થોડા વખતમાં વેંટવર્થ અને લૉડ નામના બે મુખ્ય સલાહકારો મળ્યા ને બધો કારબાર તેમના કહેવા મુજબ ચાલવા લાગ્યો. પ્રજા પાસેથી નાણું કઢાવવા માટે આ વખતમાં જુદા જુદા રસ્તાઓ લેવામાં આવ્યા. લોકોને પરાણે પૈસા લઈ નાઈટ્સ બનાવવામાં આવતા. ફ્રાંસમાં કાર્ડિનલ રિશ્લિઅુએ નેધર્લંડ્સના ભાગલાઓ પાડવા માટે સ્પેઇન સાથે સંધિ કરી ત્યારે ચાર્લ્સને ડર લાગ્યો ને તે માટે તેણે એક મોટું નૌકાબળ તૈયાર

કરવા નિશ્ચય કર્યો. અત્યાર સુધી એવો ધારો હતો કે કિનારા ઉપર વસતા લોકો લડાઈ વખતે પોતાને ખર્ચે નૌકાઓ તૈયાર રાખે અથવા તે બદલ રાખને રોકડ રકમ આપી એ જવાબદારીથી છૂટી શકે. ચાલ્સે હવે આ Ship money tax—નૌકાકર સુલેહના વખતમાં પણ કિનારાના લોકો ને પછી આખા રાજ્ય ઉપર નાંખ્યો ને તે બદલ દર વર્ષ સારી રકમ ભેગી કરી,* ઇ. સ. ૧૬૩૪-૩૭. જુનાં જંગલો સંઝંધીનો કાયદો નવેસર કરી રાખનાં જંગલોમાં જે લોકોએ વસવાટ કર્યો હતો તેમની પાસેથી પણ ચાલ્સે સારી રકમ કઢાવી. જુદી જુદી વેપારની ચીજો માટે એક-હથ્થુ ઇન્નરાઓ આપી પૈસો એકઠો કરવામાં આવ્યો.

અદાલતોના ન્યાયાધીશોને ચાલ્સે પોતાની ખુશી પ્રમાણે રજા આપવા ને નીમવા લાગ્યો. એક તરફ ચાલ્સે પ્યુરિટનોને સંતાપતો હતો તો બીજી તરફ તે કૅથૉલિકોને આશરો આપતો હતો. વેંટવર્થની ને લૉડની મદદથી ચાલ્સે આપખુદ સત્તા સ્થાપવા હવે તનતોડ મહેનત કરવા માંડી. ઇંગ્લંડના લોકોમાં એ વખતે છયોક ખંડ કરવાની ઉમેદ કે તૈયારી જરા પણ નહોતી. એ તૈયારીની શરૂઆત સ્કૉટલૅંડમાં થઈ. ઇ. સ. ૧૬૩૯માં શૉર્ટ પાર્લમેંટે ને ઇ. સ. ૧૬૪૦ની લૉંગ પાર્લમેંટની પહેલી બેઠકના બનાવોએ આ આપખુદ અમલનું અનિષ્ટ પ્રગ્નને જાહેર કરી દીધું ને ઇ. સ. ૧૬૪૨માં લડાઈ શરૂ થઈ એટલે એ આપખુદ કારભારનો પણ નાશ શરૂ થયો.

સર થૉમસ વેંટવર્થ, લૉર્ડ સ્ટ્રેકફોર્ડ—વેંટવર્થ પહેલાં હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં રાખનો મુખ્ય પ્રતિપક્ષી હતો. ઇ. સ. ૧૬૨૮ માં તે રાખને મળી ગયો. તે બાહોશ, પૈસાદાર, ખાનદાન, બુદ્ધિશાળી અને આવેશવાળો માણસ હતો અને ઇલિઅટની આગેવાની તેને પસંદ ન પડવાથી તે

* આ કર સામે માત્ર બે જણાઓએ જ અદાલતોમાં જઈ ન્યાય માંગ્યો—હૉર્ડ સે (Saye)એ અને જૉન હૅપડને—હૅપડનના કરનો આકાર માત્ર ૨૦ શિલિંગ હતો. અદાલતના કેટલાક ન્યાયાધીશોએ વિવાદ તેમના લાભમાં ઉઠાવ્યો. રાખના જ પક્ષકાર હાઈડે અથવા હૉર્ડ કલેરડને પણ કર સામે લખ્યું છે:—
a spring and magazine, that should have no bottom, and an everlasting supply for all occasions.

ચાર્લ્સના પક્ષમાં બળી ગયો હતો. તે એમ માનતો કે રાજનાં તમામ કાર્યોને પાર્લમેંટ કાયદેસર રીતે સંપૂર્ણ અંકુશમાં લાવી શકે નહિ. હવે રાજ્યએ તેને અર્લ બનાવ્યો અને તુરત જ ઉત્તર વિભાગની કાઉન્સિલનું પ્રમુખપદ આપ્યું. આ હેઠા ઉપર તેણે ઉત્તર ઇંગ્લંડના લોકો ઉપર રાજને નામે ધણો જીલમ ગુમર્યો. ઇ. સ. ૧૬૩૩માં ચાર્લ્સે તેને આયર્લંડનો ડેપ્યુટિ કર્યો. ત્યાં તે પોતાની ખરી રાજ્યનીતિને પ્રકાશમાં લાવ્યો. એ રાજ્યનીતિ “Thorough” ના નામથી ઓળખાય છે. તેમાં લૉડ પણ સામેલ હતો. આ ધોરણુ એટલે-પહેલાં રાજને માટે એક મોટું ને તાલીમ લીધેલું લશ્કર ઉભું કરવું; બીજું, પાર્લમેંટ વિના રાજ અમલ કરી શકે તે માટે નાણાં મેળવવાનાં કાયમ સાધનો ઉભાં કરવાં; ત્રીજું, આયર્લંડમાં વસતા ખ્રિટિશ લોકોને અને આઈરિશ ખેડુતોને સારો કારબાર ચલાવી સંતોષમાં રાખવા; ચોથું, હરામખોરોને ને લાંચ રૂશવતને દાખી દેવાં. ઇંગ્લંડમાં પણ આવી જ જાતની રાજ્યનીતિનું અનુકરણ કરવા તેણે રાજને ને લૉડને કહેવરાવ્યું. કરકસર કરવી, યૂરોપનાં રાજ્યો સાથે સુલેહથી રહેવું, ઉત્પન્નથી ખર્ચ હમેશાં ઓછું રાખવું, પાર્લમેંટની સલાહ પ્રમાણે કાયદાઓ કરવા પણ તેને કદિ નમતું તો ન આપવું, જીના દફતરમાંથી રાજને અનુકૂળ ધોરણોને બહાર લાવવાં, રાજના વિરોધીઓને હરકોઈ રીતે દાખી દેવા, વેપાર, ખેતી અને ખરા ધર્મને દેશમાં ઉત્તેજન આપવું, એ આ “થરો” ને નામે ઓળખાતી રાજ્યનીતિનાં બીજાં સૂત્રો હતાં. It meant vigilance, dexterity, relentless energy—તેની સામે વિરોધીઓએ Root and Branch Policy—જડમૂળથી ઉખેડવાની નીતિ ધરી. આવી રીતે જ ઇંગ્લંડનો રાજ યૂરોપના રાજઓ જેવો નિરંકુશ થઈ શકે એમ સ્ટ્રેફર્ડ માનતો. સ્કૉટલેંડમાં રાજનો પરાજય થયો ત્યારે તેણે વેંટવર્થને ઇંગ્લંડ બોલાવ્યો ને તેને અર્લ સ્ટ્રેફર્ડ બનાવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૩૯. તેનો વિચાર પાર્લમેંટની સંમતિથી બે લશ્કરો ઉભાં કરવાનો હતો, એક આયર્લંડમાં ને બીજું ઇંગ્લંડમાં. તે કારણથી તેણે રાજને પાર્લમેંટે ફરી બોલાવવાની સલાહ આપી. પણ બ્યારે એ શૉર્ટ પાર્લમેંટે રજા આપવામાં આવી ત્યારે તેણે જોયું કે પાર્લમેંટ કાયમ લશ્કર રાખવા

માટે કદિ સંમતિ આપશે નહિ. તેથી તેણે હવે વગર સંમતિએ એવું લશ્કર ઉભું કરવાની કોશીશ કરી. તેણે આયર્લેન્ડના લોકોને તે દેશમાં વસતા અંગ્રેજો ને સ્કૉટ લોકો વિરુદ્ધ ઉશ્કેર્યા. પણ દરમ્યાન, લૉંગ પાર્લમેન્ટ મળી હતી. તેના સભાસદોએ સ્ટ્રેફર્ડ ઉપર આયર્લેન્ડના લોકોની મદદ વડે ઇંગ્લેન્ડમાં બંડ ઉઠાવવાની કોશીશ કરવાના આરોપ ઉપર કામ ચલાવ્યું ને તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવી. સ્ટ્રેફર્ડનાં કૃત્યોથી આવી શિક્ષા તેને થવી જોઈતી નહોતી-તેનું અપકૃત્ય રાજદ્રોહમાં નહિ પણ દેશદ્રોહમાં ગણાવું જોઈએ. આરોપીએ પોતાનો સરસ ખચાવ કર્યો. દરમ્યાન ઇંગ્લેન્ડના કેટલાક લશ્કરી અમલદારોએ જખરદસ્તીથી રાજને મદદ કરવાનું છળ કર્યું તે પકડાઈ ગયું. તેથી સ્ટ્રેફર્ડના કામનો પણ હવે તુરત જ નિકાલ કરવામાં આવ્યો. હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં તેના સામે Bill of Attainder-પ્રસાર કરવામાં આવ્યું. સ્ટ્રેફર્ડનો શિરચ્છેદ થાય તો જ લોકો શાંત બેસી રહે એમ હતું. હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં માંડ માંડ બિલ્લને સંમતિ મળી. રાજ્યએ પણ માંડ માંડ સહી આપી. ઇ. સ. ૧૬૪૦ ના મેની ૧૨ મી તારીખે આ માનીતા મુત્સદ્દીનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો ને એ ભયંકર ખનાવ બે લાખ ઉશ્કેરાએલા અંગ્રેજોએ આનંદથી ને કોલાહલથી નજરેનજર જોયો.*

વિલિયમ લૉડ-William Laud—વેટવર્થ મુત્તકી ખાતાંઓ જેતો; લૉડ ચર્ચની વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખતો. આ બિશપ જેમ્સના

---

*Three whole kingdoms were his accusers and eagerly sought in one death a recompense of all their sufferings.

મરતી વખતે સ્ટ્રેફર્ડ બોલ્યો કે:—Put not your trust in princes nor in the sons of men, for in them there is no salvation.

રાજ બિલ્લના ઉપર સહી કરતાં ધણું અચકાતો હતો. "If my own person only were in danger, I would gladly venture to save Lord Strafford's life; but seeing my wife, children, and all my kingdom are concerned in it, I am forced to give way to it...My Lord Strafford's condition is more happy than mine."

વખતમાં બહુ આગળ આવી શક્યો નહોતો પણ ચાર્લ્સના વખતમાં બ્રિંગ્હામની વગથી તે રાજની પ્રીતિ મેળવી શક્યો. તે ઍંગ્લો-કૅથોલિક મતનો હતો ને તેથી પ્યુરિટનોનો ને પાર્લમેન્ટની સ્વતંત્રતાનો કદો શત્રુ હતો. ચાર્લ્સ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર પર વર્ષની હતી. પણ હવે યંને જાણા એક થઈ ગયા. લૉડ ઝીણામાં ઝીણી કારભારની વીગત જોઈ શકતો. તે ઘણો પ્રામાણિક, ખંતીસો, કરકસરી, ઉદ્યમી, અને નિયમિત કામ કરવા વાળો હતો. પણ તેનામાં દૂરદર્શિત્વ નહોતું. તે ઉપરાંત તે વખતના માણસોની માફક લૉડ પણ ધર્મની બાબતમાં અસહિષ્ણુ હતો. જે લોકો તેના મતને નમતા નહિ તે બધાને તે પાપી સમજતો ને તેમને જળમૂળથી કાઢવા તે તે ધર્મ માનતો. ધર્મને નામે તેણે ચાર્લ્સને આપખુદ ને જીવમી રાજ બનાવી દીધો. તે સ્વભાવે ઉદ્ધત હતો અને તેની રીતભાત ઘણી કડક હતી. તેણે સ્ટાર ચેંબર ને હાય કમિશન અદાલતો મારફત તથા આખા દેશમાં ફરીને પોતાના પંથના વિરોધીઓને સખ્ત દંડ, કેદ ને બીજી શારીરિક વ્યથાની શિક્ષાઓ કરાવી. ઈ. સ. ૧૬૩૪માં લૉડ કૅટબર્થુરિનો આર્યબિશપ થયો. હવે પોતાના મનોરથો પાર પાડવાની તેને ખરી તક મળી. તે રાજનો મુખ્ય સલાહકાર* થયો. લૉડ નજીવા ગુનહાઓ માટે સખ્ત શિક્ષા કરતો. William Prynn નામના એક બૅરિસ્ટરે નાટકો વિરુદ્ધ લખ્યું તેથી તેના ઉપર રાજદ્રોહ (?)નો આરોપ મૂકી તેની સનદ ખેંચી લેવામાં આવી અને તે ઉપરાંત તેના કાન કાપી નાંખવામાં આવ્યા. બીજી વખત તેના ગાલ ઉપર S. L. (Seditious Libeller)ના ડામા દેવામાં આવ્યા.†

---

* એક વખતે કોઈ એક અબળા માણસે લૉડને કહ્યું કે જો તે કૅથોલિક પંથમાં આવે તો તે કાર્ડિનલ અને ખરો લૉડે કહ્યું:-Something dwells within me, which will not suffer me to accept that until Rome be other than it is."

† If he is called upon to defend his practice of bowing towards the altar upon entering a church, he founds his arguments not on any high religious theme but upon the custom of the Order of the Garter. To him a Church was not so much the Temple of a living spirit as the palace of an invisible King-Gardiner.

લોડે હવે બાપલુકર્તાઓ, વર્તમાનપત્રો, છાપખાનાંઓ, લેખકો, ધર્મગુરુઓ, શિક્ષકો, વગેરે તમામ વિરોધીઓને સતાવ્યા. પરિણામે હજારો પ્યુરિટનો ઇંગ્લંડ છોડી ગયા, ને હજારો રાજના ને તેના પંથના કટ્ટા દુશ્મનો બન્યા. ઇ. સ. ૧૬૪૦ના ડિસેમ્બરમાં લૉંગ પાર્લમેંટે તેને કેદ કર્યો ને ઇ. સ. ૧૬૪૫ના જાનેવારિમાં તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો.

ચાર્લ્સ અને સ્કૉટ્લેન્ડ—સ્કૉટ્લેન્ડ પછાત અને ગેરીબ હતું. ઉત્તરમાં ડુંગરાઉ ભાગના લોકો અર્ધા સ્વતંત્ર રહી શક્યા હતા. દક્ષિણના લોકો રાજ સામે બાથ ભીડી શકે એવા હતા. રાજ તેમનાથી બહુ ડરતો. ધર્મની બાબતમાં દક્ષિણ સ્કૉટ્લેન્ડના લોકો ધણા અનુની હતા ને તેઓ કાલ્વિનના પંથમાં બળ્યા હતા. જેઠમ્સના વખતમાં ઇંગ્લંડનો પંથ ત્યાં પરાણે દાખલ કરવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. ચાર્લ્સ પોતાના અમલનાં પહેલાં વર્ષોમાં એવો જ નિષ્ફળ ઉદ્યોગ કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૩૩માં તે અભિષેક માટે દેશમાં ગયો ને તેણે ત્યાંની પાર્લમેંટને પોતાના પક્ષમાં લેવા યત્ન કર્યો. પણ એ બાબતમાં તે ફાવી શક્યો નહિ તેથી નિરાશ થઈ તે તુરત સ્વદેશ પાછો વળ્યો. પણ સ્કૉટ્લેન્ડમાં પોતાના વિચારો દાખલ કરવાની મમત તેણે ને લોડે જરા પણ છોડી નહિ. ઇંગ્લંડની તમામ જીલમી સંસ્થાઓ તેમણે તે દેશમાં હવે દાખલ કરી. લોકો ધણા છંછેડાયા તે લોકોએ પોતાના નિયુક્ત માણસોને રાજના મંત્રિમંડળ પાસે પોતાની ફરિયાદો લઈને મોકલ્યા. પછી તેઓએ એકમત થઈ ને એક રાષ્ટ્રીય કરાર—National Covenant કર્યો કે ચર્ચ—Kirk—ની પાર્લમેંટની સંમતિ વિના પોતાના ધર્મ ઉપર જે કોઈ અત્યાચાર કરવામાં આવે તે સામે સૌ કોઈએ બચાવ કરવો ને તે સાથે, રાજના તમામ અધિકારોનું રક્ષણ કરવું, ઇ. સ. ૧૬૩૮. આ કરારમાં તમામ સ્કૉટ્લેન્ડ લોકોએ સહીઓ આપી. રાજ આ કરારને ખંડખોરોના અપકૃત્ય તરીકે ગણવા લાગ્યો. તેણે પોતાનાં અપકૃત્યો સામેનો પ્રજાનો વિરોધ કેટલો સખ્ત તથા તીવ્ર હતો તે ગણકાર્યું પણ નહિ. રાજએ સ્કૉટ્લેન્ડ પ્રજાને મનાવવા માટે માર્કિવસ ઓફ હેમિલ્ટનને ત્રણ ત્રણ વાર મોકલ્યો પણ ત્રણેય વાર તે

કોઈ નિર્ણય પર આવ્યા સિવાય પાછો આવ્યો. સ્કૉટ પાર્લમેંટે હવે રાજનીતિ તમામ ધાર્મિક સત્તાઓ પાછી ખેંચી લીધી.

તુરત ચાલ્સે સ્કૉટલૅન્ડ ઉપર સવારી કરી. તેની પાસે નહોતું સારી તાલીમ પામેલું લશ્કર, નહોતો પૈસો, નહોતું દારૂખાતું, કે નહોતા સારા સરદારો. સ્કૉટલૅન્ડના લોકોએ પરદેશથી લડાઈનાં સાધનો મંગાવ્યાં. ધણુ સ્કૉટ સિપાઈઓ યૂરોપમાં સુંદર લશ્કરી તાલીમ લઈ આવ્યા હતા. તેઓએ પોતાનાં ધર્મની ને સ્વતંત્રતાની ખાતર પ્રજાની આગેવાની લીધી. તેમાં અંલેકઝાંડર લેઝલિ અથવા અર્લ ઑફ મૉટ્રોઝ-Montrose-મુખ્ય હતો. તેથી ચાલ્સે બેર્વિક-Bervick-પાસે સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૬૩૯. આ લડાઈ First Bishops' War કહેવાય છે.*

બેરવિકનું તહ તદ્દન નકામું હતું, કારણ કે રાજનીતિ ને સ્કૉટ લોકોની વચ્ચે જે મતભેદ હતો તેનું નિરાકરણ તેથી જરા પણ થયું નહોતું. દરેક પક્ષને સામા પક્ષનો બરોસો નહોતો. આ વખતે વેન્ટ્રવર્થ ઇંગ્લંડ આવ્યો. તેની સલાહથી ચાલ્સે સ્કૉટ પાર્લમેંટને પણ રજા આપી. ચાલ્સે વળી સ્કૉટલૅન્ડ ઉપર ચડાઈ કરી, પણ લેવને તેના સરદારોને ન્યુબર્ન પાસે હરાવ્યા. તેથી ચાલ્સેને પાછું હટવું પડ્યું, ઇ. સ. ૧૬૪૦. રિપન મુકામે બંને પક્ષો વચ્ચે સમાધાની થઈ. ચાલ્સે સ્કૉટ લોકોને દંડ આપ્યો ને જ્યાં સૂધી તે દંડ ન બરાય ત્યાં સૂધી ઇંગ્લંડની ઉત્તરનો કેટલોક ભાગ તેમના હવાલામાં રહેવા દેવો એવું વચન આપ્યું. આ લડાઈ Second Bishops' War કહેવાય છે.

ઇ. સ. ૧૬૪૧માં જ્યારે લૉંગ પાર્લમેંટ રાજનાં તમામ કાર્યોને એક પક્ષી એક ઉથલાવી નાંખતી હતી ત્યારે એક પક્ષે રાજને સ્કૉટલૅન્ડમાં આવવા નિમંત્રણ કર્યું. રાજ ત્યાં ગયો પણ ખરો પણ તેમાં કંઈ વળ્યું નહિ.

---

* ચાલ્સેના લશ્કરમાં માર્કિવસ ઑફ હૅમિલ્ટન હતો. તેને લાઇથ Leith-ના કાટનો કબજો હોવા હતો તે કાટના બચાવકામમાં સ્ત્રીઓ પણ સામેલ હતી. તેની પોતાની માએ પિસ્તોલ હાથમાં લઈ તેને કહેવરાવ્યું કે જો તે જમીન ઉપર પગ મૂકશે તો તે પોતે પોતાના પુત્રને ગોળીએ ઠાર કરશે.

આવી રીતે સ્કૉટ લોકો ને અંગ્રેજ લોકો એકદિલ થઈ રાજ સામે થવા તૈયાર થતા હતા. હવે પછીનો ભાગ આપણે રાજ ને પાર્લમેન્ટની લડાઈઓમાં જોઈશું.

લૉંગ પાર્લમેન્ટ—આ પાર્લમેન્ટ મળી કે તુરત જ પિમે સ્ટ્રેક્ષર્ડ ઉપર કામ ચલાવ્યું અને ફ્રિંચ, વિડનમૅક, ને લૉડ ઉપર પણ કામ ચલાવવા હુકમ મેળવ્યો. ફ્રિંચ ને વિડનમૅક દેશાવર ભાગી ગયા. સ્ટાર ચેમ્બરના ઠરાવ ઉપર જે લોકોને ફૂર શિક્ષાઓ કરવામાં આવી હતી તેઓ હવે છૂટા થયા. એકદશ્ય વેપાર Monopolies અંધ થયો. નૌકાકર પણ ગેરકાયદેસર ઠર્યો. ફ્રેંચલિફોની સામેના કાયદાઓનો હવે અમલ કરવામાં આવ્યો. રાજ્યએ પાર્લમેન્ટ દર ત્રણ વર્ષે બોલાવવી જોઈએ એવો ઠરાવ Triennial Bill—કરવામાં આવ્યો. હાય કમિશન કોર્ટ, સ્ટાર ચેમ્બર, ઉત્તરના પ્રદેશની ને વેઈલ્સની કાઉન્સિલો, ને એવી આપખુદ અદાલતોને અંધ કરવામાં આવી. ગયાં વર્ષોમાં ચાર્લ્સે જે જે આપખુદ અપકૃત્યો કર્યા હતાં તે બધાં હવે ગેરકાયદેસર ઠર્યાં આ પાર્લમેન્ટે લૉડે ઈંગ્લંડના ચર્ચની ક્રિયાઓમાં ઉતારેલું કેટલું ઝનુન અંધ કર્યું. દરમ્યાન આયર્લેન્ડમાં બળવો થયો. તેથી સભાસદો મુઝાવા લાગ્યા. તેઓએ એક અગ્યાર મતની બહુમતિએ Grand Remonstrance એટલે મોટું વાંધાપત્ર પ્રસાર કરાવ્યું. તેમાં ચાર્લ્સના અમલનાં જુનાં કામોની, પાર્લમેન્ટે હમણાં જ કચેલા ઠરાવોની ને રાજ્યએ વિશ્વાસુ ને પ્રજાપ્રિય સલાહકારોને મંત્રિમંડળમાં મૂકવાની નોંધો લેવામાં આવી.* આ બાબતો ઉપર પાર્લમેન્ટમાં ઘણી ગરમાગરમ તકરારો ચાલી ને હાઈડ, ફૉક્લૅન્ડ, વગેરે સામા પડ્યા.* રાજ્યએ તેમને હવે પોતાના વિશ્વાસમાં લીધા.

આયર્લેન્ડનો બળવો દાબી દેવા લશ્કરની જરૂર હતી. રાજ્ય ને પાર્લમેન્ટ બંને વચ્ચે તે Militia નાગરિકોના સૈન્યના ઉપરના અંકુશ માટે બારે

---

*ક્રોમવેલ્ડે પાછળથી જણાવ્યું કે:—If the Remonstrance had been rejected, I would have sold all I had the next morning and never have seen England any more; and I know there are many other honest men of this same resolution.

તકરારો થઈ. દરમ્યાન લંડનમાં સુલેહનો ભંગ વધુ ને વધુ થતો હતો. તેથી તેનો લાભ લઈ ચાર્લ્સે પિમ, હેઝલરિંગ, હેઝલરિંગ-Hezlering, સ્ટ્રોડ-Strode-ને Lord Mandeville-મંડવિલ્લને ક્ષેત્ર કર્યા ને તેમના ઉપર કામ ચલાવવા હુકમ કર્યો. પણ કૉમન્સે એ લોકોને સોંપી દેવા ના પાડી તેથી રાજ પોતે ૩૦૦ માણસો સાથે પાર્લમેન્ટના સભાગૃહમાં દાખલ થયો; પણ પાંચ જણાઓ તો તેના સપાટાથી છટકી ગયા હતા. તેથી રાજ હતાશ થયો ને એક નાનું ભાષણ કરી ચાલ્યો ગયો.

રાજ ને પ્રજા વચ્ચે હવે ઉઘાડી લડાઈ થશે તે વિષે કોઈને શક રહ્યો નહિ. દરેક પક્ષ તે માટે હવે તૈયારી કરવા લાગ્યો. રાણી પોતે ફ્રાંસ નાસી ગઈ. રાજ પોતે યૉર્ક ચાલ્યો ગયો. પાર્લમેન્ટ ઓગણીસ હરાવોમાં પ્રજાની જરૂરીઆતો રાજને જણાવી. જો આ હરાવો રાજ કબૂલ કરે તો તેની તમામ સત્તા નાબુદ થાય. એ કારણથી એ હરાવો તેણે માન્ય રાખ્યા નહિ. ઇ. સ. ૧૬૪૨ના ઓગસ્ટમાં રાજ ને પ્રજા વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ.*

બંને પક્ષોનું ખળાખળ—ઇ. સ. ૧૬૪૨ના ઓગસ્ટની ૨૨મી તારીખે નૉટિંગ્હામ મુકામે ચાર્લ્સે પોતાની પાર્લમેન્ટ સામે લડાઈ જાહેર કરી તે અગાઉ પાર્લમેન્ટે તો ક્યારનું લોકોને જાહેર કરી દીધું હતું કે તેને પોતાને પ્રજાના ધર્મ, અધિકારો, સ્વતંત્રતા અને કાયદાઓના રક્ષણ માટે ને રાજના ખરાબ સલાહકારોને લીધે, રાજ વિરુદ્ધ ઉઠવા ફરજ પડી છે. એ વખતે હારજીત

---

*Former Parliaments had spoken for the people, but never called upon the people to protect them. Hence the purity and charm of Elliot's life and death; he registered the claims. Pym was the master of another art—to seize the power. Pym first called in clubs and broadswords to protect this Parliament from the fate to which all its predecessors had submitted.

England under the Stuarts by Trevelyan.

કોની થશે તે વિષે ખાસ આગાહી થઈ શકે એમ નહોતું. ૮૦ અમીરો રાજના પક્ષમાં ભળ્યા; ૩૦ અમીરો પાર્લમેંટ સાથે રહ્યા; ૨૦ અમીરો તટસ્થ રહ્યા. કોમન્સમાંથી ૩૦૦ સભાસદો પાર્લમેંટ સાથે રહ્યા ને ૧૭૫ સભાસદોએ રાજનો પક્ષ લીધો. ઉચ્ચ ને મધ્યમ વર્ગોનો મોટો ભાગ રાજનો પક્ષકાર હતો. વેપારીઓ, શ્રીગરો, ને ઘણા ખેડુનો પાર્લમેંટ સાથે રહ્યા. તમામ ચર્ચ લગભગ રાજના પક્ષમાં હતું. લંડન,* તમામ બંદરો, હુન્નરઉદ્યોગોનાં મથકો, એટલે કે ઇંગ્લંડનો પૂર્વ ને અગ્નિકોણનો ભાગ પાર્લમેંટના સાથમાં હતો. પશ્ચિમ ને ઉત્તરના દેશના લોકોએ રાજનો પક્ષ લીધો. સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે જે લોકો કૃથોલિક પંથ ને એંગ્લો કૃથોલિક પંથ માનતા હતા તેઓ રાજ સાથે રહ્યા ને જે લોકો પ્યુરિટન પંથ માનતા હતા તે લોકો પાર્લમેંટ સાથે રહી લડ્યા. ઇંગ્લંડના મધ્યભાગમાં ખાસ કોઈ એક પક્ષનું જોર નહોતું. પાર્લમેંટને એક ખાસ લાભ હતો. તેના પક્ષના પ્રદેશનો બચાવ કરવો એ ઘણું સુગમ હતું, કારણ કે એ પ્રદેશ છુટોછવાયો નહોતો. પાર્લમેંટના પક્ષકારો પૈસેટકે સુખી હતા. કિનારાનો તમામ ભાગ તેના કબજામાં હતો તેથી જગતનું ઉત્પન્ન તેને ખુશીથી મળી શક્યું. રાજના પક્ષકારો ખેતી ઉપર નબત્તા તેથી તેમને નાણા સંબંધી ઘણી મુશ્કેલીઓ નહી. વળી ચાર્સના દરબારમાં બીલકુલ એકસંખી નહોતી. લશ્કરી બળમાં બંને પક્ષો પહેલાં તો સરખા કહી શકાય. પણ પાર્લમેંટના માણસોને લશ્કરી તાલીમ કદિ મળી નહોતી. વેપારીઓને ને ખેડુનોને લાંબા વખત માટે સિપાઈગીરી કરવાનું કેમ કહી શકાય? રાજ પાસે થોડેસવારોનું સૈન્ય સાફ હતું; પાર્લમેંટનું તોપખાનું રાજથી ચડીઆતું હતું. સરદારી માટે પહેલાં તો ખાસ કોઈ પક્ષ બળવાન નહોતો. દરિયા ઉપરનો કામુ પાર્લમેંટ પાસે હોવાથી તે બાબતમાં રાજના પક્ષની નબળાઈ ઘણી શકાય, કારણ કે જે દેશનું નૌકાબળ ને કિનારાનો કબજો રાજના હાથમાં હોત તો તે યુરોપના રાજઓની સલાહ ને મદદ મેળવી શકત ને ઉપરાંત બંદરોના વેપારનું ઉત્પન્ન પોતે વસુલ કરી શકત; છતાં રાજનું નામ, તેની ઇજ્જત, તેનો મોહ, પ્રજાને મન બહુ હતાં. તેથી

પણુ ધણુઓ તેના પક્ષમાં ભળ્યા. આ રાજપ્રજ્ઞના વિગ્રહમાં એક ખાસ નોંધવા જેવી બાબત રહી જવી જોઈએ નહિ. એ વિગ્રહમાં બીજા વિગ્રહોમાં જેમ જેવામાં આવે છે તેમ, મોટા પાયા ઉપર હુંટફાટ, ખુન, તોફાન, હાલાકી, કે એવું કંઈ ખાસ કયાંય નહોતું. તે વિગ્રહથી ઇંગ્લંડની પ્રજાને ખાસ આર્થિક નુકસાન થયું નહિ. દરેક કાઉન્ટિ અથવા જિલ્લામાં લશ્કરી સમિતિઓ બધો લશ્કરી વહિવટ કરતી.

Cavaliers અને Roundheads—જ્યારે Grand Remonstrance ઉપર પાર્લમેન્ટમાં ગરમાગરમ તકરારો ચાલતી હતી ત્યારે એ રાજ્યકીય પક્ષો ઉદયમાં આવ્યા, રાજાનો પક્ષ તે પાર્લમેન્ટનો પક્ષ. આ પક્ષકારો લડાઈમાં ઉતર્યા ત્યારે તેમને અમુક નામો આપવામાં આવ્યા—રાજાનો પક્ષકાર Cavalier—કહેવાયો; પાર્લમેન્ટનો પક્ષકાર Roundhead કહેવાયો. પહેલાં, ઇ. સ. ૧૬૪૦માં ચાલ્સે, પોતાનું રક્ષણ કરવા સ્ટ્રેફર્ડે ઉભા કરેલા લશ્કરના જે અમલદારોને રોક્યા હતા તેમને પ્રતિપક્ષીઓ કંવેન્શિયરો કહેતા; જે લોકો હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝમાંથી બિશપોને બાતલ કરવા માંગતા હતા તેમને પ્રતિપક્ષીઓ Roundheads કહેતા. આ બે સંજ્ઞાઓ હવે જુદા જુદા બે પક્ષોની ઓળખ માટે સામાન્ય સંજ્ઞાઓ થઈ ગઈ.

રાજપ્રજ્ઞનો વિગ્રહ—પહેલો વિભાગ, ઇ. સ. ૧૬૪૨-૪૩. લડાઈ સળગી ત્યારે પાર્લમેન્ટનું મુખ્ય મથક નોર્થેપ્ટન હતું; રાજા નોર્થિંગ્હામમાં હતો. પાર્લમેન્ટના સરદાર અર્લ ઓફ એસ્સેક્સે રાજાનાં માણસોને વૉર્સ્ટર—Worcesterમાંથી કાઢી મૂક્યાં. રાજા પોતે લંડન કબજે કરવા ઉપડ્યો પણ રસ્તામાં એડ્જહિલ્લ—Edge-hill—પાસે તે હારી ગયો. ચાલ્સે હવે ઓક્સફર્ડને પોતાની રાજધાની કર્યું. વળી તેણે લંડનની નજીક ઓટફોર્ડ કબજે કર્યું પણ ટર્નહામ ગ્રીન—Turnham Green—પાસે શત્રુઓ મોટી સંખ્યામાં ભેગા થયા હતા તેથી તે પાછો હટી ગયો, ઇ. સ. ૧૬૪૨. ઉત્તરમાં ચાલ્સના પક્ષકાર અર્લ ઓફ ન્યુ કૅસલે ચૉકે પરગણું કબજે કર્યું; પશ્ચિમમાં પણ તેના માણસોએ ડોર્નવોલ્ડ; ડેવનશિર, ને વેઈલ્સ કબજે કર્યાં. આવી રીતે શરૂઆતમાં રાજાના પક્ષને વિજય મળ્યો. તેથી પાર્લમેન્ટના આગેવાનોએ ઓક્સફર્ડ મુકામે રાજા સાથે સુલેહ કરવા વાટાઘાટ ચલાવી પણ એકમત ન થતાં તે વાટાઘાટો બંધ રહી. ચેલ્ગ્રોવફિલ્ડ—Chelgrovefield—પાસે રુપર્ટ.

Rupert-હૃપ્ડને હરાવ્યો. હૃપ્ડન સખ્ત ધાયલ થયો ને મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૬૪૩. પૂર્વમાં ખ્રિસ્તલ રુપર્ટને હાથ પડ્યું, ઉત્તરમાં ન્યુકેસલે લિકનશિઅર રાજના કબજામાં લીધું. લંડન ઉપર ત્રણ લશ્કરોની નજર તરવરી રહી હતી, ઉત્તરથી, ઑક્સફર્ડથી, અને પશ્ચિમથી. પણ ચાર્લ્સને ન્યુ બ્યુરિ-New-bury-આગળ એસેક્સ તરફથી અટકાયત કરવામાં આવી, ને કૉમ્બેલ્સે અને મૅચેસ્ટરે ન્યુકેસલને રોકી રાખ્યો, એટલે

લંડન બચી ગયું. આવી રીતે રાજનું બળ વધતું જતું હતું તે પાર્લમેંટે જોયું સારે તેના સભાસદોએ સ્કોટલેંડના આગેવાનો સાથે ઘણી મસલત પછી એક કરાર કર્યો. તે કરારથી પાર્લમેંટને સ્કોટ લોકોની લશ્કરી મદદ મળી શકી, પણ તેના સભાસદોએ ઇંગ્લેંડમાં ને આયર્લેંડમાં સ્કોટલેંડનો પ્રેશ્મિટિરિયન-ક્રાઇવન પંથ દાખલ કરવાનું ને તે સાથે રાજનની કાયદેસર સત્તાઓને કાયમ રાખવાનું વચન આપ્યું. આ કરાર Solemn League and Covenant કહેવાય છે. આ અરસામાં પાર્લમેંટનો મુખ્ય નાયક પિમ મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૬૪૩.

બીજો વિભાગ—ઇ. સ. ૧૬૪૪-૧૬૪૬. હંપ્ડન ને પિમ ગયા; સ્કોટલેંડ સાથે તદ્દન નવો ને ભવિષ્યમાં ન પાળી શકાય તેવો કરાર કરવામાં આવ્યો; વળી ક્રોમ્વેલ્લ જેવા બાહોશ અમલદારોની આગેવાની નીચે નવાં લશ્કરો નવી તાલીમ લઈને તૈયાર થયાં; એટલે વિગ્રહનો રંગ પણ બદલાઈ ગયો ને તે સાથે યુદ્ધના મુખ્ય લક્ષ્યનું રૂપ પણ ફરી ગયું. સેન્ટ જન, -St-John-વેઈન, -Vane-ક્રોમ્વેલ્લ, વગેરે હવે મોખરે આવ્યા. તેઓ મહાજનસત્તાવાદ—Republicanism—ના પક્ષપાતીઓ હતા ને ધર્મની બાબતમાં તેઓ પ્યુરિટનોનો જ ખાસ પક્ષ કરવો તેથી વિરુદ્ધ હતા—ધર્મની બાબતમાં તેઓ ઘણા ઉદાર વિચારો ધરાવતા હતા.

સ્કોટલેંડથી અર્લ ઓફ લેવન ૨૧૦૦૦ માણસો સાથે યૉર્ક નરફ ધસી આવ્યો તેથી રાજનો પક્ષ તે દિશામાં ઘણો નબળો થઈ ગયો. દક્ષિણમાં રાજના માણસો ચેરિટન આગળ દારી ગયા એટલે તે દિશામાં પણ તેનું બળ ઓછું થઈ ગયું. પણ હજી ઓક્સફર્ડ પાસે રાજ બળવાન હતો ને બ્રનઝ્યુરિ પાસે પાર્લમેંટનું લશ્કર દારી પણ ગયું હતું. પણ ઇ. સ. ૧૬૪૪માં ક્રોમ્વેલ્લની બાહોશીથી પાર્લમેંટના લશ્કરે રુપર્ટના લશ્કરને માર્સ્ટન મૂર Marston Moor—પાસે સખ્ત હાર ખવરાવી ને યૉર્ક પણ પડ્યું એટલે ઉત્તરમાં રાજને હવેથી કશી મદદ મળી શકશે નહિ એમ ચોક્કસ થઈ ગયું. નૈઋત્યમાં ખુદ રાજએ Lostwithil—લોસ્ટવિથીલ પાસે પાર્લમેંટના લશ્કરને સખ્ત હાર આપી; ન્યુમેરિ પાસે પણ રાજને પાર્લમેંટ દરાવી શકી નહિ. આવી રીતે ઉત્તર ને પૂર્વ સિવાય બાકીના ભાગમાં હજી ચાર્લ્સ કોઈ ઓછા ઉત્તરે એમ નહોતો.

ક્રોમ્વેલ્લનું નવું લશ્કર. The New Model Self-denying Ordinance—અત્યાર સુધી પાર્લમેંટનાં લશ્કરો દેશનાં પરગ-

જાગ્યોની જુદી જુદી સમિતિઓની વ્યવસ્થા નીચે હતાં. લશ્કરોની સરદારીઓ લાયકાત મુજબ નહિ પણ પૈસો, ને ધર્જીત પ્રમાણે આપવામાં આવતી. લડાઈઓ પણ સમિતિઓના કહ્યા મુજબ થતી. આવી વ્યવસ્થાને લઈને પાર્લમેન્ટનાં લશ્કરો વારંવાર હારી જતાં હતાં. વળી આગેવાનોમાં એકસંપી નહોતી. ક્રમ્બેલને ને તેના મિત્રોને સ્કૉટલૅન્ડને પ્રેસિપિટિરિઅન મત પસંદ નહોતો. તેઓ તાજની સંસ્થાને દેશના તંત્રમાંથી ખાતલ કરવા તૈયાર હતા ને ધર્મની ખાખતમાં તેમને પૂરી છૂટ જોઈતી હતી. વળી લશ્કરી વહિવટમાં એકલથ્યુ સત્તા જ્યાં સૂધી નહિ થાય ત્યાં સૂધી વિજય કદિ નહિ મળે એમ તેઓ માનતા હતા. પાર્લમેન્ટના સભાસદોએ લડાઈમાં ફતેહ મળે તે ઉદ્દેશથી આ નવા પક્ષને નમતું આપ્યું. હવે, ૨૧૦૦૦ માણસોનું કાયમ લશ્કર દેશમાં રહે; તે લશ્કરને નિયમસર ને દર માસે રોકડ પગાર મળવો જોઈએ; પાર્લમેન્ટના સભાસદોએ મુલકી ને લશ્કરી ખાતાના હોદ્દાઓ છોડી દેવા; અને લશ્કરમાં ધર્મ કે રાજકારણને લઈને મતભેદ હોવો જોઈએ નહિ, એ આ વલણના મુખ્ય મુદ્દાઓ કહી શકાય. આ નવો દરાવ Self-denying Ordinance કહેવાય છે ને નવું લશ્કર New Model કહેવાય છે, ઇ. સ. ૧૬૪૫. *પૉલ્કર, એસ્સેક્સ, મૅચેસ્ટર,* વગેરે જુના સરદારોની સત્તા હવે પડી. ભાંગી ને ક્રમ્બેલ, મંક, પ્રાઈડ, વગેરે નવા સરદારો આગળ આવ્યા; લશ્કર પણ ઉત્તમ થયું. તે ઉપરાંત પાર્લમેંટે તમામ સત્તાઓ આ લશ્કરી અમલદારોને સોંપી દીધી અને તુરત જ તે લોકોના આગેવાન ક્રમ્બેલ મુખ્ય અધિકાર ઉપર આવ્યો. ધર્મની ખાખતમાં પણ હવે તેમનો પક્ષ આગળ આવ્યો. આ પક્ષ Independent પક્ષ કહેવાય છે.

---

* Those under the king's commanders grew insensibly into all the license, disorder, and impiety with which they had reproached the rebels; and they again, into great discipline, diligence, and sobriety; which begot courage and resolution in them, and notable dexterity in achievements, and enterprises. In so much as one side served to fight for monarchy, with the weapons of confusion, and the other side to destroy the King and Government, with all the principles and regularity of monarchy—*Clarendon.*

લડાઈના બદલેલો રંગ—આવા તાલીમ પામેલા ને અતુની લશ્કર સામે ચાલ્સનું લશ્કર તદ્દન નમાલું કહી શકાય. ઇ. સ. ૧૬૪૪ના જુનમાં કૉમ્બેલે રાજને નેધસબી-Naseby પાસે સખ્ત હાર આપી. તેથી ઇંગ્લંડનો મધ્ય પ્રદેશ હવે રાજના કબજામાંથી જતો રહ્યો. નૈઋત્યમાં ફ્રેન્ચ્સે રાજના સરદારને લાંગપોર્ટ Langport-પાસે હરાવ્યો; ખ્રિસ્તલ પણ પાર્લમેન્ટના હાથમાં આવ્યું. દરમ્યાન, મૉન્ટ્રોએ રાજના વતી તેના શત્રુઓને સ્કૉટલેન્ડમાં કિલ્સથ-Kilsyth-પાસે સખ્ત હરાવ્યા તેથી ચાલ્સને ફરી આશા આવી ને તે સ્કૉટલેન્ડ નાસી ગયો, કારણકે ત્યાંના લોકોએ મદદનું વચન આપ્યું હતું, ઇ. સ. ૧૬૪૬.

ઇંગ્લંડમાં પોતાના શત્રુઓ શરણ થયા અને સ્કૉટલેન્ડમાં રાજને આશરો મળ્યો, એટલે પાર્લમેન્ટને હવે તે દેશ તરફ નજર ફરવાની રહી; પણ રાજને ને સ્કૉટ લોકોને સમાધાન થઈ શક્યું નહિ તેથી તેઓ ફરી અંગ્રેજો સાથે ભળી ગયા ને રાજને પાર્લમેન્ટના હવાલામાં સોંપી દીધા. આવી રીતે લડાઈના બીજા ભાગ સમાપ્ત થયો.

કૉમ્બેલના ને તેના પક્ષના બદલાએલા સંજોગો—આ વખતે આયર્લેન્ડમાં રાજના પક્ષ તરફથી સુલેહનો બંગ થયો હતો તેથી પાર્લમેન્ટે નવા લશ્કરની ફેટલીફ ટૂકડીઓને ત્યાં જવાનો હુકમ કર્યો. પણ એ લશ્કરના સિપાઈઓનાં મનમાં પાર્લમેન્ટના વલણ સંબંધી શક ઉત્પન્ન થયો હતો. તેઓને ધર્મની બાબતમાં સ્વતંત્રતા જેતી હતી. વળી તેમના ચડયો પગાર અપાયો નહોતો. તેથી તેઓએ આયર્લેન્ડ જવા ના પાડી. જૉર્જ-George-નામના સરદારે રાજનો કબજો ફરી લીધા* ને તેને લંડન આણ્યો. લંડન પણ તેમના હાથમાં આવ્યું. તેઓએ રાજને મનાવી લેવા માટે પણ પ્રયાસો કર્યા પણ રાજ માન્યો નહિ. દરમ્યાન કૉમ્બેલના જ પક્ષમાં એક નાનો, નવો, પણ ઘણો બળવાન પક્ષ ઉભો થયો હતો. તેઓ

---

* જૉર્જે રાજને તાબે થવા કહ્યું; રાજએ તેની પાસે હુકમ માંગ્યો. જૉર્જે બહાર ઉભેલા હથિયારબંધ સિપાઈઓ તરફ આંગળી કરી જવાબ દીધો કે-એ માફ કમિશન-હુકમપત્ર છે. રાજએ કહ્યું:—As well-written a commission and with as fine a frontispiece, as I have ever seen in my life. તુરત જ ચાલ્સ જૉર્જ સાથે ચાલી નીકળ્યો.

Levellers કહેવાય છે. તે પક્ષના માણસોને વાર્ષિક પાર્લમેંટો, સર્વ-સામાન્ય મતાધિકાર—Universal suffrage, મહાજનસત્તાક રાજ્ય, ધર્મસંષ્લિષ્ટતા—toleration—વગેરે જોઈતાં હતાં. રાજ્યને આ નવા વિચારોનો ડર લાગ્યો તેથી તે બહાષ્ટના ટાપુમાં નાસી આવ્યો.

સ્કોટ્ લોકોનો પરાજય—ચાર્લ્સને ને પાર્લમેંટને સુલેહ માટે મસલતો ચાલતી હતી; રાજ્ય કુટિલતાથી ભરેલો હતો ને તેને પોતાની સત્તા હજી પણ નિરંકુશ રાખવી હતી. પણ આ માટે તેની પાસે લશ્કર નહોતું. તેથી વળી તેણે સ્કોટ્ લોકો સાથે ખટપટ કરી અને તેમની સાથે કરાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૪૮માં લૉલંડથી ફેટલાક રાજ્યના પક્ષકારો દેશમાં દાખલ થયા. ઘણે ફેકાણે સુલેહનો ભંગ થયો. સ્કોટ્ લોકોએ લંમિલ્ટનને ઈંગ્લંડ ઉપર મોકલ્યો. પણ પ્રેસ્ટન પાસે ને વિન્વિક પાસે ક્રૉમવેલ્સે તેને સફળ માર આપ્યો ને સ્કોટ્લેન્ડમાં જઈ રાજ્યના પક્ષને નબળો કરી દીધો. રાજ્યને પાછો લંડન લાવવામાં આવ્યો.

પ્રાઈડ પાર્લમેંટની કરેલી શુદ્ધિ, Pride's Purge—ઉપરના બનાવોથી લશ્કરનો નવો પક્ષ એકદમ અનુની થઈ ગયો. તેમનો રાજ્ય ઉપરનો બધો ભરોસો હવે ઢીંગલ થયો. ક્રૉમવેલ્સ પણ તેમના પક્ષમાં મળ્યો. તેઓએ ચાલુ પાર્લમેંટની સત્તા સ્વીકારવાની ના પાડી. પાર્લમેંટે પણ આ નવા પક્ષ સામે ઠરાવો બહાર પાડ્યા. ઇ. સ. ૧૬૪૮ના ડિસેમ્બરમાં પ્રાઈડ નામના લશ્કરી અમલદારે હાઉસ ઓફ કૉમન્સની બેંચમાં જઈ ૧૪૩ અણમાનીતા સભાસદોને જાનરદસ્તીથી રજા આપી દીધી. બાકી રહેલા સભાસદોની પાર્લમેંટ Rump પાર્લમેંટ કહેવાય છે ને પ્રાઈડનું કૃત્ય Pride's Purge કહેવાય છે.

રંપ ને રાજ્ય ચાર્લ્સના છેલ્લા દિવસો—આ નામધારી પાર્લમેંટે રાજ્ય ઉપર કામ ચલાવવા ૧૩૫ જણાઓને નીમ્યા, ને રાજ્યની મૂળ સત્તા પ્રજાની જ છે, પણ તે પ્રજા પોતાના પ્રતિનિધિઓને પાર્લમેંટમાં મોકલી એ સત્તાનો તેમની પાસે અમલ ચલાવે છે, ને પાર્લમેંટના તમામ કાયદાઓ લોકોને બંધનકર્તા છે, એવા ત્રણ ઠરાવો બહાર પાડ્યા, અને હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સને તથા તાજને ઈંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાંથી સમૂળગાં બાતલ કર્યાં.

ચારપછી તેમણે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો:—

That the people are under God the original all of all just power; that the Commons of England, in Parliament assembled, being chosen by and representing the people, have the supreme power in the nation; that whatsoever is enacted or declared for law by the Commons in Parliament assembled, hath the force of law and all the people of this nation are concluded thereby although the consent and concurrence of the King or house of peers be not had thereunto.

૧૩૫ જણાઓમાંથી ખરે વખતે માત્ર પર સભાસદો હાજર રહ્યા. બ્રેડશા નામનો એક વકીલ ને લશ્કરી અમલદાર તેનો પ્રમુખ હતો. આ સમિતિએ રાજા ઉપર નિરંકુશ સત્તા સ્થાપવા માટે પાર્લમેન્ટ ને બ્રજ સામે લડાઈ કરવાનો આરોપ મૂક્યો. *રાજાએ આ સમિતિનો ઈનકાર કર્યો. ચાર વખત તેને અદાલત સમક્ષ લાવવામાં આવ્યો. દરેક વખતે તેણે ગેરકાયદેસર અદાલત પાસે પોતાનો બચાવ કરવા ના પાડી. છવટે ઇ. સ. ૧૬૪૯ના જાન્યુઆરીની ૨૭મી તારીખે તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા આપવામાં આવી. રાજાને બચાવવા પાટવીકુંવર ચાર્લ્સ કોરા કાગળ ઉપર ગમે તે શરતોએ સહી આપવા સંદેશ મોકલ્યો. ક્રાંસની પાર્લમેન્ટ રંપની દયા માંગી. ઈંગ્લંડના ધર્મગુરુઓએ પણ દયા માંગી. પણ રંપના સભાસદો એકના બે થયા નહિ. જાન્યુઆરીની ૩૦મી તારીખે રાજાનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૪૯.

ચાર્લ્સનો શિરચ્છેદ ગેરવ્યાજબી ને ગેરકાયદેસર હતો. એ અપ-કૃત્યથી પાર્લમેન્ટને કોઈ સત્તા કે સ્વતંત્રતા મળી નહિ; ઉલટું, દેશમાં

---

*That Charles Stuart, being admitted King of England with a limited power, out of a wicked design to erect an unlimited power, had traitorously levied war against the Parliament and people of England, thereby causing the death of many thousands and had repeated and persevered in his offence.

અગ્યાર વર્ષ માટે લશ્કરી અમલ ચાલુ રહ્યો. સત્તરમા સૈકાના ઇંગ્લંડના લોકો જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટે, ધર્મસહિષ્ણુતા માટે, કે સર્વસામાન્ય મતાધિકાર માટે, ખીલકુલ લાયક નહોતા અને તેવું રાજ્યતંત્ર તેઓ માંગતા પણ નહોતા. રૂપના આગેવાનો પોતાના જમાનાથી ઘણા આગળ વધી ગયા હતા. ચાર્લ્સના ધર્મ સંબંધી વિચારો ઇંગ્લંડમાં મોટા ભાગને અનુકૂળ આવે એવા હતા. લડાઈમાં ચાર્લ્સને ઇંગ્લંડના લોકોનું અનુમોદન હતું. ઇંગ્લંડના તમામ લોકો તેના શિરચ્છેદથી વિરુદ્ધ હતા. એ કૃત્યથી ક્રોધવેલ્લે, આયર્લેન્ડે તે તેના પક્ષકારોએ ઇંગ્લંડમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની ને ધર્મસહિષ્ણુ થવાના વિચારની સ્થાપનાને એ સૈકાંઓ સૂધી. દીલમાં નાંખી. ચાર્લ્સ પોતે શિરચ્છેદ વખતે જે શબ્દો બોલ્યો તે શબ્દો ખરેખર તે જમાનાને માટે અક્ષરેઅક્ષર સાચા હતા. *એ વખતે પાર્લિમેન્ટને રાજની સંમિતિથી ધારા ધડવાની ને કર નાંખવાની સત્તા હતી; સમસ્ત રાજ્યનો વહિવટ ચલાવવાની, કાયદાઓનો અમલ કરવાની, કાયદાઓ પ્રમાણે ન્યાય કરવાની કે અમલદારોને ને પ્રધાનોને નીમવાની સત્તા નહોતી. એ સત્તા ખરી રીતે તાજની હતી. અત્યારે, તાજની આ સત્તાનો અમલ પાર્લિમેન્ટના મુખ્ય આગેવાનો તાજને નામે કરે છે તેથી તાજ ને પાર્લિમેન્ટ વચ્ચે એકમત રહી શકે છે પણ આવું જવાબદાર રાજ્યતંત્ર તે વખતના લોકોને પરિચિત નહોતું.

---

*For the people truly I desire their liberty and freedom as much as any body whosoever, but I must tell you that their liberty and their freedom consists in having of Government those laws by which their life and their goods may be most their own. It is not for having share in Government, sirs, that is nothing pertaining to them; a subject and a sovereign are clean different things, and therefore until you do that, I mean that you do put the people in that liberty as I say; certainly they will never enjoy themselves.

ચાર્લ્સનો શિરચ્છેદ કરાવનારા લોકો “ જુની આંખે ” નવી સૃષ્ટિ જોતા હતા ને જુના હાથે નવી રાજ્યસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માંગતા હતા. પણ એ નવીન સૃષ્ટિ લોકોને જોઈતી નહોતી. *છતાં ચાર્લ્સનો શિરચ્છેદ અને પાર્લમેન્ટનું બંડ, એ બે બનાવો ઇંગ્લંડના ને યુરોપના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. ચાર્લ્સના શિરચ્છેદ સાથે જ ક્રૂડલ જમાનાના

---

*The sovereignty of the people and the equality of man with man in the scales of justice, were first ushered into the world of English politics by this deed. Against them stood the old-world ideas, as Charles proclaimed them as he looked out into eternity....They were striving to make a new law of democracy, and could not be expected to effect this by observing the old laws. But their fault lay in this, that the new law, by which they condemned Charles, while it claimed to derive from the people of England, did not, save in theory, derive from that source at all. When the bleeding head was held up, the shout of the soldiers was drowned in the groan of the vast multitude. × × × Thus the Republicans, at the outset of their career, made it impossible for themselves ever to appeal in free election to the people whom they had called into sovereignty. Their own fall...became therefore necessary to the re-establishment of Parliamentary rule. The worship of birth, of pageantry, of title; the aristocratic claim to administrative power; the excessive influence of the large landowner, and of inherited wealth; the mean admiration of mean things, which has ever since the Restoration been at the root of the worst evils of English society—all these gained a fresh life and popularity by the deed that was meant to strike them dead for ever. This at least is what appears.

England under the Stuarts, by G. M. Trevelyan,
P. P. 289-290.

તાજનો પણ ઉચ્છેદ થયો. પાર્લમેન્ટના સંગ્રામ દરમ્યાન ઈંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર રાષ્ટ્રીય અને નવીન સૂત્રો પ્રમાણે ધડતું જતું હતું. તાજ ઈંગ્લંડના તંત્રનું એક આવશ્યક પણ તે જ વખતે કાયદાને અનુસરતું અંગ છે એમ હવે સૌને ખાત્રી થઈ ગઈ. પ્રજા રાજને વફાદાર રહે તો રાજ્યએ પણ પ્રજાને ને પાર્લમેન્ટને વફાદાર રહેવું જોઈએ, એ હવે ઈંગ્લંડની શાસનપદ્ધતિનું મુખ્ય સૂત્ર થઈ પડ્યું. તેમ, તાજ વગર ચાલી શકે નહિ, એ પણ ચાર્લ્સના શિરચ્છેદથી અને તેના પછીના તંત્રથી, જણાઈ ગયું; પણ તાજ અનિયંત્રિત ન હોવું જોઈએ, એ પણ હવે સ્પષ્ટ થઈ ગયું.

પ્રકરણ ૯મું

રાજ્યક્રાંતિનાં પ્રથમ પાંચ વર્ષો, ઇ. સ. ૧૬૪૯-૧૬૫૩.

નવું રાજ્યતંત્ર—ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટના ભયાનક શિરચ્છેદ પછી પાર્લમેન્ટના સભ્યોએ તાજને ને હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝને ઈંગ્લંડના રાજ્યતંત્રથી ખાતલ કર્યા અને દેશનો કારભાર કરવા માટે ૪૧ જાણાઓની એક સમિતિ નીમી. ઔડશાં આ સમિતિનો પ્રમુખ થયો. તે જ પ્રમાણે જુની અદાલતો કાઢી તેને બદલે નવી અદાલતો ઉભી કરવામાં આવી. કેટલાએક સિપાઈઓએ લશ્કરમાં બળવો કર્યો પણ તેમને તુરત દાખી દેવામાં આવ્યા. આયર્લેન્ડમાં Ormond ઓર્મોન્ડ ને સ્કૉટ લોકો રાજના પક્ષમાં ખટપટ કરતા હતા તેથી પાર્લમેન્ટે ક્રૉમ્વેલ્ડને ત્રણ વર્ષ માટે તે દેશના ગવર્નરની સેનાપતિની જગ્યા આપી. તેણે ડ્રૉધેડ, વેક્સફોર્ડ, વગેરે મુખ્ય મુખ્ય આધરિશ કિલ્લાઓ લઈ લીધા ને તેમાં ભરાઈ રહેલાં તમામ લશ્કરોની* કતલ ચલાવી, ઇ. સ. ૧૬૪૯-૫૦. આયર્લેન્ડે તે દેશ જીતી લેવાનું કામ પૂરું કર્યું, ઇ. સ. ૧૬૫૦-૫૨. ધણા લોકો દેશાવર ચાલ્યા ગયા. સ્કૉટલેન્ડમાં મૉટ્રોઝ ચાર્લ્સના પુત્ર બીજા ચાર્લ્સ માટે ખટપટ કરતો હતો. શત્રુઓએ તેનો વધ કરાવ્યો પણ ચાર્લ્સ પોતે ઇ. સ. ૧૬૫૦માં સ્કૉટલેન્ડ ગયો એટલે ત્યાંના લોકોએ તેને પોતાના રાજ તરીકે જાહેર કર્યો. પાર્લમેન્ટે તેના સામે ક્રૉમ્વેલ્ડને મોકલ્યો. તેણે ડનબાર પાસે લેસ્લિને

*લગભગ ૪૦,૦૦૦ આધરિશો. ક્રૉમ્વેલ્ડની અવસ્થા હજુ પણ Cromwell's curse કહેવાય છે.

સખ્ત હાર ખવરાવી, ૧૬૫૦. પણ ચાર્લ્સનો પક્ષ હજી બળવાન હતો. ઇ. સ. ૧૬૫૧માં સ્કૉટલૅંડમાં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. હવે તેણે ઇંગ્લૅંડ ઉપર ચડાઈ કરી ને લૅંકેશિઅર ને બીજાં પૂર્વ પરગણાઓમાં કુચ કરી. ક્રૉમવેલ્સ તેની પાછળ પડ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૧માં વૉર્સેસ્ટર પાસે બંને પક્ષો વચ્ચે પ્રયંત્ર યુદ્ધ થયું. ચાર્લ્સના મુખ્ય સરદારો માર્યા ગયા અથવા પકડાઈ ગયા. ઘણા સ્કૉટ્ લોકોને દેશપાર કરવામાં આવ્યા. ચાર્લ્સ પોતે માંડ માંડ ક્રાંસ ભાગી ગયો. એક વર્ષમાં આખો સ્કૉટલૅંડ તાબે થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૬૫૧માં ઇંગ્લૅંડની પાર્લમેંટે સ્કૉટલૅંડ ને ઇંગ્લૅંડ એક કરી દીધાં. પણ આ કામ સ્કૉટ્ લોકોને પસંદ પડ્યું નહિ. ચાર્લ્સનો સગો પ્રિંસ રુપર્ટ લિસ્થન ભાગી ગયો હતો ને ત્યાંનો રાજા ચોથો જૉન તેને મદદ કરવા ઇચ્છતો હતો. પણ પાર્લમેંટે બ્લેક-Blake-ને તેની પાછળ મોકલ્યો. બ્લેકે રુપર્ટને દરિઆપાર નસાડી મૂક્યો ને બ્રિટિશ ચેનલના ટાપુઓનો કબજો સામ્યુઅલ કરી સ્વદેશ પાછો ફર્યો, ઇ. સ. ૧૬૫૦-૫૨. અમેરિકામાં વર્જિનિઆ, મેરિલૅંડ, ને બાર્બાડોઝનાં સંસ્થાનોએ પણ પાર્લમેંટની હકુમત સ્વીકારી.

નવા રાજ્યતંત્રના દુશ્મનોની સંખ્યા મોટી હતી. રાજાના પક્ષકારો, સ્કૉટલૅંડના ને ઇંગ્લૅંડના પ્રેસ્બિટરિઅનો, ઍંગ્લિકનો, આયર્લૅંડના કેથૉલિકો, ને સામાન્યતઃ તટસ્થ રહેતી તમામ જનતાઃ એ બધાં આ તંત્રના દુશ્મનોની પંક્તિમાં આવી શકે. કેટલાએકો તો વળી નવા રાજ્યતંત્રદાર સામાજિક ને આર્થિક સંક્રાંતિ માટે આશાઓ બાંધી રહ્યા હતા. યૂરોપનાં રાજ્યો ને પોપ પણ આ નવા તંત્ર ઉપર નજર કરતા હતા. પણ ક્રૉમવેલ્સનું લક્ષકર એટલું બધું જોરાવર હતું કે તેણે હુંક મુદ્દતમાં બધા શત્રુઓને વશ કર્યા. વળી આ વખતે યૂરોપનાં રાજ્યો ત્રીસ વર્ષની ધાર્મિક વિગ્રહમાંથી હમણાં જ છૂટાં થયાં હતાં તેથી ઇંગ્લૅંડમાં તેઓ દરમ્યાન થઈ ચાર્લ્સના પદબ્રજ વંશને મદદ કરે એવી સ્થિતિમાં નહોતાં.

* જૉન લિલબર્ન નામના એક સામ્યવાદી (Leveller) ઉપર બખ્ષે વાર કામ ચલાવવામાં આવ્યું પણ અદાલતોએ તેને નિર્દોષ જાહેર કર્યો:—

And what, shall then honest John Lilburne die ?

Three score thousand will know the reason why.

શત્રુઓ હારી ગયા એટલે નવા રાજ્યતંત્ર માટે ભય રહ્યું નહિ; પણ આ સંક્રાંતિના તંત્રને પ્રજાની અનુમતિ તો નહોતી જ. પાર્લમેન્ટમાં પણ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ નહોતા; તે સભાસદો તો ફેક ઇ. સ. ૧૬૪૦માં ચુંટાઈને આવ્યા હતા. પાર્લમેન્ટે પોતાના શત્રુઓની મીલકતને જપ્ત કરવાનું ધારણ ચાલુ રાખ્યું. લોકો ઉપર કરતો ઓળે લગાઈના વખત જેટલો જ હતો. વર્તમાનપત્રો ને લેખકો તરફ પણ નવા તંત્રનો કટાક્ષ રહેતો. ચિત્રો, નાટકો, ધર્મના તહેવારો, વગેરે સામે કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા. દુરાચારો, અસાચારો, રંડીબાળ, વગેરે ગુન્હાઓ માટેની શિક્ષાઓ સખ્ત કરવામાં આવી. દેશના કાયદાઓ સુધારવા માટે પ્રયાસો થયા. પણ એકંદરે નવું તંત્ર લોકપ્રિય તો થઈ શક્યું નહિ.

દેશાવર સાથેનો સંબંધ—યૂરોપમાં વેસ્ટફાલિઆના તહથી ત્રીસ વર્ષનો ધાર્મિક વિગ્રહ પૂરો થયો હતો. સ્પેઇને ઇંગ્લંડના નવા તંત્રને કાયદેસર તંત્ર તરીકે સ્વીકાર્યું હતું પણ ફ્રાંસે હજી તેવો સ્વીકાર કર્યો નહોતો. ફ્રાન્સેલ્લનો એવો વિચાર હતો કે ફ્રાંસના પ્રોટેસ્ટન્ટોને મદદ આપવી ને ડંકેક—Dunkirk—નો કબજો લેવો; પણ દરમ્યાન હોલ્લંડ સાથે લગાઈ થઈ તેથી એ વિચાર અંધ રહ્યો.

વલંદાઓ સાથે વિગ્રહ—લિંદા મહાસાગરમાં અંગ્રેજ ને ડચ કંપનીઓ ને વેપારીઓ વચ્ચે વારંવાર તકરારો થતી હતી. ઇંગ્લંડે નેવિગેશન એક્ટ પ્રસાર કરી પોતાના વહાણો આંધવાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપ્યું હતું પણ હોલ્લંડને તેથી નુકસાન થયું, કારણ કે આ વખતે દરિયાઈ યજ્ઞમાં તે દેશ પ્રથમ પદ ભાગવતો હતો. ઉત્તર સમુદ્રમાં ડચ માછીમારો ઇંગ્લંડને કર ભરવાની ના પાડતા હતા ને ડચ વહાણો ઇંગ્લંડના વેપારને અટકાયત કરતાં હતાં. અંગ્રેજો ડચ વહાણોના માલનો તપાસ કરવાનો હક્ક સાબીત કરતા હતા. આ કારણોથી પહેલો ડચ વિગ્રહ થયો, ઇ. સ. ૧૬૫૨. બ્લેઝકે ડચ નૌકાધિપતિ ટ્રૂપને ઉત્તરમાં ને બ્રિટિશ ચેનલમાં હરાવ્યો. તેણે ને Ayscue—આઈસ્ક્યુએ થેઈમ્સ નદીના મુખ આગળ ખીજા વલંદા અમલદારો—De With વિથ ને De Ruyter—ડેરુટર—ને હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૬૫૨. Dungeness—ડુંગેનેસ, પોર્ટલૅન્ડ ને લેઈર્ન પાસે અંગ્રેજો હાર્યા. અંગ્રેજોએ ટેક્સલ—Texel પાસે વલંદાઓને સખ્ત હાર

મવરાવી. તેમનો મુખ્ય નાવિક ફ્રાંસ ટોપ માર્યો ગયો; એટલે તેઓએ મંત્રેણે સાથે સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૬૫૪, એપ્રિલ.

રંપ પાર્લમેંટને રજા—આ લગઈ ઓ કરવા માટે નવા કારભારીઓને નોકા ઉપર સખ્ત કરતો બોળે રાખવો પડ્યો હતો. તેથી તેઓ ક્રોમવેલ્સના રાજ્યતંત્રને ગળગળી પાડવા તૈયાર થયા.

પાર્લમેંટથી માત્ર લોકો નહિ પણ લશ્કર પણ કંટાળી ગયું હતું. ગમે તેમ પણ પાર્લમેંટ તો બરખાસ્ત થવી જ જોઈ એ. પણ પાર્લમેંટના સભાસદો પાતે પોતાની સત્તા છોડવા આનાકાની કરતા હતા. તેથી ઇ. સ. ૧૬૫૩માં ક્રોમવેલ્સે પોતે પાર્લમેંટમાં જઈ સભાસદોને ધમકાવી તેમને જબ્બરડીથી બહાર કાઢી મૂક્યા ને પછી સભાગૃહને તાળું વાસી દીધું. એ વખતે સભાસદો પોતાની સત્તા કાયમ કરવા માટે ચુંટણીનો નવો કાયદો ચર્ચતા હતા. તે પ્રમાણે ક્રોમવેલ્સે કારભારીમંડળને પણ રજા આપી.

રંપ પાર્લમેંટને જબ્બરડીથી કાઢી મૂકવામાં આવી તે વખતનું સુંદર વર્ણન મેન્નર ઝનરલ હોર્સને લેલોને આપ્યું ને લેલો પાસેથી તે ચિત્ર આપણને મળી શક્યું છે. ક્રોમવેલ્સે તે ભયંકર કામ પ્રથમ હોર્સનેને સોંપ્યું પણ હોર્સને કહ્યું:—Sir, the work is very great and dangerous, therefore I desire you seriously to consider of it before you engage in it". ક્રોમવેલ્સે આ સલાહ પહેલાં ગળે ઉતરી; પણ પા કલાક પછી તે પાછો પોતાના મુળ ઉપર વિચાર આવી ગયો. તે સભાગૃહમાં દાખલ થયો ને સભાસદોને જેમ તેમ ભરડવા લાગ્યો. સર વિટર વેંટવર્થ નામના સભાસદે જણાવ્યું કે—ગમે તેમ પણ ક્રોમવેલ્સ પાર્લમેંટનો માણસ છે ને તેને એવાં વચનો બોલવું ઘટવું નથી. ક્રોમવેલ્સનો મીનજ તુરત ગયો:—“Come, Come, I will put an end to your prating". જમીન ઉપર પગ પછડાતાં પછડાતાં તે આવેશમાં બોલવા લ. યો—You are no Parliament; I say, you are no Parliament; I will put an end to your sitting; call them in; call them in." તુરત સભાગૃહમાં સિપાઈઓ બંદુકો સજ્જિત દાખલ થયા. ક્રોમવેલ્સનો પરમ પ્રિય મિત્ર સર હેનરિ વેઈન બોલ્યો:—This is not honest; yea, it is against morality and common honesty." ક્રોમવેલ્સે તેને ધમકાવ્યો:—Oh sir Henry Vane, Sir Henry Vane, the Lord deliver me from Sir Henry Vane." તે પછી તેણે પાર્લમેંટનો રાજ્યદંડ—Mace—લઈ જવાનો હુકમ આપ્યો ને કહ્યું:—What shall we do with this banble? There take it away. હોર્સને સ્વીકરને પણ જબ્બરડીથી તેની ખુરસી ઉપરથી ઠાડી મૂક્યો.

આવી રીતે રાજ્યનો કારભાર હવે એકદમ લશ્કરના મુખ્ય અમલદારોના હાથમાં આવ્યો ને રંપ પાર્લમેંટનો અંત આવ્યો.

લિટલ અથવા ઍરબોનસની પાર્લમેંટ—પણ કોઈ પણ પ્રતિનિધિઓના મંડળની સલાહ વગર કારભાર કરવો તે આ લશ્કરી અમલદારોને ઉચિત લાગ્યું નહિ. તેથી તેઓએ દરેક પરગણાના કોર્મિગેશન અથવા સંઘ મારફત પોતાના મનમાનતા માણસોને એકઠા કર્યા ને એવી રીતે ઇંગ્લંડમાંથી ૧૨૯, સ્કૉટલેંડમાંથી ૫ ને આયર્લેંડમાંથી ૬, એમ કુલ ૧૪૦ માણસોની એક પાર્લમેંટ બોલાવી. આ નાની અથવા ઍરબોનસની પાર્લમેંટ કહેવાય છે. ઍરબોન લંડનનો ચામડોનો વેપારી હતો. આ પાર્લમેંટે ૩૫ જણાઓનું મિત્રમંડળ નીમ્યું ને કેટલાક સારા સુધારાઓ પણ પ્રસાર કર્યા. પણ લશ્કર ને પ્રજા, બંને એની વિરુદ્ધ હતાં. લશ્કરને એક હથ્થુ સત્તા જોઈતી હતી; પ્રજાને ખરી પાર્લમેંટ જોઈતી હતી. આ કારણથી ડિસેમ્બર માસમાં આ પાર્લમેંટે પોતે પોતાની મેળે જ રજા લીધી. જે સલાસદો રજા લેવા ખુશ નહોતા તેઓને Office ગ્રાફ ને બ્લાઈટ નામના લશ્કરી અમલદારોએ સલાગહમાં દાખલ થઈ કાઢી મૂક્યા.

રાજ્યવહીવટનો મુત્સદ્દો—Instrument of Government—પાર્લમેંટ ખલાસ થઈ એટલે લૅબર્સ ને તેના મિત્રોએ એક બીજી વ્યવસ્થા ઉભી કરી. રાજ્યની તમામ વહિવટી સત્તાઓ એક માણસ માણસ—Lord Protector—સંરક્ષકને આપવી; ૨૧ માણસોનું મિત્રમંડળ તેને સલાહ આપે; પાર્લમેંટમાં ૪૦૦ અંગ્રેજો, ૩૦ આઈરિશો ને ૩૦ સ્કૉટ લોકો દર ત્રણ વર્ષે નવા ચુંટણીના ધોરણ ઉપર ચુંટાય; ધર્મની આખતમાં રોમન કૅથોલિકો સિવાય તમામ ખ્રિસ્તીઓને ગમે તે પંથ પ્રમાણે રહેવાની છૂટ રહેવી જોઈએ; એ આ મુત્સદ્દાના મુખ્ય મુદ્દાઓ હતા. એ અનુસાર ડિસેમ્બરની ૧૬મી તારીખે ક્રોમવેલ્ડ જીંદગીભર લૉડ પ્રોટેક્ટરની જગ્યા ઉપર આવ્યો.*

પ્રકરણ ૧૦મું

ક્રોમવેલ્ડનો રાજ્યદંડ, ઇ. સ. ૧૬૫૪-૫૮.

ઓલિવર ક્રોમવેલ્ડ, ઇ. સ. ૧૫૯૯-૧૬૫૩. ઓલિવર

અત્યારસૂત્રી તે Unofficial Dictator હતો; હવે તે Official Dictator થયા.

ક્રૉમ્વેલ્સનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૯૯માં હંટિંગ્ટન નામના ગામમાં થયો હતો. તે આઠમા હેન્રિના સલાહકાર થૉમસ ક્રૉમ્વેલ્સની બેનનો તે વંશજ હતો. ક્રૉમ્વેલ્સ કુટુંબ ખાનદાન, પૈસેટકે સુખી, અને રાજને પૂરું વફાદાર હતું. ક્રૉમ્વેલ્સ જ્યારે અઢાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેનો આપ રૉબર્ટ ગુજરી ગયો. નાની બેનોનું તે માનું ભરણપોષણ કરવાની જવાબદારી હવે ઓલિવર ઉપર આવી તેથી તેને ભણતર મૂકી દેવું પડ્યું. નિશાળમાં કે કૉલેજમાં ઓલિવર અહીં ભણ્યો નહોતો. કાયદાનું ને લૅટિનનું જ્ઞાન તેને હતું કે કેમ તે શંકાયુક્ત છે. પણ ઓલિવરના તમામ કુટુંબીઓ ને સગાઓ પ્યુરિટન પંથના હતા ને ઓલિવર પોતે બાઈબલનો અંગ્રેજી અનુવાદ મન દઈને વાંચતો. એ જમાનામાં બાઈબલ સિવાય બીજું સાહિત્ય લોકોને સુગમ પણ નહોતું. આ કારણથી ઓલિવરનાં વાણીમાં, વિચારોમાં ને આચારોમાં બાઈબલ, બાઈબલ, ને બાઈબલ માત્ર જોવામાં આવતું ને તે સિવાય બીજું કંઈ પણ નજરે ચડતું નહિ. જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ ક્રૉમ્વેલ્સ ને પ્યુરિટન એકતાર થતા ગયા. ઓલિવરે ૨૯ વર્ષ તો પોતાની મીલકત સંભાળવામાં, ને ગરીબોને, દુઃખીને, અને પોતાના સગાંસનેહીઓને મદદ કરવામાં કાઢ્યાં. ઇ. સ. ૧૬૨૮માં તે પાર્લમેન્ટમાં દાખલ થયો ત્યારે તેને જાહેર જીવનનો ખરો અનુભવ પ્રથમ મળ્યો એમ કહીએ તો પણ ચાલે. આ પાર્લમેન્ટમાં ક્રૉમ્વેલ્સે ખાસ કામ કરી બતાવ્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૬૪૦ સૂધી ચાર્લ્સ પાર્લમેન્ટ વગર ચલાવ્યું તે વખતે ક્રૉમ્વેલ્સ પોતાની જુદી જુદી જમીનનો વહિવટ કરવામાં રોકાયો હતો. ઇ. સ. ૧૬૪૦ની શૉર્ટ ને લૉંગ પાર્લમેન્ટમાં તે કૃષિજ તરફથી ચુંટાયો. પણ હજી તે આગેવાન તરીકે આગળ આવ્યો નહોતો. હંપડન, પિમ, સેન્ટ જન, વૉલ્સર, વગેરે તેના સગાઓ ને મિત્રો થતા હતા ને તેમની ઓળખાણને લઈને તે પાર્લમેન્ટની જુદી જુદી સમિતિઓમાં બેસતો. આવી રીતે તેને પાર્લમેન્ટના કામકાજનો અને રાજ્યવહિવટનો પણ પાંકા અનુભવ મળતો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૪૨માં જ્યારે રાજ ને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે યુદ્ધ સળગ્યું ત્યારે ક્રૉમ્વેલ્સે પોતાના શહેર-કૉલિજ-માં એક નાનું લશ્કર ઉભું કર્યું ને ચાર્લ્સ સામે લડવા તે બહાર પડ્યો. એડબરિહામની લડાઈમાં ક્રૉમ્વેલ્સની ને તેના મિત્રોની બગદારીથી પાર્લમેન્ટનું લશ્કર

સખ્ત હારથી બચી શક્યું. આ અનુભવ કાંઈ જેવો તેવો નહોતો. હવેથી તેણે પોતાના લશ્કરમાં ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધાવાન, ને લોહહિતને ને લડાઈના ખરા મુદ્દાને સમજનારા માણસોને એકઠા કરવા માંડ્યા. પહેલી લડાઈ નેધરલેન્ડના મેદાન ઉપર થઈ. રાજાનું તમામ લશ્કર વીખરાઈ ગયું. ફ્રાંસ્વેલ્સની લશ્કરી પ્રતિભાથી પાર્લમેંટને ફરી વિજય મળ્યો. ત્યાર પછીની ફ્રાંસ્વેલ્સની કારકીર્દી રાજાના શિરચ્છેદના વૃત્તાંતના ઇતિહાસમાં સમાઈ જાય છે એટલે તે સંબંધી અહીં વધારે લખવું યોગ્ય નથી.

આ મુદ્દા ઉપર હવે ફ્રાંસ્વેલ્સે પૂર્વ ઇંગ્લંડનાં જુદાં જુદાં પરગણાંમાં લશ્કર માટે ભરતી કરવી શરૂ કરી. જૉન ડાલ્બિઅર-Dalbier-નામના એક અનુભવી ડચ અમલદારની સલાહ મુજબ આ નવાં લશ્કરોને લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવી. ધીમે ધીમે તે કર્નલ, જનરલ, ને મેજોર થયો. ઉત્તરમાં તેણે ન્યુકેસલના લશ્કરને રોકી રાખ્યું. ઇ. સ. ૧૬૪૪માં પાર્લમેંટે તેને લડાઈ ચલાવવાની સમિતિનો સભ્ય બનાવ્યો. યુદ્ધની તમામ નીતિનો તે હવે નાયક થયો. સ્કૉટલંડ સાથેના તહની શરતો તેણે પોતાના તાબાનાં પરગણાંઓમાં પરાણે કબૂલ કરાવી. પણ ધર્મની આખતમાં ને રાજ્યશાસનના વિષયમાં તે હવેથી Independent *“સ્વતંત્ર” વિચાર ધરાવવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૬૪૪માં માર્ટનમૂરની લડાઈમાં તેણે પોતાના ઘોડેસવારોની પલટણો વડે પાર્લમેંટને સખ્ત હારમાંથી મોટો વિજય અપાવ્યો. આ વખતે રાજાના ભાણેજ પ્રિન્સ રુપર્ટ ફ્રાંસ્વેલ્સના ઘોડેસવારોને તેમની અડગ યુદ્ધ કળાથી મોહ પામી

---

*Presbyterians, Independents, all have here the same spirit of faith and prayer; the same presence and answer; they agree here, have no names of difference: pity it is it should be otherwise anywhere! All that believe have the real unity, which is most glorious; because inward and spiritual, in the Body and to the Head. For being united in forms, commonly called Uniformity, every Christian will for peace-stake study and do, as far as conscience will permit. And for bretheren, in things of the mind we look for no compulsion, but that of light and reason.

ફ્રાંસ્વેલ્સે નેધરલેન્ડની લડાઈ પછી રપીકરને લખેલા એક પત્રમાંથી.

Ironsidesનું ઉપનામ આપ્યું, ફ્રાન્સેસ્કો મૅચેસ્ટર જેવા જુના, પેશ્ચિ-ટિરિઅન પંથના, આખરદાર, ને પૈસાદાર, પણ ખીનઅનુભવી ને રાજ સાથે સુલેહની ઇચ્છા ધરાવતા માણસોની હવે ખબર લીધી. તેઓએ પોતાના હોદ્દાઓ છોડી દીધા ને Self-denying Ordinance ઉપર સહી આપી. એ જ વખતે પાર્લિમેંટે તેને ૨૨૦૦૦ માણસોનું નમૂનેદાર લશ્કર—Model Army—તૈયાર કરવા પરવાનગી આપી. પહેલાં આ લશ્કરનો સેનાપતિ ફેરફાક્સ Fairfax—હતો.

ફ્રાન્સેસ્કોનો કારભાર:—ફ્રાન્સેસ્કોને એ કાર્યો કરવાનાં હતાં—Healing, જ્યાં જ્યાં રાજ્યમાં રોગો હોય ત્યાં ત્યાં સુધારાઓ કરવા. ને Settling—અર્થ તંત્ર વ્યવસ્થિત કરવું. તે પોતાને Constable of the Parish* કહેતો. ફ્રાન્સેસ્કો પહેલાં તો ચર્ચની વ્યવસ્થામાં સુધારો કર્યો. તેણે માત્ર લાયક ઉપદેશકોને ને શિક્ષકોને જ જવાઈઓ ને નોકરી આપી. તેના વિચાર તો એવો હતો કે રાજ્યને વફાદાર દરેક ખ્રિસ્તીને સુખેથી રહેવા દેવો; પણ આવા ઉદાર વિચારો જમાનાને અનુકૂળ નહોતા તેથી તેણે ધર્મની બાબતમાં મર્યાદિત સહિષ્ણુતા દાખલ કરી. તેણે કૅથોલિક સામેના કાયદાઓને કાઢી નાંખ્યા નહિ, પણ તેમને સતાવ્યા પણ નહિ. ઍંગ્લિકનોને પણ તેણે કનેડ્યા નહિ. નાસ્તિકો તરફ પણ તેણે ઉદાર દિલ બતાવ્યું. યાહુદીઓ પણ તેના અમલ દરમ્યાન સલામત રહ્યા. ફ્રાન્સેસ્કો કાયદાઓને ને અદાલતોને નિષ્પક્ષપાત બનાવ્યાં. રકૉર્ટલૅંડમાં તેણે એવા જ સુધારાઓ દાખલ કર્યા. ઝનરલ મંક—Monk ત્યાં મુખ્ય સેનાપતિનું કામ કરતો હતો. તેણે ચાર્લ્સના પક્ષકારોને હરાવ્યા, ટેકેકાણે કિલ્લાઓ બાંધ્યા, પોલિસનું ખાતું સુધાર્યું, જુની અમીરાતના અધિકારોને ઘટાડી નાંખ્યા, હાયલૅંડરોને દાખમાં રાખ્યા, ને વેપારને વધાર્યો. આચલૅંડમાં ફ્રાન્સેસ્કો જહાંગીરી ચલાવી. તેણે લગભગ ૨૦૦ કે ૩૦૦ કૅથોલિકોને દેહાંતદંડ

* For truly I have often thought that I could not tell what my business was in the place I stood in, save comparing myself to a good constable set to keep the peace of the parish.

આપ્યો અને ઘણા લોકોની મીઠકત જમ કરી. બીજા બંડખેર કંથાલિકોને તેણે કૉર્નાટ તરફ વસવા ફરજ પાડી. તેઓએ ખાલી કરેલી જમીન ઉપર અંગ્રેજોનો ને સ્કૉટ લોકોનો વસવાટ કરવામાં આવ્યો. આ વખતે ક્રૉમવેલ્સને મારવા માટે જીર્ડ નામના માણસને દેહાંતદંડ થયો, ઇ. સ. ૧૬૫૪.

પરદેશ સાથે વ્યવહાર:—ક્રૉમવેલ્સનો વિચાર એવો હતો કે યૂરોપનાં બધાં પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યોની સાથે સહકાર કરી ઇંગ્લંડનાં વજન, સામ્રાજ્ય ને વેપાર ચોતરફ વધારવાં. આ મુદ્દા ઉપર તેણે ઇ. સ. ૧૬૫૪માં વલંદા લોકો સાથે સુઘેહ કરી. ડેન્માર્ક ને સ્વિડન સાથે પણ તેણે તહ કર્યો ને અંગ્રેજી વેપારને કેટલાક લાભો અપાવ્યા. પોર્ચુગલ સાથે પણ એવો જ કરાર કરવામાં આવ્યો. ક્રૉમવેલ્સને સ્પેઇનનાં સંસ્થાનો ઉપર ચડાઈ કરવી હતી. તેણે જામેઇકા સર કર્યું, ઇ. સ. ૧૬૫૫. બ્રેઝિલે જૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર અંગ્રેજી નૌકાખળને બતાવ્યું. સ્પેઇન સાથે લડાઈ સળગે એમ હોવાથી ક્રૉમવેલ્સે ફ્રાંસના રાજા ચૌદમા લૂઈ સાથે પણ મિત્રતા કરી, ઇ. સ. ૧૬૫૫-૫૭. આર્સે ફ્રાંસ છોડી ગયો ને સ્પેઇનના રાજાને શરણુ આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૭માં બ્રેઝિલે સ્પેઇનના કાફલાને સાંતાક્રૂઝ પાસે સખ્ત હાર આપી. ઇ. સ. ૧૬૫૮માં ડંકર્ક ઇંગ્લંડના કબજામાં આવ્યું. પણ બધા પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યોને એક કરી સ્પેઇન, ઑસ્ટ્રિયા ને ફ્રાંસનાં કંથાલિક રાજ્યોને સત્તાવવાની ક્રૉમવેલ્સની રાજ્યનીતિ સફળ થઈ શકી નહિ, કારણ કે ધર્મને નામે કોઈ રાજ્ય પોતાનું રાજ્યકીય હિત એક બાળુ મૂકવા તૈયાર નહોતું. છતાં યૂરોપનાં રાજ્યો ઇંગ્લંડના નવા રાજ્યતંત્રથી ડરતાં ને તેની મૈત્રી કરવા મથતાં. એ બધું ક્રૉમવેલ્સના કડક ને બાહોશ કારભારને લઈને જ હતું.

ક્રૉમવેલ્સની પાર્લમેંટ:—આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આ વખતે ક્રૉમવેલ્સ તદ્દન સ્વતંત્ર અમલ કરતો નહોતો. તેને મદદ કરવા ૧૮ લશ્કરી અમલદારોનું એક મંડળ હતું. ક્રૉમવેલ્સની પહેલી પાર્લમેંટ ઇ. સ. ૧૬૫૪ના સપ્ટેમ્બરમાં મળી; પણ પહેલેથી જ ધર્મની બાબતમાં પ્રોટેસ્ટન્ટની વિશાળ સત્તાઓની બાબતમાં ને સ્પેઇન વિરુદ્ધની લડાઈના વિષયમાં બંને વચ્ચે એકદમ મતભેદ ઉભો થયો. તેથી ઇ. સ. ૧૬૫૫ના

જાનેવારિ માસમાં તેણે સભાસદોને પોતાને ઘેર બોલાવી રજા આપી દીધી. ક્રૉમવેલ્કના તંત્ર વિરુદ્ધ બોલચામી હિંમત જે લોકો કરતા તેમને હવે ગમે તે પ્રકારે દાબી દેવાની તૈયારીઓ થવા લાગી. આખા દેશમાં જુદા જુદા લશ્કરી અમલદારો Major Generals ને તેમની નીચેનાં પરગણાંઓની સમિતિઓ તમામ વિરોધીઓને પોતાની ધણી વિશાળ સત્તાઓથી સતાવવા માંડ્યાં. સિપાઈઓ સંતોને નામે હવે શાસન કરતા થયા. દરમ્યાન સ્પેઇન સાથે લડાઈ ચાલતી હોવાથી ક્રૉમવેલ્કે બીજી પાર્લમેંટ બોલાવી, ઇ. સ. ૧૬૫૬. પણ પહેલી જ બેઠક વખતે, તેણે પોતાની સત્તાથી પાર્લમેંટના સૌ સભાસદોને સભાગૃહમાં બેસતા અટકાવ્યા, કારણ કે તેમના વિચારો રાજ્યતંત્રને જરા પણ અનુકૂળ નહોતા. આ પાર્લમેંટે ઇ. સ. ૧૬૫૭માં એક નવ્ર અરજ ને સલાહ A Humble Petition and Advice ના રૂપમાં ક્રૉમવેલ્ક રાજ થાય ને હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝની સ્થાપના કરવામાં આવે, એવા ઠરાવો કર્યા, કારણ કે લોકોમાં બવિષ્ય માટે ધણી બીક રહેતી હતી અને ક્રૉમવેલ્કને મારી નાંખવા માટે હમણાં જ એક બીજું છળ પકડાઈ મયું હતું. આ સલાહ ને અર્જનો છેવટનો નીકાલ કરવા ક્રૉમવેલ્કે ધણો વખત કાઢ્યો. પણ છેવટે તેણે રાજ થવાની ના પાડી. પાર્લમેંટે હવે તેને બીજી વાર રાજ્યનો પ્રોટેક્ટર બનાવ્યો, ને તેનો અભિષેક પૂર દરબારી દમામથી કરવામાં આવ્યો.* આ અરસામાં સેકસપિ ને કૅપ્ટન ટાઇટસ નામના માણસોએ *Killing no murder* નામનું એક નાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું, જેમાં ક્રૉમવેલ્કને મારી તેના આપખુદ અમલનો નાશ કરવા લોકોને ઉશ્કેરવામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૬૬૦માં ક્રૉમવેલ્કે નવું દિવાનેખાસ સ્થાપ્યું. પણ પાર્લમેંટની સાથેની જુની તકરારો તો હજી ચાલુ હતી તેથી. ઇ. સ. ૧૬૫૮માં આ બીજી ને છેલ્લી પાર્લમેંટને પણ તેણે રજા આપી દીધી.

*Thus monarchy was returning to England in the usual order of progression; first the power, then the splendour, and last of all the name; but even the name might be judged not far distant.

Pol. Hist. of Englan¹, Vol. VII. P. 448.

ક્રૌંમવેલ્લનો અંતકાળ:—આવી રીતે સ્વદેશમાં પોતાના જ પક્ષમાં વિરોધીઓ ઉભા થયા હતા; પરદેશમાં બંધાં પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યો ક્રૌંમવેલ્લનો પક્ષ કરવા ના પાડતા હતા. ક્રૌંમવેલ્લ પોતે પણ હવે વૃદ્ધ ને અશક્ત થતો જતો હતો. તેના ત્રણ પુત્રો ક્યારનાયે મરી ગયા હતા. ક્રૌંમવેલ્લના સૌથી મોટા પુત્ર રિચર્ડને પ્રોટેક્ટર બનાવવો હતો ને તે આશયથી તેણે તેને તાલીમ આપવા માંડી હતી. તેની ચાર પુત્રીઓમાં બીજી ને સૌથી જ્ઞાલી પુત્રી ઇલીઝબેથ માંડી પડી. પ્રોટેક્ટર પોતે બધું રાજ્યકામ જૂલી જર્મનીની સારવાર કરતો; પણ તે મરી ગઈ. ક્રૌંમવેલ્લનો આ ધા કદિ રજાઓ નહિ. ઇ. સ. ૧૬૫૮ના સપ્ટેમ્બરની ત્રીજી તારીખે તે મરી ગયો.

ક્રૌંમવેલ્લનું કાર્ય. એક સમાલોચના—ઇંગ્લંડના અથવા યૂરોપના ઇતિહાસમાં જે જે કર્તાપુરુષો થઈ ગયા છે તેમાં ક્રૌંમવેલ્લનું નામ હંમેશાં પહેલી પંક્તિએ આવશે. તેના સમકાલીન વિરોધીઓ તેને ધિક્કારતા હતા. એક સૈકા પછી બેકે તેને કાંઈક ન્યાય આપ્યો. ઓગણીસમા સૈકામાં ગિઝો—Gizotએ તેના કામની સારી કિંમત કરી; મેકાલેએ ને કાર્લાઈલે તેને ઘણો ચડાવી દીધો; પણ ગાર્ડિનરના વખતથી અબ્યાસીઓ તેનાં કામોનો ખરો ખ્યાલ કરી શક્યા છે, કારણ કે તેના જમાનાનું તમામ સાહિત્ય હવે આપણને મળી શકે છે. કેટલાએકો તેને Conservative Revolutionary કહે છે. તે દંભી કે સ્વાર્થી પુરુષ નહોતો. ધર્મની ખાતર તેણે રાજ સામે યુદ્ધ કર્યું, કારણ કે તે એમ માનતો હતો કે રાજના ને બાંડના ધાર્મિક વિચારો લોકોને પરતંત્ર ને વિધર્મી બનાવશે. રાજનો શિરચ્છેદ કર્યા પછી તેણે જોયું કે પ્રેસિડેન્ટિયન લોકો તેના ને તેના પક્ષના ધર્મની આડે આવશે; તેથી તેણે એ નવા વિરોધીઓને પણ ખતર હંફાવ્યા. અક્ષયત, તે વસ્તુસ્થિતિને દૂરંદેશીથી જોઈ શકતો નહિ. તેને મહાજનસત્તાક રાજ્ય તરફ ખાસ પક્ષપાત નહોતો; તેમ પાર્લામેન્ટની સમતિથી જ લોકોને કલ્યાણકારક કારભાર થવો જોઈએ, તે મત પણ તે હંમેશાં સ્વીકારતો નહિ; તેને અનિયંત્રિત રાજસત્તા પણ જોઈતી નહોતી; જેવું રાજ્યતંત્ર ચાલે તે જોઈતું હતું તેવું જ રાજ્યતંત્ર તેને જોઈતું હતું ને ચલે જે જૂલો કરી તે જ જૂલો ક્રૌંમવેલ્લે પણ કરી. લશ્કરની

મદદ વડે તેણે અમલ ચલાવ્યો; ટ્યૂટર ને સ્ટુડન્ટ ગમ્મચોના જેટલી જ આપખુદ સત્તાઓ તેણે ભોગવી; પણ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ક્રોમવેલ્સને ખુતામરકી પસંદ નહોતી; આઇરિશ કેથોલિકો સિવાયના વિરોધીઓને તેણે ખડુ કનેડયા કે સંતાપ્યા નથી. તેના વખતમાં ઇંગ્લંડ, સ્કોટલેંડ ને આયર્લેંડ પહેલી જ વાર એકરાષ્ટ્ર થયાં. ધર્મની બાબતમાં તેનું મન બાણું ઉદાર હતું. કવેઇકર Quaker ફ્રાંકસ તેના અમલમાં ઉપદેશ અપી શક્યો. તે મિલ્ટન જેવા વિદ્વાનોને આશરો આપતો ગયો. હોબ્સ-Hobbes જેવા વિરોધી વિદ્વાનો પણ તેનું આતિથ્ય ભોગવી ગયા છે. તેના અમલ કરકસરી ને ઉદમી હતો. તેના શ્રમથી ઇંગ્લંડમાં એક સાફ લશ્કર ઉભું થઈ શક્યું. તેણે યુરોપમાં પોતાના દેશની આબરૂ વધારી. તેણે અંગ્રેજ વેપાર ને સામ્રાજ્યનો વિકાસ કરાવ્યો. ચારિત્રમાં ક્રોમવેલ્સ પ્રથમ કોટિએ આવશે. તે માયાળુ, નિઃસ્વાર્થી, વ્યસન વિનાનો, સ્ત્રી, છોકરાં અને સગાં-સ્નેહીઓ તરફ, વફાદાર ને એકવચની હતો; તે કદિ બાહોશ મિત્રો ને નોકરોની ઈર્ષ્યા કરતો નહિ. જ્યેષ્ઠક, મંદ, લૅકહાર્ટ, થર્લો, મિલ્ટન, જેવા વફાદાર ને બાહોશ સલાહકારો, સરકારો ને મંત્રીઓ, તેના અમલને કીર્તિમાન કરી ગયા છે. રાજકારણના વિષયમાં તે સગાઈ, સ્નેહ, મૈત્રી કદિ ગણતો નહિ. તેનું મનુસખાતું ઉત્તમમાં ઉત્તમ હતું. દરેક કાર્યમાં તે ધર્મને, બાઈબલને, ક્રાઈસ્ટને, ને ઈશ્વરને આગળ ધરતો. ઘણી વાર તે ઈશ્વરના ધ્યાનમાં મશગુલ રહેતો ને એક બક્તની માફક ધર્મ પાછળ “ ગાંડો ” થઈ જતો—“ મસ્ત ” થઈ રહેતો. ઇ. સ. ૧૮૩૨નો પાર્લમેન્ટની સુધારણાનો કાયદો તેણે પોતાના અમલમાં કરી બનાવ્યો. તેણે ફેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. પણ પ્યુરિટન પંથની “ મસ્તી ” ને ઓળખવા આપણે ક્રોમવેલ્સનાં ભાંગ્યાતુટયાં ને આવેશી બાપણો તરફ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ નહિ; તે માટે તો આપણે બનિયનનો કે મિલ્ટનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેમ ધર્મસહિષ્ણુતાનો ઉર્ષો આશય દુનિયાને ક્રોમવેલ્સ તરફથી મળ્યો નથી. ક્રોમવેલ્સે ધર્મ ને બંડને નામે ચલાવેલી આયર્લેંડની કતલ આપણે કદિ પસંદ કરશું નહિ; તેણે પાર્લમેન્ટ સામે બતાવેલી વર્તણૂંક પણ આપણે પસંદ કરશું નહિ.

તેનું મનોબળ અપાર હતું ને તે અપાર મનોબળથી જ તેણે વિજય મેળવ્યો. પણ જ્યારે જ્યારે જીદા વિચારો ધરાવતી જનતા સાથે તેને કામ લેવું પડ્યું ત્યારે દર વખત ક્રાંતિવેલ્લ નિષ્ફળ ગયો. છતાં તે એક મહાન રાજ્ય-પુરુષ થઈ ગયો તે વિષે કદિ પણ એ મત થશે નહિ.

પ્રકરણ ૧૧મું

રિચર્ડ ક્રાંતિવેલ્લ, ઇ. સ. ૧૬૫૮-૬૦.

રિચર્ડ ક્રાંતિવેલ્લ:—ઓલિવર ક્રાંતિવેલ્લના મરણ પછી તેનો પુત્ર રિચર્ડ ક્રાંતિવેલ્લ વિના મુશ્કેલીએ પોતાના આપના તમામ અધિકારો ઉપર આવ્યો. પણ તેને લશ્કર તરફથી જરા પણ મદદ મળી નહિ. ઇ. સ. ૧૬૫૯ના જાનેવારિ માસમાં રિચર્ડે જીના ધોરણ પ્રમાણે ચુંટાએલી પાર્લમેન્ટ બોલાવી. લશ્કર ને પાર્લમેન્ટ હવે પરસ્પર લડી પડ્યાં, કારણ કે લશ્કરી અમલદારોને રાજ્યમાં કુલ સત્તા જોઈતી હતી. રિચર્ડે અમલદારોને નમતું આપ્યું. પાર્લમેન્ટને રજા આપવામાં આવી, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૬૫૯. લશ્કરી અમલદારોએ હવે જીની-લૉંગ પાર્લમેન્ટ બોલાવી. રિચર્ડ વગર તકરારે રાજ્યવિષયથી ખસી ગયો—તે ઇ. સ. ૧૭૧૨માં મરી ગયો. લોકો તેને Tumbledown Dick કહેતા. આ વખતે ચાર્લ્સને નામે ઠેકઠેકાણે સુલેહનો ભંગ થયો. વળી પાર્લમેન્ટ વચ્ચે ને લશ્કરી અમલદારો વચ્ચે તકરારો થઈ તેથી પાર્લમેન્ટને રજા આપવામાં આવી. આવી રીતે દેશમાં લશ્કરી દોર ચાલુ થયો. પણ આ સ્થિતિ ક્યાં સુધી ચાલી શકે ? રાજા વિનાનું રાજ્ય ક્યાં સુધી તે જમાનામાં ટકી શકે ? સ્કૉટલૅન્ડમાં અનરલ મંકે પાર્લમેન્ટનો પક્ષ કર્યો. લશ્કરમાં અનેક પક્ષો હતા ને તેના સરદારોમાં આવડતનું નામ નહોતું. તેથી બધાએ વળી બીજી દ્વાર રંપ પાર્લમેન્ટને બોલાવી, ઇ. સ. ૧૬૫૯. મંકે આ રંપ પાર્લમેન્ટને જીની લૉંગ પાર્લમેન્ટના સભાસદોને સભાગૃહમાં દાખલ કરવા દરજ પાડી. તે લૉંગ પાર્લમેન્ટ ક્રાંતિવેલ્લનાં ને તેના પક્ષના કે કારબારનાં બધાં કૃત્યોને ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યાં ને નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવવાનો ઠરાવ કર્યો. પછી પોતાની મેળે જ તે બરખાસ્ત થઈ ગઈ, ઇ. સ. ૧૬૬૦. અનરલ મંકે હવે

ચાર્લ્સને ઇંગ્લંડ આવવા છૂપો સંદેશો કહેવરાવ્યો. ચાર્લ્સ બ્રેડા-Bredaથી લોકોને સુરાજ્યની ખાત્રી આપી. મહાજનસત્તાવાદીઓ-Republicans હવે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા. એપ્રિલમાં નવી પાર્લમેંટ મળી. તેણે રાજ ચાર્લ્સના સંદેશો વાંચ્યા ને તેને ઇંગ્લંડ આવવા નિમંત્રણ કર્યું. ઈ. સ. ૧૬૬૦ના મે માસમાં આ કન્વેન્શન પાર્લમેંટની અનુમતિથી ચાર્લ્સ રાજની આણુ બધે જાહેર કરવામાં આવી ને મેની ૨૯મી તારીખે ચાર્લ્સ પોતાના બાપની રાજધાની લંડનમાં દાખલ થયો. તાજનો અગ્યાર વર્ષનો દેશવટો હવે પૂરો થયો. આ બનાવ Restoration કહેવાય છે.

પ્રકરણ ૧૨મું.

ખીજો ચાર્લ્સ, ઈ. સ. ૧૬૬૦-૧૬૮૫.

રેસ્ટોરેશન એટલે ?:-ખીજા ચાર્લ્સના ગાદીએ આવવાથી ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાં તાજની પુનઃસ્થાપના થઈ એટલેથી જ આપણે “રેસ્ટોરેશન”નો અર્થ સમજવાનો નથી. તાજ ફરીથી રાજ્યતંત્રમાં ગોઠવાયું એ વાત ખરી છે પણ તેની સત્તા હવે એકદમ અંકુશમાં આવી ગઈ. બધી વ્યવસ્થા નવી પાર્લમેંટની સંમતિથી થવી જોઈએ એવું વચન ચાર્લ્સે બ્રેડા મુકામેથી કન્વેન્શન પાર્લમેંટને અને જનરલ મંકને આપ્યું હતું. તેથી પાર્લમેંટની સંમતિથી હવે તાજની પુનઃસ્થાપના થઈ. હવેથી કોઈ રાજ દેશમાં કાયમનું લશ્કર રાખી શક્યો નહિ; ને કાયમ લશ્કર સિવાય તાજની સત્તા નિરાપાધ કેમ રહી શકે? કોઈ રાજ હવેથી પાર્લમેંટની અનુમતિ સિવાય લોકો ઉપર કર નાંખી શક્યો નહિ; અને પૈસા સિવાય રાજ્ય પણ કેવી રીતે ચાલે? કોઈ રાજ હવે સ્ટારચેમ્બર, હાય કમિશન કોર્ટ કે ઉત્તરની કે વેસ્ટસની કાઉન્સિલ, કે એવી ખીજા આપખુદ અદાલતો દેશમાં ઉભી કરી શક્યો નહિ; ઇંગ્લંડનો કોઈ પણ રાજ હવે પછી સિપાઈઓને પ્રજાજનોનાં ઘરમાં રાખવા કે દેશની ચાતુ અદાલતોમાં કામ ચલાવ્યા સિવાય આરોપીઓને કેદમાં સોડવવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ. પાર્લમેંટમાં હવે રાજની પરવા કર્યા સિવાય સભાસદો છૂટથી દેશના તમામ પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરતા થયા. રાજના માનીતા

ને જોરાવર સલાહકારોની ખુદી જડતી લેવા પણ તેઓ ચુકતા નહિ. આવી રીતે રાજ્યકીય દૃષ્ટિએ “ રેસ્ટોરેશન ”નો અર્થ “ રાજનો ને પાર્લિમેન્ટનો સંયુક્ત અમલ ” એમ આપણે કરવો જોઈએ. રાજ સિવાય તંત્ર ચાલે નહિ એટલું જ નહિ પણ પાર્લિમેન્ટ સિવાય પણ તંત્ર ચાલે નહિ, એમ હવેથી બધા સમજવા લાગ્યા.

જેવી રીતે રાજ્યકીય વિષયોની ચર્ચામાં આગળની પરિસ્થિતિમાં સુધારો થયો તેવી રીતે સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ “ રેસ્ટોરેશન ”નો અર્થ “ જુનાં ધોરણોની મર્યાદિત પુનઃસંસ્થાપના ” એવો થવો જોઈએ. રાજ ચાર્લ્સના વધથી તે ઠેક ઇ. સ. ૧૬૬૦ સુધી, એટલે અગ્યાર વર્ષની મુદ્દતમાં દેશનું રાજ્યતંત્ર ને સમાજની આગેવાની નવા લોકોના હાથમાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં. પણ ઇ. સ. ૧૬૬૦થી જુની અમીરાત પાછી રાજ્ય-તંત્રમાં ગોઠવાઈ ગઈ. એ અમીરો હવે સમાજના આગેવાનો થયા. જમીનની માલીકી તેમને પાછી મળી. રાજ્યતંત્ર પણ તેમના હાથમાં આવ્યું. પિટ ને બૅક જેવા બાહોશ આગેવાનો પણ આ જુની અમીરાતની વગને લઈને જ બહાર આવી શક્યા. લગભગ એ સૈકા સુધી આ પરિસ્થિતિ ચાલુ રહી. દેશનાં તમામ પરગણાંઓમાં જુના સ્કવાયરો હવે પાછા વગવાળા થઈ ગયા. જેવી રીતે સમાજની આગેવાની જુના વર્ગો પાસે આવી ગઈ તેમ ઇ. સ. ૧૬૬૦ના બનાવથી ચર્ચની આગેવાની પણ હવે જુના વર્ગોના હાથમાં આવી ગઈ. પ્યુરિટનો રાજ્યતંત્રથી, પાર્લિમેન્ટથી, ને ચર્ચની વ્યવસ્થાથી બાતલ થયા. પણ ચર્ચની નવી વ્યવસ્થા પાર્લિમેન્ટ હતી અર્થ; તેથી બાતલ થએલા પ્યુરિટનો કોઈક દિવસ પાછા રાજ્યતંત્રમાં દાખલ થવાની આશા રાખવા લાગ્યા, ને અગાઉ જેમ તેમના વડવાઓ સ્વદેશને હરામ કરી દેશાવર ચાલ્યા ગયા હતા તેમ હવેના પ્યુરિટનો દેશાવર ચાલ્યા ગયા નહિ. ઘણા પ્યુરિટનોએ નવી પરિસ્થિતિને કોચવાતાં કોચવાતાં, પણ ન છૂટકે, સ્વીકારી ને કાળક્રમે તેઓના પ્રયાસોથી દેશમાં વળી સ્વતંત્રતાનો નવો જમાનો આવ્યો. બવિષ્યના Whig-બ્લિગ પક્ષનો ઉદ્ભવ આ લોકોમાંથી થયો. એશઆરામને અટકાવવા ક્રાંતિવાદીને તેના પક્ષકારોના કાયદાઓથી કંટાળી ગએલા લોકો આ વખતે અધિકાર ઉપર

આવ્યા તેથી, ખુદ રાજના દરબારીઓની ધર્મ તરફ બેદરકારીથી, અને વિજ્ઞાન Scienceની પ્રગતિથી, હવે લોકોનું આગળનું ધર્મનું અનુન ચાલ્યું ગયું. આ તમામ ક્રાંતિકારક ફેરફારો એક પણ લોકોનું ટીપું પાડ્યા સિવાય અનરલ મંક ને તેના સાથીઓ દેશમાં દાખલ કરી શક્યા; તેઓએ કોઈ પણ પરદેશી રાજની કે પ્રજાની મદદ માંગી કે લીધી નહોતી; તેમ ચાર્લ્સ પાસે કોઈ પણ ખાસ લિખિત દસ્તાવેજ કરાવી લીધો નહોતો.

બીજા ચાર્લ્સના ગુણદોષ—બીજા ચાર્લ્સના અમલનો વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે તેના ચારિત્રને સમજવું જોઈશે, કારણ કે તે સિવાય આપણાથી તેની કારકીર્દી બરોબર સમજી શકાશે નહિ. નવો રાજા ઉમરે ત્રીસ વર્ષનો, મોજલો, સ્વાર્થી, લંપટ, ને બેદરકાર હતો; તે રોમન કૃથોલિક પંથને માનતો હતો. તેનામાં લોકોને ને પોતાના સલાહકારોને છેતરવાની અપાર શક્તિ હતી; તેને ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટને વશ રહી કામ કરવું જરા પણ ગમતું નહોતું. પોતાના આપ ને દાદાની માફક ચાર્લ્સ પણ અનિયંત્રિત સત્તામાં શ્રદ્ધા રાખતો હતો. પણ તે પોતાના લાંબા દેશવટાને ભૂલી ગયો નહોતો. ફરીથી એ “લાંબા પ્રવાસ”નો અનુભવ લેવા તે ઇચ્છા રાખતો નહોતો. તેથી પાર્લમેન્ટને ને લોકોને તે હંમેશ માટે નાખુશ રાખવાથી વિરુદ્ધ હતો. છતાં, લોકોને ખુશ રાખીને ને કોઈ પણ મોટું જોખમ લીધા સિવાય, પાર્લમેન્ટના અંકુશથી સ્વતંત્ર થવા ગમે તે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા તે તૈયાર હતો. તેનાથી પાર્લમેન્ટને કે પોતાના મંત્રિમંડળનો—કોઈનો પણ—અંકુશ સહન થઈ શકતો નહિ. સાધારણ રીતે તેને ઝાઝું કામ કરવું ગમતું નહિ. મંત્રિમંડળ રાજકારણ ઉપર સલાહ આપતું હોય ત્યારે રાજા પોતાનાં કુતરાંને રમાડતો હોય, અથવા પતંગીઆં ભેગાં કરતો હોય, અથવા પોતાની રખાતો સાથે વાતો બનાવતો હોય, અથવા બગીચાઓમાં ફરતો હોય, અથવા ટેનિસ રમવા ઇચ્છતો હોય. પણ ચાર્લ્સ આવી રીતે હંમેશ વર્તતો નહિ; કોઈ પણ જાણુ પોતાને “બનાવી” જાય એ તે પસંદ કરતો નહિ. વળી ચાર્લ્સ તદ્દન નશુણો નહોતો. તેનામાં રાજના ગુણો હતા. તે જ્યારે કારભાર જોતો ત્યારે અનુભવી મુત્સદ્દીઓ પણ તેનાથી પાછા પડતા. સદ્ગુણી ને

અનુભવી સલાહકારો તેને હંમેશાં ગમતા. લાયકાતની તે કદર બૂઝતો. તે અપમાન કદિ સહન કરતો નહિ. તેનામાં વૈરબુદ્ધિ જરા પણ નહોતી. તે કોઈક વાર જ ગુસ્સે થતો. માણસોની પરીક્ષા કરવામાં તે બાહોશ હતો. વિજ્ઞાન, કળા ને વહાણના ઉદ્યોગોને તેને સારો શોખ હતો. પણ દેશ-વરના વસવાટથી, રોમન કૅથોલિકોના સહવાસથી, પ્રેસ્બિટરિઅનોએ ને પ્યુરિટનોએ રાજકુટુંબને કરેલી સતામણીથી, અને ખ્રિષ્ટિય ટાપુઓના કૅથોલિકોની વફાદારીથી, તેને ઇંગ્લંડના લોકોના વિચારો અથવા ઇંગ્લંડની ઇજ્જત માટે ખાસ દરકાર નહોતી. ચાર્લ્સ પોતાની ઇજ્જત ટકાવી રાખવામાં ભારે ચાલાક હતો; તેને સરસ “રમતો” રમતાં આવડતું; રાજ્ય રાજ્યકીય “પટ્ટાબાજી” સુંદર રીતે ખેલી શકતો.

તેના અમલના ચાર વિભાગો પડી શકે છે:-પહેલા વિભાગમાં ચાર્લ્સ સારો રાજ્ય કહેવાઈ ગયો, ઇ. સ. ૧૬૬૦-૬૭. બીજા વિભાગમાં તેની લુચ્ચાઈ જાણીતી થઈ ગઈ, ઇ. સ. ૧૬૬૭-૭૩. ત્રીજા વિભાગમાં તેનો પ્રપંચ સફળ થશે એમ જણાવા લાગ્યું. ઇ. સ. ૧૬૭૩-૮૦. ચોથા વિભાગમાં તેણે ચાલાકીથી લોકોને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા, ને આપખુદ અમલ કર્યો, ઇ. સ. ૧૬૮૦-૮૫.

હાઈડ, ચાર્લ્સ ઓફ ફોર્સેન્ડનનો કારભાર. ચાર્લ્સ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે રાજ્યની લગામ તેના મુખ્ય સલાહકાર ને દેશવટાના સાથી હાઈડ અથવા લૉડ કલેરન્ડનના હાથમાં આવી. હાઈડે પહેલા ચાર્લ્સના અમલમાં રાજ્ય સામે એક વાર પક્ષ લીધો હતો પણ ઇ. સ. ૧૬૪૦ની સાલથી તે રાજ્યનો પક્ષકાર બન્યો હતો. તે તે વખતના જમાનાનો કૅવલિઅર એટલે તાજની સત્તાનો ને એપિસ્કોપસિનો કડક પક્ષકાર, પણ ઉદાર, સદ્ગુણી. કારભારમાં બાહોશ, વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ અને સ્પષ્ટવક્તા હતો. તેની મુત્રી રાજ્યના બાઈ ડ્યૂક ઓફ યૉર્ક અથવા બીજા જેઠમસ સાથે પરણી હતી. પણ કૅથોલિકો, પ્યુરિટનો ને રાજ્યની રખાત તેની સામે થયા. હાઈડને સુલેહ ગમતી છતાં ડચ વિગ્રહની જવાબદારી તેના ઉપર મૂકવામાં

*Three sights to be seen,

Dunkirk, Tanjier, and a barren Queen, એ પદ તેના મહેલની બારી ઉપર કોઈ લખી ગયું હતું.

આવી. તેથી ઇ. સ. ૧૬૬૭માં રાજ્યએ આ સલાહકારને રજા આપી. પાર્લમેંટે તેના ઉપર કામ ચલાવવાની ધમકી આપી એટલે હાઈડ રાજની સલાહથી ફ્રાંસ ભાગી ગયો ને ત્યાં જ તે મરણ પામ્યો. તેણે રાજપ્રજના સંગ્રામ ઉપર એક રસિક પુસ્તક લખ્યું છે. તેણે સ્કૉટ્લેંડમાં એપિસ્કોપસિ સ્થપાવી ને તે દેશને તેનું આગળનું તમામ તંત્ર પાછું સોંપ્યું. પરિણામે સ્કૉટ્લેંડ ઇંગ્લેંડનું તાબેદાર બની ગયું. આયર્લેંડમાં ક્રામવેશનું કાર્ય નાખુદ કરવામાં આવ્યું ને ત્યાં સ્કૉટ્લેંડના જેવું નોખું પણ તાબેદાર રાજ્યતંત્ર પાછું ઉભું કરવામાં આવ્યું.

કન્વેશન પાર્લમેંટ, ઇ. સ. ૧૬૬૦—ચાર્લ્સની પહેલી કન્વેશન પાર્લમેંટે તાજની સંસ્થાને રાજ્યમાં આવશ્યક ઠરાવી, રાજ ચાર્લ્સના હાલાકાંડમાં આગેવાની લેનારાઓને—મુએલાને પણ—શિક્ષા પહોંચાડી, રાજના પક્ષકારોની જમીનો પાછી અપાવી ને બીજાને મારી આપી. તેનું કામ પૂરું થઈ ગયું એટલે ચાર્લ્સે તેને રજા આપી, ડિસેમ્બર, ઇ. સ. ૧૬૬૦.

કૅવેલિઅર પાર્લમેંટ, ઇ. સ. ૧૬૬૧-૭૮—ચાર્લ્સની પહેલી પાર્લમેંટના સમાસદો બહુમતિએ કૅવેલિઅરો* હતા. તેઓએ પહેલાં તો ચર્ચની વ્યવસ્થા કરી અને ચાર કાયદાઓ ધજ્યા. આ કાયદાઓ કલેરેંડન કેડના નામથી જાણીતા છે, કારણ કે તેમાં કલેરેંડનનો ખાસ હાથ હતો. ઇ. સ. ૧૬૬૧માં કોર્પોરેશન ઍક્ટ પ્રસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી જેઓ એપિસ્કોપસિમાં માનતા હોય તેઓ જ મ્યુનિસિપલિટીના સમાસદો થઈ શક્યા, ને મોટાં શહેરોના વહિવટથી પ્યુરિટનો એકદમ બાતલ થઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૬૬૨ના ઍક્ટ ઍફ યુનિફોર્મિટી-Act of Uniformity-થી જે પ્યુરિટનોએ-Prayer Book-પ્રાર્થનાનું પુસ્તક-સ્વીકાર્યું નહિ તેઓએ જીવાઈઓ મૂકી દીધી. આવા લોકોની સંખ્યા ૨૦૦૦ જેટલે પહેંચી ગઈ. ઇ. સ. ૧૬૬૪માં Conventicle Act-પ્રસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી એપિસ્કોપસિ સિવાયના બીજા પંથોની ક્રિયાઓમાં ભાગ લેનારાઓ સામે કેદ, દેશવટો ને દેહાંતદંડની

---

*More zealous for royalty than the king, and more zealous for episcopacy than the bishop—Macaulay.

શિક્ષાઓ ફરમાવવામાં આવી ને પ્યુરિટનો પોતાનો પંથ પાળતા અંધ થઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૬૬૫ના Five Mile Act નામના કાયદાથી કોઈ પણ પ્યુરિટન, ક્લર્જી કે શિક્ષક કોઈપણ શહેરથી પાંચ માઈલની અંદર આવી શકે નહિ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ કાયદાથી પ્યુરિટનોને મોટાં શહેરોના વસવાટથી પણ બાતલ કરવામાં આવ્યા. આ તમામ કાયદાઓનો કડક અમલ થવા લાગ્યો તેથી ઘણા પ્યુરિટનોએ એપિસ્કોપસિ સ્વીકારી ને જોઓ અડગ રહ્યા તેમને માટે માફી મેળવવા માટે તેઓએ પાછળથી ઘણી મહેનત કરી. ફ્રેંચિયર પાર્લમેંટે રાજ્યના ખર્ચનો હિસાબ તપાસવાનો પાર્લમેંટને હક્ક છે એ, અગત્યનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. તેણે કલેરંડન ઉપર કામ ચલાવ્યું ને તેને નોકરીથી દૂરક કરવા રાજ્યને ફરજ પાડી. ફ્રેંચિયર પાર્લમેંટે ટેક્સ ઓફ પ્રસાર કરી રાજ્યના મોટા મોટા અમલદારોને, જેમ્મસને ને કિલફોર્ડને નોકરીનાં રાજીનામાં અપાયાં, હાલંડ સામેની લડાઈ રફ કરાવી, રાજ્ય પાર્લમેંટે ફરેલા કાયદાઓનો અમલ મોકુફ રખાવી શકે નહિ એમ જાહેર કર્યું, ને ફ્રેંચિયરે તોડી નાંખી. ઇ. સ. ૧૬૭૩-૭૪. ડોમિનના કારમાર દરમ્યાન આ પાર્લમેંટે યુરોપની પરિસ્થિતિ વિષે રાજ્યને સલાહ આપવાનું ને જરૂર પડે તો પોતાના મત પ્રમાણે તેની પાસેથી કામ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. પાર્લમેંટના સભાસદો આ વખતે, ચાર્લ્સ ને લૂઈ, એમ બંને પાસેથી લાંચ રૂશવતો લેતા તેથી પાર્લમેંટ પોતે Pensionary Parliament કહેવાઈ ગઈ. પોપિશ પ્લોટ વખતમાં પાર્લમેંટે ડોમિન ઉપર કામ ચલાવવાની હિંમત કરી તેથી રાજ્યએ તેને રજા આપી, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૬૭૮. રાજ્યનું મારીપત્ર પણ તેના સલાહકારોને રાજકોટથી કે પાર્લમેંટના તપાસથી મુક્ત કરી શકતું નથી તે આ વખતથી ચોક્કસ થયું.

વિહગ પાર્લમેંટ, ઇ. સ. ૧૬૭૮-૮૧—ચાર્લ્સની પહેલી વિહગ પાર્લમેંટે હેબિઅસ કોર્પસ ઓફ પ્રસાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૬૭૯. આ કાયદાથી કોઈ પણ આરોપી કેદમાં અમુક મુદત ઉપર રહી શકે નહિ, આરોપીને તે મુદત પછી કાયદેસર અદાલત સમક્ષ પોલિસે હાજર કરવો જ જોઈએ ને તેને ક્યા ગુન્હાસર પકડવામાં આવ્યો છે તેના ખબર પણ કરવા જોઈએ, એમ હતું. આ પાર્લમેંટે જેમ્મસને ગાદીથી

બાતલ કરવાનું હાથમાં લીધું. પણ રાજને તે વાત ગમતી નહોતી. તેથી તેણે ઑક્ટોબરમાં પાર્લમેંટને એકદમ રજા આપી. પણ નવી પાર્લમેંટ વધારે કડકપણે જોઈએના ગાદી પરના હક્કને કુબાવવા યત્ન કર્યો તેથી તેને પણ રજા મળી, ઇ. સ. ૧૬૮૧, જાન્યુઆરિ. નવી પાર્લમેંટને ઑકસફર્ડ મુકામે બોલાવવામાં આવી તેણે એવો જ વિરોધ બતાવ્યો એટલે તેને પણ રજા આપવામાં આવી ને રાજનો વિજય થયો.

કેંબ્રિજ. હાઈડ અથવા અર્લ ઑફ ક્લેરંડન પછી રાજ સ્વતંત્ર કારભાર કરવા મંડ્યો પણ પોતાના મુખ્ય સલાહકારો તરીકે તેણે પાંચ જણાઓને રાખ્યા. એ લોકોનાં નામે Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley અને Lauderdale હતાં ને તે નામેના પહેલા અક્ષરોનો CABAL-કેંબ્રિજ-શબ્દ થતો હતો તેથી તેમનો કારભાર કેંબ્રિજનો કારભાર કહેવાય છે ! એ કારભાર પાછળથી એટલે બધો વગોવાયો કે અત્યારે કોઈ પણ ખરાબ મંત્રિમંડળ કેંબ્રિજ કહેવાય છે. આ સલાહકારોમાં ક્લિફર્ડ ને આર્લિંગ્ટન કેંથલિકો હતા. બર્કિંગહામ-જોઈએના ને ચાર્લ્સના માનીતા બર્કિંગહામનો પુત્ર-ધર્મની બાબતમાં બેદરકાર ને લંપટ હતો. ઍક્સલી ધર્મની બાબતમાં બેદરકાર, પણ નહિતર પ્યુરિટનોનો ખાસ પક્ષકાર, હતો, ને લૉડર્ડેઇલ દેખાવે એપિસ્કોપલિનો, પણ અંદરથી ઇંડિપેન્ડન્ટ પક્ષકાર, હતો. એ લોકો એકમત નહોતા તેમાં જ રાજનું બળ સમાજેનું હતું, કારણ કે રાજને પણ કેંથલિક લોકોને પ્રસન્ન રાખવા હતા. માત્ર એ બાબતોમાં આ પાંચ જણાઓ એકમત હતા. તેઓ બધા ક્લેરંડન વિરુદ્ધ હતા અને તેમને ઇંગ્લેન્ડમાં ધર્મસંહિષ્ણુતાનું ધોરણ દાખલ કરવું હતું. પણ પાર્લમેંટ તેથી વિરુદ્ધ હતી. તેથી ક્લેરંડન દેશપાર થયો એટલે તુરત જ આ મંત્રીઓ પણ પરસ્પર ખટપટ કરવા લાગ્યા ને તેમાંના કેટલાએકો રાજના શુભમાં શુભ મંત્રને પણ પ્રજાના ને પાર્લમેંટના મત વિરુદ્ધ પોષવા લાગ્યા તેમાં એક પણ અંગિકત નહોતો. ઇ. સ. ૧૬૭૦થી સાતથી આ નવા મંત્રિમંડળ મારફત ચાર્લ્સ કારભાર કરવા લાગ્યો.

ચાલ્ડર્સનું મોટું કારસ્તાન—હવે ચાલ્ડર્સે પોતાનો ભેદ ખુલ્લો કરવા માંડ્યો. પ્રેસ્બિટરિઅનોને, કૅથોલિકોને, ને પ્યુરિટનોને સતાવવા નહિ, કૅથોલિકોને રાજ્યતંત્રમાં દાખલ કરવા, હોલંડ સામે લડાઈ જાહેર કરવી, તે માટે નાણું પાર્લમેંટ પાસેથી લેવું, ને જે પાર્લમેંટ નાણું આપવા ના પાડે તો ફ્રાંસના રાજા ચૌદમા લૂઈની મદદ લઈ તેની પાસેથી રૂશવતો કપૂલ કરવી, અથવા પોપની મદદ મેળવવી, એ નાણાના સાધન વડે, પણ હોલ્લંડ સામે કે ફ્રાંસ સામે લડાઈના ખ્હાનાથી, દેશમાં કાયમ લશ્કર રાખવું, એ લશ્કરની મદદથી ઍંગ્લિકનોને દાખી દેવા, અને કૅથોલિક પંથ ઁછટ બ્રિટનમાં સ્થાપવો, એટલાં આ સ્ટુઅર્ટ વંશના નવા કારસ્તાનનાં મુખ્ય સૂત્રો ગણાવી શકાય. આ પ્રયોગ રાજ્યએ જે વાર અજમાવી જોયો હતો પણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેમાં તે ફાવ્યો નહોતો. ઇ. સ. ૧૬૬૮માં તેણે કૅપાલના કૅથોલિક સભાસદોને પોતાનો કૅથોલિક પંથ જાહેર કરી દીધો. પછી તેણે પોતાની બેન મારફત લૂઈ સાથે મસલત કરવા માંડી. ઇ. સ. ૧૬૬૮માં સર વિલિઅમ ટેંપલે ત્રિપક્ષ તહ—Triple Alliance—ઉપર સહી આપી. ઇ. સ. ૧૬૭૦ના મે માસમાં કપટી ચાલ્ડર્સે લૂઈ સાથે ડોવર—Dover—ની ખાનગી બે મુલેહો કરી—એક સંધિપત્રમાં કૅથોલિક પંથ સ્થાપવા સંબંધી કાંઈ કહેવામાં આવ્યું નહોતું, જે સંધિપત્ર કૅપાલના પ્રોટેસ્ટંટ સભ્યોને ખતાવવામાં આવ્યું હતું, જ્યારે બીજા સંધિપત્રમાં ઇંગ્લંડમાં કૅથોલિક પંથની સ્થાપના કરવી એમ લખવામાં આવ્યું હતું ને જે માત્ર કૅથોલિક સભ્યોને ખતાવવામાં આવ્યું હતું. હોલંડ સામે ફ્રાંસે ને ઇંગ્લંડે હવે લડાઈ જાહેર કરી, ઇ. સ. ૧૬૭૨. ખુદ ઇંગ્લંડમાં રાજ્યએ કલેરંડન કોડના કાયદાઓનો અમલ કરવો મોકુફ રાખ્યો. તેણે પાર્લમેંટના સભાસદોને લાંચરૂશવતો, વર્પાસનો અને નોકરીઓ આપી ચૂપ કર્યાં. લશ્કરમાં ને કાફલામાં રોમન કૅથોલિક અમલદારો ભરવામાં આવ્યા. પણ લોકોને ડોવરની છુપી સંધિની સુગ આવી ને રાજ્યનું પોગળ ખુદલું થઈ ગયું. તેથી પાર્લમેંટે ઇ. સ. ૧૬૭૩માં ટેસ્ટ

અંકટ પ્રસાર કર્યો ને જેટલા કૅથોલિક અમલદારોએ સોગન લેવા ના પાડી તે બધા બરતરફ થયા. ચાર્લ્સે બહાર પાડેલી ઇશ્ટ Declaration of Indulgence-પ્યુરિટનો ને ઍંગ્લિકનો એકમત થયા એટલે આપોઆપ નિષ્ફળ ગઈ. રાજના ભાઈ જેમ્સે ને કારભારી કિલકૂદોં નોકરીનાં રાજનામાં આપી દીધાં. કૅથોલિક તંત્ર નાશ પામ્યું ને ઇ. સ. ૧૬૭૪માં હોલંડ સાથે સુલેહ કરવામાં આવી.

ચાર્લ્સનું કારસ્તાન ખુલ્લું થઈ ગયું પણ તેનો કેટલોક ભાગ તો તેણે ઠેઠ સૂધી મૂક્યો નહિ. અત્યાર સૂધી તેણે કૅથોલિકોને ને ડિસ્સેંટરોને ભોળવવા મહેનત કરી હતી; હવે તેણે તે બંને પક્ષોને છોડી દીધા ને ઍંગ્લિકનો સાથે મૈત્રી કરી. આ નવી મૈત્રી કરાવવામાં યૉર્કશિઅરનો એક કૅવલિઅર સર થોમસ ઑસબોર્ન, Thomas Osborne-અથવા અર્લ Latimer Danby-લેટિમર કે ડેન્યિ તેને ઉપયોગી થયો. કૅથોલિક મુખ્ય સભાસદ એક્સલી અથવા અર્લ રોક્રસપ્યુરિએ હવે રાજ સામે મોટો પક્ષ તૈયાર કર્યો.

ડેન્યિનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૬૯૩-૯૮-પોતાનું કારસ્તાન ગમે ને પ્રકારે પાર પાડવાની જરૂર તો હતી; પોતે પાર્લમેંટને જે રજા આપે તો અમલ આપખુદ થઈ જાય ને નવી પાર્લમેંટ મળે તો તેનો વિરોધ ચાલુ પાર્લમેંટના વિરોધ કરતાં ઘણો વધારે થઈ જાય; તેથી ચાર્લ્સે પાર્લમેંટને રજા આપી નહિ પણ તેના આ બાહોશ સભ્યને પોતાના વિશ્વાસમાં લીધો. ડેન્યિએ નોકાખાતામાં ને ત્રિજુરીખાતામાં નોકરી કરી હતી. એણે હવે પાર્લમેંટ અને રાજ વચ્ચે સમાધાની કરવાનું બીડું હાથમાં લીધું. રાજના વિરોધીઓમાંથી કેટલાએકોને તેણે હાંચો આપી, નોકરીઓ આપી, ને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા. આવી રીતે એક તરફથી તેણે સામા પક્ષનું બળ મોઘું કરી નાંખ્યું. પછી તેણે ડિસ્સેંટરો ને કૅથોલિકો સામેના કાયદાઓનો સખ્ત અમલ કરી જુના કૅવલિઅરોને રાજના પક્ષમાં ભેળવ્યા. તેણે રાજને ને દેશને ફાંસથી સ્વતંત્ર કરવા ને તે દેશના શત્રુઓ સાથે મૈત્રી કરવા પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. આ ત્રણ રીતથી ડેન્યિએ રાજની આપખુદ સત્તા સ્થાપવા મન રોક્યું. પણ એ નીતિમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ નડી. પહેલું, ચાર્લ્સ ને તેનો ભાઈ જેમ્સ, ડયૂક ઓફ યૉર્ક, કૅથોલિકો હતા

અને તેઓ પોતાના સધર્મીઓને સતાવવા માંગતા નહોતા; ખીજું, ચાર્લ્સ પોતે ઘણા કુટિલ હતા; ત્રીજું, મંત્રિમંડળના ખીજા સભ્યો ડેન્વિના શત્રુઓ હતા; ચોથું, રાજાને હવે યૂરોપ સાથે સુલેહ જોઈતી હતી, કારણ કે દરેક લડાઈ દરમ્યાન તેની સત્તા ઓછી થઈ હતી અને ખર્ચ વધી ગયું હતું. તે ફ્રાંસ સામે તો કદિ લડવા માંગતો નહોતો. છેલ્લું, પાર્લિમેન્ટમાં રાજાના વિરોધીઓ હવે એક અગત્યના સવાલ ઉપર તકરાર ઉઠાવતા હતા. શેફ્ટ્સબ્યુરી-Shaftesbury, બર્કિંગહામ ને લૉર્ડ હાલિફોર્ડસ ડ્યૂક ઓફ યૉર્ક અથવા જેમ્સના ગાદીના હક્ક ઉપર ને નવી કડકાઈ ઉપર તકરાર ઉઠાવવા માંગતા હતા, કારણ કે જેમ્સ કંથોલિક હતો ને કંથોલિક રાજા ઇંગ્લંડના લોકોને કદિ પસંદ પડે તેમ નહોતું. લૂઈએ વિરોધીઓના હાથમાં છૂટથી નાણું મૂકવા માંડ્યું, એટલે ડેન્વિના મનોરથો મનમાં જ રહી ગયા; માત્ર એ આપ્યોતોમાં તેના વિચારો પાર પડ્યા. ઇ. સ. ૧૬૭૭ના નવેમ્બરમાં તેણે જેમ્સની પુત્રી મેઝરિનું લગ્ન હૉલંડના વિલિઅમ સાથે કરાવ્યું. બંને પ્રોટેસ્ટન્ટ હતાં એટલે આ કૃત્યથી ઇંગ્લંડના લોકો ઘણા ખુશ થયા. ડિસેમ્બર માસમાં તેણે વિલિઅમ સાથે મૈત્રી કરી. લોકોને એમ લાગ્યું કે ઇંગ્લંડ હવે લડાઈ જાહેર કરશે; પણ ચાર્લ્સનો દગો વળી આડે આવ્યો. છતાં પોતાના પ્રયાસોથી ડેન્વિએ ભવિષ્યનો ટોરિ Tory-પક્ષ ઉભો કર્યો.

ચાર્લ્સનો પર રાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર:-પોર્ચુગલ. આ વખતે ફ્રાંસ ને સ્પેઈન વચ્ચે ચાલતા આવતા લાંબા વિગ્રહનો અંત આવ્યો હતો ને ફ્રાંસનો રાજા ચૌદમો લૂઈ યૂરોપમાં પોતાની સત્તા મુખ્ય કરવા માંગતો હતો. તેને હૉલ્લંડમાં પોતાની વગ સ્થાપવી હતી. આ કારણથી ઇંગ્લંડના લોકો ફ્રાંસ વિરુદ્ધ થયા. આ વસ્તુસ્થિતિ ધીમે ધીમે આગળ આવતી ગઈ. ઇ. સ. ૧૬૬૨ના મે માસમાં ચાર્લ્સ પોર્ચુગલના રાજાની બેન કંથેરિન ઓફ બ્રાગાંઝાની સાથે લગ્ન કર્યું. રાણી કંથોલિક પંથની હતી છતાં ઇંગ્લંડના લોકોને પોર્ચુગલ સાથેનો આ નવીન સંબંધ મંમી ગયો, કારણ કે રાણી કરિયાવરમાં મુંબઈનો ટાપુ ને તાંજોરનું થાણું લાવી. અંગ્રેજોએ પોર્ચુગલને સ્પેઈન સામે મદદ કરી-આ મૈત્રી હજી સૂધી ચાલી આવે છે. એ જ વેળાએ સ્પેઈન પાસેથી મળેલા ડંકરના બંદરને

ચાર્લ્સે લૂઈને વેચી નાંખ્યું, કારણ કે તે જરા પણ ઉપયોગી નહોતું. ઇંગ્લંડના લોકોને આ વાત પસંદ પડી નહિ, ઇ. સ. ૧૬૬૨.

ડચ લોકો સાથે વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૬૬૫-૬૮. પૅસિફિક ને હિંદી મહાસાગરોમાં, પશ્ચિમ ભાગમાં ને ઉત્તર સમુદ્રમાં ડચ લોકો ને અંગ્રેજ લોકો વચ્ચે હજુ હરીફાઈ ચાલતી હતી. ઇંગ્લંડમાં ડ્યૂક ઓફ યૉર્ક, એક્સલી, આર્લિંગ્ટન, વગેરે કલેરંડનના શત્રુઓને દૂર કરવા રાજાને લડાઈનું બહાનું જોઈતું હતું. તેથી ઇ. સ. ૧૬૬૫માં પાર્લમેંટે રાજાને ખૂબ નાણું આપ્યું ને માર્ચ માસમાં હૉલ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. જુન માસમાં Lowestoft-લો રૅડફ્ટ પાસે ઇંગ્લંડના દરિયાઈ કાફલાની ફ્લોટ થઈ. ખીજા બે ફ્લોટો એવી રીતે ઇંગ્લંડને મળ્યા, ઇ. સ. ૧૬૬૬. પણ ઇ. સ. ૧૬૬૭ના જુનમાં એક ડચ દરિયાઈ કાફલો થેઈમ્સ નદીમાં દાખલ થયો ને તેણે ચંપ્રમ ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. ઇંગ્લંડના લોકો એકદમ ગભરાઈ ગયા. ચાર્લ્સે-Breda-બ્રેડા મુકામે સુલેહ કરી, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૬૬૭. ઇંગ્લંડને આ સુલેહથી અમેરિકામાં ન્યૂ યૉર્ક ને ન્યૂ જર્સિનાં સંસ્થાનો મળ્યાં.

ત્રિપક્ષ કરાર—Triple Alliance, ઇ. સ. ૧૬૬૮. ઇ. સ. ૧૬૬૭માં લૂઈએ સ્પેઇનના પ્રાંત નેધર્લંડ ઉપર મોટી સવારી મોકલી. ઇંગ્લંડ હવે શું કરશે એ બધાં યુરોપી રાજ્યો વિચારવા લાગ્યાં. ચાર્લ્સ એક તરફથી લૂઈનો પક્ષ કરતો હતો; ખીજા તરફથી તેણે સર વિલિઅમ ટેંપલને હોલંડ મોકલ્યો. તે બાહોશ અંગ્રેજ વકીલે ઇંગ્લંડ, હોલંડ ને સ્વિડનની વચ્ચે કરાર કરાવ્યો ને ફ્રાંસ જો લખી આપેલી શરતો ઉપરાંત જાય તો તેની સામે લડવા સહીઓ લખાવી લીધી. લૂઈ ધણો ચીડવાયો. તેણે પણ સ્પેઇન સાથે સુલેહ કરી લીધી. પરિણામે યુરોપના દરબારોમાં ઇંગ્લંડનું વજન વધ્યું.

ડાવરના બે કરારો—એક છુપો ને એક જાહેર, ઇ. સ. ૧૬૭૦-૭૧. પણ ચાર્લ્સને પોતાને ત્રિપક્ષ કરાર પસંદ નહોતો ને લૂઈની પાસેથી વધારે પૈસા પડાવવા માટે માત્ર તેણે તે કરારને પોતાની સંમતિ આપી હતી. ફ્રાંસ સાથે વાટાઘાટો તો હજુ ચાલતી જ હતી. ઇ. સ. ૧૬૭૦ના

મે માસમાં ડોવર મુકામે ચાર્લ્સે રાજા લૂઈ સાથે છુપી સંધિ કરી—આ સંધિ એક સૈકા સૂઝી વીગતવાર કોઈ જાણી શક્યું નહોતું. એ સંધિથી ચાર્લ્સે ઈંગ્લંડમાં કૅથોલિક પંથ સ્થાપવા, હોલંડ ઉપર ચડાઈ કરવા, ને ફ્રાંસને મદદ કરવા વચન આપ્યું ને લૂઈએ ચાર્લ્સને ઈંગ્લંડના લોકોને દાખી દેવા લક્કર ને પૈસો મોકલવાનું, અને હોલંડનો કેટલોક ભાગ આપવાનું વચન આપ્યું. આ છુપો કરાર ઉઘાડો પડી જાય તો બંને પક્ષો ખેલાલ થાય; તેથી એશ્લીને ને બર્કિંગહામને પક્ષમાં લઈ ફ્રાંસ સાથે બીજો જાહેર કરાર પણ કરવામાં આવ્યો, જન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૬૭૧. એ કરાર શુભ કરાર જેવો હતો પણ તેમાં કૅથોલિક પંથ વિષે કોઈ ઉલ્લેખ નહોતો અને તેથી ઈંગ્લંડને હોલંડનાં સંસ્થાનોની લુંટમાં પણ કેટલોક હિસ્સો મળે એમ હતું. ધર્મે ચાર્લ્સ ખેદરકાર હતો ને કરારોથી ઈંગ્લંડ યુરોપમાં ફ્રાંસના કબજામાં આવી જાય એમ હતું, એ બે બાબતો જો આપણે વિચરીએ તો રાજાની રાજ્યનીતિ એકદમ નીચ અને સ્વાર્થો કહી શકાય. રાજાને ફ્રાંસના કબજામાં રાખવા લૂઈ સુદર સ્ત્રીઓની પણ મદદ લેવા અચકાતો નહિ.

બીજો ડચ વિઝાદ, ઇ. સ. ૧૬૯૨-૯૪. હોલંડ સામે લડાઈની તમામ તૈયારી કરી લીધા પછી પ્રજાને ખોટાં કારણો બતાવી, ને હોલંડની સરકાર બધાં અપમાનો ખુશીથી સહન કરતી હતી છતાં, લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી, મે, ઇ. સ. ૧૬૭૨. પણ ચાર ચાર વાર De Ruyter રૉયટરે જેટ્મસને દરિયા ઉપર દરબાજો; હોલંડને યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોની મદદ મળી; અંગ્રેજ પાર્લિમેન્ટ લડાઈ સામે થઈ; તેથી ચાર્લ્સે ઇ. સ. ૧૬૭૪માં હોલંડ સાથે વેસ્ટમિનસ્ટરની સુલેહ કરી.

ઈંગ્લંડ લડાઈમાં સાથે રહેવા ના પાડે અથવા તો લડાઈ દરમ્યાન તટસ્થ રહે, એમાં જ લૂઈને લાભ હતો; ચાર્લ્સને ફ્રાંસ સામે કદિ લડવું નહોતું. તેથી રાજાએ ફ્રાંસ સાથે છુપી સુલેહો કરી, ઇ. સ. ૧૬૭૬-૭૮. આવી જતનું ધોરણ રાજાએ દેહ પોતાના અંતકાળ સુધી ચાલુ રાખ્યું.

Popish Plot—પોપિશ કાવતરું, ઇ. સ. ૧૬૯૮—આ વખતે Titus Oates—ટાઈટસ ઓએટિસ ને ડૉ. Tong—ટંગ નામના

એ બદમાસોએ એવું જાહેર કર્યું કે ઇ. સ. ૧૬૭૮ના એપ્રિલની ૨૪મી તારીખે જેસુઈટોએ ભેગા થઈ રાજને મારી નાંખવા, ઇંગ્લંડમાં ફ્રેંચ ને આઈરિશ લશ્કરોની મદદ વડે દેશના તમામ પ્રોટેસ્ટન્ટોને કૃથોલિક બનાવવા ને જે તેઓ ના પાડે તો તેમને મારી નાંખવા નક્કી કર્યું છે: તે કાવતરામાં દેશના ભલા ભલા માણસો ને છેવટે ખુદ રાણી પોતે પણ સામેલ છે એવું તેઓએ પાછળથી જાહેર કર્યું. એ બંને જાણાઓએ પોતાની જુવાની સર એડમંડ ગૉડફ્રે—~~John~~—નામના મૅજિસ્ટ્રેટ પાસે મૂકી પણ એક દિવસ ગૉડફ્રેનું અચાનક ખુન કરવામાં આવ્યું. ઇંગ્લંડના લોકો આ બનાવથી ઘણા ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેઓને એમ જ લાગ્યું કે ખરેખર આખું રાજ્યનંત્ર ઉંધું વાળવા કોઈએક મોટું કાવતરું ઉભું કરવામાં આવ્યું છે ને તેમાં મોટામોટા માણસોનો હાથ છે. જેમ્સના મંત્રીની જડતી લેતાં તેના કમળમાં જે કાગળો મળ્યા તેમાં બ્રિટિશ ટાપુઓમાં લૂંટની મદદથી કૃથોલિક પંથ દાખલ કરવાના ઉદ્દેશો મળી આવ્યા. શેફ્ટસ્મથ્યુરિના પક્ષકારોએ આ હકાકતોને લાભ લઈ જેમ્સના ગાદીના હક્કને ખતલ કરવા પાર્લમેન્ટમાં મુત્સદ્દો લાવ્યા. હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાંથી કૃથોલિક અમીરોને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા; જેમ્સે ઇંગ્લંડ છોડી દીધું: વિદગ આગેવાનો હવે ડેનિય ઉપર કુદી પડ્યા.

ડેનિય કેદ. ઇ. સ. ૧૬૭૯—અંગ્રેજ લોકો ઉપરની હકાકતોથી ફ્રાંસ સામે ઘણા ખાનગ્ન ગયા. ડેનિયને તો એટલું જ જોઈતું હતું. તેણે હવે પાર્લમેન્ટને પોતાના પક્ષમાં લેવા માંડી. પણ લૂઈ ચાલાક હતો. જે ડેનિય, પાર્લમેન્ટ, ને રાજ એક થાય તો ચોક્કસ ઇંગ્લંડ તેની સામે લડાઈમાં ઉતરે. તેથી તેણે ચાર્લ્સના છુપા કરારો હવે જાહેર કરી દીધા. પણ ડેનિય આ કરારોમાં સામેલ હતો. તેથી તેણે રાજ પાસે પાર્લમેન્ટને રજા અપાવી. નવી પાર્લમેન્ટ તુરત જ તેના ઉપર કામ ચલાવવા માટે રજા માંગી. રાજએ ડેનિયને પોતાની સહી માટે લિખિત માશી આપી હતી. પણ પાર્લમેન્ટે તે માશીપત્ર સ્વીકારવા ના પાડી ને ઇ. સ. ૧૬૭૯ના એપ્રિલ માસમાં ડેનિયને રાજપ્રોહના આરોપ ઉપર કેદ કરવામાં આવ્યો. પાંચ વર્ષ સુધી તે કેદમાં રહ્યો. આવી રીતે ચાર્લ્સના કારસ્તાનની સિદ્ધિમાં ફરી નવો અંતરાય

આવ્યો. ડૉનિયના કેદ થયા પછી ચાર્લ્સે ટેમ્પલની સલાહ મુજબ ત્રીસ જણાનું મંડળ નીમી તેમના મત પ્રમાણે થોડોક વખત કારભાર કર્યો પણ એવડું મોટું મંત્રિમંડળ એકદમ નિષ્ફળ નીવડ્યું. તેમના ગયા પછી ચાર્લ્સે મરજી મુજબ કારભાર કરવા માંડ્યો.

વિલુગ ને ટોરિ પક્ષો. ડૉનિયએ “ ટોરિ ” પક્ષને ઉભો કરવામાં ભાગ લીધો તો શેઠફૂટસપ્યુરિએ વિલુગ પક્ષ ઉભો કરવામાં ભાગ લીધો. કેવલિઅર પાર્લમેન્ટ પ્યુરિટનો વિરુદ્ધ હતી ને સાધારણ રીતે રાજનો પક્ષ કરતી. પ્યુરિટનોને કલેરંડન કોડના કડક અમલથી બચાવવા, રાજની આપખુદ સત્તાને ઓછી કરવા, ને દેશને ફ્રાંસ સામે લડાઈમાં ઉતારવા શેઠફૂટસપ્યુરિએ હલિફાકસ, બર્કિંગહામ, વગેરે અમીરોને પોતાના પક્ષમાં લીધા. પોપિશ પ્લોટના જમાનામાં આ લોકોએ કેથોલિક જેઠમ્સને ગાદીથી ખાતલ કરવાનો ને કોઈ પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજપુરુષની ઉમેદવારીને અનુમોદન આપવાનો માર્ગ લીધો. તેઓએ શહેરોમાં, ગામડાંઓમાં ને પાર્લમેન્ટમાં રાજના કારસ્તાન ઉપર સખ્ત શબ્દપ્રહારો કરવા માંડ્યા. વેપારીઓ, નાના તાલુકદારો, વકીલો, વિદ્વાનો, બધા આ પક્ષમાં બળ્યા. તેઓએ Green Ribbon Club નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. તેના સભ્યો પોતાના પક્ષનો કાર્યક્રમ આગળથી નક્કી કરતા. તેઓ જેઠમ્સ સામા હતા તેથી ચાર્લ્સની લ્યુસિ વૉલ્ટર નામની એક રખાતના પુત્ર ને હમણાં જ સ્કેટ્લેન્ડે લોકોને હરાવી લોકમાન્ય થએલા, શૂરા, ને દેખાવડા ડ્યૂક ઓફ મન્મથને ગાદી અપાવવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો. આ બાબતમાં કેટલાએકો સામા પડ્યા, દાખલા તરીકે, હલિફાકસ; તેઓ જેઠમ્સને ગાદી અપવા ધારતા હતા, પણ અમુક શરતોએ. આ તેમની ભૂલ હતી, કારણ કે જેઠમ્સ નાલાયક હતો ને તેનો બરોસો કરવા જેવું નહોતું. જ્યારે નવી, પાર્લમેન્ટને ખોલાવવાનું મોકુફ રાખવામાં આવ્યું ત્યારે આ લોકોએ રાજ ઉપર અરજીઓ ઉપર અરજીઓ મોકલી ને તેથી તેઓ Petitioners કહેવાયા. તેમના શત્રુઓ—એટલે દરબારી પક્ષકારો—Court party—Abhorrrers—અરજીઓના ધિક્કારનારાઓ કહેવાયા. પણ આવાં સામાન્ય નામોથી તેમને સંતોષ થયો નહિ. સ્કેટ્લેન્ડના બંડખોર પ્રેસ્બિટરિઅનો Whig કહેવાતા ને આયર્લેન્ડના

કૅથૉલિકો Tories કહેવાતા. એ બે નામો હવે ઇંગ્લંડના રાજ્યકાય પક્ષોને આપવામાં આવ્યાં. ઓગણીસમી સદીમાં “વિહગ” લોકો “લિબરલો” કહેવાયા ને “ટારિ”ઓ “કૉન્સર્વેટિવો” કહેવાયા.

આપખુદ આર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૬૮૧-૮૫—ઓક્સફૉર્ડની પાર્લિમેંટને રાજ આપ્યા પછી આર્લ્સે મરજી મુજબ કારભાર કરવા માંડ્યો. હવે પોપિશ પ્લૉટનું મોટું ધર્તીંગ ખુલ્લું પડી ગયું હતું. વિહગ લોકોએ જોધમ્સના વંશાનુગત હક્કને કાઢી નાંખવા ને મનમથને ગાદી આપવા તનતોડ પ્રયાસ કર્યો તેથી લોકોને ખીજા ખુનખોર આંતર વિચહનો ડર લાગવા માંડ્યો. તેઓ હવે રાજની દયા ખાવા લાગ્યા. રાજએ ચર્ચનો ને લૂંનો આશરો લીધો, પોતાના શત્રુઓને કનેજા, ને જોધમ્સના હક્કને કાયમ રાખ્યો. તેણે લંડનના ને ખીજાં શહેરોનાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યને તેડી પાડ્યું. ડિસ્સેંટરોને જોધલિમાં પૂરવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૮૩માં કેટલાએક તોફાની વિહગોએ રાજને ને તેના ભાઈ ને રાઈલ્ડિસ પાસે પકડવાનું કાવતરું કર્યું પણ તેઓ પકડાઈ ગયા. રસ્સેલને ને સિડ્નિને રાજફોહના ગુન્હા સબબે ફાંસી દેવામાં આવી. શેઠકૃષ્ણચુરિ ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું; તે હાલંડ નાસી ગયો ને ત્યાં મરી ગયો. આર્લ્સ પોતે ઇ. સ. ૧૬૮૫ના ફેબ્રુઆરિની પાંચમી તારીખે મરી ગયો. હંદગીબર પોતે રોમન કૅથૉલિક પંથનો હતો એમ તે મરતી વેળા તે પંથના એક પાદરીની રજી વાતે કપૂલ કરતો ગયો.

આર્લ્સે સ્થાપત્યને ને લલિત કળાને ઉત્તેજન આપ્યું. તેની રાણી મુંઅઈનો ટાપુ કરિઆવારમાં લાવી. તાંજરમાં સત્તા સ્થાપી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઇંગ્લંડને પ્રવળ કરવા તેણે પોતાના અમલનાં પ્રથમ વર્ષોમાં સારી મહેનત લીધી. તેણે અમેરિકામાં ટ્રેલિનાનું સંસ્થાન વસાવ્યું. ન્યૂ જર્સી—New Jersey ન્યૂ યૉર્ક, પેનસિલ્વેનિયા, ને ડેલાવૅર—Delaware—નાં સંસ્થાનો પણ તેના વખતમાં વસ્યાં.

લંડનમાં ભયંકર પ્લેગ ને મોટી આગ, ઇ. સ. ૧૬૬૫-૬૬— ઇ. સ. ૧૬૬૫ના જુનથી ડિસેમ્બર સુધી લંડનમાં પ્લેગથી હજારો માણસો મરી ગયાં. ઇ. સ. ૧૬૬૬ના સપ્ટેમ્બરની ખીજીથી ને સાતમી તારીખ સુધી

લખ્યું છે, ઇ. સ. ૧૬૭૫-એ વખતે ઔરંગઝેબને ગાદીએ આવ્યાં માત્ર આઠ વર્ષો થયાં હતાં. બનિઅને-Bunyan-Pilgrim's Progress લખ્યો. રાજના આશરા નીચે આ વખતે ઘણાં નમાલાં નાટકો લખાયાં; પણ તે બધાં સમાજ બાબતનાં હતાં. સર આઇઝૅક ન્યૂટને ગુરુત્વાકર્ષણના ને પ્રકાશના નિયમો જાહેર કર્યાં* વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પણ સારી પ્રગતિ થઈ. ખગોળની શોધ કરવા માટે ગ્રીનીચમાં વેધશાળા-Observatory-બાંધવામાં આવી. અર્થશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ થવા લાગ્યો. વર્તમાનપત્રોનો જમાનો શરૂ થયો. “ક્રાફ્ટી” પીતાં પીતાં મુત્સદ્દીઓ આ વખતે રાજ્યપ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા. Cristopher Wren-ક્રિસ્ટફર રેને સ્થાપત્યમાં નામ કાઢ્યું. જૉન ઈવલિને-John Evejyn ને Samuel Pepys-ને સેમ્યુઅલ પેપિસે ઉત્તમ રોજનીશીઓ લખી. હોબ્બ્સે-Hobbes-(રાજ્ય) નીતિશાસ્ત્ર ઉપર *Leviathan*-લખ્યું. હૅલ્લિફોર્ડસ સારાં રાજ્યકીય લખાણો કરતો ગયો છે. Locke લૉક-મોટો ફિલસુફ હતો. અર્થશાસ્ત્ર ઉપર પણ કાંઈક કાંઈક સાહિત્ય બહાર પડ્યા લાગ્યું. Boyle બોઇલે રસાયણશાસ્ત્રમાં નામ કાઢ્યું.

પ્રકરણ ૧૧મું

ખીજે જેઇમ્સ, ઇ. સ. ૧૬૮૫-૮૮. હિંસાશૂન્ય રાજ્યકાંતિ.

ખીજે જેઇમ્સ—ખીજે જેઇમ્સ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૫૩ વર્ષની હતી. છેલ્લાં વીસ વર્ષો થયાં તેણે ઇંગ્લંડની રાજ્યખટપટમાં સારો ભાગ લીધો હતો. ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યની તમામ વ્યવસ્થા ઘણા વખત સૂધી તેણે પોતાના જ હાથમાં રાખી હતી. જેઇમ્સ મોટા ભાઈ જેવો બાહોશ કે દાવાબાજ નહોતો પણ ભાઈના અમલના બધા બનાવો તેણે નજરે નજર જોયા હતા તેથી તે ઉપરથી ધડો લઈ તે સમજીને પ્રજા સાથે કામ લેશે એમ દરેક અંગ્રેજ આશા રાખતો હતો. જેઇમ્સ રોમન કૅથોલિક પંથનો હતો તે તો હવે દેશનું

●Nature and Nature's laws lay hid in night,
God said, Let Newton be, and all was light.

Dryden.

નાનું બાળક પણ જાણતું હતું. પણ ગાદી મેળવવામાં તેને ઇંગ્લંડના અંગ્લિકનોની જાળરદસ્ત મદદ મળી હતી. જે રાજા તે લોકોને રીઝવી શકે તે રાજા પોતાની આપખુદ સત્તા ગમે તે પ્રકારે વાપરી શકે એ બાબત તેનાથી અજાણી રહેલી ન હોય. જેઠમ્સના ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ હતો. ગાદીએ આવ્યા પછી તુરત જ તેણે લોકોના તમામ હક્કોને જાળવી રાખવાનું વચન આપ્યું ને પ્રજા તેથી સતોષ પામી : પણ જેઠમ્સમાં જરા પણ આવડત નહોતી. વળી તેનામાં જરા પણ હિંમત નહોતી. અણીને સમયે તે એકદમ ડરી જતો. નાની નાની બાબતોમાં પણ તે આપખુદ થઈ જતો. તે ધર્મે ઘણો ઝતુની હતો. અંગ્રેજો અત્યાર સુધી એમ માનતા હતા કે નવો રાજા ધર્મની બાબતને નહિ છંકેડે. પણ આ માન્યતા ખોટી હતી. જેઠમ્સ ધર્મના વિષયમાં એકદમ કડકાઈ બતાવવા માંગતો હતો. એ વલણથી તેની સત્તાનો નાશ થયો.

એસતા રાજાનો અમલ—ગાદીએ આવ્યા પછી તુરત જ જેઠમ્સે પોતાના ગાદી ઉપરના હક્કને અનુમોદન આપનારાઓ-મુખ્યત્વે સંડર્લડ ને ગોડોલ્ફિન-ને મંત્રિમંડળમાં જગ્યાઓ આપી ને મહુમ રાજાની ને પોતાની રખાતોને દરબારમાંથી કાઢી મૂકી. કાયમ માટે લોકો પાસેથી જગત વસુલ કરવા તેણે હુકમ બહાર પાડ્યો. આ હુકમને પાર્લમેન્ટની સંમતિ મળી નહોતી તેથી ઘણા સમજી લોકો નાખુશ થયા. જેઠમ્સે નૈઋત કોણનાં પરગણાંઓનાં પ્યુરિટનોને એટલા તો દંડ્યા કે તે પ્રદેશમાં તે સમય Killing time—મહામારીનો વખત કહેવાયો. રાજાએ તુરત નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવી. તેના સભાસદો લગભગ તમામ રાજાના પક્ષના ટોરિઓ હતા. તેમણે જેઠમ્સને માંગ્યું નાખ્યું આપ્યું. આવી રીતે શરૂઆતમાં તો રાજાપ્રજા વચ્ચે ઠીક ઠીક ચાલ્યું.

મન્મથ ને આર્ચબીશપનાં બંટો, ઇ. સ. ૧૬૮૫—જ્યારે અંશલી જેવા બિહારી આગેવાનોએ મન્મથના પક્ષ લીધો ત્યારે દેશમાં એ પક્ષો વચ્ચે ખુનરેણુ થશે એવા ભયથી બીજા ચાર્સે મન્મથને દેશપાર કર્યો.

* We have now the word of a king and a word never yet broken.

હતો. એ ફાંકડા દેખાવતો, શૂર ને લોકપ્રિય ડ્યૂક હવે ખરસેલ્સથી હાલંડ ગયો ને ત્યાંથી ઇંગ્લંડના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ઉતર્યો. ડાસેંટ ને સોમસેંટના પ્યુરિટન ખેડુતો તેના પક્ષમાં ભળ્યા. ટાઉટન મુકામે બીજા જેમ્સ રાજ તરીકે મન્મથ બહેર થયો. પણ Sedgemoor-સેડ્જમૂર પાસે તેનું નમાલું લશ્કર ચર્ચિલ સાથે લડતાં સખ્ત હારી ગયું, જુન, ઇ. સ. ૧૬૮૫. મન્મથ પોતે કેદ પકડાયો. તેણે જેમ્સ પાસે જીંદગી માટે ધણા કરુણ કાલાવાલા કર્યા પણ રાજાએ તેને ફાંસીએ ચડાવ્યો. મન્મથને આશરો કે મદદ આપનારાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ ધણી ધાતકી શિક્ષાઓ કરવામાં આવી. રાજાનું લશ્કર પણ એવા જ ધાતકીપણે વર્ત્યું. લગભગ એકલગ્નર માણસોને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓમાં ગુલામીમાં વેચવામાં આવ્યા ને ત્રણસો માણસોને દેહાંતંડ આપવામાં આવ્યો. આવી શિક્ષાઓ આપવામાં જેમ્સને ન્યાયાધીશ Jeffrey's-જેફ્રીઝ મદદ કરી. શિક્ષાઓ કરતાં અદાલતમાં તેની કૂર બોલી આરોપીઓનાં હાજાં ગગડાવી નાંખતી. તે પંચોને દબાવીને આરોપીને દેહાંતંડની કે દેશપાર સજા કરાવતો ને સ્ત્રીઓને જીવતી બાળી મૂકવાની કે ડૂબાડી મારી નાંખવાની સજા ફરમાવતાં અચકાતો નહિ. આ કારણથી જેફ્રીઝની અદાલતોને Bloody Assizes-નામથી લોકો ઓળખતા થયા. મન્મથની સાથે સ્કૉટલંડમાં ડ્યૂક ઑફ આર્ગાઈલે લશ્કર ઉતાર્યું હતું પણ હારી જતાં તેને ફાંસી દેવામાં આવી ને તેનાં માણસો વીખાઈ ગયાં.

પરિણામો—આ બે બંડો નિષ્ફળ ગયાં તેથી બ્રિટન લોકો ત્રીજા વિલિઅમ સાથે વગર સંકોચે ને છૂટથી સહાકાર કરી શક્યા. બીજું, જેમ્સે બંડોને દાખી દેવા માટે ૬૦૦૦ની સંખ્યામાંથી ૩૦,૦૦૦ની સંખ્યાનું મોટું લશ્કર ઉભું કર્યું. તે હવે એમ માનવા લાગ્યો કે આ મોટા લશ્કર વડે ઇંગ્લંડમાં રોમન કેથોલિક પંથ ને રાજાની અનિયંત્રિત સત્તા સ્થાપી શકાશે.

જેમ્સની કૅથોલિક ને આપખુદ રાજ્યનીતિ ઇ. સ. ૧૬૮૫-૧૬૮૮—ઉપર કહ્યું તેમ જેમ્સના જીવનનો મુખ્ય હેતુ, ઇંગ્લંડમાં

કૌલિક પંથ ફરી ચાલુ કરવાનો ને રાજની સત્તાને એકદમ આપખુદ કરવાનો હતો. રોમન કૌલિકોને રાહત આપવાના બે માર્ગો હતા, એક તો કૌલિક પંથના અનુયાયી સામેના બધા ફોજદારી કાયદાઓ રદ કરીને તેમને તે પંથ સુખેથી પાળવા દેવો; ને બીજું, ઇ. સ. ૧૬૭૩ના ટેસ્ટ અંકતને ને ઇ. સ. ૧૬૭૮ના બીજા કાયદાને રદ કરી તેમને રાજ્યના તમામ હોદ્દાઓ ઉપર ને પાર્લમેન્ટમાં આવવા દેવા. જેમ્સે આ બેમાંથી બીજો માર્ગ લીધો ને તેથી ને ઇંગ્લંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોનો અણુમાનીતો થઈ ગયો, કારણ કે કૌલિકો રાજ્યસત્તા ઉપર આવે તો તેઓ સત્તાનો એકસ દુરુપયોગ કરશે એમ બધા માનતા હતા. મંત્રિમંડળમાંથી સંડર્લેંડે જ આ બાબતમાં રાજને અનુમોદન આપ્યું. આપખુદ સત્તાની સ્થાપના માટે જેમ્સે હેબિઅસ કોર્પસ એક્ટને રદ કરવા ને ઇંગ્લંડમાં કાયમ મોટું લશ્કર રાખવા નિર્ણય કર્યો. આ બધી બાબતો તેણે પાર્લમેન્ટમાં રજુ કરી એટલે તેના સભાસદો સામા થયા. તેથી ઇ. સ. ૧૬૮૭ના જુલાઈ માસમાં તેણે પાર્લમેન્ટને બરખાસ્ત કરી. મંત્રિમંડળમાં તેણે કૌલિકોને કે તેમના પક્ષપાતીઓને દાખલ કર્યા. ઇ. સ. ૧૬૮૬માં હાયકમિશન કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. કૌલિકો સામેના કાયદાઓને અમલમાં ન મૂકવાનો તાજનો અધિકાર તેણે વાપરવા માંડ્યો. ને કાયદાઓને તેણે બાતલ કરવા માટે પણ તેવો અધિકાર વાપર્યો. આ બંને અધિકારો Dispensing and suspending powers કહેવાય છે. અદાલતોના ને ન્યાયાધીશોએ આ સત્તાઓના ઇન્કાર કરનારા ફેસલાઓ આપ્યા તેમને રજા આપવામાં આવી. રાજ્યના તમામ હોદ્દાઓ ઉપર હવે કૌલિકો કોઈ જાતના વાંધા સિવાય નીભાવા માંડ્યા. ઑક્સફોર્ડની યુનિવર્સિટી ને કાઇસ્ટ ચર્ચની કોલેજોની અગત્યની જગ્યાઓ ઉપર પણ તેમને નીમવામાં આવ્યા. જેમ્સને એક જેમ્સાઈટને ચોક્કસ આર્યબિશ કરવો હતો. રાજદરબારમાં કૌલિક પંથ છવોક પળાવા લાગ્યો. ધ અત્યારે કૌલિકોને પોતા તરફથી જે જે રાહતો મળતી જતી હતી તે બધા પોતાનો અમલ પૂરો થયા પછી ચાલુ રાખવામાં નહિ આવે તો રાજ એકસ જાણતો હતો. તેથી પોતાની રાજ્યનીતિનાં મુખ

કૃથોલિક સૂત્રો કાયમ માટે દેશમાં પેસી જાય તે મુદ્દા ઉપર જોઈએ હવે
ડિસ્સેંટરોને પણ પોતાના પક્ષમાં લેવા નિર્ણય કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૭ના
એપ્રિલ માસમાં તેણે—Declaration of Indulgence—ધર્મની
આપતમાં સર્વસામાન્ય છુટીનો હુકમ બહાર પાડ્યો ને પછી તુરત
જ નવી પાર્લમેંટ બોલાવી. અદાલતોમાં, પરગણાઓના કારભારમાં, શહેરોમાં
ને લશ્કરમાં, એમ તમામ વહિવટી સંસ્થાઓમાં કૃથોલિકોની ભરતી થવા
માંડી. રોમથી કૃથોલિક પાદરીઓ ઇંગ્લંડમાં રાજના આશ્રય તળે આવી
રહ્યા. કેપ્રિજના વિધાપીઠના વાઇસ ચેંસેલરે એક કૃથોલિકને એમ. એ.ની
પદવી આપવા ના પાડી હતી તેથી તેને બરતરફ કરવામાં આવ્યો.
Magdalen મેગડેલન કોલેજનો પ્રમુખ મરી ગયો ત્યારે તેની જગ્યાએ
પણ રાજ્યએ વિધાપીઠના ફેલોઝને એક કૃથોલિક પ્રમુખ સ્વીકારવાની ફરજ
પાડી, ઇ. સ. ૧૬૮૭-૮૮; ઇ. સ. ૧૬૮૮ના એપ્રિલમાં રાજ્યએ બીજો
સર્વસામાન્ય છુટીનો હુકમ બહાર પાડ્યો ને તે રાજ્યમાં બધાં
ચર્ચોમાં બે રવિવારોને દિવસોએ વંચાવો જ જોઈએ એવું ફરમાન
બ્રહ્મું. સંકરોદ્ધતની આગેવાની નીચે લંડનના સાત બિશપોએ આ હુકમ
સામે વાંધો લીધો ને માત્ર સાત ચર્ચોમાં છુટીના હુકમને નિયત કરેલા
રવિવારે વાંચવામાં આવ્યો. વાંધો લેવાના ગુન્હા ઉપર લંડનના સાત
બિશપોને પકડી લંડનના કિલ્લામાં પૂરવામાં આવ્યા ને પછી તેમના ઉપર
બદનક્ષીનો આરોપ મૂકી કામ ચલાવવામાં આવ્યું. અદાલતોના ચાર
ન્યાયાધીશોમાં બેએ તેમને ગુન્હેગાર, ને બેએ નિર્દોષ, ઠરાવ્યા. પંચમાં
પહેલાં મતભેદ હતો પણ આખી રાત વિચાર કર્યા પછી તેમણે સર્વાનુ-
મતિએ બિશપોની નિર્દોષતા જાહેર કરી. ઠરાવ બહાર પડ્યો કે તુરત જ
મોકો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. Hounslow હાઉસલોના મેદાન—Heath—
ઉપર મળેલા લશ્કરના સિપાઈઓએ પણ આનંદની ગર્જના કરી. બધા
ટેસ્ટો હવે એક થઈ રાજ સામે થવા એકમત થયા ને રાજનું ધોરણ
ની નાંખવાને ઉપાયો યોજવા લાગ્યા.

વિલિયમ ને મેઝરિને નિમંત્રણ:—કેટલાક અંગ્રેજો આ વખતે
મ માનતા હતા કે જોઈએનો ઉન્માદ અનુભવે શાંત થઈ જશે. તેઓ

દેશને નવા જોખમમાં ઉતારવા માંગતા નહોતા. વળી રાણીને હમણું જ-
 ઇ. સ. ૧૬૮૮ના જુનમાં-પુત્રનો પ્રસવ થયો હતો ને જેઠમ્મિ વૃદ્ધ
 થયો હતો તેથી કોઈ કોઈ એમ ધારતા હતા કે રાજના મરણ પછી
 સગીર કુંવરના વખતમાં પ્રજા ઉપરનો જુલમ આપોઆપ ટળી જશે.
 પણ અનુભવી નેનામાંકિત અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓની બધી આશાઓ હવે રાજની
 પુત્રી મેઘરિ ને તેના પતિ વિલિઅમ-હૉલંડના મુખ્ય નાયક-ઉપર આવી રહી.
 મેઘરિ ધર્મે અંગિક્ષકન હતી; વિલિઅમ ધર્મે કાલ્પિતના પંથનો હતો. તે
 લૂંટનો કઢો શત્રુ હતો. તેને પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર ગમતું નહોતું. તેની
 પાસે નાનું લસ્કર પણ હતું. તે ઇંગ્લંડના છેલ્લાં વીસ વર્ષોના કારભારથી
 અજાણ્યો નહોતો. ધુરંધર અંગ્રેજોની સાથે તે ખાનગી પત્રવ્યવહાર કરતો
 હતો. ઇ. સ. ૧૬૮૮ના એપ્રિલમાં લૂંટીએ જેઠમ્મિને હૉલંડ ઉપર
 દરિયાઈ સવારી કરવાનું સૂચવ્યું હતું તેની વિલિઅમને ખબર પડી તેથી
 તે ગભરાયો ને તુરત જ ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રને ફેરવી નાંખવાના નિર્ણય
 ઉપર આવ્યો. જે દિવસે સાત ખિશપોના છુટા થવાથી લંડનના લોકો
 આનંદ માણતા હતા તે જ દિવસે ક્યુઝમ્પ્યુરિ, ડનિય, સિડની, રસ્સેલ,
 કૉપ્ટન, વગેરે વિહગ ને ટારિ આગેવાનોએ વિલિઅમને ને મેઘરિને ઇંગ્લંડમાં
 લસ્કર સાથે આવી જેઠમ્મિને પદબ્રજ કરવાનું ને દેશના તાજનો સ્વીકાર
 કરવાનું ખાનગી નિમંત્રણ મોકલ્યું. વિલિઅમે તેને માન્ય રાખ્યું. ચૌદમા લૂંટીએ
 હયૂજનો-ગ્રોટરંટો-ઉપર અસહ્ય જુલમ કર્યો હતો તેથી વિલિઅમનો માર્ગ
 સરળ થઈ શક્યો. લૂંટીએ ડચ સરહદ ઉપર ચડાઈ કરી. તેણે અંપરરને ને પોપને
 પોતાની સામે ઉશ્કેર્યા. વિલિઅમે આ આણખનાવનો તાત્કાલિક લાભ લીધો.
 જેઠમ્મિ પોતાની પ્રજાને ખુશ કરવા મોડાં, તનતોડ, પણ વ્યર્થ, પ્રયાસો કર્યા.
 ઇ. સ. ૧૬૮૮ના નવેમ્બર માસની પાંચમી તારીખે વિલિઅમે ટાઈ
 મુકામે ઇંગ્લંડની જમીન ઉપર પગ મૂક્યો. એક પછી એક બધા
 આગેવાનો, રાજના નજીકના સગાઓ, ને પુત્રી અંન ને જમાઈ જ્યોર્જ
 પણ તેને મળી ગયાં. શહેરોનાં શહેરો વિલિઅમને શરણ થઈ ગયાં.
 જેઠમ્મિ પોતાની રાણીને ને બાળક કુંવરને ફ્રાંસ મોકલી દીધાં. ડિસેમ્બરના
 દસમી તારીખે રાજ પોતે ઇટલીક કિંમતી વસ્તુઓ ખીસામાં મૂકી

રાજ્યની મુખ્ય મુદ્રા—the Great Seal—સાથે લઈ ફ્રાંસ જવા ઉપડી ગયો. પણ રસ્તામાં અકસ્માત્ થતાં તે પાછો લંડન આવ્યો. વિલિઅમને તેને નાશી જવાની સરળતા કરી આપી એટલે જેમ્સ ફ્રાંસ આવ્યો ગયો. વિલિઅમ ને મેઢરિ હવે ઇંગ્લંડનાં ધણી થયાં. સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજાઓના અમલનો ને તેજ સાથે ઈશ્વરી હક્કની માન્યતાનો ને અનિયંત્રિત રાજ-સત્તાના જમાનાનો પણ અંત આવ્યો ને ઇંગ્લંડના ઈતિહાસમાં નવા યુગનો આરંભ થયો.

જેમ્સનો પરરાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર—સ્પેઇન ને લૂઈ વચ્ચે ઇ. સ. ૧૬૮૪માં વીસ વર્ષની સુલેહ ઉપર સહીઓ કરવામાં આવી હતી પણ લૂઈને પોતાના પુત્ર-ડૉફિન-માટે સ્પેઇનનું રાજ્ય જોઈતું હતું તેથી યૂરોપનાં તમામ રાજ્યો તેની વિરુદ્ધ થઈ ગયાં હતાં. જેમ્સની પુત્રી મેઢરિ હૉલેન્ડના વિલિઅમ સાથે પરણી હતી ને વિલિઅમ લૂઈનો કટ્ટો શત્રુ ને લૂઈના તમામ દુશ્મનોનો જબ્બો આગેવાન હતો. આ ધારણથી કેટલાએકાએ એમ માન્યું કે જેમ્સ ફ્રાંસ સામે થશે ને ઇંગ્લંડને લૂઈ સામે લડાઈમાં ઉતારશે અથવા તો તેને હરેક બાબતમાં નમતું આપશે નહિ. પણ જેમ્સને ઇંગ્લંડના હિત માટે કે તેની ઇજ્જત માટે જરા પણ દરકાર નહોતી. તેને તો ઇંગ્લંડમાં પોતાનો માનીતો કૃથોલિક પંથ સ્થાપવો હતો ને પોતાની સત્તાને નિરંકુશ બનાવવી હતી. આ બંને વિષયોમાં લૂઈ ને તે એકમત હતા. તેથી ફ્રાંસના ચાલાક રાજાએ પૈસા પૂરા પાડી જેમ્સને ને તેની પ્રજાને લડાવી માર્યાં ને ઇંગ્લંડને યૂરોપની ખટપટમાં એકદમ નિર્બળ બનાવી દીધું.

ત્રીજો વિલિઅમ, પૂર્વરંગ, ઇ. સ. ૧૬૫૦-૧૬૮૮—ત્રીજા વિલિઅમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૫૦ના નવેમ્બર માસમાં થયો હતો. તેનો આપ તેના જન્મ અગાઉ આઠ દિવસે ગુજરી ગયો. તેની મા મેઢરિ ઇંગ્લંડના પહેલા ચાર્લ્સની પુત્રી થતી હતી. તેણે આ બાળ રાજકુંવરને યોગ્ય કેળવણી આપી. તે અગ્રેજી, ફ્રેંચ, ને જર્મન ભાષાઓ બહુ સારી પેઠે જાણતો. નાનપણમાંથી તે શરીરે નબળો રહેતો. તેની આસપાસ

વંશવૃક્ષ

પહેલો વંશીકરણ = રેન્માર્કની ઍન, ઇ. સ. ૧૬૦૩-૨૫.

પહેલો ચાર્લ્સ = ફ્રાંસની હેનરિએટા મેદરિયા.

ઇલેક્ટર પેલેટિન. ફ્રેડરિક = ઇલિઝબેથ

સોફિયા = હેનોવરનો ઇલેક્ટર.

ખીલે ચાર્લ્સ,
ઇ. સ. ૧૬૬૦-૮૦

મેદરિ = વિલિયમ

ખીલે જોહન્સ,
ઇ. સ. ૧૬૮૫-૮૮.

ત્રીલે વિલિયમ,
ઇ. સ. ૧૬૮૬-૧૭૦૨.

મેદરિ

ઍન,

અર્ચડ

ઇ. સ. ૧૬૮૬-૯૪. ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૪.

પહેલો જ્યોર્જ, ઇ. સ. ૧૭૧૪-૨૦.

ધણી ખટપટ ચાલતી તેથી તે કદિ પોતાનું મન બીજાને આપતો નહિ. ધર્મે તે કાલ્પિનનો ચુસ્ત પક્ષપાતી હતો. તે એમ માનતો કે ભવિષ્યમાં પોતાને હાથે કોઈ એક મોટું કામ થવાનું છે. પણ પહેલેથી જ તેનું નસીબ વળવા માંડ્યું. દસ વર્ષની ઉમરે તેની મા મરી ગઈ ને તેની જાગીર આરેજનું પરગણું લૂઈએ ખાલસા કર્યું. હોલંડની પાર્લમેંટે તેની વંશાનુગત પદવી કાઢી નાખી. પણ લૂઈએ જ્યારે ઇ. સ. ૧૬૭૨માં હોલંડ ઉપર સવારી કરી ત્યારે વિલિઅમને લોકોએ સ્ટેટ્‌હોલ્ડર-મુખ્ય રાજ્યપુરુષ-બનાવ્યો. તેણે લૂઈનાં લશ્કરોને દેશબહાર કાઢી મૂક્યાં તેથી લોકો તેનાથી ખુશ થઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૬૭૭માં તે જેઠમ્સની પુત્રી મેઝરિને પરણ્યો એટલે ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્ર ઉપર તે વિશેષ ધ્યાન આપવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૮ સુધી તે ખાસ કાંઈ કરી શક્યો નહિ. એ વર્ષે તેને, ઉપર જણાવ્યું તેમ, ઇંગ્લંડના આંતર કારભારમાં દરમ્યાન થવાની તક મળી ને તે તકનો પૂરો લાભ લઈ તેણે ઇંગ્લંડને જેઠમ્સના નિરંકુશ તંત્રથી ને યૂરોપને લૂઈના એકચક્રી સામ્રાજ્યવાદથી બચાવ્યાં.

ત્રીજા વિલિઅમના ગુણદોષ—વિલિઅમ સારો મુત્સદ્દી, દરદેશી રાજપુરુષ, બાહોશ સિપાઈ ને સરદાર હતો. તેણે આખી જીંદગીભર ફ્રાંસના લૂઈ સામે લડાઈના મેદાન ઉપર અથવા સુલેહની પરિપટ્ટોમાં લડ્યાં કર્યું. ઇંગ્લંડને તેણે તે લડાઈમાં મોખરે કર્યું ને તેથી તેને ઘણો લાભ અપાવ્યો; પણ ઇંગ્લંડને તે પરદેશ ગણતો ને અંગ્રેજો પણ તેને હમેશાં પરદેશી તરીકે જ લેખતા. તે મોટો બુદ્ધિમાન, ઉદ્યમી, ઉપાયો યોજવામાં કુશળ, ને દૂરદર્શી રાજા થઈ ગયો. તેણે કદિ ઇંગ્લંડનું અહિત કર્યું નહિ; પણ અંગ્રેજોની આંતર તકરારો ને ખટપટો તે ધિક્કારતો; અંગ્રેજ રાજ્યવલિવટને તે ઘરોઘર સમજી શકતો નહિ; તે રાજકારભારમાં પાર્ટલેંડ ને ઍટિક જેવા પરદેશી મિત્રોને રોકતો તે અંગ્રેજોને ઘણું ખુચતું. લંડનથી તે દૂર રહેતો; વારંવાર તે ઇંગ્લંડથી બહાર જતો; આ બધું લોકોને જરા પણ ગમતું નહિ. તે હમેશાં માંદો રહેતો—તેને દમનું દરદ આગુ પડતું હતું; ધર્મે તે કાલ્પિનના મતનો હતો; તે પણ અંગ્રેજો ધિક્કારતા.

તેને રમતગમતો ગમતી નહિ. એ કારણથી પણ તે લોકપ્રિય થઈ શક્યો નહિ. તેને લોકનિયંત્રિત શાસન ઉપર ખાસ પ્રીતિ નહોતી. તે ધણી વાર લુચ્ચાઈ રમ્યો હશે. તેનામાં મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ હતી. સંકટો વખતે તેની ધીરજ અપાર હતી. તે દુશ્મનો તરફ વૈરભાવ કદિ બતાવતો નહિ. ધણીઓને તેણે માફી આપી દીધી હતી. તે અત્યંત બહાદુર હતો. તેનામાં કારભાર કરવાની શક્તિ પણ સારી હતી. ટૂંકામાં ત્રીજો વિલિઅમ ઇંગ્લંડનો એક બાહોશ ને યુગદૃષ્ટ રાજા થઈ ગયો.*

---

*The showy administrative exploits of a Napoleon with vast armies at his back, and the pen of a despotism in his hand, appear to me to sink into insignificance when compared with this ruler of four nations,—a constitutional sovereign in England and Scotland, the chief of a republic in Holland, and a military autocrat, governing by the sword alone, in Ireland,—who for eleven years successfully directed the affairs of these alien and often mutually hostile communities, and who throughout all that time held in one hand the threads of a vast network of European diplomacy, and in the other the sword, which kept the most formidable of European monarchs at bay. Nor should we omit from the comparison that he did all this under moral restraints and physical disadvantages to which Napoleon was a total stranger, impeded by obligations to law, municipal and international, which Napoleon set cynically at defiance, and distressed throughout his life by bodily ailments, which never troubled the frame.

P. 202, *William III*, by H. D. Trail.

પ્રકરણ ૧૪મું

વિલિઅમ ને મેઘરિ, ઇ. સ. ૧૬૮૯-૯૪. ત્રીજો વિલિઅમ,
ઇ. સ. ૧૬૮૯-૧૭૦૨.

“૧૬૮૮”ની રાજ્યકાંતિનું માર્મિક સ્વરૂપ—જેવી રીતે આપણે ઇ. સ. ૧૬૪૯ ને ઇ. સ. ૧૬૬૦ના બનાવોનો ખરો મર્મ સમજવા પ્રયાસ કર્યો હતો તેવી જ રીતે આપણે ઇ. સ. ૧૬૮૯ના બનાવોનો એટલે જેમ્સના નાસી જવાનો, તેના પદબ્રટ થવાનો તથા વિલિઅમ ને મેઘરિના ઇંગ્લંડમાં આવવાનો ખરો મર્મ સમજવો જોઈએ. એ બનાવોથી પહેલાં તો તાજ સુધરી ગયું. Rights of Rights પ્રગળનોના હક્કોના કાયદાથી રાજની સત્તા ઉપર યોગ્ય મર્યાદાઓ મૂકાઈ ગઈ. પ્રગળનોની સ્વતંત્રતા હવે સિદ્ધ થઈ શકી. કોઈ પણ રાજ હવે આગળના જેવા ઉઘાટો જીલમ કરી શક્યો નહિ. બીજું, પાર્લમેન્ટ હવે હરહંમેશ મળવા મંડી. આગળની માફક તેની જુદી જુદી બેઠકો વચ્ચે લાંબા ગાળાઓ હવે રાજ રાખી શક્યો નહિ. હરહંમેશ મળતી પાર્લમેન્ટમાં હવે રાજ્યના વહિવટની ચર્ચા થવા લાગી. નાણું પાર્લમેન્ટ વગર મળી શકતું નહિ એટલે સ્વાભાવિક રીતે તે સંસ્થાનું બળ હવે વધવા લાગ્યું. અત્યાર સુધી ટોરિ પક્ષના લોકો એમ કહેતા કે રાજની સામે થવામાં અધર્મ રહેલા છે અને રાજનો દરેક હુકમ પ્રજાએ વિના અપવાદે—વિના સંકોચે માન્ય કરવો જોઈએ. એ ઉપદેશનો જમાનો હવે ચાલ્યો ગયો. વિલિઅમને ને મેઘરિને નિમંત્રણ કરવામાં ટોરિઓ પણ સામેલ હતા. ઈશ્વરી હક્કથી તાજ માથા ઉપર જડાય છે એ માન્યતા હવે નષ્ટ થઈ ગઈ. રાજ સારી રીતે પ્રજા સાથે વર્તે તો જ તેને તાબે થયું, તેના જીલમ માટે તેને પદબ્રટતાની શિક્ષા થવી જોઈએ; અને રાજ પાર્લમેન્ટની અનુમતિથી જ ગાદી ઉપર આવી શકે છે, એ સૂત્રોનો હવે સ્વીકાર થયો.*

*The tradition of ages was snapped. In the eyes of no section of his subjects did William succeed to the majesty that had hedged the ancient Kings of England. While few

ધ. સ. ૧૬૮૮ના અનાવૈથી દેશમાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતા-Tolerationનો સ્વીકાર થયો. વર્તમાનપત્રો સ્વતંત્ર થયાં. અદાલતોના ઈનસાફમાં રાજા કે તેના પ્રધાનો હવેથી દરમ્યાન થઈ શક્યા નહિ.

ઇંગ્લંડના અંને રાજ્યકીય પક્ષો-ટોરિઓ ને વિહગો વચ્ચે હવે રાજની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની દરીદ્રાર્થ શરૂ થઈ. અગાઉ, રાજા અંને પક્ષોના આગેવાનો પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવી શકતો; હવેથી રાજા પાસે એ લોકો પોતાનું ધાર્યું કરાવવા મંજૂ. છતાં રાજ્યકારભારમાં રાજાની વગ તદ્દન નાશ પામી નહિ. રાજા હજી પોતાની સત્તામાં રહી કારભારમાં સારી રીતે મનનું ધાર્યું કરાવી શકતો. તેમ પાર્લમેંટ પણ વહિવટ ઉપર એકદમ નિયમ લાવી શકી નહિ. પાર્લમેંટ સમસ્ત પ્રગતે જવાબદાર નહોતી. અમીરાતની વગ તેમાં ઘણી હતી. તે કારણથી રાજાના પ્રધાનોને પાર્લમેંટના કહ્યા પ્રમાણે મોટે ભાગે વર્તવું પડતું.*

છેલ્લું, ધ. સ. ૧૬૮૮ના અનાવથી ઇંગ્લંડ યૂરોપમાં વજનદાર રાજ્ય ગણાવા લાગ્યું. લૂધ્ગી સત્તાને તોડવા માટે જ વિલિયમ ઇંગ્લંડમાં કિતર્યો હતો. તેને ઇંગ્લંડની આંતર ખટપટો પસંદ નહોતી. વિહગો ને ટોરિઓ વચ્ચે ચાલતા ઝગડાથી તે કંટાળી જતો. તેને તેા ઇંગ્લંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ ઝનુનને, તેના નૌદાઅળને ને તેના વધતા જતા પૈસાને ફ્રાંસ સામે રોકવાં હતાં. ઇંગ્લંડના લોકોને પણ તે જ બોધવું હતું. એ કારણથી ધ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાંતિથી જેમ ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રનાં સૂત્રોમાં મોટું પરિવર્તન થયું તેમ તેથી યૂરોપની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં પણ મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું-તેથી ઇંગ્લંડના આંતરિક ને પરદેશીય વ્યવહારો એકતાર થઈ ગયા.

---

felt affection for his person, none felt reverence for his office. Tories and Whigs agreed to think of him as temporary caretaker of the English people. Loyalty to him was binding as a patriotic duty, not as an inalienable allegiance. Trevelyan's *England under the Stuarts*, P. 448.

*The Divine Right of Free-holders was not substituted for the Divine Right of Kings.

કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ, ઇ. સ. ૧૬૮૯—જ્યારે રાજા જેમ્સ નાસી ગયો તે વિલિયમ ને મેરી બેથુ લંડનમાં આવ્યાં નહોતાં ત્યારે પાર્લમેન્ટે દેશનો કારભાર વિલિયમના હાથમાં સોંપ્યો તે દરમિયાન એક કામચલાઉ પાર્લમેન્ટ બોલાવવાની તેને સલાહ આપી. એ કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ જન્યુઆરિની આખરમાં મળી. તેમ બિલ્ગ પક્ષ બળવાન હતો. તેણે બહુમતિથી જેમ્સને પદબ્રષ્ટ કર્યો, ગાદી ઉપર કોઈ વાર કૃથાલિક ધર્મનો રાજા બેસી શકે નહિ એવો હકાર કર્યો, તે વિલિયમને તે મેઘરિને રાજ્યરાણી બનાવ્યાં; પણ કારભાર વિલિયમને એકલાને જ સોંપ્યો, ઉપરાંત બેમાંથી જે કોઈ જીવતું રહે તે એકના નરણુ પછી ગાદી બોગવે, ને બંનેના મરણુ પછી મેઘરિનાં છોકરાંને, પછી જો નાની પુત્રી બને તે તેનાં છોકરાંને, ને પછી વિલિયમનાં છોકરાંને ગાદી બોગવે, એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું.*

પ્રજના હક્કોનું જાહેરનામા નું સંબંધનો કાયદો—The Declaration of Rights; or Bill of Rights—કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટે ગાદીના હક્કદાર વિંચ આફ્રમ કોચ આપ્યા પછી પ્રજના હક્કોનો હકાર આપ્યો. એક જાહેરનામાથી રાજા પાસેથી દેશના કાયદાઓનો અમલ મોકુફ રાખવાની ને તે કાયદાઓને રદ કરવાની તમામ સત્તા લઈ લેવામાં આવી. પાર્લમેન્ટની સંમતિથી જ હવે કર નાંખી શકાય; સુલેહના વખતમાં દેશમાં કાયમ લશ્કર રાખી શકાય નહિ. પાર્લમેન્ટે હરલંમેશ મળતી જ જેઈએ; એ આ જાહેરનામાનાં બીજાં અંગો હતાં. ઇ. સ. ૧૬૮૯ના ડિસેમ્બરમાં જાહેરનામાને રાજાની સંમતિ મળી એટલે તે દેશનો કાયદો થયો.

---

*જેમ્સને પદબ્રષ્ટ કરનાર હકાર આલે આપ્યો છે:—That King James the Second, having endeavoured to subvert the constitution of the Kingdom by breaking the original contract between King and People, and by the advice of Jesuits and other wicked people having violated the fundamental laws, and having withdrawn himself out of his kingdom, has abdicated the government, and the throne is thereby become vacant.

નાનજ્યુરરો - Non-Jurors. ધર્મસહિષ્ણુતા — કન્વેન્શન પાર્લમેંટે પ્યુરિટોને અમુક શરતોએ તેમના જુદા જુદા પંથો પાળવાની છુટ આપી, ને કૅથૉલિકો સામેના કાયદાઓનો સખ્ત અમલ કરાવ્યો. વિલિઅમને ધર્મની આપતમાં લોકોને કનડગત કરવાનું પસંદ નહોતું પણ પાર્લમેંટના વિરોધથી તે નિરુપાય થઈ ગયો. ઘણા નામાંકિત કૅથૉલિકોએ નવાં રાજરાણી તરફ વફાદારીના સોગંદ લેવા ના પાડી. તેઓએ હવે પોતાનું જુદું મંડળ ઉભું કર્યું ને પોતાના હોદ્દાઓનાં રાજનામાં આપ્યાં. એ કારણથી તેઓ Non-Jurors કહેવાયા. કૅથૉલિકોને હજુ રાજ્યના વહિવટમાંથી ને પાર્લમેંટથી બહાર રાખવામાં આવ્યા; પ્યુરિટોને પણ રાજ્યતંત્રના હોદ્દાઓ ઉપર આવવાની મનાઈ હતી, જે કે દર વર્ષ તે મનાઈ સામે પાર્લમેંટ મારી Indemnity-આપ્યે જતી હતી. ઇ. સ. ૧૬૯૦ના બન્યુઆરિમાં કન્વેન્શન પાર્લમેંટે રજા આપવામાં આવી.

સ્કોટલેંડમાં લડાઈ, ઇ. સ. ૧૬૮૯. ગ્લેન્કોના લોકોનો વધ, ઇ. સ. ૧૬૮૨—સ્કોટલેંડમાં ગ્લેન્કોના લોકોનાં ઇંગ્લેંડના જેવી એકસંપી નહોતી. ટુંગરાઉ પ્રદેશના વતનીઓ અંદર અંદર લડી મરતા હતા. તેમાંના કેટલાકને વિલિઅમ ગમતો નહોતો. તેમણે ઇ. સ. ૧૬૮૯માં કલ્વર્-હાઉસના જૉન ગ્રેહામ અથવા વાઇકાઉન્ટ ડી-Dundee-ની આગેવાની નીચે જેધમ્સનો પક્ષ કરી અંડ ઉઠાવ્યું પણ જેધમ્સે તેમને મદદ મોકલી નહિ. Killiecrankie-કિલ્લીક્રાંકીના ઘાટમાં તેઓ ઝનરલ હૃથ મેકે-Hugh-Mackay-પાસે હારી ગયા. ડંડી માર્ગો ગયો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૬૮૯. રાજ્યએ અંડખોરાને ક્ષમા આપી ને જેઓએ વફાદારીના સોગંદ લીધા તેઓ છુટી ગયા. પણ ગ્લેન્કોના કૅથૉલિક પંથના મેકડોનલ્ડ કુટુંબનાં માણસો સોગંદ લેવા મુકરર કરેલી જગ્યાએ તોફાની ઝતુના કારણથી મોડા પહોંચ્યા તેથી મેકડોનલ્ડના શત્રુઓ, અર્લ ઓફ આર્ગાઇલેને બંન ડાલિપલે તોફાની ઝતુની હકીકત રાજને કાને ધરાવાપૂર્વક નાંખી નહિ ને તેની પાસેથી પોતાના દુશ્મનોને ધાર કરવાનો નિર્દય હુકમ* કઢાવ્યો.

* As for Jan of Glencoe, and all that tribe, if they can be well distinguished from the other Highlanders,

હવે કમ્પએલ્સ કુટુંબના માણસોએ મિત્રો તરીકે મેંફ્રોનહડનાં ઘરોમાં ઉતારો કર્યો, ને પછી એક અનુકૂળ સવારે તેમાં રહેતાં કેટલાંક માણસો, પુરુષો, સ્ત્રીઓ ને છોકરાંઓ, બધાંને નિર્દય રીતે હણી નાંખવામાં આવ્યાં, ને તેમની માલમતાનો પણ નાશ કરવામાં આવ્યો. વિલિઅમ આ હત્યાકાંડની જવાબદારીથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. તેણે એ ખુનરેજ માટે જવાબદાર અમલદારોને સજા કરી નહિ.

આયર્લેંડમાં જેમ્સના પક્ષની હાર, ઇ. સ. ૧૬૮૯ ૯૦—
આયર્લેંડમાં ઇ. સ. ૧૬૮૯ના માર્ચમાં જેમ્સ પોતે દાખલ થયો. ત્યાંના કથોલિકોએ ટિરકોનલની આગેવાની નીચે તેને મદદ આપી. ચૌદમો લૂઈ પણ તેની મદદે હતો, જો કે જેમ્સને ઇંગ્લંડનું રાજ્ય પાછું લેવું હતું, બ્યારે લૂઈને સ્વતંત્ર રાજ્ય જોઈતું હતું. તે દેશના પ્રોટેસ્ટંટો ડરીન લંડોનરિમાં ભરાઈ ગયા. શત્રુઓએ તે શહેરને ઘેરું. ઘેરો લાંબો ચાલ્યો. શહેરનાં માણસો પાસે ખોરાક ખુટી ગયો, એટલે સૂધી કે જો કોઈ જાડો માણસ જડી આવે તો તેને ખાઈ જવાનું પણ તેઓ ભૂલે નહિ. છેવટે ઇંગ્લંડથી મદદ આવતાં દુસ્મનોએ ઘેરો ઉઠાવી લીધો. વિલિઅમ પોતે હવે આયર્લેંડમાં દાખલ થયો. ઇ. સ. ૧૬૯૦ના જુનમાં બૉઈન-Boyne-તરી ઉપર તેણે જેમ્સને સખ્ત હાર આપી. જેમ્સ ફ્રાંસ નાસી ગયો. માર્લબરોએ બીજાં આઈરિશ ચાણુઓ સર કર્યાં. ફ્રેંચો પણ સ્વદેશ ચાલ્યા ગયા. લિમરિક મુકામે પ્રોટેસ્ટંટોએ આઈરિશો સાથે મુલેહ કરી. આ હારનો પ્રોટેસ્ટંટોએ પૂર્વે લાભ લીધો. હજારો આઈરિશો અમેરિકા જતા રહ્યા ને આયર્લેંડના ઉઘોગો નાશ પામ્યા.

સ્કૉટ્લેંડમાં નવી રાજ્યકાંતિની પૂર્ણાહુતિ—સ્કૉટ્લેંડની પાર્લમેંટે ઇંગ્લંડની પાર્લમેંટના જેવો પ્રગ્નજનોના હક્કોનો કાયદો કર્યો. તેણે પ્રેસ્બિટિરિઅન પંથ ફરીથી દેશમાં સ્થાપ્યો ને પોતાની સત્તા વધારી. પરિણામે ઇંગ્લંડ ને સ્કૉટ્લેંડ વચ્ચે હવેથી વધારે તીવ્ર મતભેદ થતો ગયો.

it will be proper, for the vindication of public justice, to extirpate that sort of thieves, ને પહેલાના હુકમમાં, to act against them by fire and sword, to burn their houses, seize their goods, and to cut off the men.

ડેરિઅન કંપનિનું પ્રકરણ—ઇંગ્લંડ ને સ્કોટલેન્ડ વચ્ચે વેપારની વૃદ્ધિ માટે તીવ્ર હરીફાઈ હતી, સ્કોટ પાર્લમેન્ટે ઇ. સ. ૧૬૮૫માં વિલિઅમ પેટરસન નામના માણસની આગેવાની નીચે એક વેપારી મંડળ સ્થાપ્યું ને તે મંડળના સભ્યોને આફ્રિકા, અમેરિકા કે એશિયામાંના કોઈ પણ ભાગમાં સંસ્થાનો વસાવવાની સત્તા આપી. ઇંગ્લંડના લોકો તેની સામે થયા. પણ પેટરસને નિડરપણે બધી તૈયારીઓ કરીને ઍટ્લાંટિક ને પેસિફિક મહાસાગરોમાં ચાલતા વેપારનો લાભ લેવા ડેરિઅન-Darien-ની સંયોગિ-ભૂમિ ઉપર ફ્લેડોનિઆ નામનું સંસ્થાન વસાવ્યું. બે ટૂંકડીઓ ત્યાં ગઈ. સ્પેઇનના સંસ્થાનિકોએ આ નવા સાહસને તોડી પાડ્યું. હવાપાણી પણ નવા સંસ્થાનિકોને માફક આવ્યાં નહિ. ઘણાઓ ન્યૂ યૉર્ક ચાલ્યા ગયા; કેટલાએકો, મરી ગયા ને જે બચ્યા તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા, ઇ. સ. ૧૬૯૮. સ્કોટલેન્ડના લોકોએ આ યોજનાની નિષ્ફળતાની તમામ જવાબદારી રાજ્ય ઉપર નાંખી. આવા મતભેદોના નિવારણનો માત્ર એક ઉપાય હતો—બંને દેશોને એકદમ એકત્રિત રાજ્યતંત્ર નીચે મૂક્યા સિવાય બીજો છૂટકો નહોતો. વિલિઅમે આ વિચાર ઘણી વાર કર્યો હતો પણ તેની સિદ્ધિ એનના સમયમાં થઈ.

ઇંગ્લંડ અને યૂરોપ : ઇ. સ. ૧૬૮૯-૯૭. **ઑગ્સબર્ગ Augsbugn League**—લીગનો વિગ્રહ—વિલિઅમ ઇંગ્લંડમાં આવ્યો એટલે ઇંગ્લંડને ફ્રાંસના લૂઈ સામે લડાઈમાં ઉતર્યા સિવાય છુટકો નહોતો. તે બાબતમાં ઇંગ્લંડના લોકો એકમત હતા. જેમ્સ ફ્રાંસ નાસી ગયો ને ત્યાં લૂઈએ તેને ગાદી અપાવવાનું વચન આપ્યું, ફ્રાંસ અને હોલ્લંડ વચ્ચે ક્યારની લડાઈ સળગી ઉડી હતી. ધીમે ધીમે એ લડાઈમાં જર્મનિમાં હોનોવર ને ઍડન્બર્ગ, સ્પેઇન, ઑસ્ટ્રિયા, ને સેવોય લડાઈમાં દાખલ થયાં, ઇ. સ. ૧૬૮૮. લૂઈએ જેમ્સને આયર્લેન્ડમાં મદદ મોકલી. બ્રિટિશ સામુદ્રધુનીમાં ફ્રેંચ રાજ્ય પોતાની નૌકાઓ મોકલી. આ કારણોથી ઇંગ્લંડ પણ લડાઈમાં બળ્યું.*

* જ્યારે ઇ. સ. ૧૬૯૦માંની વસંતઋતુમાં પાર્લમેન્ટે લડાઈ બંદર કરી ત્યારે વિલિઅમ ઘણો પ્રસન્ન થયો ને બોલી ઉઠ્યો:-This is indeed the first day of my reign.

લૂઈ ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી મોકલવાનો વિચાર કરતો હતો. વિલિયમ આ વખતે બીડમાં હતો, કારણ કે સ્કૉટ્લંડમાં ને આયર્લંડમાં હજુ વિરોધ ચાલ્યાં કરતો હતો. ઇંગ્લંડથી યૂરોપમાં લશ્કરો જઈ શક્યાં નહિ. ઇ. સ. ૧૬૯૦માં વલંદા અને અંગ્રેજ નૌકાસૈન્યોએ ફ્રેંચ નૌકાઓ સામે બીચીહેડ—Beachy Head—આગળ લડાઈ આપી. પણ અંગ્રેજ અમલદાર લૉર્ડ ટૉરિંગ્ટનની ગાફલગીરીથી શત્રુઓ કાવી ગયા. ઇ. સ. ૧૬૯૨ના મે માસમાં લૉર્ડ રસ્સેલે લાહોગ—La Hogue—પાસે ફ્રેંચોને હરાવ્યા. આ છતથી અંગ્રેજોને દરિયાપાર જઈ શક્યા. બૅનની લડાઈ પછી વિલિયમ પણ યૂરોપ ગયો. Vauban—વાઉબન જેવા ઇજનિઅરની મદદથી લૂઈએ મૉન્સ—Mons—ને નામુર—Namur—ના કિલ્લાઓ લઈ લીધા, ઇ. સ. ૧૬૯૧-૯૨. વિલિયમ પોતે Stinkerck—સ્ટાઇન્કર્ક પાસે ને Landen—લૅડન—પાસે હારી ગયે; Rook રૂક નીચે વેપાર માટે સ્મર્ના જતી નૌકાઓનો નાશ થયો, ઇ. સ. ૧૬૯૨-૯૩. છતાં ધીમે ધીમે તેને ફત્તેહ મળતી ગઈ. છતાંએલા કિલ્લાઓ તેણે ફરીથી કબજે કર્યા, ઇ. સ. ૧૬૯૪-૯૫. પણ ઇ. સ. ૧૬૯૬માં વિલિયમને મારી નાંખવાનું ને ઇંગ્લંડ ઉપર મવારી કરવાનું જોકોઆઈટો—જોકમ્સના પક્ષકારો—નું કાવતરું પકડાયું ત્યારે ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યને સ્વદેશ તરફ બોલાવી લેવામાં આવ્યું. તેથી સેવૉયના ડ્યૂકે ફ્રાંસ સાથે સંધિ કરી. તે જ વખતે ઑસ્ટ્રિયા ને સ્પેઇન પણ લડાઈમાંથી નીકળી ગયાં. ઇંગ્લંડમાં પણ નાણાની તંગી જણાવા માંડી હતી. લૂઈની નજર સ્પેઇનના રાજ્ય ઉપર તરવરી રહી હતી. આમ બધાને સુલેહ જોઈતી હતી. વિલિયમે સુલેહની તમામ વાટાઘાટ પોતાના હાથમાં લીધી. તેનું મંત્રિમંડળ કે ઇંગ્લંડનાં બીજાં મિત્રરાજ્યો એ વિશે કાંઈ જાણતાં નહોતાં. રિઝૂવિક (હેગ પાસે) મુકામે ઇ. સ. ૧૬૯૭ના નવેમ્બર માસમાં સુલેહ ઉપર સહીઓ થઈ. લૂઈએ સેવૉયને, સ્પેઇનને, હૉલ્લંડને ને ઑસ્ટ્રિયાને કેટલાક લાભો આપી સંતોષ્યાં તેણે જોકમ્સનો પક્ષ છોડી દીધો ને વિલિયમને ઇંગ્લંડના ખરા રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો. વિલિયમને પોતાને તેની ઑરેજની જાગીર મળી. આવી રીતે અમુક અંશે ફ્રાંસની સત્તા ધરી.

સ્પેઇનનો રાજા બીજો ચાર્લ્સ મોતને આંગણે, તેની ગાદીનો વારસો—સ્પેઇનનો રાજા બીજો ચાર્લ્સ છત્રીસ વર્ષનો હતો પણ તે એટલો બધો નબળો હતો કે બધા એમ જ ધારતા હતા કે તે ઝાઝો વખત જીવશે નહિ. તેને કાંઈ સંતાન નહોતું. તેથી ગાદી તેની બે બેનોનાં સંતાનોને જાય એમ હતું. એક બેન મેરાચા થેરેસા—Maria Theresa—ક્રાંસના રાજા લૂઈને પરણી હતી ને બીજી બેન માર્ગારેટ—Margaret—ઓસ્ટ્રિયાના એમ્પરર લિઓપોલ્ડને પરણી હતી. સામાન્ય રીતે સ્પેઇનની જે કુંવરી ક્રાંસના રાજાને કે કુંવરને પરણતી તે ગાદી ઉપરનો પોતાનો હક્ક જતો કરતી. પણ આ વખતે મેરાચાને પોતાનો કરિઆવર રીતસર મળ્યો નહોતો ને તેના ગાદીના હક્કના પરિત્યાગને સ્પેઇનની પાર્લમેંટે—Cortes—અનુમતિ આપી નહોતી. તે કારણસર લૂઈએ સ્પેઇનની ગાદી ઉપર પોતાનાં સંતાનનો અધિકાર હજુ હાવી લીધો નહોતો. લિઓપોલ્ડ ને માર્ગારેટને માત્ર એક પુત્રી હતી તે પુત્રી બવેરિયાના ઇલેક્ટર—રાજા—મેકિઝમિલિઅન સાથે પરણી હતી ને લગ્ન વેળા તેણે બીજા ચાર્લ્સની ગાદી ઉપરનો પોતાનો હક્ક તજ દીધો હતો, તે બદલ નેધર્લંડને લેવાનું કબૂલ કર્યું હતું, ને પહેલો હક્ક પોતાના બાપને બીજી રણીથી થએલાં સંતાનોને આપી દીધો હતો. આ રાજકુંવરી એક નાનું બાળક મૃકા મરી ગઈ હતી.

સ્પેઇનનું મહારાજ્ય કાંઈ નાનું નહોતું. સ્પેઇન, ભૂમધ્ય સમુદ્રના ટાપુઓ, સિસિલિ, નેઇપલ્સ, મિલન, આફ્રિકામાં કેટલાંક સંસ્થાનો, મધ્ય અમેરિકા ને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સંસ્થાનો, ને નેધર્લંડઝ, એટલો વિશાળ મુલક સ્પેઇનના મહારાજ્યમાં સમાઈ જતો હતો. સ્પેઇન ને ક્રાંસ એક થાય અથવા સ્પેઇન ને ઓસ્ટ્રિયા એક થાય, તે યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યો કદિ કબૂલ કરે એમ તો નહોતું; એટલે તે માટે કોઈ પણ સર્વસામાન્ય ને સુલેહ જળવાય તેવા માર્ગ લેવાની જરૂર હતી.

સ્પેઇનની ગાદીના બંદાબસ્ત માટે જુદા જુદા પક્ષોના વિચારોની તપાસ—સ્પેઇનની ગાદીની કેવી રીતે વ્યવસ્થા કરવી એ હવે મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. સ્પેઇનના લોકોને પોતાનું મોટું સામ્રાજ્ય

સ્પેઇનનો રાજા ત્રીજો ફિલિપ, ઇ. સ. ૧૫૬૮-૧૬૨૧.

ફ્રાંસનો તેરમો લુઈ = એન

ચોથો ફિલિપ, ઇ. સ. ૧૬૨૧-૬૫.

મેરાયા = એંપરર ત્રીજો ફર્ડિનાંડ

ચૌદમો લુઈ = મેરાયા થેરિસા

ખીજો ચાર્લ્સ, અપુત્ર.

માર્ગરેટ = લિઓપોલ્ડ = હાસિઆનોર

મૃત્યુ, ઇ. સ. ૧૭૧૫

મૃત્યુ, ઇ. સ. ૧૭૦૦.

લુઈ ડોલિન

મૅકઝિમિલિઅન, = મેરાયા

ખવેરિઆનો રાજા.

એંપરર લેસડ

આર્ચડયૂક ચાર્લ્સ,

લેસડ ફર્ડિનાંડ, પહેલા

ઓસ્ટ્રિઆ તરફથી

કરારનો ઉમેદવાર, અપુત્ર.

ઉમેદવાર

મૃત્યુ. ઇ. સ. ૧૬૬૬.

ડયૂક ઓફ બર્ગિ

ફિલિપ પાંચમો

ચાર્લ્સની ગાદીનો દ્વંચ

પંદરમો લુઈ,

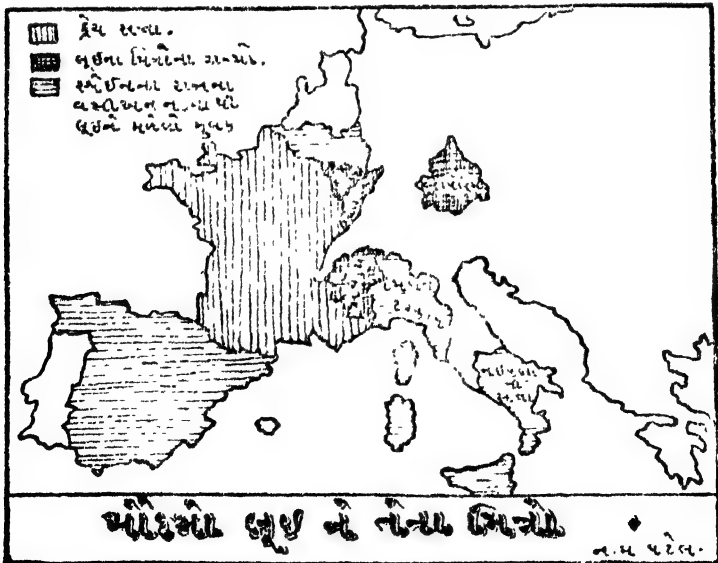
ઉમેદવાર, મૃત્યુ, ઇ. સ. ૧૭૪૬.

મૃત્યુ, ઇ. સ. ૧૭૭૪.

છેવટે સ્પેઇનનો રાજા.

ટકાવી રાખવું હતું. સામ્રાજ્યના કટકાઓ કરાવી નાનાં મોટાં રાજ્યો તે ગળી જાય એ સ્વાભાવિક રીતે તેમને પસંદ નહોતું. ચૌદમા લૂઈને સ્પેઇન પાસેથી અમુક લાભો લેવા હતા ને બની શકે તો પોતાના બીજા પૌત્રને તેનું રાજ્ય પણ અપાવવું તેવો તેનો વિચાર હતો. એમ્પરર લિઓ-પોલ્ડ એવા મતનો હતો કે હમેશના ધારા પ્રમાણે તે રાજ્ય પોતાના વંશમાં જ રહેવું જોઈએ. ઈંગ્લંડ ને હૉલ્લંડનો એવો મત હતો કે, સ્પેઇનના મહારાજ્યના વેપારનો કેટલોક હિસ્સો પોતાની પ્રજાઓને મળે, હૉલંડ ને ઈટલિની સરહદો ઉપર ફ્રાંસ જોરાવર થાય નહિ, ને સ્પેઇનમાં કોઈ એક યૂરોપિઅન સત્તા વિશેષ બળવાળી ન થાય એમ બંદોબસ્ત થવો જોઈએ.

સ્પેઇનના સામ્રાજ્યના વિભાગ માટે બે કરારો—**The Partition Treaties:—**ઈ. સ. ૧૬૮૮-૧૭૦૦—પહેલાં વિલિઅમ ને લૂઈ એકમત થયા. તેમણે ઈ. સ. ૧૬૮૮ના ઑક્ટોબર માસમાં પહેલો કરાર કર્યો કે, સ્પેઇનના મુલકનો મુખ્ય ભાગ બવેરિઆના નાના રાજકુંવર જોસફ ફર્ડિનન્ડને આપવો, ને માત્ર નેધરલેન્ડ ને સિસિલિ ફ્રાંસને,

ને મિલન ને નેધર્લન્ડઝ ઑસ્ટ્રિઆને, જય. પણ ઇ. સ. ૧૬૯૯માં ઉમે-
દવાર રાજકુંવર જોસફ પોતે મરી ગયો. તેથી બીજો કરાર કરવાની જરૂર
પડી. વિલઅમ ને તેની પાર્લમેંટ વચ્ચે તકરારો થતી હતી તેનો લાભ
હવે લૂઈએ લીધો. ઇ. સ. ૧૭૦૦ના ફેબ્રુઆરિ-માર્ચમાં બીજા કરાર
ઉપર ફ્રાંસ, ઈંગ્લંડ ને હોલંડના પ્રતિનિધિઓએ સહીઓ આપી એ કરારમાં
આર્યડ્યૂક આર્લ્સને સ્પેઈન, તેનાં સંસ્થાનો ને નેધર્લન્ડઝ, ને ડૉફિનને મિલન
ને નેપલ્સ, મળે એમ ઠરાવ થયો. એપરર લિઓપોલ્ડ ને સ્પેઈનનો
આર્લ્સ આ કરાર સામે થયા.

**બીજા આર્લ્સનું વસીઅતનામું; તેનું મરણ, ઇ. સ. ૧૭૦૦-
૧૭૦૧**—પોતાના સામ્રાજ્યના વિભાગો પોતાની રજા વગર એ જુદા
રાજ્યો કરે એ કોઈ પણ રાજ્યને પસંદ ન પડે તે સ્વાભાવિક છે. ઉપરના
બંને કરારોની વીગતો ગુપ્ત તો કદિ રહી શકે તેમ નહોતું. જ્યારે બીજા
આર્લ્સે. તેના દરબારીઓએ ને પ્રજાએ તે કરારોની વીગતો જાણી ત્યારે
તેઓ ધણા છંછેડાઈ ગયા. આર્લ્સે પોતાના વસીઅતનામામાં સ્પેઈનના
સામ્રાજ્યને અખંડિત રાખ્યું, લઈના પુત્ર ડૉફિનના બીજા પુત્ર ફિલિપને તેનો
વારસ બનાવ્યો, સ્પેઈનના રાજ્યને ફ્રાંસના રાજ્યથી નોખું રાખવાની લિખિત
સૂચના કરતો ગયો, ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૭૦૦. ઉપરાંત એમાં ફિલિપ
જો ફ્રાંસની ગાદીએ આવે તો સ્પેઈનની ગાદી તેના નાના ભાઈને મળે;
જો તે પણ ફ્રાંસની ગાદીએ આવે તો પછી સ્પેઈનની ગાદી આર્યડ્યૂક
આર્લ્સને ને તેના પછી ડ્યૂક ઑફ સેવોયને મળે, એ પણ જાણાવવામાં
આવ્યું હતું. આ વસીઅતનામું લખ્યા પછી થોડા દિવસો કેડે આર્લ્સ
મરી ગયો. વસીઅતનામું હવે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

ચૌદમો લૂઈ અને સ્પેઈનનું પ્રકરણ, ઇ. સ. ૧૭૦૧-૨—
આર્લ્સનું વસીઅતનામું જાહેર થયું કે તુરત જ લૂઈએ પાકો વિચાર કર્યા
પછી તેને કબૂલ કર્યું ને પોતાના પૌત્રનો હક્ક જાળવવા તે બધી તૈયારીઓ
કરવા લાગ્યો. ફિલિપને સ્પેઈનના પાંચમા ફિલિપ તરીકે જાહેર કરવામાં
આવ્યો. લૂઈને કાંઈક યુદ્ધ ગમતું નહોતું; હજુ તે એમ જ માનતો
હતો કે કોઈ પણ પ્રકારે યૂરોપનાં રાજ્યો લડાઈમાં તો નહિ ઉતરે. પણ

એપરર લિલિઅમ સામા થયા. ફ્રાંસનો રાજકુંવર સ્પેઇનની ગાદી ઉપર હોય, એટલે તેમનો તો નાશ જ થવાનો, બલે ને પછી બંને દેશની ગાદીઓ જુદી જુદી રહે—એમ તેમને ખાત્રી થઈ ગઈ. ઇંગ્લંડનો વિહગ પક્ષ આ વિરોધમાં સામેલ થયો પણ ટોરિઓને હજુ તે બાબત ગળે ઉતરતી નહોતી. છેવટે લૂઈનાં કેટલાંક કૃત્યોએ ટોરિઓને પણ ઉશ્કેર્યા.

લૂઈની બદલાએલી રાજ્યનીતિ ને ગ્રાંડ અટ્ટલાયન્સ, મિત્ર રાજ્યોના બીજા મંડળની યોજના, ઇ. સ. ૧૭૦૨-૨—લૂઈએ હવે નેધર્લેન્ડમાં લશ્કરો મોકલ્યાં ને ફ્રેંચોને સ્પેઇનનાં સંસ્થાનાંમાં વેપારના સ્કંકો આપ્યા. ઇંગ્લંડના લોકોએ પોતાના રાજ્યને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. કેન્ટના ને બીજા લોકોએ પણ રાજ્યને એક એવી જ ગતની અરજ કરી. વિલિઅમે એમ્પરર સાથે મિત્રતા કરી. હેગ મુકામેથી મિત્ર રાજ્યોએ ફ્રાંસ પાસેથી કેટલાક લાભો માંગ્યા. લૂઈએ ના પાડી એટલું જ નહિ પણ બ્યારે બીજો જેઠમ્સ મરી ગયો ત્યારે તેના ચાંદ વર્ષના પુત્રને ત્રીજા જેઠમ્સ તરીકે તેણે સ્વીકાર્યો, સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૦૧. આ કૃત્યથી ઇંગ્લંડમાં બધા એક થઈ ગયા. હોલ્લંડ પણ તેમાં બળ્યું. લૂઈએ દુશ્મનોના મુલકોમાં લશ્કરો મોકલ્યાં. બંને વચ્ચે ખરો સંગ્રામ અંતના વખતમાં થયો. વિલિઅમનો જીવનહેતુ સફળ થયો—ઇંગ્લંડ વળી ફ્રાંસ સામે લડવા મેદાનમાં પડ્યું.

વિલિઅમ, વિહગો ને ટોરિઓ. ઇ. સ. ૧૬૮૮-૧૭૦૨. એ પક્ષો. ટોરિઓ—વિલિઅમને મેઘરિના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લંડના રાજ્યકીય વાતાવરણમાં વિહગ ને ટોરિ પક્ષો વચ્ચે સત્તા માટે ચડસાચડસી શરૂ થઈ. કલેરંડન જેવા ટોરિઓએ નવાં રાજ્યરાણીને વફાદારીના સોગંદ ખાવા ના પાડી હતી. તેઓ જેઠમ્સને ફરી રાજ્ય કરવા વિચાર કરતા હતા. બીજા ટોરિઓએ વફાદારીના સોગંદ તો લીધા હતા પણ તેથી તેઓ નવા રાજ્યતંત્ર ઉપર ખાસ પ્રીતિ ધરાવવા નહોતા. અમુક ટોરિઓ તો માત્ર દેશમાં સુલેહશાંતિ જળવાય એટલા કારણથી જ નવા રાજ્યતંત્રને તાબેદાર થયા હતા. બધા ટોરિઓ ઇંગ્લંડના ચર્ચના, જુની અમીરાતના, ને તાજના પક્ષપાત્રીઓ હતા ને તેઓ કાયમ લશ્કર સામે ને લડાઈ વિરુદ્ધ હતા.

વિહુગો—વિહુગ લોકો રામન, ને ઇંગ્લિશ, બંને ચર્ચના ને ક્રાંસના કદા શત્રુઓ હતા. પ્યુરિટનો ને વેપારીઓ તેમના પક્ષમાં હતા. વિલિઅમના તેઓ મિત્રો હતા પણ તાજની સત્તાના તેઓ વિરોધીઓ હતા તેથી વિલિઅમને ને તેમને બહુ બને એ અસંભવિત હતું. કેટલાએક વિહુગોને મહાજનસત્તાક રાજ્યતંત્ર જોઈતું હતું.

આ બે પક્ષો હજુ પાર્લમેન્ટમાં કે દેશમાં બરોબર વ્યવસ્થિત થયા નહોતા. પાર્લમેન્ટ ઉપર પ્રધાનોની સત્તા ઘણી ઓછી હતી. દેશમાં જાહેર મત હજુ યોગ્ય રીતે કેળવાએલો નહોતો. પાર્લમેન્ટના સભ્યો લાંચરશવત આ વખતે લેતા; વળી પાર્લમેન્ટની ચર્ચાઓ પાર્લમેન્ટની બહાર હજુ જઈ શકતી નહોતી. આ કારણોથી દરેક રાજ્યકીય પક્ષના માણસો દરેક બાબતમાં જેમ અત્યારે સર્વાનુમતિથી કામ કરે છે તેમ તે વખતે કામ કરી શકતા નહોતા.

રાજ્ય પોતે—વિલિઅમને ઇંગ્લંડમાં ખરો અમલ કરવો હતો—સાચો અધિકાર ભોગવતો હતો. કોઈ એક રાજ્યકીય પક્ષને તાબે રહી કામ કરવાનું તે પસંદ કરતો નહિ. પર રાજ્યોની સાથેના વ્યવહારમાં તો તે કોઈની દરમ્યાનગીરી ચલાવે એવો નહોતો. આંતર વ્યવહારમાં પણ તેને કોઈ એક મુખ્ય પ્રધાનની જરૂર જણાતી નહોતી. દરેક રાજ્યકીય પક્ષના આગેવાનોનું પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ તે અમલ કરવા માંગતો હતો. રાણી મેઘરિ પણ તે જ મતની હતી.

આંતર કારભાર. વિહુગ મંત્રિમંડળ—કન્વેશન પાર્લમેન્ટ બરબારસ થઈ ત્યાર પછી વિલિઅમે ટોરિઓને પણ મંત્રિમંડળમાં હોદ્દાઓ આપ્યા. નવી પાર્લમેન્ટમાં ટોરિની સંખ્યા ઠીક હતી. ક્લેરેન્ડને, ક્યુઝપ્યુરિએ, પ્રેસ્ટને ને ઍસ્ટને દગો કરી જેમ્સને પાછો લાવવા કાવતરાં કર્યા પણ તેમને દયાળી દેવામાં આવ્યાં. વિલિઅમે પોતે આયર્લેન્ડ જઈ શત્રુઓને હરાવ્યા. દેશમાં મેઘરિએ ચાલાકાથી રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું. મંત્રિમંડળના કેટલાક પ્રધાનો—રસેલ, માર્ક્વેસ, ગોડોલ્ફિન, કુંવરી ઍન, વગેરે, ને બીજા નામાંકિત આગેવાનો પણ આ વખતે જેમ્સ સાથે ખાનગી પત્રવ્યવહાર કરતા હતા—ને એવી રીતે દહીંમાં ને દૂધમાં બંનેમાં—પોતાનો પગ રાખ્યે જતા

હતા. યૂરોપના સંઘામમાં ભાગ લેવા વિલિયમ વારંવાર ફ્લેંડર્સ જતો ને ઇંગ્લંડ પાછો આવી જતો. ગેરહાજરીમાં તેણે કદિ પાર્લિમેન્ટને બોલાવી નહિ, એવો તો તે કાબેલ હતો. પણ ધીમે ધીમે રાજ્ય વિદગ પક્ષ ઉપર ઢળવા લાગ્યો.

અત્યાર સૂધી બ્યારે રાજ્યને લગાઈ માટે પૈસાની જરૂર પડતી ત્યારે હમેશાં સાલુકારો નાણું વ્યાજે ધીરતા ને ધીમે ધીમે તે નાણું તેઓ સરકાર પાસેથી વસૂલ કરતા. હવે મોટેચુની સલાહથી ૧૦ને પછી ૭ ટકાનું ખાલી કાયમ વ્યાજ દેવાની શરતે લોકો પાસેથી નાણું ઉઠીતું લેવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૬૯૪. આ કરજને રાષ્ટ્રીય **National Debt**નું નામ આપવામાં આવે છે. વિદગ મંત્રીઓએ ઇંગ્લંડની બેંક કાઢી, ઇ. સ. ૧૬૯૪.

હવે વિલિયમને એમ લાગ્યું કે મંત્રિમંડળમાં બનતાં સૂધી એક જ પક્ષના માણસો હોવા જોઈએ સંડર્લેડે પણ તેને આવી સલાહ આપી. પાર્લિમેન્ટના વિરોધ અટકાવવા માટે ને ફ્રાંસ સામે લડાઈ કરવા માટે તેને વિદગ પક્ષના માણસો વધારે મદદગાર થતા હતા. એ કારણોથી ઇ. સ. ૧૬૯૩માં તેણે વિદગ પ્રધાનોને પોતાની પાસે રાખ્યા ને મોટા મોટા ઠોરિઓને મંત્રિમંડળમાંથી રજૂ આપી દીધી. ઇ. સ. ૧૬૯૪ના ડિસેમ્બરમાં એપ્રિલે માતા નીકળ્યાં ને તે મરી ગઈ. એન પણ હવે રાજ્યના પક્ષમાં બળી ને એન સાથે તેની માનીતી સારા ચર્ચિલ્સ-Sarah Churchill-ને લાઈ જોન અથવા ભવિષ્યનો ડ્યૂક ઓફ માર્લબોરો પણ વિલિયમના પક્ષે મિત્ર બન્યો. દર વર્ષે નવી પાર્લિમેન્ટ મળતી. નામુરના કોટની જીતનો લાભ લઈ રાજ્યએ જુની પાર્લિમેન્ટને રજૂ આપી. ઇ. સ. ૧૬૯૫માં નવી પાર્લિમેન્ટમાં વળી વિદગ સભ્યો બહુમતિએ દાખલ થયા. આ પાર્લિમેન્ટે ન્યૂટનની મદદથી દેશના ચલણમાં સુધારો કર્યો. નામુરમાં વિલિયમને મારી નાંખવાનું કાવતરું પકડાઈ ગયું. પરિણામે રાજ્ય ને પ્રજા વચ્ચે એકસંખી વધી. ગોડોલિફનના ગયા પછી મંત્રિમંડળ પણ વિદગ થઈ ગયું, ઇ. સ. ૧૬૯૬. ઇ. સ. ૧૬૯૭માં રિઝરવની સુલેહથી આ એકસંખી વિશેષ ઘાટી બની. સોમર્સ, મોટેચુ, રસેલ, વ્હોર્ટન, ને સંડર્લેડ આ મંત્રિમંડળના મુખ્ય ચાલકો હતા. તેઓએ હિંદ ને એશિયા સાથે વેપાર કરવા એક ખીજી કંપની ઉભી

કરી ને તેની પાસેથી ખૂબ નાણું લીધું. ઇ. સ. ૧૭૦૨માં બંને કંપનિઓને ભેગી કરી નાંખવામાં આવ્યાં. આ એકસંપી પણ માત્ર થોડા વખત માટે જ ટકી શકી. સુસેલના વખતમાં વળી બંને પક્ષો પરસ્પર લડવા લાગ્યા. રાજા પણ અળખામણો થયે હતો, કારણ કે સ્પેઇન સાથેના કરારો તેણે ગુપ્ત રાખ્યા હતા ને મંત્રિમંડળની સલાહ લીધી નહોતી. નવી પાર્લમેંટ એકદમ ટોચે નીવડી. તે વખતે લૂઈઝે સ્પેઇનના રાજ્યને ગળી જવાની યુક્તિઓ કરી ને જેઠમ્સના મરણ વખતે તેના પુત્રને ઇંગ્લંડની ગાદીના ખરા હકકદાર તરીકે સ્વીકાર્યો. તુરત જ રાજાએ નવી પાર્લમેંટ બોલાવી, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૦૨. તે નવી સભામાં મોટે ભાગે બ્રિટિશ આવ્યા. પણ વિલિયમને તેનો લાભ મળી શક્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૭૦૨ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં તે દેશના ઈર્ષ્ટના મેદાનમાં થોડા ઉપરથી પડી ગયો ને માર્ચની ૯મી તારીખે મરી ગયો.

Act of Settlement: ૧૭૦૧ના સંબંધી કાયદો. જુન, ઇ. સ. ૧૭૦૧—વિલિયમની છેલ્લી ટોચે પાર્લમેંટે ઇંગ્લંડની ગાદીનો બંદોબસ્ત કર્યો. વિલિયમના મરણ પછી તે બંને ગાદીએ આવનાર હતી પણ બંનેને અત્યારે સંતાન નહોતું. તેથી પાર્લમેંટે પહેલા જેઠમ્સની પુત્રી મલિઝબેથ અને મલેક્ટર પેલેટિન ફ્રેંચફોર્ડ પુત્રી, ને હનોવરના રાજા મલેક્ટરની વિધવા-સોફિયાને ને તેના વંશજોને ગાદી આપી. ગાદીનો બંદોબસ્ત કરતી વખતે ટોચે પાર્લમેંટે બ્રિટિશ સિદ્ધાંતોને કાયદામાં ગણાવી ને રાજાએ ને રાણીએ હવે ઇંગ્લંડના સર્વમાં જ રહેવું જોઈએ; અમલમાં, ન ન્યાયાધીશો પાર્લમેંટની રજા સિવાય ખસેડી શકાય નહિ; કોઈ રાજા પોતાના પ્રધાનને કામ ચાલે તે અગાઉ માફી આપી શકે નહિ; પ્રધાનમંત્રી મંત્રિમંડળના ઠરાવો ઉપર પોતાની સહીઓ આપવી જોઈએ; કોઈ રાજા હવે દેશબહાર પાર્લમેંટની રજા વગર જઈ શકે નહિ; પરદેશીઓ જમીન, કે હોટો, કે પાર્લમેંટની સભ્યગીરી ભોગવી શકે નહિ; ને સરકારી નોકરો ને વર્ષાસનો ખાવાવાળાઓ લોર્ડઝમાં બેસી શકે નહિ, એ આ કાયદાના બીજા ભાગો હતા. આ કલમોથી પ્રધાનો પાર્લમેંટને વિશેષ જવાબદાર થઈ શક્યા, અદાલતો તાજની વગની બહાર આવી ગઈ, પાર્લમેંટ શુદ્ધ થઈ શકી, ને રાજાની સત્તા ઉપર વિશેષ અંકુશો મૂકાયા.

મકરણ ૧૫મું

ઍન, ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૪.

રાણી ઍન—નવી રાણી ખીજા જેઈમ્સની ખીજી પુત્રી થતી હતી. તેને ઍંગ્લિકન ચર્ચ ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી. તે શરીરે મજબુત હતી. પણ તે બુદ્ધિમાં બહુ સારી નહોતી. તેનો પતિ બ્યાૉર્જ પણ એવો જ હતો.* ગાદી ઉપરનો નવી રાણીને હક્ક બધા ટોરિઓ એક અવાજે કબૂલ કરતા નહોતા તેથી ઍન એકદમ ટોરિ પક્ષમાં ભળી શકી નહિ; નહિતર સ્વભાવે, તે ટોરિ પક્ષના વિચારો ધરાવતી હતી. તેને માનમર્તબો બહુ બહાલો હતો, તેથી ગમે તેવા ઉસ્તાદ મુત્સદ્દીઓ તેના મંત્રિમંડળમાં હોય છતાં જો રાણી તરફ જરાક પણ અવિનયનો ગુનહો થઈ જતો તો તેમને રજા આપવામાં આવતી. ઍન રાજ્યનીતિવાળી સ્ત્રી નહોતી; તેને કારભારનો જરા પણ અનુભવ મળ્યો નહોતો; તેથી તે ભૂલથાપ ખાઇ જતી. સ્વભાવે તે સારી હતી. તેનામાં એક પણ અવગુણ નહોતો. એ કારણથી અંગ્રેજ લોકો રાણીને ચાહતા. ઍનના અમલ દરમ્યાન યુદ્ધકળામાં, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અને રાજ્યકીય બાબતોમાં કેટલાક પ્રતિભાશાળી પુરુષો આગેળ આવ્યા. એ કારણથી સંતાન વિનાની આ રાણીનો ટૂંકો અમલ ઈંગ્લંડના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે†

---

*ખીજા ચાર્લ્સે એકવાર એમ કહ્યું હતું કે:—I have tried George drunk and I have tried him sober and there is nothing in him.

†This game of rise and fall, played out for a dozen years by the chiefs of a small people scarcely more numerous than the inhabitants of London at the present day is great in history, both because of the value to humanity of the stake placed upon its issue, and because the players on both sides were men of military, political and literary genius, who have thrown an undying and pathetic lustre over the name of a most unhappy woman.

P. 470, *England under the Stuarts.*

સ્પેઇનની ગાદી વિષેના વિગ્રહ; War of the Spanish Succession; ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૭૧૩—એનના સલાહ-કારોમાં માર્લબરો ને ગોડોલ્ફિન લડાઈના પક્ષપાતીઓ હતા. રાણીના ગાદીએ આવ્યા પછી તુરત જ ફ્રાંસ ને સ્પેઇન સામે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી, મે, ઇ. સ. ૧૭૦૨. પ્રશિયા ને જુન-સવિક મિત્રરાજ્યો સાથે ભળ્યાં; બવેરિયા ને હોલ્સ્ટાઈન-Holstein-ફ્રાંસ સાથે ભળ્યાં. ડેનમાર્કના રાજાએ, સેવોથે, ને પોર્ચુગલે મિત્રરાજ્યોને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. આ લડાઈ પોર્ચુગલમાં, ફ્રાંસની પૂર્વમાં, સ્પેઇનમાં, ઇટલિમાં, ને ઍટ્લેન્ટિક મહાસાગરમાં તથા ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં, એમ ચોતરફ ચાલી. માર્લબરો સેનાપતિ થયો. તેણે Meuse-મ્યુઝ ને Moselle-મોઝેલ નદીઓ ઉપરથી બધાં ફ્રેંચ થાણાંએને ઉઠાડી મૂક્યાં, ઇ. સ. ૧૭૦૨-૩; પણ પોતાના સાથીઓના વિરોધને લઈને તે ઝાઝું કરી શક્યો નહિ. ફ્રેંચ લશ્કરો ને બવેરિયાનાં લશ્કરો ઍસ્ટ્રિયામાં ઠેક વિચેના સૂધી જવા વિચાર રાખતાં હતાં તેથી માર્લબરોએ ગમે તે પ્રકારે તે યોગનાને તોડી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાનો વિચાર શુભ રાખી તે બવેરિયા ઉપર ચાલ્યો ગયો ને પ્રિસ એડિંગન-Eugene-ના લશ્કરને પોતાના લશ્કર સાથે ભેગું કરી તેણે ઇ. સ. ૧૭૦૪ના જુલાઈની ૧૩મી તારીખે બ્લેનલાઈમ-Blenheim-ના ગામ આગળ એક ખીણમાં ફ્રેંચ માર્શલો-સેનાપતિઓને સખ્ત હાર ખવડાવી. શત્રુઓને ૨૮૦૦૦ માણસોનું નુકસાન લાગ્યું. એક ફ્રેંચ સેનાપતિ કેદ પકડાયો. શત્રુની તમામ તોપો માર્લબરોએ કબજે કરી. એવી સખ્ત હાર હજુ સૂધી ફ્રેંચોએ ખાધી નહોતી ને અગ્રેજોએ કદિ એવી મોટી જીત પૂરોપમાં મેળવી નહોતી. વિચેના બચી ગયું. બધે ફ્રેંચ પક્ષ નબળો થઈ ગયો. ઇંગ્લંડમાં લડાઈનો ઉત્સાહ વધ્યો. ઍગસ્ટમાં બિંગે જિબ્રાલ્ટર સર કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૪-૫ માં યુદ્ધ બહુ કાંપી શક્યો નાહ, કારણ કે ડચ સેનાપતિઓ તેના કહ્યા પ્રમાણે વર્તતા નહોતા. પણ ઇ. સ. ૧૭૦૬ માં તેણે વળી શત્રુઓ ઉપર મોટી ફતેહ મેળવી. રામિલ્લિઝ પાસે મેની ૨૩મી તારીખે તેણે ફ્રેંચ માર્શલોને હરાવ્યા. શત્રુઓએ આ

વખતે લગભગ ૧૫૦૦૦ માણસો ખોયા. આ જીતથી નેધર્લેન્ડ્સ, બ્રાબાંટ, ને ફ્લાન્ડર્સ પ્રાંત ફ્રેંચો ખાલી કરી ગયા. અંતવર્ષ મિત્રરાજ્યોના હાથમાં આવ્યું. જો વલંદાઓ સામા ન થયા હોત તો માર્લબરો હવે સીધો પારિસ પહોંચી શકત. અંગ્રેજોએ સ્પેઇનમાં બાર્સિલોના જીતી દક્ષિણ સ્પેઇન પોતાના હાથમાં લીધું, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૭૦૬.

માર્ડિસ પણ મિત્રરાજ્યોએ સર કર્યું. માર્લબરો આ વર્ષમાં પોતાની અછલ વાપરી શક્યો નહિ, કારણ કે સ્વિડનના રાજા બારમા ચાર્લ્સ ને એમ્પરર જેસફ વચ્ચેના અણબનાવનું તે સમાધાન કરવા રોકાયો હતો. પણ ઇ. સ. ૧૭૦૮માં વળી લૂઈએ મોટાં લસ્કરો ફ્લાન્ડર્સમાં ને બ્રાબાંટમાં મોકલ્યાં. જુલાઈની ૧૧મી તારીખે સ્કેલ્ડ-Scelde-નદી ઉપર આઉડનાર્ડ-Oudernarde-પાસે-ત્રીજી લયંકર લડાઈ થઈ. ફ્રેંચ સેનાપતિ હારી ગયો. કુલ ૧૫૦૦૦ ફ્રેંચો મરી ગયા, ધાયત થયા, ને કેદ પકડાયા. આ યુદ્ધ વખતે જેઠમ્સ બીજાનો પુત્ર ફ્રેંચ લસ્કરમાં હાજર હતો. વળી માર્લબરો પારિસ જઈ શકત, પણ

ડચ ને ઑસ્ટ્રિઆના સરદારોએ તેને અટકાવ્યો. ફ્રેંચો હવે ને... ખાલી કરી ગયા. મિત્રરાજ્યોએ ટ્યુરિન લીધું તેથી ઇટલિમાંથી પણ શત્રુઓ ચાલ્યા ગયા. અંગ્રેજોએ માઇનોર્કીનો ટાપુ કબ્જે કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૦૮. સાર્ડિનિઆનો ટાપુ પણ મિત્રરાજ્યોના હાથમાં ગયો. ઇ. સ. ૧૭૦૬ના સપ્ટેમ્બરના ૧૧મે દિવસે માર્લબરોએ માલ્પાકેટ—Malpaquet—આગળ ફ્રેંચ સરદારને છેલ્લી સખ્ત હાર આપી, પણ આ વખતે મિત્રરાજ્યોએ ૨૩૦૦૦ માણસો ખોયા. ફ્રેંચો આ વખતે બાહોશીથી લડતા હતા તેથી માર્લબરો આગળ વધી શક્યો નહિ. સ્પેઇનમાં ને દક્ષિણ ફ્રાંસમાં પણ મિત્રરાજ્યો બહુ ફાવ્યા નહિ, ઇ. સ. ૧૭૦૬-૧૧. ઇંગ્લંડના લોકો આ લડાઈથી કંટાળી ગયા હતા. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષો થયાં સુલેહ માટે પરસ્પર ખાનગી ને માર્લબરોથી અબજો વારાઘાટો ચાલતી જ હતી. એમ્પરર જોસફ હવે મરી ગયો હતો. આર્યકાળ ચાર્લ્સ એમ્પરર થયો હતો. તેના એકલાના હાથમાં સ્પેઇનનાં ને ઑસ્ટ્રિઆનાં રાજ્યો બંધ તેમ હવે નહોતું. ઇંગ્લંડમાં પણ મિત્રમંડળ ને ફ્રેંચોનો યુદ્ધ થઈ ગયા હતા. વિહગોએ લડાઈ નકામી ચાલુ રાખી હતી; ટોર્સે એકદમ સુલેહ કરવા તૈયાર થયા, કારણ કે હવે તેઓ રાણાના સલાહકારો થયા હતા. માર્લબરોની પત્ની અત્યારે રાણીની ખરી સખી નહોતી. એ સખીપદ મિસિસ મેશામે હવે લીધું હતું. તેમને લડાઈ ગમતી નહોતી. હાર્લીએ ને સેઇન્ટ જોન—St. John—માર્લબરો ઉપર લાંચ ફાવતો લેવાનો આરોપ મૂક્યો ને ઇ. સ. ૧૭૧૧ના ડિસેમ્બર માસમાં રાણીએ તેને દેશપાર ને બરતરફ કર્યો. ઇંગ્લંડે એક પછી એક પોતાના મિત્રોને છોડી દીધા. યૂટ્રેક્ટ—Utrecht—મુકામે સુલેહ માટે પરિષદ મળી ને ત્યાં જ તમામ કલમો નક્કી કરવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૭૧૨-૧૩.

રાસ્ટાટ—Rastat—ને યૂટ્રેક્ટની સુલેહો, માર્ચ—એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૭૧૩—આ સુલેહોથી લૂઈએ ઍનને ઇંગ્લંડની ગાદીની ખરી હક્કદાર રાણી તરીકે સ્વીકારી, હેનોવરના વંશનો ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપરનો હક્ક કબૂલ કર્યો, ને બીજા જોહન્સના પુત્ર—પ્રિટેન્ડર—ને મદદ કે આશરો ન આપવાનું વચન આપ્યું. સ્પેઇનની ગાદી લૂઈના પૌત્ર ફિલિપને મળી

પણ તેણે ક્રાંસની ગાદી ઉપરના ને ક્રાંસના રાજવંશે સ્પેઇનની ગાદી ઉપરના તમામ હક્કો છોડી દીધા. સ્પેઇનનાં સંસ્થાનોમાં અંગ્રેજોને ને વલંદાઓને વેપાર કરવાના હક્કો મળ્યા. હડ્સન બે-Hudson Bay, Nova Scotia, નોવા સ્કોશિઆ, ને ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડના ટાપુઓ ઇંગ્લેન્ડને મળ્યા. સ્પેઇને ઇંગ્લેન્ડને માઇનોર્કા ને જીબ્રાલ્ટર પણ સોંપી દીધાં. નેધર્લેન્ડ્સ ઑસ્ટ્રિઆને મળ્યું. હોલ્લેન્ડને પોતાની સરહદના કિલ્લાઓમાં લશ્કરો રાખવા દેવાનું નક્કી થયું. સંવોયના રાજને સિસિલિ મળ્યું. ઑસ્ટ્રિઆને નેઇપર્સ ને મિલન મળ્યાં. આફ્રિકાના ગુલામોને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓમાં વેચવાનો એકલથ્યુ હક્ક ઇંગ્લેન્ડને મળ્યો.

પરિણામો—વિલિયમના અને ઍનના અમલના વિગ્રહોથી ઇંગ્લેન્ડની સત્તા વધી. વેપારી વર્ગ આગળ આવ્યો. અંગ્રેજ નૌકાબળ હવે યુરોપમાં પહેલી પંક્તિએ ગણવા લાગ્યું. ઇંગ્લેન્ડે કનેડાના કિનારા ઉપર ને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં અગત્યના લાભો મળ્યા. અંગ્રેજો હવે બધે છટથી વેપાર કરતા થયા. ક્રાંસ પડી ભાંગ્યું. લૂઈસી ને તેના રાજવંશની આબરૂનો નાશ થયો. તેના લોકો હવે અંગ્રેજોના રાજ્યવલિવટને વખાણવા માંડ્યા. સ્પેઇન નો ક્યારનું પડી ભાંગ્યું હતું. અચાર સંધી તે રાજ્ય માત્ર ઑસ્ટ્રિઆની ને ક્રાંસની મદદ ઉપર જ જીવતું હતું. ઑસ્ટ્રિઆના રાજ્યની સત્તા ઇટલિમાં ને નેધર્લેન્ડ્સમાં વધી. હોલેન્ડ હવે ફ્રાંસથી નિર્ભય થયું પણ તેની નૌકા-સત્તા પડી ભાંગી. ઇંગ્લેન્ડને સરસ લાભ થયો. ઇંગ્લેન્ડ પોર્ચુગલ સાથે કાયમ મૈત્રી કરી ને ત્યાં કેટલાક વેપારી હક્કો સાધ્યા. યૂટ્રેક્ટ ને રાસ્ટ્રાટ મુકામે જે યોજનાઓ નક્કી થઈ તે યોજનાઓ પ્રમાણે એસી વર્ષો સુધી યુરોપની પરિસ્થિતિ ટકી રહી. તેથી એ બે સુલેહો માત્ર ઇંગ્લેન્ડના જ ઇતિહાસમાં નહિ પણ યુરોપના ઇતિહાસમાં પણ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

વિહગ ને ટોરિઓ—ઍનના વખતમાં વેપારીઓ, લશ્કરી અમલ-દારો, સાહુકારો, ખુરિદતો, પરદેશીઓ, ને કેટલાએક જાણીતા લેખકો વિહગ પક્ષના હતા. ઘણા જમીનદારો, અંગ્લિકનો, ને જમીન ઉપર જીવનારાઓ ટોરિ પક્ષના હતા. વિહગ પક્ષને આટલાં વાનાં જોઈતાં હતાં.—

(૧) ફાંસ સામે લડાઈ. (૨) તેથી દેશમાં સાફ લશ્કર. (૩) તેથી તમામ પ્યુરિટનોને ધર્મની આખતમાં છૂટ (૪) દેશાવર સાથે વેપારનો વિકાસ (૫) તાજની સત્તા ઉપર અંકુશ. ટોરિ પક્ષને આટલી આખતો જોઈતી હતી—(૧) જમીનદારો ઉપર ઓછો કરનો જોજો; વેપારીઓ ઉપર વધારે કરનો જોજો. (૨) અંગ્લિકન ચર્ચને ઉત્તેજન. (૩) તાજ સાથે સહકાર. (૪) પર રાજ્યો સાથે સુલેહ. (૫) હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં માલધારીઓની વગ. (૬) વેપારી મંડળો સામે કાયદાઓ.

આંતર કારભાર. ગોડોલ્ફિનનું મંત્રિમંડળ, ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૦—અંનની પહેલી પાર્લિમેન્ટમાં ટોરિઓનું જોર હતું. તેઓએ જિલ્લો લોકોને સતાવવામાં મણા રાખી નહિ. કેટલાએક પ્યુરિટનો કાયદાનો લાલ લઈ થોડા વખત માટે અંગ્લિકન ચર્ચનાં કાનુનો સ્વીકારી નાના હોદ્દાઓ ભોગવતા હતા તેમને ખાતલ કરવાને આ ટોરિ પાર્લિમેન્ટે એક મુત્સદ્દો તૈયાર કર્યો પણ હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં તે નાપાસ થયો, ઇ. સ. ૧૭૦૨-૪. મંત્રિમંડળમાં ગોડોલ્ફિન વિગ્રહ માટે હતો. માર્લબરોનો સ્વાર્થ લડાઈ જેમ અને તેમ યુક્તિથી અને ખાહોશીથી ચાલુ રહે એમાં હતો. ગોડોલ્ફિનના એકનો એક પુત્ર માર્લબરોની પુત્રી વેરે પરણ્યો હતા. માર્લબરોની સ્ત્રી અંનની માનીતી સખી હતી. એ કારણોથી મંત્રિ-મંડળમાં વિગ્રહનો પક્ષ આઠ વર્ષ સુધી ટકી શક્યો. આ આખતમાં હાર્લી-Harley-નામના મધ્યસ્થ ન સેન્ટ જન નામના કડક ટોરિએ સારી મદદ આપી.

હાર્લી, અર્લ ઓફ ઓક્સફોર્ડ—અંનના વખતના આ વિખ્યાત ટોરિ મુત્સદ્દાની ઉમર આ વખતે લગલગ ચાળીસ વર્ષની હતી. તેના કુટુંબે વિલિ-અમને મદદ કરી હતી પણ રાજ્યકીય આખતોમાં તેના વિચારો ટોરિ હતા. હાઉસ ઓફ કોમન્સના પ્રમુખ-Speakerની જગ્યા તેણે ઇ.સ. ૧૭૦૧-૩માં ભોગવી ને એ વખતે તેણે બધા સભ્યોને સારી રીતે જાળવી રાખ્યા. તે ડિસ્સેન્ટર હતો. તે સ્વભાવે ધણો સારો હતો. રાણીની પ્રીતિ મેળવવી, કોઈને કડવું વચન કહેવું નહિ, અને પક્ષો સાથે સમાધાનીથી કામ લઈ ચોતાની વગ વધારવી, ને સાથે દેશનું હિત લક્ષમાં રાખવું, એ તેનો

મુખ્ય મત હતો. હાર્લીએ પહેલી જ વાર ઇંગ્લેન્ડનાં વર્તમાનપત્રોની ને આચર ને ડિકે જેવા લેખકોની મદદ લઈ પોતાના પક્ષને સમજાવ્યો. પણ તેનામાં આગેવાનીની શક્તિ નહોતી. તે થોડાઓ, ખીકણ, ને ઘણો ધીરો હતો. બિલ્ગ મંત્રીઓએ પણ હાર્લીની યુક્તિ લીધી. ઍડિસન ને સ્ટીલ તેમના લેખકો હતા. રોજ તેમનાં લખાણોની ને મુત્સદ્દીઓના કારભારોની ચર્ચા “હાટેલો”માં થતી.

સેન્ટ જન, લૉડ બૉલિંગબ્રોક—હાર્લી સાથે જ સેન્ટ જન અથવા લૉડ બૉલિંગબ્રોક આગળ આવ્યો. તેની ઉંમર આ વખતે છવીસ વર્ષની હતી. સેન્ટ જન દારુડીઓ અને છાકટો હતો. તે ઘણો લાલચુ હતો. પણ તેનામાં કારભાર કરવાની અજબ શક્તિ હતી. તેની યાદદાસ્ત પણ ઘણી સારી હતી. તે છટાદાર ભાષણો ને લખાણો કરી શકતો. તેનું સાહિત્યનું ને ફિલસુફીનું જ્ઞાન સાફ હતું. ધર્મની તે ઝાઝી દરકાર કરતો નહિ. ટોરિઓથી બંધું રાજ્યતંત્ર ભરી દેવું, વેપારીઓ ઉપર નવા કરો નાંખી જમીનદારોને કરથી મુક્ત કરવા અને તેમનો આશ્રય લેવો, ને યૂરોપમાં મિત્રો વધારવા, એવો એનો મત હતો. પણ આગળ આવવા *માટે તેણે ઍંગ્લિકન પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો. બિલ્ગ

---

*પાકી ઉંમરે બૉલિંગબ્રોકે લખ્યું કે—The principal spring of our actions was to have the government of the state in our hands. The landed men are the true owners of our political vessel. Peace abroad, at home to improve the queen's favour and to fill the employments of the kingdom down to the meanest with Tories...An island, under one government, advantageously situated, rich in it self, richer by its commerce, can have no necessity in the ordinary course of affairs to take up the policy of the Continent, to enter into the system of alliances, or in short, to act any other part than that of a friendly neighbour and a fair trader. We must remember that we are not part of the Continent but we must never forget that we are neighbours to it.

Bolingbroke's Works.

મુત્સદ્દીઓનો તે હવે કટ્ટો દુશ્મન બન્યો. ગોડોલ્ફિન ને માર્લબરો આવી દુશ્મનાવટ સાંખી શક્યા નહિ. તેથી તેમણે સંટ જનને પણ મંત્રિમંડળમાં જગ્યા આપી.

ગોડોલ્ફિને નોટિંગહામ જેવા વિગ્રહના પક્ષના શત્રુને મંત્રિમંડળમાંથી ખેસવી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૫ ને ૧૭૦૭ની પાર્લિમેન્ટમાં વિલ્ગ લોકાનું જોર હતું તેથી ગોડોલ્ફિન સારી રીતે કાળી શક્યો. તે પોતે વિલ્ગ નહોતો છતાં વિલ્ગ સભ્યો તેને અનુમોદન આપતા, કારણ કે વિગ્રહની બાબતમાં તેમનો મન એક જ હતો. વિલ્ગ મુત્સદ્દીઓને હજુ મંત્રિમંડળમાં બધી અગત્યની જગ્યાઓ મળી શકી નહોતી. રાજ્યકારભારના દરેક વિષયમાં તેમનો અભિપ્રાય હજુ પ્રજામાં આવતો નહિ. એ કારણોથી તેઓ અસંતુષ્ટ રહેતા. તેમનો મુખ્ય માણસ સંડર્લેડ બાહોશ મુત્સદ્દી, યુરોપની ઘણી ભાષાઓનો જાણકાર, ધર્મ એકદમ સદિખુ, સ્વતંત્ર મિજબનો, તાજનો પોકો વિરોધી, પણ માર્લબરોનો જમાઘ થતો હતા. તેને મંત્રિમંડળમાં ખેસવું હતું. પણ રાણી તેનાથી ઘણી નામુશ હતી. પોતાની સખી, ડ્યેરસ ઓફ માર્લબરોનું કથું પણ તે માનતી નહિ. છતાં છેવટે સંડર્લેડને રાણીને મંત્રિમંડળમાં અગત્યનો હોદ્દો આપવો પડ્યો. બીજા વિલ્ગ મુત્સદ્દીઓ પણ હવે દાખલ થયા. હાર્લીએ એબિગેઇલ હિલ્સ—Abigail Hill અથવા Mrs. Masham—મિસિઝ માશમ નામની એનની પાસે એક બીજમતદાર, પણ હવે સખી તરીકે રહેતી, પોતાની સગી મારફત ગોડોલ્ફિન સામે ખટપટ કરવા માંડી પણ તેમાં તે ન કાળ્યો. શત્રુઓએ હાર્લીના ઉપર કેટલીક રાજ્યની ખાનગી બાબતો જાહેર કરવાનો આરોપ મૂક્યો. પરિણામે, તે ને સેઇન્ટ જન મંત્રિમંડળમાંથી નીકળી ગયા.

મંત્રિમંડળ હવે એકદમ વિલ્ગ થયું, ઇ. સ. ૧૭૦૮, એપ્રિલ. આ વખતે સ્કોટલેન્ડના કિનારા ઉપર પ્રિટેન્ડર જેઇમ્સ ઉતરશે અને પછી ઇંગ્લેન્ડ ઉપર પણ ચડી આવશે એવી ધાસ્તી લોકોને લાગતી હતી તેથી વિલ્ગ પક્ષ વધારે પ્રબળ થયો. પરદેશી પ્યુરિટનો ઇંગ્લેન્ડમાં કાયમ રહે એટલા માટે વિલ્ગ મુત્સદ્દીઓએ તેમને ધર્મ સંબંધી પૂરી છૂટી આપી, ઇ. સ. ૧૭૦૮. રાણીનો પતિ પ્રિન્સ જ્યોર્જ આ વખતે મરી ગયો.

આવી રીતે ગોડોલ્ફિન અને માર્લબરો વિલગ લોકોની મદદથી કારભાર કરતા હતા. પણ સોમર્સ ને હૅલિફોક્સ જેવા નામીયા વિલગો હજી નાખુશ જ હતા ને ગોડોલ્ફિનનું વજન* મંત્રિમંડળ ઉપર એટલું બધું સાફ પડી શકતું નહોતું.

માર્લબરોની પત્ની ને રાણી વન્યેનો અણુબનાવ વધતો જતો હતો. મિસિઝ માશામનું વજન રાણી પાસે ધાતું પડતું હતું. માર્લબરોને હંદગી-ભર સેનાપતિનો હોદ્દો જોઈતો હતો. રાણીએ તેવો હોદ્દો આપવા ના પાડી. લોકો ફરજિયાત લશ્કરી નોકરીથી, કરના બોળથી અને લડાઈથી કંટાળી ગયા હતા. આ વેળા હેન્રિ સેચવરેલ્સ Henry Sacheverell-નામના એક ઝનૂની ને ઉદ્ધત પણ લોકપ્રિય ને સારી લેખનશક્તિવાળા ઑક્સફર્ડના વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીએ ધર્મની છૂટી સામે સખ્ત ઉપદેશ આપ્યો ને એક ઉપદેશમાં તેણે ગોડોલ્ફિનને તેના જાણીતા નામ Volponeથી ઉદેશી સખ્ત ગાળો આપી. ટોરિ પક્ષના ઉદ્દેશોને દબાવી દેવા માટે અને વિલગ રાજ્યક્રાંતિ-Revolution-ને વિશેષ લોકમાન્ય કરવા માટે હવે મંત્રિમંડળે સેચવરેલ્સ ઉપર હાઉસ ઑફ કોમન્સમાં કામ ચલાવ્યું, ઇ. સ. ૧૭૦૬-૧૦. આરોપીએ પોતાનો ધણો સારો બચાવ કર્યો. પણ તેનો ગુન્દો પૂરવાર થયો ને તેને થોડીક યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં આવી. તેને થોડીક શિક્ષા થઈ એ કારણથી જ વિલગોના શત્રુઓએ આરોપીની કૃતેલ માની. સેચવરેલ્સને લોકોએ જબરદસ્ત સંમાન આપ્યું ને રાણીએ પણ તેને પાછળથી સારો હોદ્દો આપ્યો; હાર્લીના પક્ષનું જોર હવે વધ્યું. ઇ. સ. ૧૭૧૦ના ઑગસ્ટમાં રાણી અને ગોડોલ્ફિનને રજા આપી. પાર્લમેન્ટમાં ટોરિઓ વધુ મતે દાખલ થયા. માર્લબરોની પત્ની ઇ. સ. ૧૭૧૧માં કમી થઈ ગઈ. હાર્લી ને સેન્ટ જન ફરી મંત્રિમંડળમાં આવ્યા. સુલેલ માટે હવે તૈયારીઓ થવા લાગી. આવી રીતે ગોડોલ્ફિનનો આઠ વર્ષનો કારભાર પૂરો થયો.†

---

* તેણે માર્લબરોને એક કાગળમાં લખ્યું હતું કે The life of a slave in the galleys is paradise in comparison of mine.

† તે ઇ. સ. ૧૭૧૨માં મરી ગયો. નાણાના વિષયનો તેનો સારો અનુભવ હતો. ઇંગ્લંડના નાણાથી તેણે લઈને નાસીપાસ કર્યો. તે પ્રામાણિક ખનનથી

હાલીની કારભાર,* ધ. સ. ૧૭૧૦-૧૭૧૪—રાણીએ હવે હાલીની અર્લ ઑક્સફોર્ડ બનાવ્યો. હાલીએ જ્યારે કારભાર સંભાળ્યો ત્યારે દેશનું દેવું ઘણું વધી ગયું હતું ને નાણાની સ્થિતિ ઘણી જ ભયાનક થઈ પડી હતી. તેણે દાક્ષણ અમેરિકાની સાથે વેપાર કરવાનો એકલથ્યુ હક્ક આપી એક South Sea Company—સાઉથ સી કંપની—ઉભી કરી. તેના શેરો રાખવાવાળાઓને મંત્રિમંડળે છ ટકાનું કાયમનું વ્યાજ આપવા કબૂલ કર્યું ને શેરોના વેચાણમાંથી હાલીએ દેશના દેવાને પતાવવાની યુક્તિ શોધી કાઢી. હાલીએ ફ્રાંસ ને સ્પેઇન સાથે સુલેહો કરવા મિત્રરાજ્યોથી સ્વનંત્ર વારાધાટો કરવા માંડી, માર્લબરો તથા વોલ્પોલ ઉપર રાજ્યના નાણાંને ઉચાપત કરવાના આરોપો મૂક્યા, ને બંનેને બરતરફ કરાવ્યા. સુલેહની બાબત હાઉસ ઑફ લોર્ડ્સમાં વગર વિરોધે પ્રસાર થાય તે માટે મંત્રિઓએ રાણી પાસે બાર અમીરો ઉમેરાવ્યા. હાલીએ ને સેન્ટ જોને વિદગ વર્તમાનપત્રકારોને ને પ્યુરિટનોને હેરાન કર્યા, ગોડોલ્ફિનના કારભારના કેટલાક કાયદાઓ પૈરબુદ્ધિથી રદ કર્યા, ને રાજ્યતંત્રમાંથી ઘણા વિદગોને રળ આપી. પણ હાલી પ્યુરિટન હતો. પહેલાં તો તે વિદગ પક્ષમાં રહી કામ કરતો. તેને રાષ્ટ્રની એટલી બધી પીડા નહોતી. તેને તો પોતાની વગ વધારવી હતી. વળી ટોરિ પક્ષમાં વિદગ પક્ષ જોડેલી ખુદ્દિ ને તેમના જોડેલો અનુભવ નહોતાં. ઑલિંગઓક્ને અંગત લાભ ને રાષ્ટ્રનું હિત બંને જોઈતાં હતાં. હાલી હવે અશક્ત થઈ ગયો હતો. તેનાથી કામકાજ ઉપર ધ્યાન અપાતું નહોતું. ઑલિંગઓક્ પ્રિટોર સાથે ને ફ્રાંસ સાથે પણ ખટપટ કરતો હતો. તેથી ટોરિ પક્ષના આ બંને આગેવાનો વચ્ચે અણબનાવ થયો. રાણી ને મિસિસ માર્શામ, બંને હતો ને લડાઈ લડવા માટે તેણે એટલું એટલું નાણું ઉભું કર્યું છતાં જ્યારે તે મરી ગયો ત્યારે તેની પાસે ૧૨૦૦૦ પૌંડ માંડ નીકળ્યા. બીબ આર્લ્સના દરબારમાં એક નાના પટાવાળાની જગ્યા ઉપરથી તે ધીમે ધીમે મોટો મંત્રી થઈ શક્યો હતો.

*The country resolutely adhered at the same time to a Protestant King and to Jacobite ministers—stanhope.

† It was a mine dug to blow up the White Staff.

હવે ઑલિંગથ્રોક ઉપર પક્ષપાત દર્શાવવા લાગ્યાં. ઑલિંગથ્રોકે ડિસ્સેંટરોને પોતાના પંથના શિક્ષકો મારફત શિક્ષણ લેતા અટકાવ્યા હતા. આ કાયદો Schism Act કહેવાય છે. હાર્લી આ બાબતોથી બહુ કંટાળી ગયો. રાણીએ તેને છેવટે રજા આપી દીધી, ૨૭, જુલાઈ, ૧૭૧૪. ઑલિંગથ્રોક ક્ષવત ખરો. પણ જી દિવસમાં રાણી એન પોતે મરી ગઈ, એટલે તે લાચાર થઈ ગયો.

ન્યૉર્જ માટે ગાદીના બંદોબસ્ત—ન્યારે એન મરણ પથારી ઉપર હતી ત્યારે ઑલિંગથ્રોક જેવા ટોરિઓ ખટપટ કરી પ્રિટેંડર જેમ્સને ગાદી ઉપર બેસાડવા વિચાર કરતા હતા. પણ અણીને સમયે વિદુગ અમીરો સોમસેટ ને આર્ગાઈલ મંત્રિમંડળમાં આપમુખત્યારીથી દાખલ થયા. રાણીએ ક્યુરિઅરિને રાજ્યનો ઘટો બંદોબસ્ત કરવા હુકમ આપ્યો. એનના મરણ પછી વિદુગ મંત્રીઓએ ઇંગ્લંડના રક્ષણ માટે તાબડોલ બધી નેઘતી તજવીજ કરી લીધી, ને સોફ્યાના પુત્ર ન્યૉર્જને ઇંગ્લંડના રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો. આવી રીતે ઑલિંગથ્રોકની* ખટપટોનો નાશ થયો; સાથે જ સ્ટુઅર્ટ અમલનો ને ટોરિ પક્ષના અમલનો પણ અંત આવ્યો.

સ્કૉટ્લંડ ને ઇંગ્લંડ એક—The Scottish Union, ઇ. સ. ૧૭૦૬—ન્યારથી રાજા જેમ્સ ઇંગ્લંડ ને સ્કૉટ્લંડ ઉપર અમલ કરતો હતો ત્યારથી બંને દેશોનું રાજ્યતંત્ર પણ એક જ પ્રથા ઉપર ચાલે તો સાફ એમ બધા અનુભવી મુત્સદ્દીઓ કહેતા હતા. પોતાના અમલના છેલ્લા દિવસો વખતે વિલિઅમ પોતે પણ એ જ સૂચના આપતો ગયો હતો. જોકાઆઈટો ફરીથી જેમ્સના વંશને ગાદી ઉપર બેસાડવા માંગતા હતા. કેટલાએક વિદુગોને એકદમ સ્વતંત્ર રાજ્યતંત્ર નેઘતું હતું. એનના વખતમાં વિલિઅમની સૂચના ઉપર વિચાર કરવા બંને દેશોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ મળી પણ સ્કૉટ્લંડના વિરોધથી તે

---

* તેણે લખ્યું. The grief of my soul is this:—I see plainly that the Tory party is gone.

સ્વિક્ટે જવાબ આપ્યો:—The events of the five days last week might furnish morals for another volume of Seneca.

પરિષદ પડી લાંગી. ઉલટું, ઇ. સ. ૧૭૦૩-૪ની સ્કૉટ પાર્લમેંટે ગાદી માટે ઇંગ્લંડથી જુદો બંદોબસ્ત કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ઇંગ્લંડની પાર્લમેંટે સામે એવો જ કદો જવાબ વાળ્યો ને સ્કૉટ લોકોના વેપાર વગેરે સામે કાયદાઓ કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૦૬માં મંત્રિમંડળે વળી જુના સવાલનો ફરિયાદ લાવવા માટે એકત્રીસ સ્કૉટ પ્રતિનિધિઓ ને તેટલા જ અંગ્રેજ પ્રતિનિધિઓ નીમ્યા. તેઓની સૂચનાઓ પ્રમાણે સ્કૉટલંડની પાર્લમેંટે બંધ કરવામાં આવી. તેને બદલે સ્કૉટલંડથી ઇંગ્લંડના હાઉસ કોમન્સમાં ૪૫ જણાઓ ને હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં ૧૬ જણાઓ બેસે એમ નક્કી થયું. સ્કૉટલંડના કાયદાઓ ને તેના ચર્ચની વ્યવસ્થા હતાં તેમ જ રહ્યાં. ઇંગ્લંડના દેવામાં ને કર વગેરેની બાબતોમાં પણ બંને વચ્ચે યોગ્ય સમજુતીઓ કરવામાં આવી. વેપારમાં ને સંસ્થાનિક વસવાટમાં સ્કૉટલંડની પ્રજાને અંગ્રેજો જેટલી છૂટ આપવામાં આવી. આવી રીતે ઇંગ્લંડનું ને સ્કૉટલંડનું રાજ્યતંત્ર એક થયું, મે, ઇ. સ. ૧૭૦૭. તે અંકુષથી એકંદરે બંને પ્રજાઓને લાભ થયો, યૂરોપમાં ઇંગ્લંડનું વજન વધ્યું, ને ઉત્તરમાં પરરાજ્યો તરફનું ભય નાશ થયું.

ખંડ ૪થો. હંનોવર વંશ

પ્રકરણ ૧૬મું

હંનોવરના રાજઝોનો અમલ, ઇ. સ. ૧૭૧૪-૧૮૧૫.

મુખ્ય લક્ષણો—અંતના મરણ પછી ઍક્ટ ઍવ્ સેટલમેંટ પ્રમાણે હંનોવરનો ઇલેક્ટર જ્યોર્જ ગાદીએ આવ્યો. આ બનાવ અદારમી સદીનાં ચૌદ વર્ષો વીત્યા પછી બન્યો છતાં આપણે તે વખતથી તે ઠેઠ ફ્રાંસ સામેના યુદ્ધના અંત સુધી એટલે ઇ. સ. ૧૭૧૪થી ઇ. સ. ૧૮૧૫ સુધીના ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસને મુખ્યત્વે હંનોવરના રાજઝોના અમલનો જ કે અદારમી સદીનો ઇતિહાસ કહીશું, કારણ કે કેટલેક પ્રકારે એ અમલનાં ઘણાં ખરાં સૂત્રો સર્વમાન્ય હતાં. હવે રાજ અને પ્રજાનો વિરોધ શાંત થઈ ગયો હતો. ઇંગ્લાંડના લોકોની રાષ્ટ્રીય ભાવના સતેજ થઈ હતી. યૂરોપનાં તમામ રાજ્યોમાં આ અદારમા સંક્રામાં ખુનખીર રાજ્યક્રાંતિઓ થઈ પણ ઇંગ્લાંડનું રાજ્યતંત્ર જરા પણ ડોહ્યું નહિ. ઉલટું, ઇંગ્લાંડનું સામ્રાજ્ય વધ્યું ને આબાદ થયું. દેશમાં પાર્લમેંટની સત્તા વધી. ખેતીનો ને વેપારનો પણ વિકાસ થયો. ઇ. સ. ૧૭૧૪નું ગ્રેટર બ્રિટન યૂરોપમાં મુખ્ય દરિયાઈ રાજ્ય હતું; ઇ. સ. ૧૮૧૫નું ગ્રેટર બ્રિટન આખી દુનિયાનું મુખ્ય સામ્રાજ્ય થઈ ગયું. અમેરિકાનાં અંગ્રેજ સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં, એ ખરું છે, પણ ઇંગ્લાંડે કેનેડામાં, મધ્ય અમેરિકામાં, આફ્રિકામાં, હિંદુસ્તાનમાં ને એશિયાના બીજા ભાગોમાં ઘણા મુલક મેળવ્યો. આ વખતમાં ઇંગ્લાંડને મુખ્યત્વે ફ્રાંસ સાથે લડવું પડ્યું. ઇંગ્લાંડનો રાજ્યકારભાર હવે રાષ્ટ્રીય ને લોકમાન્ય થતો જતો હતો. એવા કારભારથી અંગ્રેજો નેપોલિયન જેવી મહાશક્તિને દબાવી શક્યા. યૂરોપમાં રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાનો ને વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો હજુ જન્મ પણ થયો નહોતો ત્યારે ઇંગ્લાંડમાં એ પ્રમાણે તમામ રાજ્યતંત્ર ખેડાતું હતું. ફ્રાંકસ કહેતો કે—Liberty, is order; liberty is strength; liberty is also unity. આ સૂત્રો ઉપર કારભાર ચલાવીને અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓએ પોતાના સ્વદેશને દુનિયાનું સામ્રાજ્ય અપાવ્યું. એ બાબત આખું યૂરોપ હવે એ આંખે

બોધ રહ્યું. ઇ. સ. ૧૭૧૪નું ઇંગ્લિંડવેપાર રોજગારમાં આગળ વધતું હતું. અંગ્રેજોએ મોટા વેપારીઓ થતા જતા હતા. એક સંક્રામાં તેઓ વેપારીઓ જ નહિ પણ મોટા મોટા ઉદ્યોગો ચલાવવાની શક્તિ ધરાવતા થઈ શક્યા. આ અઘારમાં સંક્રામાં નવી નવી શક્તિઓની શોધ કરવામાં આવી. દેશમાં મોટાં કારખાનાંઓ ઉભાં કરવામાં આવ્યાં. વેપારની એકદમ છૂટ મૂકવામાં આવી. મૂડીવાળાઓ ને મજૂરી કરનારાઓના બે ખાસ વર્ગો હવે હંચાતીમાં આવ્યા. વસતિ ત્રણગણી વધી. ગામડાંઓ ભાંગી પડ્યાં. શહેરો વધ્યાં. આસ ખેતી, ઉદ્યોગ, ને વેપાર શાસ્ત્રીય થયાં. આ બનાવ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ—Industrial Revolution—ના નામથી ઓળખાય છે. આ બધી રાજ્યકીય ને આર્થિક પરિસ્થિતિ લાતવામાં ધુરંધર મુત્સદ્દીઓ, નાવિકો, સરદારો, લેખકો, ને વક્તાઓનો હાથ હતો.

યુરોપની પરિસ્થિતિમાં પણ આ સંક્રામાં એટલા જ ક્રાંતિકારક બનાવો બન્યા. ઇંગ્લંડના મુત્સદ્દીઓએ ચારીસેક વર્ષો સુધી તો ફ્રાંસ સાથે મિત્રી રાખી, કારણ કે નવા રાજ્યને હજુ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના ચોકઠામાં બસેલ જોડાવવાની જરૂર હતી ને તે માટે દેશને આપ્યાદી ને સુલેહ લેવડો લેવાં હતાં. એવાંજો યુરોપની છટલિની યોજનાને તોડી હતી તેથી પહેલા તો અંગ્રેજોએ તેની સામે બીજાં રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં લીધાં. આ સંક્રામાં રાંધાઓ ને પ્રસિદ્ધા આગળ આવ્યાં. તેથી ઇંગ્લંડને તે દિશા તરફ દ્રષ્ટિ રાખવાની જરૂર પડી. કારણ કે આલિટિક સમુદ્રમાં પ્રાર્થ એક સત્તા વધારે બળ ભાગવે એ તેને હિતકર નહોતું. ઇંગ્લંડનો રાજ્ય હેતોવરનો પણ રાજ્ય હતા. હેતોવર જર્મનિમાં નાનું રાજ્ય હતું. તેથી તેનું હિત પણ અંગ્રેજોને સામ્યવાની જરૂર પડી. ઇંગ્લંડને આ સંક્રામાં ચારેય ખંડમાં લડતું પડ્યું તેથી ને પ્રમાણે જુદાં જુદાં હિતોને કાયમ રાખીને અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓએ પર રાજ્યો સાથે કામ લીધું.

પ્રકરણ ૧૭મું

પહેલો બ્યોર્જ, ઇ. સ. ૧૭૧૪-૨૭.

હેનોવર વંશની સ્થાપના.

પહેલો બ્યોર્જ રાજા—એનના મરણ વખતે બ્યોર્જ હેનોવરમાં હતો તેથી તેની ગેરહાજરી દરમ્યાન રાણીએ મરણ પધારી ઉપર

કરેલી લિખિત સૂચના પ્રમાણે નવા મંત્રિમંડળે દેશનો કારભાર નવા રાજાને નામે સંભાળ્યો. જ્યૉર્જ પોતે હુંક મુદ્દતમાં ઇંગ્લંડ આવ્યો. એ વખતે તેની ઉંમર ૫૪ વર્ષની હતી. હેનોવરની ગાદીએ આવ્યાં તેને સોળ વર્ષ થયાં હતાં. તેણે ઑસ્ટ્રિયામાં ને નેધર્લેન્ડમાં સરદારી કરી બતાવી હતી. રગેરગમાં તે પાકો જર્મન હતો. તે થોડાબોલો, સાદો, કદરૂપો ને કરકસરી હતો. તેનામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. મુખ્ય મુદ્દાઓ તે સમજી શકતો. તેનામાં કરતા જરા પણ નહોતી. પણ તે ઘણો કૃપણ, લંપટ, હલકટ સ્વભાવનો, આવડત વગરનો, સાહિત્ય કે કળા તરફ તદ્દન બેદરકાર, ને ધર્મે ઝનુની પ્રોટેસ્ટન્ટ હતો. લોકોના પ્રતિનિધિઓને વિશ્વાસમાં લઈ રાજ્ય કરવાનું તે ક્યાંય શીખ્યો નહોતો. અધુરામાં પૂરું, તે અંગ્રેજી ભાષા કે સંસ્થાઓ વિષે કાંઈ જાણતો નહોતો. ફ્રાંસ સામે સતત વિગ્રહ કરવો જોઈએ, એમ તે માનતો. બિલ્ગ લોકો જ તેના ખરા મિત્રો છ, એમ તે હમેશાં સમજતો. નવા રાજાએ પોતાની પત્નીને તજી દીધી હતી ને તેને હેનોવરમાં કેદ કરી હતી. તે સ્ત્રી ત્યાં જ મરી ગઈ; તેણે કદિ ઇંગ્લંડનાં “જાડવાં” જોયાં નહિ. ઇંગ્લંડમાં રાજા પાસે બે રખાતો રહેતી. એ કારણથી જ્યૉર્જને પોતાના એકના એક પુત્ર ને પુત્રી સાથે બનવું નહિ. પૌત્ર ફ્રેડરિકને રાજા તેના બાપ સાથે રહેવા દેતો નહિ. આ કૌટુંબિક વિખવાદ વંશાનુગત ચાલ્યો આવ્યો. પણ પાટવી કુંવર જ્યૉર્જ ઑગસ્ટસની પત્ની કેરોલિન Caroline-ઘણી ચાલાક સ્ત્રી હતી. નવા રાજાના જર્મન સાથીઓ આપખુદ હતા. તેઓ લાંચ લઈ રાજા પાસેથી લોકોને લાભો અપાવતા. પરિણામે અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ વચ્ચે ને તેમની વચ્ચે ઘણી તકરારો થઈ. જ્યૉર્જ ઇંગ્લંડ માટે જરા પણ દરકાર કરતો નહિ. તેણે હેનોવર ઉપર જ પોતાનું મન લગાડ્યું. પરિણામે અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓએ ઇંગ્લંડનો કારભાર રાજાની દરમ્યાનગીરી સિવાય ક્યો. જ્યૉર્જે તમામ સત્તા બિલ્ગ મુત્સદ્દીઓને આપી દીધી. તેથી તાજની સત્તા ઘટી, પાર્લમેન્ટના અધિકારો વધ્યા, ટોરિઓ રાજ્યતંત્રથી લગભગ પચાસ વર્ષો સૂધી બાતલ રહ્યા, ને નવું રાજ્યતંત્ર લોકમાન્ય થયું.

પહેલું મંત્રિમંડળ-સ્ટૅનહોપ અને ટાઉન્શેન્ડ—Stan-
Townshend; ઇ. સ. ૧૭૧૪-૧૬. પ્રધાનનો હોદ્દો—ડૉ.
 જણાવ્યું તેમ જ્યોર્જ મુખ્યત્વે વિદ્યુગ આગેવાનોને મંત્રિમંડળમાં જગ્યા
 આપી. આ મુત્સદ્દીઓમાં સ્ટૅનહોપ અને ટાઉન્શેન્ડ મુખ્ય હતા. ટાઉન્શેન્ડ
 ચુસ્ત પ્રોટેસ્ટન્ટ, સરળ, કામકાજથી પૂરેપૂરો વાકેફ, ખંતીલો, ટેકાલો,
 આમાલિક, પણ આવેશી હતો. સ્ટૅનહોપ પાર્લમેન્ટના કામકાજમાં ઉસ્તાદ, બાહેરા
 સિપાઈ, નિપુણ ધારાશાસ્ત્રી, યૂરોપની પરિસ્થિતિનો પૂરો વાકેફગાર, વિદ્વાન,
 ને મુત્સદ્દી હતો. ટાઉન્શેન્ડનો સાજો વૉલ્પોલ આ મંત્રિમંડળમાં હાજર હતા.
 એમના સિવાય રાજના જર્મન મિત્રો રાજ્યકારભારમાં ને મુખ્યત્વે પરદેશ
 ખાતાના કારભારમાં સારી પેઢે માથું મારતા. જ્યોર્જ અંગ્રેજ સમજના
 નહિ તેથી તે મંત્રિમંડળની બેઠકના પ્રમુખસ્થાને બેસવા આવતે
 નહિ. પરિણામે મંત્રિમંડળના કામકાજના ઇતિહાસમાં એવો ધારો પડે
 ગયો કે રાજ કદિ પણ તેમાં હાજરી આપી શકે નહિ. મંત્રિમંડળના
 અર્યાઓ હવે વધારે સ્વતંત્ર થઈ ગઈ. રાજની ગેરહાજરીમાં મંડળને
 મુખ્ય મુત્સદ્દી પ્રમુખ થવા લાગ્યો. કાળક્રમે, તે Prime Minister
 મુખ્ય પ્રધાનના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. મંત્રિમંડળના દરોવાનું નિવેદન
 આ મુખ્ય અમલ હમેશાં રાજને કરતો. આંતર કારભારમાં હવેથી
 ઇંગ્લંડના રાજ્યો ઝાઝા દરમ્યાન થયા નહિ.

પ્રિટેન્ડરની ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી, ઇ. સ. ૧૭૧૫—રાજ
 બીજા જેમ્સનો પુત્ર જેમ્સ એડ્વર્ડ, શિવલિઅર દ સાન જ્યોર્જ—
 Chevalier de St. George—આ વખતે લૉરેઇનમાં રહેતો ને ત્યાંથી
 ટોરિઓ સાથે ખાનગી પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો. જ્યોર્જ ગાદીએ
 આવ્યો ત્યાર પછી બૉલિંગબ્રોક જેવા કેટલાએક ટોરિ આગેવાનો તેની
 પાસે નારી ગયા. ચૌદમો લૂઈ ઇ. સ. ૧૭૧૫ના સપ્ટેમ્બરમાં મરી ગયો
 તેથી ફ્રાંસમાંથી તેને ખાસ મદદ મળી શકે એમ નહોતું; પણ ઇંગ્લંડમાં
 માર્લબરો જેવા કેટલાએક અસંતુષ્ટ ને સ્વાર્થી આગેવાનોએ તેને
 ખોટી આશાઓ આપી. અર્લ ઓફ મારે સપ્ટેમ્બરમાં સ્કૉટલંડમાં
 બંડ ઉઠાવ્યું ને પ્રિટેન્ડરને રાજ તરીકે જાહેર કર્યો. મૅકિન્ટોશ વગેરે હાથ

લૅડરો તેની સાથે લાવ્યા. તુરત તેઓએ પર્યતો ક્યબ્જે કર્યો. પછી તેઓ ઉત્તર ઇંગ્લંડમાં દાખલ થયા પણ પ્રેસ્ટન-Preston-પાસે તેઓ સખ્ત હારી ગયા, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૧૫. આગામી ને માર સ્કૉટલંડમાં શોરિક્કમૂર પાસે લડ્યા. પણ કોઈ ખાસ જીત્યું કે હાર્યું નહિ. આ બે બનાવોથી સ્કૉટલંડની બધી પરિસ્થિતિ બગડી ગઈ. ત્યાર પછી પ્રિટ્ટોર પોતે તે દેશમાં આવ્યો. તેણે હંડી ક્યબ્જે કરી પર્ય આગળ મુકામ કર્યો. પણ ઉત્તરથી ને દક્ષિણથી એમ બંને બાબુઓથી તેના ઉપર અંગ્રેજ લશ્કરો આવતાં હતાં તેથી ઇ. સ. ૧૭૧૬ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં તે દરિયાવાટે ક્રાંસ ચાલ્યો ગયો. તેના અનુયાયીઓ વીખરાઈ ગયા અથવા યુરોપ ભાગી ગયા.

પ્રિટ્ટોર ફાવી શક્યો નહિ, કારણ કે તેનામાં બહાદુરી હતી પણ આવડત નહોતી. તે સાહમ કરતાં અચકાતો. સ્કૉટલંડના હાય લૅડરો અથવા પહાડી વનનીઓના આગેવાનો પરસ્પર લડતા હતા ને તે દેશમાં કોઈ રાજ્ય માટે રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રકટ થાય એવી સ્થિતિ હતી જ નહિ. પ્રિટ્ટોર સુસ્ત કેથોલિક હતો. સ્કૉટલંડમાં, આયર્લેન્ડમાં કે ઇંગ્લંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ મતને તે જરા પણ નમતું આપવા માંગતા નહોતો. એટલું જ નહિ પણ જો બની શકે તો પરદેશી લશ્કર ને પૈમાની મદદ વગર તે પંથને પોતાની બાંધીકા માલીકામાંથી તેને જડમૂળ ઉખેડી પણ નાંખવો હતો. પોતાના આપદાદાઓ માફક એ ક્રમાર પણ રાજ્યના ઈશ્વરદત્ત હક્કમાં માનનારો હતો. જે જે અંગ્રેજો તેની સાથે જુઓ સંબંધ ધરાવતા હતા તે બંદા અણીને પ્રસંગે ફરી ગયા. ક્રાંસથી કોઈ મદદ મળી નહિ. ક્રાંસમાં બૉલિંગબ્રોક જેવા તેના મિત્રો બંને બાબુ “દાલ” વગાડતા હતા. ઇંગ્લંડમાં કોઈ પણ બળવાન પક્ષે તેને ખરી મદદ આવી નહિ. ઉલટું, જ્યોર્જની ગાદી હવે “રીહી” થઈ ગઈ. રાજ્યએ ને તેના મંત્રિ-મંડળે અંગ્રેજો તરફ નરમાશ બતાવી ને લગભગ તમામ લોકોને જીવિતદાન આપ્યું, પરિણામે. શત્રુપક્ષ એકદમ શાંત થઈ ગયો. મુખ્ય અંગ્રેજોને દેહાંતદંડની શિક્ષા થઈ, ટોરિ અમાત્ય નોર્થિંગટોન સામે થયો તેથી તેને હવે રજા આપવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૭૧૬. જેમ્સ ક્રાંસથી હદપાર થયો. તે યુરોપમાં રઝળી રઝળી મરી ગયો.

સ્ટનહોપ ને ટાઉનશેન્ડનો કારભાર. સેપ્ટેન્નિઅલ ઍક્ટ,
સાત વર્ષની પાર્લમેંટની મુદત, ઇ. સ. ૧૭૧૬—આ પહેલા મંત્રિ-

જ્યોર્જ રાજા

મંડળે પ્રથમ તો ટોરિ આગેવાનોનાં
કેટલાંક કૃત્યોની તપાસ ચલાવી ને
હાલી ઉપર કામ ચલાવ્યું, ઑલિંગબ્રોક
ફાંસ નાસી ગયો. હાલી ડેઠ ઇ. સ.
૧૭૧૭માં છૂટ્યો. ઑલિંગબ્રોક ડેઠ
ઇ. સ. ૧૭૨૩માં ઈંગ્લંડમાં આવી શક્યો
ને ૧૭૫૧માં તે મરી ગયો. ત્યાર પછી
તેઓએ પોતાની સત્તા કાયમ થાય તે
માટે એક અગત્યનો કાયદો કર્યો. ત્રીજા
વિલિઅમના વખતમાં ઇ. સ. ૧૬૯૪માં
પાર્લમેંટ દર ત્રણ વર્ષ બરખાસ્ત થવી
જોઈએ ને નવી પાર્લમેંટ મળવી
જોઈએ એમ દરાવવામાં આવ્યું હતું.

કેઈ પણ પક્ષને આ કાયદો અનુકૂળ નહોતો. દર ત્રણ વર્ષે પ્રધાનો
અદલાય, પાર્લમેંટના સભાસદો અદલાય, ભાષણોથી, વર્તમાનપત્રોથી અને
પત્રિકાઓથી ચુંટણી માટે જનતામાં ફાલાહલ થાય, એ ઇચ્છવા જોગ
નહોતું. ઇ. સ. ૧૭૧૫ના અંડથી મંત્રિમંડળમાંથી ટોરિ પક્ષનો એકનો એક
મુન્સદી નોર્ટિંગહામ પણ ખસી ગયો હતો. જિલ્લો લોકોને ચાલુ પાર્લમેંટની
બેઠક લંબાય તેમાં લાભ હતો. તેઓ હવે એમ કહેવા લાગ્યા કે દેશમાં
આગાહી ને સુલેહ વધે તે માટે પાર્લમેંટની બેઠકની મુદતમાં લંબાણ
નાંખવાની જરૂર છે. પોતાની બહુમતિના બળથી પાર્લમેંટ વધારેમાં
વધારે સાત વર્ષની મુદત સૂધી બેસી શકે ને તે પછી નવી ચુંટણી થવી
જોઈએ, એવા કાયદો તેમણે પ્રસાર કર્યો, એપ્રિલ-મે, ઇ. સ. ૧૭૧૬.

*The Triennial Act had made a triennial king, a
triennial ministry, and a triennial alliance.

આ કાયદાથી મંત્રિમંડળો પાર્લમેન્ટથી ને ખાસ કરીને તાજની સત્તાથી સ્વતંત્ર થયાં, તાજની સત્તા એટલે અંશે ઘટી, અને હાઉસ ઓફ કૉમન્સ હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝના અંકુશથી સ્વતંત્ર થયું. આ કાયદો લગભગ બસો વર્ષો સુધી ચાલુ રહ્યો.

સ્ટૅનહોપની પરદેશો સાથેની રાજ્યનીતિ, ઇ. સ. ૧૭૧૪-૨૧-
ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં પહેલા મંત્રિમંડળનો મુખ્ય આત્મા સ્ટૅનહોપ હતો. યૂરોપની સુલેહમાં ટોરિ મુત્સદ્દીઓએ વિહગ સિદ્ધાંતોને બાળુએ મૂક્યા હતા. હવે વિહગ લોકો સત્તા ઉપર આવ્યા હતા. તે પ્રતિકૂળ શરતોને કાર્મ પણ રીતે ફેરવી શકાય એમ હતું. પણ યૂરોપની સ્થિતિમાં હવે એક બીજો અગત્યનો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. પ્રથમ તો ઇ. સ. ૧૭૧૫માં ફ્રાંસનો રાજા ઓદોમો લૂંટ મરી ગયો. બીજું, ઇંગ્લંડનો રાજા હેનોવરનો પણ રાજા હતો ને હેનોવર જર્મનિ, એમ્પાઅર એટલે ઑસ્ટ્રિયાના રાજ્યતંત્ર, અને સ્વિડન તથા રશિયા સાથે નિકટ સંબંધમાં હતું. જ્યોર્જ હેનોવરના હિતને જ હમેશાં લક્ષમાં રાખતો. આ કારણોથી સ્ટૅનહોપને જુદી જુદી દિશાઓમાં ધ્યાન રાખવું પડ્યું. ઇ. સ. ૧૭૧૫માં જ્યોર્જ જર્મનિમાં એમન-Bremen ને Verden-વર્ડનનો કબજો મેળવ્યો હતો ને તે બાબતમાં તેને એપરરની ખાત્રી જોઈતી હતી. સ્ટૅનહોપે પહેલાં તો હોલંડ સાથે ને ઑસ્ટ્રિયા સાથે લડાઈ વખતે પરસ્પર મદદ કરવાનો વેસ્ટમિસ્ટરનો કરાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૧૬.

સ્પેઈનના રાજા પાંચમા ફિલિપને ફ્રાંસના સગીર રાજાનો વાલી બનવું હતું ને તે માટે તેને ઇંગ્લંડની મદદ જોઈતી હતી તેથી તેણે અંગ્રેજોને વેપારના હક્કો આપ્યા, ઇ. સ. ૧૭૧૬. આર્થિક સમુદ્રમાં સ્વિડનના રાજાને નબળો કરવામાં આવ્યો, કારણ કે તે હેનોવર વિરુદ્ધ પ્રિટ્ટરને મદદ કરવા કારસ્તાન કરતો હતો. ફ્રાંસ પણ ઇ. સ. ૧૭૧૭માં હોલંડ ને ઇંગ્લંડ સાથે ત્રિપક્ષ કરાર-Triple Alliance-માં બળ્યું. ઇ. સ. ૧૭૧૭માં ટાઉનશેન્ડ ને વૉલ્પોલ મંત્રિમંડળમાંથી નીકળી ગયા ને સૈડ્લીઝ દાખલ થયો એટલે યૂરોપીય કામકાજમાં સ્ટૅનહોપ કુલ સત્તા ભોગવતો થયો.

ઇ. સ. ૧૭૧૮માં ત્રિપક્ષ કરારમાં ઑસ્ટ્રિયા પશુ બળ્યું ને ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ, હૉલંડ, ને ઑપાઅર, હવે મિત્રો થયાં. સ્ટૅનહોપનો વિચાર સ્પેઇનના મુત્સદ્દી આલ્બેરોનિની યોજનાને તોડી નાંખવાનો હતો. આ સ્પેઇનના પ્રખ્યાત મુત્સદ્દીની યોજના એ હતી કે સિસિલિ, સાર્ડિનિયા, મિલન ને નેઇપલ્સમાં સ્પેઇનની વગ રહે ને તે માટે સ્વિડન ને રશિયા સાથે મૈત્રી કરી ઇંગ્લંડ ને ઑસ્ટ્રિયાને દબાવવાં. પશુ ઑડ્મિરલ બિંગે સ્પેઇનના કાફલાને સિસિલિના મેસ્સિનાના બંદર પાસે હરાવ્યો, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૭૧૮. આલ્બેરોનિએ ઇંગ્લંડ ઉપર એક કાફલો મોકલ્યો પશુ તે સવારી પશુ નિષ્ફળ ગઈ, ઇ. સ. ૧૭૧૯. ફિલિપે તેને દેશપાર કર્યો ને પછી ઇંગ્લંડ સાથે મૈત્રી કરી. સ્વિડન ને પ્રશિયા પશુ ઇંગ્લંડનાં મિત્રો થયાં, ઇ. સ. ૧૭૧૯-૨૦. આવી રીતે સ્ટૅનહોપે ચાલાકીથી ઇંગ્લંડને બધે ઢેકાણે લાભો અપાવ્યા એટલું જ નહિ પશુ તેની આગેવાની નીચે યૂરોપનાં રાજ્યો વચ્ચે કરારો કરાવ્યા.

સ્ટૅનહોપ ને સંડર્લેડનો આંતર કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૧૭-૨૧—
 ટાઉનશૅન્ડ ને તેનો સગો વૉલ્પોલ ઇ. સ. ૧૭૧૭માં સ્ટૅનહોપ પાસેથી ખસી ગયા એટલે આંતર કારભારમાં સંડર્લેડ મુખ્ય સત્તા ઉપર આવ્યો. અતે સ્ટૅનહોપના મરણ સૂધી એ બંને જણાઓ મંત્રિમંડળમાં મુખ્ય હોદ્દાઓ તરીકે રહ્યા. આવી રીતે બિહગ પક્ષમાં મોટું તડ પડ્યું. દેશને તો તેથી ફાયદો થયો, કારણ કે પોતાના જ પક્ષના, પશુ હવે પોતાના વિરોધીઓ, મંત્રિમંડળના કારભાર ઉપર ટોરિ શત્રુઓના જેટલો શખ્ત-પ્રહાર કરવા લાગ્યા અને અણીને પ્રસંગે બિહગ પક્ષના મૂળ સિદ્ધાંતો ઉપર પોતાના હરીફોના સડેલા કારભારને વ્યવસ્થિત કરવા તૈયાર થયા.

અમીરાતનો મુત્સદ્દો, Peerage Bill—ઇ. સ. ૧૭૧૯—
 આ નવા કારભારમાં ઇ. સ. ૧૭૧૫ના બનાવના ગુન્હેગારોને માફી આપવામાં આવી ને પ્યુરિટનો ઉપર કેળવણીની બાબતમાં ને ધર્મની બાબતમાં બૉલિંગબ્રોકે જે અસાચારો કર્યા હતા તેમને રદ કરવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૧૯માં પ્રધાનોએ પાર્લમેંટમાં મુત્સદ્દો દાખલ કર્યો કે હાઉસ

ઑફ લોર્ડ્ઝમાં છથી વધારે નવા અમીરો તાજ દાખલ કરી શકે નહિ, ને દરેક જુની ખલાસ થતી અમીરાત બદલે એક નવી અમીરાત ઉત્પન્ન કરવી. પ્રધાનોનો મુદ્દો એવો હતો કે પોતાનો શત્રુ પાટવી કુંવર બ્યારે રાજ થાય ત્યારે તેની નવા અમીરો કરવાની સત્તા નાબુદ કરવી ને તેથી પોતાના પક્ષની સત્તા હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં વધારવી. પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ. આ મુત્સદ્દો Peerage Bill-કહેવાય છે.

સાઉથ સી કંપનીની નાદારી. વૉલ્પોલે કરેલો નાદાર દેશનો ઉદ્ધાર, ૧૭૨૦-સંડર્લેડ ને સ્ટેનહોપના સંયુક્ત કારભારનો અંત. ઇ. સ. ૧૭૨૧—ઉપર આપણે જોયું હતું કે જેવી રીતે બિલ્ગ મુત્સદ્દીઓએ ઇંગ્લંડની ઍક ઉભી કરી વેપારીઓને ને સાહુકારોને પોતાના પક્ષમાં લીધા હતા તેવી જ રીતે ટોરિ આગેવાનોએ તે સંસ્થાના હરીફ તરીકે સાઉથ સી કંપની ઉભી કરી હતી ને તેની મારફત દેશના મોટા દેવાની પતાવટ કરવાની યોજના તૈયાર કરી હતી. ઇ. સ. ૧૭૧૯ને મુમારે એ નવી કંપનીના શેરોના ભાવમાં મોટી તેજ બોલાતી હતી, જે કે ટોરિ મુત્સદ્દીઓએ જેવાં બજારમાં ફૂંક્યાં હતાં તેવો ધીકતો વેપાર કંપની હજુ સૂધી મેળવી શકી નહોતી. ઇંગ્લંડનું પ્રમુખીય દેવું આ વખતે લગભગ કરોડ ૫૧,૩૦૦,૦૦૦ પાઉંડનું હતું અને તેના ઉપર લગભગ ૩૫ લાખ પૌંડ જેટલું વ્યાજ સરકારને આપવું પડતું. દેશના બજેટોનો આંકડો વાર્ષિક એક કરોડ પૌંડનો આવતો એટલે સાધારણ રીતે કરજ સંબંધી લોકોને ને સરકારને ચિંતા તો રહે જ. આ કારણથી ટોરિ સરકારે કરજનો કેટલોક ભાગ સાઉથ સી કંપનીના શેરોમાં બદલાવી નાંખવાની ને કરજનો વહિવટ કંપનિને સોંપવાની યોજના પાર્લમેંટ સમક્ષ મૂકી. પણ ઇંગ્લંડની ઍક કંપની કરતાં વધારે સારી શરતો આપવા તૈયાર થઈ નેથી કંપનિએ તેથી પણ વધારે સારી શરતો આપવા કબૂલ્યું. સરકારે વ્યાજની અમુક તેરીએ કંપનિને ૭૫ લાખ પૌંડનું કરજ સોંપી દીધું. કંપનિએ તે રકમ પોતાના શેરવાળાઓને બહેંચી આપી, ઇ. સ. ૧૭૨૦. આ વખતે કંપનીના શેરો તેજમાં હોવાથી તેટલું નાણું ભરવામાં કાંઈ મુશ્કેલી પડી નહિ, પણ આમાં જ ખરી પોલ હતી, કારણ કે કંપનિને કાંઈ

ખરો નફો હજી મોટા પ્રમાણમાં ક્યાંયથી થતો નહોતો. છતાં લોકો ખોટી અફવાથી એટલા બધા ઘેલા થઈ ગયા કે તેઓ કંપનિના શેરો લેવા તત્કાપક થવા લાગ્યા. સોનો શેર હજારે વેચાવા લાગ્યો. ઉપરાંત કેટલા-એક લેભાગુઓએ ને શેખચક્ષીઓએ નવી કંપનિઓ ઉભી કરી મોટા મોટા માણસો તેના આગેવાનો થયા. ધરો આંધવાની, વીમો ઉતરાવવાની, સતત ગતિમાં રહે એવી ચક્ષી કાઢવાની, સ્પેઈનનાં ખચ્ચરોને પરદેશ મોકલવાની, પારાને પ્રવાહી બનાવવાની, અનાથાશ્રમો ખોલવાની, એવી અનેક કંપનિઓ ઉભી થઈ. બધા લોકોએ પોતાનું બચેલું નાણું આવી લેભાગુ યોજનાઓમાં રોક્યું. એક જણાએ એવી લાલચ આપી કે જે કોઈ શમ્પસ બે પૌંડની રકમ અનામત મૂકશે તેને દર વર્ષે સો પૌંડ મળશે. લોકોએ પાંચ કલાકમાં ૨૦૦૦ પૌંડ ભરી દીધા. લેભાગુ સોનેરી ટાળીનો માણસ આ રકમ ખીસ્સામાં મૂકી પોલ કરી ગયો. આવી હરામખોરીને દબાવવા માટે સરકારે કેટલીક જૂઠી કંપનિઓને દબાવી દીધી. કંપનિઓ ઉભી થઈ હતી પણ વેપાર તો હતો નહિ; નફા વગર શેરોના ભાવે ક્યાં સૂંધી ટકી રહે? ધીમે ધીમે શેરબજારમાં મંદી પેડી. એક પછી એક, બધી કંપનિઓ ગગડી પડી. સાઉથ સી કંપનિની પોલ પણ હવે છાની રહી શકી નહિ. હવાવાળો પાણીનો પરપોટો ફુટી ગયો. શેર અસલ ભાવે આવી ગયો. વિધવાઓ, માથાપ વગરનાં છોકરાંઓ, સામાન્ય વર્ગનાં માણસો, પ્રધાનો, વગેરે બધા હવે પારાવાર નુકસાનીમાં ફસાઈ પડ્યા. કંપનિની સ્થિતિની તપાસ કરવામાં આવી. એક પ્રધાન, નામે ક્રૅગ્સ, સામે રૂશવત ને દગો પૂરવાર થયાં. તેણે આપઘાત કર્યો. ખીજા પ્રધાનને પણ એ જ ગુન્હાસર અરતરફ ને કેદ કરવામાં આવ્યો. સ્ટૅનહોપ ઉપર તેના શત્રુઓએ એવા તો સખ્ત શબ્દપ્રહારો કર્યા કે જવાબ વાળતાં મોટો આઘાત થવાથી તે મરી ગયો. કંપનિના કેટલાક ડાયરેક્ટરો ભાગી ગયા. કેટલાકને સજા કરવામાં આવી. સંડર્લેડે રાજીનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૭૨૨માં તે મરી ગયો. વૉલ્પોલ હવે આગળ આવ્યો. તેણે ગુન્હેગારોની મીલકતને જપ્ત કરાવી વેચી નાંખી. તેમાંથી લોકોને નુકસાનીનો બદલો મળ્યો. કંપનિએ પ્રજાકીય કરજ પેટે જે રકમ આપવાનું કબૂલ્યું હતું તેનો મોટો

ભાગ માફ કરવામાં આવ્યો. જે લોકોએ પ્રજાકીય કરજનાં કાગળીઆં—Annuities—ને બદલે કંપનીનાં કાગળીઆં ખરીદ્યાં હતાં તેમને પણ થોડા ધણા સંતોષવામાં આવ્યા.* પ્રજાકીય કરજના વ્યાજની તેરીખ પાંચ ટકાની ને પછી ચાર ટકાની કરી નાંખવામાં આવી. કરજ પતાવવા માટે વૉલ્પોલે દર વર્ષ અમુક રકમ અનામત રાખવાનો ચાલ શરૂ કર્યો આવી રીતે તેણે નાદાર ઇંગ્લંડને એક મોટી આફતમાંથી કુનેહથી બચાવી લીધું. તે જ સાથે તેના વીસ વર્ષોના કારભારની શરૂઆત થઈ.

ટાઉનશૅન્ડ અને વૉલ્પોલનો સંયુક્ત કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૨૧-૨૭:—વૉલ્પોલ હવે મુખ્ય કારભારી થયો ઇ. સ. ૧૭૨૨માં ઇંગ્લંડમાં જેકોબાઈટોનું કાવતરું પકડાયું. એટ્ટર્બુરિ—Atterbury નામના રોયેસ્ટરના બિશપ ઉપર ઇંગ્લંડની સરકારનો શક પડ્યો. તેને અને બીજાઓને દેશપાર કરવામાં આવ્યા. ઇંગ્લંડમાં આયર્લેન્ડના છોટો વપરાશ બંધ કરવામાં આવ્યો; વળી આયર્લેન્ડમાં સિક્કા પાડવાની છૂટ રાજની રખાત ડચેસ ઓફ કેન્ડાલના એક માણસને આપવામાં આવી; આયર્લેન્ડમાં મોટા કોલાહલ જામ્યો. પ્રખ્યાત રિવિન્ડ *આમાં ધણો જાણીતો ભાગ લીધો. પરિણામે વૉલ્પોલે નમતું આપ્યું; ઇ. સ. ૧૭૨૨-૨૫. સ્કોટ્લંડમાં પણ વૉલ્પોલને પ્રજાપોકાર સામે એક કર છોડી દેવો પડ્યો. વૉલ્પોલના સામા બધા ટોરિઓ ને પુલ્ટેનિ ને કાર્ટરેટ જેવા બિહગ મુત્સદ્દીઓ આ વખતે ભાપણો, વર્તમાનપત્રો, પત્રિકાઓ, ને સાહિત્ય વાટે પોતાનો ઉભરો પેટભર કાઢતા. તેઓ “Patriots” દેશભક્ત કહેવાતાં આ લોકોને વૉલ્પોલ “છોકરાઓ” અથવા Boys કહેતો.

*આવી ઘેલછા ને નાદારી આપણા ઇલાકામાં છેલ્લાં સાઠ વર્ષોમાં બે વાર જણાઈ છે. ઇ. સ. ૧૮૬૬ પછી, ને ગયા મહાયુદ્ધ પછી, ઇ. સ. ૧૯૧૬-૨૧માં. પહેલા જમાનાનો પ્રસિદ્ધ સુરતી જૈન પ્રેમચંદ રાયચંદ હજી પણ લોકોમાં વખણાય છે. તેણે મુંબઈનો ફરિયા પૂરવાની યોજના ઉભી કરી હતી ને મુંબઈ બંકને પણ એક વાર “હાય જલ” કઢાવી હતી.

†દાખલા તરીકે, Am I a freeman in England and do I become a slave in six hours by crossing the Channel? રિવિન્ડના સિક્કા પણ પડેલા.

કારભારના છેલ્લા વર્ષમાં પોતાના ઉપર થતા સખ્ત આક્ષેપોનો તેણે એકવાર સુંદર જવાબ આપ્યો કે “A. patriot, sir, why, patriots spring up like mushrooms! I could raise fifty of them within the four and twenty hours. I have raised many of them in one night. It is but refusing to gratify an unreasonable or an insolent demand. and up starts a patriot”.

*કાર્ટરેટ ને યૂરોપ—વૉલપોલના કારભાર દરમ્યાન પ્રથમ તો ટાઉનશીન્ડ યૂરોપ સાથેનો વ્યવહાર જોતો; પણ પછી તેનો મદદનીશ મંત્રી કાર્ટરેટ—Cartaret—તેનાથી ઉપરવટ ચઢી બેઠો. કાર્ટરેટ યૂરોપના દેશોની ભાષાઓ, ને તેમાં પણ ખાસ કરીને રાજની જર્મન બોલી, સારી પેઠે જાણુનો હતો. એ બંને જણા વચ્ચે એ કારણથી ચડસાચડસી થવા લાગી. કાર્ટરેટને જિઆલ્ટર સ્પેઇનને પાછું સોંપી દેવું હતું ને આલિટક સમુદ્રમાં રશિઆના ઝાર પિટરને હંકાવવો હતો. પણ ટાઉનશીન્ડનો જ્યોર્જને બરોસો હોવાથી તે ફાળ્યો નહિ ને ઇ. સ. ૧૭૨૪માં તે હોદ્દા તેણે છોડી દીધો. ઇ. સ. ૧૭૨૧માં ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ ને સ્પેઇન વચ્ચે માડ્રિડ મુકામે એવો કરાર કરવામાં આવ્યો કે સ્પેઇનના રાજકુંવરને ઇટલિમાં સત્તા અપાવવી. એપરર ચાર્લ્સ આ બાબત કદિ પણ સ્વીકારે એવું તો હતું જ નહિ. તેણે નેધર્લંડઝના ઑસ્ટેડ બંદરના લોકોને એશિઆ સાથે વેપાર કરવાની છૂટ આપી હતી. આ છૂટ યૂટ્રેક્ટના કરારથી વિરુદ્ધ હોવાથી યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યો સામાં પડયાં. ઇ. સ. ૧૭૨૨માં એપરરે ઑસ્ટેડના વેપારીઓની એક મંડળી ઉભી કરી. સ્પેઇન જિઆલ્ટરના પ્રશ્ન ઉપર તો ઘણા વખત થયાં અક્ષણતું હતું. તેથી તેની રાણી ઇલિઝબેથ ફર્નાંસે ઑસ્ટ્રિઆ સાથે ૧૭૨૫માં વિએનાના બે કરારો કર્યા. એ બે કરારોથી સ્પેઇન ઑસ્ટ્રિઆની ગાદી ચાર્લ્સની પુત્રી મેરાઆ થેરેસાને જાય એમ કમ્બલીઆત આપી ને ઑસ્ટ્રિઆની

*તે કહેતો:—What is it to me who is a judge or who is a bishop? It is my business to make Kings and Emperors and to maintain the balance of Europe. તે ગ્રીક સહિત્યનો મોટો અભ્યાસી હતો.

રૈયતને કેટલાક વેપારી હડકો આપ્યા. આર્લ્સે સ્પેઇનને ઇટલિમાં બદલો આપવા કબૂલ્યું ને જિબ્રાલ્ટર મેળવી દેવા મદદ આપવા વચન આપ્યું. રશિયા પણ એ કરારમાં ભળ્યું. ઇંગ્લેંડે જિબ્રાલ્ટર પાછું સોંપવા ના પાડી એટલે સ્પેઇન સામું પડ્યું. અંગ્રેજ મંત્રિમંડળે પ્રશિયા, ફ્રાંસ ને સ્વિડનને પોતાના પક્ષમાં લીધાં ને હેનોવર મુકામે ઑસ્ટ્રિયા ને સ્પેઇન સામે નોખો કરાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૨૪-૨૭. પણ પ્રશિયાનો ફેડરિક થોડાક વખતમાં એ કોલથી છટકી ગયો. છતાં યૂરોપમાં લડાઈ સળગશે એમ ખીક લાગવા માંડી. પણ ઑસ્ટ્રિયા સ્પેઇનને પડખેથી ખસી ગયું એટલે એ ધાસ્તી ઓછી થઈ.

રાજાનું મરણ, ઇ. સ. ૧૭૨૭—રાજા જ્યોર્જ ઇ. સ. ૧૭૨૭ના જુનમાં મરી ગયો. તેની કેટલીએક નબળાઈઓ તો આપણે શરૂઆતમાં જોઈ ગયા છીએ; છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે સારા કારભારીઓ શોધી કાઢીને તેણે ઇંગ્લેંડનું અચોક્કસ રાજ્યતંત્ર સારા પાયા ઉપર મૂક્યું. પોતાના વતન હેનોવરના હિત માટે તેણે ઇંગ્લેંડનું આહિત તો કર્યું નહિ; ઉલટું, પોતાની વગથી ને હેનોવરના મુત્સદ્દીઓના અનુભવથી ઇંગ્લેંડને તે દિશામાં કેટલોક લાભ મળ્યો.

પ્રકરણ ૧૮મું

ખીજો જ્યોર્જ, ઇ. સ. ૧૭૨૭-૬૦.

ત્રણ મુખ્ય વિભાગો—ખીજા જ્યોર્જના અમલના ત્રણ વિભાગો

થઈ શકે છે. (૧) ઇ.સ. ૧૭૨૭-૪૨, જ્યારે વોલપોલ મુખ્ય કારભારી રહ્યો. (૨) ઇ. સ. ૧૭૪૨-૫૬, જ્યારે મંત્રિમંડળો ખૂબ બદલાયાં. ને (૩) ઇ. સ. ૧૭૫૬-૬૦, જ્યારે પિટ આગળ આવ્યો ને ઇંગ્લેંડ ફ્રાંસ સામે લડાઈમાં ઉતર્યું. એ અમલનાં પહેલાં પંદર વર્ષો દરમિયાન રાજ્યમાં ત્રણ ધુરંધર માણસો મુખ્ય કહી શકાય. (૧) રાજા પોતે (૨) રાણી

જ્યોર્જ ૨ જો

કરોલિન. (૩) મુખ્ય કારભારી, વૉલ્પોલ. એ કારભાર સમજવા માટે એ ત્રણેયના ગુણદોષ આપણે પહેલાં જોઈ શું.

રાજા પોતે—ન્યૉર્થ ન્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ચુમાલીસ વર્ષનો હતો. તે બહાદુર, લશ્કરી કામકાજમાં બાહોશ, ને નિયમિત ટેવોવાળો રાજા હતો. આઉડનાર્ડની લડાઈમાં તે હાજર રહ્યો હતો. તેની માની ચાલચલગણ ઉપર શંકા પડતાં પહેલા ન્યૉર્થે તેનો પરિત્યાગ કર્યો હતો. પાટવી કુંવરને આ બહુ જ સાલતું હતું ને બાપ દીકરા વચ્ચે તે કારણથી મોટો અણબનાવ ચાલ્યો આવતો હતો. કેટલાએક આગેવાન અંગ્રેજો પણ આ ખટપટમાં સામેલ હતા. નવો રાજા ધણો જાકી હતો. તેને તાજની મત્તા વિષે ઊંચો ખ્યાલ હતો ને પોતાના વતન હંનોવર ઉપર અપાર પ્રીતિ હતી. તે ઇંગ્લંડના લોકોથી પોતાના બાપ જેટલો અદ્વાત નહોતો. એક વખત તેને માણસનો ભરોસો પડ્યો તો પછી તે કદિ તેને છોડી દેતો નહિ. તે પોતાના વિશ્વાસુ માણસોના મત પ્રમાણે વર્તવા કદિ પાછી પાની કરતો નહિ. ખાનગી વાત તે કદિ કોઈને કહેતો નહિ અને આપેલો બોલ તે કદિ તોડતો નહિ. પણ તેનું ચારિત્ર બહુ સાફ નહોતું. તે લોભી ને હલકટ હતો. તે ઘડીઘડીમાં ચીડાઈ જતો. ઘણી વાર તે સોગીઓ થઈ જતો. તેનો સ્વભાવ પણ ઉદ્વેગ હતો. માંડ માંડ તે પ્રસન્ન રહી શકતો. પોતાના કુટુંબનાં બધાં માણસોનો તે હરઘડી તિરસ્કાર કરતો. સાહિત્ય, લલિત કળા, વગેરે ઉપર તેને જરા પણ પ્રીતિ નહોતી. મહાન ક્રેડરિકનો પિતા ક્રેડરિક વિલિઅમ આ રાજાને હમેશાં “My brother the comedian” “વિદ્વંસ”નું નામ આપતો.

રાણી કરોલિન—ડેઠ ઇ. સ. ૧૭૩૮ સૂધી એટલે મરણ સૂધી રાણી કરોલિને રાજાને પોતાના કુળજમાં રાખ્યો ને વૉલ્પોલને કારભારમાં મદદ આપી. નાનપણમાં જ તે નબળા થઈ ગઈ હતી પણ બલિનમાં સારા સહવાસમાં રહેલી હોવાથી તેને ધણો સારો અનુભવ મળ્યો હતો. રાણી સાહિત્ય ને લલિત કળાની ધણી શોખીન હતી. તેનો સ્વભાવ આનંદી હતો. તેની ખુદ્દિ ધણી જ તીવ્ર હતી. ધર્મે તે ચુસ્ત પ્રોટેસ્ટન્ટ હતી, એટલે સૂધી કે કેથૉલિક એપરર ચાર્લ્સને પરણવા તેણે ના

પાડી હતી, જે કે તે લગ્નથી તે મોટી સત્તા ઉપર આવી શકત. છતાં તે ઝુનુની નહોતી. પોતાના બેવડા પતિની બધી નબળાઈઓ તે સહન કરતી. માત્ર રાજ્યમાં પોતે પોતાનું ધાર્યું કરી શકે તેટલા માટે તેણે વૉલ્પોલને વિશ્વાસમાં લીધો. તે ઘણી ખંતીલી હતી. માણસોની પરીક્ષા કરવામાં પણ તે બહુ બાહોશ હતી. ઇંગ્લંડને સુલેહની ને નિયમિત અમલની જરૂર છે એમ તેને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી. તેથી જ તેણે વૉલ્પોલનો ભરોસો કર્યો. એ અંગ્રેજ મુત્સદ્દી સાથે રાણી ઘણી છૂટથી વર્તતી ને વૉલ્પોલની ગામહી મસ્કરીઓ પણ તે પી જતી, કારણ કે તેના આખા જીવનનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે કારભારમાં પોતાની ને પોતાની જ સત્તા કાયમ રહે. કારભારી ને રાણી અમુક બાબત ઉપર પહેલાં એકમત થતાં; પછી તે બાબત બંને રાજના મનમાં આબાદ રીતે દેસાની દેતાં ને એ બાબત ખરી રીતે તો પોતાના જ મગજમાંથી નીકળી હોય એમ રાજ માની બેસતો.*

રૉબર્ટ વૉલ્પોલ. પૂર્વ રંગ—રાજ્યનો ત્રીજો મુખ્ય સ્તંભ વૉલ્પોલ હતો. આ કર્તાપુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૭૬ના ઑગસ્ટમાં નૉર્ફોલ્કના પરગણામાં થયો હતો ને તેને અઢાર તો ભાંડુઓ હતાં. કુટુંબની સ્થિતિ એકંદરે સારી હતી. તેના માઆપનો વિચાર એવો હતો કે નાનો વૉલ્પોલ ચર્ચમાં નોકરી મેળવી વિખ્યાત થાય. પણ મોટો પુત્ર મરી જતાં આપને વૉલ્પોલને પોતાની પાસે રાખી અનુભવ આપ્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. તેથી તેને યુનિવર્સિટીમાંથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો ને ઘેર જમીન ને બીજી મીલકત સંભાળવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૦માં વૉલ્પોલનો આપ મરી ગયો ને બીજે વર્ષે તે હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં ચુંટાયો. તે ઠંઠ ઇ. સ. ૧૭૪૨ સુધી તે સભામાં બેઠો. શરૂઆતથી જ તે વિહગ પક્ષનો હતો. માર્લ્બોરોની ઝોળખાણથી તે પહેલાં

---

*વૉલ્પોલ એક દેકાણે કહી ગયો છે કે—When I give her (the Queen) her lesson, she can make him (the King) propose the very thing as his own opinion which a week before he had rejected as mine (Walpole's).

રાણી ઍનના પતિ પ્રિંસ જ્યૉર્જના પ્રમુખપણા નીચે નૌકાખાતાના બોર્ડનો સભ્ય થયો ત્યાં તેણે એવું તો સારું કામકાજ કર્યું કે મુખ્ય પ્રધાન ગોડોલ્ફિન તેનાથી ધણો ખુશ થઈ ગયો. તેથી ઇ. સ. ૧૭૦૮માં જ્યારે સેન્ટ જનને મંત્રિમંડળમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે લડાઈ ખાતાના સેક્રેટરિની ને નૌકાખાતાના ખજાનચીની જગ્યા વૉલ્પોલને મળી. ગોડોલ્ફિને પોતાના મિત્રોની ઉપરવટ થઈને ડૉ. સેયવર્થેલના ઉપર કામ ચલાવ્યું ત્યારે તેની જવાબદારી તેણે વૉલ્પોલ ઉપર મૂકી હતી. વૉલ્પોલે ધણી ચાલાકીથી પોતાની ફરજ બજાવી. જ્યારે હાર્લી મુખ્ય મંત્રી થયો ત્યારે તેણે વૉલ્પોલને મંત્રિમંડળમાં ચાલુ રહેવા ધણો આગ્રહ કર્યો પણ તેણે ના પાડી. શત્રુઓએ હવે વિહગ મંત્રીઓ ઉપર લાંચરૂશવતોના આરોપો મૂક્યા ને વૉલ્પોલ પણ તેમાં આવી ગયો. પરિણામે તેને થોડા વખત માટે કેદમાં રહેવું પડ્યું હતું. પહેલો જ્યૉર્જ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેના પહેલા કારભારી લૉર્ડ ટાઉનશેન્ડે વૉલ્પોલને બક્ષી ને ખજાનચી બનાવ્યો. તેણે ટોરિ મુન્સદીઓ ઉપર કામ ચલાવવામાં હવે આગેવાની લીધી, ઇ. સ. ૧૭૧૫. પણ ઇ. સ. ૧૭૧૭માં સ્ટૅનહોપની યુરોપીય રાજ્યનીતિ વિષે વાંધો પડતાં વૉલ્પોલ ને ટાઉનશેન્ડ-સાળોબતેલી-મંત્રિમંડળમાંથી ખસી ગયા.* ત્રણ વર્ષ સૂધી વૉલ્પોલે પોતાના વિહગ મિત્રોના કારભારની સખ્ત ઝાટકણી કરી ને કેટલીક વાર પોતાનાં જ કૃત્યોની પણ તેણે નિંદા કરી. ઇ. સ. ૧૭૨૦માં તે પાછો પોતાના જીના હોદ્દા ઉપર આવ્યો. તે જ વખતે સાઉથ સી કંપનિએ દેવાળું ફુંક્યું. લાખો લોકો પાયમાલ થઈ ગયા. ત્યારે વૉલ્પોલ દેશને વારે આવ્યો ને બચકર આર્થિક તુકસાનમાંથી તેને બચાવ્યો. રાજ્યએ તેને એક વાર અમીર બનાવવાની પ્રબળ દગ્ગા બતાવી પણ વૉલ્પોલે ના પાડી એટલે તેનો પુત્ર અમીર બન્યો. ઇ. સ. ૧૭૨૮માં બીજો જ્યૉર્જ ગાદીએ આવ્યો

* આ બાબત વિષે ભવિષ્યમાં રાજ આ પ્રમાણે બોલ્યો હતો:—

I parted with him once against my inclination and I will never part with him again, so long as he is willing to serve me.

ત્યારે તો વૉલ્પોલની વગ આગળ કરતાં ઘણી વધી પડી, કારણ કે રાણી કૅરોલિનને તેનો ઘણો ભરોસો હતો ને તે પોતે હવે પૈસાદાર, અનુભવી, અને બાહોશ મુત્સદ્દી થઈ ગયો હતો. ટાઉનશેન્ડને આ નવી સત્તા ગમી નહિ. વળી ટાઉનશેન્ડને યૂરોપમાં દરમ્યાનગીરી જોઈતી હતી. વૉલ્પોલ એવી ખર્ચાળ દરમ્યાનગીરી ધિક્કારતો. હંનોવરના તહને તે ગેરવ્યાજબી માનતો હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૭૩૦ના મેમાં સંડર્લેન્ડ નિવૃત્ત થયો. વૉલ્પોલ હવે રાજ્યનો ખરો ધણી થયો.

વૉલ્પોલના ગુણદોષ—વૉલ્પોલ શરીરે ઘણો જડો અને દેખાવે રવાબદાર હતો. તેનો સ્વભાવ ઘણો મોઝલો હતો. તે દારનો નીશો કરતો ને ખૂબ શિકાર ખેલતો. વૉલ્પોલ સહૃદય હતો. શત્રુઓ ગમે તેટલી ગાળો ભાંડે તો પણ તે કદિ ગુસ્સો કરતો નહિ અને બની શકે તો તેમને મેળવી લેતો પણ ખરો. તે કદિ પોતાનો વખત ગુમાવતો નહિ. દરેક બાબત તે પોતે જ તપાસી લેતો. તે આખા રાજ્યનો કારભાર કરતો છતાં કાગળોના જવાબો પોતે જ લખતો. એમ કહેવાય છે કે તેની પાસે કોઈ મદદનીશ સેક્રેટરિ કામ કરતો નહિ. ઉપરાંત—અને આ મોટું આશ્ચર્ય કહેવાશે—વૉલ્પોલ બીજાના કાગળોની અગત્યની હકીકતોની નકલો પણ હાથે કરી પોતાને પાસે રાખતો. પોતાના કામકાજમાં તે નિયમ ને વ્યવસ્થા રાખતો. વૉલ્પોલનું ચારિત્ર જરા પણ ઊંચું નહોતું. તેને માટે તે દરકાર પણ ન કરતો, એટલે સૂધી કે પોતાની સ્ત્રીની શકમંદ ચાલચલગણ સામે તેને જરા પણ તિરસ્કાર થતો નહિ. સાહિત્ય ઉપર કે લલિત કળા માટે તેને જરા પણ રુચિ નહોતી. રાણીની પણ તે બહુ હલકી મસ્કરીઓ કરતો. તેનામાં શિષ્ટતા કે સંસ્કારો નહોતા. માણસોની તે કદર કરતો અને તેમને કેવી રીતે સાધવા તે બહુ સાફ જાણતો. ચાલતા જમાનાની પરિસ્થિતિનો લાભ ગમે તે પ્રકારે લેવો, ને ભવિષ્યનો આગ્રો વિચાર કરવો નહિ, એટલું તો તે ખાસ મનમાં રાખતો. એક વખત પોતાના હાથમાં સત્તા આવી તો તે છોડી દેવાનું તે મન કરે એવો નહોતો. તે એમ ધારતો કે હાથમાં કુલ સત્તા રાખવાથી દેશનું હિત સાધી શકાશે. વૉલ્પોલ ઘણી વાર મોટાં મોટાં માણસોને અસબ્ય સલાહો આપતો પણ તે એકંદર હલકટ કે

સંકેતવાળો નહોતો. વિદગ પક્ષનાં મુખ્ય સૂત્રોનો તેણે કોઈ દિવસ પરિચાગ કર્યો નહિ. તેનામાં ખારીલાપણાનો અવગુણ નહોતો, જે કે જે કોઈ મુત્સદ્દી સામે થયો કે મિથ્યાભિમાની થઈ ખટપટ કરતો થયો તેને તે હમેશાં પોતાથી દૂર રાખતો, છતાં બાહોશ ને વિશ્વાસપાત્ર માણસોને તે પોતાની પાસે રાખતો. માત્ર સ્વાર્થ ખાતર કે સત્તા ઉપર આવવા માટે તેણે પોતાના સહકારીઓ સામે ખટપટ કરી નથી. વૉલ્પોલના જમાનામાં મોટા મોટા અમલદારો લાંચ ને રશવતો લેતા, પોતાનાં સગાંસ્નેહીઓને જાહેર હિતને નામે ખૂબ લાભો અપાવતા, અને છતાં પ્રમાણિક ને દેશાભિમાની મુત્સદ્દીઓમાં ખપતા. પાર્લમેન્ટના સભાસદો રાજ પાસેથી, કારભારીઓ પાસેથી, અને ફાંસના કે બીજાં પર રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી પૈસો ખાતા ને તે પ્રમાણે પોતાનો મત આપતા. બીજો ચાર્લ્સ ને ચૌદમો લૂઈ આવી રીતે જ પાર્લમેન્ટને કમજામાં રાખી ગયા હતા. મતદાર મંડળો પણ આવાં જ લાંચીયાં હતાં. વૉલ્પોલે આ પરિસ્થિતિનો પેટભર લાભ લીધો; એટલે અંશે તેનો કારભાર અપ્રમાણિક ગણાશે. તેણે પોતે જ એકવાર બેઘડક કહ્યું, All these men have their price... As to the revolvers, I know the reasons and I know the price of every one of them. એ વખતે પાર્લમેન્ટના સભાસદો નોકરી કરી શકતા. વૉલ્પોલે તેમને અથવા તેમના માણસોને રાજ્યમાં જુદે જુદે ઠેકાણે ગોઠવી તે લોકોને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા. પણ જાહેર નાણાનો આવો દુરુપયોગ તેણે, બીજા ચાર્લ્સ કે રાજા ત્રીજા બોર્નને કે તેના પ્રધાન લૉડ નોર્થે જેટલા પ્રમાણમાં કર્યો તેટલા પ્રમાણમાં, કર્યો નથી, એ નિવિવાદ છે; બ્યારે સામે પક્ષ બીજા કોઈ રીતે એકમત થતો નહિ ત્યારે જ તે લાંચરશવતનું સાધન વાપરતો.* વિદગ અને ટોરિ શત્રુઓ વૉલ્પોલ ઉપર બીજો એ પ્રહાર કરી ગયા છે કે તેણે જાહેર નાણું ઉચાપત કરી

*બદ્ તેને વિષે નીચે પ્રમાણે કહેતો ગયો છે:—

He (Walpole) was far from governing by corruption. He governed by party attachments.

મોટી રકમ ભેગી કરી હતી. † પણ એ આક્ષેપ અતિશયોક્તિવાળો કહી શકાય, જો કે વૉલ્પોલે પોતાના પુત્ર વગેરેને મોટી નોકરીઓ ઉપર ગોઠવી દઈ પોતાના કારભારનો લાભ તો લીધો હતો. વૉલ્પોલના કારભારની રાજ્યકીય અમલ આપણે આગળ ઉપર વિચારશું.

વૉલ્પોલનો કારભાર-વેપાર. કરપદ્ધતિ. જગાત. રાષ્ટ્રીય કરજ. ઇ. સ. ૧૭૩૦-૪૨—વૉલ્પોલને ઇંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી હતી. વેપાર વધે તો જ આર્થિક સ્થિતિ સુધરે, ને લોકો હંનોવર વંશની ગાદી તરફ પૂરેપૂરો વફાદાર રહે, એ બાબત દીવા જેવી સ્પષ્ટ હતી. તેથી તે જ્યાં સૂધી મુખ્ય સત્તા ઉપર રહ્યો ત્યાં સૂધી તેણે ઇંગ્લંડને લડાઈમાં ઉતાર્યું નહિ; દેશમાં પણ પ્રતિપક્ષીઓ સાથે મોટી તક-રારોમાં તે ઉતર્યો નહિ. ઇંગ્લંડથી દેશાવર જતા તૈયાર માલ ઉપરનો જગાતનો બોજો તેણે કાઢી નાંખ્યો. તેવી જ રીતે દેશાવરથી આયાત થતા કેટલાક કાચા માલ ઉપરની જગાત પણ તેણે રદ કરી. આવી રીતે તેણે ઇંગ્લંડના વેપારને કેટલેક અંશે અંકુશોથી વિમુક્ત કર્યો. અમેરિકાનાં અંગ્રેજ સંસ્થાનોને વૉલ્પોલે ઇંગ્લંડનાં વહાણોમાં, પણ નહિતર તદ્દન નિરાપાધ, હરકોઈ યુરોપના દેશ સાથે પરબારો વેપાર કરવાની છૂટ આપી. પરિણામે, સંસ્થાનોની આબાદી વધી અને ઇંગ્લંડનો માલ

† આ વિષે નીચેનું નાનું કાવ્ય આનંદ આપશે :—

But a few years ago, As we very well know,
He scarce had a guinea his fob in;
But by bribing of friends,
To serve his dark ends,
Now worth a full million is Robin.
As oft hath he said,
That our debts should be paid,
And the nation be eased of her throbbing;
Yet on tick we shall run,
For the true sinking fund,
Is the bottomless pocket of Robin.

તેઓ વધારે પ્રમાણમાં ખાવા લાગ્યાં. વૉલ્પોલે સંસ્થાનિકોને હમેશાં રાજી રાખતો. વૉલ્પોલને જમીન ઉપરનો કર ઓછો કરવો હતો. તેથી થતી નુકસાની પૂરી કરવા તેણે એક બીજો ઉપાય શોધી કાઢ્યો. એ વખતે ઈંગ્લંડમાં આયાત થતા માલ ઉપર બંદરો ઉપર જગાત લેવાતી. જગાત ઉધરાવનાર અમલદારો લાંચ લઈ જગાત વસુલ કરતા નહિ ને તેથી રાજ્યને ધણું નુકસાન આવતું. ધણા વેપારીઓ માલ છાનો મંગાવતા ને જગાત ભરવાની ફરજથી છટકી જતા. ખોટો તોલ, લાંચીયું રાજ્યતંત્ર, ને લુચ્ચા વેપારીઓ, એ કારણોથી જગાતમાં સુધારો થઈ શકતો નહિ. વૉલ્પોલે હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં એવો મુત્સદ્દો રજુ કર્યો કે માત્ર બે ચીજો-દારૂ ને તંબાકુ-ઉપરની બંદરો જગાત કાઢી નાંખવી; તે માલ દેશમાં વગર જગાતે આયાત થાય ખરો, પણ દરેક વેપારી પોતાના માલને સરકારી દેખરેખ નીચે પોતાની વખારમાં ભરે ને છૂટક વેચાણ વખતે રાજ્યને અમુક કર આપે. જો લોકો એકમત થયા હોત તો તેમાં તેમને લાભ હતો. તેથી લંડન મોટું બંદર થઈ શકત; પણ તેઓ અર્થશાસ્ત્ર સમજતા નહોતા. વૉલ્પોલના દુશ્મનોએ એવો ગપ્પો ફેલાવ્યો કે દેશમાં આયાત થતી તમામ વપરાશની ચીજો ઉપર આવો કર-Excise-પડવાનો છે, હવે દરેક અંગ્રેજને ઘેર સરકારી અમલદારો રોજ તપાસ કરવા આવશે, ને પ્રજા એમના ત્રાસથી તોળા તોળા કરી જશે. દેશમાં જબર-દસ્ત કોલાહલ થયો. રાણીનાં ને કારભારીનાં પૂતળાં બનાવી લોકો તેમને બાળવા માંડ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા-No slavery-no excise-no wooden shoes, Liberty, Property, and no excise. વૉલ્પોલે જોયું કે બહુમતિથી મુત્સદ્દો તો પાર પડશે પણ તેનો અમલ કરતાં દેશમાં ખુનરેજ થશે. તેથી તેણે પ્રજાને નમતું આપ્યું ને ચેસ્ટર-ફીલ્ડ તથા બીજા કેટલાએક ગુપ્ત વિરોધીઓને પ્રધાનમંડળમાંથી કાઢી મૂક્યા, માર્ચ-ગુલાઈ, ઇ. સ. ૧૭૩૩.

રાષ્ટ્રીય કરજ ઉપર જે છ કે સાત ટકાનું વ્યાજ અપાતું હતું તે હવે ઘટાડવામાં આવ્યું. તેને બદલે વ્યાજની તેરીખ પાંચ ટકાની ને છેવટ ચાર ટકાની કરવામાં આવી. કરજ પતાવવા માટે વૉલ્પોલે દર વર્ષે રાષ્ટ્રના

ઉત્પન્નમાંથી અથવા ઓછા વ્યાજના દરે નાણું અનામત Sinking Fund મૂક્યું ને તેમાંથી કરજને પતાવવા માંડ્યું. વૉલ્પોલ કેટલીક વાર આ રકમને રાજ્યના સામાન્ય ખર્ચ માટે પણ વાપરી નાંખતો છતાં તેણે ૮૪ લાખ પૌંડ દેવું એ યોજનાથી પતાવ્યું.

વૉલ્પોલે આંતર કારભારમાં ખીજા સુધારાઓ કર્યા નહિ. ક્રોમવેલ્, ઍથમ, કે ઇલિઝબેથના અમલ સાથે તેનો કારભાર સરખાવી શકાશે નહિ. કેટલાએક જરૂરના સુધારાઓ તેણે ઇરાદાપૂર્વક હાથમાં પણ લીધા નહિ. તેનું એક કારણ તો એ હતું કે દેશને મોટા ને ક્રાંતિકારક સુધારાઓની નહિ, પણ સુલેહભર્યા ને આખાદી વધારનાર રાજ્યતંત્રની, ખરી જરૂર હતી. વૉલ્પોલે તેવું રાજ્યતંત્ર લોકોને આપ્યું. તેણે પ્યરિટનો માટે ટેસ્ટ એક્ટ જેવા કાયદાઓ રદ કરવાની ના પાડી, પાર્લમેન્ટની સાત વર્ષની મુદ્દત એમ ને એમ રાખી, હાઉસ ઓફ ક્રોમન્સની સુંદરણીઓમાં કોઈ સુધારો કર્યો નહિ એટલું જ નહિ પણ તેની સામે વલણ લીધું, સ્કૉટલેન્ડના પહાડી લોકોની સત્તા ઓછી ન કરી, એ બધું ખરૂં છે, પણ એ બધા સુધારાઓ માટે તેણે પોતાના દેશભાઈઓને તૈયાર કર્યા ને હેનોવરના વંશના રાજ્યતંત્રને લોકમાન્ય ને લોકપ્રિય કર્યું.

વૉલ્પોલે કરજદારોને કેદના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા, ને લોકોની દાડ પીવાની બદીને ઓછી કરવા પ્રયાસ કર્યો. પરિણામે સ્કૉટલેન્ડમાં લોકોએ તોફાન મચાવ્યું અને સુલેહ જળવવા ગોળીબાર કરવાનો હુકમ કરનાર પોર્ટ્રીઅસ નામના લશ્કરી અમલદારને તેઓએ જેઠલ તોડી, તેને બહાર કાઢી, ફ્રાંસી આપી દીધી;† છતાં વૉલ્પોલે ખામોશી પકડી ને ગુન્હેગાર એડિન્બરો શહેરની સુધરાઈનો થોડો જ દંડ કર્યો. તેણે નાટકશાળાઓને પણ સુધારી.

વૉલ્પોલ અને યૂરોપ-સેવિદ્ધનો કરાર—વૉલપોલને મન લગાઈ એટલે પ્રજાનો અસંતોષ, કારભારીઓને ઉત્પાત, લોકો ઉપર કરનો ભાર, વેપારને નુકસાન, માણસોનો નિરર્થક ધાણ, અને પ્રિટેન્ડરને એક નવી તક, એ સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. પણ તે વિહંગ હતો.

†આ બાબત સ્કૉટ્ટે Heart of Midlothianમાં સુંદર રીતે આલેખી છે.

વિદગ લોકોએ અત્યાર સુધી લડાયક વૃત્તિ દર્શાવી હતી. વૉલ્પોલે* પોતાના પક્ષનું આ વલણ બદલી નાંખ્યું. એક વખત તેણે પહેલા બ્યાન્કને કહ્યું કે:—My politics are to keep free from all engagements as long as we possibly can. આ મુદ્દા ઉપર તેણે પોતાથી બન્યું ત્યાં સુધી યુરોપનાં રાજ્યો વચ્ચે ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે સુલેહ ચાલુ રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો. સુલેહ માટે તેણે ફ્રાંસ સાથે મૈત્રી કરી. વિએના ને હૅનોવરનાં તહનામાંઓ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. ઇ. સ. ૧૭૨૯માં ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ, હૅલંડ, ને સ્પેઇન વચ્ચે સેવિલ્લા—Sovillo મુકામે કરાર કરવામાં આવ્યો. ઑસ્ટ્રિયા એકલવાયું થઈ ગયું. ઇંગ્લંડને જિબ્રાલ્ટરની ક્ષીર મટી ગઈ, વેપારના હક્કો મળ્યા, ને વળી ઑસ્ટ્રો કંપનિને વીંખી નાંખવામાં આવી. સ્પેઇનને ઇટલિયાં પગ કરવાની છૂટ મળી પણ ટાઉનશેન્ડને ઑસ્ટ્રિયા સામે લડવું હતું, વૉલ્પોલને અંખર સાથે લડાઇ તો કરવી નહોતી. તેથી ટાઉનશેન્ડે રાજીનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૭૩૦. ઇ. સ. ૧૭૩૧ના વિએનાના ખીજ કરારથી ઑસ્ટ્રિયાની ગાદી મેરાચા થેરેસાને મળી તેમાં વાંધો ન લેવાની શરતે વૉલ્પોલે અંખરનો ઇટલિ ઉપરનો દાવો પણ સ્પેઇનના લાભમા ઉતાર્યો.

પોલંડનો ગાદીનો સવાલ—પણ એક વાત ચોખ્ખી થઈ કે તુરત ખીજ વાન વૉલ્પોલને હાથમાં લેવી પડી. ઇ. સ. ૧૭૩૩મા પોલંડનો રાજ્ય મરી ગયો. ફ્રાંસે રાણીના આપ ને તે વખતે પદબ્રટ રાજ્ય સ્ટાનિસ્લાસ—Stanislas—નો પક્ષ લીધો ને તેને પોલંડના ગાદી ઉપર બેસાડવા સ્પેઇન સાથે છૂપો કૌટુંબિક કરાર—Family Compact—કર્યો. અંખરે મર્દમ રાજના પુત્ર સંડસનિના હલેક્ટર—જેનરલ—સને પોલંડનો રાજ્ય બનાવવા હીલચાલ કરી. પરિણામે, ઑસ્ટ્રિયા, ને ફ્રાંસ તથા સ્પેઇન, વચ્ચે લડાઈ સળગી. સ્પેઇનનાં લશ્કરે ઇટલિમાં દાખલ

*With Walpole new maxims definitely arose within the Whig party. Principles of Peace, of neutrality, of diplomacy as a substitute for war, began slowly to find favour among them.

P. 201, *Walpole* by John Morley.

થયાં. બંને પક્ષો હવે ઇંગ્લંડની મૈત્રી માટે હરીફાઈ કરવા લાગ્યા. ઇંગ્લંડમાં વૉલ્પોલ સિવાય તમામ લોકો લડાઈ કરવાના મતમાં હતા. ખુદ રાજ-
રાણી પણ જર્મનિના હમેશના સામાન્ય શત્રુ ફ્રાંસ સામે લડવા તૈયાર થઈ
ગયાં હતાં. પણ વૉલ્પોલે આમોશી ધરી. તેને એક પણ અંગ્રેજ લડાઈમાં
માર્થો જાય તે જોવું નહોતું. ધીમે ધીમે બધા પક્ષકારોને તેણે ઇંગ્લંડના
પંજમાં લીધા ને પછી વિએના મુકામે બધા વચ્ચે એક કરાર કરાવ્યો.
તે કરારથી સ્પેઇનને સિસિલિ અને નેઇપલ્સ મળ્યાં; આગસ્ટસ પોલંડનો રાજ્ય થયો;
સ્ટાનિસ્લાસને લૉરેન મળ્યું. પણ એ શરતે કે તેના મરણ પછી તે ફ્રાંસને જાય;
અંપરરના જમાઈ ને લૉરેનના તાલુકદારને ઇટલિમાં ટસ્કનિ આપવામાં
આવ્યું. તે ઑસ્ટ્રિઆની કુંવરી મેરાઆ થેરેસાને પરણ્યો એટલે છેવટે
ટસ્કનિ પણ ઑસ્ટ્રિઆને જ ગયું; ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૭૩૫. આવી રીતે
બધા પક્ષો વચ્ચે સમાધાની કરવામાં આવી, ને વૉલ્પોલ એક વાર રાણી
પાસે બોલી ગયો હતો કે:—Madam, there are fifty thousand
men slain this year in Europe and not one English-
man”, એ વચનો તેણે બરોબર પાર ઉતાર્યા. વૉલ્પોલે કરેલી યોજના
ઠેઠ ઓગણીસમી સદીની અધવચ સૂધી ટકી રહી.

સ્પેઇન અને ઇંગ્લંડ—યૂટ્રેક્ટની મુલેદમાં ઇંગ્લંડને સ્પેઇનનાં
અમેરિકન સંસ્થાનો સાથે એક જ વહાણુ ભરી વેપાર કરવાનો હક્ક મળ્યો
હતો. અંગ્રેજ વેપારીઓ એકને બદલે અનેક વહાણો ભરી વેપાર કરતા
તેથી સ્પેઇનના અમલદારો તેમને સતાવતા. આ કાયદેસર શિક્ષાને નાહક
સતામણીનું બચકર ૩૫ આપી અંગ્રેજ વેપારીઓએ દેશમાં મોટા કોલાહલ
મચાવ્યો. જૅકિન્સ—Jenkins—નામના એક અંગ્રેજ આવો ગુનહો કર્યો
હતો તેથી તેનો કાન કાપી નાંખવામાં આવ્યો હતો. સ્વદેશ આવતાં
તે પોતાના દેશભાઈઓને સખ્ત ઉપાયો લેવા ઉશ્કેરવા લાગ્યો. આવી
ઘાતકી સજ્જ વેદની વખતે તેણે માત્ર આટલો જ વિચાર કર્યો—
I commended my soul to my God and my cause
to my country. અંગ્રેજો વૉલ્પોલને લડાઈ કરવા આગ્રહ કરવા

લાગ્યા. પાર્લમેન્ટમાં તો તેની સામે ધણુ હતા. વૉલ્પોલ સિવાય બધા લોકો સ્પેઇનના તપાસણીહક્કને ડૂબાવવા માંગતા હતા. મંત્રિમંડળે સ્પેઇન પાસેથી નુકસાની બદલ અમુક રોકડ રકમ લેવાનું ગોઠવ્યું. પણ મુખ્ય કારભારીના શત્રુઓને તો તેને સત્તાથી ખાતલ કરવો હતો. તેઓ પાર્લમેન્ટમાં “લડાઈ, લડાઈ”, સિવાય બીજી સલાહને કાને ધરવા પણ ના પાડતા હતા. વૉલ્પોલે રાજીનામું આપ્યું હોત તો સાઈ થાત ને રાજીનામું તેણે આપવા માંડ્યું પણ ખરું; પણ રાજ્ય તેને મૂકી દે એવો નશુણો નહોતો. ઇ. સ. ૧૭૩૯ના ઑક્ટોબરમાં સ્પેઇન ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે લડાઈ સળગી. આ લડાઈ The War of Jenkin's Ear કહેવાય છે. લડાઈ જાહેર થયાનું સાંભળતાં લોકો આવેશમાં આવી ધંડાનાદ કરવા લાગ્યા. વૉલ્પોલે કહ્યું કે :—They now ring the bells; they will soon wring their hands.*

મુખ્ય મંત્રી અક્ષરશ : સાચો પડયો. યુરોપના કોઈ રાજ્યે ઇંગ્લંડને મદદ ન કરી. અંપરર મરી જતાં પ્રશિઆના રાજ્ય ફ્રેડરિકે સિલેશિઆનો પ્રાંત કબ્જે કર્યો. ફ્રાંસ એકદમ સ્પેઇનની મદદે ગયું અંગ્રેજોને જામેઇકામાં, ક્યુઆમાં, ને પેસિફિકમાં કાંઈ કરી શક્યા નહિ. પણ રાણી કેરોલિન મરી ગઈ હતી. ઇ. સ. ૧૭૪૧ની આખરમાં નવી પાર્લમેન્ટ મળી. લોકો ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા. વૉલ્પોલનો પક્ષ ઘણો નબળો હતો. ઇ. સ. ૧૭૪૨ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં રાજ્યએ તેને અર્લ ઓફ ઓર્ફોર્ડ—Orford—બનાવ્યો ને તેણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી દીધું. શત્રુઓએ તેના કારભારની તપાસ લેવા એક સમિતિ નીમી. પણ પાર્લમેન્ટે તે તપાસ વધારે વાર ચલાવવા ના પાડી.

વૉલ્પોલના હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝમાં ગયા પછી પણ તેના શત્રુઓ તેની સલાહ લેવા ચુકતા નહિ. ઇ. સ. ૧૭૪૫ના માર્ચ માસમાં તે મરી ગયો. નીચે તેના કારભારનાં મુખ્ય પરિણામો આપવામાં આવ્યાં છે.

વૉલ્પોલના કારભારનું નિરીક્ષણ—વૉલ્પોલે ઇંગ્લંડમાં ઝાઝા સુધારાઓ કર્યાં નહિ; તેમ દેશાવરમાં તેણે લડાઈઓ લડી કોઈ કીર્તિ

*લવિષ્યમાં પિટ વગેરેએ કબૂલ કર્યું હતું કે તેમનો વિરોધ ખોટો હતો.

મેળવી નહિ; છતાં તેનો કારભાર ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં ક્રાંતિકારક યુગ કહેવાય છે. તેણે નવા વંશની ગાદી સલામત કરી, દેશનો ને સંસ્થાનોનો વેપાર વધાર્યો, દેશાવર સાથે મિત્રતા રાખી, પ્રિટ્ટેડરના પક્ષને ઢીલો કર્યો પ્યુરિટનોને દર વર્ષે છૂટી આપી તેમને સંતુષ્ટ રાખ્યા, તેમની સામેના કાયદાઓ રદ કરવાં ના પાડી તેથી એગ્લિકનોને પણ ખુશ રાખ્યા, ને એવી રીતે ધર્મનું ખોરું ઝનુન ઓછું કરી નાંખ્યું. વૉલ્પોલે વર્તમાનપત્રોના વ્યવસ્થાપકોને ને રાજ્યકીય વિષયો ઉપર ચર્ચાઓ કરતા તીખામાં તીખા લેખકોને પણ જરાય સતાવ્યા નહિ; એવો તો ને ડાહ્યો હતો. એક પ્રકારે તેણે ઇંગ્લંડના લેખકસમાજને ઉત્તેજન આપ્યું કહેવાય પણ ખરૂં. વૉલ્પોલે વિલિગ પક્ષને પ્રમળ કર્યો. મંત્રિમંડળમાં બધા એક જ મતના હોવા જોઈએ, પ્રધાનો મુખ્ય મંત્રી નક્કી કરી શકે, જે કોઈ મંત્રી સામે થાય તેણે રાજીનામું આપવું જોઈએ, મુખ્ય મંત્રીના કહેવા પ્રમાણે જ પ્રધાનોએ વર્તવું જોઈએ અને હાઉસ ઓફ કૉમન્સની બહુમતિથી રાજ્યતંત્ર ચાલવું જોઈએ, એ માન્યતાઓ તેના કારભારથી શરૂ થઈ. તેથી વૉલ્પોલ રાજીનામું છત્ર નીચે જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પિતા પણ કહી શકાય. તેના વખત સુધી મુખ્ય પ્રધાન—First Minister—નું નામ પણ નહોતું ને તે હોદ્દો બ્યારે તેને લગાડવામાં આવતો ત્યારે શત્રુઓ એ બાબત હુચ્છકારી કાઢતા પણ ખરા વૉલ્પોલ રાજીનામું, પાર્લમેન્ટનો, ને પ્રજાનો, એમ ત્રણયનો એક સાથે માનીતો પ્રધાન થઈ ગયો.* વૉલ્પોલ એ યુગની વચમાં કારભાર કરી ગયો. તેની પહેલાં ઇંગ્લંડે વર્ગો સુધી ફ્રાંસ સામે લડાઈઓ કરી હતો મેળવી. તેના ગયા પછી પણ ઇંગ્લંડે વર્ગો સુધી ને જ સત્તા સામે લડાઈ કરી હતો મેળવી. પોતાની પહેલાના જમાનાનો વૉલ્પોલે લાભ લીધો ને પોતાની પછીના જમાના માટે ઘટતા સ્થિતિ તેણે ઇંગ્લંડમાં ઉભી કરી. વૉલ્પોલ એક ઘટના સમજી શક્યો નહિ. ફ્રાંસ સામે ઇંગ્લંડને હવે લજ્જા વગર ચાલે તેમ નહોતું તેટલું તે કળી શક્યો નહિ. વૉલ્પોલ

* ડૉ. વૉલ્પોલ એક સ્થળે કહે છે કે:—Walpole was a minister given by the king to the people. Pitt was a minister, given by the people to the King.

એ બધું કોલકરારો કરીને જીતી લેવા માંગતો હતો. એ તેની ભૂલ હતી. દેશની આ જરૂરીઆતો હજુ ભલાભલા મુત્સદ્દીઓ પણ જોઈ શક્યા નહોતા. ઉપરાંત, વૉલ્પોલે સુલેહને નામે ઇંગ્લંડના લશ્કરી ને દરિયાઈ સૈન્યને બરોબર કેળવ્યું નહિ. મોટા વિગ્રહ લડવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. છતાં તેણે અંગ્રેજોને ખરા સ્વરાજ્ય-જવાબદાર રાજ્યતંત્રના પ્રથમ પાઠો શીખવ્યા. જો કે તેનામાં ઘણા દોષો હતા, છતાં તે એક મહાન મુત્સદ્દીની કક્ષામાં ગણાવો જોઈએ. જુના જમાનાનો તે છેલ્લા વિહંગ હતો. તેના પછી યૂરોપમાં ને ઇંગ્લંડમાં, બધે, નવી પરિસ્થિતિઓ, નવી યોજનાઓ, નવી આશાઓ, નવાં માણસો અને નવા કારભારો, દેખાયાં.

Cartaret—કાર્ટરેટનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૪૨-૪૪. **ઓસ્ટ્રિયાની ગાદી સંબંધી વિગ્રહ,** ઇ. સ. ૧૭૪૪-૪૮. વૉલ્પોલ પછી પુલ્ટેનિ મુખ્ય કારભારી થઈ શકત પણ તે અમીર થયો તેથી કાર્ટરેટ વૉલ્પોલની જગ્યા ઉપર આવ્યો. કાર્ટરેટ એકદમ પ્રામાણિક, વિદ્વાન, દેખાવડો, દીર્ઘદ્રષ્ટા, અને યૂરોપની પરિસ્થિતિથી સારી રીતે વાકેફગાર હતો. તેને ઇંગ્લંડની આંતર રાજ્યખટપટો ગમતી નહોતી અને સત્તા ઉપર આવ્યો કે તુરત તેણે વૉલ્પોલનું ધોરણ બદલી નાંખ્યું. તેણે ફ્રાંસ સાથે સુલેહ આત્મ રાખવાને બદલે જુઓ રાજકુટુંબની સત્તા સામે અને અંપરર અથવા ઓસ્ટ્રિયાના પક્ષમાં પાસું ફેરવ્યું. તેણે ઓસ્ટ્રિયાની મેરાઆ થેરેસા પાસેથી પ્રશિઆના રાજા મહાન ફ્રેડરિકને સિલેશિઆનો પ્રાંત અપાવી બંને વચ્ચે સમાધાની કરાવી. પછી કાર્ટરેટે સાઈડિનિઆના રાજાને ઓસ્ટ્રિયાના પક્ષમાં લીધો ને સ્પેઇનની ઇટલિ ગળી જવાની આકાંક્ષાઓ પાર પડવા દીધી નહિ. રશિઆ, પ્રશિઆ ને હૉલંડ સાથે પણ નવા કરારો કરવામાં આવ્યા. જ્યોર્જ મેરાઆના હક્કનું રક્ષણ કરવા કોલકરારોથી બંધાએલો હતો. પણ મેરાઆના ગાદી ઉપરના હક્ક સિવાય આ વખતે એક બીજા મોટા સવાલનો પણ નિકાલ કરવાની જરૂર હતી. મેરાઆનો પતિ ફ્રાંસિસ અંપરર થઈ શકે ખરો ? ફ્રાંસે તે અગલની જગ્યા માટે પોતાના ઉમેદવાર બવેરિઆના ઇલેક્ટરને ઉભો કર્યો. જ્યોર્જ ઓસ્ટ્રિઆ સાથે રહેવા માંગતો હતો, કારણ કે ફ્રાંસનો ઉમેદવાર જો અંપરર થાય તો તે રાજ્ય આખા જર્મનિમાં અને ઓસ્ટ્રિ-

આમાં પણ જોરાવર થઈ જાય. આવી સ્થિતિમાં મહુમ એપરર આદર્શના Pragmatic Sanction-હક્કનામાનો અમલ કરાવ્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. જ્યોર્જ પોતે યૂરોપ ગયો. તેણે ફ્રેંચોને ડેટિંગન-Dettingen-પાસે હરાવ્યા, જુન, ઇ. સ. ૧૭૪૩. ઇંગ્લંડનો કોઈ હાકેમ આ લડાઈ પછી દેશાવર લડવા ગયો નથી. અંગ્રેજી ને મિત્રરાજ્યોના દરિયાઈ બળથી સ્પેઇન ઇટલિમાં ફાવી શક્યું નહિ. બેરિઆનો મુલક ઑસ્ટ્રિઆના હાથમાં ગયો, એપ્રિલ ઇ. સ. ૧૭૪૪. ફ્રાંસ સામે લડાઈ કરવામાં આવી. પણ ફ્રેંચિક મિત્રરાજ્યો પાસેથી ખસી ગયો તેથી વિગ્રહની બાજુ ફરી ગઈ. ઇંગ્લંડનું દરિયાઈ ને જમીન ઉપરનું લશ્કર બહુ સાફ નહોતું. વળી *કાર્ટરેટ મંત્રિમંડળમાં ને પાર્લમેન્ટમાં ઝાઝી લાગવગ ધરાવતો નહોતો. તેની રાજ્યનીતિમાં યૂરોપ ને ખાસ હિંમતે સિવાય બીજો દુનિયાનો ભાગ આવતો નહોતો. ઇંગ્લંડ માટે દરિયાઈ સામ્રાજ્ય કરવું ને બાબત તેના ખ્યાલમાં આવી નહોતી. શત્રુઓ તરફથી તેને રજા આપવા જ્યોર્જ ઉપર દબાણ કરવામાં આવ્યું. કારભારી ચુસ્ત જિલ્લો અમીર હતો-તેને પ્રજાસત્તાક કે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર† કે કશું, ગમતાં નહિ. પોતાના હોદ્દા માટે તેને માત્ર રાજાનો જ ટેકો હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૭૪૪ના નવેમ્બર માસમાં જ્યોર્જ ન છૂટકે તેને રજા આપી. તેના કારભારીમંડળમાં બધા મતના માણસો હતા તેથી તે Broadbottomed Administration કહેવાય છે.

ઇ. સ. ૧૭૮૫ના જોકોબાઈટ બળવો—વોલ્પોલ હમેશાં કહેતો કે ઇંગ્લંડ યૂરોપમાં લડાઈમાં ઉતરશે કે તુરત જ ખુદ દેશમાં પદબ્રટ

*તે કહી ગયો છે કે:—I always traverse the views of France in place or out of place; for France will ruin this nation if it can. હેનરિ ફ્રેંક્સને તેણે એક વાર કહેલું કે I want to instil a nobler ambition in you; I want you to knock the heads of the kings of Europe together and see whether you cannot jumble out something of advantage to this country.

†કોઈ એકે કહ્યું છે કે:—Had Lord Granville (Cartaret) studied Parliament more and Demosthenes less, he might have been a successful prime minister.

સ્ટુઅર્ટ વંશના પક્ષપાતીઓ બળવો કરશે ને તેમને દેશાવરથી મદદ મળશે.
 ઇ. સ. ૧૭૪૫માં એમ જ બન્યું. નાના પ્રિટેન્ડર ચાર્લ્સનો જન્મ ઇ. સ.
 ૧૭૨૦માં રોમમાં થયો હતો. તે સામાનું હૃદય જીતી લે એવો હતો.
 ઇ. સ. ૧૭૪૪માં તે રોમથી પરિસ આવ્યો ને ફ્રાંસની મદદ લઈ ઇંગ્લંડ
 ઉપર સવારી કરવા વ્યર્થ તૈયારી તેણે કરી. બીજે વર્ષે ઑગસ્ટમાં તે
 પશ્ચિમ સ્કોટ્લંડમાં ઉતર્યો. મેક્ડોનલ્ડો, સ્ટુઅર્ટો, વગેરે તેના પક્ષકારોએ તેને
 મદદ આપી. પરંતુ મુકામે તેને લૉર્ડ બ્યૉર્ન મુરેની મદદ મળી. સપ્ટેમ્બરમાં
 એડિનબર્ગ પડ્યું. ચાર્લ્સ આઠમા જેમ્સ તરીકે સ્કોટ્લંડનો રાજા બહુર
 થયો. પ્રેસ્ટનપેન્સ-Prestonpans-પાસે બ્રિટિશ સરદાર સમ્પ્ત
 હાર ખાઈ ખેંડા. તેનાં માણસો જેમ સસલા નાસી જાય તેમ નાસી ગયા.
 નવેમ્બરમાં મેચેસ્ટર કબજે કરી ચાર્લ્સ ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ કરી. લંડન-
 વાસીઓ ગભરાયા. પણુ દેશમાંથી કાંઈ મદદ નહિ મળતાં ચાર્લ્સ પાછો
 સ્કોટ્લંડ આવ્યો ગયો. ફ્રાંસનો પંદરમો લૂઈ પણુ કાંઈ મદદ મોકલી
 શક્યો નહિ. ચાર્લ્સ ફ્રાન્કફોર્ટ પાસે ઇ. સ. ૧૭૪૫ના જાન્યુઆરીમાં બીજી
 વાર અંગ્રેજ લશ્કરને હરાવ્યું. લંડન ખાતર પડતાં તાત્કાલિક ડચ્ક
 કંપનીએ રવાના કરવામાં આવ્યો. તે રાજપુત્રે કુલોડન મૂર-Culloden
 Muir-પાસે ચાર્લ્સને સમ્પ્ત હાર ખવરાવી. ઇ. સ. ૧૭૪૬. ચાર્લ્સ
 નાસી ગયો. સ્કોટ્લ હાવલ્ડરોએ ને ખાસ ફ્લોરા મેક્ડોનલ્ડ નામની કુમા-
 રિકાએ જીવને જોખમે પણુ તેને બચાવ્યો. છેવટે એક સ્ત્રીના વેષમાં
 તે ફ્રાંસ નાસી ગયો. કંબલિંડે હારેલા સ્કોટ્લ લોકો ઉપર સમ્પ્ત જીલમ
 ગુજાર્યો-એટલે સૂધી કે હજુ તે ખાટકી કંબલિંડના નામથી ઝોળખાય છે.
 અંગ્રેજોએ હવે સ્કોટ્લંડના પહાડી જંગલોની દિવાની ફોજદારી સત્તાઓ રદ
 કરી, તેમને માટે નિશાળો ઉઘાડી, તેમને હુન્નરઉદ્યોગો શીખવ્યા, અને એવી
 રીતે સ્કોટ્લંડને સંસ્કૃત જીવન ઉપર મૂકી દીધું. ઇ. સ. ૧૭૪૫ના જોકો-
 બાઈટ બંડનું આ એક શુભ પરિણામ આવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૪૮ના એલાશા
 વેલ્લના કરાર પછી પંદરમા લૂઈએ ચાર્લ્સને ફ્રાંસમાંથી કાઢી મૂક્યો. પાંચ
 વર્ષ સૂધી તેણે યૂરોપમાં જ્યાં ત્યાં ભટક્યાં કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૦માં તે
 છાનોમાનો ઇંગ્લંડ આવ્યો ને અંગ્રિકન ચર્ચમાં દાખલ થયો. પણુ પાછો

તે યુરોપ નાસી ગયો. દુરાચારથી છેવટે તે રઝળી રઝળી ઇ. સ. ૧૭૮૮માં મરી ગયો.

પેલ્હામેનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૪૪-૫૬. વિગ્રહ ચાલુ. એલાશાપેલની સુલેહ, ઇ. સ. ૧૭૪૮—કાર્ટરેટના મંત્રિમંડળમાં પેલ્હામ કુટુંબના એ માણસો હતા, હંન્રિ પેલ્હામ, અને થોમસ અથવા ડયૂક ઓફ ન્યૂ કેસલ. એ એ ને હાર્ડવિક, એમ બે જણા હવે આગળ આવ્યા. તેઓએ લડાઈ ચાલુ રાખી. રાજાને બીજો પુત્ર, ડયૂક ઓફ કમ્બરલેન્ડ, ફ્રેન્ચો પાસે ફ્રાંટિનોય-Frontenac આગળ ઇ. સ. ૧૭૪૫ના મે માસમાં હારી ગયો. ફ્રેન્ચોએ નેધર્લેન્ડ્સ ૧ સરહદ ઉપરના તમામ કિલ્લાઓ સર કર્યા. અમેરિકાના અંગ્રેજ ૨ ૫ નિકાએ લૂધમિર્ગ L'ouisbourg-નો ફ્રેન્ચ કિલ્લો કબજે કર્યો, તો ફ્રેન્ચોએ હિંદુસ્તાનમાં મદ્રાસનું અંગ્રેજ થાણું હાથ કર્યું, ઇ. સ. ૧૭૪૫-૪૬. ફ્રેડરિક સિલેશિયા કબજામાં રાખી ઓરિડૂઆ સાથે વળી સુલેહ કરી કીધી. રિસેન્બર, ઇ. સ. ૧૭૪૫. ઓપરર સાતમે ચાર્મ મરી ગયો તેથી બવેરિયાના રાજાએ પણ મેરાઆ સાથે મેત્રી કરી, જુન ઇ. સ. ૧૭૪૫. ઇંગ્લેન્ડ નેક્રોબાઈટ બળવાથી મદદ કરી શક્યું નહિ, માત્ર હોકે-Hawke-ક્રાંઈક દરિયાઈ જોર બતાવ્યું. સ્પેઇનનો રાજા મરણ પામતાં ઇલિઝબેથ ફાર્નિસનું બળ નાશ પામ્યું. નવા રાજા ફર્ડિનેન્ડે ઇટલિનાં લશ્કરો પાછાં ખેલાવી લીધાં. તેથી ઇ. સ. ૧૭૪૮ના એપ્રિલમાં એલાશાપેલ-Alexis-cha-pell મુકામે બધા પક્ષો વચ્ચે કરાર થયો ને વિગ્રહનો અંત આવ્યો. ફ્રેડરિક પાસે સેલેશિયાનો કબજો રહેવા દેવામાં આવ્યો. સ્પેઇનના કુંવર ડૉન ફિલિપને પાર્મા મળ્યું ફ્રાંસિસ ઓપરર થયો. મેરાઆ થોમસ પાસે તેના બાપના કહેવા-Pragmatic Sanction-મુજબ હંગરિ વગેરેનો કબજો રહેવા દેવામાં આવ્યો. ફ્રાંસને લૂધમિર્ગ, તો ઇંગ્લેન્ડને મદ્રાસ, પાછું મળ્યું. બીજી બાબતોમાં યૂરોપના કરારોની કલમો પાછી ચાલુ કરવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૭૫૦માં સ્પેઇન સાથે પણ વૉલ્પોલના ધોરણ ઉપર નવો કરાર કરવામાં આવ્યો.

એલાશાપેલના તહમાં ઇંગ્લંડના મંત્રિમંડળની દીર્ઘ દૃષ્ટિની ખામી સ્પષ્ટ તરી આવે છે. ઇંગ્લંડને યૂરોપમાં ખાસ વિશેષ લાભો મેળવવા નહોતા; તેનું ખર્ચ હિત અમેરિકા, આફ્રિકા, અને હિંદુસ્તાનમાં રહેલું હતું. મંત્રિમંડળ આ હિત સ્પષ્ટતાથી જોઈ શક્યું નહિ. પિટ્ટ જેવા મુત્સદ્દીઓ હજુ પ્રકાશમાં આવ્યા નહોતા. વિલ્ગ પક્ષનું ધોરણ હવે જરૂરીપુરાણું થઈ થઈ ગયું હતું ને નવા ધોરણનો અંગીકાર કરવાની હવે જરૂર હતી. ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ ને સ્પેઇનના પરસ્પર વેપારી ને સંસ્થાનિક લાભો નક્કી થઈ શક્યા નહિ. ઇંગ્લંડે લડાઈમાં ઘણી નબળાઈઓ બતાવી. પોતાનાં સાધનો વધારે સારાં બનાવવાં, ને લડાઈનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરવું, એ આખતોખી હવે ખાસ જરૂર હતી. તે બે સવાલો હવે પછીનાં આઠ વર્ષોમાં નિકાલ ઉપર આવતા ગયા.

પેલ્હામોનો આંતર કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૪૪-૫૬—આ વખતે અંગ્રેજોનાં લશ્કરોમાં નબળાઈ આવી ગઈ હતી તેથી વિગ્રહમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ. આંતર કારભાર પણ ઘણા નબળો હતો. પૈસેટકે ને આખરૂએ પેલ્હામો પ્રથમ પંક્તિના વિલ્ગો હતા. તે સાધનેથી તેમણે પાર્લમેન્ટમાં પોતાની સત્તા બાર વર્ષો સુધી ટકાવી રાખી. પણ ઇ. સ. ૧૭૪૬ની શરૂઆતમાં ન્યૂકેસલ રાજનો અળખામણો થઈ ગયો. તેથી જ્યોર્જ પુલ્ટેનિને ને કાર્ટરેટ—Lord Bath ને Lord Granvilleને નવું મંત્રિમંડળ ઉભું કરવાનું કહ્યું પણ પાર્લમેન્ટમાં તેમની બહુમતિ ન હોવાથી તેઓ ફાવ્યા નહિ.* એ કારણથી પેલ્હામ ભાઈઓ ફરી સત્તા ઉપર આવ્યા. હવે તેમણે રાજ પાસેથી એવો કાલ લીધો કે ભવિષ્યમાં તેમની મરજીના કોઈ પણ માણસને તેઓ મંત્રિમંડળમાં લઈ શકે અને જ્યાં સુધી તેમની પાસે કુલ સત્તા હોય ત્યાં સુધી રાજ્યએ ખીજી લોકોની સલાહ પૂછવી નહિ. પરિણામે, પિટ્ટ જેવા રાજના અણમાનીતા, પણ બાહોશ, નવજીવાનો મંત્રિમંડળમાં દાખલ થયા. પેલ્હામોએ લડાઈ ખલાસ થયા પછી નાણું બચાવવા લશ્કરને ઘટાડી નાંખ્યું, કેટલાક નોકરોને રજા આપી, ને વહિવટી

*પિટ્ટનું વર્ણન—I saw that Ministry: in the morning, it flourished; it was green at noon; at night, it was cut down and forgotten.

ખર્ચમાં કાપકૂપ કરી. દેશના કરજમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૧માં તેમણે વર્ષની તારીખોમાં સુધારો કર્યો. પણ એકંદર, તેમના કારભારમાં ખાસ અગત્યના આંતર સુધારાઓ થયા નથી. ન્યૂકેસલ પરદેશખાતું જોતો; પેલ્ડામ સ્વદેશ ઉપર નજર રાખતો. બંને સગા ભાઈઓ હતા છતાં રાજ્યસત્તાની ધર્ખાને લીધે તેમની વચ્ચે અણુખનાવ થયો. ઇ. સ. ૧૭૫૪ના માર્ચમાં હેન્રિ પેલ્ડામ મરી ગયો. તે મરતાં સુધી જુદા જુદા મતના માણસોને પોતાના પક્ષમાં રાખી શક્યો હતો. ન્યૂકેસલ મુખ્ય પુરુષ થયો. તેણે મતદારમંડળોને પાણીની માફક પૈસો ખરચી સાધ્યાં હતાં. તેથી કોઈ તેની સામે થઈ શકતો નહિ† આ સત્તામાં અત્યાર સુધી પિટ્ટનો ભાગ નહોતો તેથી તે દમેશાં ન્યૂકેસલ સામે પાર્લિમેન્ટમાં અસહ્ય કટાક્ષો ફેંકતો. ઇ. સ. ૧૭૫૬માં સાત વર્ષનો વિગ્રહ શરૂ થયો. હિંદુસ્તાનમાં, અમેરિકામાં અને યૂરોપમાં ન્યુકેસલની રાજ્યનીતિને અમલ ધણે નખજો હતો અને ઇંગ્લંડને નુકસાની ઉપર નુકસાની આવતી હતી. પરિણામે રાજપ્રજાને ન્યુકેસલનો ભરોસો રહ્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૭૫૬ના નવેંબરમાં તેણે રાજીનામું આપ્યું. પિટ્ટ હવે સત્તા ઉપર આવ્યો. પણ રાજ ને તેનો પુત્ર કબ્જેડ તેના વિરુદ્ધ હતા તેથી છ માસમાં તો તેને રાજીનામું આપવું પડ્યું. અઢી માસ સુધી મંત્રિમંડળ કેવું થશે તે નક્કી થઈ શક્યું નહિ. લોકો તો પિટ્ટના નામથી ઘેઝા થઈ ગયા હતા ને તેના ઉપર આ સુદૃઢમાં માનપત્રોનો વર્ષાદ વરસતો હતો. તેના વગર રાજ મંત્રિમંડળ ઉભું કરી શકે એમ નહોતો. પિટ્ટ વગર ફ્રાંસ સામેના વિગ્રહમાં વિજય મળે એમ નહોતું. તેથી ઘણી ખટપટો પછી જુદા જુદા આગેવાનોનું એકત્ર મંત્રિમંડળ ઉભું કરવામાં આવ્યું. ન્યુકેસલ તો તેમાં હતો જ. પણ પિટ્ટ એ કારભારમા મુખ્ય મુત્સદ્દા કહી શકાય.

પેલ્ડામોના વખતમાં ઇંગ્લંડ અને યૂરોપ. હિંદમાં ને અમેરિકામાં ઇંગ્લંડની ફ્રાંસ સાથે હરીફાઈ. લડાઈનાં—સાત વર્ષના વિગ્રહ—

† His system made the house an assembly of atoms. Leadership was a synonym for party management and cabinet-reconstruction.

હુનાં-પગરણુ, ઇ. સ. ૧૭૪૮-૫૬—આ આઠ વર્ષો દરમ્યાન યૂરોપમાં, અમેરિકામાં ને હિંદુસ્તાનમાં અવનવા ફેરફારો થયા અને તેમાં ઇંગ્લંડ ને ફ્રાંસ એવાં તો સંડોવાયાં કે છેવટે તેમને લડાઈમાં ઉતરીને પરસ્પર તકરારોનો નિકાલ કરવો પડ્યો.

અમેરિકા—અમેરિકામાં અંગ્રેજો ને ફ્રેંચો વચ્ચે સખ્ત હરીફાઈ ચાલતી હતી. ત્યાં અત્યારનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો—United States of America—ના પૂર્વ ભાગમાં કિનારા ઉપર મેચેચુસેટસ, રોડ આયલેન્ડ, ન્યૂ હેમ્પશિર, કોનેકટિકટ, ન્યૂ જર્સી, ડેલાવેર, મેરિલેન્ડ, વર્જિનિયા, નોર્થ કૅરોલિના, સાઉથ કૅરોલિના, ને જ્યોર્જિયા, એમ કુલ અગ્યાર અને તેમની પાસે પશ્ચિમે ન્યૂ યૉર્ક, પેન્સિલ્વેનિયા, એમ કુલ તેર સંસ્થાનો હતાં. એ જ કિનારા ઉપર નોવાસ્કોશિયા ને તેની પાસે એકેશિયા પણ અંગ્રેજોનાં હતાં. રહેજ ઉત્તરમાં ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડ અંગ્રેજોના કબજામાં હતું પણ તેના કિનારા ઉપર ફ્રેંચોની સત્તા હતી. છેક ઉત્તરમાં પણ હડ્ડસન એ ટેરિટોરિ અંગ્રેજોનું હતું. તેની દક્ષિણે, પૂર્વે, ને પશ્ચિમે ઠેક દરિયા સુધી, ફ્રેંચો હતા. તેર સંસ્થાનોની પશ્ચિમે અલીધાની પર્વતોની હાર, ઓહિઓ ને મિસિસિપિ નદી અને ફ્રેંચ સંસ્થાન લુઈસિયાના, ને દક્ષિણે સ્પેઈનનું ફ્લોરિડા આવેલાં હતાં. એકેડિયાની ને ફ્રેંચ સંસ્થાન ન્યૂ ફ્રાંસ અથવા કેનેડાની વચ્ચેની સરહદો નક્કી થઈ નહોતી. ફ્રેંચોનો વિચાર એવો હતો કે એકેડિયાની પશ્ચિમમાં સેન્ટ લૉરેન્સની નદીના મુખથી માંડીને ઓંટારિઓના સરોવર ઉપર ને પછી ઓહિઓ નદી ઉપર કોટકામ કરી તેર અંગ્રેજ સંસ્થાનોને ઘેરી લેવાં, તેમને પશ્ચિમે આગળ વધતાં અટકાવવાં, લડાઈને વખતે અને તો તેમને ગણી જવાં, અને નહિતર, ઉત્તર દક્ષિણ, ને પૂર્વે અલીધાનીની પર્વતમાળાથી તે ઠેક પશ્ચિમના કિનારા સુધી એક મોટું સામ્રાજ્ય તૈયાર કરવું. જો દરિયાઈ બળમાં ઇંગ્લંડ ફ્રાંસથી વધે તો આ બધી અણખેડી ભૂમિ અંગ્રેજોની થાય તેમ હતું. પણ અંગ્રેજ સરકારે આ હકીકતોને હજી સુધી પૂરા લક્ષમાં લીધી નહોતી. એરિ—Erie—ના સરોવર ઉપર ફ્રેંચોએ ફોર્ટ દુક્વેસ્ને Fort Duquesne—ને Fort Leboef—ફોર્ટ લેબુફ ઉભા

કર્પા હતા તે અંગ્રેજ સંસ્થાનિક વૉશિન્ગટનને એક વાર હરાવી કાઢી મૂક્યો હતો પણ ખરો. ઓઠારિઓના સરોવર ઉપર ફ્રેંચોએ નિઆગારાનો, ને ચેપલેનના સરોવર ઉપર, એમ બે કિલ્લાઓ ઉભા કર્યા હતા. તે પ્રમાણે નોવાસ્કોશિઆની પેલી બાજુ પણ એવો કોટ તેમણે બાંધ્યો હતો. વૉશિન્ગટનની હાર થતાં ઇંગ્લંડની સરકારે ઓઠારિને ડુંકવેસ્તેનો કોટ સર કરવા મોકલ્યો; પણ તે લડતાં માર્યો ગયો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૭૫૫. શિર્લી-Shirley-નામનો બીજો અંગ્રેજ સરદાર શુ નિઆગારાનો કોટ કબજે કરી શક્યો નહિ. બીજા કિલ્લાઓ અંગ્રેજો. શરણ થયા. પણ ફ્રેંચો દેશી ઇન્ડિઅનોને ઉશ્કેરી અંગ્રેજો સામે થા : બની શકે તો તેમને કાઢી મૂકવા પ્રયાસ કરતા હતા. ઇંગ્લંડની સરકારે ડરિયા ઉપર ફ્રેંચ વેપારને કનેડાગત કરવા માંડી. ફ્રાંક્લિન, વૉશિન્ગટન, પાર્સિ, વગેરે અંગ્રેજ સંસ્થાનકોને હવે એમ ખાતરી થઈ ગઈ કે ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરે તો જ તેનું દરિયાર્ધ સામ્રાજ્ય ટકી શકે. યુરોપમાં બંને દેશો વચ્ચે લજ્જા સુલેહ હતી.

હિંદુસ્તાન—હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચો અને અંગ્રેજો ક્લાર્કની નવાબીની ખાતર અને હૈદરાબાદની સુબેદારીની ખાતર લડ્યા હતા, ઇ. સ. ૧૭૪૬-૪૮ અને ઇ. સ. ૧૭૫૧-૫૫. પણ કલાઈવની લશ્કરી કુનેહથી ફ્રેંચોનો પરાજય થયો હતો અને દુબલેને સ્વદેશ બોલાવી લેવામાં આવ્યો હતો. ક્લાર્કનો અંગ્રેજ નવાબ મહમદ અલી ફ્રેંચોએ પણ માન્ય કર્યો હતો. પણ હૈદરાબાદ મુકામે ફ્રેંચ સરદાર અનરલ બુરિસએ સુબેદાર ઉપર મોટી વગ જમાવી હતી ને ઉત્તર સરકારના બાપા પ્રાંતનું ઉત્પન્ન તેના લશ્કરના નિભાવ માટે નિઝામે ફ્રેંચોને માંડી આપ્યું હતું. બંગાળનો નવાબ અલીવર્દીખાન ઇ. સ. ૧૭૫૬ના એપ્રિલમાં ગુજરી જતાં તેનો બાણેજ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા મનસખ ઉપર આવ્યો હતો. તેને પણ ફ્રેંચોની મદદ હતી. ચંદ્રનગર મુકામે ફ્રેંચો થાણું નાંખી પજા હતા. આવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં પણ બંને પ્રજાઓ વચ્ચે લડાઈ જાગવા માટે માત્ર યુરોપમાં લડાઈ જાહેર થાય એટલી જ વાર હતી.

યૂરોપ—અમેરિકાના અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે વર્ષો થયાં હરીફાઈને લડાઈ ચાલતાં હતાં. તે લડાઈને અંધ પાડવાના માત્ર એ જ ઉપાયો હતા:— કાંતો વાંટાઘાટ કરવી ને ફરિયાદો લાવવો; ને કાંતો વિચિત્ર જાહેર કરી લડાઈમાં જે પક્ષ ફાવે તેને સુવાંગ લાભ મળે. ફ્રાંસે પોર્ટમેલોન સર કર્યું. માઈનાર્કામાં અંગ્રેજ નાવિક જૉન બિંગ લડ્યા વગર ઘેર આવ્યો ત્યારે આયલાપણના આક્ષેપ ઉપર તેને જાણીયાર કરવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૫૬-૫૭. ઓસ્ટ્રિયાને ફ્રેંચિક પાસેથી સિલેશિયાનો પ્રાંત પાછો જોઈતો હતો અને નેધર્લેન્ડની સલામતી જોઈતી હતી. મેરાચા થેરેસાએ અને તેના વજાર-ચેન્સેલર-કાઉનિટ્ઝે હવે વંશાનુગત આજી ફેરવી નાંખી ને ફ્રેંચિકનો નાશ કરવા ફ્રાંસ, સ્વિડન, અવેરિઆ, પેલ્લેટિન, સ્કેડનિ, પોલેન્ડ ને રશિયા સાથે મૈત્રી કરી. ઇંગ્લેન્ડે પણ પ્રશિયા સાથે મૈત્રી કરી. આવી રીતે માત્ર વર્ષનો વિચિત્ર શરૂ થયો. તેમાં પિટની શક્તિ પ્રકાશમાં આવી.

વિલિયમ પિટ, પૂર્વ ચરિત્ર, ઇ. સ. ૧૬૦૮-૧૭૫૬—વિલિયમ પિટનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૦૮ના નવેમ્બરના વેસ્ટમિન્સ્ટર મુકામે થયો હતો. તેનો દાદો થૉમસ પિટ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિથી છાનો હિંદ સાથે વેપાર કરતો અને મદ્રાસના ને પછી જમ્શેદજીના ગવર્નર તરીકે થોડા વખત સુધી રહ્યો હતો. હિંદમાં તેણે પુષ્કળ પૈસા ભેગા કર્યાં. વિલિયમનો દાદો, ને આવ રાઈટ પિટ, બંને, અઢેક વર્ષને અંતરે પિટને સત્તર વર્ષનો મૂકીને મરી ગયા. ઇટનમાં ને ઓક્સફોર્ડમાં થોડુંક શિક્ષણ લઈ દવાઈર માટે તે યૂરોપની મુસાફરીએ નીકળ્યો, કારણ કે નાનપણથી જ તેને સમ્પત સંધિવાનું દરદ લાગુ પડ્યું હતું; તેણે થોડુંક ગ્રીક, લાટિન ને અંગ્રેજી સાહિત્ય જોયું હતું. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે પિટ લન્ડનમાં દાખલ થયો. ચાર વર્ષ પછી તે લાડિસ ઓફ ક્રોમન્સનો સભ્ય થયો. આ વખત દરમ્યાન તે લૉર્ડ ટ્રેપલની બેનને પરણ્યો ને પુલ્ટોર્નિ, કાર્ટરેટ, તથા પ્રિન્સ ઓફ વેમ્સસનો પક્ષ લઈ વોલ્પોલના કારભાર ઉપર સમ્પત હુમાલાઓ કરવા લાગ્યો. વોલ્પોલ સત્તાબ્રષ્ટ થયો

* વોલ્પોલે એક વાર કહ્યું કે:—We must muzzle this terrible Cornet of Horse.

ત્યારથી પિટ્ટ કાર્ટરેટના કારભારને પણ એવી જ રીતે વખોડવા માંડ્યો. હેનોવરના રક્ષણ માટે ઇંગ્લંડ પૈસાનો જે ભોગ આપતું હતું તેની સામે તો ખાસ તે ઘણી અસભ્ય રીતે પોતાનો ઉભરો કાઢ્યો.† આ કારણથી તે રાજની આંખે ઘઈ ગયો. પેલ્ડામોના મત્રિમંડળમાં રાજના વિરોધથી તેને જગ્યા મળી શકી નહિ. માર્લ્બરોની વિધવા મરતી વખતે પિટ્ટને દસ લાખર પૌંડની ભેટ આપતી ગઈ. તેથી પિટ્ટ પૈસાની આબનમાં વધારે સ્વતંત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૭૪૬માં પેલ્ડામોએ પિટ્ટને જગ્યા આપવાની રાજને ફરજ પાડી. પિટ્ટ આયર્લેંડનો નાઇન-ખજાનગી ને પછી લસ્કરનો બક્ષી-Paymaster-થયો. અત્યાર સુધી દરેક બક્ષી રાજ્યને જે નાણું ધીરવામાં આવતું તેના ઉપર સંકેતે અર્ધા ટકાની લક્સી ખાતો અને એક લાખ પૌંડનું વાજ પણ પોતાનું કરતો. પિટ્ટની બક્ષીગીરી દરમ્યાન આ રિવાજો બંધ થયા, એવો તો તે પ્રામાણિક હતો. હેન્રિ પેલ્ડામ ઇ. સ. ૧૭૫૪માં મરી ગયો. પિટ્ટે તેના કારભારને સારી રીતે ટેકો આપ્યો હતો. વોલ્પોલ ને કાર્ટરેટના કારભારોની જે વીગનો ઉપર એક વાર તેણે સખ્ત ટીકા કરી હતી તે જ વીગનોને તે હવે અનુમોદન આપતો. પણ ન્યૂકંસલે જ્યારે લાઉસ ઑફ ક્રોમ્વેલ્ડની આગેવાની સર થૉમસ શેમિન્સન જેવા ત્રીજી પંક્તિના માણસને આપી ત્યારે પિટ્ટ ને ફ્રાન્સ તેની સામે પડ્યા, કારણ કે તેમને કાંઈ જગ્યા આપવામાં આવી નહોતી. આ વખતે પિટ્ટ પ્રિન્સેસ ઑફ વેઇલ્સના પક્ષમાં ભળ્યો હતો. ન્યૂકંસલે ફ્રાન્સને ટૂંક મુદ્દતમાં ભાળતી લીધી; પણ લાઉસ ઑફ ક્રોમ્વેલ્ડમાં પિટ્ટની સખ્તાર્થ ઘણી વધી જતાં હોદ્દા ઉપરથી તેને રજા આપવામાં આવી. નોકરી ગઈ તેથી પિટ્ટ કાંઈ નરમ પડ્યો નહિ; ઉલટો હવે તો તે ન્યૂકંસલના નખળા કારભારને છઠ્ઠાક ને વધારે સ્વતંત્રતાથી નિંદવા લાગ્યો. ફ્રાંસની સામે લડાઈ જાહેર કરવાને તે હવે

---

† Don't go on subsidizing little princes here and there, and fancy that altogether they will make a king of Prussia. ...This great, this mighty nation, sir, is considered only as a province to a despicable Electorate.

પ્રધાનોને, પાર્લમેન્ટને, રાંજને, ને પ્રજાને આગ્રહ કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તો માદનાઈર્કા હાથથી ગયું; અમેરિકામાં ઝૂંડૂક માર્યો ગયો; એટલે પ્રજા ઉશ્કેરાઈ ગઈ. રાજ પણ ગભરાયો. ન્યૂક્સલ ખસી ગયો. પિટને હાઉસ ઓફ કોમન્સની આગેવાની મળી. ડેવનશાયર (ડયૂક ઓફ) મુખ્ય મંત્રી બન્યો. બિંગ-Bing-ને દેહાંતદંડ થયો ત્યારે નવો મંત્રી તેને મારી આપવા રાજ પાસે વિનંતિ લઈ ગયો. રાજ બોલ્યો:-You have taught me, sir, to look for the sense of my subjects in another place than in the House of Commons. ત્યાર પછીની હકીકત ઉપર જણાવવામાં આવી છે.

પિટના ગુણુદોષ:-પિટ પાતળો, ઉંચો, રૂપાળો, ને રૂબાબાર હતો. નાનું માથું, પાતળું મોઢું, લાંબુ ને નમણું નાક, તીણી, ઊંડી, અને વીજળીના જેવી તીખી તેજલી આંખો, સ્પટ, ખુલ્લું અને પહાડી કંક, એવું વર્ણન એ વખતના લેખકો પિટ સંબંધી આપતા ગયા છે. વક્તા તરીકે તેની શક્તિ ઘણી અજબ હતી. જેના ઉપર તેનું વફાવત પડતું તે માણસ ડુંગાર થઈ જતો. તે શ્રાતાઓને ધડીવાર હસાવતો, ધડીવાર રોવરાવતો, તો ધડીવાર ઉશ્કેરતો. તેનાં ભાષણોમાં દલીલો કે ડહાપણ કે વસ્તુસ્થિતિનું વીગતવાર સ્પષ્ટીકરણ, આપણને મળી શકશે નહિ. પણ જોસ, નિંદા, તીખાશ, કડવાશ, સચોટપણું, ને સ્વાભાવિકતા તેમાં આપણને સારી પેઠે મળી આવે છે. ભાષણો કરવાની તેની પદ્ધતિ એક ઉસ્તાદ નટના જેવી હતી. તેની અસર વીજળીના જેવી તાત્કાલિક થતી. ફ્રેંચરિકે કહ્યું તેમ-England has long been in labour and has suffered much to produce Mr. Pitt but at last she has produced a man. પિટની પ્રામાણિકતા આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. તેની આસપાસ લાંચરશવત, વગવસીલો, ને ચીડીયપાટી બધે ઊંડાં મૂળ ધાલી રહ્યાં હતાં ત્યારે પિટ એકદમ પ્રામાણિક રહી શક્યો હતો. તેણે દેશના કારભારને નિઃસ્વાર્થી બનાવ્યો. એની અસર આગળ ઉપર ઘણી થઈ. તેને સ્વતંત્રતા ઘણી જ પ્રિય હતી. બિંગ, વિલ્કિઝ, અમેરિકાનો પ્રજા, વગેરે ક્રિસ્ટાઓમાં દરેક વાર તેનો આ ગુણુ

ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તે અંગ્રેજોના ઊંડામાં ઊંડા વિચારોને ને તેમની ભાવનાઓને સમજી શકતો; પણ તેમની ખોટી ને હઝકી ભાવનાઓની સામે થવાની પણ તે હિંમત કરતો. તેને પોતાની શક્તિઓનો અજ્ઞાન ભરોસો હતો. ડયૂક ઓફ ડેવનશિરનારને તેણે એક વાર કહેલું કે—I am sure that I can save this country, and that no body else can. પણ તે એક નટ જેવો હતો. પોતાના માનમરતબા વિષે તે ઘણી ચોકસાઈ રાખતો. તેની રહેણીકરણી* કૃત્રિમ અને દંભી લાગતી. રાજ્ય તરફ તે કેટલીક વાર હઝકું લાઘવ બતાવી દેતો† તો તાબેદાર માણસો ઉપર તે ઘણી વાર ખોટો રોક મારતો. આવી વિસંવાદિતાનું કારણ એ હતું કે તેણે પુટાકેનાં જીવનચરિતોનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો.‡ તે હમેશાં ખર્ચ વલણ લેતો નહિ; અંગત દુસ્મનાવટથી તે કુમાર્ગે ચડી જતો; તેણે વૉલ્પોલની સ્પેઇન વિષેની, કાર્ટરેટની નથા ન્યૂકેસલની જર્મનીનાં રજવાડાંઓને પૈસા આપી દેતોવરને બચાવવાની, અને નિહાં અમીરોની પોતાની વગથી પાર્કમેંટને કમજો રાખવાની જે રાજ્યનીતિઓને સખ્ત વખોડી કાઢી હતી તેમનો જ પોતે બ્યારે સત્તા ઉપર આવ્યો ત્યારે તે પોષક બન્યો. ન્યૂકેસલ તરફ તો તે નજુલો થયો એમ પણ કહી શકાય, કારણકે પિટની બધી ઈજ્જત તેને લઈને હતી. તે બહુ માનાર્થી અને આગ્રહ હતો એટલે બીજાઓ તેની સાથે રહી પ્રમદાજ કરી શકતા નહિ. એ કારણથી ભવિષ્યમાં તેનો પણ ઘણો નબળો થઈ ગયો. ખોટી ઉમરે તેણે રાજ્ય પામેથી અનારાત, વર્પાસન, વગેરે સ્વીકાર્યાં તેથી તેની લોકપ્રિયતા ઘટી ગઈ અને લોકદ્રષ્ટિએ તે એટલા નિઃસ્વાર્થી જણાયો નહિ. ત્રીજા જ્યોર્જના વખતમાં તેણે ગંભીર ભૂલો કરી, છતાં એકંદરે તે ઈંગ્લેન્ડના મહારાષ્ટ્રના મોટા કબાદક તરીકે લેખાશે.

*The cultured magnificence of stately lives—Disraeli.

†You could see his hook nose between his legs.

‡His personality was not distinctively of his time or country and it has often been remarked that in force, will and ambition, he belonged rather to the Rome of Brutus than to the England of Walpole or North.

Pitt by Green, P. 370.

મોટા પિટ્તો પહેલો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૫૬-૬૧-ફોર્સ

ઉપર ફોર્સ—હોદ્દા ઉપર આવ્યા કેડે તુરત જ પિટ્ટે સ્કોટલેન્ડની પહાડી ટાળીઓનું એ હજારનું નાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને તેની સરદારી ટાળી-ઓના મુખીઓને જ આપી. આ કૃત્યથી સ્કોટલેન્ડના મજબૂત લોકો અંત્રજ લશ્કરમાં દાખલ થયા અને તેમનો વિરોધ શાંત પડ્યો. નવા પ્રધાને દિંદી ને ઍટલેન્ટિક મહાસાગરમાં અને ઇંગ્લેન્ડની સામુદ્રીઓમાં દરિયાઈ લશ્કરો મોકલ્યાં. આ કૃત્યથી ફ્રાંસનાં લશ્કરો અમેરિકા અને હિંદુસ્તાનમાં પોતાની મરજ મુજબ લીધાલા કરી શક્યાં નહિ. પ્રશિયા, હેનોવર અને હેસેનાં રાજ્યોને તેણે છૂટે લાથે હવે નાણું આપવા માંડ્યું. લડાઈની દરેક વીગતોને તે જાતે જાણી જાતો. ક્યાં કેટલાં લશ્કરો મોકલવાં, કેને કેને સરદારી આપવી, કેવી રીતે ફોર્સ કરવી, એ બધી સૂચનાઓ વીગતવાર તે પોતાના અમલદારોને આપતો. દેશના નાકાસંન્યને તેણે સુધાર્યું ને વધાર્યું, ને આહોશ અને ચાલાક માણસોને વીણી વીણી તેમને જોખમદાર લશ્કરી હોદ્દાઓ અને ફક્ત સત્તાઓ આપી. એક રાજાના જેટલી સત્તા તે આ કારભાર દરમ્યાન વાપરતો અને જ્યારે પોતે પણ તેની પાસે લાચાર બની જતો. જ દરેક સિપાઈને તે સરદારને તેનાથી અજબ પ્રોત્સાહન મળતું. ફ્રાંસનાં સંસ્થાનોને કળજ કરવાં, તેનાં વેપાર તોડવો, ઑસ્ટ્રિયાના મહારાજ્યને હરાવવું, બ્રિટિશ વેપાર ને સામ્રાજ્ય વધારવાં, અને ફ્રેંચ નાકાબળનો નાશ કરવો, એ પિટ્ટના મુખ્ય મુદ્દાઓ હતા. એ જ કારણથી તેણે યુરોપમાં પણ ઇંગ્લેન્ડના મિત્રોને અને ફ્રાંસના શત્રુઓને મોંઘે માંગેલી મદદો મોકલ્યાં કરી અને ફ્રાંસના મિત્રોને હરાવવા બગીરથ પ્રયત્નો કર્યા. તે કહેતો કે—
America could be won in Germany—ફ્રાંસને જર્મનિમાં થકવી દેવું એટલે આપોઆપ અમેરિકા ઇંગ્લેન્ડનું થશે. પાદશાહીને તોડવી એટલે આપોઆપ ડાળખાંઓ—પ્રાંતો—મરાઠાઓને મળી જશે, એ બાહરાવ પેશવાએ શાહ રાજાને આપેલી સલાહ આપણને અહિં યાદ આવે છે. આ કથનને અર્થ એટલો જ છે કે ફ્રાંસને ને ઑસ્ટ્રિયાને જર્મનિમાં દબાણમાં

*“Give me your confidence, Sire, and I will deserve it”, તેણે રાજાને એક વાર કહ્યું. રાજાએ જવાબ આપ્યો: “Deserve my confidence and you shall have it.”

રાખવાથી ઇંગ્લંડ વિના વિરોધે ક્રનેડાનો ભોગવટો કરી શકશે. થયું પણ પછી તેમ. જેમ જેમ બ્રિટિશ દરિયાઈ બળ વધતું ગયું તેમ તેમ વેપાર પણ વધતો ગયો. પ્રગતે લડાઈનું ખર્ચ ભારે પડ્યું નહિ.* પિટને કાંઈ લડાઈની ખાતર લડાઈ કરવી નહોતી; પ્રશિયાની ને ઇંગ્લંડની સહીસલામતી સચવાય એટલે લડાઈ બંધ કરવી, એમ તેનું માનતું હતું. પણ રોબર્ટનાં ને ક્રાંસનાં બધાં સંસ્થાનો ને તેમનો બધો દેશાવરનો વેપાર ઇંગ્લંડ એકલું જ પચાવી પાડે એવી રાષ્ટ્રીય, પણ સંકુચિત, મહત્ત્વાકાંક્ષાથી આખું યુરોપ પિટના સામું ખડું થઈ ગત અને અંગ્રેજોને ભારે મુશ્કેલી-ઓમાં સંડોવાતું પડત. સુભાગ્યે, પિટ ઝાઝા વખત સુધી આવી અનિયંત્રિત સત્તા ઉપર ટકી રહ્યો નહિ. ઉપરાંત ક્રનેડામાં ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ થયા એટલે પાસેનાં સંસ્થાનોના અંગ્રેજો ઉપરનો ખર્ચ દાખ વરતો રહ્યો અને છેવટે તેઓ સ્વતંત્ર થઈ શક્યાં. પિટ મોટો જીત મેળવી આપનારો પ્રધાન-Organiser of Victory-થઈ ગયો, એ વાત ખરી છે; પણ તેની સાથે આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે તેના વખતમાં ફ્રેંચ એકલો જ ઇંગ્લંડનો મિત્ર હતો ને પ્રશિયાના રાજ્યતંત્રમાં રાગ પોતે જ બધી સત્તા હાથમાં રાખતો હતો. ઇંગ્લંડમાં પિટ અને પ્રશિયામાં ફ્રેંચ-એ બંને કુલ સત્તા ભોગવતા હતા.† કયાંય કોઈ સામો ખાસ ધ્યાનમાં આપવા યોગ્ય વિરોધ નહોતો. પિટના પહેલા કારભારની આટલી તો સરળતા ને લોકપ્રિયતા હતી.

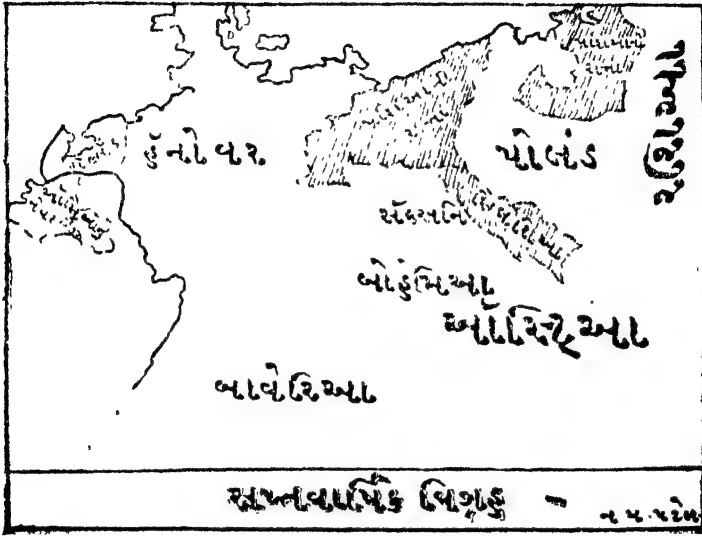
સાત વર્ષોનો મહાવિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૫૬-૬૩—પિટના ગુણુદોષ અને તેનો કારભાર એ આપણે ઉપર તપાસ્યા. હવે સાત વર્ષોના વિગ્રહ ઉપર આપણે આવીએ. આ વિગ્રહ યુરોપ, અમેરિકા, હિંદુસ્તાન, અને આફ્રિકા, એ ચાર ભાગો ઉપર ચાલ્યો હતો. તેથી દરેક ભાગ આપણે એક સાથે અહીં ટૂંકામાં જોઈ જઈશું અને પછી વિગ્રહનો અંત આવ્યો તે જોઈશું.

---

* “Commerce was made to flourish by War”.

† બર્કના કહેવા મુજબ—Under him for the first time administration and popularity were united.

યુરોપ—પહેલાં યુરોપીય વિગ્રહ આવવો જોઈએ, કારણ કે તેના ઉપર તો આખી ઇમારતનું ચણતર થયું. પ્રશિયાનો રાજા ફ્રેડરિક શરૂઆતમાં સંકસનિ ઉપર ફરી વળ્યો અને ઇ. સ. ૧૭૫૭ના જીનમાં

ઓસ્ટ્રિયાનું મુખ્ય નગર પ્રાગ તેના ઇબ્જમાં જતું જતું રહી ગયું. પણ લડાઈમાં ભરતીઓટ હોય છે તેમ શત્રુઓ ખુદ બર્લિનમાં દાખલ થયા અને ઓસ્ટ્રિયાએ સિલેશિયા પ્રાંત પાછો લાધ કર્યો. ફ્રેડરિક ગાંજ્યો જાય એમ નહોતો. તેણે ફ્રેંચોને Rossbach-રોઝબાક પાસે ને ઓસ્ટ્રિયાના લશ્કરને લેઉથેન-Luthen-આગળ હરાવ્યાં, ઇ. સ. ૧૭૫૭. રશિયાના લશ્કરે પ્રશિયાનોને ઇ. સ. ૧૭૫૮માં મદાત કરી નાંખ્યા. આવી રીતે ફ્રેડરિકની સ્થિતિ ઘણી ભયંકર થઈ ગઈ.

ઇંગ્લંડથી ડચ્ક ઓફ ફ્રંચરલંડ હેનોવર ગયો હતો પણ ઇ. સ. ૧૭૫૭માં હાર્ટનબેક પાસે ફ્રેંચોએ તેને સમ્પત્તિ હાર આપી એટલે તેને શરણ થયા વગર છૂટકો નહોતો. તેના પછી પ્રિન્સ ફર્ડિનન્ડે ફ્રેંચોને હેનોવરની સરહદ ઉપરથી હાંકી કાઢ્યા અને મિન્ડન-Minden

-મિન્ડન મુકામે તેમને સખ્ત હાર આપી, ઇ. સ. ૧૭૫૯. આ વખત દરમ્યાન પિટ્ટે ફ્રાંસના ઉત્તર કાંઠા ઉપર નાનાં નાનાં લશ્કરો મોકલ્યાં. ઍન્ગ્લિશ ઑરફેવને ટૂલોના કાફલાને લાગેસ એ Lagos Bay-આગળ હરાવ્યો. બ્રેસ્ટ આગળ બેગા થએલા ફ્રેંચ નૌકાસૈન્યને હોકે-Quiberon Bay-કિબરોં એ આગળ વીખેરી નાંખ્યું. ફ્રેંચ પ્રધાન Choiseul વ્યાસલ ઇંગ્લંડ, આયર્લંડ અને સ્કોટલેંડ ઉપર સવારી મોકલવાની યોગ્યતા કરતો હતો તે આ ફત્તેહોથી બંધ થયું.

રશિઆએ પહેલાં તો પ્રશિયન લશ્કરોને હરાવ્યાં હતાં પણ પછી ફ્રેંચરિક જારને સાચવી શક્યો, ઇ. સ. ૧૭૫૭-૫૯. ઇ. સ. ૧૭૫૯ના મેમાં રશિઆના નવા રાજા જાર પિટરે ફ્રેંચરિક સાથે સુલેહ કરી હતી પણ તેના મરણ પછી વળી ફરીથી જારણા ક્યેરિને લડાઈ જાહેર કરી.

અમેરિકા—લડાઈ જાહેર થયા પછી પિટ્ટે અમેરિકામાં પણ લશ્કરો ને નૌકાસૈન્યો મોકલ્યાં. શરૂઆતમાં અંગ્રેજ લશ્કર લડસન નદીની ખીણમાં થઈ ટિકોંદરોગાનો કિલ્લો લેવા ઉપડ્યું પણ તેમાં ફતેહ ન મળી. એક લશ્કરે દુકવેસ્તેનો કોટ કબજે કર્યો. ખીજું લશ્કર સર જેફ્રી અમ્બર્ટ - Sir Jeffrey Ambert ને Wolfe-વુલ્ફની સરદારી નીચે હતું. આ એ યુવાન સરદારોએ લખખર્ગ સર કર્યું ને કિવખેક લેવાનું સાહસ કર્યું. અમ્બર્ટ અંગ્રેજ સરોવર ઉપર થઈને કિવખેક સામે રવાના થયા. વુલ્ફ સેંટ લારેન્સ નદી ઉપર થઈને તે જ શહેર સામે રવાના થયા. કિવખેકનો કિલ્લો કુદરતથી સુરક્ષિત હતો. તેની બંને બાજુ પર્વતો ને નદીઓ હતાં. માત્ર ઉત્તરે જ જવાનો રસ્તો હતો. વળી ફ્રેંચ સરદાર મોંતકામે-Montcalm-તેનું બચાવકામ સારી રીતે મુધાર્યું હતું ને તે પોતે ધણો જ આહુશ સરદાર હતો. નદીની વચમાં એક નાના બેટ ઉપર વુલ્ફ પહેલાં મુકામ કર્યો અને કિવખેક જાહેર ઉપર એ બાજુથી તોપોનો મારો ચલાવી તેને પાયમાલ કરી નાંખ્યું. પછી ઉત્તરના બચાવ કામ ઉપર તેણે એક વાર ઓચિંતો છાપો માર્યો પણ તેમાં તે ફાળ્યા નહિ તેથી કિવખેકની પેલી પારની ટેકરીઓ ઉપર તેણે લશ્કર ફેરવ્યું ને એ જ વખતે શત્રુને બોળવવા માટે મુખ્ય બચાવકામની જગ્યા ઉપર નામનો

તોપનો મારો ચલાવ્યો રાખ્યો. મોતકામને ખબર પડતાં તુરત જ તેણે પોતાનું તમામ લશ્કર વૃદ્ધનાં માણસો સામું ખડું કર્યું. યુદ્ધમાં વૃદ્ધનાં માણસો કાઢ્યાં પણ વૃદ્ધ પોતે ધાયલ થયો ને થોડા વખતમાં મરી ગયો. મરણ પહેલાં તેને ખબર પડી કે કિંગમેક સર થયું છે—તે બોલ્યો. God be praised; I now die in peace; સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૫૮. ફ્રેંચ સરદાર પણ ધાર્થી મરી ગયો. ઍમ્હસ્ટે મોટિઅલ સર કર્યું. ક્રોડા ઉપર અંગ્રેજ વાવટો ફરકતો થયો.

અંગ્રેજોએ વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટ્રાપુઓના માર્ટિનિક ને ગ્વાટેમલ, સેન્ટ ડુશિઆ, ગ્રેનોડા, સેન્ટ વિસેન્ટ, વગેરે સર કર્યાં, ઇ. સ. ૧૭૬૨. ઇ. સ. ૧૭૬૧માં બેલ આલ્ફ્રિ-Isle-નો ટ્રાપુ પડ્યો. સ્પેઇન ત્રણમાં કતલે ત્યારે અંગ્રેજોએ હાવાના ને મેનિક્લા પણ છતી લીધા, ઇ. સ. ૧૭૬૨.

આફ્રિકામાં અંગ્રેજોએ ગોરી-Contango-નો ટ્રાપુ ને સેનેગલ નદી ઉપરના કોટ કંદના કિલ્લાને તાબે કર્યાં, એપ્રિલ-ડિસેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૫૮.

હિંદુસ્તાન—અ.પણા દેશમાં આ વખતે કલાઈવે સિરાજ-ઉદ-દવલાને ઇ. સ. ૧૭૫૭ના યુદ્ધમાં પ્લાસિની રણભૂમિ ઉપર હરાવ્યો ને ખગાળા ને બિહારની નવાબી મારગફરને આપી. પછી અંગ્રેજોએ ફ્રેંચ થાણુ ચંદનગર પણ કબજે કર્યું, સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૫૭. કર્ણાટકમાં હાલિ ને મુરિસ મદ્રાસ લઈ શક્યા નહિ. સર આયર ફ્રેંચે તેમને વાંદિવાસ આગળ હરાવ્યા, જાનેવારિ, ઇ. સ. ૧૭૬૦. ઇ. સ. ૧૭૬૧ના જાન્યુઆરિમાં પોંદિચેરિ પણ અંગ્રેજોને શરણ ગયું. હંદરાબાદમાંથી ને ઉત્તર સિરદારમાંથી ફ્રેંચ સના નામુદ થઈ ગઈ.

સ્પેઇન સામે વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૭૬૧-૬૩—ક્રોડા ઇંગ્લંડે કબજે કર્યું એટલે અમેરિકામાં ફ્રાંસ ને ઇંગ્લંડની સત્તાનું જે સમતોલપણું અત્યાર સુધી સચવાઈ રહ્યું હતું તેનો નાશ થયો. ફ્રેંચ સંસ્થાનોના નાશમાં સ્પેઇનનાં સંસ્થાનોનો નાશ પણ છુપાઈ રહ્યો હતો તે કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી સ્પેનિશ મુસદ્દી સમજ્યા વગર તો રહે જ નહિ. સ્પેઇનનો રાજ ફર્ડિનન્ડ

ઇ. સ. ૧૭૫૯માં મરણ પામ્યો. તેના પછી ત્રીજો ચાર્લ્સ આદીએ આવ્યો. તે મહુમ રાજા જેવો નરમ નહોતો. અંગ્રેજ નાવિકો ને વેપારીઓ હજુ સ્પેઇનનાં વેપારી વહાણો ઉપર હુમલાઓ કરતા હતા. અંગ્રેજ સંસ્થાનિકા હોન્ડુરાસમાં લાકડાં કાપવાનો લક્ષ માંગતા હતા. ન્યૂકાઉન્ડલંડમાં માછી મારવાના હક્કનું સમાધાન હજુ થયું નહોતું. ચાર્લ્સ યુરોપના વિચારનું સમાધાન કરી આપવાનું કોટવરાવ્યું અને તે જ સાથે ચાલતી તકરારોનું લિખિત વાંધાપત્ર પણ પિટ્ટ ઉપર મોકલાવ્યું. પિટ્ટને તો એટલું જ જોઈતું હતું. સ્પેઇન ને ફ્રાંસ ધણા વખત થયાં કૌટુંબિક કરારો—Family Compacts—થી એક હતાં તેની તેને લગભગ ખાતરી થઈ ગઈ હતી. સ્પેઇન સામે ઇ.સ. ૧૭૬૨ના જન્યુઆરિમાં લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. પોર્ચુગલ ઇંગ્લંડ સાથે રહ્યું. પરિણામે ઉપર જણાવ્યું તેમ અંગ્રેજોએ સ્પેઇનનાં કેટલાંક સંસ્થાનો તામે ક્યાં.

રાજાનું મરણ—આવી રીતે ઇંગ્લંડને ચોમેર ફેરવે મળ્યે જતી હતી. તેવામાં મોટું વિધન આવી પડ્યું. ઇ. સ. ૧૭૬૦ના ઓક્ટોબરમાં રાજા જ્યોર્જ મરી ગયો. પિટ્ટને તે સમજી ગયો હતો ને તેથી તે તેને હમેશાં અનુમોદન આપતો. તેના મરી જવાથી પિટ્ટની પરિસ્થિતિ ફરી ગઈ.

પેરિસનો ડગર, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૬૩—ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિયા, સ્પેઇન, બેવેરિયા, સિક્સનિ, પોલંડ, રશિયા, વગેરે હવે આ વિચલથી કંટાળી ગયાં. ઇંગ્લંડમાં પણ રાજા બદલાઈ ગયો હતો. નવા રાજા જ્યોર્જને લડાઈ જોઈતી નહોતી. કારભારીઓ પણ બદલાઈ ગયા. પિટ્ટ સત્તા ઉપરથી ખસી ગયો. જ્યૂટ મુખ્ય પ્રધાન થયો. સુત્રોને માટે તૈયારીઓ થવા લાગી. છેવટે ઇ. સ. ૧૭૬૩ના નવેમ્બર માસમાં પેરિસ મુકામે કોલકરારો ઉપર સહીઓ લેવામાં આવી. અંગ્રેજોએ ફ્રાંસ પાસેથી માઇનાર્ક, કેનેડા, નોવા સ્કોશિયા, કેનપ પ્રિટન, ઐનેડા, સેઇન્ટ વિન્સેન્ટ, ડોમિનિકા, ટોબેગો, અને સેનેગાલ લીધાં ને સ્પેઇન પાસેથી ફ્લોરિડા લીધું. ઇંગ્લંડે ફ્રાંસને બેલગ્રાપુ, ગ્વાટેલૂપ, મેહરિ, ગેલાંટિ, માર્ટિનિક, સેઇન્ટ લ્યુશિયા, અને ગોરી (આફ્રિકામાં) પાછાં આપ્યાં. સ્પેઇન ફ્રાંસને લુસિયાના આપ્યું. જર્મનિનો બધો ભાગ ફ્રાંસે મૂકી દીધો. સ્પેઇનના બીજા હક્કો હવે નાબુદ થયા. પણ તેને હાવાના ને મેનિક્ષા પાછાં મળ્યાં. હિંદમાં ફ્રેંચો પાસે પોટોચેરિ વગેરે પાંચ થાણાંઓ રહેવા દેવામાં આવ્યાં.

યુરોપમાં આ વિગ્રહથી કેટલીક જુની પરિસ્થિતિ ફરી ગઈ અને અને નવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ. પ્રશિયા હવે પહેલી પંક્તિમાં આવ્યું. ફ્રાંસ ને ઑસ્ટ્રિયા સાથે તે હવે દરીદ્રાઈ કરવા લાગ્યું. અંગ્રેજોને અમેરિકામાં, આફ્રિકામાં, ને હિંદમાં સારા લાભો મળ્યા. જે પિટ્ટ સત્તા ઉપર રહ્યો હોત અથવા પ્યૂટે જે વધારે ચાક્ષાત્રી બતાવી હોત તો વધારે લાભો મળી શકત કેન્ડરિક બચી ગયો એ બાબત ખરી છે પણ પ્યૂટે શત્રુ સાથે તેનાથી છાની મસજતો કરી હતી તેથી યુરોપનાં રાજ્યોને ઇંગ્લંડના કારભારનો ભરોસો ઉડી ગયો. ફ્રાંસનું નૌકાયજ નબળું થઈ ગયું. ઇંગ્લંડનો વેપાર હવે વધવા લાગ્યો. સ્પેઇનનું રાજ્ય હવે ત્રીજી પંક્તિમાં ગણાવા લાગ્યું. અમેરિકામાં કનેડામાંથી ફ્રેંચ સત્તા નાબુદ થઈ એટલે ત્યાં અંગ્રેજ સંસ્થાનો વધારે નિર્ભય અને સ્વતંત્ર થયાં. ઇંગ્લંડના પર રાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં હવે એકદમ ફેરફાર થઈ ગયો. કરણકે તેને હવે આખી પૃથ્વી ઉપર પોતાનું હિત સાચવવાનું આવ્યું. આ તમામ કાલો પિટ્ટને પ્રતાપે મળી શક્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૮મું

વાઙ્મય, કળા, વિજ્ઞાન, આર્થિક સ્થિતિ.

ઈ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાંતિની અસર ઇંગ્લંડના વાઙ્મય ઉપર પણ થઈ. લૉક-Locke-નામના ફિલસુફે તે બનાવને પોતાનું અનુમેહન આપ્યું. બકસ્ટે, જૂમ, બટલર, એ બીજા ફિલસુફો થઈ ગયા. બોલિંગબ્રોકે *On the Idea of a Patriot King* લખ્યો. તે બિહગોનો મોટો શત્રુ હતો, છતાં ટોરિઓ પણ તેને ધિક્કારતા.

ફિલસુફીમાં અને નીતિશાસ્ત્રમાં આ લોકોના અભિપ્રાયો સારી રીતે માન પામતા. ફિલસુફીમાં લોક, તે સાહિત્યમાં એડિસન પ્રમાણુ મનાતા. તે પોતાનાં *Tatler* અને *Spectator* નામનાં પત્રોમાં વાઙ્મયના પ્રશ્નો ચર્ચતો. એલેક્ઝાન્ડર પોપ-Pope-એ બાણીનો કવિ થઈ

---

*ઈ. બૅનસન તેન વિષે એક વાર આ શબ્દો બોલેલો:—He was a scoundrel for charging a blunderbuss against religion and morality, and a coward because he had no resolution to fire it off himself.

ગયો, જો કે કાઉપરના કહેવા મુજબ કવિતાને તેણે એકદમ કૃત્રિમ બનાવી દીધી. તેનાં *Rape of the Locke* ને *Essay on Man*—એ કાવ્યો જાણીતાં છે. હાસ્ય અને કટાક્ષનું સાહિત્ય લખવામાં સ્વિકૃત મુખ્ય થઈ ગયો. આ વખતના લેખકો ગ્રીક ને લૅટિન લેખકોનું અનુકરણ કરતા. જૉનસનઃ તો પોતાનાં લખાણોમાં એ સાહિત્યના જ શબ્દો વાપરતો. કેટલાકાએ તે સાહિત્યોની અનુપમ કૃતિઓનાં સારાં સારાં બાબાંતરો પણ કર્યાં, જેમકે પોપે “ઈલિઅડ”ને અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યું. મુખ્ય જિદગ ને ટોરિ મુદ્દાઓને સાહિત્યમાં ઉતારવામાં આવ્યા. સ્વિકૃતકૃત *Gulliver's Travels*, ને ટિક્કેકૃત *Robinson Crusoe*, ઍડિસનકૃત *Cato* ને *Sir Roger de Coverly* દાખલા તરીકે આપી શકાય. નાટકો, ઓપેરા, વગેરે હવે દાખલ થયાં, દાખલા તરીકે ઍડિસનકૃત *Rosamond* સંગીત ને અભિનયની કલાઓ વિકાસ પામી શકી. નિબંધો લખવાની પ્રથા ચાલુ થઈ. ઍડિસનનાં પત્રોએ આમાં પણ સારી સેવા કરી. તેમણે લોકોની વચ્ચે સારી રીતે ફેલાવી. વર્તમાનપત્રોની સંખ્યા ને વગ બહુ વધ્યાં. લેખકોને અત્યાર સુધી મોટા મોટા અમારો ઉત્તરગત આપતા. હવે પ્રકાશકો—Publishers—બહાર પડ્યા. પત્રલેખન પણ હવે ઉપયોગી સાહિત્ય તરીકે ગણાવા માંડ્યું. એસ્ટરૂડીડના કાગળો—*Letters*—હવે પણ આપણે ત્યાં વંચાય છે. તે ક્ષેત્રમાં હારેસ વાલ્પોલ ને એ ખાસ જાણીતા થઈ ગયા. લોકો મુસાફરીના વધારે શોખીન થયા. ચિત્રલેખન પણ પરિચિત થતું ગયું. શિક્ષ, સ્થાપત્ય, નદશીકામ, વગેરેમાં હવે વિકાસ થયો. લોકો સિક્કાઓ, ઝાંઝા, હવડાંઓ, પદ્મીઓ, પશુઓ વગેરેનો સંગ્રહ રાખતાં શીખ્યા.

કોઈ એક રમુજ લેખક કહી ગયા છે કે:—Johnson made the little fishes talk like whales.

† પોતાના પત્ર *Spectator*માં તેણે એક વાર લખ્યું હતું કે:—I shall be ambitious to have it said of me that I have brought philosophy out of closets and libraries, schools and colleges, to dwell in clubs and assemblies, at tea tables and in coffee-houses.

આ જમાનામાં ઇંગ્લંડમાં ગરમ કપ્પડ, કાગળ, રેશમી માલ, સુતરાઉ માલ, છાપણી, વગેરે દુનિયો-ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો. છતાં અંગ્રેજ સંસ્કૃતિમાં ઘણી ખામીઓ હતી.

પાકા રસ્તાઓ હજી થયા નહોતા. લોકો ઘોડા ઉપર ખેસી મુસાફરી કરતા. માલ પશુઓ ઉપર લઈ જવામાં આવતો. ગાડીઓ બહુ નહોતી. હુરાતોઓ સાથે ત્રાસ આપતા. દરજીઓ મોંઘા ને ઘણા ઓછા હતા. મેરીઓ ગંદી, પાણી ખરાબ, ને ઘર અંધારાં, હતાં. ખુનો બહુ થતાં. છોકરાંઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાતું નહિ. લોકો નિરક્ષર હતા. પુરુષો સ્ત્રીઓ તરફ બહુ માન ધરાવતા નહિ. અજ્ઞાન હજી ઘણું હતું. કતાં આ જમાનામાં આગળનાં પાનાંમાં લખ્યા મુજબ કેટલાક પ્રતિભાશાળી પુરુષોના પ્રતાપે અંગ્રેજો આખી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરવાની કાયદાત ઉપર આવતા જતા હતા. પ્રતિલાસમાં પ્રતિભા, ખુદ્દિ, અને આવડતનાં સારાં ફળોનો ખીજો આદર્શનમુનો ક્યાં મળી શકશે ?

મેથડિસ્ટો—ખીજા જ્યોત્સ્ના વખતનું ચર્ચ સહેલું હતું. ચર્ચના સભ્યો લોકોની આર્થિક ઉન્નતિ તરફ ઘણું દુર્લભ આપતા ને જમીનનું ઉત્પન્ન પોતાના ઉપભોગમાં જ વાપરતા. લોકોને ખરી જાગૃતિ આપનાર ચર્ચ નહિ પણ વેઝલી ભાઈઓ હતા. જોન અને ચાર્લ્સ વેઝલીનો જન્મ અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૭૦૩માં ને ઇ. સ. ૧૭૦૭માં થયો હતો. તેમની માએ બેને ઘણી સારી કેળવણી આપી હતી. ઓક્સફર્ડમાં તેઓએ અભ્યાસ કરેલાં પણ ત્યાંની ધાર્મિક પરિસ્થિતિથી કેટલી જઈ તેઓએ આકરા નિયંત્રણ પાળવા માંગ્યા ને તેમની અતિ નિયમિતતાને જોઈને લોકોએ તેમને Methodist નું ઉપનામ દીધું. તેઓએ ધર્મનો કોડો અભ્યાસ કર્યો નહોતો પણ લોકોમાં તેઓએ તીવ્ર ધાર્મિક જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી. જોન વેઝલી પહેલાં તો જ્યોર્જિઆ (અમેરિકા) ગયો. ઇ. સ. ૧૭૩૮માં તે પાછો આવ્યો ને ત્યારથી તે ફેક ઇ. સ. ૧૭૯૧ સુધી તેણે મશ્હુરોને-કોલસાની ખાણોમાં કામ કરવવાળાઓને-ઉપદેશ આપ્યાં કર્યો. તેના જેવો જબરહસ્ત વક્તા ભાગ્યે જ હશે. વક્તા ઉપરાંત વેઝલી પોતાના મંડળની સુવ્યવસ્થા કરતો ગયો છે. હજારો ઇંગ્લેન્ડે તેના ઉપદેશે અધમ ગતિથી ને દુર્ગુણથી

ખચાવી લીધા. કાષ્ટરના ધર્મનો ખરો બોધ થવાથી ઘણા દુરાચારી અને અસંતોષી લોકો સન્માર્ગે વળ્યા અને પ્રજામાં મોટા પાયા ઉપર રાજ્યકીય ઉત્પાત થયો નહિ. શરૂઆતમાં વેઝલીને બહાદુરીદડ નામનો માણસ ઉપયોગી થયો હતો. પણ પાછળથી મતભેદ થતાં બંને છૂટા પડી ગયા. અત્યારે ઇંગ્લંડ, સ્કોટલંડ અને અમેરિકાના મેથડિસ્ટો લાખો રૂપીઆ ખરચી એશિયા વગેરે ખડો ઉપર અનેક કેળવણીની અને આરોગ્યની સંસ્થાઓ નીભાવે છે.

પ્રકરણ ૨૦મું.

બિહાર અમીરાત ને રાજા ત્રીજો જ્યોર્જ,

ઇ. સ. ૧૭૬૦-૧૮૨૦.

મહુમ રાજા બીજા જ્યોર્જનો પૌત્ર-ત્રીજો જ્યોર્જ રાજા. રાજા ત્રીજો જ્યોર્જ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ત્રીસ વર્ષનો હતો. નવો

રાજા, સદ્વ્યવસ્થા, કર્તવ્યનિષ્ઠ, ઘણો નિયમિત, ચારિત્રમાં એકદમ સારો. ઘોડાઓ, ટુફરો, ખેતી વગેરેના શોખીન, ઘણો સાદો, લોકોને ખુશ રાખી શકે તેવો, ગરીબો પ્રત્યે દયાળુ, મીલનસાર, સબ્યતાથી ભરેલો, ધર્મિષ્ઠ, પવિત્ર અંતઃકરણવાળો, મનસ્વી, હિંમતવાન, સમજી, અને એક મધ્યમ વર્ગના અંગ્રેજના જેવો હતો.

જ્યોર્જ ૩જો

હતો. તેથી તેને તેની મા ગ્રિન્સેસ ઓગસ્ટાની સંભાળ નીચે રાખવામાં આવ્યો હતો. સ્ત્રીજનની સાથે ઘણો વખત રહેવાથી નવા રાજાને માણસ-

*એટલે સૂધી કે કાગળો લખતી વેળા તે તારીખ, વાર, કલાક ને મિનિટ પણ મથાળે નોંધતો.

જાતનો કે કારભારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો નહોતો. રાણી ઑગસ્ટા સંકુચિત મનવાળી, રવઝંદી, આપખુદ, અને ખટપટી હતી. આવી કેળવણીની છાપ નવા રાજના ઉપર પડી. રાજ ધણો હડીલા નીવડ્યો. બીજાના વિચારો વિષે તેને જરા પણ સંમાન રહ્યું નહિ. તે પોતાના જ પ્રધાનો સામે ખટપટ કરતો. જે કોઈ તેને અસંતોષ આપતું તેના સામે તે ઘણો કિન્નો રાખતાં શીખ્યો. જ્યોર્જ ઘણો લોભી ને કૃપણ નીવડ્યો. તેને તાજની સત્તાનો કેવો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો હતો. રાજની મા બાળરાજાને રોજ કહેતી કે—“જ્યોર્જ, જેજે; ખરે રાજ થજે.” તેના નાનપણના શિક્ષક અને ઑગસ્ટાના ખાસ ગાનીતા અર્લ ઑફ પ્યૂટ્રે આ વિચારને પુષ્ટિ આપી હતી. રાજ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ચોતરફ ફત્તેહ ઉપર ફત્તેહના સમાચાર આવ્યાં કરતા તેથી લોકોએ તેના અભિષેકને હર્ષભેર વધાવી લીધા. તે પોતાને સાચો અંગ્રેજ માનતો. તેણે કહ્યું કે—
 I glory in the name of Britain. હેઠ સૂધી તે પ્રગ્નપ્રિય રહી શક્યા. છતાં તેને મહાન્ સિદ્ધાંતો, મહાન્ પુરોષો, મહાન્ સંયોગો, ને જે મોટા યુગપરિવર્તનનો અનુભવ દેશ લેતો હતો તેના જરા પણ ખ્યાલ નહોતો. તેની તેના બીજાઅનુભવી ને નિરુત્તર મગજને લેશ માત્ર સમજ પડતી નહિ. આ કારણથી રાજાએ શરૂઆતમાં નાના માણસોને પોતાના વિશ્વાસમાં લીધા. જ્યોર્જ જપ્પરદસ્ત લોકમત ને કુનેહવાળો હતો. ભક્ત ભક્ષા લોકપ્રિય પ્રધાનોને પણ તેણે ચકવી દીધા. તેની હડીલાઈથી ઇંગ્લંડે અમેરિકા ખેાલું; પણ એ જ હડીલાઈથી ટોરિ પક્ષને “નવો અવતાર આવ્યો” અને ગિલ્ડ કુટુંબોની સત્તાનો વિનાશ થયો. જ્યોર્જ પ્રધાનો ઉપર, પ્રગ્ન ઉપર ને સંતાનો ઉપર આપખુદ સત્તા ભોગવવાની ઇચ્છા કરતો હતો ને એ બધાં પોતાની ખાનગી મીલકત હોય એમ ને તેમની બધાંની સાથે વર્તતો.

ગિલ્ડ કુટુંબોની એકલદૃશ્ય રાજ્યસત્તા—જ્યારે એન મરણ પયારી ઉપર હતી ત્યારે બૉલિંગબ્રોક પ્રિન્સરને ઇંગ્લંડની ગાદી આપવાની તૈયારી કરી હતી પણ તે તૈયારીઓ ગિલ્ડ આગેવાનોની ચાલાકીભરી કુનેહથી એકદમ નિષ્ફળ ગઈ હતી. આ બધું આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. પહેલા જ્યોર્જ અને બીજા જ્યોર્જ પોતાના અમલ

દરમ્યાન જિલ્લો આગેવાનોને જ મુખ્ય કારભારીઓ તરીકે રાખ્યા હતા કારણકે તેમને ટોરિઓ ઉપર જરા પણ વિશ્વાસ નહોતો. વળી પ્રિટેન્ડરોનું પણ જોર હજી તો હતું જ. તેથી તેમણે જિલ્લો લોકોને જ મુખ્ય સત્તા આપી દીધી. જિલ્લો કારભારીઓએ આ એકદશ્યુ સત્તા ફેંદા. ઇ. સ. ૧૭૬૧ સુધી એટલે લગભગ ૫૩ વર્ષો સુધી ભોગવી. તે વખત દરમ્યાન સમસ્ત રાજ્યતંત્રમાં તેમણે જિલ્લો લોકોને ભરી દીધા. તાજની તે પાર્લમેન્ટની નમામ સત્તા તેમને હાથ હતી. આ સત્તાનો તેઓએ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો અને પોતાના તંત્રને એકદમ સમ્પૂર્ણ બનાવી દીધું. પાર્લમેન્ટમાં ટોરિ લોકોનો પક્ષ વીસ કે ત્રીસ મત જેટલો જ થઈ ગયો. એક જિલ્લો અમાર રાજની આંખે ગડે તો તેને બદલે બીજો જિલ્લો અમાર સત્તા ઉપર આવે; તે તે જે અળખામણો થાય તો વળી ત્રીજો અમાર સત્તા ઉપર આવે; પણ કારભારમાં જિલ્લો સિવાય બીજો કોઈ પણ માણસ આવવો જોઈએ નહિ, એ સુત્ર ઇ. સ. ૧૭૬૪થી ઇ. સ. ૧૭૬૮ સુધી નિરાપાધ ચાલ્યું ચાલ્યું. પરિણામે, જિલ્લોમાં પરસ્પર વિરોધ, ખટપટ, મતભેદ અને તકરાર વધ્યાં તે જિલ્લો કારભાર છેવટનાં વર્ષોમાં ક્રેતરંજની યાદ જેવો થઈ ગયો. ઘણી વાર દેશનું હિત તેમના લક્ષમાંથી જતું રહ્યું તે કારભાર સંક્રન્ધિત, સ્વાર્થી, ખટપટી, લાંચીઓ અને દીકો થઈ ગયો. હાકિસ ઓફ કોમન્સની તમામ જગ્યાઓ થાડાએક જિલ્લો અમારે ખરીદી લેતા; મતદારોને તેઓ પૈસા આપી ખંડી લેતા; બીજાઓને અગત્યના હોદ્દાઓ આપતા; આવી રીતે જુદા જુદા પ્રકારે તેઓ પાર્લમેન્ટની બહુમતિ સાચવી લેતા. આ પદ્ધતિથી કેટલાએક ફાયદાઓ પણ થયા. ઇ. સ. ૧૬૮૮ના સિદ્ધાંતો સર્વમાન્ય બન્યા. ગ્રેપમાં ઈંગ્લંડનું વર્ગન વધ્યું. દુનિયા ઉપર તેનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું, અને જુદા દેશમાં અને પ્રિટેન્ડરોની એ સવારીઓ નિષ્ફળ ગઈ. પાર્લમેન્ટનો અંકુશ દૃઢ થયો. તેણે પોતાના કામકાજના નિયમો આ વખતે નક્કી કર્યા. રાજ્યતંત્ર બહુમતિવાળા પક્ષ મારફત ચાલ્યું જોઈએ એ ઉપયોગી સૂત્ર હવે સ્વીકારાયું. બીજા જોઈએસનો પક્ષ સમ્પૂર્ણ નાશ પામ્યો. ટોરિઓએ પણ કાળક્રમે નવી પરિસ્થિતિ સ્વીકારી લીધી. સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજાને બદલે હવે તેઓ

હોનોવર વંશના રાજની ભક્તિ કરવા લાગ્યા. ઑલિંગ્ચાકે પોતાના *The Idea of a Patriot King* નામના પુસ્તકમાં આ વિચારને વ્તહર કર્યો. એ વિચારની આગેવાની હવે નવા રાજ્યો લીધી.

ત્રીજા જ્યોર્જનું નવું રાજ્યતંત્ર. રાજના માણસો—The King's friends. ટોરિ પક્ષનો નવો અવતાર—ઑલિંગ્ચાકે વ્તહર કર્યું હતું કે બિલ્ગ કુટુંબોએ ઇંગ્લંડના રાજ્યોને ગુલામ બનાવી દીધા છે તેનો હવે અંત આવવો જોઈએ. તેણે બિલ્ગ અમીરાતના પચાસ વર્ષોના અમલની ભ્રષ્ટતા બતાવી આપી અને ટોરિઓને રાજની વારે ચડવાનો હિપ્દેશ આપ્યો. હોનોવર વંશના પહેલા એ રાજ્યોના પાટવી કુમારો પોતાના બાપ અને તેથી બિલ્ગ કારભારીઓ વિરુદ્ધ રહેતા તેને લાભ લઈ આ નવા અને પ્રતિભાશાળી લેખકે ટોરિઓને તેમની આસપાસ ગોઠવ્યા અને એવી રીતે પોતાના પક્ષને ટિસ્ટરોનો માનીતો, નવા વંશની પ્રીતિનું પાત્ર, ને ઇ. સ. ૧૮૪૮ની રાજ્યક્રાંતિનો પક્ષપાતી બનાવ્યો. રાજ્યો અધી પક્ષાપક્ષી અંધ કરી દેશનું ખંડે દિત જ લક્ષમાં લેવું. કારભારમાંથી ભ્રષ્ટ. ને પક્ષપાત દર કરવાં, ને બાહોશ મુસદ્દાઓને જ પ્રધાનગીરી આપવી, તેઓ રાજને જ જવાબદાર રહે, પાર્લમેન્ટ નહિ, એ પ્રકારે પ્રજાને એક જ વર્ગના સંકુચિત અમલથી છુટી કરવી, રાજ્યો ગાદી સંભાળતા એટલું જ નહિ પણ રાજ્યને અમલ અને કરવાં—To reign and to govern—એવો બોધ તેણે પોતાના પુસ્તકમાં આપ્યો. બ્લેક્ટરન નામના એક વિદ્વાન ધારાશાસ્ત્રીએ પણ આ મતને પુષ્ટિ આપી. મધ્યમ વર્ગના માણસો, એગ્રિકલ્ચર ને ધણા જમીનદારો આ મતમાં ભળ્યા. પિટ ને ન્યૂકેસલના વિરોધી કેટલાક બિલ્ગ અમીરો પણ આ નવા પક્ષમાં ભળ્યા. ઇંગ્લંડના રાજ્યો પાસે અખુટ સત્તાઓ હતી. અસાર સૂધી આ સત્તાના ભંડારની આવી બિલ્ગ પ્રધાનોએ પોતાના હાથમાં રાખી હતી. તે આવી હવે ટોરિ આગેવાનોના હાથમાં સોંપવામાં આવી. રાજ દરેક બાબત અંગત ઝીણવટથી તપાસવા લાગ્યો. પરદેશ ખાતું, લશ્કર, નૌકાસૈન્ય, રાજને મળતી હાથ ખરચી, સ્કૉટલેન્ડ ને આયર્લેન્ડનું તમામ રાજ્યતંત્ર, હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝ, જુદાં જુદાં ખાતાંઓ, એ બધી સંસ્થાઓ હવે રાજ્યો પોતાના કબજામાં

હાઈ તેનો લાભ ટોરિઓને આપ્યો. આ નવા માણસો “રાજના મિત્રો” **King's Friends**” કહેવાયા. રાજ્યે આ નવા ધોરણનો સ્વીકાર કર્યો એટલે ટોરિ પક્ષ ફરીથી રાજ્યતંત્રમાં દાખલ થયો. આવી રીતે યુવાન રાજા પોતે ટોરિઓનો આગેવાન બન્યો. બિલ્ગ અમીરાતનું બળ બાંગી ગયું. બિલ્ગ પક્ષે પણ થોડીક મુદ્દત પછી નવો અવતાર લીધો. અર્થે આ નવી ક્લિસુરી પોતાનાં લખાણોમાં જાહેર કરી. પાર્લમેન્ટમાં બહુ-મતિ, તાજની સત્તાનો પ્રધાનોને હાથે અમલ, બધા પ્રધાનો એક જ પક્ષના, એકંદરે પ્રજા તરફ રાજ્યતંત્રની જવાબદારી, એ આ નવી ક્લિસુરીનાં મુખ્ય સૂત્રો થયાં અને તે સૂત્રો કાળક્રમે ટોરિઓએ પણ સ્વીકાર્યાં. ત્રીજા બ્યાર્જનું ધોરણ ધરે સ્થળે જેવું બતાવવામાં આવે છે તેવું મેવું નહોતું. તેને માટે પણ સખજ ઐતિહાસિક કારણો હતાં.*

નવી નીતિનો અમલ; પિટનું રાજનામું. ઇ. સ. ૧૭૬૨-૬૩. અર્લ ઓફ બ્યૂટ મુખ્ય પ્રધાન તરીકે—નવા ધોરણનો અમલ કરવા માટે એ આપતોની જરૂર હતી, હાઈ અંધ કરવી; ને પિટને અને ન્યુકેસલને રાજ આપવી. તે મુદ્દાથી રાજ્યે પોતાના શિક્ષક અને ઓગસ્ટાના

---

*It was a pleasing novelty to have a king, who declared—“He gloried in the name of Britain”; The trouble only began when it was found that he expected our Britons equally to glory in him....Let us not, however, be mistaken. It was no Stuart despotism, with which England was now threatened. George III was not fool enough or bold enough for that. His idea was rather to work *through* the constitution than against it, not to make Parliament his enemy, but to nurse it, wheedle it, master it, and so use it as his tool. In other words George attempted what no other monarch has attempted since, to engage in party politics, to form in Parliament a chorus of his followers and manage the country's business as his own.

Hist. of England, P. 120. Vol. III, by Robertson.

માનીતા, રસિક, સુંદર દેખાવના, ખીન અનુભવી ને મિથ્યાભિમાની સ્કૉટ અર્લ ઑવ વ્યૂટને મંત્રિમંડળમાં જગ્યા આપી. પાર્લમેન્ટનું બધું કામકાજ ન્યૂકેસલ પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યું. ક્રાંસ, વગેરે સાથે ફ્રેડરિકથી ને પિટથી ખાનગી મસલતો શરૂ કરવામાં આવી. નવી પાર્લમેન્ટની ચુંટણી વખતે પણ રાજ ને તેનો “મિત્ર” દરમ્યાન થયા અને તેમાં પણ પોતાના માણસોની ચુંટણી કરાવી. પિટને સ્પેષન સામે લડાઈ જાહેર કરવી હતી; રાજ તે બાબતમાં ના પાડતો હતો. તેથી પિટ ઇ. સ. ૧૭૬૧ના ઑક્ટોબરમાં રાજનામું આપ્યું, જે કે તેના ગયા પછી તુરત જ સ્પેષન સામે ઇંગ્લંડ લડાઈમાં કિતર્યું. રાજએ પિટને ૩૦૦ પૌંડનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું ને તેની સ્ત્રીને બેરોનેસસ કરી. ન્યૂકેસલ પણ કંટાળીને હવે મંત્રિમંડળમાંથી ખસી ગયો, એ, ઇ. સ. ૧૭૬૨. વ્યૂટ હવે મુખ્ય પ્રધાન બન્યો. તેણે લાકિસ ઑફ ટ્રોમન્સના સલાહદોને લાંચ આપી બહુમતિ મેળવી ને પેરિસનો કરાર કરી લડાઈનો અંત આણ્યો. વિદગ લોકોને સમરત કારભારથી બાતલ કરવામાં આવ્યા. આ વાતની ખબર પડતાં રાજની મા ઑગસ્ટા બોલી ઉઠી—Now my son is King of England. સુલેહ અંગ્રેજોને ગમી નહિ. વ્યૂટ અળખામણો થઈ પડ્યો. પોતાનું ધારેલું કામ વિદગ કારભારનો નાશ અને સુલેહ—તો પાર પડ્યાં હતાં. તેથી ઇ. સ. ૧૭૬૩ના એપ્રિલમાં તેણે પોતાનું રાજનામું આપ્યું. પણ તે રાજના ખાનગી સલાહકાર તરીકે તો હજી ટકી રહ્યાં.

ગ્રેન્વિલ્લ ને બેડફોર્ડનો કારભાર, ઇ.સ. ૧૭૬૩-૬૫. વિલ્હિમનો મુકદ્દમા, ઇ. સ. ૧૭૬૩-૬૪—જ્યોર્જ વ્યૂટની સલાહથી હવે ગ્રેન્વિલ્લ—Grenville—નામના વિદગ અમીરને કારભાર સોંપ્યો. તેણે વ્યૂટને પિટની ને ન્યૂકેસલની સત્તાને તોડવામાં મદદ કરી હતી. તે ધણો ખંતીલો, ઉઘમી, પાર્લમેન્ટના કામકાજથી પૂરેપૂરો વાકેફગાર, એકદમ પ્રામાણિક, અને મોટો ધારાશાસ્ત્રી હતો. પણ તેનામાં ઝાઝી આવડત નહોતી. રાજને તે દરરોજ બાપણરૂપે શિક્ષા આપતો. બેડફોર્ડ નામનો ખીજો વિદગ તેને મદદમાં હતો. વળી તે કડક હતો. કોઈ સામું થાય તે તેને ગમતું નહિ. ગ્રેન્વિલ્લે કારભાર ઉપર આવ્યા પછી નોર્થ બ્રિટન—North Briton

નામના પત્રના તંત્રી વિલ્કિઝ Wilkies, પેરિસના તદ્ ઉપર રાગ્નએ કરેલા ભાષણ ઉપર તેણે અસત્ય ટીકાઓ કરી તાજને અપમાન પહોંચાડ્યું છે તે આરોપ ઉપર, નનામાં વૉરંટો કાઢીને પકડાવ્યો અને તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. વિલ્કિઝ લાડિસ ઑફ ડ્રોમન્સનો સભ્ય હતો તેથી અદાલતોએ તે મુદ્દા ઉપર તેને છોડી મૂક્યો અને ઉપરાંત નનામાં વૉરંટોને ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યાં. પણ ઐનવિલ્લ દીલો હતો. લાડિસ ઑફ ડ્રોમન્સમાં વિલ્કિઝના દુશ્મનોએ, તેના અપ્રસિદ્ધ બે નિબંધોમાં કોઈ સભ્યને અપમાન પહોંચાડવામાં આવ્યું છે એવા નમાલા આરોપ ઉપર, તેના ઉપર કામ ચલાવવાની સૂચના કરી. વિલ્કિઝ ફ્રાંસ નાસી ગયો. રાગ્નએ પદ્મ કિરસા ઉપર તેને ક્યારનો લશ્કરમાંથી તો કાઢી મૂક્યો હતો. પિદ્મે વિલ્કિઝને! બચાવ કર્યો ને બનહેર કર્યું કે પાર્લમેન્ટના સભ્યને બદનક્ષીના ગુન્હા માટે પકડી શકાય નહિ. પાર્લમેન્ટ સામી પડી. વિલ્કિઝના પત્ર “નોર્થવિટન”ના ૪૫મો અંક હવે બાળી મૂકવામાં આવ્યો. આરોપી ફ્રાંસ નાસી ગયો. પાર્લમેન્ટે તેને તિરસ્કારના ગુન્હા ઉપર સભ્યના હક્કોથી ખાતલ કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૬૪, જન્યુઆરિ; અને પછી તેને દેશપાર કર્યો. લોકો હવે તેના નામ પાછળ ગાંડાતુર થઈ ગયા. તેઓ બપુટ ને ઓગરડાનાં પૂતળાં બનાવી વિલ્કિઝ ને સ્વતંત્રતા—Liberty—ના જયધ્વાજ કરતા તેમને બાળી નાંખવા માંડ્યા.

સ્ટૅપ ઍક્ટ. અમેરિકન સંસ્થાનોનો ગલરાટ, ઇ. સ. ૧૭૬૫— ગયા વિગ્રહના અર્થથી બહુ વધી પડેલા રાષ્ટ્રીય દેવાને ઓછું કરવા ઐનવિલ્લે રાજ્યખર્ચમાં કાપફૂપ કરી. અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના કેટલાક અંગ્રેજો જગત આખા વગર છાનો વેપાર કરતા હતા તેની અટકાયત કરવાનો મંત્રિમંડળે પ્રયાસ કર્યો. અમેરિકાના દેશી-ઇન્ડિઅનો સામે બચાવ કરવા ત્યાં કાયમ લશ્કરની જરૂર હતી. પણ તેનું ખર્ચ સંસ્થાનો ભોગવે એવો નિર્ણય ઐનવિલ્લે કર્યો ને તે માટે તેણે દારૂ ઉપરની જગત વધારી ને ખાસ કરીને દસ્તાવેજો ઉપર સ્ટૅપ ચોડવાનું ફરજિયાત કર્યું. તે કાયદો સ્ટૅપ ઍક્ટ કહેવાય છે, માર્ચ, ઇ. સ. ૧૭૬૫. પાર્લમેન્ટમાં તેને લગતા મુસદ્દા વિષે કોઈ જાતનું ખાસ લક્ષ અપાયું નહિ. પણ અમેરિકામાં આ કાયદા સામે સખ્ત પોકાર શરૂ થયો. સંસ્થાનિકો એમ કહેવા લાગ્યા કે ઇંગ્લંડને વેપાર માટે જગત

વગેરે નાખવાનો હક્ક છે; પણ ઉત્પન્ન વધારવાને માટે પોતાના આંતર વ્યવહારમાં દરમ્યાન થવાનો હક્ક નથી; વળી સંસ્થાનિકો ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવાના અધિકાર ભોગવતા નહોતા એટલે તેઓએ વાંધો લીધો કે No taxation without representation—પ્રતિનિધિઓ વિના ખીજ કોઈ કર નાંખી શકે નહિ. સંસ્થાનોની ધારાસભાઓમાં ને એકત્રિત પરિષદમાં પણ આ કાયદા સામે સખ્ત વાંધો લેવામાં આવ્યો. કેટલેક ઠેકાણે સુલેહનો પણ ભંગ થયો. કોઈ સ્ટેપનો ઉપયોગ કરી શક્યું નહિ. વેપારીઓએ ઇંગ્લંડના માલનો ખલિષ્કાર કર્યો. આટલા આટલા વિરોધ છતાં એનવિલ્લે પોતાની નીતિ ફેરવી નહિ. પરિણામ ઘણું ભયંકર આવ્યું.

એનવિલ્લના કારભારનો અંત, ઈ. સ. ૧૭૬૫. વિલ્કિન્ઝના કિરસામાં એનવિલ્લ પ્રજા વિરુદ્ધ ને રાજના કબ્જા પ્રમાણે વર્ત્યો. અમેરિકાના કિરસામાં તેણે દુરદશિત્વ બતાવ્યું નહિ. રાજ તો તેનાથી કંટાળી* ગયો હતો, કારણકે એનવિલ્લ કોઈ તેને નમતું આપવા માંગતો નહોતો. ઈ. સ. ૧૭૬૫માં રાજ માંદો પડ્યો. માંદગી દરમ્યાન રાજ્યકારભાર ચલાવવા મંત્રિમંડળે યોગના તૈયાર કરી તેમાં તેઓએ રાજની મા ઓગસ્ટાના અધિકારને ખાતલ કર્યો, કારણકે જો તે સ્ત્રી સત્તા ઉપર આવે તો વળી બૃહ્ત મુખ્ય મંત્રી થઈ જાય અને વિલ્કિન્ઝ લોકો હારી પડે, એનો તેમને ડર લાગતો હતો. પણ હાઉસ ઓફ કોમન્સે તે આદિને પણ સત્તા મળી શકે એવો દરાવ કર્યો. મંત્રિઓ પહેલાં રાજ પાસે ખટખટ કરી રાજની માને ખાતલ કરી આવ્યા હતા. તેથી હવે તેઓ પાછા પડ્યા. બ્યોર્જ તેમના ઉપર ઘણો ચીડાઈ ગયો. તેણે પોતાના કાકા મારક્ટ પિટને મુખ્ય મંત્રી બનવા નિમંત્રણ મોકલ્યું. પિટ ના પાડી. તેથી રાજએ એક યુવાન વિલ્કિન્ઝ અમીર, માર્કિવસ ઓફ રૉકિંગહામ—Marquis of Rockingham—ને કુલ સત્તા આપી. એનવિલ્લ† ને બેફાર્ડ ખસી ગયા. મેકકોલે આ

*When he has wearied me for two hours, he looks at his watch to see if he may not tire me for an hour more—એનવિલ્લ સામે આવી રાજની સામાન્ય ફરિયાદ હતી.

†રાજ કહેતો:—I would rather see the Devil in my closet than Mr. Grenville: અને I would sooner meet Mr. Grenville at the point of my sword than let him into my cabinet.

કારભારને સૌથી નબળો કારભાર કહી ગયો છે. એન્વિલ્લ ચુસ્ત બ્લિગ ધારાશાસ્ત્રી હતો. એમ કહેવાય છે કે જો તે અમેરિકાથી આવતા તુમારો વીગતવાર ન વાંચતો હોત તો ઇંગ્લંડ અમેરિકા કદિ ખોત નહિ. આ ઉપાણનો સ્પષ્ટ અર્થ એટલો જ છે કે એન્વિલ્લમાં કલ્પના, દૂરદર્શિત્વ અને આવડત નહોતાં.

રૉકિંગ્હામનો પહેલો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૬૫-૬૬—આ કારભારીમંડળમાં દેશના જુદા જુદા બ્લિગ આગેવાનોને દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા પણ તેઓ બધા આવડત વગરના હતા. વળી પિટ્ઠ તેમની સામે હતો. મુખી માર્કવેસ્સ રૉકિંગ્હામ પ્રામાણિક, ઉદાર દિલનો, પણ બીનઅનુભવી અને આળસુ હતો. તેથી પહેલેથી જ મંત્રિમંડળ ધણું નબળું હતું. રાજ્યને તો પરાણે આ પરિસ્થિતિને સ્વીકારવી પડી હતી. તેથી તે અને તેના મિત્રો કારભારીઓ સામે હમેશાં ખટપટ કરતા હતા. એડ્મન્ડ બર્ક આ મંત્રિમંડળનો જાણીતો સભાસદ હતો તેથી રૉકિંગ્હામના કારભારને વગર લાયકાતે ખ્યાતિ મળી ગઈ છે. *બર્કની સલાહ ઉપર મંત્રિમંડળે એન્વિલ્લના સ્ટૅપ ઍક્ટને રદ કર્યો પણ તે સાથે બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ અમેરિકા માટે ગમે તે કાયદો કરી શકે એવો સાર્વ-ભૌમ સત્તા બાબતનો ઠરાવ પણ પ્રસાર કર્યો, માર્ચ, ઇ. સ. ૧૭૬૬. આવી જાતના શકમંદ કૃત્યથી અમેરિકનોનો મુખ્ય અસંતોષ દૂર થયો નહિ. રૉકિંગ્હામે રશિયા સાથે વેપારી કરાર કર્યો અને વિક્કિઝના સંબંધની કેટલીએક ગેરકાયદેસર બાબતોનો સંતોષકારક નિકાલ કર્યો. પણ બ્લિગ આગેવાનો અંદર અંદર લડતા હતા. વળી પિટ્ઠ ને રાજ્યના “મિત્રો”—માણસો તેમની વિરુદ્ધ હતા. તેથી રાજ્યએ તેમને રજા આપી અને પિટ્ઠ બીજી વાર મુખ્ય સત્તા ઉપર આવ્યો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૭૬૬.

અમેરિકા ઉપર નવી જગાતો. ચૅથમ અથવા પિટ્ટનો બીજો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૬૬-૬૮—ન્યૂઝે પિટ્ટને દેશનું તંત્ર સોંપ્યું પણ તે જ વખતે તેને અર્લ ઑફ ચૅથમ—Chatham—અનાવી

---

* ટાઉનશૅન્ડે આ કારભારીમંડળને A lutestring ministry, fit only for summer—wear કહી છે.

હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં ખેંચી લીધો એટલે એક તો નવા મંત્રીનું માન ધટ્યું અને બીજું, હાઉસ ઑફ કૉમન્સની આગેવાની લેવા બીજો તેના જેવો બાહોશ માણસ ન મળી શકવાથી કારભાર પણ દીધો રહ્યો. ચંધમ હવે આગળનો પિટ્ટ નહોતો. તે વૃદ્ધ અને સંધિવાથી ધણો નબળો થઈ ગયો હતો અને તેનામાં ધણું મિથ્યાભિમાન આવી ગયું હતું. નબળા શરીરને લઈને તે મંત્રિમંડળમાં ભાગ્યે હાજરી આપી શકતો. વળી જુદા જુદા પક્ષોના માણસોને પોતાના મંત્રિમંડળમાં ગોઠવ્યાથી પણ તેનો કારભાર નિષ્ફળ નીવડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૯ના ઑક્ટોબરમાં તેણે રાજીનામું આપ્યું. ચંધમે ફ્રાંસ સ્પેઇન ને ઑસ્ટ્રિયા સામે સ્વિડન, રશિયા, પ્રશિયા ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે મૈત્રી ગોઠવવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ ફ્રેડરિકને અગ્રેજોનો જરા પણ ભરોસો નહોતો તેથી તે યોજના નિષ્ફળ નીવડી. ચંધમની ચાલુ ગેરહાજરી દરમ્યાન કારભારનું સુક્રાન ખગ્ગનચી ટાઉન્શેન્ડના હાથમાં હતું. દેશના દરિયાઈ તથા જમીન ઉપરનાં લશ્કરોને માટે ને અમેરિકાના બચાવ માટે પૈસાની જરૂર હતી. સ્ટૅપ ઍક્ટ તો ૨૬ કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી બીજા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. ટાઉન્શેન્ડે અમેરિકાનાં સંસ્થાનો સામા વેપારના કાયદાઓનો કડક અમલ કરાવવા માંડ્યો અને ૪૦,૦૦૦ પૌંડ જેટલી આવક કરવા કાય, કાગળ, રંગ, તથા આ ઉપરની જગાત વધારી, જોકે તે સાથે ઇંગ્લંડથી જતાં ચા, કૌશી ને કોફી ઉપરની જગાત ઘટાડી નાંખી, નવેમ્બર, ૧૭૬૭. અમેરિકનોએ આ નવા ઉપાયો સામા થયા, અને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટને દૂરના સંસ્થાનો ઉપર કોઈ જાતનો કર નાંખવાનો અધિકાર નથી એ દાવો રજૂ કર્યો. તેઓએ કહ્યું કે પોતાની પાસેથી નાણું કઢાવવાનો અધિકાર માત્ર તેમની પોતાની ધારાસભાઓને હોવો જોઈએ. આ વિરોધને પરિણામે અમેરિકામાં જુદે જુદે સ્થળે વળી સુલેહનો ભંગ થવા લાગ્યો ને જ્યારે ઇંગ્લંડની સરકારે સુલેહ જાળવવા સખ્ત ઉપાયો લીધા ત્યારે સંસ્થાનોનો અસંતોષ વધારે તીવ્ર થયો.

મિડલસેક્સની ચુંટણી ને વિટિકઝ. જુનિઅસ. ઍક્ટનનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૬૮-૭૦—ચંધમે રાજીનામું નહોતું આપ્યું તે

વખતે પણ તેની માંદગીને લઈને કારભાર મુખ્યત્વે ઍક્ટન નામનો એક ઇશ્કી, જુગારી, અને સાહિત્યનો ને કળાનો રસિક વિહંગ અમીર રાજની મરજી મુજબ ચલાવતો હતો. તેણે આ સિવાય બીજી વસ્તુઓ ઉપરની તમામ જગાત કાઢી નાંખી. પણ અમેરિકનો જરા પણ હંડા પડ્યા નહિ. તેમને તો નાણાના વિષય ઉપર બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ જરા પણ દરમ્યાન ન થાય તે જોઈતું હતું; ઓછીવત્તી જગાતને માટે તેઓ હવે લડતા નહોતા. બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ, રાજ ને પ્રજા, કોઈ પણ આ સાર્વ-ભૌમ સત્તા છોડી દેવા તે વખતે માંગતું નહોતું; એટલે તકરારનો ફડચો કોઈ રીતે સંતોષપૂર્વક થઈ શકે તેમ નહોતું. ઍક્ટનને અમેરિકાનો પ્રશ્ન માત્ર ઉકેલવાનો નહોતો. વિલ્કિઝ દેશપાર થયો હતો છતાં ઈંગ્લંડ પાછો આવ્યો અને ઇ. સ. ૧૭૬૮માં મિડલસેક્સના પરગણા તરફથી હાઉસ ઑફ કૉમન્સના સભાસદ તરીકે ચુંટાયો, ઇ. સ. ૧૭૬૮. રાજ્યએ તેના ઉપર કાયદાનો ભંગ કરવાનો આરોપ મૂકી કામ ચલાવ્યું. તે કેદ થયો. લોકો ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેમના ઉપર ગોળીયાર કરવામાં આવ્યો. પરિણામે ધણા માર્યા ગયા. રાજ ને તેના કારભારીઓ હવે એકદમ આંખે ચડી ગયા. ગોળીયાર કરવાના હુકમ ઉપર વિલ્કિઝ કેદખાનામાંથી પણ સપ્ત ટીકા છપાવી. હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં આ ટીકાને બદનક્ષી ઠરાવવામાં આવી ને વિલ્કિઝને પોતાને બાતલ કરવામાં આવ્યો, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૭૬૯. પરિણામ એ આવ્યું કે મિડલસેક્સના મતદારોએ વિલ્કિઝને ફરી ચુંટીને પાર્લમેન્ટમાં મોકલ્યો. વળી તે ચુંટણીને રદ કરવામાં આવો. વળી વિલ્કિઝ ચુંટાયો. વળી તેને કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. ત્રીજી વારની ચુંટણી વખતે રાજ્યએ કર્નલ લડેલ નામના માણસને વિલ્કિઝ સામે ઉભો કર્યો. લોકોએ પોતાના માનીતા ઉમેદવારને હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં ત્રીજી વાર મોકલ્યો. પાર્લમેન્ટે લડેલને કબૂલ કર્યો. લોકો હવે વિલ્કિઝ ઉપર ઘેલા ઘેલા થઈ ગયા. તેને ત્યાં તો પૈસાની રેલછેલ ચાલી રહી. લંડનની સુધરાઈના તે મુખી તરીકે ચુંટાયો. એક તરફ રાજ ને ગુલામ પાર્લમેન્ટ, ને બીજી તરફ ઉશ્કેરાયેલી પ્રજા, એવી પરિસ્થિતિ હવે થઈ ગઈ. આ વખતે રાજ ને તેના મંત્રીઓના ઉપર સપ્ત ટીકાઓ કરતા નનામા કાગળો

વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થવા લાગ્યા; તેમાં જુનિઅસ Juniusની સહીથી લખતા કોઈ છુપા લેખકે તો ઘણી જ છટાદાર ને કડક ભાષામાં લખવા માંડ્યું. બેંકે આ અરસામાં *Thoughts on the present Discontent* નામનું સુંદર ને નીતિશાસ્ત્રનાં અમર સૂત્રોથી ભરેલું પુસ્તક બહાર પાડ્યું. ઍક્ટનના મિત્રો હવે તેના પક્ષથી ખસી ગયા. રાજ સિવાય તેને કોઈ અનુમોદન આપનારું રહ્યું નહિ. તેથી કંટાળી તેણે રાજનામું આપ્યું. રાજ્યે પોતાના માનીતા લૉર્ડ નૉર્થને મુખ્ય જગ્યા આપી, જન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૭૭૦.

રાજની ફતેહ. જુની વિહગ અમીરાતની સત્તાનો નાશ.
વિહગ પક્ષનો પુનરુદ્ધાર:—નૉર્થ સત્તા ઉપર આવ્યો એટલે રાજ જ્યોર્જના તમામ મનોરથો બર આવ્યા. તેણે એધમ, ગ્રેન્વિલ્હ, ઍક્ટન ને રૉલિંગ્હૅમ જેવા પ્રજાપ્રિય, બુદ્ધિશાળી, વગવાળા ને તાલેવર મુત્સદ્દીઓની સાથે રમત રમી હતી ને તેમાં દરેક વખતે તે ફાવ્યો હતો. હવે તેઓ બધા એક પછી એક મ્હાત થઈ ગયા. ઍલિંગ્વોર્થે ટોરિ પક્ષ સમક્ષ જે વિચારો મૂક્યા હતા તે વિચારો હવે સિદ્ધ થયા—ટોરિઓ રાજની આમપાસ ગોઠવાઈ ગયા અને તેઓએ સમગ્ર રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું. પણ એ રાજ્યતંત્ર નૉર્થની મુખ્ય સત્તા દરમ્યાન રાજના આપખુદ વિચારો પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યું અને તેમાં પ્રજાનું ખરું હિત સમાજેલું નહોતું એટલે તે તંત્રથી પ્રજાને છેવટે નુકસાન થયું:—એટલે અંશે નૉર્થનો કારભાર ઍલિંગ્વોર્થનાં સૂત્રોથી વિરુદ્ધ કહી શકાય. ઍલિંગ્વોર્થનું કહેવું તો એમ હતું કે ટોરિઓએ રાજની આસપાસ ગોઠવાઈ જવું ને પછી પ્રજાને નામે ને પ્રજાહિતને માટે કારભાર કરવો. આ સૂત્રોની ખરી સિદ્ધિ નૉર્થના રાજનામા પછી એટલે નાનો પિટ્ટ જ્યારે મુખ્ય પદ ઉપર આવ્યો ત્યારે થઈ શકી. આવી રીતે એક પ્રકારે જ્યોર્જની આગેવાની નીચે ટોરિ પક્ષનો નવો અવતાર થયો.*

આ વખતે વિહગ પક્ષમાં પણ નવું લોહી આવ્યું. જુની અમીરાતે દેશના કારભારને ઘણા બગાડી માર્યો હતા. રાજ્યે તેમનાં હથિઆરો

---

*બેંકે કહ્યું તેમ—They-Tories changed their idol but they preserved their idolatry.

તેમની સામે વાપરવા માંડ્યાં એટલે વિહગ લોકો તે બાબતો સામે થયા. પાર્લમેન્ટમાં લાંચરૂશવત રહેવી જોઈએ નહિ, સભ્યો દેશના ખરા પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઈએ, સંસ્થાનો ઉપર જીલ્લમ થવો જોઈએ નહિ, બ્રિટિશ હિંદનો કારભાર સુધરવો જોઈએ, પ્રધાનો પાર્લમેન્ટને જવાબદાર હોવા જોઈએ, રાજની સત્તા આપખુદ ન હોવી જોઈએ, પાર્લમેન્ટના બંધારણમાં સુધારો થવો જોઈએ, પાર્લમેન્ટના કામકાજને પ્રસિદ્ધિ મળવી જોઈએ, સભાઓ ભરી, જીલ્લાં જીલ્લાં મંડળો સ્થાપી, પાર્લમેન્ટના સભાસદોને યોગ્ય સૂચનાઓ મોકલી, ને એવી બીજી અનેક રીતે પ્રજા ને રાજ્યતંત્ર વચ્ચે એકતાર કરવો જોઈએ, એમ વિહગ પક્ષના આગેવાનો વિચારવા લાગ્યા. આ વિચારકોમાં બર્ક ને ફ્રાંક્સ, એ બે મુખ્ય હતા. બર્ક જીના પક્ષનો હતો. તે એમ માનતો હતો કે જીના સડાઓ દૂર કરવાથી પાર્લમેન્ટ સુધરશે ને લોકો કારભારમાં વિશ્વાસ કરતા થશે; ફ્રાંક્સ એમ માનતો હતો કે જીનો સડો દૂર કરવાથી માત્ર નહિ પણ પાર્લમેન્ટના બંધારણમાં મોટા ફેરફારો કરવાથી કારભાર લોકપ્રિય થશે. આવી રીતે ટોરિ અને વિહગ, એ બંને પક્ષોનો આ જમાનામાં નવો અવતાર થયો. વિલ્કિન્સન મુદ્દાઓ આ નવા વિચારોને ખાસ આગળ લાવી શક્યા ને પ્રજા તેમાં રસ લેવા લાગી.

મોટા પિટ્ઝની પશ્ચિમ અવસ્થા. તેના જાહેર જીવનની કાયમ અસરો:—નાર્થ સત્તા ઉપર આવ્યો ત્યારે પિટ્ઝની સત્તાનો સૂર્ય હમેશને માટે આથમી ગયો. હવે તેણે રાજ્યતંત્રથી અજાગ રહેવા માંડ્યું, જો કે તે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝમાં કોઈ કોઈ વાર હાજર રહેતો અને અમેરિકા, બ્રિટિશ હિંદ, વિલ્કિન્સ, ને બીજા અગત્યના સવાલો ઉપર પોતાના વિચારો નિરૂપણે જાહેર કરતો. અમેરિકા સ્વતંત્ર થયું તે તેને જરા પણ ગમ્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૭૭૮ના મે માસની ૭મીએ તે દરખાસ્તની સામે બોલતાં તે પડી ગયો ને ચાર દિવસ પછી મરી ગયો.

જોકે ચંધમ વિહગ અમીરોની મદદથી પાર્લમેન્ટમાં ધુસવા પામ્યો હતો છતાં પહેલેથી જ તેણે પોતાના મદદગારોથી સ્વતંત્ર વર્તન રાખ્યું હતું. વિહગ અમીરાતની સત્તા તોડવામાં તે આવી રીતે અનાયાસે કારણ-

જૂત થયો હતો. તેણે પાર્લમેંટ ને પ્રજામત વચ્ચે એકતાની શરૂઆત કરી ને રાજા ઉપર લોકમતને માન આપવાની ફરજ પાડી. ચંધમે ઇંગ્લંડના લોકોને સામ્રાજ્યવાદી બનાવ્યા અને ફ્રાંસ તથા સ્પેઇનને હરાવી ઇંગ્લંડ માટે એક મોટું સામ્રાજ્ય તૈયાર કર્યું. ચંધમ પાર્લમેંટના બંધારણમાં સુધારો કરવાની તરફેણમાં હતો. ઇંગ્લંડની પ્રજાનાં તડો તેના કારભારમાં અમુક અંશે દૂર થયાં. માર્લબરોનું ને વિલિઅમનું કાર્ય સમાપ્તિ ઉપર આવ્યું. મહાન્ પ્રશ્નો, મહાન્ વિચારો, મહાન્ દ્રષ્ટાંતો, મહારાજ્યો, મહાન્ પુરુષો, એ જ તેનાં બાપણોમાં ને તેની દૃષ્ટિમાં આવ્યાં કરતાં. તેનામાં જરા પણ સુદૃઢ નહોતું. ઇ. સ. ૧૭૬૦થી ઇ. સ. ૧૮૧૫ સુધીના ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં માત્ર બે પ્રતિભાશાળી કારભારો થઈ ગયા—પહેલો મોટા પિટ્ટનો ને બીજો નાના પિટ્ટનો, ને બંને કારભારો ટોરિ પક્ષને લાભ-કારક નીવડ્યા.*

---

*Qualities greater than his courage, his passionate love of liberty, his un-shakable attachment to the cardinal tenets of the Revolution Creed—a Protestant and constitutional Crown realizing with the co-operation of a free people the union of freedom with law—appealed to their imagination and touched all that was best in the nation. Pitt shared with Cartaret x x the prerogative of moving in the high and intoxicating atmosphere of great subjects, great empires, great characters, and effulgent ideas. His genius was inspired by a profound belief in the mission and destinies of his race and country and in the categorical imperative of national and imperial duty. “I will” implied “I can”. To a generation enervated by the selfish rivalries of the politics, and cowed by repeated failure, he preached a new Imperial gospel and in unforgettable words gave voice to the inarticulate aspirations of a people’s heart.

Robertson’s *England under the Hanoverians*, P. 140.

પ્રકરણ ૨૧મું

ત્રીજો જર્જી રાજ કુલસુખત્યાર. અમેરિકાનાં સંસ્થાનો સ્વતંત્ર.

લૉડ નૉર્થનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૯૦-૮૩.—નવો પ્રધાન નૉર્થ ટીખળી, સહનશીલ, ઉદ્યમી, અને ચર્યામાં વિરોધીઓને સારી રીતે થકવી નાંખે એવો હતો. ચંધમ અને બિહગ આગેવાનો પરસ્પર લડી મરતા હોવાથી તે રાજના મિત્રો નૉર્થને જ અનુમોદન આપવા બંધાએલા હોવાથી નવું તંત્ર સારી મુદત સૂધી ટકી શક્યું. મંત્રિમંડળના બધા સભ્યો રાજના ગુલામ થઈને રહ્યા. દરેક નાની બાબતનો નિકાલ રાજ પોતે જ કરતો. પાર્લમેંટના સભાસદો રાજ પાસેથી છયોક લાંચરશવતો લેતા અને રાજના કહેવા મુજબ મત આપતા. દેશમાં પક્ષાપક્ષી ધણી વધી પડી. રાજનું તંત્ર નિષ્ફળ નીવડ્યું, કારણકે તેનામાં કે તેના નવા અમલદારોમાં ઊંચી પ્રતિતી શક્તિઓ નહોતી અને ઊંચી શક્તિવાળા મુત્સદીઓને તો તેઓએ કારભારમાંથી બાતલ કરી નાંખ્યા હતા.

નૉર્થના કારભાર દરમ્યાન પોતાનું કામકાજ પ્રસિદ્ધ કરવા સામે પાર્લમેંટ વાંધો લેતી તે બંધ થયું. રાજને પોતાના કુટુંબીઓના લગ્ન-વ્યવહાર ઉપર પૂરી સત્તા આપવામાં આવી. પોલંડના કેટલાક પ્રદેશને ઑસ્ટ્રિયા, રશિયા ને પ્રશિયા ઇ. સ. ૧૭૭૨માં ગળી ગયાં ત્યારે નૉર્થનું મંત્રિમંડળ ચૂપ બેસી રહ્યું પણ સ્પેઇનને ફ્રાંકફર્ટના ટાપુઓ તાપે કરતાં તેમણે અટકાવ્યું. કેનેડાના સંસ્થાનને થોડુંએક સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું. હિંદુસ્તાનમાં કલાઈવ પછીના ગવર્નરોની બેદરકારીથી બંગાળનું રાજ્યતંત્ર ઘણું બગડી ગયું હતું તેને સુધારવા માટે નૉર્થે રેગ્યુલેઈટિંગ એક્ટ નામનો કાયદો કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૭૩. અમેરિકા સામે લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે બર્ક ને રૉકિંગહામ જેવા બિહગ આગેવાનો પાર્લમેંટમાં હાજરી પણ આપતા નહિ, કારણકે તેમની તકરારો ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવતું નહિ; તેમના પક્ષમાં તડ પડી ગયું હતું પરિણામે મંત્રિમંડળ ઉલટું વધારે વગવળું થયું. વિગ્રહના વખતમાં આયર્લેન્ડમાં તોફાનો થયાં, કારણકે તે દેશનો વેપાર

ઘટયો અને ત્યાંના પ્રોટેસ્ટોને નાણાના વિષયમાં અને કાયદાઓ કરવાની આખતમાં ખરી સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. ગ્રેટન, -Grattan-ને Flood-ફ્લોડ, જેવા બાહોશ આધારિશોએ આ હિલચાલની આગેવાની લીધી.* આધારિશ ડિસ્સેન્ટરોને કેટલીક છૂટ આપવામાં આવી; ઇંગ્લંડમાં રોમન કૅથોલિકોને જમીન ખરીદ કરવાની છૂટ આપવામાં આવતાં લૉર્ડ જ્યૉર્જ ગૉર્ડન નામના ભ્રમિત કૅથોલિક અમીરની આગેવાની નીચે ઇંગ્લંડમાં પાંચ રોજ સૂધી કેટલાંક તોફાનો થયાં ને મંત્રિમંડળના સભ્યો એટલા તો ગભરાઈ ગયા કે જે રાજ્ય વચ્ચે ન આવ્યો હોત તો લંડન શહેરનો નાશ થાત અને રાજ્યતંત્ર પણ ગમડી પડત; જુન, ઇ. સ. ૧૭૮૦. કૉર્નવૉલ્લિસસની હાર પછી નૉર્થે તુરત જ રાજીનામું આપ્યું, માર્ચ, ઇ. સ. ૧૭૮૨.

અમેરિકાનો સવાલ. હડીલાં રાજપ્રજા. વિરુદ્ધ પક્ષની નબળાઈ—દરમ્યાન અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનો સવાલ ઘણો ગંભીર થતો જતો હતો. સંસ્થાનોના આગેવાનો પહેલાં સ્વતંત્રતા જાહેર કરવા માંગતા નહોતા. કેનેડા ને દક્ષિણ સંસ્થાનો તો ઇંગ્લંડને વફાદાર હતાં. કેનેડાએ તો ઠેક સૂધી ઇંગ્લંડ સામે થવા ને બંડખોર સંસ્થાનિકો સાથે ભળવા ના જ પાડી. સંસ્થાનો પાસે શરૂઆતમાં નહોતું સાફ જમીન ઉપરનું કે દરિયાઈ લક્ષર; તેમની પાસે નહોતું નાણું કે તેમને નહોતી પર રાજ્યની મદદ; પણ ઇંગ્લંડના કારભારીઓની કડક ને મૂર્ખ રાજ્યનીતિથી છેવટે ઇંગ્લંડ ને સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ થઈ, ને તેમાં યૂરોપનાં રાજ્યો દરમ્યાન થયાં, એટલે લડાઈનું પરિણામ પણ ભયંકર આવ્યું. ખુદ ઇંગ્લંડમાં ત્રણ પક્ષો હતા. એક પક્ષ એમ માનતો હતો કે સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થાય તો તેમને ને ઇંગ્લંડને, બંનેને દરેક રીતે લાભ થશે; પણ આવી માન્યતા ધરાવનારાઓની સંખ્યા ઘણી જુજ હતી. બીજો પક્ષ એમ માનતો હતો કે સંસ્થાનોને ગમે તે પ્રકારે મનાવી લેવાં ને તેમની સામે લડાઈ તો કદિ કરવી જ નહિ. બર્ક, ચેમ્બર, વગેરે આ પક્ષમાં હતા. રાજના કારભારીઓએ

---

*ગ્રેટન કહેતો કે આયર્લેન્ડને ચાર દરદો લાગુ પડયાં છે—A foreign legislature, a foreign judicature, a legislative privy council, a perpetual army.

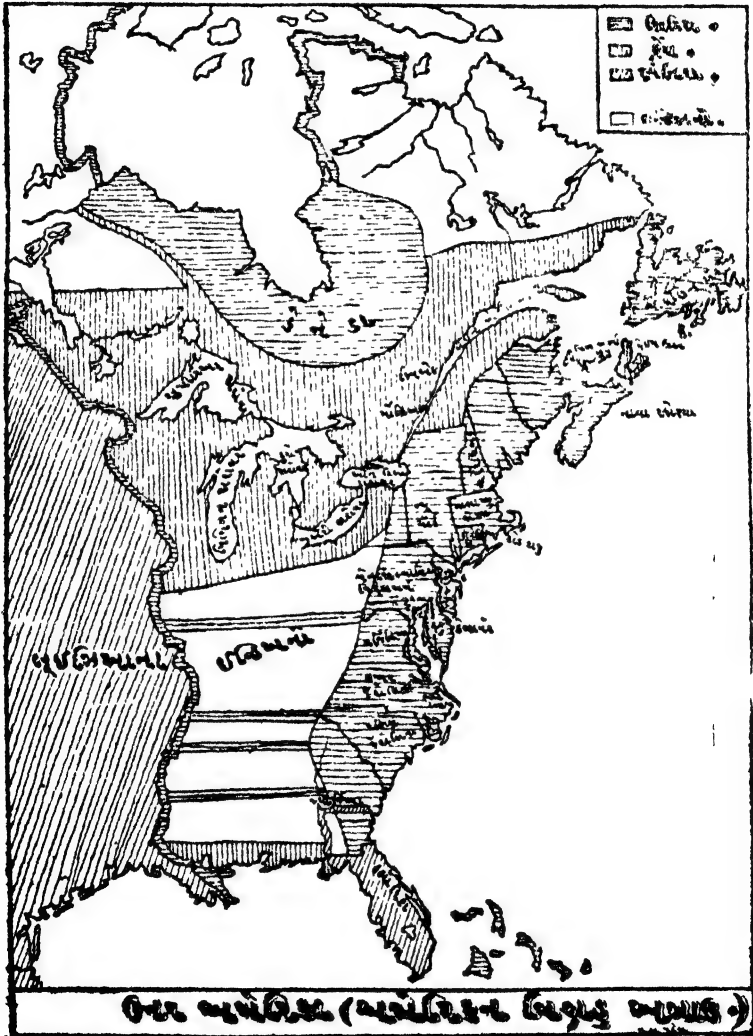
જ્યારે સંસ્થાનો સામાં લશ્કરો મોકલ્યાં ત્યારે તેઓએ તેમના ઉપર સખ્ત ટીકાઓ કરી. જ્યારે જ્યારે અંગ્રેજ લશ્કર હારી જતું ત્યારે દરેક વાર તેઓ જાહેર રીતે તે હારને શુભ સમાચાર રૂપે વધાવી લેતા ને સંસ્થાનિકોની જીતને સ્વદેશની જીત રૂપે માનતા. ત્રીજો પક્ષ રાજના માનીતાઓનો હતો. તેઓ સંસ્થાનિકોને હર પ્રકારે દબાવી દેવા માંગતા હતા, જે કે તેમનામાં કેટલાક લોકો સંસ્થાનિકોને મનાવી લેવા પણ ઇચ્છતા હતા. પણ આ પક્ષને ખરી રાજ્યનીતિ આવડતી નહોતી. તેઓ યુરોપનાં રાજ્યોને તટસ્થ રાખી શક્યા નહિ, દેશના દરિયાઈ લશ્કરને ને જમીન ઉપરના લશ્કરને યોગ્ય રીતે તૈયાર કરી શક્યા નહિ, અને સંસ્થાનિકોમાં જે ઇંગ્લંડના પક્ષપાતીઓ હતા તેમને પણ તેઓએ ખરાબ વર્તનથી, દબાવણથી ને કડક કારભારથી પોતાથી અળગા કરી દીધા અને છેવટે ન છૂટકે સંસ્થાનોને સ્વતંત્રતા આપી. શરૂઆતમાં જ બંડખોરોને કડક શિક્ષા કરીને ને બીજાઓને પોતાના પડખામાં રાખીને પાર્લમેન્ટમાં પોતાના વિરોધીઓને તેઓએ જે શાંત રાખ્યા હોત તે અમેરિકાનો સવાલ ધણો સરળ થઈ ગયો હોત અને ઇંગ્લંડને યુરોપમાં પાછી પાની કરવી પડત નહિ. આટલો વિચાર કર્યા પછી હવે સંસ્થાનો ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે જે વિગ્રહ થયો તે અને યુરોપનાં રાજ્યો તેમાં દરમ્યાન કેમ થયાં તે, આપણે તપાસીએ.

ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનો વચ્ચેની તકરાર, ઇ. સ. ૧૭૯૦-૭૫—અમેરિકાનાં સંસ્થાનો ઉપર ટાઉનશેન્ડે જે કરો નાંખ્યા હતા તે બધા નોંથે હવે રદ કર્યા અને માત્ર આ ઉપર જગત આલુ રાખી; માર્ચ, ઇ. સ. ૧૭૭૦. પણ એ જ વખતે કેટલાએક અંગ્રેજ સિપાઈઓ ને ઑસ્ટનના લોકો વચ્ચે તકરાર થતાં લોકો ઉપર તેઓએ ગોળીબાર કર્યો ને તેમાં ત્રણ માણસો માર્યા ગયા; એ કારણથી ઑસ્ટનના લોકો ધણા ઉશ્કેરાઈ ગયા અને અંગ્રેજ લશ્કરને શહેર ખાલી કરી દેવું પડ્યું. આ બનાવથી નોંથની સુલેહભરી રાજ્યનીતિનો લોકોએ અવળો અર્થ કર્યો. સેમ્યુએલ ઑડમ્સ નામના સંસ્થાનિકે લોકોને ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા માંડ્યા. માસાચુસેટ્સના ગવર્નર ને અમેરિકાના જ વતની હયિન્સને ને ડેપ્યુટી ગવર્નર ઓલિવરે એક અંગ્રેજને અમેરિકાના પ્રશ્ન ઉપર

લખેલા કાગળો ઇંગ્લંડમાં રહેતા સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિ બેન્જમિન ફ્રાંક્લિનના હાથમાં આવ્યા ને તેણે તે કાગળો એડમ્સ ઉપર મોકલી આપ્યા. આ કાગળો પ્રસિદ્ધ થતાં સંસ્થાનોમાં મોટો ખળભળાટ થયો. ઇંગ્લંડમાં તે બાબતનો તપાસ ચાલતાં ફ્રાંક્લિનનું સખ્ત અપમાન કરવામાં આવ્યું. ફ્રાંક્લિન હવે ઇંગ્લંડનો કટ્ટો દુશ્મન થયો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિએ અમેરિકામાં પરબારો મોકલેલો આ બૉસ્ટનના કેટલાક તોફાની લોકોએ દરિયામાં ડૂબાડી દીધો. બીજાં બંદરો ઉપર ચાની પેટીઓ ઉતારી શકાઈ જ નહિ, કારણકે લોકો ધણા ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા, ઇ. સ. ૧૭૭૪, ડિસેમ્બર. આ બંડ માટે બૉસ્ટનના બંદરનો વેપાર બંધ કરવામાં આવ્યો અને તેને સંસ્થાનના મુખ્ય નગરમાંથી કમી કરવામાં આવ્યું; તે જ સાથે માસાચુસેટસના સંસ્થાનના તંત્રમાં પણ અગત્યના ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. બંડખોર લોકોનો ન્યાય ઇંગ્લંડમાં કરવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું અને સિપાઈઓ લોકોના ઘરમાં પરાણે રહી શકે એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો. સંસ્થાનિકો તો ઉલટા વધારે છંછેડાયા. ઇ. સ. ૧૭૭૪ના સપ્ટેમ્બર માસની પાંચમી તારીખે ફિલાડેલ્ફિયા નગરમાં તેમના પ્રતિનિધિઓ ભેગા થયા અને ન્યૉર્જિયા સિવાયના એટલે બાર સંસ્થાનોએ એ કૉંગ્રેસમાં ઇંગ્લંડના જોહુકમી અમલ સામે જાહેર વાંધો ઉઠાવ્યો. આ મહાસભાની બેઠકની ઇંગ્લંડમાં કાંઈ અસર થઈ નહિ. માસાચુસેટસનો ગવર્નર ગેઈગ—Gibbs—સખ્ત ઉપાયો લેવા લાગ્યો. કેટલાએક સંસ્થાનિકોએ લડાઈ માટે એકઠી કરેલી સામગ્રીનો નાશ કરવા તેણે એક નાની લશ્કરી ટૂંકડી મોકલી. સંસ્થાનિકોએ ઉભા કરેલા શહેરીઓના લશ્કરે આ ટૂંકડીને સખ્ત હાર આપી. આ લડાઈ લેક્ઝિંગ્ટન—Lexington—પાસે થઈ ને ત્યારથી સંસ્થાનો ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે લડાઈ સળગી, ૧૯, મે, ઇ. સ. ૧૭૭૫. મેની દસમી તારીખે ફિલાડેલ્ફિયા મુકામે બીજી મહાસભા—કૉંગ્રેસ મળી અને તેમાં સંસ્થાનિકોએ ન્યૉર્જ વૉશિંગ્ટન જેવા શૂર, નિઃસ્વાર્થી, પ્રામાણિક, અડગ, બુદ્ધિશાળી, ને ઉઘમી અમેરિકનને સરદારી આપી. બળવો હવે ખરો થયો.

બંડખોર સંસ્થાનો ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે વિગ્રહ:—લેક્ઝિંગ્ટનના.

યુદ્ધ વખતે જ હડ્સન નદી ઉપરના બધા કિલ્લાઓને બંડખોરોએ સર કર્યા હતા. પછી અંગ્રેજોએ બૉસ્ટન આગળ બંકરહિલ્લ-Bunker Hill-પાસે સંસ્થાનિકોને હરાવ્યા. અંગ્રેજોના લશ્કરને ઘણું નુકસાન

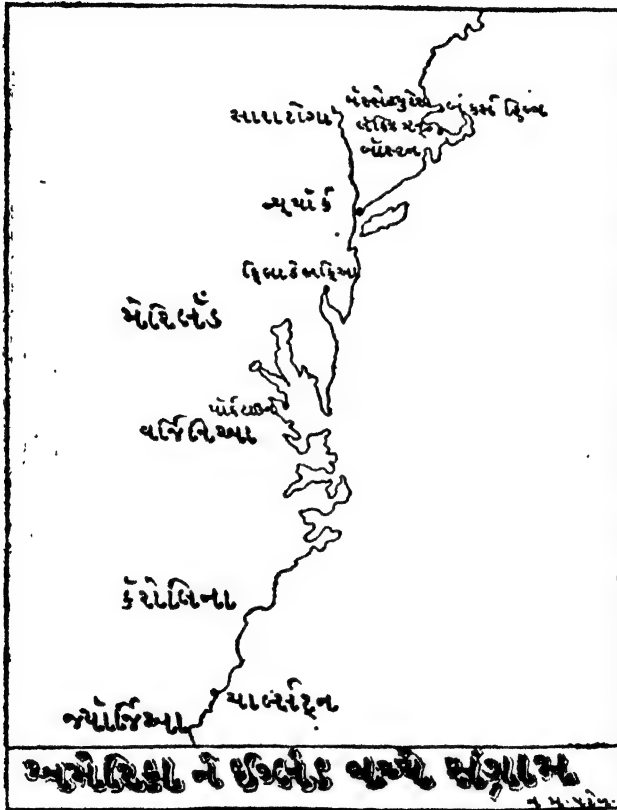

લાગ્યું. તેથી બધાને એટલી તો ખાત્રી થઈ ગઈ કે સંસ્થાનિકોને હરાવવા એ કાંઈ રમતની વાત નથી. બંડખોરોએ હવે કૌનેડા ઉપર નિષ્ફળ સવારીઓ મોકલી. બૉસ્ટન પણ સંસ્થાનિકોને હાથ ગયું, મન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૭૭૬. અંગ્રેજોને કેરોલિનના મુખ્ય શહેર ચાર્સટાઉન—Charleston—કબજે કરવામાં નિષ્ફળ થયા. શત્રુની નિષ્ફળતાઓથી અને પોતાની ફતેહોથી સંસ્થાનિકો જોર ઉપર આવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૭૬ના જુલાઈમાં ફિલાડેલ્ફિયા મુકામે ભરાયેલી ત્રીજી કોંગ્રેસે—મહાસભાએ ઇંગ્લંડની સત્તાથી પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અને United States of America—અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો—એવા નામથી તેર સંસ્થાનો દુનિયામાં જાહેર થયાં. અંગ્રેજ સેનાપતિ લૉડ હો—Howe—એ ન્યૂ યૉર્ક સર કર્યું, સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૭૬ ને બ્રુક્લિન—Brooklyn—પાસે વૉશિંગ્ટનને હરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૭ના સપ્ટેમ્બરમાં લૉડ કોર્નવૉલ્લિસે ફિલાડેલ્ફિયા સર કર્યું. બર્ગોઈન—Burgoyne—ઉત્તર તરફથી દક્ષિણમાં આવતો હતો. હડસન નદી સાથેનો તમામ વ્યવહાર પોતાને કબજે કરવાનો તેનો ઇશિદો હતો. પણ ઇ. સ. ૧૭૭૭ના ઑક્ટોબર માસની ૧૭મી તારીખે સારાટોગા—Saratoga—મુકામે તેને અમેરિકન સરદાર ગેન્ટિ—Gent—ને શરણુ થવું પડ્યું, કારણકે બીજા અંગ્રેજ સરદારો તેને મદદ મોકલી શક્યા નહિ. ઉત્તરનાં સંસ્થાનોમાં હવે અંગ્રેજ સત્તા નાશ પામી.

યૂરોપની દરમ્યાનગીરી:—ફ્રાંસ, સ્પેઇન ને હોલેલંડ:—
અત્યાર સુધી સંસ્થાનિકો એકલે હાથે ઇંગ્લંડ સામે લડતા હતા. ફ્રાંસ ને સ્પેઇન ખાનગી રીતે તેમને મદદ કરતાં હતાં પણ હજી સુધી તેઓ છયેકબીબાદ પડ્યાં નહોતાં. જ્યારે તેઓએ અમેરિકનોની બહાદુરી અને ધીરજ ને અંગ્રેજોની નબળાઈ જોયાં ત્યારે તેઓએ વિચારથી લાભ લેવાનો નિર્ણય કર્યો. ફ્રાંક્લિન પેરિસ ગયો. તેર સંસ્થાનોએ સ્વતંત્રતા જાહેર કરી તે ફ્રાંસની ઉદાર પ્રજાને ગમી ગયું. તે વખતે ફ્રાંસમાં સ્વતંત્રતાનો ને પુરાણી પદ્ધતિ સામે બંડખોરો વા વાતો હતા. તેથી સારાટોગાની સંસ્થાનિક ફતેહના ખબર જાણવામાં આવતાં તુરત જ ફ્રાંસે

સંસ્થાનો સાથે પરસ્પર મદદ કરવાનો કરાર કર્યો, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૭૭૮. સ્પેઇન પણ લડાઈમાં સામેલ થયું, જુન, ઇ. સ. ૧૭૭૯. તટસ્થ રાજ્યોથી અમેરિકા જતા માલ ઉપર ઇંગ્લંડ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર ચોક્કસ અંકુશ રાખતું. આ અંકુશથી યુરોપનાં તમામ રાજ્યો નાખુશ થયાં.

હોલ્લંડે ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરી. પ્રશિયાનો ફ્રેડરિક પૅરિસની મુલેહ પછી હમેશાં નાખુશ રહેતો. રશિયાની એંપ્રેસ કૅથેરિન પણ ઇંગ્લંડના અંકુશને ધિક્કારતી હતી. સ્વિડનના રાજ્યકર્તાઓ પોતાની પ્રજાઓના વેપારના રક્ષણ અર્થે આ રાજવંશીઓ સાથે બળ્યા ને તેમણે

૪. સ. ૧૭૮૦માં ઇંગ્લંડ સામે Armed Neutrality-સશસ્ત્ર તટ-સ્થતા જાહેર કરી. આવી રીતે ઇંગ્લંડ અમેરિકા સામે વિગ્રહ કરવા જતાં યુરોપનાં રાજ્યોની પણ મિત્રતા ખોઈ ખેંટું. ઉપરાંત, યુરોપની લડાયક દરમ્યાનગીરીથી ઇંગ્લંડને પોતાના બધા ખંડો ઉપરના દેશો સામ્યવા પડ્યા ને વેપારનું રક્ષણ કરવું પડ્યું. એવી રીતે અંગ્રેજ મુશ્કેલીઓ હરેક પ્રકારે વધી પડી.

ફ્રાંસ, સ્પેઇન, ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૭૯૮-૮૩.— ફ્રાંસ અને સ્પેઇન લડાઈમાં સામેલ થયાં એટલે ઇંગ્લંડ અમેરિકા તરફ ઝાઝું લશ્કર મોકલી શક્યું નહિ. માત્ર દક્ષિણનાં સંસ્થાનો સામે જ હવે લડાઈ કરવાનું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું, કારણ કે ઉત્તરનાં સંસ્થાનો સામે કૃત્તેહથી લડી શકાય તેમ નહોતું. ઉપરાંત ઇંગ્લંડને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓનું પણ રક્ષણ કરવાનું હતું. ફ્રાંસે શરૂઆતમાં સેઇન્ટ વિન્સેન્ટ, સેઇન્ટ લ્યુશિઆ, અને ડોમિનિકાના ટાપુઓ સર કર્યા. સ્પેઇનને ત્રણ વર્ષ સુધી બ્રિટિશ્સને ઘેરો ઘાલ્યો ને ફ્લોરિડા લીધું. માઇનોર્કા પણ હાથથી ગયું. હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચોએ હૈદરઅલીને મદદ આપી, પણ વૉર્ન હેર્સ્ટએ કુનેહથી મરાઠાઓ સામે ને હૈદર સામે લડાઈ કરી અને કંપનિને ભારે મુશ્કેલીમાંથી બચાવી લીધી. હિંદનાં ફ્રેંચ થાણાં કંપનિએ સર કર્યાં. આફ્રિકામાં પણ લડાઈના છાંટા ઉજા. વલંદ લોકોના હિંદી મહાસાગરમાં આવેલા તમામ મુલકો—સુમાત્રા, વગેરે અંગ્રેજોને હાથ ગયા. રોડની—Rodney—એ શત્રુઓની નૌકાઓને સેઇન્ટ વિન્સેન્ટ આગળ નસાડી, ઇ. સ. ૧૭૮૦. પણ તેમણે અંગ્રેજોના વેપારને પારાવાર નુકસાન કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૧માં તેઓએ અમેરિકામાં દરિયાવાટે મોટું લશ્કર ઉતાર્યું એટલે કોર્નવૅલિસ હારી ગયો ને લડાઈનો અંત આવ્યો.

અમેરિકામાં અંગ્રેજોની હાર, ઇ. સ. ૧૭૯૮-૮૨—ફ્રાંસ, સ્પેઇન ને હોલ્લંડ પોતાના પક્ષમાં ભળ્યાં હતાં છતાં અંગ્રેજ નૌકા—બળને* લઈને સંસ્થાનોને તેમના તરફથી ધારેલી મદદ તો મળી શકી

*વૉશિંગ્ટન પહેલેથી જ જાણે શક્યો હતો કે The navy had the casting vote in the contest.

૧૭૮૧માં સંસ્થાનિકોને ફ્રાંસથી વખતસર મદદ મળી ગઈને ઑક્ટોબરની ૧૮મી તારીખે યૉર્કટાઉન પાસે ફ્રાંનવૉલ્લિસ તમામ લશ્કર સાથે વૉશિંગ્ટનને શરણુ થયો. તે જ સાથે લડાઈનો પણ અંત આવ્યો.

સ્વતંત્ર અમેરિકા—સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં તેથી ઇંગ્લંડને અગત્યની શિક્ષા મળી. અત્યારે તે સંસ્થાનોના આંતર કારભારમાં કદિ દરમ્યાન થતું નથી. પેસિફિક મહાસાગરમાં હવે એક મોટી સત્તા ઉભી થઈ. ધીમે ધીમે અમેરિકનો ઠેઠ ઍટ્લૅન્ટિક મહાસાગર સુધી પશ્ચિમે જઈ પૂગ્યા. મધ્ય ને દક્ષિણુ અમેરિકાના પ્રદેશોમાં પણ તેઓ યુરોપિઅન રાજ્યોની દરમ્યાનગીરી સ્વીકારતા નથી. આ નીતિને Monroe Doctrine કહેવામાં આવે છે. નવાં સંયુક્ત સંસ્થાનો વેપાર વગેરેમાં ઘણા આગળ વધ્યાં. અત્યારે તેઓ દુનિયામાં પહેલી પંક્તિમાં આવે છે.

રાજનો પરાજય. રૉકિંગ્હૅમના ને શેલ્બર્નના કારભારો. મુલેહ. સ્વતંત્ર અમેરિકા, ઇ. સ. ૧૭૮૨-૮૩—નોર્થ ગયો એટલે રાજને વિહગ આગેવાનોને મંત્રિમંડળમાં આવવા નિમંત્રણ આપવા સિવાય છૂટકો નહોતો. પણ એકલા વિહગોથી તંત્ર ચાલે તેમ ન હોવાથી તેમને રાજના માનીતા શેલ્બર્નને પોતાની સાથે રાખવો પડ્યો. રૉકિંગ્હૅમ ખીણ વાર મુખ્ય પ્રધાન થયો. આ નવા પ્રધાનોએ ક્રૉન્ટ્રેક્ટરોને પાર્લમેન્ટમાં બેસતા બંધ કર્યા, અમલદારોના મતાધિકારો લઈ લીધા, ને રાજના ખાનગી ખર્ચમાં ઘણા ઘટાટો કરી નાંખ્યો. આયર્લેન્ડને સંસ્થાનોના જેવી સ્વતંત્રતા મળી, ઇ. સ. ૧૭૮૩. જુલાઈ માસમાં રૉકિંગ્હૅમ મરી ગયો એટલે તેના માણુઓએ પણ રાજનામું આપ્યું. શેલ્બર્ન હવે મુખ્ય મંત્રી થયો. તેણે સુલેહ કરી, નવેમ્બર, ૧૭૮૩. અમેરિકાનાં સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં. ફ્રાંસને ટાંખેજો, મેનંગલ, ગોરી, ને લિદનાં તેનાં પાંચ થાણુઓ મળ્યાં. સ્પેઇનને માઇનોર્કા ને પૂર્વ ફ્લોરિડા ગયાં. હાલ્લંડને લિદમાંનું નાગપટણનું થાણું માત્ર છોડી દેવું પડ્યું. આ સુલેહ વર્સાઇલની સુલેહના નામથી ઓળખાય છે. પાર્લમેન્ટમાં ફ્રાંક્સ અને નોર્થ સામા થયા તેથી શેલ્બર્નને રાજનામું આપ્યું ને ફ્રાંક્સે ને નોર્થે સંયુક્ત મંત્રિમંડળ Coalition-ઉભું કર્યું.

ફ્રાંક્સની હાર. નાનો પિટ્ટ સત્તા ઉપર, ઇ. સ. ૧૭૮૩-૮૪. રાજા ફ્રાંક્સને ઘણો ધિક્કારતો ને તેને મોટો ખંડખોર ગણતો. ફ્રાંક્સે પણ પણ હવે પોતાના મનોરથો પાર પાડવા રસ્તાઓ લેવા માંડ્યા. તે ખરો “ રિડિકલ ” હતો—તેને તાજની સત્તા પાર્લમેંટના અંકુશ તળે લાવવી હતી, પાર્લમેંટને સુધારવી હતી, સંસ્થાનોના, આયર્લેન્ડના ને હિંદના કારભારને વ્યવસ્થા ઉપર મૂકવો હતો ને વેપારને નિરાશ્રય કરવો હતો. પણ તેણે ભૂલો ઉપર ભૂલો કરી. પહેલાં તો તેણે નોર્થ સાથે ભગવામાં ગંભીર ભૂલ કરી. ગમે તે પ્રકારે કારભાર હાથમાં લેવું, એ તેનો વિચાર હવે જગ-જાહેર થઈ ગયો. તેણે પોતાના પક્ષને નિર્ચળ કરી નાંખ્યો. પરિણામે ચાળીસ વર્ષો સૂધી વિદગ લોકો સત્તા ઉપર આવી શક્યા નહિ. તેણે બ્રિટિશ હિંદના કારભાર માટે એ મુત્સદ્દાઓ પાર્લમેંટ સમક્ષ મૂક્યા; હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાંથી તો તેઓ પ્રસાર થયા; પણ પ્રજામાં મોટો ખળભળાટ થયો. લોકોએ એવું ધાર્યું કે ફ્રાંક્સ ને તેના પક્ષકારો હવે મોટી વગ ધરાવતા થશે ને પરિણામે તેઓ પ્રજાથી પણ સ્વતંત્ર થઈ જશે. દુશ્મનોએ આ ક્ષોભનો લાભ લીધો. રાજાને ફ્રાંક્સને કાઢવો હતો. તેથી તે પણ વચમાં પડ્યો. તેણે પોતાના માનીતા ટેમ્પલ મારફત અમીરોને કહેવરાવ્યું કે જે કોઈ ફ્રાંક્સના મુત્સદ્દાને માટે મત આપશે તેને રાજા પોતાનો અંગત દુશ્મન ગણશે. પરિણામ ધાર્યા પ્રમાણે જ આવ્યું. ફ્રાંક્સ હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝમાં હારી ગયો. પિટ્ટ મુખ્ય પ્રધાન બન્યો. ફ્રાંક્સે તેને હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં પગવવા માટે ઘણાં ફાંફાં માર્યા; પણ તેથી તે અળખામણો થઈ ગયો. પિટ્ટ આ કસોટી કુનેહથી વળોટાવી દીધી. પાર્લમેંટ બરખાસ્ત કરવામાં આવી. નવી ચુંટણીમાં ફ્રાંક્સના શહીદો—Martyrs—હારી ગયા. પિટ્ટ હવે ખરો કારભારી બન્યો. તે વખતે તેની ઉંમર માત્ર ચોવીસ વર્ષની હતી.* ફ્રાંક્સ સત્તાબ્રષ્ટ થયો એટલે જુની અમીરાતની રાજ્યકીય સત્તાનો પણ નાશ થયો; પણ તે સાથે રાજાની નિરંકુશ સત્તાનો પણ નાશ થયો.

*A sight to make surrounding nations stare,
A kingdom trusted to a schoolboy's care.

પ્રકરણ ૨૨મું

ત્રીજો જ્યોર્જ (ચાલુ). નાનો પિટ્ટ ને નવા ટોરિઓનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૮૩-૧૭૯૨.

ટોરિઓની કૃત્તેહ—ઇ. સ. ૧૭૮૩માં પાર્લમેન્ટના કામકાજના અનુભવની ખામીને લઈને તથા ઉતાવળાપણાને લીધે ઉત્સાહી ને પુખ્ત ઉમરનો ફ્રૉક્સ ચોવીસ વર્ષના યુવક પિટ્ટ સામે લડતાં હારી ગયો ત્યારથી તે ઠેઠ ઇ. સ. ૧૮૩૦ સુધી વિદ્યગ પક્ષના આગેવાનો લગભગ કારભારથી બહાર રહ્યા, માત્ર વયમાં ટૂંક મુદ્દત માટે ફ્રૉક્સની આગેવાની નીચે તેઓએ કારભાર હાથમાં લીધો હતો. વિદ્યગ પક્ષનો વિનાશ તો ઇ. સ. ૧૭૭૦થી એટલે જ્યારથી નોર્થ કારભારી થયો ત્યારથી જ શરૂ થઈ ગયો હતો. નાના પિટ્ટે તે વિનાશને પૂર્ણાવૃત્તિ આપી, અને ટોરિ પક્ષને જુદા સ્વરૂપમાં મૂકી તેને સંજીવિત કર્યો. આ કારણથી આ પચાસ વર્ષના કારભારને ટોરિઓનો કારભાર કહેવામાં કશી અડચણ નથી. પિટ્ટ થોડા-એક મહિના સિવાય ઇ. સ. ૧૮૦૬ સુધી મુખ્ય પ્રધાન તરીકે રહ્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૨માં ઇંગ્લંડે ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરી એટલે પિટ્ટના કારભારમાં પણ કેટલીક જડતા આવી. એ કારણથી આપણે આ પ્રકરણમાં નાના પિટ્ટના કારભારને ઇ. સ. ૧૭૯૨ સુધી તપાસશું ને હવે પક્ષીના પ્રકરણમાં પિટ્ટે ને ઇંગ્લંડે ફ્રાંસ અને નેપોલિયન સામે જે મહાયુદ્ધ કર્યું તે જોઈશું.

વિલિયમ પિટ્ટ, પૂર્વ ચરિત્ર—મોટા પિટ્ટ અથવા અર્લ ઍથમને ત્યાં નાના પિટ્ટનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૫૯માં મેની ૨૮મીએ થયો હતો. તેની મા અર્લ ગ્રેન્વિલ્લ અને ટેંપલના એકની એક બેન થતી હતી. પિટ્ટ નાનો હતો ત્યારે તેની તખ્તીઅત ધણી ખરાબ રહેતી; સંધિવાનું દરદ તેને નાનપણથી જ લાગુ પડ્યું હતું. છતાં માંડમાંડ તે કેમ્બ્રિજ જઈ થોડુંએક ભણી શક્યો. લંડન તે વારવાર જતો ને પાર્લમેન્ટમાં હાજરી આપતો. છતાં ઘેર તેનો અભ્યાસ સારો ચાલતો. લેટિન ને ગ્રીક તે સારી પેઠે જાણતો. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી એડમ સ્મિથના *Wealth of Nations*—નામના પુસ્તકનો તેણે પોતાની નાની અવસ્થામાં જ ઘણો

જાડા અભ્યાસ કર્યો. એકમ નાના પિટ્ટની કેળવણી ઉપર ખાસ લક્ષ આપતો. ગ્રીક અને લૅટિન લેખકોના ફકરાઓનો સુંદર અંગ્રેજી અનુવાદ તે હમેશાં પુત્ર પાસે કરાવતો ને બાઈબલ તે હમેશાં તેની સાથે વાંચતો. પહેલેથી જ નાનો પિટ્ટ મહત્વાકાંક્ષી થયો હતો. પોતાના આપના જેવી કાર્તિને મેળવવા ને તેના જેવું કામ કાઢવા તે ઇચ્છા ધરાવતો હતો. ઇ. સ. ૧૭૮૦માં તેણે હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં જવા ઉમેદવારી કરી પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. પણ ઇ. સ. ૧૭૮૧માં તે એક રફવાયરની વગથી હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં દાખલ થયો. હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝની તેના આપની ખાલી પડેલી જગ્યા તેણે પોતાના નાના ભાઈને આપી દીધી હતી.* હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં તે નૉર્થના કારભાર ઉપર સખ્ત ટીકા કરવા લાગ્યો ને બંક તથા ફ્રાંકસનો મિત્ર બન્યો. એ બંને જણા પિટ્ટ ઉપર ઘણા ખુશ† રહેતા. જ્યારે નૉર્થે રાજનામું આપ્યું ને રૉકિંગહૅમ બીજી વાર પ્રધાન થયો ત્યારે તેણે પિટ્ટને આયર્લેન્ડની નાઈન્ટ્રિન્ગુરીઅમલદારની જગ્યા આપવા માંડી પણ યુવાન ને મહત્વાકાંક્ષી પિટ્ટે તાબેદાર અમલદારી કરવાની ના પાડી. આ વખતે તેણે પાર્લમેન્ટનું બંધારણ ફેરવવાની એક દરખાસ્ત આજી પાળ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. એકમનો પક્ષકાર લૉર્ડ શેલ્બર્ન જ્યારે પ્રધાન થયો ત્યારે પિટ્ટ ચેન્સેલર ઑફ એક્સચેકર થયો. પણ નૉર્થ ને ફ્રાંકસ મળી ગયા તેથી શેલ્બર્નને રાજનામું આપવું પડ્યું. આ વખતે પિટ્ટે મંત્રી થવા રાજને સાફ ના કહી. ફ્રાંકસે પોતાનો ચિટિશ દિંદને લગતો સુત્સહો પાર્લમેન્ટમાં રજુ કર્યો. તેમાં ને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝમાં હારી ગયો. રાજએ તુરત પિટ્ટને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં પિટ્ટના પક્ષકારો ઘણી ઓછી સંખ્યામાં હતા. ફ્રાંકસે આ સામે વાંધો લીધો. તે ઉપરાઉપરી પિટ્ટને સતાવવા લાગ્યો. પિટ્ટે હંડે પેટે બધું સહન કર્યાં કર્યું ને જ્યારે તેને એમ જણાયું

*સાત વર્ષની ઉમરે તેણે પોતાના શિક્ષકને એક વાર કહ્યું, “હું બીજો પુત્ર છું તે મને ગમે છે, કારણ કે હું હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં જઈ બાપની માફક મારા દેશની સેવા કરી શકીશ.”

†એક વાર બંકે કહ્યું—He is not the chip of the old block (Utham); He is the old block itself.

કે ફ્રાંકસ મૂર્ખાઈથી પ્રજાની પ્રીતિ તદ્દન ગુમાવી બેઠો છે ત્યારે તેણે નવી ચુંટણી કરવાની રાજીને સલાહ આપી. જ્યારે પાર્લમેન્ટને રજા આપી. પિટ સાચો નીવડ્યો. ચુંટણીમાં ફ્રાંકસનો પક્ષ હારી ગયો. પિટ હવે રાજની ને પ્રજાની અનુમતિથી મુખ્ય પ્રધાન બન્યો. આ વખતે તેની ઉંમર માત્ર ૨૪ વર્ષની હતી; ઇ. સ. ૧૭૮૪.*

નાના પિટના ગુણદોષ—પિટ લાંબો ને એકદમ પાતળો હતો. તેની આંખમાંથી તેજના અંચાર વરસતા. તેના લાંબા નાકને લોકો ખાસ યાદ કરતા. ઠેક મરણ સુધી તે કુંવારો રહ્યો હતો. તેનું ચારિત્ર ઊંચું હતું. તે કદિ જુગાર રમતો નહિ. તે ઘણો ઉદ્યત ને થોડાંબોલો હતો; રમત ગમતમાં તે ઝાઝો રસ લેતો નહિ; પણ ઘેર તે છોકરાંની સાથે પણ રમતો. તે ખૂબ પીતો. પણ પિટ શરીરે જેટલો નબળો હતો તેટલો જ મનોબળ મજબૂત હતો. બચપણમાં તેને દુનિયાનો અનુભવ નહોતો. થયો તેવો પાની આમનોથી કે મુસ્કેલીઓથી તે કદિ મુંઝાતો નહિ. ગ્રીક ને લૅટિન સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસથી તેના વિચારો ને તેની મહત્વાકાંક્ષાઓ ઘણાં ઉન્નત બન્યાં હતાં. તેને પોતાની શક્તિઓમાં ઘણો વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો. વળી તેના જન્મથી જ અર્લ ઑફ ચેમ્બર્લીની કીર્તિ વધતી જતી હતી તેની અસરો પિટના યુવન ઉપર સારી રીતે થઈ શકી હતી. તે મોટો વક્તા હતો; પણ બર્કના જેવી ફિલસુફી કે ચેમ્બર્લીના જેવી તીખાશ તેના ભાષણોમાં નહોતી. કારભાર લીધા પછી તે સાહિત્ય તરફ ખાસ લક્ષ આપી શકતો નહિ; તે વિષયમાં તે કાંઈકરી ગયો નથી. સાહિત્યપ્રેમીઓને તે ઝાઝું ઉત્તેજન પણ આપી ગયો નથી. તે ઘણો પ્રામાણિક હતો. કારભારી બન્યા પછી તેણે ૩૦૦૦ પૌંડના વાર્ષિક આવકવાળી જગ્યા જતી કરી. તેણે એક વાર પણ લાંચરશવતથી પોતાના હાથ કાળા કર્યા નથી. પિટ

---

*To a jaded and humiliated generation, the son of Chatham came as a new hope and a possible revelation. The change was thus not merely an epoch in the life of Pitt but in English politics. It was hailed by the nation as a new departure.

ધણો ઉઘમી હતો. તે ધણી વાર ચીડાઈ જતો; જો કે એકંદર તેને સ્વભાવ મીઠો હતો. નાણાવિષયનું તેનું જ્ઞાન સાફ હતું. માણસોની પરીક્ષા તે સારી રીતે કરી શકતો નહિ; એ કારણથી તેને ધણી વાર પાછું હઠવું પડતું. યૂરોપના ને ઇંગ્લંડના જીવનમાં થતા નવા ફેરફારોને તે બરાબર સમજી શકતો નહિ, તેથી તેની ધણી યોજનાઓ નિષ્ફળ ગઈ ને તેથી તે કેટલીએક યોજનાઓ તો ખીલકુલ સ્થાપી શક્યો પણ નહિ; તે સત્તાનો ધણો લોભી હતો. મોટા મોટા અમીરોને પણ તે પોતાની બહુ નજીકમાં આવવા દેતો નહિ, એવો તો તે પોતાની સત્તાથી મગફળ રહેતો. તે પૂરો સ્વદેશાભિમાની હતો. પાર્લમેન્ટને કેવી રીતે સાચવવી તે પિટ્ટે બરાબર સમજતો—તેના બાપ ચંધમમાં એવી કુનેહ નહોતી. પિટ્ટે સામો થતો ત્યારે તે હમેશાં નિડર રહેતો. મરણ સુધી તે દેવાદાર રહ્યો—છતાં પોતાના હોદ્દાનો તેણે સ્વાર્થ ખાતર દુરુપયોગ કર્યો નહિ.

પિટ્ટનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૮૪-૯૨—પિટ્ટના પહેલા મંત્રિમંડળમાં બહુ અસાધારણ શક્તિના માણસો નહોતા. એ કારણથી તે કુલ સત્તા અજમાવી શક્યો અને રાજના ઉપર સારો પ્રભાવ પાડી શક્યો. તે મુખ્ય કારભારી થયો એટલે તુરત જ કેટલાક અગત્યના સુધારાઓ તેણે દેશમાં દાખલ કર્યા.

કર; રાષ્ટ્રીય દેવું; વેપાર—કેટલાએક વેપારીઓ જગત આખા વગર આ વખતે માલ આયાત કરતા હતા. આ દાણચોરી અટકાવવા માટે પિટ્ટે કેટલીક જગાતો માફ કરી દીધી અને તેમને બદલે ઘર-વેરો વધાર્યો. દાણચોરીને પણ તેણે સખ્ત ઉપાયોથી દાખી દીધી. છતાં ઉત્પન્ન કરતાં ખર્ચ વધી જતું; તેથી તે ખોટ પૂરી પાડવાને તેણે પ્રજા પાસેથી નાણું વ્યાજે લીધું. અત્યાર સુધી આ નાણું લાગતાવળગતાઓ પાસેથી વ્યાજે લેવામાં આવતું. પિટ્ટે આ ખરાબ ચાલ બંધ કર્યો અને સમસ્ત પ્રજા પાસેથી ઓછા વ્યાજે નાણું ઉપાડ્યું. ચાલુ ઉત્પન્નમાંથી એક અનામત રકમ મુકીને તેણે રાષ્ટ્રીય દેવાને ધીમે ધીમે ઓછું કરવા માંડ્યું. કેટલાએક નવા કરો તેણે પ્રજા ઉપર નાંખ્યા; પણ તેથી વેપારને નુકસાન ન થાય તે તેણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખ્યું. ઉપરાંત,

કરનો ઓળે હવેથી પેસાદાર લોકો ઉપર વધારે પડ્યો. પાલમટના સભ્યોને મફત પોસ્ટ મોકલવાનો હક્ક હતો. તેનો તેઓ દુરુપયોગ કરતા. એ કારણથી પિટ્ટે આ હક્ક ખેંચી લીધો ને દેશના ઉત્પન્નમાં વધારો કર્યો. ઇંગ્લંડનો વેપાર વધે ને તે સાથે રાજ્યનું ઉત્પન્ન પણ વધે, એ બાબત તેણે આ બધા સુધારાઓ કરતી વખતે ખાસ લક્ષમાં રાખી હતી. આ સુધારાઓ તેને ઔડમ સ્મિથના *Wealth of Nations*માંથી મળી આવ્યા હતા. વેપાર ઉપરના કૃત્રિમ અંકુશો જેમ બને તેમ દૂર કરવા જોઈએ એમ પિટ્ટ સમજતો. ઇંગ્લંડ ને આયર્લેન્ડનો વેપાર તેને નિરંકુશ કરવો હતો. પણ કેટલાક વિરોધને લઈને તેમાં તે ફાવી શક્યો નહિ. પણ વેપાર-વૃદ્ધિ માટે તેણે ઇંગ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે મિત્રતા કરાવી, ઇ. સ. ૧૭૮૭. જગાતના ને દાણના છૂટા છૂટા નિયમોને તેણે એકત્રિત કર્યા ને એવી રીતે વેપારીઓના ધંધાને એકદમ સરળ કરી દીધો.

આંતર કારભારના બીજા અગત્યના મુદ્દાઓ—ઇ. સ. ૧૭૮૪માં પિટ્ટે હિંદને લગતો કાયદો કર્યો. તે પાર્લમેન્ટને સુધારવા માટે એક દરખાસ્ત લાવ્યો; પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ; તે પછી તેણે કદિ આ સવાલ હાથમાં લીધો નહિ. હિંદથી જ્યારે વોર્ન હેસ્ટિંગ્સ પાછો આવ્યો ત્યારે બેંકે ને ફ્રાંકસે તેના ઉપર કામ ચલાવવાની દરખાસ્ત આણી; પિટ્ટે હિંદના કારભારના હિતની ખાતર આ દરખાસ્ત સ્વીકારી અને હેસ્ટિંગ્સ ઉપરનું કામ ટેક ઇ. સ. ૧૭૮૫ સુધી ચાલ્યું. તેમાં છેવટે તે નિર્દોષ ઠર્યો. જ્યોર્જનો પાટવી કુંવર જુગારી, ઉડાઉ, લંપટ અને અતિ દારુડીઓ હતો; વળી તે ફ્રાંકસ, શેરિફિઅન ને ગ્રિગ લોકોનો મિત્ર હતો. રાજને ને તેને ધણો અણુબનાવ ચાલતો હતો; વળી તેણે એક રોમન કેથોલિક બાઈ સાથે ખાનગી લગ્ન કર્યું હતું. રાજની પરવાનગી તેને મળી નહોતી તેથી એક તો લગ્ન ગેરકાયદેસર હતું; વળી રોમન કેથોલિક સ્ત્રીની સાથે લગ્ન થએલું હોવાથી પાટવી કુંવરનો ગાદી ઉપરનો હક્ક ઉડી જાય એમ હતું. ઇ. સ. ૧૭૮૮ના નવેંબરમાં રાજના મગજની સ્થિતિ નબળી થઈ જતાં તાજની સત્તા કેવી રીતે ઉપયોગમાં મૂકવી એ બાબત મહત્વની થઈ પડી. હવે જો કુંવરને સત્તા આપવામાં આવે તો

પિટ્ટે તેનો વિરોધી હોવાથી કારભારે તો તેના હાથમાંથી તુરત જ પડાવી લેવામાં આવે ને ફ્રાંક્સ મુખ્ય પદ ઉપર આવે; દરમ્યાન જો રાજા સામે થઈ જાય તો તેની સ્થિતિ પણ ઘણી કઠરી થઈ પડે. ફ્રાંક્સે આ વખતે કહ્યું કે પ્રિન્સ આર્ચ વેઇલ્સ આપોઆપ જ સત્તા ઉપર આવવો જોઈએ, કારણ કે તે તેનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. પિટ્ટે કહ્યું કે સત્તા આપવાનો હક્ક પાર્લમેન્ટને છે. પ્રજા પિટ્ટ તરફ હતી. છેવટે પ્રિન્સની સત્તા ઉપર કેટલાએક અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા. પણ તે નવા અધિકાર ઉપર આવ્યો તે અગાઉ તો રાજા સામે થઈ ગયો ને બધી તકરારોનો અંત આવ્યો, માર્ચ, ઇ. સ. ૧૭૮૯. પરિણામ માત્ર એ આવ્યું કે ફ્રાંક્સ ને તેના અનુયાયીઓ પ્રજાવર્ગમાં ઘણા અળખામણા થઈ ગયા. રોમન કેથોલિકોને પાર્લમેન્ટમાં એસવા સિવાય બીજી કેટલીક અગત્યની છટો આપવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૭૯૧. પિટ્ટે ગુલામીનો ધંધો બંધ કરવા માંગતો હતો પણ ડંડાસ ને ખાસ કરીને રાજા વિરુદ્ધ હતા તેથી તે કાંઈ કરી શક્યો નહિ. આ અરસામાં પિટ્ટે કનેડાના એ ભાગો પાડી નાખ્યા, એક ફ્રેંચો માટે ને બીજો અંગ્રેજો માટે. ઇ. સ. ૧૭૯૩માં ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી એટલે આંતર કારભારને વધારે મુશ્કેલ સ્થિત કરવાની પિટ્ટની બધી હીલચાલો બંધ થઈ ને તેની કારકારીનો પહેલો ભાગ પણ તે જ સાથે સમાપ્ત થયો.

પિટ્ટ ને યૂરોપ, ઇ. સ. ૧૭૮૪-૯૩—અમેરિકા ને ફ્રાંસ સામેના વિગ્રહના અંત પછી ઇંગ્લંડ યૂરોપમાં એકદમ એકલું થઈ ગયું હતું. પિટ્ટે તે સ્થિતિને સુધારી. ફ્રાંસ હોલંડની આંતર તકરારોમાં દરમ્યાન થતું હતું તેથી પિટ્ટે ઇંગ્લંડ, પ્રશિઆ, ને હોલંડની વચ્ચે ત્રિપક્ષ કરાર કર્યો ને ફ્રાંસની, ફ્રાંસના મિત્ર ઑસ્ટ્રિઆના રાજા જોસફની, ને રશિઆની કૅથેરિનની વધતી જતી સત્તા ઉપર અંકુશ મૂક્યો, ઇ. સ. ૧૭૮૮. અમેરિકામાં વાંકુવર—Vancouver ટાપુ પાસે Nootka Sound નૂટકા સાઉન્ડ ઉપર સ્પેઇને પોતાનો હક્ક સ્થાપી દેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ પિટ્ટે વાંધો લીધો ને લડાઈની તૈયારી પણ બતાવી એટલે સ્પેઇને દાવો પાછો ખેંચી લીધો, કારણ કે એ વખતે ફ્રાંસે મદદ આપી નહિ, ઇ. સ. ૧૭૯૦, ઑક્ટોબર. ડેન્માર્કે ને રશિઆએ સ્વિડન ઉપર ચડાઈ કરી હતી તેમાં ઇંગ્લંડ દરમ્યાન

થવાથી સ્વિડનને લાભ થયો ને રશિયા બાલ્ટિકમાં સાર્વભૌમ થતું અટક્યું. એવી જ દરમ્યાનગીરીથી ઑસ્ટ્રિયા ને તુર્કી મિત્રા બન્યાં. પણ રશિયાની ઑપ્રેસે હજુ તુર્કી સામે લડાઈ ચાલુ રાખી હતી. રશિયા કાળા સમુદ્ર ઉપર સત્તા ભોગવે એ પિટ્ટને ગમતું નહોતું. તેણે તુર્કીનો પક્ષ લીધો ને ફ્રેંચરિન સામે લડાઈ જાહેર કરવાનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો; પણ લોકો વિરુદ્ધ પડતાં પિટ્ટે પોતાનો નિર્ણય ફેરવી નાંખ્યો, ઇ. સ. ૧૭૯૧, એપ્રિલ. આ કારણેથી ત્રિપક્ષ કરાર ધણો નબળો પડી ગયો.

પ્રકરણ ૨૩મું

ફ્રાંસમાં મોટી રાજ્યક્રાંતિ—The French Revolution
ફ્રાંસ સામે મહાયુદ્ધ. પિટ્ટનો કારભાર (ચાલુ),
ઇ. સ. ૧૭૮૯-૧૮૦૧.

ફ્રાંસમાં ઉદયપાથલ—ફ્રાંસમાં કેટલાંક રાજ્યકીય, સામાજિક ને આર્થિક કારણોથી અને રૂસો-Rousseau વોલ્ટેર-Voltaire-વગેરે ધુરંધર લખકોના લખાણોને લઈને ઇ. સ. ૧૭૮૯ના માસમાં એક મોટી રાજ્યક્રાંતિ થઈ. ઇ. સ. ૧૭૮૯ના મેની પાંચમી તારીખે વર્સાઇલ મુકામે ફ્રાંસના લોકોના પ્રતિનિધિઓ ઇ. સ. ૧૬૧૪ પછી પહેલી જ વાર ભેગા થયા ને તેઓએ પોતાના દેશને માટે વ્યવસ્થિત અને ઇંગ્લંડના જેવું રાજ્યતંત્ર રાગ પાસે માંગ્યું. પેરિસમાં આ બનાવથી મોટો કોલાહલ થઈ પડ્યો. જુલાઈની ૧૪મી તારીખે તે રાજધાનીના મવાલીઓએ રાગની સત્તાનો અનાદર ફરી બેસિલ્લ-Bastille-ના કિલ્લાને તોડી તેમાં રાખેલા બધા કેદીઓને છોડી મૂક્યા. થોડા વખત પછી કેટલીક અંડખોર સ્ત્રીઓ ને કેટલાક સિપાઈઓ વરસાઈલ ગયાં. રાગરાણી ગભરાઈ પેરિસ નાસી છૂટ્યાં. નેશનલ એસેમ્બલીએ રાજ્યવ્યવસ્થાને હવે વર્તમાન સિદ્ધાંતો ઉપર મૂકી. પણ ફ્રાંસનો રાગ સોળમે લૂઈ ધણો નબળો રાગ હતો. તેની રાણી મેઘરિ ઑસ્ટ્રિયાના ઑપરર લિઓપોલ્ડની બેન થતી હતી; તે વી(એ)નાના દરબાર સાથે ખટપટ કરવા માંડી. રાગરાણી નાસી જતાં પકડાઈ ગયાં. ફ્રાંસના આગેવાનોનો ભરોસો તેમના ઉપરથી ઉડી ગયો. રાગરાણી, કેટલાકએક નાસી ગએલા ફ્રેંચ જનો, અને બીજાઓ દેશાવરની મદદથી પ્રજાની મહત્વાકાંક્ષાઓને તોડી નાંખવા કોશીશ કરે છે

એવી તેમને ખાત્રી થઈ મઈ. રાજરાણીને કેદ કરવામાં આવ્યાં. હવે આગેવાનો ઝનુની થઈ ગયા. તેઓએ સેંકડો ફ્રેંચોને દેશપાર કર્યા, સેંકડોના પ્રાણ લીધા અને હજારોની મીલકત જપ્ત કરી, ઇ. સ. ૧૭૯૧, સપ્ટેમ્બર. નેશનલ એસેમ્બલી પછી લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી મળી હતી તેને હવે રજા આપવામાં આવી. “કન્વેન્શન” નામની ત્રીજી રાષ્ટ્રીય મહાસભા મળી. તે કન્વેન્શનમાં ઝનુની લોકો વિશેષ ઝનુને ચડ્યા. તેમણે તાજની સંસ્થાને ઉડાડી મૂકી અને મહાજનસત્તાક રાજ્ય-Republic-સ્થાપ્યું. દરમ્યાન ઑસ્ટ્રિયાના ને પ્રશિયાના રાજાઓએ ફ્રાંસ ઉપર ચડાઈ કરી. પહેલાં તો તેમનો વિજય થયો પણ પછી વાલ્મી પાસે ફ્રેંચોએ તેમને હરાવ્યા, સપ્ટેમ્બર, ૧૭૯૨. આ ફત્તેહથી ઝનુનીઓનું જોર વધી ગયું. તેઓએ સખ્ત કારભાર ચલાવવા માંડ્યો, જેને Terror કહેવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૭૯૩માં રાજરાણીને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. આ બનાવોને લઈને ઇંગ્લંડના ને યૂરોપના લોકોના વિચારોમાં મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું.

ઇંગ્લંડ ને ફ્રાંસ, ઇ. સ. ૧૭૯૯-૯૩. મૈત્રી? તટસ્થતા? વિચાર? ફ્રાંસમાં જ્યારે મોટો વિપ્લવ થયો અને બેસિલ્લના કિલ્લાને તોડવામાં આવ્યો ત્યારે ઇંગ્લંડમાં ફ્રેંચો જેવા ઉદાર દીલના મુત્સદ્દીઓએ, વર્ડ્સ્વર્થ ને કોલરિજ જેવા કવિઓએ ને પ્રીસ્ટલી જેવા લેખકોએ તે બનાવોને વધાવી લીધા. યૂરોપમાં હવે જુદા જ વિચારો ફેલાશે એમ તેઓએ માન્યું.* ઇંગ્લંડમાં મહાજનસત્તાક રાજ્ય જોઈએ એવું માનનારા માણસો તો મૂઠીબર પણ નહિ હોય. પણ પ્રજાને મોટો ભાગ ફ્રેંચોના અત્યાચારોથી એકદમ દહેશત ખાઈ ગયો અને બંક જેવા અબ્યાસીઓએ એટલે સુધી ભવિષ્ય ભાખ્યું કે એ વિપ્લવથી ફ્રાંસમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર નહિ પણ આપખુદ સત્તાની સ્થાપના થશે. ઇંગ્લેંડે બંક સાચો પડ્યો.†

---

*ફ્રેંચો બોલી ઉઠ્યા:—How much the greatest event it is that has happened in the world; how much the best.

†બંકના પુસ્તકમાંથી નીચેનો ઉતારો તેના વિચારો બશેબર બતાવે છે. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં પણ એ લખાણ ઉત્તમ પ્રતિનું લેખાય છે:—

It is now sixteen or seventeen years since I saw the Queen of France, then the Dauphiness, at Versailles; and

આ વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપમાં જાહેર મૂકવાના હેતુથી ઇ. સ. ૧૭૯૦માં
 બર્કે *Reflections on the French Revolution* નામનું પુસ્તક
 બહાર પાડ્યું. આ પુસ્તકની હજારો નકલો ટૂંક સમયમાં ખપી ગઈ.
 અંગ્રેજો ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ વિરુદ્ધ પડ્યા. તેમને એવો ડર લાગ્યો કે

surely never lighted on this orb which she hardly seemed to touch, a more delightful vision. I saw her just above the horizon, decorating and cheering the elevated sphere she just began to move in; glittering like the morning star, full of life and splendour and joy. Oh ! What a revolution and what a heart must I have, to contemplate without emotion that elevation and that fall. Little did I dream when she added titles of veneration to those of enthusiastic, distant, respectful love, that she should ever be obliged to carry the sharp antidote against disgrace concealed in that bosom; little did I dream that I should have lived to see such disasters fallen upon her in a nation of gallant men, in a nation of men of honour and of cavaliers. I thought ten thousand swords must have leaped from their scabbards to avenge even a look that threatened her with insult.—But the age of chivalry is gone. That of sophisters, economists, and calculators, has succeeded, and the glory of Europe is extinguished for ever. Never, never more shall we behold that generous loyalty to rank and sex, that proud submission, that dignified obedience, that subordination of the heart, which kept alive, even in servitude itself, the spirit of an exalted freedom. The unbought grace of life, the cheap defence of nations, the nurse of manly sentiment and heroic enterprise, is gone ! It is gone, that sensibility of principle, that chastity of honour, which felt a stain like a wound, which inspired courage while it mitigated ferocity, which ennobled whatever it touched, and under which vice itself lost half its evil, by losing all its grossness.

Burke's Reflections on the Revolution in France.

એવી જ ખુનામરકી પોતાના દેશમાં પણ કદાચિત્ પ્રસરે. ફ્રાંકસ ખુનામરકીની સામે હતો પણ એ અને એના પક્ષકારો એમ માનતા કે ખુનામરકી તો થોડા વખતમાં શાંત થઈ જશે પણ રાજ્યક્રાંતિની કાયમ અસરો તો ફ્રાંસના રાજ્યવહિવટમાં ને સમાજમાં રહેશે જ અને તેથી ફ્રેંચ લોકો એકંદર સુખી થશે ને દેશમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થપાશે. તેઓ એમ પણ માનતા હતા કે અંગ્રેજોએ પણ પોતાના રાજ્યતંત્રને માત્ર સુધારવું જોઈએ અને એ સુધારાથી કાંઈ ફ્રાંસની ખુનરેજી દેશમાં દાખલ થશે નહિ. ઉલટું તેથી તો લોકો સુખી થશે ને કારભાર લોકપ્રિય થશે. પણ બંક ને બીજા વિદગ મુસ્લીઓ આ માન્યતા ધરાવતા નહોતા. તેઓ હવે પિટ સાથે ભળી ગયા ને તેના કારભારને અનુમોદન આપવા માંડ્યા. ઇ. સ. ૧૭૯૧માં બ્યારે ફ્રેંચના રાજ્યતંત્ર ઉપર ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે ફ્રાંકસ ને બંક લડી પડ્યા. તેમની મૈત્રી હવે તૂટી ગઈ. બંકે *An Appeal from the new to the old Whigs* નામનું પોતાના પક્ષના બદલાએલા સંજોગોને સ્પષ્ટ કરનારું પુસ્તક બહાર પાડ્યું.* પિટ અત્યાર સૂધી ફ્રેંચ બનાવો તરફ તટસ્થ રહ્યાં હતા. ઇંગ્લંડના લોકો ફ્રાંસના આંતર કારભારમાં દરમ્યાન ન થાય તેમાં જ તેમને લાભ છે એમ તે માનતા હતા. દરમ્યાન ફ્રેંચ ધારાસભાએ ઑલસેઇસ ને લૉરેઇનમાં જુના જમીનદારોના હક્કોને નાબુદ કર્યા ને નેધર્લેન્ડ્સમાં ફ્રેંચ લોકો મહાજનસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાની ખટપટ કરવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૭૯૨ના ફેબ્રુઆરિમાં ઑસ્ટ્રિયાના એંપરર ને ફ્રેંચ રાણી મેઇરિના બાણેજ ફ્રાંસિસે ને પ્રશિયાના રાજા ફ્રેડરિક વિલિયમે ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરી અને ફ્રાંસમાં જુનું રાજ્યશાસન ફરી સ્થાપવા માટે તેઓ બહાર પડ્યા; અંદરથી તેમનો

*બંક એમ ઠસાવતો હતો કે ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિને લઈને યૂરોપની બધી પ્રજાઓ બંડખોર, ઝનુની, નાસ્તિક ને અધમ થઈ જશે, ને તેથી તે દેશ સામે લડાઈ કરવી જોઈએ. ઇ. સ. ૧૭૯૩. જુલાઈમાં તે મરી ગયો. મરણ સૂધી તે યુદ્ધને હીમાયતી રહ્યો. તેથી જ કેનિંગે કહ્યું કે:—Here there is but one event, but that is an event for the world; Burke is dead! એક સમર્થ ચિંતક ને લેખક કેટલે સૂધી જગતનો બાબ્યવિધાતા થઈ શકે છે !

હેતુ ફ્રાંસના મુલકો તાબે કરવાનો ને તેની સત્તાને નબળી કરવાનો હતો. ફ્રેંચ લોકોએ આ બે રાજ્યોના યુદ્ધ માટેનો નિમંત્રણનો એવો જ જવાબ વાળ્યો. જેમ તેઓએ નિરાશ ને દેશપાર ફ્રેંચ લોકોનો ને રાજ્ય-રાણીનો પક્ષ કરી ફ્રાંસમાં જીતું રાજ્યશાસન ફરી સ્થાપવાનો પોતાનો હેતુ બહાર પાડ્યો હતો તેમ ફ્રાંસના કારભારીઓએ પણ હવે તેમના સામી લડાઈ જાહેર કરી અને ઉપરાંત બધી પછાત પ્રજાઓને પોતાના જેવું મહાજનસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાનું નિમંત્રણ ને તે માટે મદદનું કહેણ પણ સાથે જ મોકલ્યું. આ પરિસ્થિતિમાં ઇંગ્લંડ શું કરશે એમ હવે બધાં રાજ્યો વિચારવા લાગ્યાં. ઇંગ્લંડમાં ઘણી સંસ્થાઓ ફ્રાંસના જેઠાંબિનો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતી હતી, જે કે તે પત્રોમાં કોઈ જાતની રાજ્યની ઉચ્છેદપાથલ સંબંધી જરા પણ ઉલ્લેખ નહોતો. પણ કેટલીક સંસ્થાઓ સરકારને ભારે પડે તેવી હીલચાલો કરતી હતી. એપ્રિલમાં ઑસ્ટ્રિયાના લશ્કરે નેધર્લેન્ડમાંથી ફ્રેંચોને કાઢી મૂક્યા; પ્રશિયાનાં ને ઑસ્ટ્રિયાનાં લશ્કરે ફ્રાંસમાં દાખલ થયાં; પેરિસ પણ પડશે એમ ધાસ્તી લાગવા માંડી; તેથી મુખ્ય ફ્રેંચ અધિકારીઓએ સેક્રેટ માણસોને માત્ર જરાક શક પડતાં દેશપાર કર્યો, મારી નાંખ્યાં અથવા તેમની મીલકત જપ્ત કરી. પોતાના દેશમાં પરદેશીઓ દાખલ થયા એ વાત જાણનાં ફ્રેંચોનું લડાયક અનુન તાજું થયું ને તેમના સરદારે શહેરીઓના નવા ને તાલીમ પામેલા લશ્કરની મદદથી પરદેશીઓને વાલ્મિ-Valmy-પાસે સખ્ત હરાવ્યા, સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૯૨. ફ્રેંચો હાલન ને હોન નદી સુધી ચાલ્યા ગયા અને સેવોય, નાઈસ, ને નેધર્લેન્ડ તેમના કબજામાં આવ્યાં. ઇંગ્લંડને હવે ખરેખર લાગ્યો. નેધર્લેન્ડ ફ્રાંસ ગળી જાય તો ચોક્કસ યુરોપમાં તેની સત્તા વધી પડે ને ઇંગ્લંડના હિતને હાનિ પહોંચે. ફ્રેંચ સરકારે રોલ્ડટ નદી ઉપરના વેપારને અંકુશથી મુક્ત કર્યો ને એતવર્ષ સુધી તેણે પોતાની નોકાઓ દોડતી કરી. હોલ્લંડ ઇંગ્લંડની મદદ માંગી. ઇ. સ. ૧૭૯૨ના નવેમ્બર માસમાં ફ્રેંચ રાજ્યરાણીને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. આ કમકમાટ ઉપજાવનારા ખખર ઇંગ્લંડ પહોંચ્યા કે તુરત જ લોકો આવેશમાં આવી ગયા. ઇ. સ. ૧૭૯૩ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. આ

અરસામાં પોલંડના થોડાએક ભાગને બીજી વાર પૂર્વ યૂરોપનાં રાજ્યો ગળી ગયાં ને ઇ. સ. ૧૭૯૫માં બાકી રહેલા ભાગને પણ તેઓ તેવી જ રીતે પચાવી ગયાં. ઇંગ્લંડ, પ્રશિયા, ઑસ્ટ્રિયા, હૉલ્લંડ, સ્પેઇન, સાર્ડિનિયા, પોર્ચુગલ ને નેધરલેન્ડ્સ, એટલાં રાજ્યોએ પહેલાં ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરી.

પિટ્ટ ને વિગ્રહ—પિટ્ટ એમ માનતો હતો કે વિગ્રહ ઝાઝો વખત ચાલશે નહિ. બકે તેને આ માન્યતા વિરુદ્ધ વાર્યો પણ ખરો; છતાં શરૂઆતમાં તો તે ખોટા મતને વળગી રહ્યો. ફ્રાંસ દેશની પ્રગ્ન એવી તો સહેલી નહોતી. પિટ્ટની આ પહેલી ભૂલ થઈ. બીજું, તેણે ફ્રાંસના જુના રાજ્યતંત્રના પક્ષપાતી ફ્રેંચ લોકો ઉપર વધારે પડતો ભરોસો રાખ્યો ને તેમને મદદ કરવા જુદી જુદી લશ્કરી ટૂંકડીઓ જુદે જુદે ઠેકાણે રોકી. આ સાહસથી અંગ્રેજો ઝાઝું સાધી શક્યા નહિ અને તે પ્રયાસો બધા નિષ્ફળ ગયા. લશ્કરના સેનાપતિઓને નીમવામાં પણ પિટ્ટ જુના જમાનાના ધોરણને વળગી રહ્યો અને એમાં કોઈ ફેરફાર તે કરી શક્યો નહિ. ઇંગ્લંડનાં મિત્ર-રાજ્યોનો વહિવટ એકદમ સડી ગયો હતો અને ફ્રાંસ સામે લડવા જતાં તેમનો જ ખુડદો વળી જાય એમ હતું તે પણ પિટ્ટ જોઈ શક્યો નહિ. શત્રુઓની સખળતા અને મિત્રોની નિર્બળતા તેના મનમાં વસી શકી નહિ. શત્રુ સામે લડાઈ શા માટે કરવી જોઈ એ તે પિટ્ટ બરોબર સમજી કે સમજી શક્યો નહિ. પ્રશિયા, ઑસ્ટ્રિયા ને રશિયા, એમને તો સ્વાર્થ સાધવો હતો. આ પિટ્ટ પહેલેથી કળી શક્યો નહિ. લડાઈખાતાની વ્યવસ્થા ઘણી જ ખરાબ રહી. યોજનાઓનો પાર નહોતો; પણ તેમાંની એક પણ રીતસર પાર પાડી શકાતી નહિ. ડંડાસ જેવા અગ્નિયા માણસ ઉપર આખા વિગ્રહનો ભાર નાંખવામાં આવ્યો હતો.† આવાં સાધનો વડે ને આવી તૈયારીઓથી પિટ્ટને કાર્નો—Carnot—ને નેપોલિયન જેવાને મ્હાત કરવાના હતા. ટૂંકામાં નાનો પિટ્ટ વિગ્રહ માટે સરજાએલો નહોતો; મોટો પિટ્ટ સુલેહના વખતના કારભાર માટે સરજાએલો નહોતો.

મિત્રરાજ્યો ને ફ્રેંચ સત્તા. ઇ. સ. ૧૭૯૩-૯૭—શરૂઆતમાં તો બધે ઠેકાણે મિત્રરાજ્યોની ફતેહ થઈ અને જો તેઓ સંપીને લખાં

† He knew as much of war as a monthly nurse.

હોત તો પેરિસ પડત ને લડાઈનો અંત તુરત જ આવત. ફ્રાંસની અંદર લોકોએ નવા તંત્ર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું હતું, ખુદ રાજ્યતંત્રમાં પણ અનેક ફેરફારો થયાં કરતા હતા, અને દેશમાં ખાધાખોરાકીની પણ મુશ્કેલીઓ હતી. પણ મિત્રરાજ્યોમાં કુસંપ હતો. ફ્રાંસને તેનો લાભ મળ્યો. કારનો-Carnot-એ ફ્રાંસમાં લશ્કરો ઉભાં કર્યા ને તેમને કેળવ્યાં. ફ્રેંચોનો વીર સ્વભાવ કેળવાયો.* પરિણામે ફ્રેંચો શત્રુઓને હઠાવી શક્યા. દેશમાં બંડખોરો દબાઈ ગયા. માત્ર ફ્રાંસનો ફેટલોટ દરિયાપાર મુલક ને વેપાર ઇંગ્લંડના હાથમાં જઈ શક્યા. હૉલ્લંડ ફ્રાંસને શરણ થયું ને-Batavian Republic-તરફે નવેસર યૂરોપમાં આગળ આવ્યું, મે, ઇ. સ. ૧૭૯૪. નેપોલિયન બહાર આવ્યો. સ્પેઇન, ટસ્કનિ, પ્રશિઆ, સાડિનિઆ વગેરે વિગ્રહમાંથી ખરડી ગયાં, ઇ. સ. ૧૭૯૫. હૉલ્લંડ ફ્રાંસ સાથે રહી લડતું હતું તેથી ઇંગ્લંડે તેના દરિયાપાર મુલકો છતી લીધા, જેમકે મલાક્કા, લંકા, કેપ આફ્રીક યૂડ હોપ, વગેરે, ઇ. સ. ૧૭૯૫-૯૬. પણ નેપોલિયને ઑસ્ટ્રિઆને ઇટલિમાંથી કાઢી મૂક્યું ને તે વિએના સૂધી ચાલ્યો ગયો તેથી તેની સરકારે ને પોર્યુગલે પણ ફ્રેંચો સાથે સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૭૯૭. દરમ્યાન-Jervis-જર્વિસે સેઇન્ટ વિન્સેન્ટની ભૂશિર આગળ સ્પેઇનના નૌકાસૈન્યને હાર આપી. નેલસન આ નૌકાયુદ્ધમાં હાજર હતો. હવે ઇંગ્લંડ એકલું થઈ ગયું હતું. તેથી નેપોલિયને ખુદ ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો. ઇંગ્લંડના નાવિકોની વાજબી ફરિયાદો ઉપર દુર્લક્ષ આપવામાં આવ્યું તેથી તેઓએ સ્પિટહેડ-Spithead-મુકામે ને બીજા સ્થળોએ બંડ કર્યું, એપ્રિલ, મે, ઇ. સ. ૧૭૯૭; ત્યારે જ ઇંગ્લંડની સરકારે તેમની વાજબી માંગણીઓને સ્વીકારી. બંડખોરો મટી હવે તેઓ વફાદાર નાવિકો થઈ ગયા ને બ્યારે ડચ લોકોએ ઇંગ્લંડ ઉપર નૌકાસૈન્ય મોકલ્યું ત્યારે તેઓએ તેમને કંપરૂડાઉન

* તે કહેતો:-Each of us has something to give. Let each be found at his post, let the young men fight; let the old men transport ammunition; let the women make tents, sew uniforms, or nurse the wounded; even the very children can make lint or fold a bandage."

પાસે હરાવ્યા ને ઇંગ્લંડને ને આયર્લેન્ડને શત્રુઓની સવારીથી બચાવી લીધાં. આ અરસામાં પિટ્ સુલેહ માટે તનતોડ મહેનત કરતો હતો પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. ઇંગ્લંડ હવે ફ્રાંસ સામે માત્ર એકલું જ યુદ્ધ કરતું હતું. નેપોલિયન દરિયા ઉપર અથવા ખુદ ઇંગ્લંડ કે આયર્લેન્ડ ઉપર સવારીઓ મોકલી અંગ્રેજોને હફાવી શક્યો નહોતો; તેથી હવે તેણે જુદો રસ્તો લીધો.

નેપોલિયન ને અંગ્રેજોનું એશિઆઈ સામ્રાજ્ય, ઇ. સ. ૧૭૯૮—યૂરોપમાં ઇંગ્લંડ હજી શરણ થયું નહોતું; પણ ઇંગ્લંડના દરિયા-પાર વેપારને અતે ઇજિપ્તને કબજે કરી, હિંદુસ્તાનમાં તેના દુશ્મનોને મદદ મોકલી ત્યાં તેનું સામ્રાજ્ય ડાબાવવાના હેતુથી, ને ફ્રાંસને તે દિશામાં સાર્વભૌમ બનાવવા નેપોલિયને હવે નિર્ણય કર્યો, કારણ કે આ સમયે આખા યૂરોપમાં માત્ર ફ્રાંસની હાક બોલાતી હતી. આ હેતુ પાર પાડવા બોનાપાર્ટે નાઇલ નદીના મુખ આગળનો તમામ ઇજિપ્ત દેશ સર કર્યો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૭૯૮. અંગ્રેજોને આ બાબતની ખબર પડતાં નેલ્સન

નેપોલિયન

ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં દાખલ થયો ને અબુકિર—Aboukirના અખાત પાસે ફ્રેન્ચ નૌકાઓને જોતાં તેણે તેમના ઉપર હલ્લો કર્યો. ફ્રેન્ચો હારી ગયા, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૭૯૮. નેપોલિયને હવે ઇજિપ્ત ખાલી કર્યું ને આગળ જઈ તેણે સિરિયા જીત્યું પણ એકરનું બંદર જ્યાં સુધી તેના હથમાં ન આવે ત્યાં સુધી તેનાથી કશું બની શકે એમ નહોતું. આ વખતે સર સિડની સ્મિથ નામના અંગ્રેજ નાવિક સરદારે એકરનો બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. નેપોલિયને

ધેરો ઉઠાવી લીધો, ને તે પાછો સ્વદેશ ગયો, મે, ઇ. સ. ૧૭૯૯. હિંદુસ્તાનમાં આ અરસામાં અંગ્રેજોએ ટિપ્પુ સુલતાનને ત્રીજા ને ચોથા વિગ્રહોમાં હરાવ્યો. છેલ્લા (ચોથા) વિગ્રહમાં તે માર્યો ગયો ને મૈસુર અંગ્રેજોનું રક્ષિત રાજ્ય બન્યું. આ પ્રમાણે ફ્રાંસને એશિયામાં હાર મળી. સર રાલ્ફ એબરફ્રાબિએ અલેક્ઝાંદ્રિયા પાસે ફ્રેંચોને હરાવ્યા એટલે ફ્રેંચો ઇજિપ્ત પણ ખાલી કરી ગયા, એપ્રિલ-સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૦૧.

મિત્ર રાજ્યો ફ્રી ફ્રાંસ સામે, ઇ. સ. ૧૭૯૬-૧૮૦૨—
નેપોલિયન બ્યાં બ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં બધે તેણે જીત્યાં અને સડેલાં રાજ્યતંત્રોને ઉડાડી મૂક્યાં, તેમને બદલે નવાં રાજ્યતંત્રો ને નવાં રાજ્યો ઉભાં કર્યાં ને ત્યાં ફ્રાંસના જેવી પ્રજાસત્તા ગોઠવી. હોલ્લંડમાં બટેવિયન રિપબ્લિક, સ્વિટ્ઝર્લંડમાં હેલ્વેટિક-Helvetic Republic-રિપબ્લિક, જિનોઆમાં-Liguria લિગુરિયન રિપબ્લિક, ને રોમમાં રોમન રિપબ્લિક હવે ઉભાં થયાં. પ્રશિયા પાસેથી ને ઑસ્ટ્રિયા પાસેથી ઘણો મુલક નેપોલિયનને પડાવ્યો ને સિસિલિમાં ને નેઇપલ્સમાં Parthenopeum-પાર્થેનોપિયન-રિપબ્લિક ઉભું કર્યું. નવાં રાજ્યોમાં જીતના રાજ્યતંત્રના પક્ષપાતીઓ ઘણી મોટી સંખ્યામાં હતા. નેપોલિયનને માલ્યાનો ટાપુ કબજે કર્યો તેથી રશિયાનો આર પૉલ ઘણો ક્રોધે ભરાયો. તુર્કીનો સુલતાન નેપોલિયનની ઇજિપ્તની ને સિરિયાની હીલચાલોથી તેની સામે થયો. ઇંગ્લંડે આ બધાં રાજ્યોને નવી આશાઓ આપી. ઇંગ્લંડે ફ્રાંસને દરિયા ઉપર હરાવ્યું હતું તે વાત નેપોલિયનના શત્રુઓની નજર બહાર તો કદિ જાય નહિ જ. એ કારણોથી ફ્રીથી ઇંગ્લંડે ફ્રાંસ સામે પ્રપંચ રચ્યો અને રશિયા, ઑસ્ટ્રિયા ને નેઇપલ્સ ફ્રાંસ સામે લડાઈ કરવા તૈયાર થયાં, નવેમ્બર, ૧૭૯૮-જાન્યુઆરિ, ૧૭૯૯. બવેરિયા વગેરે તેમની સાથે ભળ્યાં.

શરૂઆતમાં તો મિત્રરાજ્યોએ ફ્રેંચોને હરાવ્યા. પણ તેમનામાં બીલકુલ સંપ નહોતો ને દરેક રાજ્ય પોતાના સ્વાર્થ પ્રમાણે વર્તતું હતું. તેથી ટૂંક સુદ્ધતમાં જ આર પૉલ તટસ્થ થઈ ગયો. નેપોલિયન પોતે સિરિયા છોડી દઈ ફ્રાંસ ગયો, કારણ કે મિત્રરાજ્યોની ફત્તેહથી ફ્રાંસની રિયતિ ઘણી જ કંકેડી થઈ ગઈ હતી. ઇ. સ. ૧૭૯૯ની આખરમાં તેણે ફ્રાંસના નબળા

વહિવટને ઉઠાડી મૂક્યો અને પોતે દસ વર્ષ સૂધી કૉન્સલ-Consul-રહે એવી વ્યવસ્થા કરી. પછી તેણે સુલેહ માટે જ્યોર્જને સંદેશ મોકલ્યો. પણ પિટ્ટે સુલેહ કરવા ના પાડી. નેપોલિયને હવે ફ્રાંસના દુશ્મનો તરફ નજર કરી. તેણે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાંથી ને ઉત્તર ઇટલિમાંથી ઑસ્ટ્રિયન લશ્કરોને કાઢી મૂક્યાં, જુન-ડિસેમ્બર, ૧૮૦૦. પરિણામે ઑસ્ટ્રિયાએ, ને પછી રુષેયને, પોર્ચુગલે, સિસિલિએ, રશિયાએ, તુર્કીએ, ને પોપે નેપોલિયન સાથે જુદી સુલેહ કરી, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૦૧-૨. જર્મનિનાં રાજ્યો પણ વિઝહમાંથી ખસી ગયાં. આવી રીતે ફરી ઇંગ્લંડ એકલું પડી ગયું. આ જ અરસામાં આર પૉલની આગેવાની નીચે સ્વિડને, પ્રશિયાએ ને ડેન્માર્કે ઇંગ્લંડની દરિયાઈ જોહુક્રમી સામે ઇ. સ. ૧૭૮૦ની માફક વિરોધ ઉઠાવ્યો ને લડાઈની ધમકી આપવા માંડી. આવી રીતે ફરી ફ્રાંસ યૂરોપમાં બળવાન થયું ને ઇંગ્લંડ એકલું જ તેના દુશ્મન તરીકે રહ્યું. પણ ઇ. સ. ૧૮૦૧માં નેવ્સને ડેન્માર્કને કોપનહેગન પાસે એક નૌકાયુદ્ધમાં હરાવ્યું તેથી ડેન્માર્ક, રશિયા ને સ્વિડન ઇંગ્લંડના નૌકાબળને શરણુ થયાં અને અંગ્રેજોના તમામ દરિયાઈ નિયમો તેઓએ કબ્જૂલ કર્યા.

પિટ્ટનો આંતર કારભાર, ઇ.સ.

૧૭૯૩-૧૮૦૨—ફ્રાંસ સામે લડાઈ ચાલતી હતી તેટલા કારણુ ઉપર પિટ્ટે પોતાનું તમામ

નેવ્સન

જીનું ધોરણુ ફેરવી નાંખ્યું. તેને ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિનો “આઉ” લાગ્યો હતો. બંકની માફક તે પણ એમ માનવા લાગ્યો કે ઇંગ્લંડ જો ફ્રેંચ રાજ્ય-ક્રાંતિના કેટલાક ઇચ્છવાયોગ્ય મુદ્દાઓ પોતાના રાજ્યતંત્રમાં ગોઠવશે તો દેશમાં મોટી ઉત્થલપાથલ થઈ જશે અને ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાંતિ ઉપર એકદમ પાણી ફરી વળશે. ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાં પણ સડો પેઠો હતો ને તેને પણ સુધારવાની જરૂર હતી તે પિટ્ટ હવે ભૂલી ગયો. લોકો ફ્રેંચોના

જેવી રાજ્યક્રાંતિ નહિ પણ માત્ર થોડાએક સુધારાઓ માંગતા હતા તે પિદ્દ જોઈ શક્યો નહિ. દેશમાં મુઠીભર મહાજનસત્તાની વાતો કરવા-વાળાની હાજરીથી તે ઘણો ગભરાવા માંડ્યો. પોતાની મુસદ્દીગીરી તે જરા પણ બતાવી શક્યો નહિ. પહેલાં તો પિદ્દે રાજકોહી લખાણો સામે એક સાધારણ ઠરાવ બહાર પાડ્યો, ઇ. સ. ૧૭૯૨, મે. ધ્યુરિટોને કે રોમન કૅથોલિકોને છૂટ આપવાની કે પાર્લમેંટના અંધારણને સુધારવાની કે ગુલામી અંધ કરવાની વાતોને પાર્લમેંટમાં ચર્ચા શકાતી પણ નહિ. ઇંગ્લંડમાં આવતા પરદેશીઓ ઉપર સખ્ત પહેરો રાખવામાં આવ્યો તે સરકાર કેટલાએકને દેશપાર પણ કરી શકે એવો ઠરાવ પ્રસાર કરવામાં આવ્યો. રાજ્યકોહના કાયદાને ઘણો જ સખ્ત ને મર્યાદિત કરી નાંખવામાં આવ્યો. અદાલતો રાજ્ય સામેના નાના ગુન્હાઓને માટે પણ સખ્ત શિક્ષાઓ કરતી. જાહેર સભાઓ સામે અંધ મૂકાયો. પંચો પણ ખોટા ન્યાય કરતાં. હેબિઅસ કોર્પસ એક્ટને એક બાજુ મૂકવામાં આવ્યો. વર્તમાનપત્રોનો ફેલાવો વધે નહિ તે માટે તેમના ઉપર સ્ટેપ ને જાહેર ખર્ચના કરો નાંખવામાં આવ્યા. છાપખાનાંઓ સરકારી અંકુશ નીચે મૂકાયાં. પુસ્તકાલયો, વાંચનાલયો, અને વિવાદો કે ચર્ચાઓ કરતી સભાઓ માટે પરવાના કાઢવામાં આવ્યા. મજૂરો એકત્ર ન થાય તે માટે કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા. ઘણા સાધારણ માણસો ઉપર નજીવા કારણસર કામ ચલાવી તેમને દેશપાર કરવામાં આવ્યા. હલકા ખાતમીદારોનું ને જમસુસોનું જોર વધી પડ્યું. આવા કડક કારભાર માટે કશું કારણ નહોતું. તે વખતના અંગ્રેજો રાજને ને દેશને એકદમ વફાદાર હતા. જવલે જ કોઈ અંગ્રેજે શત્રુ સાથે પત્રવ્યવહાર રાખ્યો હશે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસના કોઈ પણ કદાકદ્દીના પ્રસંગે એક પણ કારભારીમંડળે એવું તો કહ્યું કે નોંધ્યું નહોતું કે એવે વખતે કારભાર ઉપર કદિ દીકા થઈ શકે જ નહિ કે દરેક દીકાકાર અંડખોર ને દેશકોહી ગણાવો જોઈએ. આવા કડક કારભારને ઇંગ્લંડની પ્રજાની અનુમતિ હતી તે આપણે કબૂલ કરવું પડશે; માત્ર ફ્રાંકસ* જેવા રડયાખડયા, મૂઠીભર અંગ્રેજો એના વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવતા.

*તે કહેતો કે—Liberty is order; liberty is strength.

એ પોકાર કોઈને કાને પડતો નહિ; છતાં સ્વતંત્રતાને માટે તેમની લડત કાંઈ ઓછી આશાજનક ને પ્રેરક નહોતી. ખરો ટોરિવાદ મરી ગયો; પણ ખરો બિહગવાદ તો તેથી નવો અવતાર પામ્યો.*

વિગ્રહથી ઇંગ્લેન્ડનું રાષ્ટ્રીય દેવું ધણું વધી પડ્યું. લોકો ઉપર કરનો બોળે પણ વધી ગયો. ધણા પૈસાદાર વેપારીઓ નાદાર થઈ ગયા. ઇંગ્લેન્ડની બેંક રોકડ નાણું આપતું બંધ કર્યું. કાગળીઆંનું ચલણ વધી પડ્યું. મોંઘવારી ધણી પીડાકારી થઈ પડી. સાથે સાથે ખેતી નિષ્ફળ થતાં લોકોની હાડમારી પણ વધી. પિટ્ટે લોકો પાસેથી વ્યાજ નાણું લઈ વિગ્રહ ચલાવ્યો. તેણે કેટલાએક નવા કરો દાખલ કર્યા, જેમકે આયપત વેરો; વારસા ઉપરનો વેરો; સ્ટેપ વેરો; વગેરે. ઇંગ્લેન્ડના લાખો પૌંડો મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોને નીભાવતા. ઇ. સ. ૧૮૦૦માં ઝારે અનાજના નિકાસની બંધી કરી એટલે ઇંગ્લેન્ડને ખોરાકપૂરતી જાણસો પણ પૂરતા પ્રમાણમાં મળવી મુશ્કેલ થઈ પડી.†

આયર્લેન્ડ ને ઇંગ્લેન્ડ, ઇ. સ. ૧૭૯૩-૧૮૦૦—ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિની અસર આયર્લેન્ડમાં ન થાય એ કદિ બને જ નહિ. પિટ્ટના કારભારની શરૂઆતમાં થએલા કાયદાઓથી આયર્લેન્ડમાં ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ, અને વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું હતું. પણ સાંતા લોકોને શાસનપદ્ધતિમાં મોટા ફરફારો

* ટોરિ પક્ષનો ઇ. સ. ૧૭૯૨-૧૮૩૦નો કારભાર નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય:—

Unblest by Virtue, Government a league
Becomes, a circling junto of the great
To rule by law; Religion mild, a yoke
To tame the stooping soul, a trick of state
To mask their rapine, and to share their prey,

Tomson's *Liberty*.

†The question of peace or war is not in itself so formidable as that of the scarcity with which it is combined.

પિટ્ટના લખાણમાંથી.

જોઈતા હતા. રોમન કૅથૉલિકોને રાજ્યતંત્રમાં દાખલ કરવા, પાર્લમેન્ટના અંધારણુને પ્રજાની અનુમતિરૂપ બનાવવું, મહેસુલની પદ્ધતિમાં એકદમ ફેરફાર કરી નાંખવો, ઇંગ્લંડના નીમેલા અમલદારોની સત્તાને તોડી પાડવી, ને દરેક બાબતનો આધરિશ પાર્લમેન્ટના મત મુજબ નિકાલ કરવો, આટલાં વાનાં આયર્લેન્ડના કેટલાક પ્રોટેસ્ટંટો ને તમામ રોમન કૅથૉલિકો માંગતા હતા. ઇ. સ. ૧૭૯૩માં પિટના દબાણથી કૅથૉલિકોને મત આપવાની ને બીજી છૂટ તો મળી હતી. પણ તેમના વૂલ્ફ ટોન-Wolfe Tone-Emmet-એમેટ-વગેરે આગેવાનો દુશ્મનો સાથે ખાનગી મસલત ચલાવવા લાગ્યા. આખા દેશમાં કૅથૉલિકોએ સ્વયંસેવકો-Volunteers-ની મંડળીઓ ઉભી કરી. પિટ પહેલાં આયર્લેન્ડના માનીતા અમલદાર ફિટ્ઝવિલિઅમને વાઇસરૉય તરીકે મોકલ્યો. પણ ખાણથી મતભેદ થતાં તેને પાછો બોલાવી લીધો, ઇ. સ. ૧૭૯૫. આ પિટને કોનો ખળભળાટ આ કારણથી ઘણો વધી પડ્યો. હવે તેમની બધી આશા નાશ પડી. તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે ઇંગ્લંડ તરફથી તેમને કંઈ મળી શકત નહિ. રાજ્ય જ્યૉર્જ ને વિહંગો પણ કૅથૉલિકોને રાજ્યતંત્રમાં દાખલ કરવાથી વિરુદ્ધ હતા. પ્રોટેસ્ટંટોએ ઇંગ્લંડનો પક્ષ લીધો ને Orangemen-ઓરેન્જમેન-નામનાં મંડળો ઉભાં કર્યાં. તેમની વચ્ચે ને United Irishmen-કૅથૉલિકો વચ્ચે મારામારી થવા લાગી. ફ્રાંસને તો આવી તક જોઈતી હતી જ. ત્યાંની સરકારે આયર્લેન્ડના લોકોને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું ને કેટલુંક લશ્કર પણ મોકલ્યું. બ્રિટિશ મંત્રિમંડળની ફરમાસથી આધરિશ સરકારે અલ્સ્ટરના બળવાને ઘણી સપ્તાઈથી દાબી દીધો, ઇ. સ. ૧૭૯૭. બીજાં પરગણાઓમાં પણ આધરિશ અમલદારોએ એવા જ સપ્ત ને જંગલી ઉપાયો લાગુ કર્યાં. એથી લોકો વધારે ઉશ્કેરાયા, ને લીનસ્ટરના પરગણામાં મોટું બંડ થયું. આધરિશ સરકારે તે બંડને દાબી દેવા ન વર્ણવી શકાય તેવા જીલમી ઉપાયો લીધા. લૉર્ડ લેઈકે બંડખોરોને Venegar Hill-વેનિગર હિલ્લ-પાસે ને વેક્સફોર્ડના ડિલ્લા પાસે હરાવ્યા, મે, ઇ. સ. ૧૭૯૮. ફ્રાંસથી ઝનરલ હુબર્ત નાના લશ્કર સાથે દાખલ થયો, પણ લેઈકે ને કૉર્નવૉલ્લિસે તેને હરાવ્યો. આયર્લેન્ડ શાંત થયું પણ આધરિશ બળવાથી એક બાબત પિટના મગજમાં

ધર કરી ગઈ-છ. સ. ૧૭૮૨માં અપાએલી કાયદાઓ કરવાની સ્વતંત્રતા ઇંગ્લંડના હિતવિરુદ્ધ છે ને તેથી તે સ્વતંત્રતા આયર્લેન્ડ પાસેથી હવે ખુંચવી લેવાની જરૂર છે એમ પિટ્ટને બળવાથી ખાત્રી થઈ ગઈ.

આયર્લેન્ડ ને ઇંગ્લંડ ફરી એક રાજ્ય તરીકે, The Irish Union, ઇ. સ. ૧૮૦૦—ગ્રેટરિટ્ટે ને કૅથોલિકો સંપીને રહે તે માટે, પર રાજ્યો સાથે લડાઈ હોય ત્યારે આયર્લેન્ડ તરફથી કરી અડચણ ન નડે તે માટે, અને કૅથોલિકોને હરેક જાતની છૂટી મળે એ માટે, પિટ્ટે આયર્લેન્ડની જુદી ધારાસભાઓને તોડી નાંખી ને ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટને તે સંસ્થાઓની તમામ સત્તાઓ ફરી આપી દીધી. આયર્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટના ઘણા સભ્યો આવી એકતા સામે વિરુદ્ધ હતા. દેશના કૅથોલિકો પણ સામે હતા. પિટ્ટના મંત્રીઓએ કૅથોલિકોને કહ્યું કે જો બંને દેશો વચ્ચે સરકારે રજુ કરેલી એકતા થશે તો જ તેમને રાજ્યકીય ને બીજી છૂટીઓ આપવામાં આવશે; એકતા વગર નહિ. કૅથોલિકો આ સંદેશને વચનરૂપે માની સંમત થયા. પાર્લિમેન્ટના સભ્યો બરો-શહેરોના માલીકોના માણસો હતા. માલીકોને બદલામાં પેટભર પૈસા આપવામાં આવ્યા; કેટલાએકને અમીરો બનાવવામાં આવ્યા; ઘણા સભ્યોને વર્ષાસતો, નોકરીઓ, વગેરે આપી સરકારી પક્ષમાં લઈ લેવામાં આવ્યા. બીચારા પ્રામાણિક કૉર્નવાલિસને આ ખટપટમાં રોકવામાં આવ્યો હતો અને તેણે તે કામ સંતોષપૂર્વક પાર ઉતાર્યું, માર્ચ-ઓગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૦૦.

આ ધારાથી હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં આઇરિશ લોકોના ચુંટેલા ૧૦૦ ને હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝમાં આઇરિશ અમીરોના ચુંટેલા ૨૮ સભ્યો બેસતા થયા, આઇરિશ ચર્ચ ને બ્રિટિશ ચર્ચ પણ એક કરવામાં આવ્યાં, ને આઇરિશ ચર્ચના ચાર બિશપો વારાફરતી હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝમાં બેસતા થયા.

આઇરિશ કૅથોલિકોનો સવાલ. પિટ્ટનું રાજીનામું. ન્યૂઝની હુડીલાઈ; ઇ. સ. ૧૮૦૧—આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે આઇરિશ ધારાસભાઓને તોડતી વખતે જ પિટ્ટે કૅથોલિકોને રાજ્યતંત્રમાં દાખલ કરવા માંગતો હતો ને તે સંદેશ તેણે આયર્લેન્ડના કૅથોલિકોને મોકલ્યો હતો પણ

ખરો. આ સવાલ તેણે હવે પોતાના મંત્રિમંડળના સભ્યો પાસે રજુ કર્યો. કેટલાએક સભ્યો તેની સામે થયા એટલું જ નહિ પણ રાજ પાસે પણ તે ખાનગી બાબત લઈ ગયા. રાજએ પિટ્ટને કહેવરાવ્યું કે કંથોલિકોને રાજ્યતંત્રમાં ને પાર્લમેંટમાં દાખલ કરવા દેવામાં આવશે તો તે પોતે તેની વિરુદ્ધ જશે, કારણ કે પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચને હાનિ ન પહોંચે એવી રીતે પોતે વર્તશે એવા સોગન ગાદીએ આવતી વેળા તેણે લીધા હતા. પિટ્ટે જવાબમાં રાજનામું આપવાનું કહેવરાવ્યું. જ્યૉર્જ મક્કમ રહ્યો. પરિણામે પિટ્ટ પ્રધાનપદ ઉપરથી ખસી ગયો, માર્ચ, ઇ. સ. ૧૮૦૧. આ વખતે રાજ ફરી એભાન થઈ ગયો હતો. તેથી ડૉક્ટરના કહેવા ઉપર પિટ્ટે જ્યૉર્જને ખાત્રી આપી કે ફરીથી તે કદિ કંથોલિકોનો પ્રશ્ન રાજ પાસે મૂકશે નહિ. આવું વચન પ્રજાને જવાબદાર પ્રધાન કદિ આપી શકે નહિ ને તે દૃષ્ટિએ પિટ્ટનું કૃત્ય ગેરવ્યાજબી ગણાય ખરું. પહેલેથી જ તે મક્કમ રહ્યો હોત તો જ્યૉર્જ દરમ્યાન થયો હોત નહિ. ૧૫૬ના ઇ. સ. ૧૮૦૦ના કાયદાથી આયર્લેન્ડનું દરદ મટ્યું નહિ—તેનો ધા રૂઆયો નહિ.*

પ્રકરણ ૨૪મું

નેપોલિયન અને યૂરોપ, પિટ્ટનું મરણ. મહાવિગ્રહની સમાપ્તિ. જ્યૉર્જનાં છેલ્લાં વર્ષો, ઇ. સ. ૧૮૦૨-૨૦.

અંડુગ્ટનનો કારભાર, આમીન્સ Amiens—નું તહ, ઇ.સ. ૧૮૦૧-૨—પિટ્ટ પછી હાઉસ ઓફ કૉમન્સનો પ્રમુખ-Speaker—અંડુગ્ટન મુખ્ય મંત્રી થયો. લિવર્પૂલ-Liverpool—ને કસલ્રે-Castlereagh તેના ખાસ સહકારીઓ હતા. નેપોલિયને ફ્રાંસને આખા યૂરોપમાં ફતેહ ઉપર ફતેહ અપાવી હતી, અને ઇંગ્લંડને એકદમ એકલું કરી નાંખ્યું હતું; છતાં દરિયાઈ બળમાં ઇંગ્લંડ હજી સાર્વભૌમ હતું. બંને પક્ષોને સુલેહ જોઈતી હતી. તેથી ઘણી વારાઘાટ પછી આમીન્સના તહ ઉપર બંને

---

*કૉર્નવૉલ્લિસ્સે આખું કહી દીધું હતું કે—Ireland could not be saved without the Union but you must not take it for granted that it will be saved by it.

પક્ષોએ સહીઓ આપી, માર્ચ, ઇ. સ. ૧૮૦૨. આ તહથી ઇંગ્લંડને લંકા ને ટ્રિનિદાદના ટાપુઓ મળ્યા. ઇંગ્લિશ તુર્કીને પાછું સોંપવામાં આવ્યું. માલ્ટાના ટાપુનો કબજો લાંબા જ Knights of St. Johnને સોંપી દેવો ને તેને માટે બધાં રાજ્યોની બાંહેધરી રહે તેમ નક્કી થયું. ફ્રાંસની ફત્તેહોથી યુરોપમાં જે ફેરફારો થયા હતા તે બાબતમાં ઇંગ્લંડ જરા પણ ઇસારો કરી શક્યું નહિ, કારણ કે અંગ્રેજ કારભારીઓ તે બાબતમાં પોતાની નબળાઈ બરોબર સમજતા હતા. તેઓએ જીતેલો ફ્રાંસનો દરિયાઈ મુલક પણ આ વખતે જતો કર્યો. પિટના કેટલાક મિત્રોએ આ તહને વખોડી કાઢ્યું,* પણ પિટ પોતે મંત્રિમંડળને પોતાની અનુમતિ આપી. ફ્રાંસનો, તેની રાજ્યક્રાંતિનાં સૂત્રોનો, ને નેપોલિયનનો વિજય આ તહની દરેક કલમમાં સ્પષ્ટ તરી આવ્યો. આમીન્સનું તહ ઝાઝો વખત ટક્યું નહિ.

નેપોલિયન અને ઇંગ્લંડ; ફ્રાંસ સામે ફરી વિગ્રહ—આમીન્સના કરાર ઉપર હજુ તો સહીઓ થઈ નહોતી ત્યાં તો વળી ઇંગ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળશે એવી દરેક જાણને ખાત્રી થવા લાગી. અંગ્રેજ પત્રોમાં નેપોલિયન ઉપર સખ્ત ટીકાઓ પ્રકટ થતી. તે નેપોલિયનને બહુ ભારે પડી. નેપોલિયન ઇટલિના મહાજનસત્તાક રાજ્ય-Republicનો પહેલો પ્રમુખ-President-થયો; તેણે ઇટલિના પિદ્મોંત-Piedmont-નું પરગણું ફ્રાંસ સાથે જોડી દીધું. સ્વિટ્ઝર્લંડમાં ને હાલ્લંડમાં તેણે પોતાની વગ સ્થાપી. જર્મનિનાં નાનાં રાજ્યોની સ્થિતિ તેણે પોતાની વગથી બદલાવી નાંખી. અમેરિકામાં નેપોલિયને કેટલાએક ટાપુઓને સર કરવા માંડ્યા. આયર્લંડમાં, ઇંગ્લિશમાં, સિરિઆમાં, તુર્કીમાં ને હિંદુસ્તાનમાં પણ

---

* શેરિડને એક વાર કહ્યું—Look at the map of Europe. You will see nothing but France.

† આ વિગ્રહના ચાર ભાગ પાડી શકાય—(૧) ઇ. સ. ૧૮૦૩-૦૫, ત્રીજા કેએલિશન સૂધી. (૨) ઇ. સ. ૧૮૦૫-૦૭, મિત્ર રાજ્યોની હાર અને ટિલ્સિટના કરાર સૂધી. (૩) ઇ. સ. ૧૮૦૬-૧૨, મોસ્કોની સવારી સૂધી. (૪) ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૫, ન્યારે રાજ્યો નહિ પણ પ્રજાઓ નેપોલિયન સામે હઠી ને તે હારી ગયા.

તેના માણસો સ્થાનિક વસ્તુસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા નીકળી પડ્યા; એ બધું ઇંગ્લંડને ભારે પડવા લાગ્યું. ઇંગ્લંડે માલ્ટાના ટાપુનો ને હિંદમાં આવેલાં પાંચ ફ્રેંચ થાણાંઓનો કબજો છોડી દેવા ના પાડી. પાછો વિગ્રહ શરૂ થયો, મે, ઇ. સ. ૧૮૦૩.*

પિટ્ટનો બીજો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૦૪-૦૬—નેપોલિયનને જવા પ્રતિભાવાનું પુરુષ સામે એકલે હાથે લડાઈ કરવી તે બહુ વિકટ કામ હતું. એફિંગ્ટનનો કારભાર પિટ્ટને બરાબર રચતો નહોતો. તેના મનમાં એમ આવ્યું કે આવા કસોટીના સમયમાં ઇંગ્લંડના બધા પક્ષોએ મળી જવું જોઈએ. તેથી તેણે રાજને જણાવી દીધું કે કારભારમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. પાર્લમેન્ટમાં પણ તેણે કારભાર ઉપર ટીકાઓ કરવા માંડી. પિટ્ટનો વિચાર એવો હતો કે જો રાજ માને તો મંત્રિમંડળમાં ફ્રાંકસને પણ જગ્યા આપવી. પણ પિટ્ટને ફ્રાંકસ જરા પણ ગમતો નહિ. છેવટે એફિંગ્ટનને બ્યારે રાજના બધું બ્યારે પિટ્ટ ફરીથી મુખ્ય પ્રધાન થયો, મે, ઇ. સ. ૧૮૦૪. પણ આ બીજા કારભાર દરમ્યાન તેની તબીબત બહુ નરમ રહેતી.† વળી નેપોલિયનની સત્તા પૂર્ણ કળાએ પહોંચી. પિટ્ટ માત્ર થોડા વખત માટે જ સત્તા ઉપર રહી શક્યો. આ બીજા કારભાર દરમ્યાન પિટ્ટના મિત્ર ડાંડાસ અથવા અર્લ મેલ્વિલ્લ ઉપર જાહેર નાણું ઉચાપત કરવાનો આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો પણ પાર્લમેન્ટમાં કામ ચાલતાં તે નિર્દોષ ઠર્યો.

ટૂકાટોગર, ઉલ્ટમ, આઉસ્ટરલિડ્સ; પિટ્ટનું મરણ, ઇ. સ. ૧૮૦૫-૦૬—જે દિવસે પિટ્ટ મુખ્ય પ્રધાન થયો તે જ દિવસે નેપોલિયન

* લડાઈ જાહેર થયા અગાઉ અંગ્રેજ વકીલ ને જોનાપાર્ટ વચ્ચે જે મુલાકાતો થયેલી તે વાંચવા જેવી છે. Browning. *England and Napoleon*, પા. ૧૧૬.

† Once more doth Pitt deem the land crying loud to him—
Frail though and spent, and an hungered for restfulness,
Once more responds he, dead fervours to energize,
Aims to concentre, slack efforts to bind.

Thomas Hardy, *The Dynasts*, Act. I, Sc. 3.

ફ્રાંસનો સમ્રાટ—Emperor—જાહેર થયો. થોડા વખત પછી તે ઇટલિનો રાજા થયો; પિટ્ટે પણ સ્વિડન, રશિયા અને ઑસ્ટ્રિયા સાથે મૈત્રી કરી, સપ્ટેમ્બર, ૧૮૦૫. નેપોલિયને ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી કરવા એક ચુનંદું લશ્કર તૈયાર કર્યું; પણ નેલ્સનની બ્રિટિશી ફ્લોટિલિયા દરિયાઈ સત્તા ઇંગ્લંડના હાથમાંથી લઈ શક્યા નહિ. તેથી એ પ્રયાસ ફળીભૂત થયો નહિ. ઓક્ટોબર, ૧૮૦૫ના ઑક્ટોબરની ૨૧મી તારીખે નેલ્સને ટ્રફાલ્ગર પાસે ફ્લોટિલિયાને એક સમ્પત દરિયાઈ ફટકો લગાવ્યો. નેલ્સને પોતાની નૌકા—*Victory*—ઉપર England expects that every man will do his duty એ આદેશ મૂક્યો હતો. દુશ્મનો સાથે સામાસામી ઝપાઝપીમાં શત્રુ પક્ષમાંથી એક નાવિકે નેલ્સનનો અમલદારી પોશાક જોઈ તેના ઉપર અસ્ત્ર સાધ્યું અને તે થોડા વખત પછી મરી ગયો; પણ મરતાં અગાઉ શત્રુઓના નૌકાખળનો સદંતર નાશ થયો છે એટલું તે જાણી શક્યો. ફ્રાંસ અને રોમનના એકત્રિત નૌકાખળને આવી રીતે ઇંગ્લંડે તોડી નાંખ્યું.*

દરિયાઈ બળમાં ફ્રાંસની જેવી જબરદસ્ત હાર થઈ તેવી જ હાર જમીન ઉપર મિત્રરાજ્યોની થઈ. ટ્રફાલ્ગરના યુદ્ધને આગલે જ દિવસે ઑસ્ટ્રિયાનો ઝનરલ ઉલ્મ—Ulm—પાસે ૩૦,૦૦૦ માણસોના લશ્કર ને ૬૦ તોપો સાથે નેપોલિયનને શરણ થયો. ફ્લોટિલિયામાં દાખલ થયા. ડિસેમ્બરની બીજી તારીખે નેપોલિયને ઑસ્ટ્રિયા ને રશિયાનાં લશ્કરોને ઑસ્ટરિટ્ઝ (Ousterlitz) પાસે સમ્પત હાર આપી. †રશિયા હવે વિગ્રહમાંથી ખસી ગયું. ઑસ્ટ્રિયાને જર્મનિમાં

*નેપોલિયન વારંવાર સૂચવતો કે ત્રણ દિવસ અથવા ફક્ત ચાવીસ કલાક માટે જ ને બ્રિટિશ સેનલમાંથી અંગ્રેજોને કાઢવામાં આવે તો તે ખુશીથી ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી કરી શકે. જે પ્રતિભાથી નેલ્સને આ ભગીરથ કામ કર્યું તે પ્રતિભા Nelson touch કહેવાય છે.

†પિટ્ટેને જ્યારે આ હકીકતની ખબર પડી ત્યારે તે બોલ્યો, “Roll up that map (of Europe); it will not be wanted these ten years.”

અને ઇટલિમાં મોટા મુલકો ફ્રાંસને ફ્રાંસના જર્મન મિત્રોને આપવા પડ્યા. પ્રશિઆ આ વિગ્રહથી અલગ રહ્યું હતું તેટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે.

નેપોલિઅનની આવી અદ્વિતીય કૃત્તેહોની જાણ થતાં પિટ્ ભગનાશ થઈ ગયો. ટ્રફાલગારના વિજયથી પણ તેને સંતોષ મળ્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૮૦૬ના જાન્યુઆરિ માસની ૨૩મી તારીખે તે મરી ગયો. ‡મરણ સાથે જ તેનો કારભાર પણ બધો વીખરાઈ ગયો.

હિંદુસ્તાન-ઇ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૦૫—આ અરસામાં વેલેસ્લીએ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સત્તાને સાર્વભૌમ કરી, મરાઠાઓને હરાવ્યા, અયોધ્યાન નવાબ પાસેથી ગોરખપુર ને રોહિલખંડ પડાવ્યા, સુરત, તાંજોર, ને કર્ણાટ; બ્રિટિશ હિંદમાં જોડી દીધાં, હિંદી મહાસાગરમાં ફ્રેંચ ટાપુઓને હાર કર્યા અને ટિપ્પુને મારી મૃદુસુરને રક્ષિત રાજ્ય બનાવ્યું.

પિટ્ના ઉપર કેટલાએક વિચારો—ઈંગ્લંડ અને નેપોલિઅન વચ્ચેના મહાસંગ્રામને આપણે વર્ણવીએ તેના અગાઉ નાના પિટ્ના બે કારભારો ઉપર અને તેની કારકર્દી ઉપર કેટલીએક અગત્યની સમાલોચન આપવાની અહિં ખાસ જરૂર છે.

કેટલાએક લેખકો, દાખલા તરીકે મેકોલે, એમ કહે છે કે ઇ. સ. ૧૭૮૪થી તે ઇ. સ. ૧૭૯૩ સુધી પિટ્ બિહગ રહ્યો; પણ ઇ. સ. ૧૭૯૩થી, એટલે ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કર્યા પછી, તે નખથી શિ સુધી ટોરિ થઈ ગયો. આ માન્યતા ભૂતભરેલી છે. પહેલેથી પિટ્ ન જમાનાનો ટોરિ હતો. તેનો બાપ ચંધમ પણ એવો જ હતો. બૉલિંગ

૧૮૦૫માં આ વચનો બોલવામાં આવ્યાં; ઇ. સ. ૧૮૧૫માં નેપોલિઅન કે થયો ને વીએનાની સુલેહ ઉપર સહીઆ થઈ; પિટ્ની વાણી ખરી પડ નેપોલિઅન કહેતો કે War is an affair of a man, not of men ચંધમ, પિટ્, નેપોલિઅન પોતે, ને ગયા મહાયુદ્ધમાં લોઈડ ન્યૉર્ઝ, વિલ્સ હિંડનબુર્ગ, એ બધાના અનુભવો પણ એવા જ હતા. જ્યાં ખરી આગેવાન નથી ત્યાં કૃતેહ પણ નથી.

‡પિટ્ મરવા અગાઉ “My country, How I leave my country એ શબ્દો બોલ્યા હતા એમ કેટલાએકો કહે છે.

એક જમ લખી ગયો હતો તે પ્રમાણે પિટ્ટ વર્ત્યો. પિટ્ટે તાજની સત્તાની પુનઃસ્થાપના કરી; પણ તે સત્તાને પ્રજામતને અનુકૂળ બનાવી રાજને લોકપ્રિય કર્યો. જ્યાં સૂધી પ્રજા કોઈપણ નવા કાર્યને માંગે નહિ ત્યાં સૂધી તે કાર્ય કરી બતાવવું નહિ એમ પિટ્ટ માનતો હતો. જુના વિચારોને ને જુની સંસ્થાઓને નવા કાળને અનુકૂળ કરવાં, પણ જુના ધોરણનો કેવળ નાશ તો ન કરવો, એમ પિટ્ટ માનતો હતો. બીજાના જ વિચારો તેણે પોતાના કારભારોમાં વ્યવહારમાં મૂક્યા; કોઈ નવા વિચારો તેણે પ્રજાને આપ્યા નથી. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રને તેણે સુધાર્યું તો તે ફ્રાંસના ધોરણ ઉપર; પાર્લમેંટને સુધારવાને તેણે પ્રયાસ કર્યો તો પોતાના આપના ને વિક્લિફના ને ફ્રાંસના ધોરણ ઉપર તે વર્ત્યો; તેણે આયર્લેન્ડના રાજ્યતંત્રમાં મોટા ફેરફાર કર્યો પણ તેમાંયે તેણે ઍટન, વગેરેના વિચારો રૂપાંતરમાં મૂક્યા; કરપદ્ધતિમાં તેણે ઍડમ સ્મિથના ગ્રંથને પ્રમાણભૂત માન્યો; વિગ્રહ કરવામાં તે ડાંડસના મત મુજબ વર્તતો; પર રાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં તે હમેશાં એન્ટિવેલ્સને અનુસરતો. ટૂંકામાં, પિટ્ટ ચુસ્ત ટોરિ હતો. તેના કારભારમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની પ્રગતિ થઈ. તે ખરો મુખ્ય પ્રધાન હતો—માત્ર નામનો નહિ. મંત્રિમંડળમાં બધા સભ્યો પિટ્ટની આજ્ઞાને અનુસરતા. રાજ સાથેના સંબંધમાં પણ તે હમેશાં મુખ્ય પ્રધાન તરીકે ને પાર્લમેંટના આગેવાન તરીકે વર્તતો, એક મોટા પણ તાબેદાર વજીર તરીકે નહિ. કરપદ્ધતિમાં તેણે કરેલા ફેરફારોને લીધે દેશનાં આવક ને ખર્ચ ઉપર પાર્લમેંટની સત્તા વધી, ને લોકો દેશનો હિસાબ બરાબર સમજતા થયા.

પિટ્ટના ઇન્ડિયા બિલ્લથી ફ્રાંસના મુત્સદ્દાની નબળાઈ એ જરા પણ દૂર થઈ નહિ. વર્ષો સૂધી ડાંડાસે પોતાના પક્ષના ને દેશના—સ્કોટ્લેન્ડના—માણસોને બ્રિટિશ હિંદના કારભારમાં ભર્યા કર્યા. લશ્કરની ને નૌકાબળની બાબતોમાં પણ પિટ્ટ એદરફારી બતાવી. ઇ. સ. ૧૭૯૩ની સાલથી તે ખોટી બીકથી સુધારાઓની ચર્ચા પણ સહન કરી શકતો નહિ. તેણે કારભાર નકામો કડક કરી નાંખ્યો. પરદેશ સાથેના સંબંધમાં પણ પિટ્ટ ટોરિ હતો—પહેલાં તેણે ફ્રેંચોની સાથે સુમેહ કરી; રશિયા સામે

લગાઈ કરવાનો તેનો વિચાર પણ ટારિ પક્ષ સૂચવે છે. એ જ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં ડિફરન્સિયલે તુર્કીનો પક્ષ લીધો હતો. પિટ્ટે ઉલું કરેલું— Sinking fund—અનામત રકમ—પાછળથી દેશને ઉલટું ભારૂંપ થઈ પડ્યું.

પિટ્ટે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં ૧૪૦ જેટલા નવા માણસોની ભરતી કરી. પરિણામે તે સભાસદો હમેશાં તેની સાથે રહેતા. પણ ભવિષ્યમાં અમીરો હવે ટારિ પક્ષના પક્ષપાતી થઈ રહ્યા. આટલી મોટી ભરતી કોઈ પણ પ્રધાને કરી નથી. જે લોકો દેશના આર્થિક જીવનમાં આગળ આવ્યા, જે લોકોએ પોતાના પક્ષને અનુમોદન આપ્યું, જેઓ વિહગોની કે ફ્રાંક્સની સામે થયા, તેમાંના ઘણાખરાને પિટ્ટે અમીરી આપી દીધી.

ફ્રાંસની સાથે મસલત કરવામાં અથવા તો મિત્રરાજ્યો સાથે કોલકરારો કરવામાં પણ પિટ્ટે ભવિષ્ય ઉપર અથવા તો ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિનાં નવાં સૂત્રો ઉપર ખરી નજર કરી શક્યો નહિ. તે જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૦૪માં મુખ્ય પદે આવ્યો ત્યારે કાંઈક કાંઈક તે સૂત્રોનું ખરું હાર્દ સમજી શક્યો. આ બાબતમાં ફ્રાંક્સ પિટ્ટથી ચડી જતો. છતાં આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇ. સ. ૧૮૦૬ સૂધીમાં ફ્રાંસદેશ સિવાય યૂરોપમાં પિટ્ટના જેવો મુત્સદ્દી આગળ આવ્યો નહોતો ને તેની કેટલીએક નિષ્ફળતાઓ તો યૂરોપનાં સરેલાં રાજ્યતંત્રોની નિષ્ફળતાઓ કહી શકાય. ચંધમ, પીલ, વૉડરટન વગેરે સાથે તેની તુલના થઈ શકશે નહિ. છતાં તે ઇંગ્લંડના મહાન પુરુષોમાં તો ચોક્કસ લેખાશે.*

ત્રેન્વિલ્લ ને પોર્ટલૅન્ડ, ઇ. સ. ૧૮૦૬-૭. ફ્રાંક્સનું મરણ—
પિટ્ટના મરણ પછી ત્રીજા જ્યાંજે ત્રેન્વિલ્લ ને પોર્ટલૅન્ડને કારભારીઓ કર્યા. ફ્રાંક્સ પણ આ મંત્રિમંડળમાં પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન બન્યો. આ કારભાર Ministry of All Talents કહેવાય છે. ફ્રાંક્સે નેપોલિયન સાથે સુલેહ કરવા નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા. તે પોતે ઇ. સ. ૧૮૦૬ના સપ્ટેમ્બરમાં

●માર્મિઅનની પ્રસ્તાવનામાં ર્કોટ્ટ પિટ્ટનાં કેવાં યશોગાન ગાય છે !

Now is the stately column broke;
The beacon-light is quenched in smoke,
The trumpet's silver sound is still,
The Warder silent on the hill.

મરી ગયો. નવા મંત્રિમંડળે ગુલામી બંધ કરી. પણ રોમન કૅથોલિકોને લશ્કરમાં દાખલ કરવાની સામે રાજ્યે તેમની પાસે વચન માંગ્યું તે તેઓએ ન આપ્યું, તેથી તેમના કારભારનો અંત આવ્યો, માર્ચ, ઇ.સ. ૧૮૦૭.

ફ્રાંક્સ, ઇ. સ. ૧૭૪૯-૧૮૦૬—ફ્રાંક્સ ચેંધમના હરીફ લૉર્ડ હોલ્લંડનો પુત્ર થતો હતો. તે નાનપણમાં ટોરિ હતો પણ ઇ.સ. ૧૭૭૪ની સાલથી તે વિહગ પક્ષમાં ભળી ગયો હતો. માત્ર એ વખત, ઇ. સ. ૧૭૮૪માં ને ઇ. સ. ૧૮૦૬માં, તે મંત્રિમંડળમાં આવી શક્યો હતો, કારણ કે રાજ્યે તે જરા પણ ગમતો નહિ; તો પણ મરણ સુધી તેણે પોતાના વિહગ સિદ્ધાંતોને છોડી દીધા નહિ. હિંદ, અમેરિકા, આયર્લેન્ડ, યૂરોપ, જવાબદાર રાજ્યતંત્ર, ગુલામીનો વેપાર, પાર્લમેન્ટનો સુધારો, છાપાં-ઓની સ્વતંત્રતા, અને સ્વરાજ્ય, એ બધી બાબતોમાં ફ્રાંક્સ ઉદાર ને ઓગણીસમી સદીના લિબરલ પક્ષના વિચારો ધરાવતો. ફ્રાંક્સનું ખાનગી જીવન ઘણું ખરાબ હતું. તે હિંગલિ, જુગારી, દારૂડીઓ અને લંપટ હતો. પણ તે સાહિત્યનો ને કળાનો ઘણો શોખીન હતો. બધાને તેની મિત્રતા કરવી ગમતી. તે મોટો વક્તા હતો. ઓગણીસમી સદીના લિબરલ પક્ષનો તે આદિ પુરુષ કહેવાય છે.

અંગત ખટપટો, ઇ. સ. ૧૮૦૯-૩૦—પિટના ને ફ્રાંક્સના ટોરિ ને વિહગ પક્ષે વીંખાઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૮૩૦ સુધી હવે વિહગો ને ટોરિઓ અથવા પિટના ને ફ્રાંક્સના પક્ષકારો યોગ્યતા પ્રમાણમાં ભેગા થઈ કારભાર કરવા લાગ્યા અને તેથી રાજ્યતંત્રમાં ખટપટ, સ્વાર્થ, ને લુચ્ચાઈને ઘણો અવકાશ મળ્યો. આ મુદ્દતમાં ફ્રેન્ચ અને કેર્નિંગ મુખ્ય પુરુષો તરીકે આગળ આવ્યા.

નેપોલિયન અને યૂરોપ—યૂરોપમાં નેપોલિયનની સત્તા તો વધતી જતી હતી. તેનો એક ભાઈ હોલ્લંડનો રાજા થયો; બીજો ભાઈ ઇટલિનો રાજા થયો. તેણે પ્રશિયાને જેના Gena-અને આઉસ્ટરલિટ્સનાં યુદ્ધોમાં સમ્પત્તિ હાર આપી. જર્મનિમાં તેણે North German Confederation-સંયુક્ત સંસ્થાનોનું નવું રાજ્યમંડળ ઉભું કર્યું અને ઑસ્ટ્રિયાના ફ્રાંસિસને Holy Roman Empireનું પ્રમુખપદ છોડી

દેવા ફેરજ પાડી. રશિયાને તેણે ફીડલેંડના યુદ્ધમાં બારે હાર આપી; પરિણામે આર ઍલેક્ઝાન્ડરે નેપોલિયનની સાથે ઇ. સ. ૧૮૦૭ના જુલાઈમાં ટિલ્સિટ-Tilsit-મુકામ સુલેહ કરી. પ્રશિયાનો મોટો મુલક હાઈ લેવામાં આવ્યો. વેસ્ટફેલિયા ને પોલંડનાં બે નવાં રાજ્યો ઉભાં કરવામાં આવ્યાં. તે સિવાય બંને રાજ્યકર્તાઓએ ઇંગ્લંડની દરિયાઈ સત્તાને તોડી પાડવાનો કરાર પણ કર્યો. નેપોલિયન હવે યૂરોપમાં સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવવા લાગ્યો, કારણ કે સ્પેઇન ને પોર્ચુગલ તેના કબજામાં આવી ગયાં હતાં, ઇ. સ. ૧૮૦૬-૮.

નેપોલિયન અને અંગ્રેજ વેપાર—જેમ જેમ લડાઈ લંબાતી ગઈ તેમ તેમ નેપોલિયનને ને સમસ્ત ફ્રેંચ પ્રજાને ખાત્રી થતી ગઈ કે ઇંગ્લંડની સત્તાને તોડવાનું માત્ર એક સાધન છે ને તે એ કે જેમ અને તેમ તે દેશનો વેપાર તોડી પાડવો. તટસ્થ રાજ્યો દુશ્મનોની સાથે વેપાર કરતાં તેમના ઉપર અંગ્રેજો ખાસ અંકુશ રાખતા. યૂરોપનાં રાજ્યોને આ અંકુશ ગમતો નહિ, કારણ કે તેમનો વેપાર ઘટી જતો ને તેમના મ્હેસુલને હાનિ પહોંચતી. નેપોલિયનના આગ્રહથી પહેલાં પ્રશિયાએ પોતાનાં બંદરોમાં અંગ્રેજ વેપારને અટકાવ્યો. જવાબમાં અંગ્રેજ સરકારે પોતાનાં બંદરોમાં જે પ્રશિયાનાં બહાણા હતાં તેમને કબજે કર્યા અને એરટથી તે ઠેઠ એલ્પ નદીના મુખ સૂધીના કિનારા ઉપર પાકો પહેરો બહેર કર્યો. નેપોલિયને બર્લિનથી હવે એક બહેરનામું-Berlin Decree-બહાર પાડ્યું. સમસ્ત બ્રિટિશ ટાપુઓને તેણે ફ્રેંચ પહેરા નીચે મૂક્યા, તેમની સાથે બધો વેપાર બંધ કર્યો. ને પોતાના ને પોતાના મિત્રોના મુલકોમાં રહેતા અંગ્રેજોને કેદી તરીકે બહેર કર્યા. અંગ્રેજ સરકારે પણ જવાબમાં સમસ્ત ફ્રેંચ ને ફ્રેંચોના મિત્રોના વેપારને બંધ કર્યો. નેપોલિયને વારસાથી બીજું બહેરનામું Warsaw Decree-બહાર પાડ્યું ને ઉત્તર જર્મનિના કાંઠા ઉપર પડેલા તમામ અંગ્રેજ માલીકીનો માલ ખાલસા કર્યો. ટિલ્સિટના કરાર પછી રશિયાએ પણ આ ધોરણ સ્વીકાર્યું. વેપાર ઉપરના આ અંકુશોથી ક્રાંસને ને તેનાં મિત્રરાજ્યોને ધણું નુકસાન થયું. ઇંગ્લંડ તો દરિયા ઉપર સાર્વભૌમ હતું તેથી તેને ઝાઝી

હાનિ પહોંચી નહિ. અમેરિકાનાં સંસ્થાનો આ ફરમાનોથી ધણાં ચીડાયાં, કારણ કે તેમનો વેપાર સમૂળગો બંધ થયો. યૂરોપમાં બીજાં રાજ્યોને ફરમાનોનો અનાદર કર્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. આ ફરમાનોથી નેપોલિયન યૂરોપમાં ધણો અળખામણો થઈ ગયો. ઇંગ્લંડે આ અરસામાં કોપનહેગનના નૌકાસૈન્યને કબજે કર્યું. આ કૃત્ય ગેરકાયદેસર હોવાથી આખું યૂરોપ ઐટલિયન સામે ચડબડી ઉઠ્યું. પણ નેપોલિયનની જોહુકમી હવે યૂરોપનાં બધાં રાજ્યોને સાલતી હતી ને તે જોહુકમીના નાશનો વખત હવે નજીક આવતો હતો.

નેપોલિયન, ઇ. સ. ૧૮૦૯-૧૨—પ્રશિયામાં સ્ટાઈન-Stein જેવા મુત્સદ્દીઓ હવે આગળ આવ્યા ને તેમણે નેપોલિયન વિરુદ્ધ પ્રજ્ઞ-મત કેળવ્યો. ઑસ્ટ્રિયાનો ફ્રાંસિસ રાજા ફરી નેપોલિયન સામે થવા કટિબંધ થયો. પણ નેપોલિયને તેના પુત્રને વાગ્રામ-Wagram-પાસે હરાવ્યો તેથી તે ઇંગ્લંડના પક્ષમાંથી વેળી ખસી ગયો, ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૮૦૯. તેણે પોતાની પુત્રીને નેપોલિયન સાથે પરણાવી. નેપોલિયને પણ યૂરોપનાં રાજ્યોના જુદા જુદા ભાગોને ફ્રાંસના રાજ્ય સાથે જોડી દીધા. નેપોલિયને રશિયાને બીજા કરારથી તુર્કી અને ક્રિનલ્ડનો કેટલોક મુલક પચાતી પાડવાની છૂટ આપી. તેથી ઝાર અલેક્ઝાંડર થોડા વખત માટે તેના પક્ષમાં રહ્યો. પણ ઇ. સ. ૧૮૧૨ના જુનમાં રશિયા ને નેપોલિયન વચ્ચે લડાઈ સળગી. સ્વિડન પણ રશિયા સાથે ભળ્યું.

પૉર્ટલૅંડ અને પર્સિવલ,* ઇ. સ. ૧૮૦૯-૧૨.—રોમન કૅથોલિક લોકોને છૂટ આપવાના સવાલ ઉપર ઐન્વિલ્ડે રાજીનામું આપ્યું હતું. પર્સિવલ ને પૉર્ટલૅંડ ને આખતમાં રાજ્યને સંમત હતા તેથી તેઓએ હવે દેશનો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. કેનિંગ આ મંત્રિમંડળમાં પરદેશ-ખાતાનો પ્રધાન હતો. કેસલરેના તાપ્પામાં લશ્કરી ખાતું હતું. તેણે અંગ્રેજ લશ્કરમાં સુધારાઓ કર્યા અને નેપોલિયનની સામે તે ટક્કર જીલી શકે

---

*ઐટને-Grattan-પર્સિવલની નીચે પ્રમાણે નોંધ લીધી છે:-He was not a first-rate line of battleship but he was a first-class cruiser out in all weathers.

તેવી વ્યવસ્થા દાખલ કરી. મંત્રીઓએ સ્પેઇન, પોર્ચુગલ, ને ઑસ્ટ્રિયાને નેપોલિયન સામે મદદ કરી. કેસલરેએ અંતવર્ષ બંદરનો નાશ કરવા માટે એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું પણ તે હારી પાછું આવ્યું. પોર્ટલેંડ ઇ. સ. ૧૮૦૯ના ઑક્ટોબરમાં મરી ગયો. તમામ સત્તા હવે પર્સિવલના હાથમાં આવી.

પર્સિવલ બાહોશ વક્તા ને ઘણો પ્રામાણિક હતો ને રોમન કૅથોલિક સવાલ સિવાય ઉદાર વિચાર ધરાવતો હતો. તેનો કારભાર ખાસ અગત્યનો નથી. ત્રીજો જ્યોર્જ હવે આંધળો થઈ ગયો; ઉપરાંત, તે ભાન વિનાનો થઈ ગયો. તેથી રાજાની સત્તા પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સને આપવામાં આવી; પણ તેના ઉપયોગ માટે પાર્લમેંટે કેટલીએક શરતો કરી, ઇ. સ. ૧૮૧૧. ઇ. સ. ૧૮૧૨ના મે માસમાં પર્સિવલનું ખુન થયું એટલે લિવરપૂલ મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેનો કારભાર પંદર વર્ષ સૂધી ટક્યો.

લિવરપૂલનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૫.—લિવરપૂલના કારભાર દરમ્યાન બ્રિટિશ ટાપુઓમાં નાદારી, મોંઘવારી અને અસતોપ ઘણાં વધી ગયાં, કારણ કે નેપોલિયને મુકેલા અંગ્રેજ વેપાર ઉપરના અંકુશો હવે બધા લોકોને ભારે પડતા હતા. વળી ઔદ્યોગિક પરિવર્તનને લઈને ઘણા જુના કારીગરો એકાર થઈ ગયા. તેઓએ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં તોફાનો કર્યા. નોર્ટિંગ્હામના વણકરો—લડ્ગાઇટો—Luddites—એ કરેલું તોફાન ખાસ જાણીતું છે. પણ ઇંગ્લંડનો આંતર ઇતિહાસ આ વર્ષોમાં એટલો બધો આકર્ષક નથી. લિવરપૂલના કારભાર દરમ્યાન નેપોલિયનની સત્તાનો નાશ થયો અને વી(એ)નાના કરારો થયા. કોઈ પણ બ્રિટિશ મંત્રિમંડળ સમક્ષ એવા મહત્ત્વના સત્તાલો નહિ આવ્યા હોય.

સ્પેઇન ને પોર્ચુગલમાં નેપોલિયનની હાર; **The Peninsular War**, ઇ. સ. ૧૮૦૮-૧૪—ઇ. સ. ૧૮૦૭-૮માં નેપોલિયને સ્પેઇન સાથે એવો કરાર કર્યો કે પોર્ચુગલ દેશને ને તેનાં સંસ્થાનોને બંને રાજ્યોએ પરસ્પર બંધી લેવાં અને ઇંગ્લંડના વેપારનો નાશ કરવો. આ મુદ્દાથી તેણે સ્પેઇનમાં અને પોર્ચુગલમાં પોતાનાં લશ્કરો મોકલ્યાં. સ્પેઇનનો રાજા ચોથો ચાર્લ્સ ને તેનો પુત્ર ફર્ડિનન્ડ અંદર અંદર લડી પડ્યા તેથી ૨૧

નેપોલિયનને બંનેને-તેઓ બુર્બો વંશના હતા*-પદબ્રષ્ટ કર્યા અને માડ્રિડની ગાદી પોતાના ભાઈ જોસફને આપી. પોતાના દેશને પરદેશીઓના હાથમાં ગએલો જોઈ સ્પેઇનના લોકો ક્રાંતિ સામા ઉઠ્યા, ઇ. સ. ૧૮૦૮. પોર્ચુગલમાં પણ ફ્રેંચ લશ્કરો ફરી વળ્યાં; ત્યાંનું રાજ્યકુટુંબ આઝિસ નાસી ગયું અને તેણે ત્યાંથી ઇંગ્લંડની મદદ માંગી. પોર્ચુગીઝો પણ પરદેશીઓ સામા થયા. ઇંગ્લંડના કારભારીઓએ હવે આ રાષ્ટ્રીય ભાવનાને સતેજ રાખવા ને રાષ્ટ્રીય ભાવનાના બળે જ નેપોલિયનની સત્તાને તોડી પાડવા પોર્ચુગલમાં લશ્કરો

મોકલ્યાં ને સર જૉન મૂર ને આર્થર વેલેસ્લી-હિંદના ગવર્નર જનરલ વેલેસ્લીનો ભાઈ ને ભવિષ્યનો ડચ્ક ઑફ વેલ્લિંગ્ટન-ને તેમની સરદારી આપી. વેલેસ્લીએ આવતાં વાર જ ફ્રેંચોને હરાવ્યા ને તેમને દ્વીપકલ્પમાંથી કાઢી મૂક્યા; પણ નેપોલિયન કાંઈ ગાંજ્યો જય તેવો નહોતો. તે રશિયાથી પાછો ફર્યો ને થોડી મુદતમાં જ ફરી ફ્રેંચ સત્તા સ્પેઇનમાં સ્થપાઈ. સર

*માડ્રિડના શહેરીઓને નેપોલિયનને કહ્યું :—The Bourbons cannot reign in Europe and no power under the influence of England can exist on the Continent.

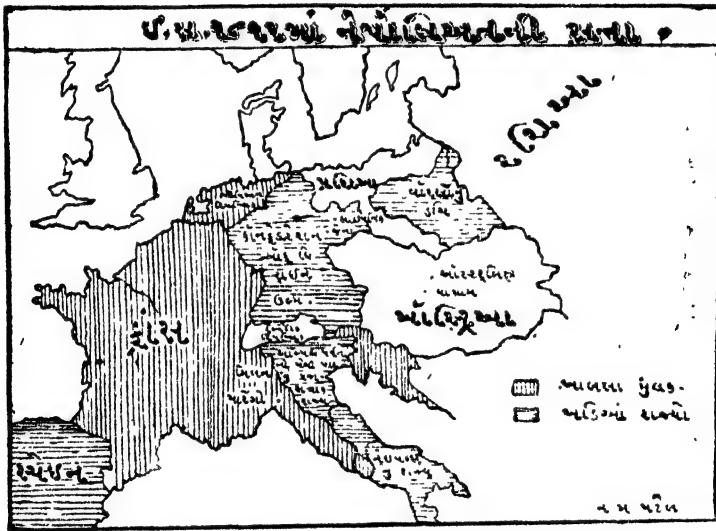
જૉન મૂર ફ્રેંચો સામે ધસ્યો આવતો હતો તે હવે પાછો હડી ગયો ને Corona કારુના-પાસે હારી ગયો ને પોતે લડાઈમાં માર્યો ગયો, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૦૯.

વેલેસ્લીનું સેનાપતિપણું—વેલેસ્લી હવે સેનાપતિ થયો. તે આહ્વાશ હતો. તેનો વિચાર એવો હતો કે પોર્ચુગલને બ્રિટિશ કમ્પનમાં રાખી, સ્પેઇન ને પોર્ચુગલનાં લશ્કરોને યરોઅર કેળવી, ધીમે ધીમે ફ્રેંચ લશ્કરોને અંતે દેશોમાંથી કાઢી મૂકવાં ને પછી ખુદ ફ્રાંસમાં દાખલ થઈ નેપોલિઅનની સત્તાને તોડી પાડવી; અંગ્રેજો, પોર્ચુગીઝો, અને સ્પેનિઅર્ડો સામે નેપોલિઅન પોતાનાં યૂરોપના જુદા જુદા દેશોમાં રોકાએલાં લશ્કરો મોકલશે એટલે તેની સત્તા આપોઆપ નરમ પડી જશે. આ યોજના એકદમ સફળ થઈ.

ટાલાવેરાની Talavera-પહેલી લડાઈમાં વેલેસ્લીને ફત્તેહ મળી તેથી તેને વાઇકાઉન્ટ વેલ્લિંગ્ટન બનાવવામાં આવ્યો, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૦૯: પણ આ જીતથી તે ફાળ્યો નહિ. તેને પાછું હડી જવું પડ્યું. લિસ્બનનો બચાવ કરવા માટે તેણે પંદર ગાઉ ફરતી કિલ્લેબંદી કરી, શત્રુઓને ખોરાકનાં સાધનો ન મળે એવી યોજના કરી ને લશ્કરો માટે ખોરાક વગેરેનો પૂરો અંદોજસ્ત કરીને જ હવે આગળ વધવાનું નક્કી કર્યું. આખા દ્વીપકલ્પમાં નાની મોટી લશ્કરી ટોળીઓ શત્રુઓને હેરાન કરવા લાગી—દખ્ખણમાં મરાઠાઓએ મોગલ લશ્કરોને પણ આમ જ હંકાવ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૧૨ના ઑગસ્ટ માસમાં વેલ્લિંગ્ટન માડ્રિડમાં દાખલ થયો. અંગ્રેજ સરકારે તેને માર્કિવસ્સ બનાવ્યો. દક્ષિણ સ્પેઇનમાંથી શત્રુઓને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૧૩ના જુનની ૨૧મી તારીખે વેલ્લિંગ્ટને વિટોરિઆ Vitoria-મુકામે ફરી શત્રુઓને સખ્ત હાર આપી. તેમનો તમામ લશ્કરી સરસામાન અંગ્રેજોના હાથમાં આવી ગયો. ફ્રેંચ લશ્કર બહુ વીખરાઈ ગયું. એક માસ પછી પિરિનિઅની ખુનખાર લડાઈમાં પણ ફ્રેંચો બીજી વાર હારી ગયા. મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરો હવે ફ્રાંસમાં દાખલ થયાં. યૂરોપમાં નેપોલિઅન હાર ઉપર હાર ખાતો હતો. તેના શત્રુઓ પૂર્વ તરફથી પણ ફ્રાંસમાં દાખલ થઈ ગયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૧૪ના એપ્રિલની ૧૦મી તારીખે

વેલ્લિંગ્ટને Toulouse-ટૂલૂઝ-પાસે ફ્રેંચોને છેલ્લી સપ્ત હાર ખવરાવી. સ્પેઇન, પોર્ચુગલ અને દક્ષિણ ફ્રાંસ નેપોલિયનની સત્તાથી મુક્ત થયાં. આ ફત્તેહોની અધી શાખાશી વેલ્લિંગ્ટનને જ ધટે છે.†

મોસ્કોની સવારી; યુરોપમાં નેપોલિયનનો પરાજય, નેપોલિયન એલ્બામાં દેશપાર; ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૮૧૫—ઇ. સ. ૧૮૧૨ના જુનમાં રશિયાએ નેપોલિયન સામે લડાઈ જાહેર કરી. લગભગ

સાડા છ લાખ માણસો સાથે નેપોલિયન રશિયા ઉપર ચડ્યો ને સપ્ટેમ્બરમાં મોસ્કોમાં દાખલ થયો; પણ ઊર શરણ થયો નહિ. પોતાનો મનસુબો

†સ્પેઇનના વિગ્રહનો ઇતિહાસકાર નેપિયર-Napier-લખે છે કે:—

Those veterans had won nineteen pitched battles and innumerable combats, had made or sustained ten sieges and taken four great fortresses; had twice expelled the French from Portugal, once from Spain; had penetrated France and killed or captured 200,000, leaving of their member 40,000 dead, whose bones whiten the plains and mountains of the Peninsula.

નેપોલિયનને પણ કબૂલ કર્યું કે—It was the Spanish ulcer which was the cause of my undoing.

ખાર પડ્યો નહિ એટલે બોનાપાર્ટ પાછો હઠ્યો; એ વખતે તેના લશ્કરનાં હજારો માણસો ટાઢ અને ભૂખમરાથી પાયમાલ થઈ ગયાં ને સાડા છ લાખમાંથી માત્ર ૬૦,૦૦૦ સિપાઈઓ સ્વદેશ પાછા વળ્યા. ઉપરાંત ૧૦૦૦ તોપો રશિયાના હાથમાં ગઈ. આવી ભયંકર આફત છતાં નેપોલિયનને ઇ. સ. ૧૮૧૩-૧૪માં બીગન મોટાં લશ્કરો તૈયાર કર્યાં તે તેની અજબ આગેવાની સિદ્ધ કરે છે.

નેપોલિયન જેમ જેમ પાછો હઠતો ગયો તેમ તેમ રશિયન લશ્કર પ્રશિયા ઉપર ફરી વળવા માંડ્યું. સ્ટાઈન-Stein-જેવા દેશાભિમાની આગેવાનોને એટલું જ બોધતું હતું. પ્રશિયનો નેપોલિયનથી ઘણા કંટાળી ગયા હતા. તેઓ હવે રશિયા સાથે ભળ્યા, માર્ચ, ઇ. સ. ૧૮૧૩. ઑસ્ટ્રિયા ને બવેરિયા આ સંધિઓમાં સામેલ થયા. નેપોલિયન Leipzig-લાઇપ્સિક-ના ત્રણ દિવસના યુદ્ધમાં-*Battle of the nations*-સખ્ત હારી ગયો, ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૮૧૩. ફ્રેંચો જર્મનિમાંથી નીકળી ગયા. પરિણામે હાલંડ, સ્વિટ્ઝર્લંડ, ઇટલિ, વગેરે દેશોના લોકોએ પણ ફ્રેંચો સામે લડાઈ જાહેર કરી. મિત્રરાજ્યો ફ્રાંસમાં દાખલ થયાં. ઇ. સ. ૧૮૧૪ના માર્ચની ૩૦મીએ પેરિસ પડ્યું. રોપન ને પોર્ચુગલમાંથી ફ્રેંચોને વેલ્લિંગ્ટને ક્યારના થે કાઢી મૂક્યા હતા. ફ્રેંચોએ નેપોલિયનને હવે પદબ્રષ્ટ કર્યો. સોળમા લૂઈનો નાનો ભાઈ અદારમા લૂઈ તરીકે ફ્રાંસનો રાજા થયો. નેપોલિયનને એલ્યાનો ટાપુ આપવામાં આવ્યો. તેની સ્ત્રીને પાર્મા મળ્યું. ફ્રાંસના રાજ્યને તે ઇ. સ. ૧૭૯૨ અગાઉ જેમ હતું તેમ રહેવા દેવામાં આવ્યું. યૂરોપના મુત્સદ્દીઓને હવે નીરાંત વળી. તેઓએ સહજ માની લીધું કે યૂરોપમાં હવે શાંતિ રહેશે અને નેપોલિયન કદિ પાછો સત્તા ઉપર આવી શકશે નહિ, માર્ચ, ઇ. સ. ૧૮૧૪.

નેપોલિયનનું અપ્રતિમ સાહસ; ત્રણ માસનો છેલ્લો સંગ્રામ; વૉર્લ્ડ; નેપોલિયન કેદ, ઇ. સ. ૧૮૧૫. **The Hundred Days**-મિત્રરાજ્યો યૂરોપની પરિસ્થિતિ વી(એ)ના મુકામે નક્કી કરતાં હતાં ત્યાં તો નેપોલિયનના એલ્યાથી નાસવાના ને ફ્રાંસ આવવાના ખબર મળ્યા.

નેપોલિયનના નામની ફ્રેંચો ઉપર જાદુઈ અસર થઈ;* અઢારમો લૂઈ ઘેન્ટ નાસી ગયો; નેપોલિયન પેરિસમાં દાખલ થયો અને પછી પોતાના શત્રુઓ સામે આલ્યો, માર્ચ-જુન, ઇ. સ. ૧૮૧૫. નેપોલિયનની પાસે લગભગ સવા લાખ માણસોનું લશ્કર હતું. મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોની સરદારી બ્લુશર Blucher-ને Wellington-વેલિંગ્ટનને આપવામાં આવી હતી. બંનેની પાસે કુલ લગભગ બે લાખ માણસો હતા. લિગ્નિ પાસે બ્લુશર હારી ગયો પણ ક્વાત્રેઆસ પાસે ફ્રેંચો હારી ગયા. જુનની અઢારમી તારીખે વોટર્લૂના મેદાન ઉપર વેલિંગ્ટન ને નેપોલિયન સામસામા આવ્યા. સવારના સાડા અગ્યાર વાગ્યાથી તે ઠેઠ રાતના આઠ વાગ્યા સુધી વેલિંગ્ટન નેપોલિયન સામે ભયંકર યુદ્ધ કર્યું. ફ્રેંચો હારી ગયા. સવારે વેલિંગ્ટન ને બ્લુશરનાં લશ્કરો ભેગાં થઈ ગયાં. નેપોલિયનના લશ્કરનો કચરઘાણ વળી ગયો. ફરી પેરિસ મિત્રરાજ્યોના હાથમાં ગયું. ફ્રેંચ ધારાસભાના ફરમાનથી નેપોલિયને રાજ્યનું પ્રમુખપણું છોડી દીધું. તે અમેરિકા નાસી જવા માટે બંદોબસ્ત કરતો હતો પણ દરમ્યાન બ્રિટિશ નૌકાઓના પાકા પ્લેરાને લઈને તે કેદ થયો! ને ઑગસ્ટ માસમાં તેને સેઇન્ટ હેલેનાના

* પોતાની સામે આવેલા હથિઆરબંધ સિપાઈઓ પાસે જઈ તે બોલ્યો:-Soldiers, do you not know your general? If there is one among you who desires to kill his Emperor, let him do it now.

† નેપોલિયને ફ્રાંસને કરેલી છેલ્લી સલામ બાયરને નીચેની જુસ્સાદાર કવિતામાં લખી છે, ઇ. સ. ૧૮૧૬:—

Farewell to the Land where the gloom of my glory
Arose and overshadowed the Earth with her name;
She abandons me now—but the page of her story,
The brightest or blackest, is filled with my fame
I have warr'd with a world which vanquished me only,
When the meteor of conquest allured me too far;
I have coped with the nations which dread me thus lonely,
The last single captive to millions in war.

ટાપુમાં યૂરોપપાર કરવામાં આવ્યો. ત્યાં ઇંગ્લંડે તેના પર પાકો પહેરો રાખ્યો. નેપોલિયન ઇ. સ. ૧૮૨૧ના મે માસમાં મરી ગયો.

ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા, ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૪—ઇંગ્લંડના કેટલાક લોકો અમેરિકા જઈ ત્યાં પ્રજાજન Citizen-ના હક્કો મેળવી ઇંગ્લંડ સામે જ વર્તતા હતા તેથી બ્રિટિશ સરકાર તેને પકડતી. વળી ઇંગ્લંડે અને ફ્રાંસે માલની આયાત તથા નિકાસ ઉપર પરસ્પર અંકુશો મૂક્યા હતા તેથી અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોના વેપારને પારાવાર હાનિ પહોંચી. અંગ્રેજો અમેરિકાનાં વેપારી વહાણોને તપાસતા ને તેમનો માલ જપ્ત કરતા. તેથી અમેરિકાની સરકારે આવા હક્કો સામે વાંધો લીધો. લિવરપૂલે અમેરિકાના વેપાર ઉપરના અંકુશો કાઢી નાંખ્યા; પણ તે અગાઉ અમેરિકાના પ્રમુખ-President Madison-મેડિસને તો ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરી દીધી, જુન, ઇ. સ. ૧૮૧૨. અમેરિકાના Republican-પ્રજાકીય-પક્ષને ક્રોધ તામે કરવો હતો પણ તેમાં તેમની સરકાર ફાવી નહિ, જો કે દરિયાઈ યજમાં અમેરિકન નાવિકોએ અંગ્રેજોને હરાવ્યા.

Farewell to thee, France ! when thy diadem crow'ned me,
 I made thee the gem and the wonder of Earth;
 But thy weakness decrees I should leave as I found thee,
 Decay'd in thy glory, and sunk in thy worth.
 Oh for the veteran hearts that were wasted,
 In strife with the storm, when their battles were won;
 Then the Eagle, whose gaze in that moment was blasted,
 Had still soared with eyes fixed on victory's sun !
 Farewell to thee, France !-but when liberty rallies,
 Once more in thy regions, remember me then;
 The violet still grows in the depth of thy valleys,
 Though withered, thy tear will unfold it again.
 Yet, yet I may baffle the hosts that surround us,
 And yet may thy heart leap awake to my voice;
 There are links which must break in the chain that has bound us,
 Then turn thee and call on the chief of thy choice.

આ લડાઈ બે વર્ષ સૂધી ચાલી. નેપોલિયન શરણુ થયો એટલે અમેરિકા ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે પણ ઘેન્ટ મુકામે મૈત્રી થઈ, ડિસેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૧૪. એ કરારથી બંને રાજ્યોની સરહદ નક્કી કરવાની ગોઠવણુ થઈ. પણ ઇંગ્લંડના દરિયાઈ હક્કોનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું નહિ.

બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન, ઇ. સ. ૧૭૬૯-૧૮૧૫—હિંદમાં વેલેસ્લીએ મરાઠાઓ સાથે લડાઈઓ કરી ફ્રેંચોને નબળા કર્યા, ને મહેસુરને, મોગલ શહેનશાહને, પેશવાને ને નિઝામને રક્ષિત રાજ્યકર્તાઓ કર્યા. તેણે સુરત, કર્ણાટક, તાંજોર, દિલ્હી, આગ્રા, રાહિલખંડ, ગોરખપુર, અને બીજા મુલકો જીતા, ઇ. સ. ૧૭૯૯-૧૮૦૫. લૉર્ડ મિટોએ સતલજ ને જમના નદી વચ્ચેનાં સિખ રાજ્યોને કંપનિના રક્ષણુ નીચે મૂક્યાં, ઇ. સ. ૧૮૦૭-૦૯.

વી(એ)નાનું તાલુ, ઇ. સ. ૧૮૧૫—નેપોલિયન પહેલી વખત શરણુ થયો ત્યારથી તે ઠેઠ પૅરિસ બીજી વાર પડ્યું ત્યાં સૂધી વી (એ)નામાં ઇંગ્લંડ, પ્રશિઆ, ઑસ્ટ્રિઆ ને રશિઆના પ્રતિનિધિઓ પરસ્પર વિચાર કરતા હતા. પરિણામે વી(એ)ના મુકામે થએલા કોલકરાચેથી યૂરોપની પરિસ્થિતિ નક્કી થઈ. ફ્રાંસમાં અઢારમા લૂઈને તેની ગાદી પાછી

સોંપવામાં આવી અને ઇ. સ. ૧૭૯૧ પ્રમાણે તેની સરહદ નક્કી કરવામાં આવી. લૂઈઝે ૪ કરોડ પૌડોના દંડ ભર્યો. બેલ્જિઅમ અને હોલંડને ઑરેન્જના વંશજ નીચે એક રાજ્ય તરીકે મૂકવામાં આવ્યાં. નોર્વે સ્વિડન સાથે જોડાયું. પ્રશિયાને જર્મનિમાં કેટલોક મુલક મળ્યો. ઑસ્ટ્રિયાને ઇટલિનો ઉત્તર ભાગ ને ઑડ્રિઆટિક સમુદ્રના કિનારા ઉપરનો કેટલોક ભાગ મળ્યા. રશિયાએ ફિનલંડ લીધું. મધ્ય ઇટલિમાં નાનાં રાજ્યો ઉભાં કરવામાં આવ્યાં ને ઑસ્ટ્રિયા તેમનું રક્ષક બન્યું. સ્પેઇનની ને પોર્ટુગલની ગાદીઓ તેમના રાજવંશોને મળી. સ્વિટઝર્લૅન્ડની સ્વતંત્રતા જળવવા માટે ચારેય મોટાં રાજ્યો બંધાયાં. સાર્ડિનિયાને ને સંચાયને નાઇસ મળ્યાં. જર્મનિનાં નાનાં મોટાં રાજ્યો બેળાં થઈ ઑસ્ટ્રિયાના પ્રમુખપણા નીચે રહે એમ નક્કી થયું. ઇંગ્લંડને (જર્મનિમાં) હેલિગોલંડ, આલ્ટા, કેઇપ, મૉરિશિયસ, લંકા, ત્રિનિદાદ, ટોબેગો અને સેઇન્ટ લ્યુશિયા મળ્યાં; બીજા જુતાએલા દેશો અંગ્રેજોએ સૌ સૌને પાછા આપી દીધા. આંગ્લેનિઅન ટાપુઓનું રક્ષણ કરવાની સત્તા પણ ઇંગ્લંડને આપવામાં આવી.

આવી રીતે યુરોપ અને ફ્રાંસ વચ્ચેના ત્રેવીસ વર્ષના મહાવિગ્રહનો અંત આવ્યો. નેપોલિઅનની સાર્વભૌમ સત્તાનો નાશ થયો. ઇંગ્લંડે આ મહાવિગ્રહમાં સતત લડાઈઓ કરી હતી, અંગ્રેજ નાણાથી યુરોપનાં રાજ્યો નેપોલિઅન સામે લડી શક્યાં હતાં અને અંગ્રેજ દરિયાઈ બળથી નેપોલિઅન થાકી ગયો હતો. વિગ્રહનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં અને છેલ્લા દિવસોમાં ઇંગ્લંડે સ્પેઇનમાં અને બેલ્જિઅમમાં નેપોલિઅનની સત્તાને તોડી હતી. છતાં વી(એ)નાના તહમાં અંગ્રેજ મંત્રિમંડળે ફ્રાંસને ટકાવી રાખ્યું એટલું જ નહિ પણ પ્રશિયા અને ઑસ્ટ્રિયાના રાજ્યકર્તાઓને કબજામાં રાખી ફ્રાંસની સત્તાને નબળી કરવા દીધી નહિ અને ફ્રાંસને તેના કેટલાક દરિયાઈ મુલકો પાછા પણ આપ્યા. પણ ફ્રેંચ રાજ્યકાંતિનાં નવાં સૂત્રો પ્રમાણે વી(એ)ના તહ ઉપર સહીઓ થઈ શકી નહિ, કારણકે પોલંડ, ઇટલિ, સ્પેઇન, બેલ્જિઅમ, જર્મનિ, નોર્વે, તુર્કી, અને સ્પેઇન ને પોર્ટુગલના દરિયાઈ મુલકોમાં રાષ્ટ્રીય સત્તા કે રાજ્યવહિવટ સ્થપાયો નહિ. ઑસ્ટ્રિયાનો સુખ્ય પ્રધાન મેટર્નિક-Metternich-એ નવા સિદ્ધાંતોનો કટો

દુશ્મન હતો. રશિઆનો આર ઍલેક્ઝાંડર શેખચલી હતો અને મેટર્નિક અને ક્રાંસનો વકીલ Talleyrand—તાલેરાંડ—એકમત થતાં ઇંગ્લંડ એકલું કાંઈ કરી શક્યું નહિ; વળી ઇંગ્લંડનું પરદેશખાતું આ વખતે કંસલ્રેના હાથમાં હતું અને કંસલ્રે જુના જમાનાની પ્રથાનો પક્ષપાતી હતો. યૂરોપની પરિસ્થિતિ હવે આ ચાર મોટાં રાજ્યોના કબજામાં આવી. ઇંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર એક પેઢી સૂધી નેપોલિઅન સામે ટક્કર ઝીલી શક્યું હતું તેથી યૂરોપ અંગ્રાઈ ગયું ને બધે સ્થળે ઇંગ્લંડના જેવા રાજ્યતંત્ર-જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માંગણીઓ હવે થવા લાગી. દરેક અગત્યનો સવાલ યૂરોપનાં રાજ્યોની પરિષદોમાં ચર્ચાએ એવી પ્રથા હવેથી ચાલુ થઈ. આવી રીતે વી(એ)નાના કરારથી યૂરોપમાં જુનો યુગ ખલાસ થયો અને નવો યુગ બેઠો. ક્રાંસની રાજ્યક્રાંતિના સિદ્ધાંતો યૂરોપના દર-બારોમાં નહિ તો પ્રજાઓની રજેરગમાં હવે ફેલાઈ ગયા હતા અને તેથી તે સિદ્ધાંતોને નમવા સિવાય તેમનો હવે છૂટકો નહોતો. જે ઇંગ્લંડનું પરદેશખાતું કૉનિંગના હાથમાં હોત તો નવાં સૂત્રોની ફતેહ વહેલી થાત. પણ ઇ. સ. ૧૮૧૨થી તે ટેક ઇ. સ. ૧૮૨૨ સૂધી તે મંત્રિમંડળમાં નહોતો.*

ત્રીજા જ્યૉર્જનાં છેલ્લાં વર્ષો, ઇ. સ. ૧૮૧૫-૨૦; પલટાએલી સ્થિતિ—નેપોલિઅન પડયો; યૂરોપ ફરી નીરાંતે બેઠું; ઇંગ્લંડમાં પણ હવે નવો ઉત્સાહ આવ્યો. હવે અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓને પોતાના દેશના રાજ્યતંત્રને, તેના પર દેશો સાથેના સંબંધને, અને ખાસ કરીને તેના હુન્નરઉદ્યોગોને નવીન ચૈતન્ય આપવાની જરૂર હતી. મહાવિગ્રહનો અંત આવ્યો હતો તેની અસરો હવે ધીમે ધીમે પ્રજાને જણાવા લાગી. લડાઈમાં તો વેપારની તેજ હતી; હવે તેમાં મંદી આવી. ખાધાખોરાકીના ભાવો વધ્યા. લશ્કરોને રજા આપવામાં આવી એટલે સિપાઈઓ બેકાર થયા અને તેઓ ને મજૂરો સાથે રહી સુલેહનો પણ ભંગ કરવા તૈયાર થયા. નવા વેપારીઓ પાર્લમેંટમાં પ્રતિનિધિત્વ માંગવા માંડ્યા અને વેપાર ઉપરના અંકુશો દૂર કરવા આગ્રહ કરવા લાગ્યા. રાષ્ટ્રીય દેવાને અને પ્રજા ઉપરના કરના બોજને ઘટાડવાની,

---

* કૉનિંગે પોતે જ એક વાર કહ્યું હતું કે:—Two years of power in 1812 would have been worth twenty years in 1822.

મજૂરોની ભયંકર સ્થિતિમાં ફેરફાર કરવાની, અને ચલણને સુધારવાની જરૂર હતી. પણ લિવરૂપૂલના સહકારીઓ માટે આ કામ ધણું ભયંકર હતું, કારણ કે તેમનામાં એવી વિલક્ષણ શક્તિ જરા પણ નહોતી. પરિણામે દેશમાં અસંતોષ ધણો વધી ગયો.

ઇ. સ. ૧૮૧૬ના ડિસેમ્બરમાં સ્પા ફીલ્ડ્સ Spa Fields ઉપર લોકોની ગંજાવર મેદની જામી. હન્ટ અને બીજા વક્તાઓ ત્યાં પાર્લમેન્ટના સુધારા ઉપર ભાષણ કરવાના હતા. પણ લોકોને ને પોલિસ વચ્ચે ઝપાઝપી થતાં સુલેહનો ગભીર ભંગ થયો. મેંચેસ્ટરમાં પણ એવી જ હકીકત બની. એ બનાવ મેંચેસ્ટર Massacre—ખુનામરકી અથવા Peterloo પિટર્લૂ—ખુનરેણના નામથી ઓળખાય છે. મંત્રીઓએ હથિઆરબંધી, જાહેર સભાઓ, સ્વયંસેવકો, ને વર્તમાનપત્રો સામે જાપતાના કાયદાઓ—Six Acts—ધજ્યા, પ્રજાના આગેવાન વક્તાઓ ઉપર કામ ચલાવ્યું; તેઓ ઉલટા વધારે અળખામણા થયા. લિવરૂપૂલે આ વખત દરમ્યાન કેટલીએક નકામી ને ખર્ચાળું જગ્યાઓ રદ કરી, કેળવણી માટે તપાસ કરાવી, પોસ્ટ ઓફિસની ઑકો કાઢી, અને ચલણમાં સુધારો કર્યો. વી(એ)નાના તહ પછી ઇંગ્લંડ સિવાય યૂરોપનાં લગભગ તમામ રાજ્યોએ ઝારની સૂચના ઉપર Holy Alliances—“ પવિત્ર ” મૈત્રી કરી.

હવે યૂરોપીય પરિષદોમાં એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દરેક રાજ્યએ પોતાની પ્રજા ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મનાં કાનુનો મુજબ અમલ કરવો, પરસ્પર બંધુભાવ વધારવો, સુલેહ, ધર્મ અને ન્યાય પ્રમાણે લોકો સાથે વર્તવું અને જરૂર પ્રસંગે અન્યોન્ય મદદ કરવી. ઇંગ્લંડે આ કરારમાં સહી આપવા ના પાડી, કારણ કે ઝારની સૂચનાઓ અંગ્રેજ મુત્સદી કંસલર્નેને અવ્યાવહારિક અને શૂન્ય લાગી. યૂરોપનાં રાજ્યો એકત્ર થઈ કોઈ પણ રાજ્યમાં દરમ્યાન થાય એ ધોરણનો તે કદો વિરોધી હતો અને એ વિરોધ તેણે જીદી જીદી પરિષદો સમક્ષ રજુ પણ કર્યો.

જર્મનિમાં, ફ્રાંસમાં, સ્પેઇનમાં, ઇટાલીમાં અને દક્ષિણ અમેરિકામાં બધે ઑસ્ટ્રિયા ને રશિયાની મદદથી, જીના પક્ષના લોકો ફાવ્યા અને તેમણે ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિનાં તમામ સૂત્રોને રદ કરી પોતાના વિચારોને અનુકૂળ પડે તેવાં રાજ્યતંત્રો સ્થાપ્યાં. ફ્રાંસ પણ આ રાજ્યમંડળમાં બળ્યું.

આંધળો રાજા જ્યોર્જ દસ વર્ષો થયાં બાન પણ ગુમાવી બેઠો હતો. ઇ. સ. ૧૮૨૦ના જન્મ્યુઆરિની ૨૯મી તારીખે તે મરી ગયો. એના ગુણુદોષો આપણે આગળ તપાસી ગયા છીએ. તે સાત પુત્રો ને પુત્રીઓ મૂકતો ગયો.

પ્રકરણ ૨૫મું

વાર્ધક્ય; સમાજ; હુન્નરઉદ્યોગ.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ—Industrial Revolution. અર્થશાસ્ત્ર-ત્રીજા જ્યોર્જના અમલમાં હિંદુસ્તાનથી ને દેશાવરથી મોટી કમાણી કરી ધણા લોકો સ્વદેશ પાછા ફરતા. લોકો તેમને “નવાઓ” કહેતા. સ્વદેશ આવી તેઓ જમીન ખરીદતા, વેપાર કરતા ને પાર્લમેન્ટમાં ધુસતા. પૈસો, વગ, દરજ્જો અને રાજ્યસત્તા માત્ર થોડાએક લોકો પાસે જ હતું હતાં. તેઓ પાર્લમેન્ટમાં ને પોતાનાં ગામોમાં સારી વગ ધરાવતા. એમાંના કેટલાએકો તો જખરદસ્ત જુગાર ને શરતો ખેલતા. ફ્રાંકસ પચીસ વર્ષની ઉમરે દોઢ લાખ પૌંડ ગુમાવી બેઠો હતો. સ્ત્રીઓ પણ જુગાર ખેલતી. એ જ લોકો મોટા દારૂડીઆ હતા; છતાં તેઓ રાજ્યકીય બાબતો ઉપર ઉમંગથી વિવાદો કરતા અને ફ્રાંકસ તો નવા બિહગોનો સરદાર લેખાતો. તકરાર થતાં લોકો ઢંદચુદ્ધ કરતા, જે કે સૈફાની આખરમાં તે પ્રથા એછી થઈ ગઈ. નાના પિટ્ટે એક વાર ખાલી ઢંદચુદ્ધ પ્રતિપક્ષી ટીર્ની—Tierney—સાથે કર્યું હતું અને તે માટે રાજ્યએ તેને ઠપકો પણ આપ્યો હતો. અંગ્રેજો સૈફાનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં ફ્રેંચોના જેવો પોશાક પહેરવા લાગ્યા. લોકો નાટકોના શોખીન થયા. નાટકોની શિષ્ટતા સુધરી. આ જ વખતમાં અભિનયકળા પણ સુધરી. ગોલ્ડસ્મિથ ને શરિડન સારાં નાટકો લખી ગયા છે. લોકો જુદી જુદી જાતની સાઠમારીઓમાં રસ લેતા. રસ્તાઓને સુધારવામાં આવ્યા એટલે મુસાફરી પણ સસ્તી અને સવડવાળી થઈ શકી અને મધ્યમ વર્ગનાં માણસો પણ મુસાફરીના લાભો લઈ શક્યાં. એ જ કારણથી વાંચનનો શોખ વધ્યો. આ જમાનામાં છાપાંઓ દ્વારા, પત્રિકાઓ દ્વારા ને પુસ્તિકા દ્વારા લેખકો ને વિચારકો પોતાના વિચારોને સમાજમાં ફેલાવતા. ઠેકઠેકાણે વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયો સ્થપાયાં. લેખકોએ કૃત્રિમતા છોડી દીધી.

કાઉપર, આઈરન, બર્ન્સ, બ્લેઝક, શેલી, કીટસ, સાઉથી-Southy, વર્ડઝવર્થ, કૉલરિજ, વગેરે આ જમાનાના મુખ્ય કવિઓ થઈ ગયા. ફીલિંગ અને સ્મૉલ્સેટ મુખ્ય નવલકથાકારો થઈ ગયા. ગોલ્ડસ્મિથનું *Vicar of Wakefield*-અંગ્રેજી મધ્યમ વર્ગનું સુંદર ચિત્ર કહી શકાય. વૉલ્ટર સ્કૉટ્ટે ઐતિહાસિક કથાઓ, ને કાવ્યો-પોવાડાઓ લખ્યાં. જેમન ઑસ્ટેન નામની બાઈએ મીઠા વિનોદમાં *Pride and Prejudice, Sense and Sensibility*, વગેરે અંગ્રેજી સમાજને આપ્યાં. શેરિડન સારો નાટકકાર થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૭૮૪માં જૉનસન મરી ગયો. ત્યાર પછી ગદ્યસાહિત્યમાં મોટું પરિવર્તન થયું. ઑસવેલ્સે લખેલું જૉનસનનું “જીવન” હજી પણ અદ્વિતીય ગણાય છે. લૂમે ઇતિહાસ ઉપર સાફ લખાણ આપ્યું; પણ સૌથી ઉત્તમ ઇતિહાસલેખક તો ગિગન ગણાશે. ઇ. સ. ૧૭૬૬-૮૮ દરમ્યાન તેણે *Decline and Fall of the Roman Empire* સુંદર ભાષા, વિચારો ને કળાથી સમૃદ્ધ કરીને અંગ્રેજી જગતને આપ્યું. બ્લૉકસ્ટને અંગ્રેજી કાયદાઓ ઉપર પ્રમાણભૂત સાહિત્ય ઉપજાવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૭૬માં અડમ સ્મિથે બહાર પાડેલો *Wealth of Nations* નામનો અર્થશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અદ્ભુત ગણાતો ગ્રંથ બહાર પાડ્યો. વસતિ ને ખોરાકી વચ્ચેના સંબંધ ઉપર ઇ. સ. ૧૭૯૮માં માલ્થુસે બહાર પાડેલો ગ્રંથ હજી પણ અગ્ર સ્થાન ધરાવે છે. નીતિશાસ્ત્રમાં બર્કનું નામ પહેલું આવશે. રાજ્યવહિવટ ને ચાલુ ઇતિહાસની હકીકતો ઉપર જીનિઅસ ને હૉરેઇસ વૉલ્પોલનાં પત્રો હજી પણ વાંચવા જેવાં છે. ચિત્રકારોમાં રેનાલ્ડઝ-Reynolds-ની કીર્તિ આખા યુરોપમાં પ્રસરી હતી. વિલિઅમ જોન્સની આગેવાની નીચે હિંદુસ્તાન ને બીજા એશિયા તથા આફ્રિકાના દેશોની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ થયો. પ્રીસ્ટલીએ ઑક્સિજન શોધી કાઢ્યો; હર્શલે ખગોળમાં નામ કાઢ્યું. કૂકે ઑસ્ટ્રેલિયા વસાવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૬૮-૭૯.

મેથડિસ્ટોએ ચર્ચમાં નવી જગતિ આણી. પરિણામે Evangelicals નામનો એક નવો પક્ષ ચર્ચમાં ઉત્પન્ન થયો. આ પક્ષની હીલચાલોથી ગુલામી બંધ થઈ, ગરીબોને મદદ મળી અને લોકો વધારે ધર્મિય બન્યા.

તે જ પક્ષના માણસો! રવિવારોના દિવસોએ ખાનગી નીશાળોમાં મદત શિક્ષણ આપતા. વિલ્મરફોર્સ આ પક્ષનો માણસ હતો.

આ જમાનામાં ઇંગ્લંડમાં નાના ગુન્હાઓ માટે પણ ભયંકર સજાઓ થતી—ચીબડું ચોરનારને ફાંસીની સજા થતી એમ કહીએ તો પણ જરાય અતિશયોક્તિ કહેવાશે નહિ. સ્ત્રીઓને પણ જીવતાં બાળા મૂકવામાં આવતી. ગુન્હેગારો ઉપર માર પણ ઘણો વખત પડતો. કેદખાનાંની સ્થિતિ ઘણી ભયંકર હતી ને કેદીઓ કેદ પૂરી થયે ઉલટા વધારે ભયંકર ગુન્હાઓ કરી આવતા. ઇ. સ. ૧૭૭૩થી જૉન હૉર્ડ નામના પરગણુ અંગ્રેજે આ બાબત ઉપર લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. રસ્તાઓ ઉપર જરા પણ જનમાલની સલામતી નહોતી. પોલિસ એકદમ નાદાર હતી. આ વખતે જુનાં બંદરોને સુધારવામાં આવ્યાં ને નવાં બંદરો ઉભાં કરવામાં આવ્યાં.

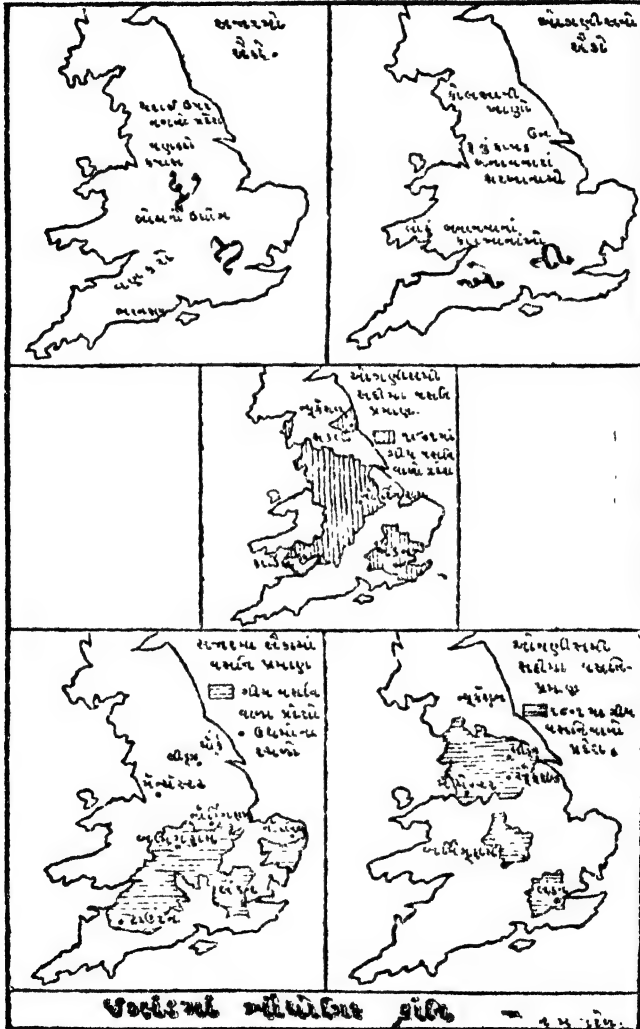
અમેરિકા ને ફ્રાંસ સામે લડાઈઓ થવાથી કાંઈ ઇંગ્લંડનો વેપાર ઘટ્યો નહિ. ઇંગ્લંડ દરિયા ઉપર તો સાર્વભૌમ જ રહ્યું હતું તેથી વેપાર વધ્યો. એડમ સ્મિથના લખાણ ઉપરથી વેપાર ઉપરના અંકુશો ધીમે ધીમે દૂર થતા ગયા. માલ તૈયાર કરવાની પદ્ધતિઓમાં મોટા મોટા ફેરફારો થયા. માલની હેરફેર કરવાનાં સાધનો પણ વધ્યાં. પાણી, હવા ને વરાળના બજે યંત્રો ચાલતાં થયાં. મૂડી વધી. ઇંગ્લંડનો ઉત્તર પ્રદેશ ધનાઢ્ય થતો ગયો. રસ્તાઓ ને નહેરો સુધરતાં વેપાર પણ સરળ થયો. લોહું તૈયાર કરતી વેળા કોલસાનો ઉપયોગ થઈ શકે છે એમ ખબર પડતાં ઇંગ્લંડમાં લોહાનાં કારખાનાં નીકળ્યાં. પીંજવાનું, કાંતવાનું, વણવાનું ને સાફ કરવાનું કામ પણ હવે હાથને બદલે યંત્રથી થવા લાગ્યું. પહેલાં તો ખેડુતો ફાલતો વખત કાંતવામાં ગાળતા; હવે યંત્રો થતાં તેમનું કામ ચાલ્યું ગયું. આ તૈયાર કરતાં વરાળનું જોસ જોઈ જોઈમ્સ વૉટ્ટ—Watt-ઇન્જિન તૈયાર કર્યું, ઇ. સ. ૧૭૬૪. ઇ. સ. ૧૭૬૭માં હારગ્રીવ્સ—James Hargreaves-નામના વણકરની શોધથી એક છોકડું પણ એક મોટા માણસથી આઠગણું વધારે સુતર કાંતી શકતું થયું. ઇ. સ. ૧૭૬૯માં આર્ક્રાઇટ—Arkwright-નામના હજમ પાણીથી ચાલતું કાંતવાનું યંત્ર ઉપજાવી કાઢ્યું. સેમ્યુઅલ કૅપ્ટન નામના માણસે

અનેની યુક્તિઓને એક કરી વધારે સુધારો કર્યો. ચરખાઓ સાથે જ શાળો પણ સુધારવામાં આવી. કાર્ટરાઈટ નામના પાદરીએ આ કામ કર્યું. તે સાથે બીજી વિજ્ઞાનની શોધખોળો થઈ. ઇ. સ. ૧૭૯૦ની સાલથી વરાળયંત્રો વપરાવા લાગ્યાં. લૅંકેશિઅર કાપડના ઉદ્યોગનું મોટું ધામ થયું. ખેતીને બદલે વેપાર લોકોને ગમવા લાગ્યો. અમેરિકાથી ને હિંદુસ્તાનથી ઇંગ્લંડ કપાસ મંગાવતું થયું ને તે કપાસનું કાપડ બનાવી તે દેશાવર મોકલવા માંડ્યું. આ વખતમાં બ્રિટિશ ટાપુઓની વસતિમાં પણ દોઢગણો વધારો થયો. પરિણામે મૂલી (Labour)નું મૂલ્ય -Wage-ઘટી ગયું. ખોરાક વધારે ખપવા લાગ્યો ને તેની કિંમત પણ વધી ગઈ. ઇ. સ. ૧૭૬૦માં ઇંગ્લંડથી અનાજ બહાર જતું. ઇ. સ. ૧૮૧૦ની સાલથી અનાજ ઇંગ્લંડમાં આવવા લાગ્યું. હુન્નર સાથે ખેતી પણ સુધરી ને શાસ્ત્રીય બની. પશુઓની ઉછેરમાં સુધારો થયો. આ બાબતમાં આર્થર યંગ નામનો અંગ્રેજ સાફ કામ કરી ગયો છે. નાના ઝમીનદારોએ પોતાની જમીનો મોટા મોટા ઝમીનદારોને વેંચી દીધી. ખાતર સાફ વાપરતું, જમીનમાંથી જુદા જુદા પાકો લેવા અને ઉત્પન્ન વધારતું એ ખેતીના મુખ્ય હેતુઓ ગણાવા લાગ્યા. વેરાન જમીન પણ ખેડાઉ જમીન થઈ.

મજૂરવર્ગ હજી પરાધીન હતો. તેને હડતાળ પાડવાનો કે મંડળો યોજવાનો હક્ક નહોતો. વેપારરોજગાર વધવાથી ને યંત્રોની શોધથી છોકરાઓ ને સ્ત્રીઓ પણ કારખાનાંમાં જઈ મોડી રાત સૂધી કામ કરતાં. રાખ્ય તરફથી તેમનો બચાવ હજી સૂધી થતો નહોતો, કારણ કે તે વખતે લોકો દરમ્યાન થવાથી વિરુદ્ધ હતા. પણ ધીમે ધીમે કેટલાં-એક પરગજુ લોકોએ આ બાબત હાથમાં લીધી ને રાખ્યની મદદ લઈ નિરાધાર લોકોની સ્થિતિ સુધારી.

આ ફેરફારને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ કહેવામાં આવે છે. તેનાં ત્રણ પરિણામો આવ્યાં. (૧) ધરગથુ હુન્નરઉદ્યોગો નાશ પામ્યા. તેમને બદલે આહોશ વેપારીઓની દેખરેખ નીચે શહેરોમાં કારખાનાંઓ ઉભાં થયાં.

(૨) ઇંગ્લંડના ઉત્તર પ્રદેશમાં આ કારખાનાંઓ ઉભાં થયાં, કારણ કે લોહું ને કોલસો ત્યાં મળતાં હતાં. તે પ્રદેશની વસતિ પણ વધી. ગામડાં-

ઓનાં માણસો શહેરોમાં ભરાયાં. મોટાં મોટાં શહેરો હવે વસ્યાં. તેમની વસતિનાં આરોગ્ય, વસવાટ, ગરીબી, મૂલ-Wage-વગેરે બાબતો હવે

અગત્યની થઈ. (૩) દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફના પ્રદેશોની વસતિ પ્રમાણમાં ઓટલી બધી વધી નહિ. સંસ્કૃતિનો પ્રચાર હવે ઉત્તરમાં વિશેષ પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો. ત્યાંના વેપારીઓ, કારખાનાંના માલીકો, મજૂરો અને બહુલા યુવકો પાર્લમેન્ટમાં ને દેશના કારભારમાં વિશેષ વગ માંગવા લાગ્યા. (૪) જુના જમનાના નાના ખેડુતો ને ઉભડો હવે અદ્રશ્ય થઈ ગયા. ગોલ્ડસ્મિથના *Deserted Village*માં તેનો સારી રીતે ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. (૫) યુરોપના બીજા દેશોમાં ઔદ્યોગિક દેરફારો આટલા પ્રમાણમાં થયા નહિ. તેથી ઇંગ્લંડને તેના લાભો પણ ધણા વહેતા મળ્યા. (૬) ખેડો, ચલણ, વગેરે ઉપર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી વિચારો થવા લાગ્યા. નીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોના લેખકોનાં લખાણો અને કારખાનાંઓના વેપારીઓના વિચારો આવી રીતે સેળમેળ થઈ ગયા. એ સેળમેળમાં બેથમ નામના ફિલસુફે જોઈતી સામગ્રી પૂરી અને પ્રતિપાદન કર્યું કે દરેક રાજ્યતંત્રે વસતિના મોટા ભાગનું વધારેમાં વધારે હિત સાધવું જોઈએ.*

---

*The police in the modern sense had not been created. In the metropolis the watchmen were a corps of Bumbles or Jonathan Wilds. The local government was fortunate if it was gifted with a stupid, lazy, but honest Dogberry. The flouting of women was still a legal penalty; public elementary education by the state did not exist; our jails and the treatment of prisoners.....would have caused King's College some twinges of conscience, and were a disgrace to a Christian country, as well as breeding-ground of crime, disease, and vice. x x The sponging house was a familiar institution.....A seat (in the House of Commons) could be bought at a known price as easily as a ticket for the opera or the lottery, or the stock of the National Debt.....The public service from top to bottom and in every department was clogged and demoralized by pensions, sinecures, and payments by fees enjoyed by functionless drones who absorbed public funds

પ્રકરણ ૨૬મું

નવા યુગનો અવતાર

ઓગણીસમી સદીના અંગ્રેજી ઇતિહાસનાં મુખ્ય લક્ષણો—

ઈ. સ. ૧૮૧૫ની સાલ પછી આપણે જુદા જ યુગમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. ઓગણીસમી સદીમાં ઇતિહાસ સમજવાનાં સાધનો હવે રોજ રોજ વધતાં ગયાં અને તેથી ઇતિહાસલેખકોની ફરજમાં પણ મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું. આ સૈકામાં રાજ્યતંત્ર પ્રજામતને અનુકૂળ થયું. ઇ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાથી હાઉસ ઓફ કૉમન્સનું બંધારણ ફરી ગયું; જુની અમીરાતની રાજ્યસત્તા તુટી પડી અને મધ્યમ વર્ગના લોકોનું બળ વધ્યું. ઇ. સ. ૧૮૬૫ સુધી જુની અમીરાતના આગેવાનો રાજ્યસત્તા ઉપર ટકી શક્યા; પણ ત્યાર પછી મધ્યમ વર્ગના આગેવાનો મુખ્ય સત્તા ઉપર આવવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં શહેરોના કારીગરોને પણ મતનો અધિકાર મળ્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૪માં ગામડાઓના મજૂરોને પણ તે જ અધિકાર આપવામાં આવ્યો. પરિણામે એ લોકોના પ્રતિનિધિઓ પાર્લમેન્ટમાં દાખલ થયા. વર્તમાનપત્રોની ને બાષણોની પ્રચારી લગભગ સમસ્ત અંગ્રેજ જનતા હાઉસ ઓફ કૉમન્સની ચુંટણીમાં સામેલ થઈ. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ લોકજન થઈ. અંગ્રેજી સંસ્થાનોને પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મળ્યું. જેમ જેમ પાર્લમેન્ટમાં લોકજન પ્રતિનિધિઓ વધારે પ્રમાણમાં દાખલ થતા ગયા તેમ તેમ રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓ પણ વધી પડી અને સમાજના જીવનના દરેક પ્રદેશમાં રાજ્ય

and were a perpetual bar to efficiency. x x x British statesmen had yet to learn that there is only one safe system of insurance against revolution—the conviction in the heart of every citizen, however humble, that he is really a partner in the best life which his state exists to promote.

Pp. 484–86 in *England under the Hanoverians*,
by Robertson.

આ સ્થિતિ સાથે આપણી વર્તમાન દશા સરખાવો; શું આપણી દશા કેટલીક બાબતમાં વધારે સારી નથી ?

દરમ્યાન થતું ગયું. મજૂરવર્ગ બળવાન થયો. તેમનાં મંડળો—Trade Unions—સ્થપાયાં. તેમના આગેવાનોને વહીવટી તાલીમ મળી. આ પરિવર્તનનું પરિણામ આપણે વીસમી સદીના ઇતિહાસમાં જોઈ શકશું. આ જ કારણોથી Socialism—રાજ્યસત્તાવાદ—નો ઉદય થયો. સમાજની દરેક પ્રવૃત્તિમાં રાજ્યે દરમ્યાન થવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ સમાજની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનો વહિવટ પણ રાજ્યસત્તાએ પોતાના શિર ઉપર લઈ લેવો જોઈએ એવો રાજ્યસત્તાવાદ—Socialism—હવે ઉભો થયો.

ઝોગણીસમી સદીમાં વિજ્ઞાનનું પણ સાફ પોપણ થયું. વિજ્ઞાન—Science—ની શોધખોળો હુતરઉયોગોને લાગુ કરવામાં આવી. કાયદાઓ ઉપર પણ તેમની અસર થઈ. રેલ્વે, તાર, ટેલિફોન, આગબોટ, વગેરેથી સમાજના ને રાષ્ટ્રના જીવનોમાં મોટા ફેરફારો થયા.

ધર્મની આબતમાં લોકોને પૂરી છૂટ મળી. લોકો શાસ્ત્રીય ને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ધર્મનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજી ચર્ચમાં પણ વિશેષ સ્વતંત્રતા આવી ને ખ્રિસ્તો ને કલર્નિઓ હવે લોકોની ધાર્મિક ઉત્પત્તિ તરફ વિશેષ સક્ષ આપવા માંડ્યા. અંગ્રેજ મુત્સદીઓએ લોકોની કેળવણી માટે બંદોબસ્ત કર્યો.

પર રાજ્યો સાથેના સંબંધમાં અંગ્રેજ પ્રવૃત્તિઓમાં ફેરફાર થયો. આ સૈકામાં ઇંગ્લંડ હિંદુસ્તાનમાં સાર્વભૌમ થયું. ઑસ્ટ્રિલિઆ, આફ્રિકા ને એશિઆમાં અંગ્રેજોએ સંસ્થાનો વસાવ્યાં. તેમાંનાં કેટલાંકને કાળક્રમે “સ્વરાજ્ય” આપવામાં આવ્યું. આખી દુનિયા ઉપર અંગ્રેજો હવે ફરી વળ્યા. તેથી તેમની રાજ્યનીતિમાં ફેરફાર થયો. દુનિયાનાં તમામ રાજ્યો સાથે ઇંગ્લંડને જુદા જુદા સંબંધો કરવા પડ્યા. ઇંગ્લંડની સત્તા દુન્યવી સત્તા World Power—થઈ.

આ સૈકામાં દુનિયાની રાજ્યકીય પરિસ્થિતિમાં પણ જાણવાજોગ ફેરફારો થયા. યુરોપમાં ઇટલિમાં ને જર્મનિમાં રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્રો ગોઠવાયાં. તુર્કીની યુરોપીય સત્તા નબળી પડી. નવાં બાલ્કન રાજ્યો જન્મ્યાં. અમેરિકા ને જાપાન પ્રથમ પંક્તિનાં રાજ્યોની ક્રોટિમાં મૂકાયાં. હિંદમાં ને ચીનમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્ભવ થયો. રશિઆનું મહારાજ્ય બહુ વધ્યું.

પરિણામે યૂરોપનાં, એશિયાનાં ને અમેરિકાનાં રાજ્યોના પરસ્પર સંબંધોમાં ક્રાંતિકારક ફેરફારો થયા. પ્રજામત કેળવાયો. પ્રજાને રાજ્યતંત્રમાં ભાગ મળ્યો. કારભારીઓને સ્વદેશના હિત ખાતર આ બધા ફેરફારો ઉપર ચોક્કસ નજર રાખવાની ફરજ પડી ને દરેક ખંડમાં પોતાનો અર્થ કાયમ રહે તે માટે તેમને જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાવું પડ્યું. ખુદ બ્રિટિશ ટાપુઓમાં વસતિ વધી; વેપારરોજગાર વધ્યા; ને આર્થિક સંપત્તિ વધી. હાઉસ ઓફ કોમન્સ રાજ્યતંત્રમાં વિશેષ ભાગ લેતું થયું; હાઉસ ઓફ લોર્ડઝની સત્તા ઘટી; રાજ્યતંત્ર જવાબદાર થયું; તાજની સત્તા ઓછી થઈ; જે કે મહારાણી વિક્ટોરિયાની બાહોશ આગેવાનીને લઈને રાજ્યકુટુંબ કારભારમાં પોતાની વગ સાચવી શક્યું. પણ એ વગ પ્રજા પોતે તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોઈ શકતી નહિ. સાહિત્ય, વગેરે રાષ્ટ્રીય થયાં. આ કારણોથી રાજ્યનીયમી સદીનો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ ઇંગ્લંડની પ્રજાનો ઇતિહાસ ખરી રીતે બતાવે છે.

પ્રકરણ ૨૬મું

ચોથો જ્યોર્જ, ટોરિઓનો કારભાર (ચાલુ), ઇ.સ. ૧૮૨૦-૩૦.

લંપટ જ્યોર્જ અને કમનસીબ રાણી કેરોલિન—કુમાર અવસ્થામાં જ્યોર્જ લંપટ, દારુડીઓ, કૂર, કપડી ને ઉડાઉ હતો અને પોતાના વૃદ્ધ બાપનો કદો દુશ્મન હતો. તે ફ્રાન્સ ને તેના બિહગ અનુયાયીઓ સાથે મૈત્રી ધરાવતો પણ પોતાના બાપની અશક્ત સ્થિતિ દરમ્યાન બ્યારે તે રાજની સત્તા ધરાવતો થયો ત્યારે તેણે પોતાની જુની મૈત્રી છોડી દીધી ને કારભારથી બનતાં સૂધી તટસ્થ ટોરિઓને અનુમોદન આપ્યું. જ્યોર્જ રાજકરણ સમજી શકતો. વળી તે બુદ્ધિશાળી, વિનયી, સંસ્કારી અને ઇંગ્લંડના ચર્યનો ઝંનુની પક્ષપાતી હતો. રાણી કેરોલિન મૂર્ખ સ્ત્રી હતી. જ્યોર્જને

જ્યોર્જ ૪થો

તે જરા પણ ગમતી નહિ. તે એક રોમન કૃથાંશિક વિધવા-મિસિઝ ફિટ્ઝવિલિઅમ-સાથે ખાનગી લગ્ન કરી બેઠો હતો. આ કારણથી રાજને રાણી સાથે છૂટા છેડા બેઠતા હતા. ફેરોલિન ઇ. સ. ૧૮૧૪થી દેશાવરમાં ફરતી હતી. પણ ત્યાં તેને ઇંગ્લંડની રાણીને ધટું માન આપવામાં આવ્યું નહિ તેથી તે ઇ. સ. ૧૮૨૦માં ઇંગ્લંડ પાછી આવી. લોકોએ તેને નિર્દોષ ને દયાપાત્ર માની. છૂટા છેડાનો ખરડો પાર્લમેન્ટમાં માંડ માંડ પસાર થઈ શકશે એમ લાગતાં કારભારીઓએ તે વાતને જતી કરી. લોકો હર્ષધેરા થઈ ગયા. ત્રણ ત્રણ રાતો સૂધી તેઓએ લંડનમાં રોશની કરી; પણ રાજ એકનો બે થયો નહિ; અભિષેક-Coronation-વખતે રાણીને વેસ્ટ-મિનિસ્ટર એબીનાં બારણાં આગળથી ધક્કો મારી કાઢી મૂકવામાં આવી. આ હડહડતા અપમાન પછી તે ખીચારી તુરત મરી ગઈ. ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૨૭. રાણીના ફિરસાથી લિવરપૂલનો કારભાર ધણો વગોવાયો.

લિવરપૂલનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૨૦-૨૭. હુસ્કિસનનું અર્થશાસ્ત્ર. પીલના સુધારાઓ-ચોથા બ્લોર્જના અમલ દરમ્યાન ટોરિઓનો કારભાર ચાલુ રહ્યો અને પહેલાં સાત વર્ષો સૂધી સાધારણ શક્તિનો, પણ અનુભવી ને બધાનાં મન સાચવી લેવામાં કુશળ, વૃદ્ધ લિવરપૂલ મુખ્ય મંત્રી તરીકે રહ્યો. શરૂઆતમાં જ લંડનમાં કેટલાકોએ કારભારીઓને મારી નાંખવાનું એક કાવતરું કર્યું પણ તેઓ પકડાઈ ગયા. આ કાવતરું Cato Street Conspiracy કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૮૨૨ના ઑગસ્ટમાં ફેસલરે આપઘાત કરી મરી ગયો તેથી કૉનિંગ પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન થયો; કૉનિંગની સાથે જ પીલ સ્વદેશ ખાતાનો પ્રધાન થયો. તેણે ઇંગ્લંડના કાયદાઓની ગેરબ્યાજખી સખ્તાઈ રદ કરી અને પોલિસખાતાને સુધાર્યું. રૉબિનસન ખજાનચી થયો. ઇ. સ. ૧૮૨૩માં હુસ્કિસન-Huskisson-વેપારના બોર્ડનો પ્રમુખ થયો. તે પિટ્ટનો ચુસ્ત ચેલો હતો ને અર્થશાસ્ત્રનો સારો માહિતગાર હતો. તેણે જગતમાં ફેરફારો કરી ઇંગ્લંડના રેશમી ને ગરમ કાપડના ને લોહાના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપ્યું; હિસાબી ખાતું સુધાર્યું. ક્રામવેલ્લના વખતથી ચાલતા

આવતા Navigation Actsને રદ કરી દેશના વેપારને ને મુખ્યત્વે વહાણવટાને ઉત્તેજન આપ્યું; મજૂરોનાં મંડળો—Trade Unionsને કાયદેસર કર્યાં; રાષ્ટ્રીય દેવું ઓછું કર્યું; ને કેટલાક ગેરવ્યાજખી કરો માફ કર્યાં. ઇ. સ. ૧૮૨૭ના ફેબ્રુઆરિમાં લિવરપૂલ માંદો પડવાથી કારભારથી નિવૃત્ત થયો એટલે મંત્રિમંડળમાં પણ ફેરફારો થયા. લિવરપૂલે પંદર વર્ષ સુધી મુખ્ય મંત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું. તે ઉદાર ટોરિ હતો અને પીલ, કેનિંગ, હસ્કિન્સન ને રોબિનસન જેવા બાહોશ મુત્સદ્દીઓને વિશ્વાસમાં લઈ ટોરિ પક્ષની શૂન્ય રાજ્યનીતિને રચનાત્મક સ્વરૂપ આપી શક્યો હતો. તેના પછી કેનિંગ મુખ્ય પ્રધાન થયો પણ થોડી જ મુદ્દતમાં તે મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૮૨૭, જુલાઈ.

કેનિંગ—કેનિંગ જ્યારે મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે તેની ઉંમર ૫૭ વર્ષની હતી. તેણે પરદેશખાતાની નાઈઝિ—દિવાની ને મુખ્ય દિવાની કરી હતી, અને હિંદના બોર્ડમાં, નૌકાખાતામાં, વેપારના બોર્ડમાં અને બક્ષીગીરી ઉપર તેણે જુદી જુદી નોકરીઓ કરી હતી. તે ઇ. સ. ૧૮૨૨માં હિંદના ગવર્નર ઝનરલ નીમાયો પણ કેસલ્વેના મરણને લઈને હિંદ ન જતાં તે પરદેશખાતાનો પ્રધાન થયો. કેસલ્વે ને કેનિંગ વચ્ચે અણબનાવ રહેતો અને એક વાર તો બંને વચ્ચે દંડ્યુદ્ધ પણ થયેલું. કેનિંગ બંકેનો ને પિટ્ટનો ખરો એલો હતો—રોમન કેથોલિકોને છૂટ આપવી, કરપદ્ધતિમાં અંડમ સ્થિતિના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે ફેરફારો કરવા, વેપારને છૂટ આપવી, ગુલામી બંધ કરવી, મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવી, રાજ્યવહિવટને સુધારવો, પણ પાર્લમેન્ટના બંધારણને સુધારવું નહિ, એમ તે માનતો હતો. કેનિંગ સારો વક્તા ને કવિ હતો.

કેનિંગ અને યૂરોપ, ઇ. સ. ૧૮૨૨-૨૬; સ્પેઇન; દક્ષિણ અમેરિકા, ગ્રીસ, ને પોર્ટુગલ—કેનિંગ જ્યારે લિવરપૂલના મંત્રિમંડળમાં પરદેશખાતાનો પ્રધાન થયો ત્યારે તેને ચાર બાબતોનો નીકાલ કરવાનો હતો. (૧) ગ્રીકોએ તુર્કીના અમલ સામે બંડ ઉઠાવ્યું હતું અને રશિયા ને તુર્કી વચ્ચે લડાઈ સળગે એવું ભય રહેતું હતું. (૨) સ્પેઇનના રાજ્યે પોતાની પ્રજાના હક્કો છીનવી લીધા હતા અને ફ્રાંસ તેને મદદ કરવા

ધમ્મહતું હતું. (૩) દક્ષિણ આફ્રિકાનાં સંસ્થાનોએ સ્પેઇન સામે બંડ ઉઠાવ્યું હતું. (૪) પોર્ચુગલ ને આઝિલના સંસ્થાનના સંબંધનો ફડચો કરવાની જરૂર હતી. કૅનિંગે મિત્રરાજ્યોને જણાવ્યું કે સ્પેઇનની આંતર હકીકતમાં કોઈએ દરમ્યાન થવું નહિ. પણ ફ્રાંસે એ સત્ર સ્વીકાર્યું નહિ. ફ્રેંચ લશ્કરની મદદથી સાતમો ફર્ડિનન્ડ ફરીથી માફ્રિડની ગાદી ઉપર બેઠો અને પ્રજાના આગેવાનોને તેણે ખૂબ સતાવ્યા. કૅનિંગ આ બાબતમાં નાસીપાસ થયો. દક્ષિણ અમેરિકાનાં સ્પેઇનનાં બંડખોર સંસ્થાનોનો વેપાર અંગ્રેજોને જોઈતો હતો અને યૂરોપમાં મળેલી નિષ્ફળતાનો બદલો અમેરિકામાં લેવાય તો સાફ એમ કૅનિંગ માનતો હતો. ઇંગ્લંડે આ તમામ બંડખોર સંસ્થાનોને સ્વતંત્ર રાજ્યો તરફે સ્વીકાર્યા. ફ્રાંસને દરમ્યાન થવાનો અવકાશ જ કૅનિંગે આવવો દીધો નહિ. આ વખતે અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોના પ્રમુખ મૉનરો-Monroe-એ જાહેર કર્યું કે અમેરિકાની રાજ્યકીય પરિસ્થિતિમાં કોઈ પણ યૂરોપીય રાજ્યે દરમ્યાન થવું નહિ, ઇ. સ. ૧૮૨૩. ઇ. સ. ૧૮૦૭માં પોર્ચુગલનો રાજા છૂંદો જૉન આઝિલ નાસી ગયો હતો તે ઇ. સ. ૧૮૨૦માં સ્વદેશ પાછો આવ્યો. આઝિલમાં તેનો પુત્ર પેટ્રો રાજ તરીકે જાહેર થયો ને તે દેશ સ્વતંત્ર થયો. પોર્ચુગલમાં જૉનના બીજા પુત્રની આગેવાની નીચે કેટલાએક લોકોએ બંડ કર્યું ને ફ્રાંસની મદદ માંગી. કૅનિંગે ફ્રાંસની દરમ્યાનગીરીને એકદમ અટકાવી દીધી. જૉનની સત્તા ફરી સ્થાપિત થઈ; બંડખોરો દબાઈ ગયા; આઝિલની સ્વતંત્રતા પણ પોર્ચુગલે માન્ય કરી. ઇ. સ. ૧૮૨૬ના માર્ચમાં પોર્ચુગીઝ રાજા જૉન મરી ગયો એટલે આઝિલના રાજા પિટર-જૉનના પુત્ર-વચ્ચે, ને જૉનના વારસ ને બીજા મિગ્યુઅલ વચ્ચે તકરાર થઈ. મિગ્યુઅલે સ્પેઇનની મદદ માંગી. કૅનિંગે એકદમ લિસ્બન લશ્કર મોકલ્યું; સ્પેઇને દરમ્યાન થવાનો ઇરાદો જતો કર્યો; ને પોર્ચુગલમાં પ્રજાકીય પક્ષની ફરતેલ થઈ.

ગ્રીકોએ તુર્કી સામે બંડ કર્યું હતું. તુર્કીના સુલતાને ઇબ્રિમના સુબા મહમ્મદ અલીના પુત્ર ઇબ્રાહીમ પાશાને મદદે બોલાવ્યો. ઇબ્રાહીમે ગ્રીકોને હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૮૨૪-૨૬. ગ્રીક બંડથી અંગ્રેજોના વેપારને ઘોંટા

પહોંચ્યો હતો. વળી રશિયામાં ને ઇંગ્લંડમાં ખાચરન કવિએ આ ખાખતમાં ખાસ ભાગ લીધો. ગ્રીક બંડ પ્રજાને ને સરકારને ધણું અનુમત હતું. પણ આરને ગ્રીસ ઉપર પોતાનો કબજો રાખવો હતો. આ રાજ્યનીતિ ગ્રીકોને, સુલતાનને, ને કેનિંગને જરા પણ રુચતી નહોતી. પરિણામે બધા પક્ષો વચ્ચે કોટલીએક વાટાઘાટો પછી ઇ. સ. ૧૮૨૬ના જાન્યુઆરિ માસમાં સેઈન્ટપિટર્સબર્ગ મુકામે એક કરાર કરવામાં આવ્યો ને તેમાં સુલતાનના નામના અમલ નીચે ગ્રીસની સ્વતંત્રતા સ્વીકારવામાં આવી. પણ સુલતાને આ કરાર મંજૂર રાખ્યો નહિ. કેનિંગે હવે લંડનના કરારથી ફ્રાંસને પણ પોતાના પક્ષમાં લીધું, ઇ. સ. ૧૮૨૭, જુલાઈ. સુલતાનના નૌકાસૈન્યને મિત્રરાજ્યોના નૌકાસૈન્યે નેવેરિનો-Navarino-પાસે હરાવ્યું, ઇ. સ. ૧૮૨૭, ઓક્ટોબર. પણ ઓગસ્ટમાં કેનિંગ મરી ગયો; વેલિંગટનના હાથમાં રાજ્યનું સુકાન આવ્યું; તેણે કેનિંગના ધોરણનો ત્યાગ કર્યો. આર નિકોલસે તુર્કી સામે લડાઈ જાહેર કરી. સુલતાનનું લસ્કર હારી ગયું. પરિણામે રશિયાને કાળાસમુદ્રમાં ને તુર્કીના અગ્રક યૂરોપીય પ્રદેશોમાં સારા લાભો મળ્યા અને ગ્રીસ સ્વતંત્ર થયું.

પરદેશખાતામાં નવા ધોરણના નેતાર—કેનિંગનું ધોરણ ઇંગ્લંડના પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહારના ઇતિહાસમાં ક્રાંતિકારક* ગણાય છે. (૧) કેનિંગે યૂરોપનાં રાજ્યોના રાષ્ટ્રીય પક્ષોને દયાવવાના ધોરણ સામે ઇંગ્લંડની પ્રજાને કેળવી. (૨) પરિપક્વ મારફત યૂરોપની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવાની પ્રથાને પણ તેણે તોડી નાંખી. (૩) તેણે ફ્રાંસને અમેરિકામાં અને સ્પેઈનમાં દરમ્યાન થતું અગ્રકવ્યું.† (૪) કેનિંગ તુર્કીની

*The man Canning was a revolution in himself—મેટર્નિક.

†If France occupied Spain, was it necessary in order to avoid the consequences of that occupation, that we should blockade Cadiz? No, I looked another way—I sought materials of compensation in another hemisphere. Contemplating Spain, such as our ancestors had known her, I resolved that if France had Spain, it should not be Spain with the Indies. I called the new world into existence to redress the balance of the old. કેનિંગના ભાષણમાંથી.

યૂરોપીય વગ સામે થયો, પણ તે જ સાથે રશિઆનું બળ વધે એ તે ઇચ્છતો નહોતો. આ બધા મુદ્દાઓ ભવિષ્યમાં પામરૂસ્તને, ડિઝરાઇલિએ અને ઝલ્ડસ્તને પોતાની રાજ્યનીતિમાં સ્વીકાર્યા. (૫) પરદેશખાતાનો વ્યવહાર કૃનિંગ પ્રજા સમક્ષ બેઠાડક મૂકતો. અત્યાર સૂધી આ વિષયમાં પ્રજા કાંઈ પણ જાણી શકતી નહિ.

વેલ્લિંગ્ટનનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૨૮-૩૦.—કૃનિંગના મરણ પછી ગૉડરિચે—(Godrich)—યોડા વખત સૂધી મુખ્યપ્રધાનપણું કર્યું પણ તેના સહકારીઓમાં મતભેદ થતાં તેણે રાજીનામું આપ્યું અને વેલ્લિંગ્ટન કારભારી થયો, ઇ. સ. ૧૮૨૮, જન્યુઆરિ. વેલ્લિંગ્ટન પ્રામાણિક, બાહોશ, અને પ્રજાપ્રિય હતો; પણ જુદા જુદા પક્ષોને મનાવવામાં તે તદ્દન અશક્ત હતો. પોતાના સહકારીઓના વિચારો ઉપર ધ્યાન આપવાનું તેને ગમતું નહિ. તેથી તેનો કારભાર ઘણો નિષ્ફળ નીવડ્યો. ગ્રીક ઈસ્લાને તેણે દેવો બગાડી નાંખ્યો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. પોર્ચુગલમાં પણ તેણે કૃનિંગના ધોરણનો ત્યાગ કર્યો. રાજની વતી રાજ્યનો કારભાર કરવો, રાજ્ય તરફ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવું, એ સિવાય બીજી કોઈ પણ મહત્ત્વાકાંક્ષા તેને નહોતી. દેશમાં સુલેહનો જરા પણ ભંગ થાય તો તેને તાપડતોય દાખી દેવો જોઈએ એમ એક ખરા સેનાપતિની માફક તે માનતો હતો. વેલ્લિંગ્ટને રસ્સેલના મુત્સદ્દા ઉપર ઇ. સ. ૧૮૨૮માં ટેસ્ટ અને કૉર્પોરેશન ઍક્ટો રદ કર્યા. તે જ પ્રમાણે તેણે આયર્લેન્ડમાં કૃથોલિકો સામેના કાયદાઓ પણ રદ કર્યા. આ બાબતનો ઇતિહાસ નીચે વધારે વીગતવાર આપ્યો છે.

આયર્લેન્ડ અને કૃથોલિકોને અપાએલી છૂટ—આયર્લેન્ડના કૃથોલિકોને રાજ્યતંત્રમાં જરા પણ પ્રવેશ મળી શકતો નહોતો. કૃથોલિક સવાલ ઉપર પિટ્ટે ઇ. સ. ૧૮૦૧માં રાજીનામું આપ્યું ત્યારથી જુદા જુદા મુત્સદ્દાઓ તે બાબત પાર્લમેન્ટમાં જુદી જુદી વેળાએ મુત્સદ્દાઓ, ઠરાવો, વગેરે લાવતા પણ ઘણા ખરા સફર્યો એ સવાલથી વિરુદ્ધ હતા એટલે એમના પ્રયત્નો સફળ થતા નહિ. દરમિયાન આયર્લેન્ડમાં સુલેહનો ભંગ થશે એવી ધારતી તો અંગ્રેજ મંત્રિમંડળને કાયમ રહેતી હતી અને તેથી તે

દેશનો કારભાર હમેશાં કડક રાખવામાં આવતો. કૃથોલિક લોકોની ફરિયાદો ઉપર વિશેષ ધ્યાન અપાય એ મુદ્દા ઉપર કેટલાએક આધરિશોએ ઇ. સ. ૧૮૧૦માં ને ઇ. સ. ૧૮૧૪માં એક કૃથોલિક કમિટી-કન્વેન્શન-નામનું મંડળ ઉભું કર્યું. પણ આધરિશ સરકારે તે મંડળોને દાખી દીધાં. ઇ. સ. ૧૮૨૩માં ઓકોનેલ-O'Connell-નામના કૃથોલિક આગેવાને “કૃથોલિક એસોશિએશન” ઉભી કરી. એ મંડળ બધા કૃથોલિકો પાસેથી કર ઉઘરાવતું. દેશનું રાજ્યતંત્ર પણ તેના સભ્યો સંભાળે એ પ્રકારની તેની યોજના ધડાવા લાગી. પાર્લમેન્ટના સભાસદો હમેશાં આ મંડળની આજ્ઞા પ્રમાણે જ ચુંટાતા. ઇ. સ. ૧૮૨૮ના જુલાઈમાં કલેર કાઉન્ટિ-Clare County-માં ફરી ચુંટણી થઈ: કલેરનો હાઉસ ઑફ કૉમન્સનો પ્રોટેસ્ટ સભ્ય ફિટ્ઝરલ્ડ હારી ગયો. ઓકોનેલ ચુંટાયો; પણ તે કૃથોલિક હોવાથી હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં તે કાયદેસર બેસી શકે એમ નહોતું. મંત્રિમંડળની સ્થિતિ ઘણી કફેડી થઈ. કૃથોલિકો સામેના કાયદાઓ અથવા તો ઓકોનેલની ચુંટણી, બેમાંથી એકને રદ કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો. મંત્રિમંડળમાં પીલ પહેલાં તો કૃથોલિક પક્ષનો વિરોધી હતો પણ જ્યારે તેને દેશમાં સુલેહનો ભંગ થશે એમ લાગ્યું ત્યારે તે પણ સુધારકોના પક્ષમાં ભળ્યો, ને કૃથોલિક પ્રશ્ન ઉપર જ ફરી હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં આવ્યો. એક વફાદાર ને બાહોશ સેનાપતિની માફક વેલિંગ્ટન પણ હવે એ જ મત ઉપર આવ્યો. રાજ્ય પણ માંડમાંડ મનાઈ ગયો, કારણ કે જ્યારે મંત્રીઓએ રાજીનામું આપ્યું ત્યારે બીજા માણસોએ તેમની જવાબદારી લેવા ના પાડી. ઇ. સ. ૧૮૨૯ના માર્ચ માસમાં રાજ્યકારભારમાં દાખલ થવા માટે કૃથોલિકો ઉપર જે જે અંકુશો હતા તે લગભગ બધા દૂર કરવામાં આવ્યા. માત્ર રાજ્ય અથવા તો રાજ્યનો પ્રતિનિધિ,- Regent, ઇંગ્લંડ ને આયર્લેન્ડનો લૉર્ડ ચેન્સેલર, ને આયર્લેન્ડનો લૉર્ડ લેફ્ટનન્ટ, એટલા હોદ્દાઓ કોઈ કૃથોલિક ભોગવી શકે નહિ, એટલો અપવાદ મૂકવામાં આવ્યો. કૃથોલિક એસોશિએશનને ગેરકાયદેસર કરવામાં આવી.

વેલિંગ્ટનને આધરિશોને આટલી છૂટા આપી પણ તે જ સાથે તેણે તેમનો મતાધિકાર છીનવી લીધો; તેથી આયર્લેન્ડના લોકો આ છૂટના

કાયદાથી બીલકુલ ખુશ થયા નહિ. કૅથૉલિકો રાજ્યવહિવટમાં દાખલ થઈ શક્યા; પણ આધરિશ પ્રજાનો મોટો ભાગ બ્રિટિશ ટાપુઓના જાહેર જીવનથી વિમુખ થઈ ગયો. પરિણામે ઑક્ટોનેલ્લે ને તેના સહકારીઓએ હવે અંગ્રેજ સામ્રાજ્યના એક પરિપૂર્ણ સંસ્થાન તરીકે, પણ નહિતર, રાજ્યકારભારમાં ને કાયદા કરવાની સત્તામાં આયર્લેન્ડ સ્વતંત્ર થાય, એવી હીલચાલ ઉપાડી લીધી. ઑગણીસમી સદીમાં આધરિશ પ્રશ્ને અનેક અંગ્રેજ મુત્સદીઓને સુખે સૂવા દીધા નહિ.

બર્થોર્જનું મરણ—ધ. સ. ૧૮૩૦ના જુનની આખરમાં રાજા બર્થોર્જ મરી ગયો. તેનો ભાઈ ડ્યુક ઑફ કલેરન્સ ચોથા વિલિયમનું નામ ધારણ કરી હવે ગાદીએ આવ્યો.

પ્રકરણ ૨૮મું

ચોથા વિલિયમ, ધ. સ. ૧૮૩૦-૩૭;
લિબરલ પક્ષનો વિજય.

રાજા ચોથા વિલિયમ—નવા રાજાને નૌકાખાતાનો સારો અનુભવ હતો પણ રાજ્યના કારભારમાં તેણે કદિ ધ્યાન આપ્યું નહોતું; વળી બુદ્ધિમાં અને સંસ્કારોમાં તે ચોથા બર્થોર્જ કરતાં ઘણો ઉતરતો હતો. તેના વિચારો ગ્લિગ હતા. તેના આપ ત્રીજા બર્થોર્જના જેવો તે સ્વચ્છંદી કે હડીલો નહોતો; પણ તે ભલો, ઉદાર, સહૃદય, સાદો, વફાદાર, અદલ ધનસાશી, કર્તવ્યનિષ્ઠ, દયાળુ, અને નિઃસ્વાર્થી હતો. આવા સદ્ગુણોને લઈને તે લોકપ્રિય થઈ શક્યો. તેણે પોતાના અમલમાં પ્રજા સામે કે પ્રધાનો સામે કદિ ખટપટ કરી નહિ.

વિલિયમ ૪થો

જુની ટોરિ સત્તાનો અંત—
વિલિયમ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે જુના ટોરિ પક્ષની સત્તાના દિવસો ભરાઈ

ચૂક્યા હતા. ટોરિઓમાં બે પક્ષાંતરો હતાં. (૧) એલ્ડન અને એલેનબરો જેવા ટોરિઓ કોઈ પણ સુધારાની વિરુદ્ધ હતા. (૨) કેનિંગના અનુયાયીઓ કૅથોલિકો અને ડિસ્સેન્ટરો સામેના કાયદાઓને રદ કરવા ઇચ્છતા હતા પણ તેઓ પાર્લમેન્ટના બંધારણમાં સુધારો કરવા ઇચ્છતા નહોતા. આ વખતે ટોરિ પક્ષમાં ખરી આગેવાની નહોતી; નહિતર બંનેને એક કરી ટોરિ સત્તાને પુનર્જીવન મળી શકત. ખરી રીતે, જુના ટોરિ પક્ષનું આયુષ્ય હવે પૂરું થઈ ગયું હતું. તે પક્ષના વિચારોમાં નવા સિદ્ધાંતોનું બળ રેડવાની જરૂર હતી. તે બળ સામાન્ય પુરુષો આપી શકે જ નહિ. ચાળીસ વર્ષ પછી ડિઝરાઇલિએ આ નવું બળ સિંચ્યું ત્યાં સુધી તેઓ સત્તાથી વિમુખ રહ્યા.

વેલિંગ્ટનનું રાજીનામું—રોમન કૅથોલિકો અને ડિસ્સેન્ટરોના ફડચાથી વેલિંગ્ટનનો કારભાર ઘણો અણુમાનીતો થઈ ગયો હતો. ફ્રાંસમાં દશમો ચાર્લ્સ પદબ્રષ્ટ થયો અને લૂઈ ફિલિપિ Louis Phillippe-ની આગેવાની નીચે નિયંત્રિત રાજસત્તાની સ્થાપના થઈ. બેલ્જિયમમાં પણ આ વખતે સ્વતંત્રતા માટે ચળવળો થતી હતી. મંત્રિમંડળે આ ચળવળોને અને ઇંગ્લંડના સુધારકોની પ્રવૃત્તિઓને વળગી રહેવાનું એટલું જ નહિ પણ વેલિંગ્ટન તો એટલે સુધી બોલી ગયો કે ‘ફ્રાંસમાં પાર્લમેન્ટનું બંધારણ બીજી બંધી ધારાસભાઓનાં બંધારણોમાં ઉત્તમ છે અને ત્યાં સુધી પોતે કારભારી હશે ત્યાં સુધી પાર્લમેન્ટના સુધારાનો સવાલ કદિ પણ તે હાથમાં લેશે નહિ. દેશમાં હવે લોકો સુધારાને નામે તોફાને ચઢ્યા—તેઓએ વેલિંગ્ટનની ગાડીના કાચ ફેડી નાંખ્યા. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૩૦ના નવેમ્બર માસમાં સેનાપતિએ કારભાર છોડી દીધું.† તે જ સાથે ટોરિઓની સત્તાનો અંત આવ્યો અને ઘણાં વર્ષો સુધી સત્તાથી બ્રષ્ટ રહેલા વિલિગ મુલ્કોએનો કારભાર શરૂ થયો.

અર્લ ગ્રે—Earl Grey-અને ઇ. સ. ૧૮૩૨નો સુધારો,
ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૨. વિલિગ મંત્રિમંડળ—વેલિંગ્ટને રાજીનામું આપ્યું એટલે વિલિઅમે વૃદ્ધ, અનુભવી, બાહોશ, પ્રામાણિક, અને ચુસ્ત વિલિગ

---

† વેલિંગ્ટનના ગુણદોષ એક સુંદર વાક્યમાં બતાવવામાં આવ્યા છે:—
 The Duke had an intellectual contempt for social equals and
 a social contempt for intellectual equals.

આગેવાન અર્લ ગ્રેને નવું મંત્રિમંડળ ઉભું કરવા હુકમ આપ્યો. ગ્રેના મંત્રિમંડળના સભ્યો લગભગ બિહાર હતા. તેમણે ઔડમ સ્મિથના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે વેપારને વિશેષ છૂટી આપી અને રાજ્યના ખર્ચમાં તથા કરોમાં ઘટાડો કર્યો; પણ તેમનો મુખ્ય વખત પાર્લમેન્ટના અંધારણમાં સુધારો કરવામાં ગયો.

૬. સ. ૧૮૩૨નું બિલ; કારણ—ઈંગ્લંડની પાર્લમેન્ટ સત્તરમા સૈકાનાં કાનુનો મુજબ ચુંટાતી. તેના અંધારણમાં સુધારો કરવાની પ્રવૃત્તિ તો માત્ર ૬. સ. ૧૭૬૦થી શરૂ થઈ હતી. ફ્રાંસની ઉપલપાયલથી, નેપોલિયન સામેના મહાવિગ્રહથી, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી અને મહાવિગ્રહનાં આર્થિક પરિણામોથી તે પ્રઘાતને પાર્લમેન્ટ બહાર ધણું સાફ પોપણ મળ્યું હતું પણ પાર્લમેન્ટમાં એક પછી એક સુધારાની તમામ હરખાસ્તો ટોરિઓના વિરોધથી ઉડી જતી. કેટલાંએક ભાંગી ગયેલાં શહેરોને—જેવાંકે—Old Sarum, Gatton—Rotton boroughs—ને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાના અધિકારો હતા અને ઘણા કિસ્સાઓમાં તો એવી જગ્યાઓ માત્ર નામની જ હતી. એકાદ બે માણસો હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં બપોળે પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકતા, ત્યારે મેન્ચેસ્ટર, લીડઝ, બર્મિંગહામ, જેવાં હજારોની વસતિવાળાં શહેરોને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો જરા પણ હક્ક નહોતો. દેશમાં વસતિ ને આગ્રહી વધી હતી. પરગણાંઓ—Counties—માં મતાધિકાર એકસરખો હતો; પણ શહેરોમાં તે એકસરખો નહોતો. જમીનના માલિકો પોતાની વતી હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં સભ્યો મોકલતા.* કેટલીક જગ્યાએ તો પતનીઓ તો જેઓ વધારે પૈસા આપે તેમને હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં પોતાની તરફથી મોકલતા. મત આપનારાઓની સંખ્યા—૧૫,૦૦૦ જેટલી—પણ ઘણી ઓછી હતી. ચુંટણીનાં ખર્ચો ઘણાં વધી ગયાં હતાં. એવા પ્રસંગોએ ખુલ્લે છોગે લાંચરૂશવનો લેવાતી દેવાતી. આ ગંભીર ન્યૂનતાઓને હવે એકદમ દૂર કરવાની જરૂર હતી. દેશમાં સુધારાને નામે હરહમશ તોફાનો થતાં. યૂરોપના કેટલા-

* “The country belongs to the Duke of Rutland, Lord Lonsdale, the Duke of Newcastle and about twenty other holders of boroughs. They are our masters.” Sydney Smith in 1821.

એક દેશોમાં પ્રજાઓને મતાધિકારો આપવામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૩૦માં ફ્રાંસમાં પણ મધ્યમ વર્ગના લોકોના આગેવાનોએ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપ્યું હતું. બેલ્જિયમ હાલમાંથી સ્વતંત્ર થવાની હીલચાલો કરી રહ્યું હતું. જો ઇંગ્લંડને વધારે આઝાદ અને સંતુષ્ટ કરવું હોય તો હાઉસ ઓફ કૉમન્સના બંધારણમાં સુધારો કર્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો. સુધારકોમાં બે જાતના પક્ષો હતા. (૧) પહેલો પક્ષ વિદગ લોકોનો હતો. તેઓ મધ્યમ વર્ગને મતનો અધિકાર આપવા માંગતા હતા; પણ તેથી આગળ જવા તેઓ ઇચ્છતા નહોતા. (૨) બીજો પક્ષ રૅડિકલ વર્ગનો હતો. આ લોકોનો મુખ્ય આગેવાન બ્રૅમ Brougham-હતો. તેઓ એમ કહેતા કે દરેક પ્રજાજનને મતાધિકાર મળવો જોઈએ, ચુંટણી દર વર્ષે થવી જોઈએ, અને ચુંટણીનાં પરગણાંઓ એકસરખાં હોવાં જોઈએ. આ બીજો પક્ષ હજુ બહુ બળવાન નહોતો; તે પક્ષના અનુયાયીઓમાં લેખકો, ફિલસૂફો, અર્થશાસ્ત્રીઓ, ને પરગણુઓ હતા અને વિદગ આગેવાનો તેમની મદદથી પોતાના વિરોધીઓને ને રાજને સુધારાના પક્ષમાં લાવી શક્યા અથવા તેમને ના પાડતાં અટકાવી શક્યા. આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

અર્લ ગ્રે અને સુધારાનાં બિલો, ઇ. સ. ૧૮૨૮-૩૨—
અર્લ ગ્રેએ સુધારા ઉપર બલામણો કે સૂચનાઓ કરવા એક નાની સમિતિ નીમી. તેની સૂચનાઓમાં રહેજ સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો. પછી ઇ. સ. ૧૮૩૨ના માર્ચમાં રસ્સેલે હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં પહેલું બિલ રજુ કર્યું પણ તેમાં મંત્રિમંડળ લગભગ હારી ગયું, તેથી પાર્લમેન્ટને રજા આપવામાં આવી. નવા હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં વિદગ લોકોની બહુમતિ થઈ. અર્લ ગ્રે ફરી મુખ્ય પ્રધાન થયો. બીજું બિલ હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાંથી પ્રસાર થયું, સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૩૧. પણ હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝમાં તે ઉડી ગયું. રસ્સેલે હવે ત્રીજું બિલ દાખલ કર્યું. હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં તે સહીસલામતીથી પ્રસાર થયું. પણ અમીરો પાછા સામા થયા. મંત્રિ-મંડળે રાજને નવા અમીરો ઉમેરવાની સલાહ આપી. રાજ્યએ ના પાડી. મંત્રીઓએ રાજનામું આપ્યું. વિલિયમ હવે વેલ્લિંગટન, વગેરે જુદા જુદા આગેવાનોને દાખી જોયા. પણ દેશમાં તો સુધારાને નામે તોફાનો ઉપર

તોફાનો થયાં કરતાં હતાં. કોઈ આગેવાને નવું મંત્રિમંડળ ઉભું કરવા હા પાડી નહિ અર્લ ટ્રે પાછો મુખ્ય મંત્રી થયો. જે અમીરો પાછા સામા થાય તો જરૂર પડતી સંખ્યામાં નવા અમીરો ઉમેરવા, એવું લિખિત વચન રાજ પાસેથી તેણે લીધું. જુન માસમાં સુધારાના બિલ ઉપર રાજ્યએ સહી આપી. લોકોને જે જોઈતું* હતું તે મળ્યું, જુન, ઇ. સ. ૧૮૩૨.

ઈ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાનો મુસદ્દો—Reform Bill of 1832—હવે આપણે આ સુધારાના મુખ્ય મુદ્દાઓ તપાસીએ. જે હજારથી ઓછી વસતિવાળા ૫૬ કસબાઓ Boroughs—ને એકદમ મતના અધિકારથી ખાતલ કરવામાં આવ્યા. ચાર હજારથી ઓછી વસતિવાળા ૩૦ કસબાઓમાં દરેકને બેને બદલે એક જ મત રહેવા દેવામાં આવ્યો. આ કૃત્યથી કુલ ૧૪૩ જગ્યાઓ ખાલી પડી. આ કુલ ૧૪૩ જગ્યાઓ નવાં ૪૪ શહેરો, ૬૫ પરગણાંઓ, ૨૧ કસબાઓ, ૮ સ્કૉટલૅન્ડ ને ૫ આયર્લૅન્ડ વચ્ચે બહેંગી આપવામાં આવી. હાઉસ ઓફ કૉમન્સની કુલ સંખ્યા ૬૫૮ તો આગળ માફક કાયમ જ રાખવામાં આવી. કસબાઓમાં દસ પાઉન્ડનું વાર્ષિક ધરભાડું આપવાવાળાઓને ને પરગણાંઓમાં ૪૦ પૌન્ડ આપવાવાળાઓને તથા કેટલાએક ભાડુતો વગેરેને પણ મત આપવાના અધિકારો મળ્યા. સ્કૉટલૅન્ડમાં ને આયર્લૅન્ડમાં પણ યોગ્ય સુધારાઓ થયા. કુલ લગભગ સાડાચાર લાખ મતદારો ઉમેરાયા.

પરિણામો—ઈ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાઓથી મધ્યમ વર્ગના દુકાનદારોને, કારીગરોને, ને ખેડૂતોને રાજ્યકારભારમાં પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું. જુના અમીરોની સત્તા એટલે અંશે ઓછી થઈ; પણ ખેડૂતોએ અમીરોના ફરમાન મુજબ જ મતના અધિકારનો ઉપયોગ કર્યો એટલે અમીરોની સત્તા એકદમ ઝાઝી ઓછી થઈ નહિ. મજૂરોને આ અધિકાર આપવામાં આવ્યો નહિ તેથી તેઓનો અસંતોષ દૂર થયો નહિ. કેટલાએક લેખકો ને રૅડિકલ પક્ષના માણસો, માનવ જાતને મતનો અધિકાર જન્મસિદ્ધ છે એ મુદ્દા ઉપર, વધારે ઉદાર સુધારાઓ માંગતા હતા તેઓ પણ ૧૮૩૨ના સુધારાથી નિરાશ થયા. આ લોકોએ હવે વિશેષ સુધારાઓ માટેની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી

---

*The bill, the whole bill and nothing but the bill.

લીધી. ઇ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાથી મધ્યમ વર્ગના આગેવાનો તુરતમાં મુખ્ય પદ ઉપર આવી શક્યા નહિ ને ઇ. સ. ૧૮૬૭ સુધી તેો રાજ્ય-કારભાર અમીરાતના હાથમાં જ રહ્યો. પણ તે વખત પછી રાજ્યકારભારની ને પાર્લમેન્ટની આગેવાની મધ્યમ વર્ગના લોકોના શિર ઉપર આવી. હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝની વગ ઓછી થઈ. પ્રજાકીય શાસન—Democracyનો યુગ હવે શરૂ થયો. જુના જિહ્વ પક્ષનું ને જુના ટોરિ પક્ષનું હવે રૂપાંતર થઈ ગયું. જિહ્વ પક્ષ “ લિબરલ ” પક્ષ કહેવાયો; ટોરિ પક્ષ કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષ કહેવાયો. આ રૂપાંતરો વિશે વિશેષ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

“લિબરલ” પાર્લમેન્ટ. (૧) અર્લ ટ્રે, ઇ. સ. ૧૮૩૩-૩૪—હાઉસ ઓફ કોમન્સના બંધારણમાં સુધારો થયો એટલે તુરત જ જુની પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત થઈ; નવી સુટણીમાં “ લિબરલ ”ની બહુમતિ થઈ ને તેમણે પોતાનાં વચનો અનુસાર દેશના કારભારમાં અગત્યના નુકસાનો આચલમાં રોમન કથોલિક ખેડુતો પ્રોટેસ્ટન્ટ જમીનદારોને વીધોટી બરત્ત નહોતા અને જુદાં જુદાં મંડળો સ્થાપી સરકારને ને વફાદાર લોકોને અસહ્ય કનેડગત કરતા હતા. તેથી અર્લ ટ્રેએ ઘણા કડક કાયદાઓ કરી તેમને દાબી દીધા. લિબરલ પ્રધાનોએ અંગ્રેજ સંસ્થાનોમાં ગુલામીનો ધંધો બંધ કરાવ્યો, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિને નવો ચાર્ટર-પટ્ટો કરી આપી દિંદનો વેપાર પણ ખુલ્લો કર્યો ને દિંદને નવું રાજ્યતંત્ર આપ્યું, ઇંગ્લંડની બેંકની વ્યવસ્થામાં સુધારો કર્યો, પ્રાથમિક કેળવણીને માટે પહેલવહેલી જ સરકારી મદદ આપી, કારખાનાંઓમાં કામ કરતાં છોકરાંઓને માટે કામ કરવાના કલાકોમાં ઘટાડો કર્યો, ને આખા સામ્રાજ્યની અદાલતો ઉપર અપીલ સાંભળવા માટે પ્રિવિ કાઉન્સિલની એક સમિતિને અદાલતમાં દરવી નાંખી. પણ આઠરિશ ચર્ચના ઉત્પત્તના સવાલ ઉપર મંત્રિમંડળમાં મતભેદ થતાં અર્લ ટ્રેએ રાજીનામું આપ્યું, જુલાઈ ઇ. સ. ૧૮૩૪.

(૨) અર્લ મેલબૉર્ન—અર્લ ટ્રે પછી લૉર્ડ મેલબૉર્ન—વિલિયમ લૅમ—મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેણે ટ્રેના સહકારીઓએ હાથમાં લીધેલો ગરીબોને રાહત આપવાની પદ્ધતિના સુધારાનો કાયદો—Poor Law-પ્રસાર કરાવ્યો. એ કાયદાથી અશક્ત પણ ગરીબ માણસો મધ્યમ વર્ગનાં શક્ત ને કમાતાં માણસો ઉપર

બોજાઈપ થતાં બંધ થયાં ને તેમને સ્થાનિક સંસ્થાઓથી યોગ્ય મદદ મળવી જોઈએ એમ નક્કી થયું. દરમ્યાન રાજને મંત્રિઓની રાજ્યનીતિનાં કેટલાંક કૃત્યો માફક ન આવવાથી અને મેલ્બોર્ન—Melbourne—ને પોતાના સહકારીઓના સહકાર્ય વિના કારભાર કરવો મુશ્કેલ લાગતાં તેણે રાજનામું આપ્યું, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૩૪. પીલ હવે મુખ્ય મંત્રી થયો.

(૩) રૉબર્ટ પીલ—કૉનઝર્વેઝટિવ પક્ષના સિદ્ધાંતો, ઇ. સ. ૧૮૩૫—મેલ્બોર્ન રાજનામું આપ્યું ત્યારે પીલ સિવાય બીજા કોઈ મુત્સદ્દી મુખ્ય મંત્રીનું કામ કરવા તૈયાર જણાયો નહિ. હાકિસ ઑફ કોમન્સ ને પ્રજા “લિબરલ” પક્ષનાં હતાં. પીલ પોતે કૉનઝર્વેઝટિવ હતો. તેથી લિબરલ બહુમતિ સિવાય રાજ્યકારભાર હાથમાં લેવો એ તેને માટે સલામત નહોતું. આ કારણોથી પાર્લમેન્ટને રજા આપવામાં આવી. પીલે હવે નવા કૉનઝર્વેઝટિવ પક્ષનો રહીઓ બહાર પાડ્યો.* તેમાં તેણે જણાવ્યું કે જુના ધોરણનો હું એકદમ નાશ કરવા માંગતો નથી તો નવા ધોરણને પણ હું તેની સાથે જ સ્વીકારું છું. રાજ્ય-તંત્રમાં યોગ્ય સુધારાઓ કરવા, રાજ્યતંત્રનો સડેલો ભાગ દૂર કરવો, ઇ. સ. ૧૮૩૨ના કાયદાનું પાર્લમેન્ટનું બંધારણ દેશમાં દરેક રાજ્યકીય પક્ષે સ્વીકારવું, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ પણ પ્રજામત પ્રમાણે કામ કરવું, ડિસ્સેન્ટરોને છૂટી આપવી, ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો, કાયદાઓને સુધારવા, ચર્ચના ઉત્પત્તને રાષ્ટ્રીય હિતમાં ખેંચવું, પણ રેડિકલ પક્ષના વિચારો માન્ય ન કરવા, એ આ રહીઆનાં બીજા મુખ્ય અંગો હતાં. ડિઝરાઇલિના વખત સૂધી કૉનઝર્વેઝટિવ પક્ષના રાજ્યકીય સિદ્ધાંતો આ રહીઆમાં આવી જાય છે.

પીલની પાર્લમેન્ટમાં કૉનઝર્વેઝટિવો વધારે સંખ્યામાં હતા પણ “લિબરલો,” “રેડિકલો” અને આઈરિશોના એકત્ર બળ સામે તેઓ ટકી શકે એવી મોટી સંખ્યામાં નહોતા. ઓકોનેલ પાર્લમેન્ટનો “ રાજ ” થઈ ગયો હતો—કારણકે આઈરિશ સભ્યોના અનુમોદન સિવાય કોઈ પણ અંગ્રેજ પ્રધાનમંડળ સત્તા ઉપર ઝાંઝા વખત નહી શકે એ અશક્ય થઈ પડ્યું હતું. પીલનો પણ એ જ કડવો અનુભવ થયો. આયર્લેન્ડના ચર્ચના

* તે Tamworth Manifesto કહેવાય છે.

ઉત્પન્નનો ઉપયોગ સમસ્ત પ્રજાની કેળવણી માટે થવો જોઈએ એ પ્રશ્ન ઉપર પીલનું મંત્રિમંડળ પાર્લમેન્ટમાં હારી ગયું તેથી ફરી મેલ્બોર્ન “લિબરલ” મંત્રિમંડળ સાથે મુખ્ય કારભારી થયો. પણ પીલ* પ્રથમ પંક્તિનો મુત્સદ્દી છે એમ હવે બધાને ખાત્રી થઈ.

(૪) લૉર્ડ મેલ્બોર્નનું મંત્રિમંડળ, ઇ. સ. ૧૮૩૫-૩૬.—મેલ્બોર્ને ઇંગ્લંડની મ્યુનિસિપલિટીઓને વધારે પ્રજાકીય બનાવી અને તેમના વહિવટને સુધાર્યો, ઇ. સ. ૧૮૩૫, સપ્ટેમ્બર; ડિસેમ્બરે ચર્ચને જે કર—Tithes—ભરતા હતા તે મેલ્બોર્નને માફ કરવો હતો; તેને આયલ્ડની મ્યુનિસિપલિટીઓને પ્રજાકીય બનાવવી હતી; તેને તે દેશના ગરીબોને માટે ને ત્યાંના કેથોલિકો જે મહેસુલ પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચને ભરતા હતા તે સંબંધી પણ યોગ્ય કાયદાઓ કરવા હતા, અને મતદારો વધારવા હતા; પણ આ દરેક બાબતમાં અમીરો સામા થયા; ઉપરાંત, હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં “રેડિક્સો,”ને ઓકોનેલ ને તેના મિત્રો મંત્રીઓના સામા થતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૩૭ના જુનની ૨૦મી તારીખે રાજ્ય વિલિઅમ ભરી ગયો એટલે મેલ્બોર્નના બીજા કારભારનો પણ અંત આવ્યો. વિલિઅમ પછી તેના ભાઈ ડયૂક ઓફ કેન્ટની કુંવરી વિક્ટોરિયા ગાદીએ આવી.

ઇંગ્લંડ ને યૂરોપ, ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૬. પામર્સ્ટન. **Palmerston.** લૉર્ડ પામર્સ્ટનનો પરદેશખાતાનો વહિવટ. વાઇકાઉન્ટ પામર્સ્ટન—ચોથા વિલિઅમના વખતના આંતર કારભારોની વીગત આપણે ઉપર જોઈ ગયા. આ વિભાગમાં આપણે હવે તેના વખતમાં યૂરોપ ને ઇંગ્લંડ વચ્ચેનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હતો તે જોઈએ. વિલિઅમના અમલમાં પરદેશખાતાનો વહિવટ લૉર્ડ પામર્સ્ટનના હાથમાં હતો. હેન્રી જૉન ટેપલ અથવા વાઇકાઉન્ટ પામર્સ્ટન ઇ. સ. ૧૭૮૪માં જન્મ્યો હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૦૭માં પ્રતિનિધિ તરીકે પાર્લમેન્ટમાં

---

* ફ્રેંચ મુત્સદ્દી ને લેખક ગિઝો-Guizot-એ આ વખતે જણાવ્યું કે:—
Peel has proved himself the most liberal of conservatives, the most conservative of liberals, and the most capable man of all in both parties.

દાખલ થયો. તેણે નૌકાખાતાના બોર્ડના સભ્ય તરીકે (ઇ. સ. ૧૮૦૮માં), લડાઈખાતાના નાઘ્ય મંત્રી તરીકે (ઇ. સ. ૧૮૦૯-૨૮), અને પરદેશ-ખાતાના મંત્રી તરીકે (ઇ. સ. ૧૮૩૧-૪૧) કામ કર્યું હતું. પામર્સ્ટન બાહોશ વક્તા હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૫ સુધી તે ઇંગ્લંડના એક આગેવાન મુત્સદ્દી તરીકે રહ્યો. અહિંઆ તો આપણે તેણે ત્રોથા વિલિઅમના વખતમાં ઇંગ્લંડનું પરદેશખાતું કેવી રીતે સાચવ્યું તે જોઈશું.

(૧) સ્વતંત્ર બેલ્જિઅમ, ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૩—ઇ. સ. ૧૮૧૫ વી (એ)ના તહથી હોલ્લંડ અને બેલ્જિઅમને ઑરેંજના વંશજ નીચે મૂકવામાં આવ્યાં હતાં; પણ બેલ્જિઅન લોકોને સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી, કારણકે તેઓ ધર્મ, વલણ અને સંસ્કારે ઉત્તરના લોકોથી તદ્દન જુદા જ હતા. વેપારઉદ્યોગમાં પણ બંને લોકો વચ્ચે હરીફાઈ ચાલતી હતી. ડચ લોકો બેલ્જિઅનો ઉપર જીલમ કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૩૦ના આગસ્ટમાં બેલ્જિઅનોએ બળવો ઉઠાવ્યો. હોલ્લંડના રાજ્યએ મિત્રરાજ્યોની મદદ માંગી. ફ્રાંસમાં આ વખતે લૂઈ ફિલિપિને રાજ્ય બનાવવામાં આવ્યો. પામર્સ્ટન આ વખતે પરદેશખાતાનો મંત્રી હતો. તેને ફ્રાંસનો ડર લાગ્યો. ફ્રેંચો ને બેલ્જિઅમના રાષ્ટ્રીય પક્ષના આગેવાનો હમેશાં મિત્રીથી રહેતા. એ કારણથી તેણે બેલ્જિઅમના રાષ્ટ્રીય આગેવાનોનો પક્ષ લીધો. લંડન મુકામે યૂરોપનાં રાજ્યોએ બેલ્જિઅમની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી. એકે નાના જર્મન રાજ્ય-સેક્સ કોલ્બર્ગ-Saxe-Coburg-નો રાજા લિઓપોલ્ડ યૂરોપની સંમતિથી આ નવા રાજ્યની ગાદીએ આવ્યો; ડચ ને ફ્રેંચ લશ્કરો તે દેશ ખાલી કરી ગયાં; ને યૂરોપમાં સુલેહ જળવાઈ રહી, ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૩.

(૨) પોર્ચુગલ—બ્રાઝિલનો રાજા ડોન પેડ્રો Don Pedro—ઇ. સ. ૧૮૩૧માં ઇંગ્લંડ આવ્યો. પુત્રી મેરાઆને મદદ કરવા ને બાઈ મિગ્યુઅલ-Miguel-ને દાખી દેવા તેણે અંગ્રેજ સરકારની મદદ માંગી. પામર્સ્ટને તે મદદ આપી, એટલું જ નહિ, પણ ફ્રાંસને પણ તેણે પોતાના પક્ષમાં લીધું. પરિણામે, પેડ્રો પોર્ચુગલમાં દાખલ થયો, મિગ્યુઅલ હારી ગયો, મેરાઆ પોર્ચુગલની રાણી થઈ, અને દેશમાં અનિયંત્રિત રાજ્ય સત્તા—Absolutism-નો અંત આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૩૨-૩૩.

(૩) સ્પેઇન—ઇ. સ. ૧૮૩૩ના સપ્ટેમ્બરમાં સ્પેઇનનો રાજા સાતમો ફર્ડિનન્ડ મરી ગયો. તેથી ગાદી માટે તકરાર થઈ. પહેલો ઉમેદવાર મર્હુમ રાજાનો ભાઈ ડૉન કાર્લો—Don Carlo—હતો. બીજો ઉમેદવારી મર્હુમ રાજાની સગીર કુંવરી ઇસાબેલા—Isabella—ની હતી. ઇસાબેલાને તેની જીવાન મા ક્રિસ્ટિના—Christinaને “ લિબરલ ” પક્ષની મદદ હતી તેથી પામરસ્ટને પણ તેમનો પક્ષ કર્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૩૪ના એપ્રિલમાં ફ્રાંસ, ઇંગ્લંડ, પોર્ચુગલ અને સ્પેઇન વચ્ચે ચતુષ્પક્ષી કરાર કર્યો. પરિણામે કાર્લો સ્પેઇન છોડી ગયો, અને, મિગ્યુઅલ પોર્ચુગલ છોડી ગયો. ચતુષ્પક્ષી કરારથી ઑસ્ટ્રિયા, રશિયા ને પ્રશિયાની વગ પશ્ચિમ યુરોપમાં ઘટી.

(૪) રશિયા, ને પોલંડ—આપણે વેલિંગ્ટનના કારબારમાં જોયું હતું તેણે કેનિંગના ધોરણનો ત્યાગ કરી રશિયાને તુર્કીમાં વધારે પગલાં ચલાવી શકે તેનું. ૧૮૩૧માં ઇંગ્લિશના સુબા મહમ્મદઅલીએ પોતાના પુત્ર ઇબ્રાહીમ પાશા માટે સુલતાન પાસે મોરિયાના ટાપુઓના નુકસાનના બદલામાં સિરિયાની માંગણી કરી. સુલતાને ના પાડી એટલે ઇબ્રાહીમે સિરિયા છતી લીધું, અને તે ઠેક રાજધાની ઇસ્તંબુલ સુધી ચાલ્યો ગયો. તુર્કીએ હવે યુરોપના રાજ્યોની મદદ માંગી. ફ્રાંસ ને ઇંગ્લંડ બેલ્જિયમન સવાલમાં રોકાયાં હતાં તેથી માત્ર રશિયાએ જ મદદ આપી. પણ ઑ ને ઇસ્તંબુલ મુકામે જોરાવર જોઈને યુરોપનાં રાજ્યો ચમક્યાં. તેઓ હવે ત્રણે આવ્યાં અને સુલતાન પાસેથી ઇબ્રાહીમ પાશાને સિરિયા અપાવ્યું. સુલતાને એ સલાહ તો માની પણ તે જ સાથે ઇ. સ. ૧૮૩૩ના જુલાઈમાં તેણે ઝાર સાથે કરાર કર્યો ને રશિયાને ધણા સારા લાભો આપ્યા. તુર્કી રશિયાનું લગભગ રક્ષિત રાજ્ય બની ગયું. પામરસ્ટન ગભરાયો. તેણે ધણા વાંધાઓ ઉઠાવ્યા; પણ તેમાં તે ફાવી શક્યો નહિ. રશિયાની રાજ્યનીતિ બાબત હવેથી તેના મનમાં ચોક્કસ શક પેસી ગયો. આનું પરિણામ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

ઇ. સ. ૧૮૩૦માં પોલંડ રશિયા સામે થયું ને તેણે પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી. ફ્રાંસની સરકારે જાહેર કર્યું કે જો ઇંગ્લંડ.

દરમ્યાન થાય તો પોતે પોલ લોકોને ખુશીથી મદદ કરશે. પણ પામરુસ્ટને ના પાડી. હવે રશિયાના આરે પોલંડના બળવાને દાખી દીધો ને તે દેશને જે કાંઈક પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર આપ્યું હતું તે પાછું ખેંચી લીધું; પામરુસ્ટને આ કૃત્ય સામે વાંધો લીધો; પણ આર તે વાંધા તરફ તદ્દન બેદરકાર રહ્યો. આરે આ વખતે ઑસ્ટ્રિયા ને પ્રશિયા સાથેના આગલા કરારો તાજા કર્યા. ઇંગ્લંડે પશ્ચિમ યૂરોપમાં ફ્રાંસની જોહુકુમી રાજ્યનીતિ સામે આવી રીતે બીજી ને એકદમ વિરુદ્ધ રાજ્યનીતિ ઉભી કરી.

પામરુસ્ટનની રાજ્યનીતિનાં સૂત્રો નીચે પ્રમાણે કહી શકાય: (૧) યૂરોપમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપવું; (૨) બેલ્જિઅમ, હોલ્લંડ અને સ્પેઇનમાં ફ્રાંસની સત્તા વધે નહિ એ જોવું; (૩) રશિયાને તુર્કી તરફ વધવા દેવું નહિ; (૪) Holy Alliance—હોલિ અલાયન્સનાં રાજ્યોને યૂરોપમાં દરમ્યાન થવાં દેવાં નહિ. (૫) ઇંગ્લંડે યૂરોપિઅન રાજ્યમંડળ—Concert of Powers—માંથી ખસી જવું.

હિંદુસ્તાન, ઇ. સ. ૧૮૧૫—૩૯—આ વખતે દરમ્યાન હેસ્ટિંગ્સે પાસેથી ગઢવાડ, કુમાઉન, વગેરે પ્રાંતો મેળવ્યા, ઇ. સ. ૧૮૧૬; આ મરાઠાઓને હરાવી મહારાષ્ટ્ર તથા મધ્ય હિંદમાં કેટલાક મુલકો મેળવ્યા. તેણે રજપુત રાજ્યોને રક્ષિત રાજ્યો બનાવ્યાં ને પિંઢારાઓનો નાશ કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૧૭—૧૮. ઑમ્હર્સ્ટે બ્રહ્મી રાજા પાસેથી આસામ, આરાકાન ને તિનાસરિમના પ્રાંતો લીધા, ઇ. સ. ૧૮૨૬. લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિન્કે રણજિતસિંહ—સિખ મહારાજા—સિંધના અમીરો, ને ભાવલપુરના નવાબ સાથે રશિયા સામે મિત્રતા કરી અને કુર્ગ, તથા કાચાર વગેરે કેટલાંક નાનાં રાજ્યોને કંપનીના મુલકમાં ભેળવી દીધાં. પંજાબ સિવાય આખો હિંદુસ્તાન હવે અંગ્રેજોના કબજામાં આવી ગયો ને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તે બધા પ્રદેશોમાં સાર્વભૌમ સત્તા થઈ. એ જ વખતે દેશના તમામ ભાગોમાં બ્રિટિશ સૂત્રો ઉપર રાજ્યવ્યવસ્થાની ઘટના કરવામાં આવતી હતી. આ ફેરફારોનું સવિસ્તર વર્ણન અહિં આપવાની જરૂર નથી.*

*વીગતવાર ઇતિહાસ માટે આ જ લેખકનો “હિંદનો શાળોપયોગી ઇતિહાસ” જોવો.

ખંડ પાંચમો. વિક્ટોરિઆનો યુગ.

પ્રકરણ ૨૯મું

મહારાણી વિક્ટોરિઆ, (૧). જીના અમીરોનો કારભાર, મેલબોર્ન; પીલ, રસ્સેલ, પામરસ્ટન, ઇ. સ. ૧૮૩૭-૫૨.

મહારાણી વિક્ટોરિઆ—મહારાણી વિક્ટોરિઆ ત્રીજી જ્યોર્જના ચોથા પુત્ર એડ્વર્ડ ઑગસ્ટસ અથવા ડ્યૂક ઑફ કેન્ટની પુત્રી થતી હતી. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૯ના મેની ૨૪મી તારીખે થયો હતો. ડ્યૂક ઑફ કેન્ટ ઇ. સ. ૧૮૨૦માં મરી ગયો. તેથી વિક્ટોરિઆએ કેળવણી માની દેખરેખ નીચે લીધી હતી. એ બાર્થ જર્મન રાજપુત્રી હતી. કુંવરી વિક્ટોરિઆ બ્રિટિશ મહારાજ્યની ગાદીની વારસ છે એમ માએ તે આઠ વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી તો બીલકુલ તેને કાને પણ પડવા દીધું નહોતું. પ્રથમથી જ વિક્ટોરિઆ પોતાની ગંભીર જવાબદારીઓ સમજી શકતી. રાણીનું જીવન સાદું, નિયમિત, અને કરકસરી હતું. તે

મહારાણી વિક્ટોરિઆ પોતે સુશિક્ષિત, ઉદાર, માયાળુ, સમજી, કર્તવ્યનિષ્ઠ, બલી, પ્રજાવત્સલ, અને સામ્રાજ્યના અભિમાનથી ભરેલી હતી. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં કોઈ રાજ્યકર્તાએ તેના જેટલો લાંબો અમલ કર્યો નથી. તેના અમલમાં ઇંગ્લંડ સમૃદ્ધિ ને સત્તાના શિખરે પહોંચી શક્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૦ના ફેબ્રુઆરિમાં વિક્ટોરિઆ એક જર્મન રાજકુમાર ને પોતાના મામાના દીકરા, પ્રિન્સ આલ્બર્ટને પરણી. પ્રિન્સ આલ્બર્ટ પણ ઉદાર સમજી અને બાહોશ રાજપુરુષ હતો. તેની સલાહ રાણીને ધણી કિંમતી થઈ પડી. આલ્બર્ટ ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાં કદિ દરમ્યાન થતો નહિ. તે સાહિત્ય, વિજ્ઞાન,

અને પંડિતો ઉપર પ્રીતિ ધરાવતો ને ગરીબોને મદદ કરવામાં તે આગેવાન હતો. પણ તેનામાં વિશેષ પડતી ગંભીરતા હોવાથી અંગ્રેજો તેને બરાબર ઓળખી શકતા નહિ. પ્રિન્સ આલ્ફર્ટ ઇ. સ. ૧૮૬૧ની આખરમાં મરી ગયો; રાણી વિક્ટોરિઆ ધણી ખિન્ન થઈ ગઈ; વીસ વર્ષો સુધી તેનો શોક ગયો નહિ; સમાજમાં હરવું ફરવું તેણે હવે બંધ કર્યું; પ્રિન્સના મરણથી રાજ્યકારભારની આબતોમાં તે હવે એકલી થઈ ગઈ.

લૉર્ડ મેલ્બોર્નનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૩૭-૪૧.—વિક્ટોરિઆ જ્યારે ઇંગ્લંડની રાણી થઈ ત્યારે લૉર્ડ મેલ્બોર્ન મુખ્ય પ્રધાન હતો. રાણી પોતે બાળક અને બીનઅનુભવી હોવાથી કારભારીઓમાં ફેરફાર થયો નહિ. મેલ્બોર્ન અનુભવી મુત્સદ્દી હતો. તેણે જીવન રાણીને રાજ્યકારભારની હકીકતોનો સારો અનુભવ આપ્યો અને દેશની રાજ્યકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિમાં જે ક્રાંતિકારક પરિવર્તન થયું હતું તેનો સાચો ખ્યાલ આપી છેલ્લા ત્રણ રાજ્યોના અમલો દરમ્યાન તાજની વગ તથા દર્જીત જે ઘટી ગયાં હતાં તે વધાર્યાં. મેલ્બોર્ને પેની પોસ્ટેજ દાખલ કર્યું, ને પાર્લમેન્ટના કામકાજને બહાર પાડવાની છૂટ આપી.

કેનેડામાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર; લૉર્ડ ડરહામનો રિપોર્ટ; ઇ. સ. ૧૮૩૯-૪૦.—ઉત્તર કેનેડામાં અંગ્રેજો વસતા; દક્ષિણ કેનેડામાં ફ્રેંચો વસતા. બંને પ્રાંતોનો રાજ્યવહિવટ ઇંગ્લંડના નીમેલા ગવર્નરે પોતે નીમેલી કાઉન્સિલોની મદદથી ચલાવતા. દરેકમાં એક પ્રજના પ્રતિનિધિઓની સભા ને બીજી ગવર્નરે નીમેલી સભા ધારણો ધડતી. આ રાજ્યતંત્રમાં પ્રજને કોઈ સત્તા નહોતી. ઇ. સ. ૧૮૩૭ની સાલથી કેનેડાની પ્રજમાં અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો. ફ્રેંચ લોકોના આગેવાન—પેપિનો—Papineau—ને સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. ગવર્નરે પણ કડક સ્વભાવના આવ્યા. પરિણામે સંસ્થાનમાં બળવો થયો. ઇ. સ. ૧૮૩૮માં મેલ્બોર્ને લૉર્ડ ડરહામને ગવર્નર બનરહ તરીકે મોકલ્યો. તે કડક, મિજાજ ને કોધી હતો પણ તેના રાજ્યકીય વિચારો “રેડિકલ” હતા. તેથી તેના આવ્યા કેડે કેનેડાનું બંડ શાંત થયું નહિ, પણ તેણે પોતે તે સંસ્થાનની સામાન્ય પરિસ્થિતિ વિષે એક બહુ અગત્યનું નિવેદન અંગ્રેજ સરકારને રજુ કર્યું. એ નિવેદનના મુખ્ય સિદ્ધાંતો મેલ્બોર્નના મંત્રિમંડળે સ્વીકાર્યા. બંને પ્રાંતોને એક કરવામાં આવ્યા;

લોકોને ધારા ધડવાના અગત્યના હક્કો આપવામાં આવ્યા; ઉપરાંત કારભાર લોકોને જવાબદાર રહે એવું સૂત્ર સ્વીકારવામાં આવ્યું. ક્રમેક્રમે આ સૂત્રો પ્રમાણે બધાં અંગ્રેજ સંસ્થાનોનો વલિવટ ધડવામાં આવ્યો. કંનેડાના લોકો હજી સૂધી અંગ્રેજ સામ્રાજ્યની બહાર નીકળ્યા નથી.

તુર્કી, પામરુસ્ટન ને પરદેશખાતું, ઇ. સ. ૧૮૩૭-૪૨.—સ્પેઇન, પોર્ચુગલ અને તુર્કીનાં પ્રકરણોમાં પામરુસ્ટને કેવું વલણ લીધું હતું તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. ઇ. સ. ૧૮૩૯માં મહમ્મદ અલીએ ફરી સુલતાનના લશ્કરને દરાવ્યું. ફ્રાંસનો લૂઈ ફિલિપિ મહમ્મદ અલીને મદદ કરતો હતો. રશિયા કાળા સમુદ્રમાં બળવાન થાય કે ફ્રાંસ ઇજિપ્તમાં ને સિરિઆમાં બળવાન થાય તે ઇંગ્લંડના હિત વિરુદ્ધ હતું. તેથી પામરુસ્ટને રશિયા, ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયા સાથે લંડન મુકામે કરાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૪૦, જુલાઈ. એ કરારથી તુર્કીને રક્ષણ મળ્યું, મહમ્મદ અલીને હારીને સિરિઆમાંથી જતું પડ્યું, અને ફ્રાંસ એકલું પડી ગયું. લૂઈ ફિલિપિને આ કરાર માફક આવ્યો નહિ. પામરુસ્ટનનો ફ્રાંસ સાથે લડવા પણ તૈયાર હતો. લૂઈએ આવી તૈયારી જોઈ ત્યારે તેણે તુરત નમતું આપ્યું. લંડનના બીજા કરારમાં ફ્રાંસ પણ બળ્યું, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૮૪૧. તુર્કીને સિરિયા ને અરબસ્તાન પાછાં મળ્યાં; મહમ્મદ અલીએ સુલતાનની હકુમત કબૂલ કરી; ઇ. સ. ૧૮૩૩માં રશિયાને આપેલા ખાસ લાભો હવે સુલતાને પાછા ખેંચી લીધા.

અફઘાનીસ્તાન—પામરુસ્ટનના પરદેશખાતાના કારભાર દરમ્યાન હિંદના ગવર્નર ઝનરલે અફઘાનીસ્તાન સામે પણ લડાઈ જાહેર કરી. એમાં રશિયાને પાંચું પાડવાનો પામરુસ્ટનનો હેતુ હતો, ઇ. સ. ૧૮૩૮-૪૨.

ચીન—ચીનની સરકારે ઇ. સ. ૧૮૩૭માં હિંદના અફીણની આયાતને બંધ કરી એટલે પામરુસ્ટને લડાઈ જાહેર કરી; ચીનાઓ હારી ગયા. ઇ. સ. ૧૮૪૨ના નાનકિંગના કરારથી ચીની સરકારે હાંગકૉંગનો ટાપુ અંગ્રેજોને સ્વાધીન કર્યો, ક્રેન્ટન, એમૉય, શાંગહાઈ, અને બીજાં એ બંદરોનો વેપાર અંગ્રેજોને સોંપ્યો ને ઉપરાંત મોટા દંડ ભર્યો.

અલખત, આ બંને વિગ્રહો ગેરવ્યાજબી હતા. બીજું, અફઘાનીસ્તાન અને ચીન સાથે કરારો થયા તે વખતે મેલ્બોર્ન નહિ પણ સર રૉબર્ટ પીલ મુખ્ય કારભારી હતો, એ ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે; જો કે બંને વિગ્રહોની જવાબદારી પામરુસ્ટનને શિર જ હતી.

ચાર્ટિસ્ટો—ઇ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાઓથી રેડિકલોને, અને મજૂરો-ને સંતોષ મળ્યો નહોતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. તેઓએ પોતાનાં જુદાં જુદાં મંડળો સ્થાપ્યાં હતાં. મજૂરોનાં મંડળો ધીમે ધીમે વિશેષ અગત્યમાં આવતાં જતાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૩૮ના મે માસમાં તેમણે પોતાનો રદીયો બહાર પાડ્યો ને છ બાબતો પાર્લમેંટ પાસે માંગી:— વાર્ષિક પાર્લમેંટ; દરેક માણસને મત આપવાનો અધિકાર; ખાનગી મત આપવાનો હક્ક—Vote by ballot; પાર્લમેંટના સભ્યો માટે રીતસર વેતન; પાર્લમેંટના સભ્ય થવા માટે માલધારી હોવાના ધોરણનો ત્યાગ; અને ચુંટણી માટે એક સરખાં પરગણાંઓ—Electoral Districts. આ મુદ્દાઓ કાંઈ નવીન નહોતા. ઇ. સ. ૧૭૮૦માં પણ તેવી માંગણીઓ કરવામાં આવી હતી અને ચાર્લ્સ ફ્રાંક્સ જેવા “લિબરલ” આગેવાનોની તેમને અનુમતિ હતી. પણ મેલ્બોર્ન ને રસ્સેલ જેવા “લિબરલ” આગેવાનો હમણાં હમણાં એમ જાહેર કરતા હતા કે ઇ. સ. ૧૮૩૨નો સુધારો છેવટેના સુધારો ગણાવો જોઈએ અને “લિબરલો” તેથી વધારે હક્ક પ્રજાને આપી શકશે નહિ. આવા વિચારો જાહેર થયા તેથી મજૂરોને ઘણો નોંધ થયો ને તેમણે પણ પોતાના મુખ્ય મુદ્દાઓ જાહેર કર્યા. આ પ્રવૃત્તિના આગેવાનો Chartists કહેવાય છે, કારણ કે તે મુદ્દાઓ માનવ જાતિના હક્કપત્ર—Chart—સમાન છે એમ તેઓ માનતા હતા. આ વખતે ઇંગ્લંડમાં ઠામઠામ સુલોહનો ભંગ થયો. પ્રધાનોએ બંડખોરોને દાખી દીધા. પણ ચાર્ટિસ્ટ-પ્રવૃત્તિઓ કાંઈ નરમ પડી નહિ. તેમના તમામ મુદ્દાઓ ધીમે ધીમે અંગ્રેજ સરકારે સ્વીકાર્યા. અત્યારે મજૂરપક્ષ અથવા કામદા(ગા)ર પક્ષ પ્રજામાં અને પાર્લમેંટમાં ઘણો જ બળવાન છે.

મેલ્બોર્નનું રાજીનામું, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૪૧—આયર્લેન્ડના સવલો ઉપર અને જામેઇકાના સંસ્થાનના રાજ્યવહિવટના સવાલ ઉપર મેલ્બોર્ન પાર્લમેંટમાં હારી ગયો. તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૯ના એપ્રિલ માસમાં તેણે રાજીનામું આપ્યું. રાણીએ તેની જ સલાહથી પીલને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. પણ પીલે રાણીના ખાનગી ખાતામાં “લિબરલ” મુત્સદ્દીઓની સ્ત્રીઓને રજા આપવાની માંગણી કરી; રાણીને તે વાત ગમી નહિ; તેથી

પીલે મુખ્ય મંત્રી થવા ના પાડી. મેલ્બોર્ન પાછો સત્તા ઉપર આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૪૧ના ઑગસ્ટ માસમાં તેણે રાજીનામું આપ્યું. પીલ હવે ફરી મુખ્ય મંત્રી થયો. રાણીને મેલ્બોર્નનો ધણો ભરોસો હતો. તેને તે એક મુરખી મિત્ર લેખતી.

સર રૉબર્ટ પીલ—પીલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૮ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં લૅંકેશિઅરમાં થયો હતો. તેનો બાપ સર રૉબર્ટ પીલ એક ગરીબ માણસમાંથી કાપડના વેપારથી મોટો ધનાઢ્ય વેપારી થઈ શક્યો હતો ને પહેલેથી તે પિટ્ટના ટોરિ કારભારનો પક્ષપાતી હતો. તેણે નાણાના વિષય ઉપર અને કારખાનાંઓના વહિવટ ઉપર અગત્યનું સાહિત્ય બહાર પાડ્યું હતું. મુખ્ય પ્રધાન પીલ તેનો પુત્ર થાય. ઇ. સ. ૧૮૦૯માં તે પહેલી વાર હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં દાખલ થયો. બાપની માફક તે પણ પિટ્ટના અનુયાયીઓની સાથે રહ્યો. પર્સિવલે પીલને સંસ્થાનોના નાઈન્ટિવાનની જગ્યા આપી; લિવરપૂલે તેને આયર્લેન્ડનો ચીફ સેક્રેટરિ બનાવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૯. ઇ. સ. ૧૮૧૯માં Bullion Committee—નાણાના વિષયની સમિતિનું પ્રમુખપદ પીલને મળ્યું. સમિતિના કામકાજમાં પીલે પોતાના જ્ઞાનનો અને અનુભવનો સારો લાભ આપ્યો. નાણાને લગતા કાયદાઓમાં જે સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા તેમાં પીલની સૂચનાઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાયું. ત્યાર પછી તેણે સ્વદેશ ખાતાના સેક્રેટરિનું કામ કર્યું, ઇ. સ. ૧૮૨૧-૨૭ ને ઇંગ્લંડના કાયદાઓમાં અને પોલિસ-ખાતામાં ઘણા અગત્યના સુધારાઓ કર્યા. વેલિંગ્ટન બ્યારે મુખ્ય મંત્રી થયો ત્યારે પીલે ફરી સ્વદેશખાતું હાથમાં લીધું. હવે તેને ચોક્કસ ખાત્રી થઈ ગઈ કે કૅથૉલિકોને પાર્લમેંટમાં બેસવા દીધા સિવાય બીજો ઇલાજ નથી. પોતાના જીવનભરના સિદ્ધાંતોનો રાજ્યહિત ખાતર તેણે ત્યાગ કર્યો અને ઇ. સ. ૧૮૨૯માં કૅથૉલિક બિલ પ્રસાર કરાવ્યું. કૅથૉલિક સવાલ ઉપર તો પીલે નમતું આપ્યું; પણ પાર્લમેંટના સુધારાના વિષય ઉપર તે હજી જીવના વિચારો ધરાવતો હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૦માં વેલિંગ્ટન સાથે તેણે પણ રાજીનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૨માં હાઉસ ઑફ કૉમન્સને સુધારવામાં આવ્યું. નવી પાર્લમેંટમાં પીલે “ લિબરલ ” પક્ષને

અનુમોદન આપ્યું. પણ તે રેડિકલ પક્ષની ક્રાંતિકારક દરખાસ્તો સામે થતો. ઇ. સ. ૧૮૩૪માં તેણે (ટેમ્પરર્થ મુક્રમેથી) પોતાનો રદીઓ બહાર પાડ્યો. તે રદીઓના મુદ્દાઓ આપણ ઉપર જોઈ ગયા છીએ.* ધીમે ધીમે તેનો જુનો ટોરિ પક્ષ ક્રૉન્ડર્વેઘટિવ પક્ષ થતો જતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૫માં ને ઇ. સ. ૧૮૩૮માં પીલ ટૂંક મુદ્દત માટે મુખ્ય મંત્રી થયો. છેવટે જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૪૧માં વિફ્ટોરિઆએ ફરી તેને મંત્રી બનાવ્યો ત્યારે ક્રૉન્ડર્વેઘટિવોનો પક્ષ સખળ બન્યો હતો અને તેથી તેઓ ઇ. સ. ૧૮૪૬ સુધી સત્તા ઉપર રહી શક્યા. આવી રીતે પીલે ક્રૉન્ડર્વેઘટિવ પક્ષની સ્થાપના કરી. તેના જીવનના ચાર વિભાગો પાડી શકાય; (૧) ઇ. સ. ૧૮૧૮ સુધી. આ વખતે તે ચુસ્ત ટોરિ હતો. (૨) ઇ. સ. ૧૮૧૮-૨૯. આ વખતમાં તે “લિબરલ” પક્ષ તરફ વળતો હતો. (૩) ઇ. સ. ૧૮૨૯-૩૨. આ સમયમાં તે “લિબરલ” પક્ષ તરફ વળ્યો. (૪) ઇ. સ. ૧૮૩૨-૫૦. આ સમયમાં તેણે “લિબરલ” પક્ષના પ્રજાપ્રિય મુદ્દાઓ પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખ્યું.

પીલનો છેલ્લો ને ક્રૉન્ડર્વેઘટિઓનો પહેલો કારભાર. અનિયત્રિત વેપાર-Free trade. અનાજની આયાત ઉપરના કાયદાઓ રદ. ટોરિઓને જ હાથે “લિબરલ” સિદ્ધાંતોની ફત્તેહ; ઇ. સ. ૧૮૪૧-૪૬. આ વખતે અનાજની મોંઘવારી ઘણી વધી પડી હતી. દેશના ખેડુતોને અને ઝમીનદારોને રક્ષણ આપવા નિમિત્તે સરકાર અનાજની આયાત ઉપર ચડતી ઉતરતી જગાત નાંખતી. પરિણામે ખેડુતો ને ઝમીનદારો સિવાય બીજા લોકો મોંઘવારીથી ઘણા જ પીડાતા હતા. વળી મોંઘવારીના પ્રમાણમાં મજૂરોનાં મૂલ ને રોજ વધ્યાં નહોતાં. તેથી ખાદ્યાની જાણસોની મોંઘવારી પ્રજાને ઘણી સાલતી. “લિબરલ” પ્રધાનોએ દેશના નાણાખાતાની બરાબર તપાસ રાખી નહોતી. પરિણામે પીલ જ્યારે કારભારી થયો ત્યારે

---

*From the passing of the Reform Act Peel was not much more than half a conservative; before he died, he was a good deal more than half a liberal.

P. 122, J. R. Thursfield's *Peel*.

દેશની પરિસ્થિતિ ધણી ભયંકર થઈ પડી હતી. શરૂઆતમાં તો તેણે અનાજની આયાત ઉપરની જગાત કાઢી નાંખવા ના પાડી ને તેમાં માત્ર થોડાએક જ ફેરફાર કર્યો. રાજ્યમાં ઉત્પન્ન કરતાં ખર્ચ વધી પડ્યું હતું ને દર વર્ષે સરકારને ખોટ જતી હતી. પીલે આ ખોટને પૂરી કરવા યોગ્ય ઉપાયો લીધા. તેણે આયપતવેરો નાંખ્યો અને ખીજા ઉપાયોથી ઉત્પન્ન વધાર્યું. કાચા માલની આયાત ઉપરની ધણી જગાતો તેણે કાઢી નાંખી. બ્રિટિશ માલની નીકાસને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું. હમેશના વપરાસની ચીજો પણ તેણે સોંધી કરી. ઉત્પન્ન થતું એટલે રાષ્ટ્રીય દેવું ઓછું થયું. ઇ. સ. ૧૮૪૪માં પીલે ઇંગ્લંડની બેંકના પટ્ટાની શરતોમાં ધણા અગત્યના ફેરફારો કર્યા. તે ફેરફારોથી બેંક દેશના વેપારોજગારમાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકી. જગાતો ને કરો ઉધરાવવાની પદ્ધતિમાં ફેરફારો કરી તેનું ખર્ચ પણ ઘટાડવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૬માં આયર્લેન્ડમાં ને ઇંગ્લંડમાં મોટા દુષ્કાળ પડ્યો. આયર્લેન્ડના લોકોનો અરધો ભાગ પટારાના પાક ઉપર નભતો. આ પાક ઇ. સ. ૧૮૪૬માં એકદમ નિષ્ફળ ગયો. ઇંગ્લંડમાં પણ દુષ્કાળ હતો. એ જ વખતે સરકાર પરદેશી અનાજની આયાત ઉપર જનપતો રાખતી. જો આ જનપતો કાયમ રહે તો આયર્લેન્ડમાં ને ઇંગ્લંડમાં ભૂખમરાથી લાખો લોકો મરી જાય. વળી લોકો બંડ કરે એ નોખી વાત. તેથી પીલે ખૂબ વિચાર કર્યો. “લિબરલ” આગેવાન રસ્સેલ પણ એના મતનો હતો. બ્રિટિશ ટાપુઓમાં કૉબ્બડન, બ્રાઇટ, વગેરે આગેવાનો ધણાં વર્ષો થયાં અનિયંત્રિત વેપાર-Free trade-માંગતા હતા. પ્રગ્નને પણ તે જ જોઈતું હતું. માત્ર થોડાએક ખેડુતો ને ઝમીનદારો સ્વાર્થ ખાતર વિરોધ બતાવતા હતા. રાણીએ રસ્સેલને કારભાર સોંપવા માંડ્યો પણ તેણે ના પાડી. તેથી તે પણ પીલના મતમાં ભળી. પીલના મંત્રિમંડળના મુખ્ય સભાસદો પણ એ જ મતના થયા. તેથી ઇ. સ. ૧૮૪૬ના જાન્યુઆરિ માસમાં પીલે ઇંગ્લંડનાં બંદરોને દેશાવરના વેપાર માટે લગભગ ખુલ્લાં કરી દીધાં-માત્ર નામની જ જગાત તેણે હવે ચાલુ રાખી. રિઝર્વાઇલિ ને ખીજા ટોરિઓ અથવા “સંરક્ષકો”-Protectionists-હવે પીલ સામા થયા. તેમણે “લિબરલો”ને “રેડિકલો” સાથે મળી જઈ પીલને તે તેના સહકારીઓને કારભારમાંથી કાઢી મૂક્યા.

પીલના કારભાર દરમ્યાન નાનાં છોકરાંઓને ને સ્ત્રીઓને કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતાં અટકાવવામાં આવ્યાં અને કામ વખતે તેમને અકસ્માતો થાય તો તે માટે પણ અંદોષસ્ત કરવામાં આવ્યો. કારખાનાંઓમાં છોકરાંઓને કામ કરવાના વખતમાં ઘટાડો થયો ને તેમને કેળવણી મળે તેવો અંદોષસ્ત કરવામાં આવ્યો. આયર્લેન્ડમાં પીલે મેનુથ—Maynooth—ની રોમન કેથોલિક કોલેજને કાયમ મદદ બાંધી આપી અને ખીજી રીતે કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. તેણે આંગ્રેનેલ્સ ઉપર કામ ચલાવી તેને કેદમાં મોકલાવ્યો; તે આઝરિશ મહાપુરુષ ઇ. સ. ૧૮૪૬માં મરી ગયો. આયર્લેન્ડમાં તોફાનો બહુ થતાં હતાં તે માટે કડક કાયદાઓની જરૂર હતી. પણ તેમાં પીલના વિરોધીઓની બાદબત્તિ થતાં તેણે રાજીનામું આપ્યું, જન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૪૬.

પીલના વખતમાં કેનેડા ને અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોની સરહદો નક્કી કરવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૮૪૨; ખીજા કરારથી ઈંગ્લેન્ડને વાંકૂઅરનો ટાપુ મળ્યો, ઇ. સ. ૧૮૪૬. પીલે ચીન ને અફઘાનીસ્તાન સાથે સુલેહો કરી. ફ્રાંસમાં પામરુસ્ટને ઈંગ્લેન્ડ સામે જે કડવાશ ઉત્પન્ન કરી હતી તે પીલના પરદેશખાતાના પ્રધાન લૉર્ડ આયર્સ્ટીને દૂર કરી. હિંદુસ્તાનમાં એલેનબરોએ સિંધ પ્રાંત કબજે કર્યો.

સર રોબર્ટ પીલની મુસદ્દીગીરી—રોમન કેથોલિક સવાલ ઉપર અને અનાજ ઉપરની જગાતના સવાલ ઉપર પીલનું વર્તન હમેશાં ચર્ચાપાત્ર ગણાયેલું. તેણે પાર્લિમેન્ટને તે બંને સવાલો ઉપર યોગ્ય કાયદાઓ કરવાનું કહ્યું પણ તેમ કરવાની તેને જરા પણ સત્તા નહોતી, કારણ કે કૉંગ્રેસે ઈંગ્લેન્ડનાં તે બંને સવાલો વિષે ચુસ્ત એકમત ધરાવતા હતા. બ્યારે તેઓએ પીલને પાર્લિમેન્ટમાં મોકલ્યો ને તેના કારભારને તેમણે અનુમતિ આપી ત્યારે પીલે તેમને એ બાબતોમાં સુધારાઓ કરવાનું કહ્યું પણ નહોતું. પીલ હમેશાં ખોતાનો મત ફેરવતો. રોજ તેનું જીવન જુદા જુદા વિચારોના બળ નીચે પરિવર્તન પામતું હતું. વેલિંગ્ટન, વગેરેના સહવાસથી જુના વિચારોથી તે એકદમ દૂરો થઈ શકતો નહોતો. ખરૂં કહીએ તો પીલ કોઈ પણ એક પક્ષનો ચુસ્ત પક્ષપાતી નહોતો. કાયદાઓનો સુધારો, પોલિસ, નાણાનો વિષય, કરપદ્ધતિ, બેંક, વેપાર, કારખાનાંઓની

સ્થિતિ, પરદેશખાતું, રોમ કૅથૉલિક પ્રશ્ન, એ દરેક વિષયમાં પીલ પોતાથી વધારે માહિતગાર લેખકોના ને ચિંતકોના વિચારો મુજબ ને મધ્યમ વર્ગના અંગ્રેજોના જીવનને અનુકૂળ આવે તેમ વર્ગ્યો. પીલ ખરો મુખ્ય મંત્રી હતો. સહકારીઓને હમેશાં પીલના કલ્યાણમાં જ રહેવું પડતું. પીલ ટોરિનો કે કૉઝરવેઈટિવોનો નહિ પણ મધ્યમ વર્ગના અંગ્રેજ વેપારીઓનો, ખરો આગેવાન કહી શકાય. *તે ઇ. સ. ૧૮૫૦માં ઘોડા ઉપરથી પડી જતાં મરી ગયો.*

લૉર્ડ જૉન રસ્સેલનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૪૬-૫૨—પીલના રાજીનામા પછી “લિબરલ” અમીર લૉર્ડ રસ્સેલ મુખ્ય કારભારી થયો. પીલના અનુમોદન વગર તે સત્તા ઉપર કાદે ટકી શકત નહિ. આર્થિક સવાલોમાં રસ્સેલ “લિબરલ” સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વર્ગ્યો. તેણે નેવિગેઇશન કાયદાઓ રદ કર્યા. આયર્લેંડમાં દુષ્કાળ કેર પ્રવર્તાવી રહ્યો હતો. હજારો માણસો અમેરિકા જતાં રહ્યાં; હજારો ભૂખ્યા મરી ગયા. ઓ કૉનેલ્લના વખત પછી “Young Ireland”—“યુવાન આયર્લેંડ” નામનું મંડળ ઉભું થયું હતું. મંડળના સભ્યોને પિંડના ઇ. સ. ૧૮૦૦ના કાયદાને રદ કરવો હતો. O'Brien—ઓ બ્રાઈન તેમનો આગેવાન થયો ઇ. સ. ૧૮૦૦ના કાયદાને રદ કરવાને બદલે હવે તેના પક્ષપાતીઓએ સ્વતંત્રતા જાહેર કરવા નિર્ણય કર્યો. યુરોપમાં પણ ઘણે દેશો રાજ્યસત્તા વિરુદ્ધ બંડો થયાં હતાં. આઇરિશ બંડખોરોને તેથી ઉત્તેજન મળ્યું. પણ સમસ્ત આઇરિશ પ્રજા તેવા મતની નહોતી. તેથી ઇ. સ. ૧૮૪૮ના જુલાઈ માસમાં એક નજીવું તોફાન કરી બંડખોરો દબાઈ ગયા. ઓ બ્રાયનને દેશપાર કરવામાં આવ્યો. રસ્સેલે આઇરિશ જમીનનું વેચાણ કરવા ને ગરીબોને રાહત આપવા બે કાયદાઓ પ્રસાર કર્યા. પણ આઇરિશો તેથી સંતોષ પામ્યા નહિ.

---

*By his financial, his administrative and finally by his fiscal reforms, Peel smoothed the way for that victorious commercialism, which for at least a generation made Great Britain the mart, the *entrepôt*, the banking centre and the ocean-carrier of the world.

P. 70, *Political History of England, 1837-1901.*

ઇંગ્લંડમાં સદ્દેડીઆઓની પ્રવૃત્તિઓથી ધણુ લોકોએ દેવાળાં કાઢ્યાં. આર્ટિસ્ટોએ ઇ. સ. ૧૮૪૮માં એક મોટું સરઘસ કાઢી પોતાના મુદ્દાઓ વાળી અરજી સરકારને રૂબરૂ આપવાની હીલચાલ કરી. સુલેહનો ભંગ ન થાય તે માટે રસ્સેલે યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો; તેથી આર્ટિસ્ટો નાસીપાસ થઈ ગયા. ઑસ્ટ્રેલિઆનાં સંસ્થાનોને આંતર કારભારમાં સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૮૫૦. આ વખતે પીલ મરી ગયો. મંત્રિમંડળમાં પણ પરસ્પર તકરારો ચાલતી હતી. રસ્સેલે એક વાર રાજીનામું આપ્યું. પણ તેના વિરોધીઓ પરસ્પર સમજી શક્યા નહિ; તેથી થોડો વખત તો રસ્સેલ ટકી રહ્યો; છેવટે ઇ. સ. ૧૮૫૨ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં પામર્સ્ટને મંત્રીઓને પાર્લિમેન્ટમાં હરાવ્યા તેથી રસ્સેલે રાજીનામું આપ્યું.

પામર્સ્ટન અને યૂરોપ, ઇ. સ. ૧૮૪૬-૫૨—રસ્સેલે પરદેશ ખાતાનું કામકાજ પામર્સ્ટનને સોંપ્યું હતું. પામર્સ્ટન “ચટાક” હતો. સ્વભાવ પ્રમાણે તેણે યૂરોપમાં એકદમ “સપાટાઓ” ચલાવવા માંડ્યા. પહેલાં તો સ્પેઈનની જુવાન રાણી ઇસાબેલાનાં ને તેની બેનનાં લગ્ન ફ્રાંસના રાજા લૂઈ ફિલિપિએ પોતાના પસંદ કરેલા મ.ણુસો—એક સ્પેનિશ અને બીજું પોતાના જ પુત્ર—સાથે કરાવ્યાં અને આખરૂંડીનના વખતમાં થએલી સમજુતીને એક કોરે મૂકી. પામર્સ્ટન બની ગયો—તે માટે તે પોતે જ જવાબદાર હતો, કારણ કે તેણે લૂઈ ફિલિપિ ને તેના કારભારી ગિઝો સામે ખટપટ કરી હતી. ઑસ્ટ્રિયાએ આ તકનો લાભ લઈ પોલંડનું બાકી રહેલું શહેર ક્રકો પોતાના મુલક સાથે જોડી દીધું. પામર્સ્ટન આ બાબતમાં પણ કાંઈ કરી શક્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૮૪૮માં પોર્ચુગલમાં પામર્સ્ટને મેરાઆની સત્તાનું રક્ષણ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૮માં સ્વિટઝર્લંડમાં કંથોનિક ને પ્રોટેસ્ટન્ટ સંસ્થાનો વચ્ચે નાનું યુદ્ધ થયું; પ્રોટેસ્ટન્ટ સંસ્થાનો—Cantons—જીત્યાં; યૂરોપનાં કેટલાંક રાજ્યો સ્વિટ્ઝર્લંડમાં દરમ્યાન થવા ઇચ્છતાં હતાં, પણ ઇંગ્લંડ અલગ રહ્યું તેથી તેઓ કાંઈ કરી શક્યાં નહિ. પામર્સ્ટને ઇટલિના રાજ્યકર્તાઓને અંગ્રેજ વકીલ લૉર્ડ મિંટો મારફત રાષ્ટ્રીય સૂત્રો પ્રમાણે કારભાર ચલાવવા સલાહ આપી ને તેઓએ પોતાની પ્રજાઓને હકકો આપ્યા. ઇ. સ. ૧૮૪૮માં ફ્રાંસમાં

બળવો થયો. લૂધ્ધ કિલિપિ પદબ્રષ્ટ થયો. ઑસ્ટ્રિઆમાં, હંગરિમાં, બોહે-
મિઆમાં, ને જર્મનિમાં પણ બળવાઓ થયા. સાર્ડિનિઆના રાજા વાલ્દે-
આલ્બર્ટની આગેવાની નીચે ઇટાલિઅનોએ ઑસ્ટ્રિઆના રાજકુટુંબના
રાજ્યકર્તાઓને કાઢી મૂક્યા. પણ બીજે વર્ષે જ ઑસ્ટ્રિઆના અંપરર
પાદશાહ યુવાન જોસફનાં લશ્કરોએ ફરી ઇટલિમાં પોતાના દેશની સત્તા
સ્થાપી. પ્રશિઆનો રાજા ઇંગ્લંડ ભાગી આવ્યો. હંગરિના બંડખોરોને
રશિઆની મદદથી જોસફે દબાવી દીધા. તુર્કીના સુલતાને આ બંડખોરોને
આશરો આપ્યો હતો; પામરુસ્ટને તેની મદદે અંગ્રેજ નૌકાઓ પણ મોકલી;
રશિઆ ને ઑસ્ટ્રિઆ તુરત નરમ પડ્યાં. ગ્રીસમાં બે અંગ્રેજોને તેની
સરકાર તરફથી જે તુકસાન થયેલું તેની ભરપાઈ કરી આપવા પામરુસ્ટને
ગ્રીક રાજા જોસેફને લખાણ કર્યું, ઇ. સ. ૧૮૫૦. પણ ઇંગ્લંડમાં કેટલા-
એકોએ તેના ને વખોડી કાઢ્યું. રાણી વિક્ટોરિઆ તેના ઉપર બહુ ચીડાઈ
જતી. પામરુસ્ટને ત્યુનિસિયાની નીકાલ રાણીથી છાનો કરી નાંખતો.
રાણીએ તે માટે તેને સખ્ત ઇપકો આપ્યો; પણ પ્રધાન સુધર્મો નહિ.
રસેલ પણ તેનાથી કંટાળી ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૧ના ડિસેમ્બરમાં
ફ્રાંસમાં પ્રિંસ લૂધ્ધ નેપોલિઅને મહાજનસત્તાક રાજ્યને ઉડાવી દીધું ને
પોતે સમ્રાટ બન્યો. પામરુસ્ટને આ બનાવને પોતાની અનુભતિ આપી.
પણ રાણીએ ને રસેલે તટસ્થતા જાહેર કરી હતી તેથી તેઓ ઘણા ગુસ્સે
થયાં. પામરુસ્ટને રાજીનામું આપવું પડ્યું. આ અપમાનનું વેર પામરુસ્ટને
તુરત જ બે માસમાં લીધું ને રસેલે પાંચ રાજીનામું આપ્યું. પામરુસ્ટનેના
આ સપાટાઓથી યૂરોપનાં રાજ્યો ઇંગ્લંડને શકાર ગણવા લાગ્યાં અને
રશિઆએ તુરતમાં જ તેનું વેર લીધું.

પ્રકરણ ૩૦મું

(૨) રાણી વિક્ટોરિઆ, ઇ. સ. ૧૮૫૨-૬૫. જીના અમીરોના
કારભારો; ડર્બી, આબરુડીન ને પામરુસ્ટન.

આબરુડીન, ઇ. સ. ૧૮૫૨-૫૫—રસેલ પછી લૉર્ડ ડર્બી-
લૉર્ડ રૅનફી-સંયુક્ત મંત્રિમંડળ-Coalitionમાં-પ્રધાન થયો. તે “ગ્રેટેફ
શનિસ્ટ” હતો. ડિસ્ક્રાઇલિ મંત્રિમંડળનો અબ્જનચી હતો. પણ બજેટ

ઉપર તકરાર થતાં તે હારી ગયો. તેથી મંત્રીઓએ રાજનામું આપ્યું, ઇ. સ. ૧૮૫૨, ડિસેમ્બર. આયર્લેન્ડને હવે મુખ્ય પ્રધાન થયો. આ નવા કારભારમાં ઝૅલ્સ્ટન ખગ્ગનચી હતો. તેણે પોતાના બજેટથી કેટલાક નવા કરો નાંખ્યા ને જુના તથા ગેરવ્યાજબી કરો રદ કર્યા. આ અગત્યની દરખાસ્તો ઝૅલ્સ્ટને ઘણા ભ્રમકાદાર ભાષણમાં લાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં રજુ કરી. દરમ્યાન યુરોપમાં લડાઈની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી ને તેમાં ઈંગ્લંડ પણ સંડોવાયું. તેથી નાણું વ્યાજ ન લેતાં નવા કરોના ઉત્પન્નમાંથી ઝૅલ્સ્ટને લડાઈનું ખર્ચ નીભાવ્યું. રસ્સેલને પાર્લમેન્ટના અંધારણમાં બીજો સુધારો જોઈતો હતો પણ આયર્લેન્ડના ને પામર્સ્ટનના વિરોધથી તે કાંઈ કરી શક્યો નહિ. ન્યૂકેસલ લડાઈખાતાનાં પ્રધાન હતો. તે નબળો ને બીન-અનુભવી હોવાથી ક્રિમિયાના વિગ્રહમાં અગ્રેજ સૈન્યને ઘણી હાલાકી ભોગવતી પડી ને પ્રજાનો, રાણીનો, અને પાર્લમેન્ટનો અસંતોષ ઘણો વધી ગયો. રસ્સેલ હમેશાં આયર્લેન્ડને અને ન્યૂકેસલને ક્રોડગત કર્યા કરતો. પાર્લમેન્ટે આયર્લેન્ડના કારભાર ઉપર નિંદાત્મક ટિપ્પણ પ્રસાર કર્યો. આયર્લેન્ડને રાજનામું આપ્યું, ડિસેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૫૪. રાણીએ ડર્બીને મુખ્ય પદ આપવા માંડ્યું પણ તેણે ના પાડી એટલે એકોતરે વર્ષની ઉંમરે લૉર્ડ પામર્સ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૫૫.

આ વખતમાં હિંદમાં કંપનિએ આખો પંજાબ જીતી લીધો. બીનવારસ રાજાઓનાં રાજ્યો—સાતારા, નાગપુર, ઝાંસી—પણ આ વખત દરમ્યાન ખાલસાં થયાં. અયોધ્યાદેશને પણ બ્રિટિશ પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો; ઇ. સ. ૧૮૪૬—૫૬.

રશિયા, તુર્કી; ફ્રાંસ ને ઈંગ્લંડ. ઇ. સ. ૧૮૫૩—૫૪— ઇ. સ. ૧૭૪૦ની સાલના એક કરારથી તુર્કીના સુલતાનના કબજાના પેલેસ્ટાઈન પ્રાંતની પવિત્ર ખ્રિસ્તી ગત્રાની જગ્યાઓ ઉપર ફ્રાંસને અમુક હક્કો આપવામાં આવ્યા હતા. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એ પંથો છે:—(૧) લૅટિન (૨) ગ્રીક. ફ્રાંસે લૅટિન પંથ—ચર્ચ—માં આવે છે. કેટલાંક વર્ષો પછી ફ્રાંસના લૅટિન પાદરીઓ જેરુસલેમ વગેરે પવિત્ર સ્થળોનો કબજો ભોગવતા અંધ થયા તેથી ગ્રીક પાદરીઓ તેમનો કબજો સંભાળતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૦માં

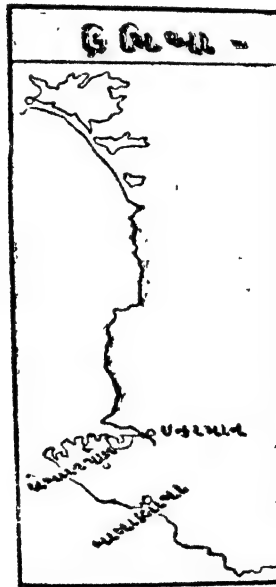
ફ્રાંસના પ્રમુખ-ને પછી સમ્રાટ-લૂઈ નેપોલિયને ખ્રિસ્તી યાત્રાનાં સ્થળોને પોતાના કબજામાં લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ઑસ્ટ્રિયા, સ્પેઇન, ને ઇટલિ, એમના રોમન કેથોલિક રાજ્યકર્તાઓએ ફ્રાંસના હક્કોને વ્યાજબી હક્કો ગણ્યા. સુલતાને પણ તે હક્કો સ્વીકાર્યા. રશિયા ગ્રીક-પંથ-Church-નાં રાજ્યોમાં મુખ્ય ગણાતું. તેથી ઝારે ગ્રીક પંથનો પક્ષ લીધો ને ફ્રાંસને તુર્કીમાં માન અપાતું જોઈ તે ગભરાયો. તેણે હવે માત્ર જરુસલેમ વગેરે પવિત્ર સ્થળોનો જ નહિ, પણ તુર્કીની સલ્તનતના તમામ દોઢ કરોડ ગ્રીક લોકો-સર્વિયા, બલ્ગેરિયા, વગેરે સુલતાનના પ્રાંતોના ગ્રીકો-ના હક્કોનો પોતે જ ખરો સંરક્ષક છે એમ જાહેર કર્યું અને તેવા અધિકારો સુલતાન પાસે માંગ્યા. ઇંગ્લંડમાં પિટ્ટ, કેસલ્રે, ફ્રેનિંગ, ને પામરસ્ટન જેવા મુત્સદ્દીઓએ રશિયા ને તુર્કી વચ્ચેની તકરારોમાં તુર્કીનો પક્ષ લીધો હતો, કારણ કે રશિયા જેવી પ્રથમ પંક્તિની રાજ્યસત્તા કાળા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં વિશેષ વગ ધરાવે એ અંગ્રેજોના હિંદના સામ્રાજ્યને હાનિકારક જ થાય. ઇ. સ. ૧૮૪૪માં નિકલસ ઝાર ઇંગ્લંડ ગયો હતો ત્યારે તેણે તુર્કીની સલ્તનતને વહેંચી ખાવા માટે પરદેશખાતાના પ્રધાન આયર્સ્ટીનને ઇસારો કર્યો હતો. તે જ આયર્સ્ટીન હવે મુખ્ય પ્રધાન હતો. તેણે લૉર્ડ રૅફ્ફર્ડ રૅફ્ફિલ્ડને ઇસ્તંબુલ મુકામે મોકલ્યો. રૅફ્ફિલ્ડની સલાહથી સુલતાને રશિયાના જુના અધિકારો કમૂલ રાખ્યા પણ નવા અધિકારો માન્ય રાખ્યા નહિ. ઝારે પોતાના પ્રતિનિધિઓને હવે ઇસ્તંબુલથી પાછા ખેલાવી લીધા અને તે જ સાથે ડેન્યૂબ નદીના તુર્કીના હવાલાના પ્રાંતો-બોલ્ડેવિયા, વગેરે-માં લશ્કરો મોકલ્યાં. આ બનાવથી યુરોપનાં ખીજનં મોટાં રાજ્યો પણ દરમ્યાન થયાં. ફ્રાંસે અને ઇંગ્લંડે પોતાનાં નૌકાસૈન્યોને રશિયાને દબાણમાં રાખવા કાળા સમુદ્રમાં રવાના કર્યાં. પણ ખીજનં રાજ્યોની દરમ્યાનગીરી કાંઈ કામમાં આવી નહિ. તુર્કીએ રશિયા સામે લડાઈ જાહેર કરી ને રશિયાના નૌકાસૈન્યે સાધનોપિ પાસે તુર્કીની કેટલીક નૌકાઓને ડૂબાડી દીધી. આ સમાચાર ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ પહોંચ્યા ત્યારે પ્રજા ખળભળી ઉઠી. બંને સરકારોએ હવે ઝારને બોલ્ડેવિયા ને વલેશિયાના પ્રાંતો ખાલી કરવાનું કહેરાવ્યું; ઝારે ના પાડી એટલે લડાઈ

સળગી હતી, માર્ચ, ઇ. સ. ૧૮૫૪. ઑસ્ટ્રિયા ને પ્રશિયા પહેલાં દરમ્યાન થયાં હતાં; પણ હવે તેઓ લડાઈથી અળગ રહ્યાં.

ક્રિમિયાનો વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૫૪-૫૬—બાલાકલાવા ને ઇન્કરમાન. સિબેસ્ટોપોલનો ઘેરો. શરૂઆતમાં તો રશિયાએ મિત્રરાજ્યોના લશ્કરી દબાણને લઈને ડૅન્યૂબ નદી ઉપરના બંને પ્રાંતો ખાલી કરી દીધા, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૫૪. પરદેશખાતાના પ્રધાન લૉર્ડ કલૅરંડને હવે ક્રિમિયા Crimea-ના દ્વીપકલ્પ ઉપર સવારી મોકલી, સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૫૪. મિત્ર રાજ્યોનો એવો વિચાર હતો કે તુર્કિને ભવિષ્યમાં કદિ ધમકી ન મળે તે માટે રશિયાને સખ્ત શિક્ષા થવી જોઈએ. મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોએ Sebastapol-સિબાસ્ટોપોલ-ને ઘેરો નાંખ્યો. એક ફ્રેંચ સેનાપતિ મંદવાડમાં મરી ગયો. બીજો ફ્રેંચ સેનાપતિ તદ્દન નયજો નીવડ્યો. બાલાકલાવા -Balaklava-પાસે એક અંગ્રેજ ટૂંકડીએ અજબ બદાહુરી ખતાવી રશિયાનો અટકાવ કર્યો. આ કૃત્ય-The charge of the Light Brigade-કહેવાય છે, ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૮૫૪. ઇન્કરમાન Inkerman ટકરા પાસે રશિયાન લશ્કર હારી ગયું. સિબેસ્ટોપોલ ઉપર હલ્લો કરવાથી તે કિલ્લો લઈ શકાત. પણ ફ્રેંચ સેનાપતિએ ફરી ના પાડી. અંગ્રેજ લશ્કરી વ્યવસ્થા આ વખતે ઘણી અસંતોષકારક નીવડી. તે વખતે અધૂરામાં પૂરું, સખ્ત વાવાઝોડું થયું. લશ્કરનો તમામ સરંજામ નાશ પામ્યો. લશ્કરમાં મરડો, કૉલેરા, ટાઇફાઈડ, વગેરે દરદો ફાટી નીકળ્યાં ને સેંકડો સિપાઈઓ ને ઢોરો તેમનાં ભોગ થઈ પડ્યાં. દરદીઓની સારવાર માટેની વ્યવસ્થા પણ ઘણી ભયંકર હતી. “ટાઇમ્સ” પત્રના પ્રતિનિધિએ આ ખબર ઇંગ્લંડ મોકલ્યા. લોકો એકદમ ચિંતામાં પડી ગયા. તેઓએ જોઈતી મદદ મોકલી મિસ ફ્લૉરેંસ નાઈટિંગેઇલ કેટલીક સ્વયંસેવિકાઓને લઈને રણક્ષેત્ર ઉપર ગઈ. આખરૂં તે રાજીનામું આપ્યું. પામર્સ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેની આજેવાની નીચે બાજુ સુધરી. ઝાર નિકોલસ ઇ. સ. ૧૮૫૫ના માર્ચમાં મરી ગયો. પ્રખ્યાત ઇટલિયાન મુત્સદ્દી ક્રાઉંટ કાવૂરે-Cavour-સાર્ડિઆનાથી એક લશ્કર મિત્રરાજ્યોની મદદે મોકલ્યું. રશિયાન લશ્કરો હારી ગયાં. ૩૪૯ દિવસોના ઘેરા પછી સિબાસ્ટોપોલ શરણ થયું, સપ્ટેમ્બર, ૧૮૫૫. પણ

આ જ અરસામાં કાર્સ રશિયન લશ્કરના હાથમાં ગયું. સાથે વિગ્રહનો પણ અંત આવ્યો.

પેરિસનું તહ, માર્ચ, ઇ. સ. ૧૮૫૬—રશિયા તુર્કીના પડોશમાં વધારે બળવાન થાય તે કોઈ યુરોપી રાજ્યને ગમતું નહોતું. ફ્રાંસ ને ઇંગ્લંડ પણ એ જ દિશામાં વધારે સત્તાવાન થાય તે પણ બીજાં રાજ્યોને ગમતું નહોતું. આ કારણોથી ઑસ્ટ્રિયાની સરકાર બંને પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કરવા દરમ્યાન થઈ. એક વર્ષની વાટાઘાટ પછી પેરિસ મુકામે સર્વસામાન્ય કરાર કરવામાં આવ્યો. તુર્કીની સ્વતંત્રતા બળવવા માટે

ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા, રશિયા ને સાડિનિયા પરસ્પર બંધાર્યા; તુર્કી યુરોપના રાજ્યમંડળ—Concert of Europe—માં દાખલ થયું; તુર્કીના આંતરકારભારમાં કોઈએ દરમ્યાન થવું નહિ એમ નક્કી થયું; સુલતાને પોતાની તમામ પ્રજાની પરિસ્થિતિ સુધારવાનું વચન આપ્યું; ક્રિમિયા રશિયાને ને કાર્સ તુર્કીને પાછાં મળ્યાં; કાળા સમુદ્રમાં સુલેહના વખતમાં સર્વ રાજ્યોને એકસરખી છૂટો આપવામાં આવી; ડૅન્યૂબ નદી

પણુ સર્વસામાન્ય નદી થઈ; મોલ્દેવિઆ ને વોલેશિઆ, ને સર્વિઆની સ્વતંત્રતા માટે મિત્રરાજ્યો જામીન થયાં. રશિઆના આગળના તમામ અધિકારો હવે નાશ પામ્યા. રશિઆ ને ઇંગ્લંડ વચ્ચેની હરીફાઈ વધી. ફ્રાંસમાં નેપોલિયનનું માન વધ્યું. તે ઇટલિનો ને રશિઆનો હવે મિત્ર થઈ ગયો. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ એક વગવાળું રાજ્ય થયું ને નવા ઇટલિનો ઉદય થયો.*

પિટ્ટ, કેસલરે, કેનિંગ ને પામરસ્ટન તુર્કીના મિત્રો હતા; તેમના પછી રિઅરાઈલિએ પણ તે જ ધોરણે સ્વીકાર્યું. એ વખતે કેટલાએક અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ આ મંત્રી ઉપર કટાક્ષથી જોતા હતા. છેલ્લા મહાવિગ્રહમાં તુર્કી ઇંગ્લંડ સામું ને જર્મની સાથે રહી લડ્યું તે ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ તો ક્રિમિઆનો વિગ્રહ ફેકટ લડાયો હતો એમ લાગશે.†

રાજકારણ કદિ કાયમ રહેતું નથી; આજના મિત્રો કાલે શત્રુઓ થઈ જોડે છે; પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ક્રિમિઆના વિગ્રહથી ધારેલાં પરિણામો આવ્યાં નહિ.‡

પામરસ્ટનનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૫૫-૫૬—પામરસ્ટને ક્રિમિઆના યુદ્ધનો અંત આણ્યો એટલું જ નહિ પણ તેણે લડાઈખાતું ઘણી સારી રીતે સુધારી દીધું. ઇ. સ. ૧૮૫૬-૫૭માં ઇંગ્લંડ ને ઇરાન વચ્ચે લડાઈ થઈ, કારણ કે શાહે હિરાત ઉપર ચડાઈ કરી હતી. ઇરાન હારી ગયું. ઇરાનને ઝારની ચડામણી હોવી જ જોઈએ એ ઉસ્તાદ પામરસ્ટન ખરોખર જોઈ ગયો. ચીની સરકારે એક અંગ્રેજ વહાણને રોકી રાખ્યું ને તેના ખલાસીઓને કેદ કર્યા તે કારણથી પામરસ્ટને ચીન સામે લડાઈ જાહેર કરી. ફ્રેંચો પણ અંગ્રેજો સાથે મળ્યા. ચીનાઓ હારી ગયા. પરિણામે તેમણે યાંગ-સે-કિઆંગ નદી ઉપરનો વેપાર ખુલ્લો કર્યો, પરસ્પર

*In the waters of the Tchernya the stain of Novara was wiped out for ever; out of the mud of the trenches was modern Italy built up.

†The Crimean war was a blunder and a crime.

‡When one reads the treaty, there is nothing to show which is the conqueror and which the conquered:—

ફ્રેંચ વકીલની નોંધ.

વકીલો મોકલવાની શરત લખી આપી અને ખ્રિસ્તી ધર્મને રક્ષણ આપવાનું વચન આપ્યું, ઇ. સ. ૧૮૫૭. પણ પાર્લમેંટે ચીની વિગ્રહની રાજ્યનીતિને વખોડી કાઢી તેથી પામરૂસ્ટને રાજનામું આપ્યું. પ્રજાને તો તેની રાજ્યનીતિ ગમી ગઈ હતી; તેથી નવી પાર્લમેંટમાં પામરૂસ્ટનની બહુમતિ થઈ. ઉમરે વૃદ્ધ, પણ સ્વભાવે ને કામકાજ કરવામાં યુવાન, તે વળી મુખ્ય મંત્રી થયો, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૮૫૭.

ઉપરાઉપરી કરતાં મંત્રિમંડળો; પામરૂસ્ટન, અને ડર્બી (બીજા-વાર), ઇ. સ. ૧૮૫૭-૫૮.—પામરૂસ્ટનનો સ્વભાવ રાણીને જરા પણ ગમતો નહિ. વળી ટોરિઓ ને આઈટ જેવા લિબરલો તેની વિરુદ્ધ હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૭-૫૮માં હિંદમાં સિપાઈઓએ બળવો કર્યો. પામરૂસ્ટને બ્રિટિશ હિંદના કારભાર માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ દરમ્યાન ફ્રેંચ સમ્રાટ નેપોલિયનના ઉપર કોઈએ બાંધ ફેંક્યો. ગુનહેગારની તપાસ રોતાં એમ માલુમ પડ્યું કે કાવતરું ઇંગ્લંડમાં થયું હતું. ફ્રેંચ સરકાર અને પ્રજા અંગ્રેજો ઉપર ઘણાં ચીડાયાં. આવાં કાવતરાં સામે પામરૂસ્ટને હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં એક મુસદ્દો રજુ કર્યો; પણ તેમાં હારી જતાં તેણે રાજનામું આપ્યું, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૫૮.

રાણીએ હવે લૉર્ડ ડર્બીને મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો. ડિઝરાઇલિ બીજા વાર ખજાનચી થયો. સિપાઈઓનો બળવો શાંત થઈ ગયો એટલે બ્રિટિશ હિંદના કારભાર માટે નવો કાયદો કરવામાં આવ્યો, ઓગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૫૮. દરમ્યાન ઓસ્ટ્રિયા ને સાર્ડિનિયા વચ્ચે લડાઈ સળગી ઉઠી હતી ને ફ્રાંસ ધટલિને ઉત્તેજન આપતું હતું. નેપોલિયને ધટલિમાં લશ્કર મોકલ્યું. આવખતે ડિઝરાઇલિએ હાઉસ ઓફ કૉમન્સના બંધારણમાં સુધારો કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. પણ પરદેશખાતાના કારભાર ઉપર અને સુધારાના સવાલ ઉપર લિબરલો ને પીલના અનુયાયીઓ ભેગા થઈ ગયા. પરિણામે ડર્બી ને ડિઝરાઇલિ હારી ગયા ને પામરૂસ્ટન ફરી મુખ્ય પ્રધાન થયો, મે, ઇ. સ. ૧૮૫૯.

લૉર્ડ પામરૂસ્ટનનો છેલ્લો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૫૯-૬૫. **ખજાનચી ગ્લેડસ્ટન**—પામરૂસ્ટનના છેલ્લા મંત્રિમંડળમાં ગ્લેડસ્ટન ખજાનચી થયો. અત્યાર સુધી ગ્લેડસ્ટન પીલના પક્ષકાર તરીકે ખપતો હતો; હવે

તે જુના કૉનઝર્વેઘટિવ પક્ષમાંથી હમેશને માટે ખસી ગયો ને લિબર-
લોની સાથે કારભારમાં દાખલ થયો. પામર્સ્ટન પોતે પાર્લમેન્ટના સુધારાથી
વિરુદ્ધ હતો. પણ તે સવાલનો ખાસ ઉત્સાહી રસેલ મંત્રિમંડળમાં
હતો; છતાં તે પ્રશ્ન હમણાં તો અધર જ રહ્યો. પામર્સ્ટનના આંતર
કારભારમાં ગ્લેડ્સ્ટનના આર્થિક સુધારાઓ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જોગ છે.
તેણે ફ્રાંસ સાથે વેપારનો કરાર કર્યો, ઘણી સાધારણ વપરાસની જાણસો
ઉપરની જગાનો ઓછી કરી અથવા કાઢી નાંખી, કાચો માલ, આધા-
ખોરાકની ચીજો અને કારખાનાંમાં બનેલો માલ, એટલી ચીજો ઉપર
માત્ર નામની જ જગાત રાખી અને જેમ અને તેમ ઓછી ચીજો
ઉપર જગાત રહેવા દીધી. આયપતવેરો હવે દેશમાં કાયમ કર થયો.
ગ્લેડ્સ્ટને કાગળ ઉપરની જગાત કાઢી નાંખી તેથી હાઉસ ઑફ કૉમન્સ ને
ને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ વચ્ચે તફાર થઈ. પ્રજા ઉપરના જુના કરોમાં
ફેરફારો કરવાની અને નવા કરો નાંખવાની સત્તા હાઉસ ઑફ કૉમન્સની
જ છે અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝને તે બાબતમાં ખાસ દરમ્યાન થવાની
સત્તા હોવી જોઈએ નહિ એ ઉપયોગી સૂત્ર સ્વીકારનારા ત્રણ દરાવો
પામર્સ્ટને હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં પ્રસાર કરાવ્યા, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૮૬૦.
બીજે વર્ષે પણ ગ્લેડ્સ્ટને હાઉસ ઑફ કૉમન્સની નાણા ઉપરની સત્તા
વિશેષ સાબુત કરી. જગાતના ફેરફારોથી ને ફ્રાંસ સાથેના વેપારના કરારથી
ઇંગ્લંડનું ઉત્પન્ન વધ્યું. તેથી ખજાનચીએ આયપતવેરો ઘટાડી દીધો અને
આ વગેરે સોંધાં કર્યાં. ઇ. સ. ૧૮૬૦માં ગ્લેડ્સ્ટને પોસ્ટ ઑફિસ સેર્વિસઝ
ઑફ કો સ્થાપી. મધ્યમ વર્ગના લાખો લોકો બચાવેલાં નાણાં હવે
સલામતીથી આ ઑફિસમાં રાખી શક્યા અને સરકારને પણ બાજે નાણું
મેળવવાની સારી સગવડ થઈ; હરઘડી સરાફી પેઢીઓ ને ઑફિસ પાસે હવે
જવાની જરૂર રહી નહિ. ગણ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓનાં ખર્ચો તપાસવા
ગ્લેડ્સ્ટને એક સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટનો અમલદાર નીમ્યો. આ સુધારાથી
પાર્લમેન્ટની આર્થિક સલાહો ઉપરની સત્તા વધી. તેણે રાજ્યનું કેટલુંક નકામું
ખર્ચ કાઢી નાંખ્યું. અમેરિકામાં આ વખતે લડાઈ ચાલતી હતી તેથી કપાસના
બાવમાં ઘણી તેજ આવી અને થોડા વખત માટે ઇંગ્લંડનાં કેટલાંક કાપડ
બનાવવાનાં કારખાનાંઓને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી.

પામરૂસ્ટનના કારભારનું યૂરોપ; ઇંગ્લંડની તટસ્થતા,
 ઇ. સ. ૧૮૫૯-૬૫.—પામરૂસ્ટન યૂરોપનાં રાજ્યોના આંતર કારભારમાં
 બહુ માયું* મારતો પણ તેના છેલ્લા કારભારમાં ઇંગ્લંડ તટસ્થ રહ્યું, કારણ
 કે તે પોતે નહિ પણ જૉન રસ્સેલ, પરદેશખાતાનો પ્રધાન હતો. ફ્રિબિઆના
 વિગ્રહ વખતે સાડિનિઆના રાજ્ય તરફથી કાઉંટ કાવૂરે મિત્રરાજ્યોને
 લશ્કરી મદદ મોકલી હતી અને પેરિસની પરિપદમાં સાડિનિઆને યોગ્ય
 સ્થાન પણ મળ્યું હતું તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. ફ્રાંસના સમ્રાટ
 નેપોલિઅને સાડિનિઆનો પક્ષ લીધો અને નાઈસ અને સેવોયના પ્રાંતોના
 બદલામાં તેણે સમસ્ત ઇટલિમાંથી ઓસ્ટ્રિઆના પક્ષકાર રાજ્યકર્તાઓને
 કાઢી મૂકી સમગ્ર ઇટલિનું એક રાજ્ય અને તે માટે તમામ મદદ આપવા
 કાવૂરને વચન આપ્યું. રાણી વિક્ટોરિઆને ઇટાલિઅનોનું બંડ ગમતું નહોતું
 પણ પામરૂસ્ટનના મંત્રિમંડળે ઇટલિનો પક્ષ લીધો; ઇટલિ એક થઈ શક્યું,
 ઇ. સ. ૧૮૬૧, ફેબ્રુઆરિ. લૂઈ નેપોલિઅન આ વખતે જ્યાં ત્યાં માયું
 મારવા ફ્રાંકાં મારતો હતો; પામરૂસ્ટન તેના ઉપર ચોક્કસ નજર રાખતો.
 ચીનની સરકારે ઇ. સ. ૧૮૫૮ની Tientsin—ટીનસ્ટીનની સુલેહ
 હેતુ કબૂલ કરી નહોતી. તેથી પામરૂસ્ટને ચીની કીનારા ઉપર સવારી
 મોકલી. ઇ. સ. ૧૮૬૦ના પેકિંગના તબથી પહેલાં કરાર મંજૂર થયો ને
 ટીનસ્ટીનનું બંદર હવે બ્રિટિશ વેપાર માટે ખુલ્લું થયું. લૂઈ નેપોલિઅનને
 મેક્સિકોમાં ફ્રાંસની વગ કરવી હતી તેથી તેણે પોતાનો ગુપ્ત હેતુ મનમાં
 રાખી ઇંગ્લંડને યુક્તિથી ફ્રાંસના પક્ષમાં લીધું. પણ રસ્સેલ યુક્તિ સમગ્ર
 ગયો ને તેથી ઇંગ્લંડ નેપોલિઅનના કાવાનાવાઓમાં ફસાયું નહિ,
 ઇ. સ. ૧૮૬૧-૬૨. ઇ. સ. ૧૮૬૧માં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોના
 ઉત્તર વિભાગ ને દક્ષિણ વિભાગ વચ્ચે ગુલામીના પ્રશ્ન ઉપર

---

* પામરૂસ્ટનની પરદેશ સંબંધી રાજ્યનીતિનું નીચે આપેલા તેના
 ભાષણના એક ભાગ ઉપરથી એકદમ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.—It is a narrow
 policy to suppose that this country or that is to be marked
 as the eternal ally or the perpetual enemy of England.
 We have no eternal allies and we have no perpetual enemies.
 Our interests are eternal and perpetual.

લડાઈ સળગી ઉઠી. ઇંગ્લંડના કેટલાએક લોકો દક્ષિણ સંસ્થાનો તરફ, તો કેટલાએકો ઉત્તર સંસ્થાનો તરફ, હતા. “ટ્રેન્ટ” નામની અંગ્રેજ મેદલઆગખોટમાં દક્ષિણ વિભાગનાં સંસ્થાનો તરફથી ઇંગ્લંડ ને ફ્રાંસની સરકારો સાથે મસલત કરવા બે વકીલો નીકળ્યા હતા તેમને ઉત્તર વિભાગનાં સંસ્થાનોની સરકારે પકડ્યા. “ટ્રેન્ટ” ખ્રિટિશ આગખોટ હતી. તેથી બંને સરકારો વચ્ચે લડાઈ સળગી ઉઠત; પણ રાણી ને પ્રિન્સ આર્ચર્ડ વચ્ચે પડ્યાં અને બંનેનાં મનનું સમાધાન થયું. ખ્રિટિશ ગોદીમાં નૈયાર થએલી આઝાયામા Alabama-નામની એક મનવારે ઉત્તર સંસ્થાનોના વેપારને ધણું નુકસાન કર્યું ને તેથી તેમણે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેનું પણ આગળ ઉપર સમાધાન કરવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૬૩ના જુનમાં પોલંડમાં રશિયા સામે બળવો થયો. પ્રશિયામાં આ વખતે પ્રિન્સ બિઝ-માર્ક-Bismarck-ચેન્સેલર-વઝીર હતો. ફ્રાંસ પોલ લોકોના પક્ષમાં હતું. તેથી બિઝમાર્કે આરનો પક્ષ લીધો. ફ્રેંચ સમ્રાટ નેપોલિયને આરને ધમકી આપી પણ ઇંગ્લંડ લડાઈમાં ઉતરવા ઈચ્છતું હતું ને આર સારી રીતે જાણતો હતો. તેથી તેણે નેપોલિયનની ધમકી ઉપર કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ. બિઝમાર્કે, ઑસ્ટ્રિયાને જર્મનિમાંથી કાઢવું હતું અને જેમ સાર્ડિ-નિયાની આગેવાની નીચે ઇટલિ એક થયું હતું તેમ, પ્રશિયાની આગેવાની નીચે જર્મનિનાં નાનાંમોટાં રાજ્યોને તેને એક કરવાં હતાં. આ વખતે ડેન્માર્કની પાસે આવેલાં શ્લેશ્વિક અને હોલ્સ્ટાઈન-Schleswig ને Holsteinની માલીકીનો સવાલ ઉભો થયો. એક રીતે તે બંને ડચિઓ અથવા સંસ્થાનો ડેન્માર્કના રાજાની માલીકીનાં હતાં; પણ હોલ્સ્ટાઈનમાં જર્મનો વસતા હતા અને તે જર્મનિનું એક નાનું સંસ્થાન ગણાતું. શ્લેશ્વ-વિકમાં જર્મનો આઝા નહોતા; પણ જર્મનિને મન તે પણ જર્મન સંસ્થાન લેખાતું. ડેન્માર્કે બંને પરગણાં-ડચિઓ પોતાને માટે જોઈતાં હતાં. તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૩માં આગળના એક કરારની ઉપરવટ થઈને પણ નવા ડેઈન રાજા નવમા ફ્રિશ્ચિઅને બંને ડચિઓને પોતાના કબજામાં લીધી. બિઝમાર્કે તુરત જ પોતાનો લાગ જોયો. તેણે પ્રશિયાને નામે બંને સંસ્થાનોમાં લશ્કરો મોકલ્યાં ને તેમાં ઑસ્ટ્રિયાને પણ ફસાવ્યું, ઇ. સ.

૧૮૬૪. ઇંગ્લંડ લડના ઇચ્છતું નહોતું ને લૂઈ નેપોલિયનને ઇંગ્લંડનો ભરોસો નહોતો તેથી બિઝમાર્કે હવે બીજો પ્રયત્ન રચ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૬માં તેણે ઑસ્ટ્રિયા સામે લડાઈ જાહેર કરી તેને હરાવી જર્મનિના પ્રમુખપણાથી ખાતલ કર્યું અને બંને ડચિઓ, હેનોવર, વગેરેને પ્રશિયામાં ભેળવી લઈ મેઈન નદીથી ઉત્તરનાં તમામ સંસ્થાનોને પ્રશિયાના રાજ્યના પ્રમુખપણા નીચે મૂકી દીધાં. આ વખતે પણ ઇંગ્લંડ તટસ્થ રહ્યું. રાણી વિક્ટોરિયાના મક્કમપણાથી મંત્રીઓ દરમ્યાન થઈ શક્યા નહિ; પામર્સ્ટન મરી ગયો હતો; પરિણામે પ્રશિયા મોટા રાજ્યની કોટિમાં આવ્યું; બિઝમાર્કનું બળ વધ્યું; પ્રશિયાને કીલનું ભવ્ય બંદર મળતાં ત્યાં ભવિષ્યમાં પ્રચંડ નૌકાસૈન્ય તૈયાર થયું; અને ઇ. સ. ૧૮૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધની તૈયારીઓ શરૂ થઈ.

ઇ. સ. ૧૮૬૫ના ઑક્ટોબર માસમાં પામર્સ્ટન ૮૧ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો. બુઢાપામાં પણ તેનામાં જીવાનીનાં ઉત્સાહ ને શક્તિ હતાં.

પામર્સ્ટનની રાજ્યનીતિ—ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં આપણે પામર્સ્ટનની યૂરોપનાં જીદાં જીદાં રાજ્યો સાથેની રાજ્યનીતિ તપાસી ગયા છીએ. પામર્સ્ટન નહોતો બિહગ કે લિબરલ; નહોતો ટોરિ કે કૉન્ઝર્વેટિવ તેમ તે રેડિકલ પણ નહોતો. પરદેશ ખાતાના કારભારમાં તે કૉન્નિંગનો ચેર હોતો; બેલજિઅમ, ગ્રીસ, ઇટલિ, સ્પેઇન, પોર્ચુગલ ને તુર્કીનો તે મિત્ર હોતો; પરદેશી પ્રજાઓને તે સુખી ને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર નીચે રહેલી જોવા ઇચ્છતો ને તે માટે પ્રયત્નો કરતો. તે પાર્લમેન્ટના જીના બંધારણને તોડવા ઇચ્છતો નહિ. તે ગરીબોની દયા ખાતો ને મજૂરોની પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે તે હમેશાં ઉત્સાહ બતાવતો. અંગ્રેજો તેને સારી પેઠે ચાહતા. આવી રીતે આંતર કારભારમાં તે કૉન્ઝર્વેટિવ હોતો. એ કારણથી લિબરલો, કૉન્ઝર્વેટિવો અને “રેડિકલો” પણ તેને અનુમોદન આપતા. વસ્તુતઃ તે ઓગણીસમી સદીનો નહિ પણ અઢારમી સદીનો મુત્સદ્દી હતો. હરકોઈ સવાલ ઉપસ્થિત થયો કે તુરત જ તે તેના ઉપર નિર્ણય કરી નાંખતો; અને પછી કરેલા નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તતો; એ બાબતમાં તે કદિ ઢીલ કરતો નહિ. અંગ્રેજ પ્રજાનો તે માનીતો મુત્સદ્દી હતો. રાણીને તે ગમતો નહિ, કારણ કે તે “ચટાક,” ગમ્મતી, ઉતાવળીઓ, ઉદ્ધત, ને

સ્વતંત્ર મીઝનનો હતો. રાણીની કે બીજા હરકોઈ મુત્સદ્દીની દરમ્યાનગીરી તે ધિક્કારતો. તેની રાજ્યનીતિથી ઇંગ્લંડ યૂરોપની રાજ્યનીતિમાં આગેવાન થયું; એ જ સાથે તેના જોડુકમીપણાથી યૂરોપનાં રાજ્યોના દરબારોના ઇંગ્લંડ ઉપરનો ભરોસો ઘટી ગયો. પામરસ્ટન દેશનો આગેવાન હતો ત્યાં સૂધી જુદા જુદા રાજ્યકીય પક્ષો તેના દબાણમાં રહેતા; તેના મરણ પછી એ પક્ષો દબાણથી છૂટા થઈ ગયા અને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં પણ નવું પરિવર્તન થયું. પામરસ્ટન ઇંગ્લંડનો છેલ્લો વૃદ્ધ મુત્સદ્દી હતો; તેના પછી નવા યુવાન આગેવાનો આગળ આવ્યા અને તેમના કારભારોમાં પણ ઓગણીસમી સદીના નવા વિચારોનું જોર ભળ્યું.*

પ્રકરણ ૩૧મું

નવી લિબરલ અને કૉન્સર્વેટિવ રાજ્યનીતિઓ.

ડિઝરાઇલિ અને ગ્લેડસ્ટન, ઇ. સ. ૧૮૬૫-૯૫.

નવા સવાલો—પામરસ્ટનના મરી ગયા પછી જે નવાં મંત્રિમંડળોએ ઇંગ્લંડનો કારભાર સંભાળ્યો તેમને તદ્દન નવા જ કોયડાઓ ઉકેલવા પડ્યા. પહેલાં તો આ વખતમાં પાર્લમેન્ટનું બંધારણ ફરી ગયું; પ્રજામત પાર્લમેન્ટમાં વધારે પડવા માંડ્યો. બીજું, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોના વહિવટ માટે યોગ્ય સૂત્રો ઘડાયાં. ત્રીજું, યૂરોપમાં ઇટલિ અને જર્મનિનાં નવાં રાજ્યો થતાં ઇંગ્લંડના પરદેશખાતાનો કારભાર પણ એકદમ ફરી ગયો. ચોથું, આયર્લેન્ડમાં એક રાષ્ટ્રીય પક્ષ ઉભો થયો. એ પક્ષને આયર્લેન્ડ ને ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર નહિ, પણ તેની પાર્લમેન્ટના અંકુશથી મુક્ત, કરવું હતું. આ જ અરસામાં આયર્લેન્ડને ઇંગ્લંડથી દરેક બાબતમાં તદ્દન સ્વતંત્ર કરવાની હિલચાલ તે દેશમાં શરૂ થઈ. છેલ્લું, વિઝટારિઆ રાણીના અમલનાં આ છેલ્લાં ત્રીસ

---

*The veteran Parliamentarian, a Whig by association, a Conservative in sentiment, popular with the masses though he had small sympathy with their aspirations, had exactly represented the passing phase of public opinion. His death was the "letting out of the waters", and a prelude to a new era of stress and activity in domestic politics.

વર્ષોમાં સામાજિક સુધારાઓ પણ સારી રીતે થયા. પ્રજાના પરસ્પર વ્યવહારમાં રાજ્યે જેમ અને તેમ ઓછું દરમ્યાન થવું જોઈએ એ જુનો વ્યક્તિવાદ Individualism હવે નાબૂદ થઈ ગયો. તેને બદલે પ્રજા-હિતની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ રાજ્યે જ હાથમાં લઈ લેવી જોઈએ એ રાજ્ય-સત્તાવાદ-Socialism-લોકપ્રિય બન્યો. તેનાં પરિણામો વીસમા-ચાલુ-સૈકાની શરૂઆતમાં જ આપણે જોઈ શકીએ છીએ; પણ તેનો પાયો ઓગણીસમી સદીનાં છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં નાખાયો હતો.

રસ્સેલ, ઇ. સ. ૧૮૬૫-૬૬—પામરૂટનના મરી ગયા પછી રસ્સેલ જુના મંત્રિમંડળનો મુખ્ય પુરુષ થયો. જામેઘકાના સંસ્થાનના લખતીઓએ આ વખતે બળવો કર્યો. ગવર્નર-Extra-આયરે લશ્કરી કાયદો-Martial law-જાહેર કર્યો અને ઘણા નિરપરાધી માણસોને ફાંસી અપાવી દેશપાર કર્યા અને બીજી કડક સજાઓ કરાવી. રસ્સેલે આ વિષયમાં ઘણી જ બેદરકારી બતાવી. પામરૂટન હાઉસ ઓફ ક્રામન્સના અંધારણમાં સુધારો કરવાની વિરુદ્ધ હતો; જ્યાં સુધી તે મુખ્ય પ્રધાન હતો ત્યાં સુધી સુધારાના પક્ષકારો પરાણે ચૂપ થઈ બેસી ગયા હતા. રસ્સેલ સુધારક હતો; તેથી હવે તેઓએ પાછા એ સવાલ હાથમાં લીધો, પણ મંત્રિમંડળમાં જ ને પાર્લમેન્ટમાં સુધારાના વિરોધીઓ ઘણા હતા. તેથી રસ્સેલ હારી ગયો ને ડર્બી મુખ્ય પ્રધાન થયો, જુન, ઇ. સ. ૧૮૬૬. પણ તે વૃદ્ધ ને અશક્ત હતો તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૮માં તેના નિવૃત્ત થવાથી રિઝર્વલિ મુખ્ય સત્તા ઉપર આવ્યો.

ડર્બીનું મંત્રિમંડળ, ઇ. સ. ૧૮૬૬-૬૮. રિઝર્વલિનું રિફોર્મ બિલ, ઇ. સ. ૧૮૬૭—રસ્સેલે હાઉસ ઓફ ક્રામન્સના અંધારણના સવાલ ઉપર રાજીનામું આપ્યું પણ તે આવત હવે પ્રજામાં ઘણી જ ચર્ચાવા માંડી. ઇંગ્લંડમાં કામદા(ગા)ર લોકોએ તોફાનો કર્યા. ખાઈ જોવા ધુરંધર વક્તાઓએ તે પ્રશ્ન પોતાના કર્યો. તેથી ગમે તેમ પણ હવે તેનો નિકાલ કરવાની જરૂર હતી. લૉર્ડ ડર્બીના છેલ્લા (ત્રીજા) કારભાર વખતે રિઝર્વલિ હાઉસ ઓફ ક્રામન્સનો-લીડર-આગેવાન હતો. તેણે સુધારાનો કાયદો પ્રસાર કરાવ્યો, ઓગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૬૭. નવા કાયદાથી હાઉસ

ઓવ્ કોમન્સના સભ્યોની સંખ્યામાં કાંઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નહિ; પણ કેટલાક કસબાઓ-boroughs-ના મતાધિકારો લઈ લેવામાં આવ્યા, ખીજા કસબાઓ ને પરગણાંઓના તે જ અધિકારો વધારવામાં આવ્યા, ને લગભગ અગ્યાર લાખ માણસોને ચુંટણીના હક્કો મળ્યા. પરિણામે કામદા(ગા)ર વર્ગના કેટલાએક લોકો હવે પાર્લમેન્ટની ચુંટણીમાં ભાગ લેતા થયા; મધ્યમ વર્ગના લોકોનું પણ એટલે અંશે નબળું પડ્યું. કૉન્ઝર્વેટિવ પ્રધાનમંડળે આ સુધારો હાથમાં લીધો તેથી મન્નૂરવર્ગનાં મંડળો તે પક્ષમાં ભળ્યાં. લૉર્ડ ડર્બી જેવા ચુસ્ત ટોરિ પ્રધાનને ડિઝરાઇલિના આ નવા પ્રયોગનો ઝાંઝો ભરોસો નહોતા; પણ જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ બધા પક્ષોને અનુભવે એટલી તો ખાતરી થઈ શકી કે ઈ. સ. ૧૮૬૭ના કાયદાથી ઈંગ્લંડના રાજ્યતંત્રને હાનિ નહિ પણ લાભ જ થયો. ડિઝરાઇલિ હવે કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષનો ખરો આગેવાન થયો.

એમ્પિરિસનિઆના સુલતાને કેટલાક યૂરોપિયનોને ને બ્રિટિશ એલચીને કેદ કર્યા હતા તેથી ઈ. સ. ૧૮૬૮માં તેની સામે લિંદ્યા લશ્કર મોકલવામાં આવતાં તેની સરકાર શરણુ થઈ. યૂરોપ બહાર ઈંગ્લંડ દરમ્યાન થયું પણ ખુદ યૂરોપમાં જ પ્રશિઆ ને ઑસ્ટ્રિઆ વચ્ચેના ટૂંકા વિગ્રહમાં ઈંગ્લંડ તદ્દન તટસ્થ રહ્યું. ઑસ્ટ્રિઆ સેડોવા મુકામે હારી ગયું. પ્રશિઆ બિઝમાર્કની ભભકભરી કુનેહથી ઉત્તર જર્મનિના રાજ્યોનું આગેવાન બન્યું, જુન, ઈ. સ. ૧૮૬૬. ઈ. સ. ૧૮૬૭માં પાર્લમેન્ટે ફ્રેન્ડના જુદા જુદા પ્રાંતોનું એક સંસ્થાન બનાવી તેને એક ગવર્નર અનરલ નીચે મૂક્યું ને જુદા જુદા પ્રાંતોને લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરો નીચે મૂક્યા; સિવાય દરેકને જુદી ધારાસભા પણ આપવામાં આવી. આ એકત્રિત થએલા સંસ્થાનમાં કોલંબિઆ, વાંકુવર ટાપુ, ને પ્રિન્સ એડ્વર્ડ ટાપુ પણ ભળ્યાં. આયર્લેન્ડના ચર્ચનો સવાલ આ વખતે મુખ્ય પ્રશ્ન થયો. તે ઉપર ગ્લેડ્સ્ટને ડિઝરાઇલિને હરાવ્યો તેથી પાર્લમેન્ટને રજા આપવામાં આવી ને નવી ચુંટણી થઈ. એ ચુંટણીમાં લિબરલો હાવ્યા, તેથી ડિઝરાઇલિએ રાજીનામું આપ્યું, ડિસેમ્બર, ઈ. સ. ૧૮૬૮.

●It is a "leap in the dark".

ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં હવે એ મહાન પુરુષોનો અખાડો જામ્યો. એક તરફ ડિઝરાઇલિ, અને બીજી તરફ ગ્લેડ્સ્ટન. ઇ. સ. ૧૮૮૦ સુધી બ્રિટિશ ઇતિહાસ એટલે ગ્લેડ્સ્ટન ને ડિઝરાઇલિનું દ્વંદ્વયુક્ત.

ગ્લેડ્સ્ટન, ઇ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૬૮—રાણી વિક્ટોરિયાના અમલનો વિચાર કરતાં આપણે આ પૃષ્ઠોમાં ગ્લેડ્સ્ટન વિષે કેટલુંએક જોઈ ગયા છીએ પણ તેના જીવનચરિત્ર વિષે હજી આપણે કંઈ જોઈ શક્યા નથી. ઇ. સ. ૧૮૬૮ની સાલથી તે દેહ ઇ. સ. ૧૮૯૮ સુધી ગ્લેડ્સ્ટન ઇંગ્લંડનો ધુરંધર મુત્સદ્દી હતો. તેથી હવે તેના જીવનનો આગલો ભાગ અહિં એકીસાથે તપાસવાની જરૂર છે; કારણ કે તે જીવનનો પૂર્વ વૃત્તાંત ને ગ્લેડ્સ્ટનના ગુણદોષ જાણ્યા વગર આપણે હવે પછીનાં ત્રીસ વર્ષોનો ઇતિહાસ બરોબર સમજી કે વિચારી શકશું નહિ.

વિલિયમ એવર્ટ-ગ્લેડ્સ્ટન-William Ewart Gladstone- ઇ. સ. ૧૮૦૯ના ડિસેમ્બર માસમાં લિવરપૂલ મુકામે જન્મ્યો હતો. તેનો આપ સર જૉન ગ્લેડ્સ્ટન લિવરપૂલનો મોટો વેપારી હતો. તે પહેલાં

ગ્લેડ્સ્ટન

વિદ્યગ્રહ હતો; પણ પાછળથી પિટ્ટની ને કેનિંગની મંત્રી થતાં તે ક્રાંત્યવેદિય પક્ષમાં ભળ્યો. નાનપણથી જ ગ્લેડ્સ્ટનના મગજ ઉપર આ ક્રાંત્યવેદિય વાતાવરણની સજ્જત છાપ પડી. નિશાળમાં ને કોલેજમાં ગ્લેડ્સ્ટન ઘણાં છટાદાર ભાષણો કરતો. એ વખત દરમિયાન તેને ગ્રીક ને લૅટિન સાહિત્યનો સારો શોખ લાગ્યો. કોલેજ છોડ્યા પછી તેને ચર્ચમાં દાખલ થવું હતું; પણ તે વિચાર તેણે તુરત જ છોડી દીધો અને ઇ. સ. ૧૮૩૩માં

તે પહેલી વાર પાર્લમેન્ટમાં દાખલ થયો. એ પાર્લમેન્ટમાં તે હમેશાં ક્રાંત્યવેદિય આગેવાન સર રૉબર્ટ પીલનો પક્ષ કરતો. ઇ. સ. ૧૮૩૫માં પીલના

મંત્રિમંડળમાં ગ્વેસ્ટન સંસ્થાનોનો નામજ-દિવાન-Under Secretary of State for the Colonies-થયો પણ થોડા જ દિવસોમાં પીકને રાજનામું આપવું પડ્યું એટલે ગ્વેસ્ટન પણ પાછો નિવૃત્ત થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૮૪૧માં પીક ફરી મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે તેણે ગ્વેસ્ટનને ઓર્ડર્સ ઓફ ટ્રેડનો પ્રમુખ ને મંત્રિમંડળનો સભ્ય બનાવ્યો. ગ્વેસ્ટનને આ વખતે વેપારરોજગાર, જગત, કરપદ્ધતિ, વગેરેનો સારો અભ્યાસ કર્યો ને પરિણામે તે અંડમ સ્મિથના સિદ્ધાંતોનો પક્ષપાતી થયો. પીકે આયર્લેન્ડની મેનૂથ-Maynooth-કોલેજને સરકારી મદદ આપી તે ટોરિ ગ્વેસ્ટનને તે વેળા ગમ્યું નહિ તેથી તેણે ઇ. સ. ૧૮૪૫માં પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૬માં તે પાછો મંત્રિમંડળમાં દાખલ થયો ને સંસ્થાનોનો સેક્રેટરી-Colonial Secretary-બન્યો. પણ Corn Laws-અનાજની આયાત વિષેના કાયદાઓ રદ થયા પછી પીકે રાજનામું આપ્યું એટલે ટોરિઓનો ને તે સાથે ગ્વેસ્ટનના કારભારનો અંત આવ્યો ઇ. સ. ૧૮૫૦-૫૧માં તે છટકી ગયો ત્યાં નેમ્પલ્સના રાજ્યકર્તાનો જીલમ જોઈ તેનું અંતર બળી ગયું ને તેથી યુરોપ તરફના વલણમાં તે “લિબરલ” પક્ષ તરફ ઢળવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૨ના આયર્લેન્ડના મંત્રિમંડળમાં ગ્વેસ્ટન Chancellor of the Exchequer-ખજાનચી-થયો અને ક્રિમિઆના વિગ્રહના ખર્ચને પોતાનાં બાહોશ બજેટોથી તેણે નીભાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૫માં તેણે પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપ્યું. હવે તે લગભગ “લિબરલ” થઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૮માં પ્રધાન લૉર્ડ ડર્બીએ તેને આયોનિઆના ટાપુઓના કમિશનરની જગ્યા આપી. બીજે વર્ષે પામર્સ્ટનના કારભારમાં ગ્વેસ્ટન બીજી વાર ખજાનચી થયો. એ હોદ્દા ઉપર જ્યારે તે હતો ત્યારે તેણે કરેલા તમામ સુધારાઓ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. પામર્સ્ટનના મરણ પછી ગ્વેસ્ટન પહેલી વાર હાઉસ ઓફ કૉમન્સનો લીડર-આગેવાન થયો. હવે તે ચુસ્ત લિબરલ થયો હતો. હાઉસ ઓફ કૉમન્સને સુધારવા તેણે આ વખતે પાર્લિમેંટમાં એક બિલ દાખલ કર્યું; પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ ને રસેલના છેલ્લા કારભારનો અંત આવ્યો. ડર્બી ને ડિઝરાધલિ સત્તા ઉપર આવ્યા. ગ્વેસ્ટન હવે તેમની સામેના

પક્ષમાં ભળ્યો હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૮માં જ્યારે કૉંગ્રેસે ઇટિવ પક્ષની હાર થઈ ત્યારે રાણીએ “લિબરલ” પક્ષના આગેવાન ગ્લેડ્સ્ટનને મુખ્ય મંત્રીનું પદ આપ્યું.*

ગ્લેડ્સ્ટનના ગુણદોષ—ગ્લેડ્સ્ટનનું શરીર જેટલું મજબુત હતું તેટલું જ તેનું મનોબળ પણ મજબુત હતું. જે કોઈ બાબત તે હાથમાં ધરતો તેનો તે કોઈ પણ રીતે નીકાલ કરતો પણ તે નીકાલ એ બાબતનો પૂરો અભ્યાસ કર્યા પછી જ તે કરતો. તે ઘણો ઉદ્યમી હતો. તેના વિચારો ઘણા ઊંચા હતા પોતાના દરેક ઊંચા વિચારને તે વ્યવહારમાં મૂકતો. ગ્લેડ્સ્ટનના ચારિત્રનું એક બીજું ખાસ લક્ષણ જેવામાં આવે છે. તેનો સ્વભાવ ઉદારીન હતો. કૃતેદથી તે કદિ મલકતો નહિ તો નિષ્ફળતાઓથી તે કદિ નિરાશ થતો નહિ. દુઃખી પ્રજાઓની તેને ઘણી દયા આવતી; તે મોટા ભાષણકર્તા હોય ને જ્યારે તે ભાષણ કરતો ત્યારે શબ્દો ને વાક્યો તો આપોઆપ તેના હોઠમાંથી સરવા માંડતાં. લોકોના બોલનો તેને ઘણો ભરોસો હતો, તે એટલો બધો તો ભોળો હતો. માણસોની પરીક્ષા કરવામાં તે ઘણી વાર ભૂલ ખાતો. ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર તેને ઘણી શ્રદ્ધા હતી. ગ્લેડ્સ્ટન લડાઈમાં માનતો નહિ—લડાઈ ઉપર તેને તિરસ્કાર છૂટતો. નાનાં મોટાં રાજ્યો બેગાં થઈ પંચ મારફત પોતાની તકરારોનું સામાધાન કરે એમ તે ઇચ્છતો. ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યમાં તેને શ્રદ્ધા હતી પણ તે સામ્રાજ્યના બધા ભાગો સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ એમ તે માનતો. ગોરી પ્રજાઓએ સંસ્થાનોના અસલ વતનીઓ ઉપર ન્યાય ને નીતિનાં ધોરણો પ્રમાણે અમલ કરવો જોઈએ એમ તે માનતો. પહેલેથી જ કોઈ ચોક્કસ ક્ષેત્રમાં સૂત્રા પ્રમાણે ગ્લેડ્સ્ટન વર્ગો નથી; જેમ જેમ વખત જતો તેમ તેમ તે વિચાર કરતો ને સમય પ્રમાણે તે પોતાનાં સૂત્રા નક્કી કરતો. દેશાવર સાથે વેપારની

---

*Liberalism was at its zenith: more hopeful and more self-confident than it had been since the first reform bill or again to become during the remainder of the nineteenth century. P. 231, Vol XII, *Political Hist. of England*, edited by Hunt and Poole.

છૂટ, પર રાજ્યો સાથે સુલેહ, ખુદ ઇંગ્લંડમાં લોકોની ઇચ્છાનુસાર રાજ્ય-કારભાર, રાજ્યના ખર્ચમાં ખૂબ કરકસર, એ તેનાં મુખ્ય સૂત્રો વર્ણવી શકાય. વ્લેડસ્ટન “લિબરલ” હતો પણ તે “રેડિકલ” નહોતો. માણસ-જાતની સમાનતામાં તે કદિ માનતો નહિ. જુની સંસ્થાઓ તરફ અને જુનાં ધોરણો તરફ તે પૂજ્યભાવ ધરાવતો. વ્લેડસ્ટને લિબરલ પક્ષને નવો આપ આપ્યો અને કૉંગ્રેસેઝિટિવો સામે તેઓ ટકી શકે એ મુદ્દાથી તે પક્ષને મજબુત બનાવ્યો.

વ્લેડસ્ટનનો પહેલો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૬૮-૭૪. ફ્રેન્ચ-અનિઝમ. આઝરિશ ચર્ચ અને આઝરિશ ખેડુત.—ઇ. સ. ૧૮૪૫નો દુષ્કાળ હજુ આયર્લેન્ડના લોકોનાં મનમાં તાજે હતો. તે વખતથી તે ઇ. સ. ૧૮૬૮ સુધીમાં દસ લાખ માણસો મરી ગયાં હતાં અને વીસ લાખ માણસો ગરીબીથી કંટાળી પોતાનું વહાલું વતન છોડી અમેરિકા ચાલ્યાં ગયાં હતાં; જે લોકોએ બહાર વાસ પાડ્યો તેઓ પોતાના વતનનાં દારુણ દુઃખો ભૂલી ગયા નહિ. એ દુઃખને માટે તેણે ઇંગ્લંડની સરકારને જવાબદાર ગણી, પોતાના દેશભાઈઓને તેઓએ પૈસાની મદદ મોકલી ને ગમે તે ઉપાયે ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થવા તેમને ઉત્કેર્યા. આયર્લેન્ડમાં પણ ઇંગ્લંડ સામે બંડ ઉઠાવવાના હેતુથી ખાનગી મંડળો ઉભા થયાં. આ હીલચાલ Fenianism—ફેનિઅનિઝમ* કહેવાય છે. બંડખોર કાવતરાંના કેટલાએક આગેવાનો પકડાઈ જતાં તેમને કડક શિક્ષા કરવામાં આવી; પણ ફેનિઅનો તેથી ડરી ગયા નહિ. તેમની પ્રવૃત્તિઓ તો જોસભર વધતી જ રહી. ઇંગ્લંડમાં પણ તેઓ તોફાનો કરવા માંડ્યા. આવે અણીને સમયે વ્લેડસ્ટન એકત્રિત “લિબરલ” પક્ષના આગેવાન તરીકે મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેથી આયર્લેન્ડનો મવાલ પણ તેનાં મગ્ન સમક્ષ મુકાયો.

વ્લેડસ્ટનને આઝરિશ દરદના બે ઉપાયો આપાદે તો સૂઝ્યા; એક તો આઝરિશ ચર્ચના બંધારણમાં સુધારો કરવો; બીજું, આઝરિશ ખેડુતોને રાહત આપવી. પહેલાં તેણે આઝરિશ એગ્રિકલ્ચર ચર્ચનો સવાલ ઉકેલવા

* આયર્લેન્ડના પુરાણા ઇતિહાસમાં રાજાઓ ને બારો રહેતા સિપાઈઓ ફેનિઅનો કહેવાતા.

પ્રયત્ન કર્યો. એ ચર્ચ ઇંગ્લેન્ડનું એસ્ટાબ્લિશ્ડ Established Church હતું ને તે આધરિશ કૅથોલિકોના કરોની આવક ઉપર નભતું. ગ્લેડ્સ્ટને આયર્લેન્ડના ને ઇંગ્લેન્ડના ચર્ચોને નોખાં કરી નાંખ્યાં, તેને મળતી તમામ મદદ બંધ કરી, તેના નીભાવ માટે બીજને યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો, ને બધું ખર્ચ કાઢતાં બાકી વધેલી રકમનો ઉપયોગ ગરીબ આધરિશ લોકોને રાહત આપવા માટે કરવો એવો ઠરાવ કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૬૯.

ખેડુનોની કંગાળ સ્થિતિ આયર્લેન્ડનું બીજું દરદ હતું. જમીનના માલિકો બહારગામ રહેતા, મહેસુલ વસુલ કરવા પોતાનાં માણસોને મોકલતા, જમીનને સુધારી કરી જો ખેડુત વધારે ઉત્પન્ન કરે તો તેનો લાભ માલિકો ભોગવતા, અને નિયમસર મહેસુલ વસુલ ન થાય તો તેઓ ખેડુતોને કાઢી મૂકતા. ગ્લેડ્સ્ટન છેલ્લી બાબતનું નિવારણ કરવાજેટલો કાયદો કરી શક્યો, પણ તે આ વખતે આધરિશ ખેડુતોને મહેસુલના બંદોબસ્તની બાબતમાં અને સુધારેલી ખેતીથી થતા વિશેષ ઉત્પન્નના યોગ્ય હિસ્સાની બાબતમાં કાંઈ કરી શક્યો નહિ, ઇ. સ. ૧૮૭૧. તેણે આયર્લેન્ડમાં કેળવણીને પણ ઉત્તેજન આપ્યું. લિબરલ પ્રધાનોએ આયર્લેન્ડ માટે આટલાં આટલાં વાનાં કર્યાં તોપણ ફેનિચનોની હીલચાલો કાંઈ નરમ પડી નહિ; તેથી ગ્લેડ્સ્ટનને તેમની સામે કડક કાયદાઓનો અમલ કરવો પડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૭૧માં કેટલાએક આધરિશ આગેવાનોએ આયર્લેન્ડને ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યમાં રાખીને આંતર વ્યવહારોમાં સ્વરાજ્ય અપાવવા —Home Rule—માટે પવૃત્તિ ઉપાડી લીધી. આ સંસ્થાના સભ્યોએ ટૂંકી મુદ્દતમાં ખ્રિષ્ટિય પાર્લમેન્ટમાં ચુંટાઈ પોતાનો જુદો પક્ષ ઉભો કર્યો.

કેળવણી; લશ્કર; નોકરીઓ; વગેરે. ઉઘમી કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૭૦-૭૪—ગ્લેડ્સ્ટનના સહકારી ફોર્સ્ટરે ઇ. સ. ૧૮૭૦માં પ્રાથમિક કેળવણી માટે આખા દેશમાં યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો; જો કે હજી પ્રાથમિક કેળવણી મફત ને ફરજિઆત થઈ શકી નહિ. અમુક ખાતાંઓ સિવાય રાજ્યના તમામ મોટા હોદ્દાઓ જાહેર પરીક્ષાઓનાં પરિણામો ઉપર બરવા એવું હવે નક્કી કરવામાં આવ્યું. કાર્ડવેલ નામના અમાત્યના બાહોશ કારભાર નીચે લશ્કરી ખાતું સારી રીતે સુધરી ગયું.

લશ્કરના મોટા હોદ્દાઓ-Commissions-અત્યાર સુધી ખરીદી શકાતા; કાર્ડવેલ્સ-Cardwell-તે બંધ કર્યું. લડાઈ વખતે લશ્કર એકદમ ભેગું થઈ શકે તે માટે તેણે નવી વ્યવસ્થા કરી ને સેનાપતિને લશ્કરખાતાના મંત્રીની નીચે મૂક્યો. ગ્લેડ્સ્ટને લોકોને પોતાના મતો ખાનગી રીતે-By Ballot-આપવાનો હક્ક આપ્યો ને દારૂના વેચાણ ઉપર યોગ્ય અંકુશ મૂક્યો. આ કૃત્યોથી ઘણા લોકો “લિબરલો”ના વિરુદ્ધ થઈ ગયા. દરમ્યાન ડિઝરાઇલિએ પણ પોતાના પક્ષને નવો ઓપ આપ્યો હતો અને દેશમાં મંત્રિમંડળ વિરુદ્ધ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. “લિબરલ” બજેટો બરોબર સંતોષકારક નહોતાં. આઈરિશ કેળવણી ઉપર તેમને હારી જવું પડ્યું. ઉપરાંત યૂરોપની પરિસ્થિતિ ઉપર તેમણે યોગ્ય લક્ષ આપ્યું નહોતું. એ કારણોથી ઇ. સ. ૧૮૭૪ની ચુંટણીમાં ગ્લેડ્સનનો પક્ષ હારી ગયો. કૉંઝર્વેઝટિવો બહુમતિએ પાર્લિમેંટમાં આવ્યા. તેથી રાણીએ તે પક્ષના વિખ્યાત આગેવાન ડિઝરાઇલિને પ્રધાન બનાવ્યો, ફ્રેન્ચઆરિ. ઇ. સ. ૧૮૭૪.

ગ્લેડ્સ્ટન અને યૂરોપ, ઇ. સ. ૧૮૬૮-૭૪—ગ્લેડ્સ્ટનના પહેલા કારનાર દરમ્યાન યૂરોપમાં જામરા ફેરફારો થયા. ફ્રાંસ અને પ્રશિઆ વચ્ચે લડાઈ થઈ; પ્રશિઆ સાથે દક્ષિણ જર્મનિનાં રાજ્યો બોડાયાં; ફ્રેન્ચ સમ્રાટ નેપોલિઅન હારી ગયો ને કેદ પકડાયો; પેરિસ પડ્યું; નેપોલિઅનના સામ્રાજ્યનો નાશ થયો; તેને બદલે ફ્રાંસમાં વળી મહાજનસત્તાક રાજ્ય-Republic-ની સ્થાપના થઈ; દક્ષિણ જર્મનિનાં રાજ્યો હવે ઉત્તર જર્મનિ સાથે એકત્રિત થયાં ને પ્રશિઆના રાજની આગેવાની નીચે જર્મન સામ્રાજ્ય-German Empire-ની સ્થાપના થઈ; ફ્રાંસે જર્મનિને આલ્સેસ-Alsace-ને લોરેન-Lorraine-ના પ્રાંતો આપ્યા. ઇટલિએ ફ્લોરેંસથી રોમમાં પોતાની રાજધાની ફેરવી; પોપની રાજ્યકીય-Temporal-સત્તાનો નાશ થયો. છતાં ઇંગ્લંડ છેલ્લી ધડી સુધી આ બધી હિલચાલોથી અજાણ્યું જ રહ્યું-એવી કુનેહથી પ્રશિઆના ચેન્સેલ્લર-વઝીર-બિઝમાર્કે કામ લીધું, ઇ. સ. ૧૮૭૦-૭૧. ઇંગ્લંડની બેદરકારીનો અને ફ્રાંસ ને જર્મનિના યુદ્ધનો લાભ લઈ રશિઆએ ઇ. સ. ૧૮૭૦માં ઇ. સ. ૧૮૫૬ની પેરિસની સુલેહની કેટલીક શરતોનો ધનિકર કર્યો અને

તેથી કાળા સમુદ્રમાં પોતાનો હક્ક સાબુત કર્યો. આ પ્રશ્નમાં પણ ઝલ્લૂસ્ટને નબળાઈ પાતાવી. જાહેર પંચના લવાદ ઉપર “આલાપામા”ના સવાલનો ફડચો કરવામાં આવ્યો. તે ઇંગ્લંડે અમેરિકાને લગભગ ૧ કરોડ પૌંડનો દંડ ભર્યો. આ બાબત ઉપર પણ અંગ્રેજો લિઅરલો ઉપર ચીડાઈ ગયા. ઝલ્લૂસ્ટન પરદેશખાતા ઉપર બહુ નજર ન રાખતો. યુરોપની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતી વેળા તે મોટું જોખમ લેતાં અચકાતો ને લડાઈના ખર્ચથી ડરી જઈ હમેશાં પર રાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં ઇંગ્લંડનું હિત બરાબર જાળવી શકતો નહિ.

ડિઝરાઇલિ—ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં આપણે ઘણી વાર ડિઝરાઇલિ વિષે જોઈ ગયા છીએ. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં તે કૉંગ્રેસેઠિવ પક્ષના આગેવાન તરીકે મુખ્ય પ્રધાન થયો ને ઇ. સ. ૧૮૮૦ સુધી તે હોદ્દા ઉપર રહ્યો. એ વખત દરમિયાન તેણે કૉંગ્રેસેઠિવ પક્ષને નવો આપ આપ્યો અને કેટલાંક વર્ષો સુધી તેણે નક્કી કરી રાખેલાં સત્તા ઉપર જ કૉંગ્રેસેઠિવોએ ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યનો કારભાર ચલાવ્યો. એ કારણથી ડિઝરાઇલિ અથવા લૉર્ડ બીકન્સરીફડનું પૂર્વ ચરિત્ર તપાસવાની નીલિસ ૧૮૨૨ છે.

બેન્જમિન ડિઝરાઇલિના આપદાદાઓ યાહુદીઓ હતા ને એમના વતનીઓ હતા પણ ત્યાંના ખ્રિસ્તી રાજના બનના અમલથી કંટાળી તેઓ વેનિસમાં રહેવા ગયા. અદારમી સદીની આખરમાં આ યાહુદી કુટુંબ લંડન આવ્યું. બેન્જમિનના આપ આઠઝાકે પોતાના આપદાદાનો ધર્મ તજ દીધો ને ઇંગ્લંડના ચર્ચનો પંથ સ્વીકાર્યો. ને કવિ, લેખક ને નવલકથાકાર હતો. બેન્જમિન તેનો બીજો નામ હતો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૦૪ના ડિસેમ્બર માસમાં થયો હતો. જન્મ તે યાહુદી હતા તેથી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં તેના ઉપર ઝાઝું લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહિ; પણ બેન્જમિન પોતે ચાલાક, કડક, ઉદ્ધત, ટીખળી, મિથ્યાભિમાની, ને ખુમારીથી ને નવા નવા વિચારોથી ખૂબ ભરેલો હતો. પોશાકમાં તે હમેશાં ફાંકડો રહેતો—ઓળખાતાઓ એના દરબારી ને ભક્ષકાદાર કપડાં જોઈ ખૂબ હસતા. ઇ. સ. ૧૮૨૧માં તે એક સૉલિસિટરની ઑફિસમાં કારકુની કરવા દાખલ થયો. વીસ વર્ષની ઉમરે તેણે *Vivian Grey* નામની અદ્ભુત ને નવીન વિચારોથી

એકદમ સમૃદ્ધ વાર્તા અંગ્રેજ સાહિત્યપ્રેમીઓને ચરણે રજુ કરી. એ વાર્તામાં કર્તાએ પોતાના જીવનનું આલેખન કર્યું છે. હવે તેણે રાજ્યકીય, સામાજિક ને આર્થિક વિષયો ઉપર વાર્તાઓ દ્વારા પોતાના વિચારો જાહેર કરવા માંડ્યા. નાદુરસ્ત તબીબતને લઈને બેન્ગમિને સ્પેઇન, માલ્ટા, એશિયા માઇનોર, ને જેરુસલેમનો પ્રવાસ કર્યો. આપનો વિચાર એવો હતો પુત્ર એક મોટો વકીલ થાય ને કાયદાના જ્ઞાનમાં ને વકીલાતના ધંધામાં નામ કાઢે. પણ બેન્ગમિન જુદી જ પ્રકૃતિનો માણસ હતો. તેને તો પાર્લમેન્ટમાં દાખલ થઈ ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રના ઇતિહાસમાં મોટું નામ કાઢવું હતું. તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૭માં તે પાર્લમેન્ટમાં દાખલ થયો.* શરૂઆતથી ડિઝરાઇલિ ટોરિ પક્ષનો હતો; પણ પ્રજામતને અનુકૂળ રાજ્યતંત્ર હોવું જોઈએ એવા વિચારો તે હતા. *Coningsby* અને *Sybil* જેવી વાર્તાઓમાં તેણે પોતાના વિચારો હવે જાહેર કર્યા ને પીલના કારભારની લગભગ તમામ વીગતો ઉપર ટીકાઓ કરવા માંડી. આ વખતે પીલે જુના ટોરિ વિચારોનો ત્યાગ કર્યો હતો અને નવા “લિબરલ” વિચારોને તે અમલમાં મૂકનો હતો. તેથી તેના જુના મિત્રોએ તેનો પક્ષ છોડી દીધો ને તેઓએ ડિઝરાઇલિને પોતાના પક્ષની આગેવાની લેવા દીધી. ઇ. સ. ૧૮૫૨માં, ઇ. સ. ૧૮૫૮-૫૯માં, ને ઇ. સ. ૧૮૬૭માં તે ડર્બીના મંત્રિમંડળમાં *Chancellor of the Exchequer*—ના હોદ્દા ઉપર નીમાયો અને છેલ્લી વખતે તેણે પોતાના વિચારો પ્રમાણે પાર્લમેન્ટના અંધારણમાં યોગ્ય ફેરફારો પણ કર્યા. ઇ. સ. ૧૮૭૪ની ચુંટણીમાં જ્યારે લિબરલો હારી ગયા ત્યારે વિક્ટોરિયા રાણીએ ડિઝરાઇલિને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. જ્યારે જ્યારે તે કારભારી મંડળની બહાર રહેતો ત્યારે દરેક વાર તે કોઈક અદ્ભુત વાર્તા લખી કાઢતો.

કૉંગ્રેવેઝટિવ પક્ષનો પુનર્જન્મ—ઈ. સ. ૧૭૯૨થી ઠેઠ ઇ. સ. ૧૮૩૧ સુધી ટોરિ મુત્સદીઓએ ઇંગ્લંડનો કારભાર ચલાવ્યો

---

*જ્યારે તે બોલવા હોય ત્યારે બધાએ તેની રીતસાત ઉપર મરકરી કરી ને તેને બોલતાં અટકાવ્યો. કોઈથી તે બોલી હકયો:—*I will sit down now; but the time will come when you will hear me.*

હતો પણ તે કારભારોમાં તેમના પક્ષની રાજ્યનીતિનાં મુખ્ય ધોરણો આપણે જોઈ શકતા નથી. સર રોબર્ટ પીલે ટેમ્વર્થ મુકામેથી પોતાના નવા કૉંગ્રેસિવ પક્ષની રાજ્યનીતિનું સચ્ચ કયું હતું પણ તેનો અમલ જરા પણ થયો નહોતો, કારણ કે કૉંગ્રેસિવો અથવા પીલાઇટો કે પીલના અનુયાયીઓ લગભગ પોણા લિયરલો હતા. દરમ્યાન કૉંગ્રેસિવો ત્રણ વાર મુખ્ય સત્તા ઉપર આવી શક્યા હતા પણ પાર્લિમેન્ટમાં તેમની બહુ-મતિ નહોતી. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં ડિઝરાઇલિની બાહોશ ને નવીન વિચારોથી સમૃદ્ધ આગેવાની નીચે તેઓ રાણીના અમાત્યો બન્યા ને તેનો લાભ લઈ વૃદ્ધ ડિઝરાઇલિએ તે પક્ષને નવો રંગ આપ્યો. (૧) ગ્લેસ્ટનના “લિયરલ” કારભાર દરમ્યાન દેશની બધી સંસ્થાઓમાં ફેરફારો કરવામાં આવ્યા હતા; ડિઝરાઇલિએ હવે જાહેર કર્યું કે ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રની તમામ ઐતિહાસિક સંસ્થાઓનું કૉંગ્રેસિવ પક્ષ યોગ્ય રક્ષણ કરશે; (૨) “લિયરલ” મુત્સદ્દીઓએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અવગણના કરી હતી, સંસ્થાનો ઉપર જરા પણ લક્ષ આપ્યું નહોતું ને બ્રિટિશ હિત તરફ દુર્લક્ષ બતાવ્યું હતું; ડિઝરાઇલિએ હવે જાહેર કર્યું કે યૂરોપ ને એશિયામાં ઇંગ્લંડ તટસ્થ રહેશે નહિ; સંસ્થાનોને યોગ્યતા પ્રમાણે ઇંગ્લંડ “સ્વરાજ્ય” આપશે ને એ રીતે સામ્રાજ્યને મજબુત બનાવશે, અને દરેક બાબતમાં બ્રિટિશ હિત ઉપર મુખ્ય લક્ષ આપવામાં આવશે. (૩) “લિયરલો” રાજ્યતંત્રમાં તાજને અપમાન કરતા હતા; ડિઝરાઇલિએ હવે જાહેર કર્યું કે “તાજ” પણ રાજ્યતંત્રમાં ને સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થામાં અગત્યનો ભાગ લઈ શકે; ઉપરાંત બધી પ્રજાઓએ તેને સાદું માન આપવું જોઈએ. (૪) “લિયરલો”એ ચર્ચનો તુચ્છકાર કર્યો હતો; કૉંગ્રેસિવો ચર્ચની સત્તાના સંરક્ષકો તરીકે બહાર પાડ્યા. (૫) ડિઝરાઇલિએ જાહેર કર્યું કે કૉંગ્રેસિવો પણ મજૂરો, ગરીબો, વગેરેને યોગ્ય મદદ આપશે ને તેમને રાજ્યતંત્રમાં ભાગ આપશે; “લિયરલો”ને તો માત્ર વેપારીઓ ને કારીગરોના જ પ્રતિનિધિઓ તરીકે તેણે તુચ્છકારી કાઢ્યા; તેણે જાહેર કર્યું કે ઇતિહાસમાં માલધારીઓ, મજૂરો, કારીગરો, મુત્સદ્દીઓ, લેખકો, બધાને યોગ્ય ન્યાય મળવો જોઈએ; તેઓએ પરસ્પર લડવું જોઈએ નહિ. આ

સૂત્રોમાં આપણે બૉલિંગ્બ્રોકની ને બર્કની રાજ્યનીતિનાં સૂત્રો જોઈ શકીએ છીએ. ઇંગ્લંડના લોકો ડિઝરાઇલિને બરોબર સમજી શકતા નહોતા, કારણ કે જોકે તે વસવાટે અંગ્રેજ ને પાશ્વિમાલ હતો, છતાં સ્વભાવે, બુદ્ધિમાં, કલ્પનાશક્તિમાં અને સમજશક્તિમાં તે ચાહુદી-અથવા હેબ્રુ અથવા પૌર્વાલ હતો.* ડિઝરાઇલિ પણ અંગ્રેજોનાં મનને બરોબર સમજી શકતો નહિ.

ડિઝરાઇલિનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૭૪-૮૦—હવે આપણે ડિઝરાઇલિનો કારભાર તપાસીએ. ડિઝરાઇલિએ ચર્ચની ને ફળવણીની સંસ્થાઓમાં સુધારો કર્યો, કામદારોને ને મજૂરોને Trade Unions—મંડળો—ના કાયદાઓ કરી રાહતો આપી અને ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારી. તેણે ઇન્ડિયના ખેડિવ-Khedive—ના સુએઝની સંયોગિબૂમિ—હવે સામુદ્રધુની—ના શેરો ખરીદી લીધા ને તેથી એશિયાના એ પ્રદેશ ઉપર બ્રિટિશ હકુમતની સ્થાપના કરી, ઇ. સ. ૧૮૭૫. ઇ. સ. ૧૮૭૬માં મદારાણી વિફ્ટોરિઆએ કૈસર-ઇ-હિંદનો ઇલિકાબ ધારણ કર્યો. ડિઝરાઇલિએ લૉર્ડ લિટનને હિંદનો વાઇસરૉય બનાવી અફઘાનીસ્તાન સામે લડાઈ જાહેર કરી.

તુર્કીની સલ્તનતમાં, ડાન્યૂબિયન પ્રાંતોમાં રૂમાનિઆ નામનું રાજ્ય સ્થપાયું હતું; ગ્રીસ તો ક્યારનું ચે સ્વતંત્ર થઈ ગયું હતું; ઇ. સ. ૧૮૭૫-૭૬માં બાકી રહેલા યૂરોપીય પ્રાંતોમાં એટલે બોસ્નિઆ, હર્ઝેગોવેના, સર્વિઆ, ને બલ્ગેરિઆમાં બંડો થયાં. યૂરોપનાં રાજ્યોએ સુલતાનને પોતાનું રાજ્યતંત્ર સુધારવાની આજ્ઞા કરી; દરમ્યાન સુલતાન અબ્દુલ

---

*Seemed the orient spirit incarnate, lost
In contemplation of the Western Soul:
Reposeful, patient, undemonstrative,
Aloof from our mutations and unrest,
Alien to our achievements and desires,
Another brain dreaming another dream,
Another heart recalling other loves;
And in majestic taciturnity,
Refraining his illimitable scorn.

A Study in Contrasts by William Watson.

અઝીઝ પોતે આપઘાત કરી (?) મરી ગયો. ઑસ્ટ્રિયા, રશિયા ને જર્મનિએ દરમ્યાન થવા જાહેર કર્યું; પણ ડિઝરાઇલએ સાફ ના પાડી. તુર્કીએ બલ્ગેરિયામાં અસહ્ય જુલમો કર્યાની વાત દરમ્યાન બહાર આવી. ગ્લેડ્સ્ટને મુસલમાની રાજ્યસત્તાને યુરોપમાંથી નાબુદ કરવાની ઝુંબેશ લીધી. ઇસ્તંબુલ મુકામેથી ફરી યુરોપીય રાજ્યોએ સુલતાનને યોગ્ય સલાહ આપી પણ તેનો અમલ થયો નહિ. સર્વિઆએ રશિયાની શીખવણીથી સુલતાન સામે લડાઈ જાહેર કરી દીધી; ઝારનાં લશ્કરે ઇ. સ. ૧૮૭૮માં એડ્રિયાનોપલ ને ઇસ્તંબુલ કબજે કર્યાં. સુલતાને નામોશીથી સુલેહ કરી. ઇંગ્લંડ હવે દરમ્યાન થયું. ઇ. સ. ૧૮૭૮ના જુલાઈ માસમાં બર્લિન મુકામે સંધિ થઈ. ઑસ્ટ્રિયાને બોઝનિઆ ને હર્ઝેગોવેનાના પ્રાંતો મળ્યા; સર્વિઆ ને બલ્ગેરિઆ સ્વતંત્ર થયાં; ઇંગ્લંડને આપવાનો ટાપુ મળ્યો; રશિયાને કાળા સમુદ્ર ઉપર કેટલાક અધિકારો મળ્યા.

ટ્રાંસવાલના સ્વતંત્ર ડચ રાજ્યને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ૧૨ સંસ્થાનોમાં જોડી દેવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૮૭૮. પશ્ચિમ આફ્રિકામાં લોર્ડ વૂલ્ફ્રીએ આશાંટીઓને હરાવી કુમાસી કબજે કર્યું. ટ્રાંસવાલ પાસે ઝુલુલંડ પણ કબજે થયું. દરમ્યાન ડિઝરાઇલના અધ્યાન વિગ્રહથી અત તુર્કીની રાજ્યનીતિથી અંગ્રેજોને કંટાળી ગયા. ગ્લેડ્સ્ટને કૉંગ્રેસો ટેવે સામે વૃદ્ધ ઉમરે પણ આખા દેશમાં ને ખાસ કરીને સ્કૉટલેન્ડમાં સખ્ત આધાતો કરવા માંજા હતા; તેથી ઇ. સ. ૧૮૮૦ની નવી ચુંટણીમાં લિબરલોની બહુમતિ થતાં ગ્લેડ્સ્ટન ખીજ વાર મુખ્ય પ્રધાન થયો. ડિઝરાઇલને રાણીએ લોર્ડ બીકન્સફીલ્ડ—Beaconsfield—બનાવ્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૮૧માં મરી ગયો.*

*ગ્લેડ્સ્ટન ને ડિઝરાઇલનો સુંદર મુકાબલો નીચે આપ્યો છે:—

Disraeli, with all his penetration, could not understand, any more than Gladstone, with all his piety, could forgive, Disraeli. Gladstone was emotional and composed in mind; Disraeli was clear in intellect and superbly self-controlled. Gladstone was a crowd-interpreter; Disraeli a crowd-compeller. Gladstone was a man of enormous talent; Disraeli

ગ્લેડ્સ્ટનનો ખીજો ને ત્રીજો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૬—
 ગ્લેડ્સ્ટને આયર્લેન્ડનું પ્રકરણ વળી હાથમાં લીધું. આયર્લેન્ડનો પાર્લમેન્ટનો
 પક્ષ પાર્નેલ્લ-Parnell-ની આગેવાની નીચે હતો. પાર્નેલ્લના અનુયાયીઓ
 મંત્રીઓને લાંબાં લાંબાં ભાષણો કરી કામકાજ પાર પાડવા દેતા નહિ.
 આયર્લેન્ડના લોકોએ “ઑયકોટ”ની હીલચાલ શરૂ કરી. સુલેહનો ભંગ તો
 ત્યાં થયાં જ કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૨ના મે માસમાં હરામખોરોએ
 આઇરિશ સેક્રેટરિ લૉર્ડ ફ્રેડરિક ફેવેન્ડિશ ને તેના મદદનીશ મિ. બર્કનું
 ક્રિનિક્સ પાર્કમાં ઘોળે દિવસે ખુન કર્યું. ગ્લેડ્સ્ટને સખ્ત કાયદાઓ પ્રસાર
 કર્યા. પાર્નેલ્લ ને તેના અનુયાયીઓના વિરોધને દાખી દેવા ગ્લેડ્સ્ટને
 પાર્લમેન્ટના કામકાજના નિયમોમાં ફેરફારો કરાવ્યા ને તેથી ભાષણો વગેરે
 ઉપર અમુક રીતે અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો. હાઉસ ઓફ કોમન્સના
 બંધારણમાં ફરીથી સુધારો કરવામાં આવ્યો ને લગભગ વીસ લાખ નવા
 માણસોને મત આપવાનો હક્ક મળ્યો, જુન, ઇ. સ. ૧૮૮૫.

ગ્લેડ્સ્ટનના ખીજા કારભાર દરમિયાન મધ્ય, પશ્ચિમ, ને પૂર્વ આફ્રિકાની
 યૂરોપનાં રાજ્યો વચ્ચે ઝઘેંચણી કરવામાં આવી. જર્મનિ, ઑસ્ટ્રિયા અને
 ઇટલિએ પરસ્પર મદદ કરવાનો કરાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨. ટ્રાંસવાલના
 ખોર લોકોએ બળવો કર્યો ને માળુખા હિલ્લ ઉપર અંગ્રેજ લશ્કરને કેદ
 કર્યું, ઇ. સ. ૧૮૮૧. ટ્રાંસવાલ ફરી સ્વતંત્ર થયું. ગ્લેડ્સ્ટને અધધાન
 વિગ્રહનો અંત આણ્યો ને અધધાનીસ્તાનનું રાજ્ય અખંડુરરહમાનને આપી

one of incontestable genius. Gladstone was an opportunist; Disraeli an idealist. Gladstone was highly ecclesiastical; Disraeli deeply religious. Gladstone's horizon was small and easily visible to the naked eye; Disraeli lived in a universe of wide expanses and large vistas. In every way they were antipathetic, contradictory, and incompatible.

Pp, 208-209; *Prime Ministers of the 19th century*,
 (1926), edited by Hearnshaw.

એવા જ ખીજા સુંદર ચારિત્રલેખનના નમુના માટે, *Pol. Hist. of Eng.* Vol. XII, P. 222મું જોવું.

ગ્લેડસ્ટન બીલકુલ કુનેહ કે બાહોશી બતાવી શક્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૮૮૫ના જુનમાં તેણે રાજનામું આપ્યું. પાર્નેલ્લના આધરિશ અનુયાયીઓ હવે બંને બ્રિટિશ પક્ષોને નચાવતા હતા, કારણ કે તેમના સહકારથી જ પાર્લમેન્ટમાં બહુમતિ થઈ શકતી. લૉર્ડ સેલિસપ્પુરિ મુખ્ય પ્રધાન થયો. પણ નવી ચુંટણીમાં કૉંગ્રેવેઘટિવોને બહુમતિ ન મળી તેથી તેણે રાજનામું આપ્યું ને ગ્લેડસ્ટન ફરી મુખ્ય મંત્રી થયો. તેણે હવે આયર્લેન્ડને હોમરૂલ-સ્વરાજ્ય આપવાની યોજના પોતાના મંત્રિમંડળ સમક્ષ રજુ કરી. હાર્ટિંગ્ટન, જેસફ ચેમ્બર્લેઇન, વગેરે લિબરલ આગેવાનો તે યોજનાથી વિરુદ્ધ થયા ને તેઓ કૉંગ્રેવેઘટિવોની સાથે ભળી ગયા. જુના “લિબરલ” પક્ષમાં આવી રીતે બે તડ પડ્યાં. આયર્લેન્ડમાં અલ્ટરના રહેવાસીઓએ ગ્લેડસ્ટનની યોજના સામે પ્રચંડ વિરોધ ઉઠાવ્યો. જે ગ્લેડસ્ટનની યોજનાનો સ્વીકાર થયો હોત તો આયર્લેન્ડ શાંત થાત ને બ્રિટિશ ઇતિહાસનું ૩૫ પણ ફરી જાત. પણ કૉંગ્રેવેઘટિવો ને કેટલાએક લિબરલોની હડીલાઈથી આયર્લેન્ડ ને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેનો મતભેદ આળીસ વર્ષ સૂધી પાછો ચાલુ રહ્યો.

યુનિઅનિસ્ટો. આયર્લેન્ડને “સ્વરાજ્ય” ન મળવું જોઈએ, ને ઇંગ્લેન્ડ ને આયર્લેન્ડની એકતા-Union-કાયમ રહેવી જોઈએ એ ધોરણને જે પક્ષે સ્વીકાર્યું તે પક્ષના લોકો હવે Unionists-યુનિઅનિસ્ટો કહેવાયા. આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાના હિમાયતીઓ માત્ર “લિબરલો” કહેવાયા.

પહેલી યુનિઅનિસ્ટ પાર્લમેન્ટ, ઇ. સ. ૧૮૮૬-૮૨—ઇ. સ. ૧૮૮૬ના જુલાઈ માસમાં નવી ચુંટણી થઈ ને યુનિઅનિસ્ટો બહુમતિથી પાર્લમેન્ટમાં દાખલ થયા. લૉર્ડ સેલિસપ્પુરિ બીજા વાર મુખ્ય મંત્રી બન્યો. તેના વખતમાં આયર્લેન્ડની પરિસ્થિતિ દિવસે દિવસે કંફાડી થતી જતી હતી. મિ. બાલ્ફર આધરિશ, સેક્રટરિના હોદ્દા ઉપર હતો. તેના કડક કારભારથી સુલેહ તો સચવાઈ; પણ આધરિશ “સ્વરાજ્ય”ના પ્રશ્નને હવે બહેલોમોડો ઉકેલ્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. ઇ. સ. ૧૮૮૭માં રાણીને પચાસ વર્ષો પૂરાં થયાં તો ઉત્સવ આખા સામ્રાજ્યમાં ઉજવાયો. ઇ. સ. ૧૮૮૮માં ઇંગ્લેન્ડનાં પરગણાંઓ—Counties—માં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને વધારે લોકમાન્ય—Democratic—કરવામાં આવી.

કાંઝરવેધટિવ મંત્રિમંડળે સેસિલ રોડ્સ—Cecil Rhodes—ને પૂર્વ આફ્રિકામાં રોડેશિયાનું સંસ્થાન વસાવવાનો પટો કરી આપ્યો. ઝાંઝીબારમાં ને યુગાંડા—Uganda—માં બ્રિટિશ હકુમત સ્થપાઈ. ડક્ટરિને ઉત્તર બ્રહ્મદેશ હતી લીધો. ઇ. સ. ૧૮૯૨માં નવી ચુંટણી થઈ તેમાં આઇરિશ હોમ રુલરો—Home Rulers—ને લિબરલે મળીને યુનિયનસ્ટિ કરતાં વધી ગયા; તેથી સેલ્ટિસુપ્યુરિએ તુરત રાજીનામું આપ્યું. ગ્લેડ્સ્ટન ચોથી ને છેલ્લી વાર મુખ્ય પ્રધાન થયો, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૯૨.

ગ્લેડ્સ્ટનનો ચોથો ને છેલ્લો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૯૨-૯૫—
નવી પાર્લમેંટમાં આઇરિશ હોમરુલરોની આગેવાની જૉન રેડમન્ડ—John Redmond—ના શિર ઉપર આવી, કારણ કે પાર્લમેંટ—Parliament—ગુજરી ગયો હતો. ગ્લેડ્સ્ટને પોતાના મિડલેથિયન—Middlesex—પ્રવાસમાં પ્રગ્તને વચનો આપ્યાં હતાં કે જે લિબરલો સત્તા હાર્યા આવશે તો તેઓ ઇંગ્લંડનાં ને સ્કૉટલેન્ડનાં ચર્ચોને રાજ્યના સંબંધમાં છૂટાં—dis-established—કરશે, કામદા(ગાર)ર વર્ગને માટે નવા કાયદાઓ કરશે, આયર્લેન્ડને “સ્વરાજ્ય” આપશે અને દારૂની બંદી ઉપર ચોખ્ખું અંકુશ મૂકશે. આ વચનોથી ધણા ડરી ગયા હતા ને તેઓ યુનિયનસ્ટિ પક્ષમાં ભળી ગયા હતા; સિવાય નવી ચુંટણીથી પહેલી જ વાર ચાન્સેલર—Labourites—કામદા(ગાર)ર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ—પાર્લમેંટમાં પોતાનો સ્વતંત્ર પક્ષ કરી વર્તવા માંડ્યા. ગ્લેડ્સ્ટનનો જીવનકથાકાર જૉન (લૉર્ડ) મોર્લે આઇરિશ સેક્રેટરિ થયો. સત્તા ઉપર આવ્યા કેડે તુરત જ ગ્લેડ્સ્ટને આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાનું બિલ પાર્લમેંટમાં દાખલ કર્યું; તેથી લશ્કર, વેપાર, જગાત, ને પરદેશખાતા સિવાય બીજી બધી બાબતોમાં આયર્લેન્ડે “સ્વતંત્રતા” મળત; પણ બિલ હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં પ્રસાર થઈ શક્યું નહિ; તેથી ગ્લેડ્સ્ટને તે સલાહ પડતો મૂક્યો. આઇરિશ પ્રકરણ હવે બાવીસ વર્ષો સુધી “અદ્ધર” રહ્યું; પરિણામે બંને પ્રજાઓ વચ્ચેનો મતભેદ કાયમ રહ્યો. તેનું ભયંકર પરિણામ ઇંગ્લંડને વીસમી સદીના બીજા દશકામાં ભોગવવું પડ્યું. ગ્લેડ્સ્ટને પેરિશો—નાનાં ગામડાંઓને વિશેષ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપ્યું. અમીરોની સભાએ તેના કેટલાક ઉદાર મુદ્દાઓને રદ કર્યા તેથી તેણે

અમીરોની સત્તામાં કાપકૂપ મૂકવાની ધમકી આપી. પણ તે હવે ધરડો થઈ ગયો હતો. તેને આંખે બરાબર સૂઝતું નહોતું અને કાને તે બરાબર સાંભળી શકતો નહોતો. વધતું જતું લશ્કરી ખર્ચ તેને ગમતું નહિ. તેના સહકારીઓ પણ તેનાથી કંટાળી ગયા હતા. એ કારણોથી ગ્લેડ્સ્ટને ઇ. સ. ૧૮૯૪ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં રાજીનામું આપ્યું. આગળ ઉપર રાણીએ તેને અમીરાત આપવા માંડી હતી; પણ તે વખતે તેણે ના પાડી હતી. ઇ. સ. ૧૮૯૮ના મે માસમાં તે મરી ગયો. લૉર્ડ રોઝબેરિ-Rosebery હવે લિબરલ પક્ષનો આગેવાન થયો. ઇ. સ. ૧૮૯૫ના જુલાઈ માસમાં લિબરલો હારી ગયા; યુનિઅનિસ્ટો સત્તા ઉપર આવ્યા; અને લૉર્ડ સેલિસ-બ્યુરિ મુખ્ય પ્રધાન થયો. યુનિઅનિસ્ટોએ કેડ ઇ. સ. ૧૯૦૬ સુધી મુખ્ય સત્તા ભોગવી.

લિબરલોના વખતમાં ઇંગ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે સિઆમના રાજ્ય સંબંધી મતભેદ થતાં પરસ્પર કરાર કરવામાં આવ્યો ને બંને રાજ્યોએ સિઆમને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે કબૂલ્યું, ઇ. સ. ૧૮૯૩-૯૬, દક્ષિણ આફ્રિકામાં નાતાલ-Natal-ને “સ્વરાજ્ય” આપવામાં આવ્યું અને માટામેલાલંડ ઉપર બ્રિટિશ હકુમત સ્થાપવામાં આવી. જાપાને ચીનને હરાવ્યું પણ રશિયા, જર્મની અને ફ્રાંસ જાપાન વિરુદ્ધ વર્ત્યા નેથી તે રાજ્ય ઇંગ્લંડનું મિત્ર બન્યું, ઇ. સ. ૧૮૯૪-૯૫.

પ્રકરણ ૩૨મું

યુનિઅનિસ્ટ કારભાર; બોર લોકો સાથે વિગ્રહ; નવી સામ્રાજ્યનીતિ; રાણીનું અવસાન; ઇ. સ. ૧૮૯૫-૧૯૦૧.

યુનિઅનિસ્ટો-કોઝરવેઈટિવો અને નિર્-યુનિસ્ટો હવે હોમરૂલરો ને ગ્લેડ્સ્ટનના અનુયાયીઓ સામા એક થયા અને તેઓએ વિક્ટોરિયાના અમલનાં આકી રહેલાં છ વર્ષો દરમ્યાન મુખ્ય સત્તા ભોગવી. મી. બાલ્ફોર આ વખતે હાઉસ ઓફ કોમન્સનો મુખી Leader થયો. મી. જોસફ ચેમ્બરલેઇન સંસ્થાનો Colonies-નો સેક્રેટરિ હતો. તેણે પોતાની નવી રાજ્યનીતિનાં સૂત્રો બહાર પાડ્યાં. સંસ્થાનો અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેનાં વેપાર વધારવો, બ્રિટિશ

ટાપુઓની વધતી જતી વસતિને સંસ્થાનોમાં વસાવવી, ને દરેક સંસ્થાનને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના કારભારમાં યોગ્ય વગ આપવી, એ તેની રાજ્યનીતિનાં નવાં સૂત્રો હતાં. એ પ્રમાણે તેણે કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા ને ન્યૂઝીલેન્ડના પ્રતિનિધિઓને સામ્રાજ્યમાં સર્વસામાન્ય ખચાવ, વેપાર, વસાહત, ટપાલ વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાને નિમિત્તે જુદે જુદે વખતે જુદે જુદે સ્થળે એક પરિષદ—Imperial Conference—માં બોલાવવાની પ્રથા શરૂ કરી. ઇ. સ. ૧૮૯૭માં વિક્ટોરિયા રાણીએ હીરક મહોત્સવ—Diamond Jubilee—કેળવ્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૧માં ઑસ્ટ્રેલિયાનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનો એકત્રિત થયાં અને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે એકત્રિત સંસ્થાનને કેનેડાના જેવું “સ્વરાજ્ય” આપ્યું.

ખાર લોકો સાથે વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૧—ખાર

રાજ્ય ત્રાંસવાલના પ્રમુખ કુગર-Kruger-ને પોતાના દેશનો વેપાર વધારવા અને બીજાં યુરોપીય રાજ્યો સાથે સંબંધ જાળવવા બંદર જોઈતું હતું; તેમાં ઇંગ્લંડની સરકાર વચ્ચે આવી. ત્રાંસવાલના દેશીઓની ને અંગ્રેજોની પરિસ્થિતિ ઉપર ઇંગ્લંડના કારભારીઓએ કુગરનું ધ્યાન ખેંચ્યું. કુગરે સંતોષકારક જવાબ આપ્યો નહિ. અંગ્રેજો ત્રાંસવાલની સોનાની ખાણો ઉપર નજર કરતા હતા તે હવે ખુલ્લું થઈ ગયું. બ્રિટિશ સંસ્થાન Rhodesia-રોડેશિઆના અમલદાર ડૉ. જેમ્સને ત્રાંસવાલના કેટલાએક અંગ્રેજોની અને કેંપ ક્લોનિના પ્રધાન રોડ્સની શીખવણીથી વગર કારણે અને માત્ર બ્રિટિશ વગ વધારવા માટે જ. જોહાન્સબર્ગ-Johannesburg-ઉપર હલ્લો કર્યો. પણ બેર લોકોએ તેને સખ્ત હરાવી કેદ કર્યો ને ઇંગ્લંડ દેશપાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૯૬, ડિસેમ્બર. બેર લોકો આ ગેરવ્યાજબી અને હડહડતા અન્યાયી હુમલાથી ઇંગ્લંડ ઉપર એકદમ ચીડાઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૮૯૯ના ઑક્ટોબર માસમાં બંને પ્રજાઓ વચ્ચે વિચલ ફાટી નીકળ્યો. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં લિબરલો આ લડાઈથી વિરુદ્ધ પડ્યા. ઑરેંજ ફ્રી સ્ટેટ-Orange Free State-ના વલંદાઓ ત્રાંસવાલની મદદે પહોંચી ગયા. ક્રિસ્ટિયન દે વેટ-Christiaan de Wet અને Louis Botha લૂઈ બોથાએ અંગ્રેજ લશ્કરોને માત્ર ઘણા જ નાના લશ્કરથી ખૂબ થકવી દીધાં. છેવટે લૉર્ડ રૉબર્ટ્સનની ને કિયનરની કુનેહથી બ્રિટિશ લશ્કરોની ફત્તેહ થઈ. ઑરેંજ ફ્રી સ્ટેટને ત્રાંસવાલને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં, ૧૯૦૦-૧૯૦૨.

યુનિઅનિસ્ટોનો પરદેશખાતાનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૯૫-૧૯૦૧—યુનિઅનિસ્ટોએ અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો સાથે વેનેઝુએલા સંબંધી તકરારનો નિકાલ કર્યો. તુર્કીએ આર્મિનિઆમાં જખરી કતલ ચલાવી. બ્રિટિશ સરકારે એ ઘોર ને અમાનુષ કૃત્ય સામે વાંધો ઉઠાવ્યો પણ રશિઆ ને જર્મનિ વચ્ચે આવવા ઇચ્છતાં નહોતાં તેથી એકલું ઇંગ્લંડ છાનુંમાનું બેસી રહ્યું. વસ્તુતઃ જર્મનિ, ઑસ્ટ્રિઆ ને

---

*જર્મન ઑપરર કાઇઝર બીજા વિલિઅમે આ વખતે કુગરને પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવનારો તાર મોકલ્યો હતો.

તુર્કી હવે એક થતાં જતાં હતાં ને ઇંગ્લંડજર્મનિ વચ્ચે ધીમે ધીમે અંતસ વધતું જતું હતું. ઇંગ્લંડે કીટના ટાપુને તુર્કીથી છૂટા પડવા દીધો— તે ટાપુ ગ્રીસને ગળી જવો હતો, ઇ. સ. ૧૮૯૭. ઇ. સ. ૧૮૯૮માં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોની સરકારે સ્પેઇનને હરાવી ક્યુબા—Cuba—નો ટાપુ સર કર્યો તે વખતે સેલિસબ્યુરિએ અમેરિકન પક્ષ લઈ અને પ્રજાઓ વચ્ચે સુવાસ ઉત્પન્ન કરી. યૂરોપનાં મોટા રાજ્યોએ ગરીબ ને નાદાર ચીની સરકાર પાસેથી આ વખતે જુદા જુદા લાભો પડાવ્યા. સર હર્બર્ટ (લૉર્ડ) કિચનર—Kichener—સૂદાનનો કબ્જો લીધો ને ત્યાં બ્રિટિશ હકુમત સ્થાપવામાં આવી; જો સેલિસબ્યુરિએ આ વખતે જરા પણ નબળાઈ બતાવી હોત તો ફ્રાંસ ચોક્કસ સૂદાનમાં દરમ્યાન થાત. મધ્ય આફ્રિકાની નાઇગર—Niger—કંપનિ પાસેથી હિંદુસ્તાનના ત્રીજા ભાગ જેટલી જમીન ઇ. સ. ૧૮૯૮માં અંગ્રેજ સરકારે ખંડી લીધી. રશિયાના આરના પ્રોત્સાહનથી દુનિયાનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો વચ્ચે સુલેહ જળવાય તે માટે હેગ—Hague—મુકામે એક સર્વરાષ્ટ્રીય સંમિલન યોજાવવામાં આવી.

રાણી વિક્ટોરિઆનું મરણ: યુગપ્રસિદ્ધ, ૧૯૦૧— આવી રીતે જ્યારે બ્રિટિશ ઇતિહાસ જગતના ઇતિહાસમાં બાળી જતો હતો ને માનવ ઇતિહાસના જુના કલેવરમાં નવું વીર્ય સિંચાતું હતું ત્યારે આગણીસમી સદીના ઇતિહાસ, ને તેની સરકૃતિ, એમ બંનેની સાક્ષાત્ મૂર્તિ-સમી મહારાણી વિક્ટોરિઆનો આત્મા પણ તેના નશ્વર દેહને ઇ.સ. ૧૯૦૧ના જાન્યુઆરિની બાવીસમી તારીખે છોડી ગયો.

વિક્ટોરિઆનો યુગ. સંસ્કૃત, સામાજિક પ્રગતિ; વગેરે— વિક્ટોરિઆના અમલ દરમ્યાન Science—સાયન્સની અજબ પ્રગતિ થઈ ને તે પ્રગતિને સમજાવવા માટે એ યુગના કવિઓએ, કળાકારોએ, ઇતિહાસના લેખકોએ અને મુત્સદ્દાઓએ યોગ્ય પ્રયત્નો પણ કર્યા. એમાં ટેનિસન કવિ—ઇ. સ. ૧૮૦૯-૧૯૦૨—પહેલું સ્થાન લેશે. તેણે *The Princess, In Memorium, Mural, Idylls of the King*, જેવાં સુંદર મહાકાવ્યો લખ્યાં. લૉંગફેલો—Longfellow—એ પણ સારી કાવિત્રી મેળવી. બ્રાઉનિંગ—Browning—ઇ. સ. ૧૮૧૨-૮૯—ને તેની સ્ત્રી—પણ

કાવ્યકળામાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ—Mathew Arnold—જન્મ
 ઇ. સ. ૧૮૨૨—કવિ, લેખક, અને ટીકાકાર હતા. સ્વિનબર્ન—
 Swinburne—ઇ. સ. ૧૮૩૭—૧૮૦૮—પણુ ઘણો લોકપ્રિય કવિ હતા.
 મૉરિસ રાજ્યસત્તાવાદી—Socialist—કવિ હતા. નવલકથાના લેખકોમાં રિઝ-
 રાઇલિએ રાજ્યકીય પ્રશ્નોને વાર્તાના રૂપમાં પ્રગ્ન સમક્ષ મૂક્યા. લૉર્ડ
 લિટ્ટન, ઇ. સ. ૧૮૦૪—૧૮૪૩—ને ઠેકરે Thackeray—નવલકથાઓ, નાટકો
 ને ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખી ગયા છે. ચાર્લ્સ ડિકન્સ—ઇ. સ. ૧૮૧૨—
 ૭૦—Charles Dickens—નામના લેખકે અંગ્રેજી સાહિત્યને નવો જ રંગ
 આપ્યો. તેણે પોતાની વાર્તાઓમાં ને લખાણો—*Pickwick Papers*,
Oliver Twist, *David Copperfield* વગેરે—માં મધ્યમ વર્ગનાં
 ને ગરીબ માણસોનાં જીવનોનાં સુંદર ને રમુજ ચિત્રો આપ્યાં છે. કેટલીક
 સ્ત્રીઓએ પણ સારી સામાજિક વાર્તાઓ લખી, ઉદાહરણમાં ચારલોટ
 બ્રૉન્ટ—Charlotte Bronte, મેરિઅન ઇવાંસ અથવા જ્યૉર્જ ઇલિઅટ—
 Marian Evans, George Eliot, મિસિસ ગૅસ્કેલ—Mrs. Gaskell,
 વગેરે. ચાર્લ્સ ને લેઇમ્સ કિંગ્સલી—Kingsley—નામના બે ભાઈઓ
 ઇતિહાસ, રાષ્ટ્રહિત, ધર્મ, વગેરે ઉપર લખી ગયા છે. ચાર્લ્સ કિંગ્સલી—
Westward Ho ની ઇલિઝબેથના વખતની ઐતિહાસિક કથા મૂકી
 ગયો છે. જ્યૉર્જ મેરેડિથ—Meredith ને Thomas Hardy—હાડિ,
 એ ખીજા પ્રસિદ્ધ લેખકો, નાટકકારો અને કવિઓ થઈ ગયા. થૉમસ
 બેર્નિંગ્ટન મૅકૉલે—ઇ. સ. ૧૮૦૦—૫૯—નિબંધલેખક, ઇતિહાસલેખક ને
 કવિ થઈ ગયો. તેના મિલ્ટન વગેરે ઉપરના નિબંધો, તેના ઇંગ્લેન્ડનો
 ઇતિહાસ—ઇ. સ. ૧૬૮૮—૧૭૦૨—અને તેની કેટલીક કવિતાઓ હજુ
 પણ આપણી નિશાળોમાં ને કૉલેજોમાં રસથી વંચાય છે. તે વિદ્યુગ અથવા
 લિપ્પરલ પક્ષનો હતો ને તેથી તેનાં લખાણોમાં વિદ્યુગ પક્ષની દૃષ્ટિથી દરેક
 બાબત ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. થૉમસ કાર્સ્ટાઇલ પદ્માત્મક
 ગદ્યમાં *French Revolution*, *Sartor Resartus*, *Letters*
and Speeches of Oliver Cromwell, *Frederick the*
Great, *Past and Present*, *Heroes and Hero-Worship*

લખતો ગયો છે. કાર્લાઇલ પોતાનાં ઐતિહાસિક લખાણોમાં વિખ્યાત સ્ત્રી-પુરુષોનો ને રાજ્યસંસ્થાઓનો સામાન્ય ઇતિહાસ નહિ, પણ જનતાનો ઇતિહાસ, લખતો ગયો છે. તે દંભ, અસત્ય, વગેરેનો મોટો શત્રુ હતો અને તે હમેશાં સ્ત્રી ને પુરુષની ગુપ્ત શક્તિનો પૂજારી હતો. ઓગણીસમી સદીમાં જર્મનિમાં ઐતિહાસિક સાહિત્યની અદ્ભુત પ્રગતિ થઈ. જર્મન લેખકો ઇતિહાસ, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, વગેરે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી વિચારતા હતા. ઇંગ્લંડમાં પણ તેની અસરો થઈ. Froude-ક્રાઉડે વૂલ્ફ્રીથી તે ઠેક સ્પેર્મનના આરમાડાના પરાજય સધીનો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ આ નવી શૈલીથી લખ્યો, ઇ. સ. ૧૮૬૯. રેડિકલ George જ્યોર્જ ટ્રોટ, Connop Thirlwall કોનોપ થિર્લવોલ્લે ને જ્યોર્જ ફિન્લેએ ગ્રીસનો ઇતિહાસ લખ્યો. Buckle-બકલ નામના અંગ્રેજે સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ લખ્યો. તે લખાણમાં તેણે એવું બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે એક રાષ્ટ્રની પ્રગતિ કે અવનતિનો મુખ્ય આધાર તેનાં હવામાન, વગેરે છે; બકલ નારિતક લેખક હતો. સર હેનરિ મેઈને Maine-ગુનાં ને વર્તમાન ધર્મશાસ્ત્રો Jurisprudenceનો અભ્યાસ કર્યો. તે એક વાર વાઈસરોયની કાઉન્સિલનો સભ્ય હતો. બિશપ વિલિઅમ Stubbs-સ્ટબ્સે તમામ ગુનાં સાધનોનું સંશોધન કરી *Constitutional History of England*નો મહાગ્રંથ લખ્યો. એડ્વર્ડ ફ્રીમૅન-Freeman-જગતના ઇતિહાસના દરેક યુગ ઉપર માન્ય ગ્રંથો લખ્યા. બિશપ ક્રીટન-Creighton બીજો ઇતિહાસલેખક થઈ ગયો. સર જૉન સીલી-Sceley-એ *Expansion of England*માં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ આપ્યો. લેકી-લેકીએ ઇંગ્લંડના અદારમાં સૈકાના ઇતિહાસ ઉપર ગ્રંથો લખ્યા અને ઉપરાંત *History of Rationalism in Europe*, *History of European Morals, Democracy*, વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં. ગ્રીન-Greenનો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ હજી પણ કોલેજોમાં આનંદથી વંચાય છે. રસકિને Ruskin-કળા, સમાજ, અને અર્થશાસ્ત્રનો ધાર્મિક દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કર્યો. ફિલસુફીમાં, અર્થશાસ્ત્રમાં અને નીતિશાસ્ત્રમાં સર જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ્સે નામ કાઢ્યું. આપણા લોકો તેના ગ્રંથો ખાસ વાંચે છે.

વિજ્ઞાનની અદ્ભુત શોધોનો લાભ લઈ તેના ઉપર હર્બર્ટ સ્પેન્સરે નવું સમાજ-શાસ્ત્ર-Sociology-રચ્યું. Darwin-ડાર્વિને ઉત્ક્રાંતિવાદ-Evolution-નો સંદેશ આપ્યો. તે એમ પ્રતિપાદન કરી ગયો છે કે જગતમાં હરહંમેશ અન્યોન્ય યુદ્ધ કે હરીફાઈ થયાં કરે છે ને તેમાં જેની વધારે શક્તિ તે ક્ષવે છે. તે સિદ્ધાંત Survival of the Fittest કહેવાય છે. તેણે એક બીજો સિદ્ધાંત પણ પ્રતિપાદન કર્યો છે કે મનુષ્યજાતિનો ધીમે ધીમે વિકાસ થયો છે ને વાનરજાતિ મનુષ્યજાતિનું આદિમૂળ ગણી શકાય. આ વિચારો ખ્રિસ્તી ધર્મથી વિરુદ્ધ હતા. Huxley-હક્સલી વગેરેએ તે વિચારોને વિશેષ પુષ્ટિ આપી. આ જ વખતે ફેરેડે Faraday, થોમસન, વગેરે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ તાર, ટેલિફોન, વીજળી, હવા, વગેરેમાં અજળ્ય શોધો કરતા હતા. દ્રવ્ય-Matter અને Force-ચેતન જેવા ગૂઢ વિષયો ઉપર ઘણા નવા સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન થયું. પણ જેમ જેમ વિજ્ઞાનની પ્રગતિ થઈ તેમ તેમ બધાને ખાતરી પણ થતી ગઈ કે દ્રવ્ય ને ચેતનનો અભ્યાસ કાંઈ સરળ નથી અને અત્યાર સુધી થયેલાં સંશોધનો તો મહાસાગરના અગાધ પાણીના એક ઝિંદુના લેખામાં પણ આવી શકે નહિ. થોમસ ગ્રીન-Thomas Green-જેવા ફિલસૂફે આ સિદ્ધાંતથી લોકોને પરિચિત કર્યા. તે ફિલસૂફીનો ને નીતિશાસ્ત્રનો મોટો અભ્યાસી હતો. આથી ઇલ્લોક ને પરલોકના સંબંધને લોકો વધારે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વિચારવા લાગ્યા. સાહિત્ય ઉપર પણ તેની અસર થઈ. મેરિ કૉરેલિ, વેલ્ક્સ, શૉ, જેવા લેખકોએ આ વિષયો ઉપર ઘણાં સારાં લખાણો આપ્યાં. રડ્યાર્ડ કિપ્લિંગે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર સારી કવિતાઓ ને વાર્તાઓ લખી. વિજ્ઞાન ને ધર્મ અથવા ફિલસૂફીની પરસ્પર હરીફાઈથી સાહિત્યને ને કળાને અનન્ય પુષ્ટિ મળી.

આ સૈકામાં અનેક પુસ્તકાલયો, પત્રિકાઓ, માસિકો, ત્રૈમાસિકો, વર્તમાનપત્રો, સાહિત્ય ને વિજ્ઞાનની વાતો-ચર્ચા કરનારાં મંડળો, વગેરે ઉભાં થયાં.

પોસ્ટ, તાર, આગબોટ, રેલ્વે, વીજળી, ટેલિફોન, વગેરે સાધનોથી આ જુદા જુદા વિચારોનો સર્વત્ર પ્રસાર થયો. ઇ. સ. ૧૮૭૦ની સાલથી રાષ્ટ્ર પોતે લોકોને કેળવણી આપતું થયું. પાર્લમેન્ટના સુધારાઓથી બ્રિટિશ

જનતા સામાજિક ને રાજ્યકીય પ્રશ્નો ઉપર સારો વિચાર કરતી થઈ. લોકો ઘણા સંસ્કૃત બન્યા. દરેક માણસ પ્રગતિ—Progress—માં માનવા લાગ્યો. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિકાસ સાથે બ્રિટિશ વેપારરોજગાર પણ વધ્યા. ખેતી ઘટી ગઈ. કારખાનાંઓ, મોટાં શહેરો, ધરખાર વિનાના મજૂરો કે કામદારો, એક તરફ કરોડપતિઓ ને બીજી તરફ એકદમ કંગાળ આદમીઓ, ખાધાખોરાકી માટે પરદેશની આયાત ઉપર જ અવલંબન, આઝાદી માટે પણ દેશાવરના વેપાર ઉપર જ અવલંબન, બેકારી—unemployment, હડતાલો—Strikes, દેવાળાંઓ, બંકોની વ્યવસ્થા, અનેક કંપનીઓની ઉત્પત્તિ, કારખાનાંઓમાં કામ કરતાં અનેક જુવાન સ્ત્રીપુરુષો ને નાનાં છોકરાંઓ, એ આ યુગનાં ખાસ આર્થિક લક્ષણો કહી શકાય. પરિણામે રાષ્ટ્રને આર્થિક વિષયો ઉપર વધારે લક્ષ આપવું પડ્યું. કારખાનાંઓ, કેળવણી, આરોગ્ય, અને વસવાટ માટે પાર્લમેંટે યોગ્ય કાયદાઓ કર્યા. લોકોએ પણ આ બાબતો પોતાના હાથમાં લીધી. સહકારી મંડળો સ્થપાયાં. કામદારવર્ગે પોતાનાં મંડળો સ્થાપ્યાં. પણ આ પ્રવૃત્તિઓથી લોકો સંતોષાયા નહિ. તેઓ હવે એમ કહેવા લાગ્યા કે રાષ્ટ્રે તમામ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પોતાના હાથમાં લઈ લેવી જોઈએ. આ રાષ્ટ્રસત્તાવાદો—Socialism, Collectivism, Communism ઓગણીસમી સદીની આખરનાં વર્ષોમાં ખાસ આગળ આવ્યા. મજૂર અથવા કામદારપક્ષ વિશેષ બળવાન થયો ને હવે એમ માનવા લાગ્યો કે દેશના ગરીબ લોકોની પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે માત્ર એક જ માર્ગ છે—જેમ અને તેમ પાર્લમેંટમાં કામદારપક્ષના પ્રતિનિધિઓના માણસોને વધારે સંખ્યામાં મોકલવા. એ કારણથી દેશમાં ત્રણ પક્ષો થયા. (૧) લિબરલો (૨) યુનિયનિસ્ટો (૩) લેબરાર્ટો—Labourites. જેમ જેમ લેબરાર્ટોનાં બળ વધતું ગયું તેમ તેમ પહેલાં બે પક્ષોએ ભેગા થવા માંડ્યું. આવી રીતે વાંદન, કળા, હુન્નરઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન, કિલસુકો, નીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓ, વગેરે પ્રજાના જીવનના બધા પ્રદેશોમાં પાછું પરિવર્તન થવા લાગ્યું.

પ્રગતિનો પ્રદેશ જ એવો છે. તેને માટે નથી આદિ કે નથી અંત; એ કોઈ અપર વસ્તુ છે; ઇતિહાસનાં પાનાંઓ તો તેને સ્હેજ સ્હેજ સમજાવી શકે.

પ્રકરણ ૩૩મું વીસમી સદી.

સાતમો એડ્વર્ડ, ઇ. સ. ૧૯૦૧-૧૦—મહારાણી વિક્ટોરિઆના મરણ પછી તેનો મોટો પુત્ર એડ્વર્ડ ગાદીએ આવ્યો. તેને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તરીકે રાજ્યકારભારનો ખાસ અનુભવ આપવામાં આવ્યો નહોતો ને તે સ્વભાવે શિકાર, દમદમાટ, રમત ને મુસાફરી કરવાનો શોખીન હોવાથી કારભારમાં તેણે બહુ લક્ષ્ય પણ આપ્યું નહિ; છતાં યુરોપના રાજ્યકર્તાઓની મુલાકાતે તે વારંવાર જતો તેથી, ને યુરોપના દરબારોમાં તેના કુટુંબનાં કોઈ કોઈ માણસો સગાં-સંબંધી નીકળી આવતાં તેથી યુરોપના ઘણા રાજ્યકર્તાઓ ઇંગ્લંડમાં આવી ગયા. પરિણામે તેની પોતાની વગે ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ ને રશિયા વચ્ચે પરસ્પર સમજુતી થઈને જર્મની સાથે ઇંગ્લંડને જે મતભેદ વધતો જતો હતો તે બહુ ગંભીર થઈ શક્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૦ના મે માસમાં તે મરી ગયો.

સાતમો એડ્વર્ડ

હાલના સમ્રાટ, પાંચમા જ્યોર્જ, ઇ. સ. ૧૯૧૦—એડ્વર્ડ પછી તેમના એકના એક પુત્ર જ્યોર્જ ગાદીએ આવ્યા. તેમનો મોટો ભાઈ ડ્યુક ઓફ ક્લેરન્સ ઇ. સ. ૧૮૯૨માં ગુજરી ગયો ત્યાર પછી તેઓ ધીમે ધીમે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તરીકે પ્રકાશમાં આવતા ગયા. રાજ્ય થયા અગાઉ તેમણે નૌકાસૈન્યમાં નોકરી કરી હતી તેથી તેમને ઇંગ્લંડના દરિયાઈ લશ્કરનું સાફ જ્ઞાન છે. તેઓ અભ્યાસી, સહાનુભૂતિવાળા, પાર્લમેન્ટના કામકાજથી સારી રીતે વાકેફ, સાદા, ઉદ્યમી, અને સારી વક્તૃત્વશક્તિ ધરાવનારા છે.

પાંચમા જ્યોર્જ

ઇંગ્લંડ ને યૂરોપ, ઇ. સ. ૧૯૦૧-૧૪—ગયા વિભાગમાં આપણે ઇંગ્લંડનો પર રાજ્યો સાથેનો સંબંધ ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી જોયો. જર્મનિ, રશિયા, ફ્રાંસ, ઇટલિ, તુર્કી, જાપાન ને અમેરિકાનાં સંસ્થાનો ઇંગ્લંડની અદેખાઈ કરતાં હતાં ને પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં ઇંગ્લંડ એકદમ એકલું થઈ ગયું હતું. વીસમી સદીમાં ધીમે ધીમે ઇંગ્લંડે બીજાં રાજ્યો સાથે જુદા જુદા કરારો કર્યા ને યૂરોપમાં પાછું તેનું વજન પડવા લાગ્યું. ઇ. સ. ૧૮૯૫માં ઇટલિ, જર્મનિ ને ઑસ્ટ્રિયાએ Triple Alliance ત્રિપક્ષ કરાર કર્યો હતો તેથી બધાં રાજ્યો પોતાનાં જમીન ઉપરનાં ને

દરિયાઈ લશ્કરો વધારતાં ગયાં. ઇ. સ. ૧૯૦૪માં ઇંગ્લંડ ને ફ્રાંસ કરાર કરી સમજી ગયાં. રશિયા ને ફ્રાંસ તો ક્યારનાં યે એક થઈ ગયાં હતાં. ઇ. સ. ૧૯૦૭માં ઇંગ્લંડે રશિયા સાથે કરાર કર્યો ને ઇરાનમાં ને અફઘાનીસ્તાનમાં પરસ્પર વગની જ્ઞેચણી કરી દીધી. બાલ્કન પ્રદેશોમાં ગ્રીસે કીટ દબાવ્યું. બલ્ગેરિયા ને સર્વિયા સ્વતંત્ર થયાં—રશિયાની તેમને ખાનગી મદદ હતી. ઑસ્ટ્રિયાએ બોઝિનિયા ને હર્ઝેગોવિના દબાવ્યાં. આવી રીતે તુર્કી નબળું પડતું ગયું. જર્મનિએ તેની સાથે મૈત્રી કરી. ઇ. સ. ૧૯૧૦થી તે ઠેઠ ઇ. સ. ૧૯૧૩ સુધી બાલ્કન રાજ્યો તુર્કી વિરુદ્ધ ને અંદર અંદર લડ્યાં; પણ તેમની લડાઈથી બીજાં રાજ્યો તટસ્થ રહ્યાં. ઇ. સ. ૧૯૦૪માં રશિયા ને જાપાન વચ્ચે લડાઈ સળગી ઉઠી; ઇંગ્લંડે જાપાન સાથે મૈત્રીનો કરાર કર્યો, પણ જાપાન એકલું લડ્યું; રશિયા હારી ગયું; તેથી પેસિફિક મહાસાગરમાં જાપાનનું બળ વધ્યું. જર્મનિ આફ્રિકામાં, પેસિફિક મહાસાગરમાં, ને ચીનમાં જમીન ઉપર જમીન મેળવતું હતું ને અમેરિકામાં, ને તુર્કીમાં પોતાની વગ સ્થાપ્યે જતું હતું. ઇ. સ. ૧૯૧૪ સુધીમાં યુરોપની સ્થિતિ આવા પ્રકારની હતી—એક તરફ જર્મનિ, ઑસ્ટ્રિયા, ઇટલિ ને તુર્કી, બીજી તરફ ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ, રશિયા, ને જાપાન, ને વચમાં બાલ્કન પ્રદેશો, અમેરિકાનાં સંસ્થાનો, ને ઇરાન ને ચીન જેવાં નબળાં રાજ્યો.

મંત્રિમંડળો, ઇ. સ. ૧૯૦૧-૧૪—વિક્ટોરિયાના મરણ વખતે ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન લૉર્ડ સેલિસ્પ્યુરિ હતો ને કૉઝરવેઘટિવો પ્રધાનપદે હતા. સેલિસ્પ્યુરિ પછી બાલ્ફોર મુખ્ય મંત્રી થયો, ઇ. સ. ૧૯૦૨. કૉઝરવેઘટિવો ઠેઠ ઇ. સ. ૧૯૦૬ સુધી સત્તા ઉપર રહ્યા. ત્યાર પછી નવી વરણી—Election—થઈ. તેમાં લિબરલો ફાવ્યા તેથી તેઓ મંત્રીપદે આવ્યા ને તેમનો સરદાર—Henry Campbell Bannermann મુખ્ય મંત્રી થયો. તે ઇ. સ. ૧૯૦૮માં મરી ગયો તેથી અસ્ક્વિથ—Asquith—(મૃત્યુ, ઇ. સ. ૧૯૨૮) મુખ્ય પ્રધાન થયો. ઇ. સ. ૧૯૧૪માં બ્યારે મહાવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો ત્યારે લિબરલો મારબાર ઉપર હતા ને અસ્ક્વિથ મુખ્ય પ્રધાન હતો.

આંતર કારભાર, ઇ. સ. ૧૯૦૧-૧૪—આ વખતની મુખ્ય હકીકતો જ આપણે અહિં જોઈશું. વૃદ્ધ માણસોને પ્રગતે કે સરકારી ખર્ચે વર્ષાસિનો આપવામાં આવ્યાં ને સર્વ પ્રગતે માટે વીમાની યોજના નક્કી કરવામાં આવી. વધતા જતા ખર્ચને પહોંચી વળવા હવે સાહુકારો ઉપર નવા કરો પડ્યા. ઇ. સ. ૧૯૦૯માં લૉઈડ જ્યૉર્જ Lloyd George ખગ્ગનચી હતો. તેણે જમીનદારો ઉપર સખ્ત કર મૂક્યો. હાઉસ ઑફ લૉડ્ઝે તે કરને ઉઠાડી મૂક્યો. લિયરલોએ રાજીનામું આપ્યું. નવી વરણી થઈ. તેમાં તેઓ ફાવ્યા. વળી અમીરો સામા થયા; વળી લિયરલો ફાવ્યા; અમીરો હવે નમ્યા ને તેઓએ લૉઈડ જ્યૉર્જના બજેટને પ્રસાર થવા દીધું. અસહિયથે હવે અમીરોની નાણા ઉપરની સત્તા કમી કરી. ઇ. સ. ૧૯૧૧ના પાર્લમેંટ અક્ટથી પાર્લમેંટ સાત વર્ષને બદલે પાંચ વર્ષ પછી બરખાસ્ત થવી જોઈએ, નાણાની બાબતમાં લૉડ્ઝને કોઈ સત્તા ન રહે, અને એ વર્ષો સુધી જે લૉડ્ઝ દરખાસ્ત મંજૂર ન કરે તો તે દરખાસ્ત ધારાણે જાય એમ નક્કી થયું. જેસફ ચેમ્બર્લેનને (મૃત્યુ, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૯૧૪) બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં બનતા માલને સામ્રાજ્યમાં ઉત્તેજન મળવું જોઈએ એવું આ વખતે બહાર થયું. બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ હવે ધીમે ધીમે Free Trade નિરાબાધ વેપારની પદ્ધતિને મૂકી દેતા હતા. જેસફ ચેમ્બર્લેનની યોજના Imperial Preference કહેવાય છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય, ઇ. સ. ૧૯૦૧-૧૪—મહારાણી વિક્ટોરિયાના મરણ અગાઉ ઑસ્ટ્રેલિયાનાં સંસ્થાનો એક થઈ ગયાં હતાં. ઇ. સ. ૧૯૦૭માં ન્યૂઝીલૅંડના સંસ્થાનને સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું. એ વર્ષો પછી હિંદમાં પણ મોલેંએ ને મિંટોએ સુધારાઓ દાખલ કર્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનો પણ એકત્રિત થયાં. બધાં સંસ્થાનોએ ઇંગ્લંડના નાકાસૈન્યને અમુક મદદ કરવા વચનો આપ્યાં. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ચિંતાજનક ભાગ ખાસ કરી આયર્લૅંડ કહી શકાય. તે પ્રદેશમાં એ પક્ષો હતા—(૧) હેમરફ્રેડો—રેડમન્ડ—Redmond તેમનો મુખી હતો. (૨) રિપબ્લિકનો અથવા સિનફીન—Sinn Fein—ના અનુયાયીઓ; તેમને

ઈંગ્લંડથી છૂટા થવું હતું ને કેમ્સિમેંટ, પીઅર્સ, દવાલેરા ને કોનાલિ તેમના આગેવાનો હતા. લિઅરલોએ ઇ. સ. ૧૯૧૪માં લડાઈ અગાઉ આયર્લેન્ડને “ હોમરૂલ ”—સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય આપવાની હિંમત કરી; પણ લડાઈ જાહેર થવાથી તમામ વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઈ. અલ્સ્ટરનો આગેવાન સર એડ્વર્ડ કાર્સન આ બંને પક્ષોથી વિરુદ્ધ હતો ને તે યુનિઅનિસ્ટોનો મુખી હતો.

Labour—કામદારવર્ગ ને સ્ત્રીઓ—સ્ત્રીઓ દરેક રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં હવે ભાગ લેતી થઈ. સ્ત્રીઓ પાર્લમેંટમાં પણ બેસી શકે ને તેમને ચુંટણીનો પણ અધિકાર મળવો જોઈએ એ પ્રવૃત્તિ દેશમાં ફેલાઈ. મિસિસ પેખર્સ્ટ—*Isakhamst*—નામની સ્ત્રી આ વર્ગની મુખી હતી ને તેનું મંડળ પ્રજાને ને કારભારીઓને બારીઓના કાચ તોડી ને એવાં તોફાનો કરી પ્રજાને ને કારભારીઓને સતાવતું. કામદારવર્ગ હવે વધારે વગવાળો થયો. પાર્લમેંટમાં તેમના પતિનિધિઓની સંખ્યા દર ચુંટણી વખતે વધે જતી હતી. રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લેવું એ લેખઅરપક્ષને મુખ્ય મુદ્દા હતો.

મહાયુદ્ધ, ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૯—વી(એ)નાની સુલેહ પછી હંગરિ, પોલંડ વગેરે દેશો પોતાની ગુમાવેલી સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવા ઇચ્છતા હતા; ઓગણીસમી સદીમાં આરેય ખંડોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાના પવન ફુંકાતા હતા ને તેમાં તુર્કી જેવા નબળા દેશનું સામ્રાજ્ય વીંખાઈ ગયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૧ની હાર પછી ફ્રાંસ જર્મની ઉપર વેર લેવા તનમનાટ કરી રહ્યું હતું જર્મનીને પોતાની વધતી જતી પ્રજાના વસવાટ માટે ને વધતા જતા વેપારરોજગારનાં નવાં બજારો માટે સંસ્થાનો ને નવા લાભો જોઈતા હતા. રશિયાને તુર્કી, ઈરાન ને અફઘાનીસ્તાનનાં જીનાં રાજ્યો ઉપર સત્તા જોઈતી હતી. યૂરોપનાં બધાં રાજ્યોમાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓમાં દારુગોળો તૈયાર થતો હતો. ધણી યુનિવર્સિટિના પ્રોફેસરો છએક પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ને સમાજને યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવાનો પોકાર કરી રહ્યા હતા. ઑસ્ટ્રિયા—હંગરિના મહારાજ્યની પ્રજાઓને સ્વતંત્ર થવું હતું. ચોતરફ નૌકાબળ, જમીનનું લશ્કર, વેપાર, હુન્નરઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન,

વગેરેમાં પ્રજાઓ ને રાષ્ટ્રો વચ્ચે તીવ્ર હરીફાઈ આવી રહી હતી; દેશેદેશનાં વર્તમાનપત્રોમાં પણ એ જ મત બહુર કરવામાં આવતો હતો. જેમ દરિયામાં ધૂપાઈ રહેલો વડનાવલ કોઈ વખતે પણ બહાર પ્રકાશ્યા વગર રહેતો નથી, જેમ શાંત દેખાતો જ્વાળામુખી પર્વત કોઈક વાર ફાટી નીકળ્યા વગર રહેતો નથી, જેમ રાખમાં ધૂપાઈ રહેલો અગ્નિ કોઈક વાર દાવાનળરૂપે ફેલાયા વગર રહેતો નથી, તેમ યુરોપનાં રાજ્યોની આ પરસ્પર હરીફાઈનો ધૂપો અગ્નિ કોઈક વાર બયાનક દાવાનળરૂપે પ્રકટયા વગર નહિ રહે એમ બધા વિચારવંત માણસો સારી રીતે સમજતા હતા. ધાસની ગંજીઓને સળગતાં કેટલી વાર લાગે છે? તેને માત્ર એક તણખાની જ જરૂર હોય છે. ઇ. સ. ૧૯૧૪ના જુનની ૨૮મી તારીખે બાલ્કનિયાના મુખ્ય શહેર સેરાજેવો-Serajewo મુકામે સર્વિયાના એક માણસને હાથે ઓસ્ટ્રિયાના પાટવી કુંવર-Archduke ફ્રાંસિસ ફર્ડિનન્ડ ને તેની સ્ત્રીનાં ખુન થયાં. ઓસ્ટ્રિયાએ ખુનની જવાબદારી ખુન કરનાર ઉપર જ નહિ મૃકતાં સર્વિયાની સરકારના શિર ઉપર નાંખી. સર્વિયાને રશિયાની મદદ હતી તો ઓસ્ટ્રિયાને જર્મનિની મદદ હતી. ઓસ્ટ્રિયાના વયોવૃદ્ધ શહેનશાહ જર્મનિના રાજા પાસેથી કેટલીએક સમજુતીઓ ને નવા હક્કો માંગ્યા. સર્વિયાએ તો પાડી. ઓસ્ટ્રિયાએ સરહદ ઉપર લશ્કરો મોકલ્યાં. રશિયાએ સર્વિયાને મદદ આપવા વચન આપ્યું. જર્મનિ ઓસ્ટ્રિયાના પડખામાં રહ્યું. રશિયાને ફ્રાંસે મદદ કરી; જર્મનિએ પોતાનાં લશ્કરો બેલ્જિયમની અંદર થઈ પેરિસ ઉપર રવાનાં કર્યાં. બેલ્જિયમની સ્વતંત્રતા બળવી રાખવાનું આ રાજ્યોએ કબૂલ કર્યું હતું; રાજકારણ ખાતર વચનનો ભંગ થયો; બેલ્જિયમમાં જર્મન લશ્કરો દાખલ થાય તે ઇંગ્લંડને કેમ પરવડે? અંગ્રેજ સરકારે વાંધો ઉઠાવ્યો. જર્મનિએ વાંધાનો ધનિકાર કર્યો એટલે ઇંગ્લંડ પણ લડાઈમાં ઉતર્યું, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૯૧૪. ઇટલિ થોડા વખત માટે અલગ રહ્યું; પણ આગલા કરારનો ભંગ કરી તેની સરકાર મિત્રરાજ્યો સાથે બળી, મે, ઇ. સ. ૧૯૧૫. તુર્કીએ જર્મનિ સાથે ઝંપલાવ્યું. બલ્ગેરિયા જર્મનિ સાથે મળ્યું. ત્યાર પછી તો ઘણાંખરાં રાજ્યો મિત્રરાજ્યોના પક્ષમાં મળી ગયાં, જેમકે રૂમેનિયા, મોન્ટેનેગ્રો,

ગ્રીસ, પોર્ચુગલ, અમેરિકાનાં સંસ્થાનો, સિઆમ, ચીન, જાપાન, વગેરે, કારણકે જેમ જેમ લડાઈ લંબાતી ગઈ તેમ તેમ બ્રિટિશ દરિયાઈ બળને પરિણામે જર્મનિને ખોરાકી મળી નહિ ને તેથી તેની સબમરીનોના બળે તટસ્થ રાજ્યોના વેપારને ઘણું નુકસાન પહોંચાડ્યું.

આ મહાયુદ્ધમાં નાનાં મોટાં થઈને કુલ ચોવીસ રાજ્યો જર્મનિ, ઑસ્ટ્રિઆ-હંગરિ, તુર્કી ને બલ્ગેરિઆ સામે લડાઈમાં ઉતર્યા; તેમાં કુલ ૫,૯૧,૭૬,૮૦૦ સિપાઈઓ લજા; ૩,૩૫,૦૦૦૦૦ માણસો ધાયલ થયા; ૭૭,૮૧,૦૦૦ માણસો માર્યા ગયા, અને ૭૦,૮૦,૫૦૦ માણસો કેદ થયા કે ગુમ થયા.

યુગપલટો—મહાયુદ્ધની થોડીક હકીકત તો આ ઇતિહાસમાં આવવી જોઈએ, કારણ કે તે હકીકત વાંચવાથી આપણને ઘણું શીખવાનું મળે છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં આવું મહાભારત યુદ્ધ કદિ થયું નથી. જુની યુદ્ધકળા આ મહાભારત સંગ્રામમાં નાશ પામી ને નવી યુદ્ધકળાનો જન્મ થયો. લડાઈનાં મેદાનો ઉપર ખોદેલી ખાઈઓમાં રહેતા સિપાઈઓ પાછળ બધાં-રાજ્ય રાણીથી માંડી નાનામાં નાનું બાળક પણ-લડાઈનાં સાધનો તૈયાર કરવામાં રોકાયાં. અર્થશાસ્ત્રીઓ, વિજ્ઞાનીઓ, કવિઓ, લેખકો, વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓ, વિદ્યાર્થીઓ, હુડાં, લંગડાં, આંધળાં કે રોગી માણસો, બધાં સૌસૌની શક્તિ પ્રમાણે લડાઈનું જ કામ કરતાં. તેઓ પોતાની સરકારો કહે તેમ ખાતાં, પીતાં, પહેરતાં, રહેતાં, ખોલતાં, લખતાં, વાંચતાં, મુસાફરી કરતાં, અને કામ કરતાં. દરેક ઉમરલાયક ને સશક્ત માણસ સિપાઈ થયો. દરેક સ્ત્રી ને દરેક બાળક ઘેર રહી રાષ્ટ્રના કહેવા પ્રમાણે મદદ કરતાં. મહાભારત સંગ્રામમાં અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, વગેરે દરેક અભ્યાસમાં મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું. પચાસ વર્ષોની સુલેહના વખતમાં જે ન થઈ શકત તે ચાર વર્ષની નજીવી મુદ્દતમાં થઈ શક્યું. ઉપરાંત યુરોપ એશિઆ, આફ્રિકા, ને અમેરિકાની તમામ વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઈ. જેમ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી દ્વાપરયુગ ઉતર્યો ને કળિયુગ ખેડો તેમ આ મહાભારત સંગ્રામ પછી દુનિયાની સંસ્કૃતિએ પણ જુના યુગમાંથી નવા યુગમાં પ્રવેશ કર્યો.

હવે આપણે આ દાવાનળનો ટૂંકો ખ્યાલ આપીએ.

મહાચુદ્ધ. ફ્રાંસ ને બેલ્જિયમ, ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૬—
જર્મનિએ એક સાથે ૩,૧૦૦૦૦૦ માણસો બેલ્જિયમ સામે મોકલ્યા;
બેલ્જિયમ પાસે બે લાખનું લશ્કર તૈયાર હતું; ટૂંક સુદ્ધતમાં દુનિયામાં પણ
નહિ હોય એવા મજબુત કિલ્લાઓ એક પછી એક જર્મનિએ સર કર્યા.
ઇંગ્લંડથી સર જૉન ફ્રેંચ ૬૬,૦૦૦ માણસોનું નાનકડું લશ્કર લઈ
પેરિસ બચાવવા ગયો. પેરિસ ને જર્મન લશ્કર વચ્ચે એના ઉપર જર્મનો
તુડી પડ્યા; જર્મનિની તોપોએ કેર વર્તાવ્યો; અંગ્રેજોએ પૂંઠ પકડી;
દરમ્યાન જર્મન સરદાર ફ્રેંચો સામે વળ્યો; આ તેની ભૂલ હતી; તુરત જ
ફ્રેંચોએ જર્મનોને અટકાવ્યા; માર્ન-Marne નદી ઉપર ચાર દિવસ સૂધી
જંગ મચ્યો; જર્મનો Aisne-નદી ઉપર આવી અટકી ગયા. ત્યાં બંને
પક્ષો સામસામી ખાઈઓ ખોદી ચાર વર્ષો સૂધી પડી રહ્યા. આ
ખાઈઓ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની સરહદ ઉપરથી તે ઠેઠ ઉત્તરના દરિયા
કિનારા સૂધી આવી રહી હતી. બેલ્જિયમ ને ફ્રાંસનો ઉત્તર ભાગ
જર્મનિના પંજમાં આવી ગયા ને ત્યાં તેના સરદારોએ કાળો કેર વર્તાવ્યો.
જર્મનોએ Ypresને લેવું હતું, કારણ કે ત્યાંથી તેઓ સુખેથી બ્રિટિશ
બેનલના ટાપુઓ ઉપર ને કંઠે ઉપર જઈ શકે એમ હતું; તેથી યેપ્રે
પાસે ત્રણ અઠવાડીયાં સૂધી લડાઈ ચાલી; પણ તેમાં અંગ્રેજોની ફત્તહ
થઈ, ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૫. આ રણક્ષેત્ર ઉપર જર્મનોએ નવાં નવાં અસ્ત્રો
ને શસ્ત્રો વાપર્યા; તેમાં માણસોને મૃત્યુમાં નાંખનારો એક વાયુ-Gas-
પણ હતો. મિત્રરાજ્યોએ આ નવાં મારક સાધનો સામે રક્ષણના
યોગ્ય ઉપાયો લીધા.

રશિયાની હાર—પૂર્વમાં રશિયાના ઝારે પૂર્વ પ્રશિયા ઉપર
ચડાઈ કરી; પણ ટાનેનબુર્ગ-Tannenburg-પાસે જર્મન સરદાર હિન્ડન-
બુર્કે તે લશ્કરને સમૂળગું કાપી નાંખ્યું. વૉરસૌના લશ્કર સામે પણ
જર્મનોએ સારો બચાવ કર્યો. ઑસ્ટ્રિયાના ગેલિશિયાના પ્રાંત ઉપરની
રશિયાની ચડાઈ પણ ઝાઝા વખત સૂધી ટકી નહિ; ઇ. સ. ૧૯૧૪.
ઇ. સ. ૧૯૧૫ના ઊનાનામાં જર્મન સરદાર ફ્રાંક મેકેન્સેન-Von
Meckensen-રશિયા ઉપર ચડ્યો, વૉરસૌમાં દાખલ થયો, ઝારના

લશ્કરને તોપોના મારાથી ઉડાડી દીધું, ને સો સો ગાઉ સૂધી એક કોસ્સાક-રશિઆન-સિપાઈ ઉભવા પણ પામ્યો નહિ. ઝાર પાસે માણસોની અખૂટ ભરતી હતી પણ તેની પાસે દારુગોળો નહોતો ને દારુગોળા વગર બહાદુરમાં બહાદુર સિપાઈઓ પણ શું કરી શકે ? રશિઆને દારુગોળો કેમ પહોંચાડવો એ મોટો સવાલ થઈ પડ્યો. ઉત્તર તરફ તો જર્મનિનું દરિયાર્ધ સૈન્ય હતું. દક્ષિણે ડાઉનેલ્સથી દારુગોળો પહોંચે ખરો; પણ ત્યાં તુર્કી હતું ને તુર્કી જર્મનિનું મિત્ર હતું. રશિઆનો અચાવ અશક્ય હતો.

ગલિપોલિ—ઈંગ્લંડથી સર જૉન હૅમિલ્ટન સવા લાખ માણસો લઈ ગલિપોલિ-Gallipoli-ના દ્વીપકલ્પ ઉપર ઉપડ્યો પણ તુર્કીને સૂચના મળી ગઈ હતી ને ત્યાંની સરકારે જર્મન મદદથી અચાવકામો તૈયાર કરી લીધાં હતાં; તેથી હૅમિલ્ટન એકદમ નિષ્ફળ ગયો ને છેવટે ત્યાંથી તેને પાછું વળવું પડ્યું. આ ચડાઈમાં ઑસ્ટ્રેલિઆનાં ને ન્યૂઝીલૅન્ડનાં લશ્કરોએ ભાગ લીધો હતો.

સર્વિઆ—સર્વિઆ તો મરણનો યથા ગયું હતું. બલગેરિઆ બ્યારે જર્મનિ સાથે બળ્યું ત્યારે નિરરાજ્યોએ ગ્રીક બંદર સૅલાનિકા-Salonica-નો કબજો કર્યો ને ત્યાંથી દુશ્મનોને કબજામાં રાખ્યા.

કુટ-અલ-મારા—ઈરાનના અખાતમાંથી ઝનરલ ટાઉનશેન્ડે બગદાદ ઉપર ચડાઈ કરી પણ કુટ-Kut-આગળ તુર્કીને શરણ થવું પડ્યું, ઇ. સ. ૧૯૧૬-૧૭. રશિઆના લશ્કરે કિતરમાં જો આ વખતે એર્જુરમ સર કર્યું ન હોત તો ટાઉનશેન્ડે ઘણી સુફેલી પડત.

ઈંગ્લંડની તૈયારી—દરમ્યાન ઈંગ્લંડમાં લૉર્ડ કિચનર ફરજિયાત ધોરણથી લાખોનું લશ્કર તૈયાર કરતો હતો, લૉર્ડ હૅન્ડર્સ હજારો કારખાનાંઓમાં દારુગોળો તૈયાર કરાવતો હતો ને કૉર્ફુ-વેઈટો લિબરલોને મંત્રિમંડળમાં દાખલ થઈ મદદ કરતા હતા. કામદારપક્ષના આગેવાનો પણ વગર વિરોધે લડાઈના કામમાં રોકાયા. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના તમામ ભાગોમાંથી હજારો સૈનિકો મહાયુદ્ધમાં લડવા નીકળી પડ્યા. ઇ. સ. ૧૯૧૬ના

જીનમાં લૉડ કિચનર જ્યારે રશિયા જતો હતો ત્યારે રસ્તામાં તેની -સ્ટીમર જર્મન સુરંગ સાથે અથડાવાથી તે ડૂબી મુવો.

વેર્દૂ Verduin—ઇ. સ. ૧૯૧૬માં જર્મનોએ અસંખ્ય માણસોના ભોગે વેર્દૂના કિલ્લાઓ કબ્જે કર્યા, તો સોમ-Somme-નદી ઉપર અંગ્રેજોએ તે ફ્રેંચોએ જર્મનોએ કબ્જે કરેલો મુલક લઈ લીધો.

રૂમનિઆની હાર—પૂર્વમાં રશિયન સરદાર બ્રુસિલોવે ઓસ્ટ્રિઆને હરાવ્યું, પણ હિંડનબુર્ગે નવા શત્રુ રૂમનિઆનાં લશ્કરોના સજ્જડ દાટ કાઢી નાંખ્યો.

લૉઈડ જ્યૉર્જ મુખ્ય પ્રધાન—ઈંગ્લંડમાં આ હારોથી મોટા કોલાહલ થઈ રહ્યો; લૉઈડ જ્યૉર્જ ને અસુકિવથ લડી પડ્યા; પરિણામે લૉઈડ જ્યૉર્જ મુખ્ય પ્રધાન બન્યો.

દરિયાઈ લડાઈ. જટલૅંડ, મે-જીન, ઇ. સ. ૧૯૧૬. અમેરિકા લડાઈમાં દાખલ—અંતે પક્ષોનાં લશ્કરો ચોતરફ જમીન ઉપર યુદ્ધ કરતાં હતાં ત્યારે તેમના કાફલાઓ તો શાંત પડી રહ્યા હતા. મિત્રરાજ્યોના કાફલાઓ વેપારનું ને કિનારાઓનું રક્ષણ કરતા હતા. ઈંગ્લંડનું નૌકાસૈન્ય ડોવર પાસે ને ઉત્તરમાં ઓર્કનિના ટાપુ પાસે બંદર્યાઈ ગયું હતું ને ત્યાંથી જર્મન નૌકાસૈન્ય ઉપર પાકો પહેરો રાખતું હતું. અંતે પક્ષો દરિયામાં સુરંગ નાંખતા ને વહાણોને ઉડાડી દેતા, પરસ્પર વેપારની જાણસો કબ્જે કરતા ને એક બીજાને ભૂખે મારવાની કોશીશ કરતા. ઇ. સ. ૧૯૧૬ના મે માસની છેલ્લી તારીખે જર્મન કાફલો બ્રિટિશ કાફલા સામે થયો; બ્રિટિશ સરદાર જેલિંકો જર્મન કાફલામાં સપડાઈ જતા પણ કુનેહથી તેણે દુશ્મનોને ઘેરી લીધા; સાંજ પડતાં તે તેમની પાછળ પડી શક્યો નહિ; જર્મનો નાસી ગયા; પણ ત્યાર પછી તેઓ કીલ-અંદરથી કદિ બહાર નીકળ્યા નહિ. મિત્રરાજ્યોએ તેમની સખમરીનોનો પણ નાશ કર્યો—એમ્ડન-Emden-નામની સખમરીને આપણે ત્યાં મદ્રાસ ઉપર થોડીક સેકન્ડો સધી તોપોનો મારો ચલાવ્યો હતો. ચિલિ પાસે જર્મનિને એક દરિયાઈ ફ્લોટ મળી પણ તે જ કાફલો ફ્રાંક્લૅંડના ટાપુઓ આગળ દરિયાને તળીએ પહોંચ્યો એટલે જર્મનિનું દરિયાઈ બળ ઓછું થઈ

ગયું. જર્મનિની સખમરીનો વગર સૂચનાએ ગમે તે સ્ટીમરોને હવે ટૂંકાડવા માંડી—દાખલા તરીકે *Lusitania* નામની અમેરિકાની સ્ટીમર આવી રીતે ટૂંકેલી. આવાં કૃત્યોથી અમેરિકા ધણું ચીડાયું ને પ્રેસિડેન્ટ વિલસનની આગેવાની નીચે લડાઈમાં દાખલ થયું. આ વેળા સખમરીનોને રક્ષણ આપતી જગ્યાઓનો—દાખલા તરીકે ઝીબ્રુગ ને ઑસ્ટેંડનો—અંગ્રેજોએ કબ્જો લીધો, ઇ. સ. ૧૯૧૭.

રશિયામાં રાજ્યપલટો, ઇ. સ. ૧૯૧૬—જર્મનિએ રશિયાને જે જબરદસ્ત ફટકાઓ માર્યા હતા તેની અસર હવે જણાવા લાગી. દેશમાં ભૂખમરો વધવા લાગ્યો. ઝારના અમલની પોલ ખુલ્લી થઈ ગઈ. લોકોએ બળવો કર્યો. સિપાઈઓ લોકોના થયા. મધ્યમ વર્ગના પ્રતિનિધિઓ પહેલાં સત્તા ઉપર આવ્યા. ઝાર પદબ્રષ્ટ થયો. પણ લેનિન ને ટ્રંસ્કિની આગેવાની નીચે રાજ્યસત્તાવાદી—Socialists—ઓએ બીજો બળવો કર્યો; ઝારને ને તેના કુટુંબને મારી નાંખવામાં આવ્યાં; ને સોવિએટ—Soviet—નો અમલ શરૂ થયો, માર્ચ—નવેમ્બર, ૧૯૧૭. તેઓએ ઇ. સ. ૧૯૧૮ના માર્ચમાં જર્મનિ સાથે સુલેહ કરી.

ઇટલિની હાર, ઇ. સ. ૧૯૧૬—ઇ. સ. ૧૯૧૭માં ઇટલિનો વારો આવ્યો. જર્મનિએ ઇટલિનાં લશ્કરોને ઉત્તર ઇટલિમાં સખ હાર આપી.

વિમાનોનું બળ—આ લડાઈમાં બંને પક્ષોએ હવાઈ લશ્કરને એકદમ સુધારી દીધું. જર્મનિથી વિમાનો ઉપર વિમાનો ઇંગ્લંડનાં શહેરો ઉપર ઉડે છે તેનાં રહી બાંબ વગેરે ફેંકી લોકોનાં સતાવતા. વિમાનોથી દરિયા ને જમીન ઉપર કાફલાઓને ને લશ્કરોને અનેક પ્રકારની મદદ મળતી.

જર્મનિમાં રાજપલટો—ઇંગ્લંડમાં લૉર્ડ જ્યોર્જ મુખ્ય પ્રધાન હતો; ફ્રાંસમાં Clemenceau કલમેનસ્યૂ પ્રમુખ હતો; ઇટલિમાં મુખ્ય સત્તા Mussolini મુસ્સોલિનિના હાથમાં આવી; બધે સ્થળે એક માણસના હાથમાં દેશની તમામ સત્તા આવી રહી. જર્મનિના લોકો ચાર વર્ષોની લડાઈથી કંટાળી ગયા; કાઠઝરની પોલ જાહેર થઈ ગઈ. ત્યાં પણ

રશિઆનો એપ લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૮ના નવેંબરમાં લોકોએ બળવો કર્યો; કાઠઝરનું કુટુંબ પદબ્રષ્ટ થયું; તે ને જર્મનિના બીજા નાના મોટા રાજ્યો પણ રાજ્યો છોડી ગયા; દેશમાં એક મહાજનસત્તાક રાજ્ય—Republic—સ્થાપવામાં આવ્યું; તે નવા રાજ્યે મિત્રરાજ્યોની સાથે સુલેહ કરી.

જર્મન સંસ્થાનો—મિત્રરાજ્યોએ જર્મનિનાં તમામ સંસ્થાનો એક પછી એક તાબે કર્યાં, જેમકે ટોગોલૅન્ડ, કામરૂન, પશ્ચિમ ને પૂર્વ આફ્રિકા, સામોઆ, બિઝમાર્ક આયિપેલેગો, સિંગાપુર, વગેરે.

મિત્રરાજ્યોની ફત્તેહ, ઇ. સ. ૧૯૧૮, નવેંબર—ઇ. સ. ૧૯૧૮ના માર્ચ, એપ્રિલ, ને મે મહિનાઓમાં જર્મન સરદાર લુડેન્ડોર્ફે ત્રણ વાર અંગ્રેજોને કલે તરફ, આર્મીન્સ તરફ, ને પેરિસ તરફ ભગાડી મૂક્યા ને જે જર્મીન અંગ્રેજોને લેતાં ત્રણ વર્ષો લાગ્યાં હતાં તે જ જર્મીન તેમને ત્રણ દિવસોમાં છોડી દેવી પડી; પણ ઉપર કહ્યું તેમ ખુદ જર્મનિમાં હારનો ગર્ભ પાકી ગયો હતો. મિત્રરાજ્યોનાં બધાં લશ્કરોની સરદારી ઝનરલ ફ્રાન્ક—Foch—ને આપવામાં આવી. પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સને અમેરિકાથી દસ લાખ માણસ મોકલ્યા. જર્મન લશ્કરો પેરિસ ઉપર દોડી આવતાં હતાં તે જોઈ ફ્રાન્કે તેમને બીજી બાજુ ઉપર રોક્યાં; તુરત માઇલોના માઇલોની આખી હાર ઉપર જર્મનોને રોકવામાં આવ્યા ને ત્રણ માસમાં તો તેઓ મિત્રરાજ્યોનો બધો પ્રદેશ છોડી ચાલ્યા ગયા.

સંલોનિકાથી બલ્ગેરિઆ ઉપર ચડાઈ લઈ જવામાં આવી; બલ્ગેરિઆનો હારી ગયા. સર મેટ્ટિલ મૉડ—Maudslayi—બગદાદમાં દાખલ થયો; તુર્કી શરણ થયું. ઑસ્ટ્રિઆને શહેનશાહ ક્રાંસિસ ઇ. સ. ૧૯૧૬માં મરી ગયો; તેની બુદી બુદી પ્રજાઓ સ્વતંત્ર થઈ; તેનું લશ્કર પણ હારી ગયું; આવી રીતે મિત્રરાજ્યોની ઝોમેર ફત્તેહ થઈ.*

રાજપલટો; રાજ્યપલટો; ને પ્રજાપલટો; નવી દુનિયા—હવે વર્સાઇલ મુકામે સુલેહ થઈ, ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૯૧૮. લૉઈડ જ્યૉન્,

*“Above men there is a moral law and above warfare peace.” General Foch.

કલમેન્ચ્યુ, નિદિ, ને પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સન આ સમાધાનીમાં મુખ્ય હતા. કાઇઝર દેશપાર થયો; તેના ખીજ સહકારી રાજ્યો પણ દેશપાર થયા. ફ્રાંસને આલ્સેસ ને લોરેનના પ્રાંતો પાછા મળ્યા; જર્મનિના કાફલાને ડૂઆડી દેવામાં આવ્યો; તેનાં લશ્કરોને ઘટાડી નાંખવામાં આવ્યાં. પોલંડ, ઝેકોસ્લોવાકિયા, જુગોસ્લાવિયા, હંગરિ, ને ઑસ્ટ્રિયાનાં નવાં રાજ્યો ઉભાં કરવામાં આવ્યાં; ઇટલિને ટ્રીસ્ટનો પ્રાંત મળ્યો; ઑસ્ટ્રિયા-હંગરિનું સામ્રાજ્ય વીખાઈ ગયું; ડેન્માર્કને શ્વેશ્વિક મળ્યું; જર્મનિનાં સંસ્થાનો લઈ લેવામાં આવ્યાં કિયાઉ-ચાઉ-Kiauchow જાપાનને, પેસિફિકના ટાપુઓ ઑસ્ટ્રેલિયાને, ને પૂર્વ ને પશ્ચિમ આફ્રિકા દક્ષિણ આફ્રિકાને મળ્યાં. રૂમનિયાને ટ્રાન્સસિલ્વાનિયા મળ્યું; ગ્રીસને એશિયા માઈનારમાં થોડીક જમીન મળી; ફ્રાંસે સિરિયા લીધું; ઇંગ્લેંડે પેલેસ્ટિન ને મેસોપોટમિયા-ધરાક લીધાં. જર્મનિએ મોટા દંડ ભરવાનું હતું. નાનાંમોટાં રાજ્યોનું એક આંતર રાષ્ટ્રીય રાજ્યમંડળ-League of Nations-થયું. તેમાં પ્રસિદ્ધ વિલ્સન ખાસ મુખી હતો. Mandatory Statesની નવી યોજના તત્કાલ જ ને દુશ્મનો પાસેથી જે જે દેશોને મિત્રરાજ્યોએ લીધા તે માટે તપાસે પોતાની બાહેધરી આ લીગને આપી.

રશિયાની જુની સલ્તનતના પણ કટકાઓ થઈ ગયા. બિસ્સેરિયા રૂમનિયાએ લીધું; ફિનલૅંડ, લિટ્વિયા, લિથોનિયા, ઇસ્ટ્રિયા ને યૂક્રેઈનનાં તોખાં રાજ્યો થયાં. રશિયાની સરકારે ઇરિન, ચીન ને અફઘાનીસ્તાન ઉપરના જુના હકકો જતા કર્યા. મોન્ગોલ, આર્મિનિયા, વગેરે પ્રદેશોમાં મહાજનસત્તાક રાજ્યો ઉભાં થયા. ચીનમાં પણ જુની શહેનશાહત નાશ પામી. તુર્કીએ ઇસ્તંબૂલથી અંગોરા રાજધાની કરી, સુલતાનને કાઢી મૂક્યો, ને મહાજનસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું; સુલતાને ખલીફનો હોદ્દો છોડી દીધો; મુસ્તફા કમાલ આ નવા રાજ્યનો મુખી થયો.

લડાઈ હવે ન થાય તે માટે લીગ ઑફ નેશન્સ ખાસ પ્રયત્નો કરે છે; ભવિષ્ય અચોક્કસ છે.

આયર્લેંડ. આફ્રિકા—ઇ. સ. ૧૯૧૬માં આયર્લેંડે ઇંગ્લંડ સામે બળવો કર્યો. લડાઈ પછી આયર્લેંડને “સ્વરાજ્ય” આપવામાં આવ્યું પણ ૨૭

અલસ્ટરને તેનાથી છૂટું રાખવામાં આવ્યું ને તેને જુદી પાર્લમેંટ આપવામાં આવી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ દ વેટ વગેરેએ બંડ ઉઠાવ્યું હતું.

મંત્રિમંડળો, ઇ. સ. ૧૯૧૯-૨૯—લડાઈ પૂરી થઈ રહ્યા પછી ઇંગ્લંડમાં નવી વરણી થઈ; લૉઈડ જ્યૉર્જના પક્ષકારો—Coalitionists—બહુમતિએ પાર્લમેંટમાં આવ્યા. તેથી તે પોતે મુખ્ય પ્રધાન તરીકે ચલુ રહ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૯૧૮માં મતદારોની સંખ્યામાં વધારો કર્યો ને ત્રીસ વર્ષની ને તેથી મોટી સ્ત્રીઓને પણ તે હક્ક આપ્યો. લૉઈડ જ્યૉર્જ ઇ. સ. ૧૯૨૨ના ઑક્ટોબરમાં રાજીનામું આપ્યું. કૉઝરવેઈટિવોની બહુમતિ હતી તેથી તેમનો મુખી બૉનર લૉ—Bonar Law—ને તેના મરણ પછી Stanley Baldwin—બૉલ્ડવિન મુખ્ય પ્રધાનો થયા. આ પ્રધાનમંડળે ઇ. સ. ૧૯૨૪માં જગતના વિષય ઉપર રાજીનામું આપ્યું. લિયરલો, કૉઝરવેઈટિવો, કામદારપક્ષ, એ ત્રણેયમાં એક પક્ષ બહુમતિએ પાર્લમેંટમાં દાખલ થઈ શક્યો નહિ તેથી કામદારપક્ષનો આગેવાન રૅમસે મેકડોનલ્ડ—Ramsay Macdonald—મુખ્ય મંત્રી થયો, જનન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૯૨૪. તેમને લિયરલોની મદદ હતી એટલે જ તેઓ રાજ્યતંત્ર ચલાવી શક્યા. પણ રશિયા સાથેના વર્તનમાં તેમના હરીફોએ દેશમાં ખોટી ધાંધળ મચાવી તેથી દસ મહિનામાં તો મેકડોનલ્ડે રાજીનામું આપ્યું ને બૉલ્ડવિન વળી મુખ્ય પ્રધાન થયો, ઇ. સ. ૧૯૨૫.

કૉઝરવેઈટિવો હમણાં સૂધી ઇંગ્લંડના કારભાર ઉપર હતા. ઇ. સ. ૧૯૨૯ના જુન માસમાં ઇંગ્લંડમાં ફરીથી વરણી—Election થઈ. તેમાં કૉઝરવેઈટિવો બહુમતિએ પાર્લમેંટમાં દાખલ થઈ શક્યા નહિ. કામદારવર્ગના પ્રતિનિધિઓ અત્યાર સૂધી અલ્પ સંખ્યામાં પાર્લમેંટમાં હતા પણ તેમનું બળ દર વર્ષ વધતું જતું હતું. નવી પાર્લમેંટમાં તેમની બહુમતિ થઈ તેથી રાજ્યએ તેમના આગેવાન રૅમસે મેકડોનલ્ડ—Ramsay Macdonald—ને પ્રધાનપદ આપ્યું ને અત્યારે ઇંગ્લંડનું ને તેના સામ્રાજ્યનું મુખીપણું આ કામદારપક્ષના હાથમાં છે. જેમ નાની વીરડીમાંથી થોડું પાણી બહાર આવી રસતામાં જુદાં જુદાં પાણી લેતું

જાય છે ને પછી તે પાણી મોટી નદીને રૂપે વહે છે તેમ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જે કામદારપક્ષ તરફથી માત્ર એ ચાર પ્રતિનિધિઓ પાર્લમેન્ટમાં બેસતા ને જેમનાં અજ્ઞાન, બીનઅનુભવીપણું, ને સંકુચિત દૃષ્ટિ તરફ લોકો હસતા તે કામદારપક્ષ માત્ર ચાળીસ વર્ષોના ગાળામાં બ્રિટિશ પ્રજાની બહુમતિનો સત્કાર મેળવી શક્યો, ને હંદગીબરના પુરુષકારથી, ખાનદાનીથી, ને સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોમાં જુદી જુદી જાતની સેવાઓ કર્યા પછી પણ જે સત્તા મુત્સદ્દીઓને નથી મળતી તે સત્તા, એક વાર મજૂરી કરનારાઓ, પણ કાળક્રમે ખંતથી, સાહસથી, બુદ્ધિથી, ચાતુર્યથી, ને અનુભવથી દેશના ને સામ્રાજ્યના ગહનમાં ગહન વિષયોથી પરિચિત થએલા, તદ્દન નવા માણસોના હાથમાં આવી. જગતની પરિસ્થિતિમાં જે ક્રાંતિ મહાસંઘામ પછી થઈ ગઈ હતી તે ક્રાંતિનું પહેલું લક્ષણ બ્રિટિશ રાજ્યના કારભારમાં હવે આવી ગયું ને તે સાથે બ્રિટિશ રાજ્યનીતિ, સમાજ, આર્થિક વ્યવહાર, વગેરે દરેક વિષયમાં પણ ક્રાંતિનો સિદ્ધાંત પેસી ગયો: છતાં ખૂબી તો એ છે કે હજુ પણ જુની સંસ્થાઓ ઇંગ્લંડમાં ચાલુ રહી શકી છે ને તેમના પ્રત્યે લોકોનો આદર નાશ પામ્યો નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર

બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર.

રાજ્યવહિવટની સામાન્ય સંસ્થાઓ:—દરેક સુવ્યવસ્થિત અને પ્રગતિશીલ રાજ્યમાં ત્રણ પ્રકારની સંસ્થાઓ જોવામાં આવશે. (૧) કાયદાઓ કરતી સંસ્થાઓ, જેને આપણે ધારાસભા Legislatures કહીશું. (૨) કાયદાઓને વસ્તુસ્થિતિને લાગુ કરતી સંસ્થાઓ, જેને આપણે અદાલતો, ન્યાયમંદિરો, કે Courts કહીએ છીએ અને (૩) Executive, કાયદાઓનો, ધારાધારણોનો, અને નિયમોનો વહિવટ કરતી સંસ્થાઓ, જેને આપણે વહિવટી સંસ્થાઓ કહીશું.

બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર:—રાજ્યતંત્રના પાયા હંમેશાં ઝાંડા હોય છે. કાયદાઓ, સનદો, નિયમો, રાજપ્રજા વચ્ચે અથવા પ્રજાનાં જુદાં જુદાં અંગો વચ્ચેના કરારો, વગેરે રાજ્યતંત્રના મુખ્ય પાયાઓ કહી શકાય. આ પાયાઓ ઉપર બધી ઇમારતનું ચણતર કરવામાં આવે છે. તેથી પણ રાજ્યતંત્ર એકદમ ઉત્પન્ન કરી શકાતું નથી. રાજ્યતંત્રના વિકાસ માટે વર્ષોનાં વખો જોઈએ છીએ. માત્ર કાયદાઓ ને નિયમો પ્રમાણે રાજ્યનો વહિવટ ચાલતો નથી. અમલદારો કાયદાઓનો ને નિયમોનો પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે અમલ કરે છે તેથી રાજ્યતંત્રનો વિકાસ અમલદારોની આપખુશી ઉપર આધાર રાખે છે. એક વખતના અમલદારની આપખુશી ત્યાર પછીના અમલદારને દૃષ્ટાંતરૂપે કામ લાગે છે અને અમલદારોના ને રાજ્યતંત્રનાં બીજાં અંગોના અનુભવો કાળક્રમે રૂઢીરૂપે રાજ્યતંત્રમાં દાખલ થઈ જાય છે. ઘણી વાર આ રૂઢીઓ, આ દૃષ્ટાંતો, ને આ અનુભવો કાયદાઓ ને નિયમો કરતાં પણ વધારે માન્ય ગણાય છે અને રાષ્ટ્રનો વહિવટ આવા અણુલખ્યા અનુભવો ઉપર વર્ષો સૂધી ચાલ્યો જાય છે.

બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર આવા અણુલખ્યા unwritten અનુભવો ઉપર ઘણે ભાગે ચાલે છે. રાજ્યતંત્ર પ્રજાને જવાબદાર હોવું જોઈએ એ સિદ્ધાંતને ઇંગ્લંડનો કોઈ માનવી હવે તુચ્છકારતો નથી. પણ એ સિદ્ધાંતને પાર્લમેન્ટે કોઈ કાયદારૂપે પ્રસાર કર્યો નથી. રાજ્યતંત્ર પ્રધાનમંડળ મારફત ચાલવું

જોઈએ અને પ્રધાનમંડળના માણસો હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં બહુમતિ ધરાવતા પક્ષના માણસો હોવા જોઈએ, તથા તે પ્રધાનમંડળનો મુખ્ય પુરુષ મુખ્ય પ્રધાન તરીકે ગણાવો જોઈએ તે સૂત્ર પાર્લમેન્ટે કોઈ કાયદામાં જણાવ્યું નથી; છતાં અત્યારે આ સૂત્ર કાયદા કરતાં પણ વધારે માન્ય ગણાય છે. અહિં તો માત્ર બે દાખલાઓ આપવામાં આવ્યા છે. પણ આખા બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રમાં અનુભવને વધારે માન અપાય છે અને તેથી જ એમ કહેવાય છે કે બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર કોઈ કાળે અમુક તારીખે ઉત્પન્ન થયું નથી પણ તેનો કાળક્રમે વિકાસ થયો છે અને બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર લિખિત નથી પણ તે રાજ્યતંત્ર અલિખિત છે અને તેમાં જ તેના વિકાસની ખરી આવી રહેલી છે. બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર પ્રજામતને અનુસરતું રાજ્યતંત્ર છે. આ બાબત નીચે વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

તાજ—ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રનો અધિષ્ઠાતા તાજ છે. ઇંગ્લંડનું તાજ આખા સામ્રાજ્યમાં સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવે છે. સામ્રાજ્યની બધી પ્રજાઓ તાજની-ઇંગ્લંડના રાજની પ્રજાઓ ગણાય છે. તાજની સત્તા સાર્વભૌમ સંસ્થાની સત્તાઓ જેટલી છે. તાજની સંમતિ વગર કોઈ કાયદો થઈ શકે નહિ; તાજને નામે જ સામ્રાજ્ય લડાઈ જાહેર કરી શકે અથવા કોલકરારો કરી શકે. અદાલતોમાં ન્યાય તાજને નામે અપાય છે. બધા રાજ્યતંત્રની સર્વોપરિ સત્તા તાજ પાસે રહે છે. સિક્કાઓ તાજને નામે પડે છે. ગુન્હેગારોને સજાની માત્રી માત્ર તાજ આપી શકે છે, બીજી કોઈ સંસ્થા નહિ. લાયક લોકોને માનચાંદ આપવાની સત્તા પણ તાજ પાસે રહે છે. પાર્લમેન્ટને બોલાવવાની ને તેને ખરખાસ્ત કરવાની સત્તા તાજની પાસે રહે છે. ટૂંકામાં તાજ અથવા રાજા કે રાણી ઇંગ્લંડમાં કુલ સત્તા ધરાવે છે.

આ બધી સત્તા અત્યારે તાજ પોતે બજાવી શકતું નથી; એ સત્તા રાજના પ્રધાનો અત્યારે ભોગવે છે. આખા દેશનું ને સામ્રાજ્યનું રાજ્યતંત્ર રાજને નામે રાજના પ્રધાનો ચલાવે છે; છતાં રાજ તદ્દન નિરર્થક સત્તાધારી તો નથી. દેશના ને સામ્રાજ્યના આંતર કારભારમાં રાજ હજી પણ સારી સત્તા ધરાવે છે ને વહિવટની ધણી નાનીસૂની બાબતોમાં પણ રાજ

દરમ્યાન થાય છે. પ્રથમ તો રાજ્ય મુખ્ય પ્રધાનની પસંદગી કરવામાં ખરો સત્તા વાપરી શકે છે. બીજું, પ્રધાનો ગમે તેટલા ફરે પણ રાજ્ય તો એકનો એક રહે છે. તેથી રાજ્યનો અનુભવ પ્રધાનો કરતાં વધારે હોય છે ને તે કારણથી રાજ્ય કારભારની બાબતો વિષે પ્રધાનોને યોગ્ય સલાહ આપી શકે છે. પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં રાજ્ય પ્રધાનોને ખાસ સલાહ આપી શકે છે, કારણ કે બીજા દેશોના રાજ્યો સાથે ઇંગ્લંડનો રાજ્ય સમાન ભાવે પત્રવ્યવહાર કરી શકે છે ને તેમની સાથે તેનો સંબંધ પણ વધારે પાકો હોય છે. છતાં રાજ્યને હંમેશાં પ્રધાનોને, પાર્લિમેન્ટને, ને પ્રજા-મતને વશ રહેવું પડે છે. આમાં ખરી રીતે તો રાજ્યને સાઈ છે, કારણ કે રાજ્યકારભારનો જશ-અપજશ પ્રધાનોને શિર રહે છે અને રાજ્યની સત્તા ઓછી થઈ છે તો તે સાથે જ રાજ્યની જવાબદારી ને રાજ્યની ચિંતાઓ પણ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે. ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રના પારિ-ભાષિકમાં એક સર્વમાન્ય વાક્ય હવે ધર કરી ગયું છે—The King can do no wrong—રાજ્ય કોઈ ખોટું કામ કરતો નથી. રાજ્ય રાજ્યકર્મીય ખોટું નથી કરતો; દેશનાં રાજ્યકર્મીય અનિષ્ટો માટે રાજ્યને હવે જવાબદાર ગણવામાં આવતો નથી; પણ તેથી રાજ્ય કાયદાની ઉપરવટ થઈને કોઈ ખોટું કામ કરી શકે નહિ.

King-in-Council—પહેલાં ઇંગ્લંડના રાજ્ય પાસે એક મોટું મંત્રિમંડળ રહેતું; કાળક્રમે આ મંત્રિમંડળની તમામ સત્તાઓ હવે પાર્લિમેન્ટના પ્રધાનમંડળ—Cabinet પાસે ચાલી ગઈ છે; છતાં આ જુના મંત્રિમંડળ પાસે હજી કેટલીક નામની સત્તા રહી ગઈ છે. તે સત્તા અત્યારે રાજ્યને નામે પ્રધાનમંડળ વાપરે છે. બધાં જાહેરનામાંઓ ને વટહુકમો આ કાઉન્સિલ મારફત કાઢવામાં આવે છે. જ્યારે જ્યારે રાજ્ય નવી પાર્લિમેન્ટને બોલાવે છે ત્યારે હમેશાં તે હુકમ આ કાઉન્સિલ મારફત ફરવામાં આવે છે. નવો રાજ્ય ગાદીએ આવે છે ત્યારે સાઈ રાજ્ય કરવાના સોગંદ તે આ કાઉન્સિલમાં લે છે. પ્રધાનો, બિશપો, શેરિફો, વગેરે મોટા મોટા અમલદારો પોતાની નીમણીકો થયા પછી રાજ્યને વફાદાર રહી નોકરી કરવાનું વચન આ કાઉન્સિલમાં લે છે. પાર્લિમેન્ટ પોતે આ કાઉન્સિલને નિયમો કરવાની, સ્થાનિક

મંડળોના ઉપર હુકમો મોકલવાની, પરવાનાઓ આપવાની, તપાસણી કરવાની, ને એવી પરચુરણ સત્તાઓ આપે છે. કેટલાક વહિવટી કામો કાઢતી વખતે કાઉન્સિલના મુખ્ય અમલદાર-ક્લાર્ક-Clerk-ની સહી લેવી પડે છે.

આવી રીતે આ કાઉન્સિલ હજુ પણ કેટલુંક અગત્યનું કામ કરે છે.

પ્રધાનમંડળ-Cabinet—ઉપર કહ્યું તેમ ઇંગ્લંડનો રાજ પહેલાં રાજ્યકારભારમાં પ્રધાનમંડળની સલાહ પૂછતો. આ મંડળ Curia Regis કહેવાતું. આ કાઉન્સિલ સ્ટુઅર્ટ રાજ્યોના વખત સૂધી ટકી. સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજ્યોને એ સભાના સભાસદોની મોટી સંખ્યાથી કટાળો આવતાં તેમણે એમની બધાની સલાહ પૂછવી બંધ કરી પણ તેમાંથી થોડા-એક અનુભવી ને વિશ્વાસુ માણસોને માત્ર ખરા કારભાર માટે તેઓ પોતાની પાસે બેલાવતા. બીજા ચાર્લ્સના વખતમાં પ્રિવિ કાઉન્સિલને પ્રધાનમંડળ તરીકે ગણવાનો ચાલ બંધ થયો ને દેશના કારભાર માટે જુદા માણસોને વિશ્વાસમાં લેવામાં આવ્યા. પણ હજુ આ નવા પ્રધાનો પોતાના કારભાર માટે પ્રજાને કે પાર્લમેન્ટને જવાબદાર નહોતા. ઇ. સ. ૧૬૮૮માં જોહન્સ પદ્મજ થયો ને વિલિયમ ને મેઝરિ રાજરાણી થયાં ત્યારે કારભારી મંડળ પાર્લમેન્ટને જવાબદાર રહેવું જોઈએ એમ કેટલાએક અંગ્રેજ મુત્સદીઓ માનવા લાગ્યા ને વૉલ્પોલ, મોટો પિટ ને નાનો પિટ, વગેરે પ્રજામતને વશ રહી દેશનો કારભાર કરવા લાગ્યા. પહેલો જ્યોર્જ અંગ્રેજ ભાષા સમજી શકતો નહિ તેથી તેણે કારભારીમંડળના પ્રમુખસ્થાને બેસવાનું બંધ કર્યું. તેના પછીના રાજ્યોએ આ રીતે ચાલુ રાખી. પરિણામે કારભારીમંડળની બેઠકોમાં રાજની પ્રત્યક્ષ હાજરી બંધ થઈ ગઈ અને કારભારનું બધું નાનું મોટું કામકાજ પ્રધાનો પોતે ઉપાડવા માંડ્યા. આ વખત દરમ્યાન દેશમાં બે મોટા રાજ્યકીય પક્ષો પક્ષા-વિહગ ને ટોરિ. પ્રધાનો આ બેમાંથી કોઈ એક પક્ષમાં રહેતા ને પોતાના પક્ષના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કારભારનાં મુખ્ય સૂત્રો નક્કી કરતા. કાળક્રમે આમાંથી જવાબદાર રાજ્યતંત્ર વિકાસ પામ્યું. એ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો મુખ્ય આત્મા કૃપિનેટ છે.

જવાબદાર રાજ્યતંત્ર એટલે ?—કૃપિનેટ અથવા પ્રધાનમંડળનો વિચાર આપણે કરીએ તે અગાઉ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો ખરો અર્થ

સમજવાની ખાસ જરૂર છે. જવાબદાર રાજ્યતંત્ર એટલે પ્રધાનમંડળ લોકમતને અનુસરીને કારભાર કરે તેવું રાજ્યતંત્ર. હવે પ્રધાનમંડળ લોકમતને એ રીતે અનુસરી શકે—અથવા તો સમાજ પ્રધાનમંડળ ઉપર એ રીતે નિયમ રાખી શકે. પ્રધાનોની રાજ્યનીતિ ને લોકમત એ બંને વચ્ચે જ્યારે ભેદ માલમ પડે ત્યારે પ્રધાનો પોતાની નોકરીઓનું રાજીનામું આપી દે, અને રાજ્ય બીજા પ્રધાનોને નીમે. હવે પ્રધાનોને રાજીનામું આપી દેવાની ફરજ લોકોની વતી પાર્લમેન્ટમાં અથવા વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં એસતા લોકોના પ્રતિનિધિઓ પાડી શકે, અથવા લોકો કે પ્રજા પોતે સીધી રીતે પ્રધાનોને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડી શકે. ઇંગ્લંડમાં બંને રીતે જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો અમલ કરાવી શકાય છે. પણ જો પ્રજા સીધી પ્રધાનોને રાજીનામું આપવાની અથવા પોતાના વિચાર પ્રમાણે કારભાર કરવાની ફરજ હંમેશાં પાડે તો કારભાર ઘણો બગડી જાય તેથી પ્રજા સીધી જવાબદારી પ્રધાનો પાસેથી વારંવાર માંગતી નથી; એ જવાબદારી પ્રજા હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં એસતા પોતાના પ્રતિનિધિઓ મારફત પ્રધાનો પાસેથી હરહંમેશ માંગે છે અને તે પ્રતિનિધિઓ પ્રજામતને હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં બેરોબર રજુ કરવા બંધાયા છે.

કૃપિનેટનો કારભાર—કૃપિનેટ અથવા પ્રધાનમંડળ મારફત ચાલતો ઇંગ્લંડનો કારભાર ખાસ જુદા જ પ્રકારનો છે. ઇંગ્લંડમાં અત્યારે ખાસ ત્રણ રાજ્યકીય પક્ષો છે—લિબરલ, કૉન્ઝર્વેટિવ, ને લેબર. કૃપિનેટના પ્રધાનો હંમેશાં, વિના અપવાદે, ને દરેક બાબતમાં, એક જ પક્ષના હોવા જોઈએ. કારભારની વીગતો પરત્વે તેમના વચ્ચે મતભેદ હોઈ શકે; પણ કારભારનાં મૂળ સત્રો ઉપર તો તેઓ બધા એકમત રહેવા જોઈએ. કારભાર ઉપર આવતાં અગાઉ આ લોકો પોતાના વિચારો પ્રજાસમક્ષ મૂકે છે અને પ્રજાને વચન આપે છે કે જો અમે બહુમતિએ હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં ચુંટાઈને જઈશું તો અમે જાહેર કરેલા અમારા પક્ષના પેગામ પ્રમાણે અમે દેશનો કારભાર ચલાવશું. પ્રજાને જો આ પેગામ ગમે તો બહુમતિએ એ પક્ષને હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં મોકલે. જે પક્ષ બહુમતિએ હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં

જય તે પક્ષના આગેવાનો કારભારની તમામ જવાબદારી રાજ પાસેથી સંભાળી લે છે અને જ્યાં સુધી તેઓ કારભાર ઉપર હોય છે, હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં તેમની બહુમતિ રહે છે, ને પ્રજામત પણ તેમને અનુકૂળ હોય છે ત્યાં સુધી તેઓ કારભારની તમામ જવાબદારી પોતાને શિર ટકાવી રાખે છે, પોતાના પક્ષના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ને પોને અગાઉ પ્રજાસમક્ષ મૂકેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે ધારાઓ ધરે છે, પરદેશો સાથે વ્યવહાર રાખે છે, અને ખાતાઓ સંભાળે છે. બધા પ્રધાનો એક સાથે કારભાર ઉપર આવે છે ને એક સાથે કારભાર ઉપરથી ખસી જાય છે. દરેક પ્રધાન પોતાના ખીજા સાથીઓ સાથે સહકાર કરવા બંધાયો હોય છે. દરેકની જવાબદારી બે જાતની હોય છે, વ્યક્તિગત *Several*, ને સમસ્તમંડળગત *Collective*. કોઈ પ્રધાન પક્ષના સિદ્ધાંતોને છોડી દે, પોતાના સાથીઓને સહકાર આપે નહિ, બોલે કોઈ ને વર્તે કોઈ, પોતાના પક્ષની સંમતિ વગર અથવા તેની વિરુદ્ધ કોઈ નવો કાર્યક્રમ ગોઠવે, અથવા પોતાના જ ખાતા વિષે હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં નિંદાત્મક ઠરાવ પ્રસાર થયો હોય, તો તેને એકદમ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી દેવું પડે છે. પ્રધાનમંડળના બધા સભાસદો કોઈ આગેવાનને તાબે રહેવા માટે બંધાયેલા હોય છે. તેઓ પોતે રાજ સાથે પ્રધાનમંડળની વતી કોઈ વાટાઘાટ કરી શકે નહિ; તમામ વાટાઘાટો માત્ર આ પ્રમુખ કે મુખ્ય પ્રધાન મારફત જ થવી જોઈએ.

કેબિનેટમાં ૨૦-૨૨ કારભારીઓ બેસે છે પણ તેનું ખરું કામકાજ તો ચાર પાંચ મુખીઓના હાથમાં હોય છે. પહેલાં તો કેબિનેટના કામકાજની કશી નોંધ રાખવામાં આવતી નહિ. પણ ગયા મહાયુદ્ધને વખતે લૉઇડ જ્યૉર્જ જ્યારે બંને પક્ષોના પ્રધાનમંડળ—*Coalition Ministry*—નો મુખ્ય પ્રધાન હતો ત્યારથી કેબિનેટના કામકાજની નોંધ રાખવાનો ચાલ થયો ને કેબિનેટ માટે એક જુદી ઓફિસ ખોલવામાં આવી. એ ચાલ હજી પણ ચાલુ છે. પ્રથમ કેબિનેટમાં થતા કામકાજનો કોઈ હેવાલ પણ રાખવામાં આવતો નહિ તે સંબંધી જે હકીકતો આપણે જાણવી હોય તે બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓનાં જીવનચરિત્રો, તેમનાં પ્રસિદ્ધ થએલાં પત્રો, વગેરે ઉપરથી આપણે જાણી શકતા; બીજી કોઈ રીતે નહિ. પણ હવે તે માટે સેક્રેટરિઅટ અથવા ઓફિસ રાખવામાં આવી છે.

મુખ્ય પ્રધાન—કેબિનેટ અથવા પ્રધાનમંડળનો મુખી મુખ્ય પ્રધાન Prime Minister કહેવાય છે. આ હેઠ્ઠે પ્રથમ બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રમાં નહોતો પણ ઇ. સ. ૧૯૦૫ની સાલથી તે હેઠ્ઠે ધોરણસર થઈ ગયો છે. તે અગાઉ લોકો ને પાર્લમેંટ પ્રધાનમંડળના આગેવાનને મુખ્ય પ્રધાન કહેતા પણ રાજ્યતંત્રની પરિભાષામાં એ નામ દાખલ થયું નહોતું. મુખ્ય પ્રધાન ઈંગ્લંડનો ખરો કારભારી કહી શકાય. રાજની તમામ સત્તા તે પોતે વાપરે છે. કારભારની દરેક બાબત વિષે રાજ તેની સલાહ મુજબ વર્તે છે. બ્રિટિશ સંસ્થાનતના મોટા મોટા હોદ્દાઓ તે પોતે ભરે છે. કારભારી મંડળમાં કેને દાખલ કરવો, કેને દાખલ ન કરવો, તે તેની મુનસફીની વાત છે. હાઉસ ઓફ કૉમન્સની આગેવાની Leadership તેના હાથમાં રહે છે. સરકારી કામકાજની બધી માહિતી તે પાર્લમેંટને આપે છે. રાજને કારભારી મંડળના કામકાજની અને તેના અભિપ્રાયોની બબર તે જ આપી શકે છે. તે રાજને જવાબદાર હોય છે તો તે જ સાથે પાર્લમેંટને ને પ્રજાને પણ જવાબદાર હોય છે. મુખ્ય પ્રધાનની પસંદગી કરવાનો અધિકાર રાજનો ગણાય છે પણ એ પસંદગી કરતી વખતે રાજએ શક્તિ, આગેવાની, પ્રજાનો વિશ્વાસ, કારભાર જેના હાથમાં હોય તે પક્ષના માણસોનું તેના તરફ વલણ, એ બધું જોવું પડે છે. હવે એક આચાર પડી ગયો છે કે બનતાં સૂધી મુખ્ય પ્રધાન હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં બેસતો હોવો જોઈએ. આ કારણથી ઈંગ્લંડના ભલા ભલા મુત્સદ્દીઓ નિવૃત્ત થતાં સૂધી હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં જવા ઇચ્છતા નથી. મુખ્ય પ્રધાન જ્યાં સૂધી પ્રજાને ને હાઉસ ઓફ કૉમન્સનો વિશ્વાસ ભાગવતો હોય ત્યાં સૂધી તેની સત્તા રાજથી પણ વધારે હોય છે અને તે ગમે તેવાં અનુભવી ને પાકી વયનાં નાજરાણીને પણ દબાવી શકે છે. ગ્લૉસ્ટન રાણી વિક્ટોરિઆને ખૂબ દબાવતો. પણ એક વાર પ્રજાને કે હાઉસ ઓફ કૉમન્સને તેના ઉપરથી વિશ્વાસ ઉડી ગયો એટલે એક વારનો મુખ્ય પ્રધાન પાર્લમેંટના ગમે તે સાધારણ સભાસદ જેવો થઈ જાય છે. અત્યારે લૉંડન જ્યોર્જની આવી સ્થિતિ છે! મુખ્ય પ્રધાન જો કારભારની બાજુ ફેરવી નાંખે તો કારભારીમંડળમાંથી તેને ખસી જવું પડે છે અથવા

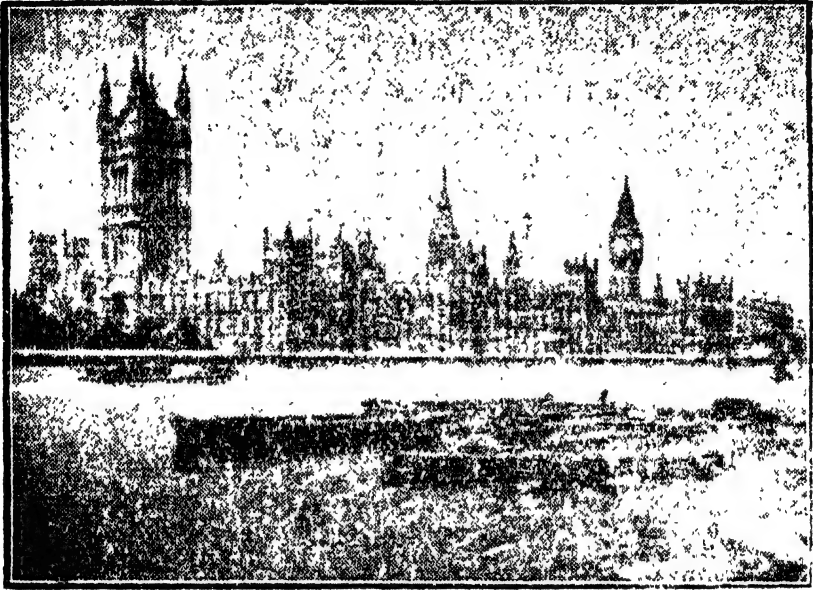
રાજનામું આપી દેવું પડે છે. મુખ્ય પ્રધાન અને બીજા કારભારીઓ બીજા બાજતો પરત્વે સરખા છે પણ કારભારીમંડળનું પ્રમુખસ્થાન તેની પાસે રહે છે તેથી તેટલા પૂરતી તેની સત્તા વિશેષ છે એમ કહી શકાય. આવી રીતે મુખ્ય પ્રધાન રાજનો ધુરંધર સલાહકાર ને પ્રથમ અમલદાર છે, કારભારીમંડળનો પ્રમુખ છે, દેશના કોઈ એક રાજ્યકીય પક્ષનો આગેવાન છે, અને હાઉસ ઓફ કૉમન્સની કે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝની આગેવાની ધરાવે છે; ઉપરાંત, તેની પાસે કોઈ એક ખાતું પણ રહે છે. તેને રહેવા માટે સરકારી મકાન મળે છે. મુખ્ય પ્રધાનનું માન કોઈ જોવું તેવું નથી. રાજ, રાણી, પાટવી કુંવર, રાજકુટુંબનાં માણસો, ને ચોંકના આચાર્યશિષ્ય પછી તેની ખુરસી પડે છે. મુખ્ય પ્રધાન તરીકે તે પગાર લેતો નથી પણ સાધારણ રીતે તે First Lord of the Treasury નો હોદ્દો લે છે ને તે હોદ્દાનો પગાર તેને મળે છે. જો તે આ હોદ્દો ન લે તો તે બીજું કોઈ ખાતું સંભાળે છે ને તે ખાતાના મુખ્ય અધિકારીને મળતો પગાર તેને મળે છે.

ઉપર તાજ, તેની કાઉન્સિલ, કારભારીમંડળ, ને મુખ્ય પ્રધાન, એટલાં બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રનાં અંગો આપણે જોઈ ગયા. હવે આપણે પાર્લમેંટ જોઈએ.

પાર્લમેંટ—રાજ ને પાર્લમેંટ દેશમાં સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવે છે ને તેઓ એકમત થતાં ગમે તે કાયદો રદ કરી શકે છે ને ગમે તે કાયદો પ્રસાર કરી શકે છે. ઇંગ્લંડના કારભારનું તમામ કામકાજ પાર્લમેંટ તાબે રહે છે. કોઈ પણ કાયદો પાર્લમેંટની સંમતિ વગર પ્રસાર થઈ શકે નહિ. રાજને પણ પાર્લમેંટના કાયદાઓ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. પાર્લમેંટનાં મુખ્ય કર્તવ્યો નીચે આપ્યાં છે.

પાર્લમેંટનાં કર્તવ્યો—પાર્લમેંટ દેશના કારભાર ઉપર વિચાર deliberation—કરી શકે છે, તે વિષે ઠરાવો—Resolutions—પ્રસાર કરી શકે છે, પ્રધાનોને નિન્દા Censure—શકે છે, રાજની સંમતિથી કાયદાઓ કરે છે, કારભારી મંડળને ને રાજને નાણું આપે છે, પ્રજા ઉપર

કર નાંખી શકે છે, ગમે તે પ્રધાનના ઉપર કામ ચલાવી શકે છે, અને કારભારીઓને સલાહો ને ઉપદ્રવો પૂછી કારભાર વિષે ખચર મેળવી શકે છે.

પાર્લમેન્ટ હાઉસ

પાર્લમેન્ટના બે વિભાગો છે—હાઉસ ઓફ કૉમન્સ, ને હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝ.

હાઉસ ઓફ કૉમન્સ—દર પાંચ વર્ષે નવું હાઉસ ઓફ કૉમન્સ થવું જ જોઈએ; પણ હાઉસની મુદત હરમ્યાન માટે ત્યારે રાજ્ય કારભારી-મંડળની સલાહ પ્રમાણે અથવા આપખુશીથી નવી વરણી-Election-કરવાનો હુકમ આપી શકે છે. પાર્લમેન્ટને બરખાસ્ત કરવાનો, બોલાવવાનો ને રજા આપવાનો અધિકાર રાજને કે તાજને હોય છે પણ એ અધિકાર હવે તાજ માત્ર કારભારીમંડળની સલાહ પ્રમાણે વાપરી શકે છે. તેથી વિરુદ્ધ ને આપખુશત્યારીથી ભાગ્યે જ હવે તે અધિકાર તાજથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

રાજ્ય દરેક કાઉન્ટિ-પરગણા-ના શેરિફને ને કસબા કે શહેર-Borough-અંગેના મેયરને હુકમ Writ-મોકલે છે ને વરણી કરવાનો

હુકમ આપે છે. આ માટે ઇંગ્લંડ, સ્કૉટલેંડ, વેઇલ્સ, ને ઉત્તર આયર્લેન્ડના લગભગ ૬૦૦ વિભાગો પાડી નાંખવામાં આવ્યા છે. આવો દરેક વિભાગ મતદારમંડળ-*Constituency*-કહેવાય છે ને તેને એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો છે. કેટલાક વિભાગો જે પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકે છે. દરેક વિભાગમાં રાજ્યકીય પક્ષો-લિબરલ, કૉન્ઝર્વેટિવ, ને લેબ્લર અથવા સોશ્યલિસ્ટ પક્ષો-નાં મંડળો હોય છે ને તે મંડળો પોતાના પ્રતિનિધિઓનાં નામો ધોરણસર શેરિક્ષને ને મેયરને મોકલે છે. જો એક જ નામ મૂકવામાં આવે તો વરણી થતી નથી. જો વધારે નામો મૂકવામાં આવે તો વરણી થાય છે ને જે ઉમેદવાર બહુમતિ મેળવે છે તે ચુંટાય છે.

દેવાળીઆઓ, ચિત્તબ્રમના રોગવાળાઓ, ને ઇંગ્લંડના ચર્ચના ફક્ષર્જિઓ પાર્લમેન્ટમાં બેસી શકતા નથી. ચુંટણીમાં આવનાર ઉમેદવાર પાસંથી અમુક રકમ અનામત લેવામાં આવે છે ને જો તે અમુક મતો ન મેળવી શકે તો અનામત મૂકેલી રકમ રાષ્ટ્ર જપ્ત કરે છે. લેમાગુઓ ચુંટણીમાં ન ઉભા રહે તે માટે આ નિયમ કરવામાં આવ્યો છે. સગીર વયનાં સ્ત્રીપુરુષો, દેવાળીઆઓ, ને ચિત્તબ્રમથી પીડાતા લોકો માત્ર મત આપી શકતા નથી; તેમના સિવાય લગભગ બધાં સ્ત્રીપુરુષો અત્યારે મત આપી શકે છે.

વરણી માટે સાધારણ રીતે આખા દેશમાં એક જ દિવસ રાખવામાં આવે છે. તે દિવસે મતદારો *Poling Station* નિયત કરી રાખેલી જગ્યાએ જઈ પોતાનો મત કોઈ ન જુવે તેમ સરકારે આપેલા કાગળ ઉપર નોંધી આવે છે. પછી આગળથી નીમાએલા અમલદારો શેરિક્ષની કે મેયરની હાજરીમાં મતોનાં કાગળીઆંની પેટીઓ ઉઘાડે છે, મતો ગણી કાઢે છે ને બહુમતિ મેળવનાર ઉમેદવારને પ્રતિનિધિ તરીકે જાહેર કરે છે. હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં અત્યારે આવી રીતે કુલ ૬૭૦ સભ્યો ચુંટાઈને આવે છે. સાધારણ રીતે દર ૭૦,૦૦૦ માણસોદીઠ એક પ્રતિનિધિ ત્યાં બેસે છે. જ્યારે ચુંટણીનું કામ ખત્તાસ થાય છે ત્યારે રાજ્ય બધાને-કૉમન્સને ને લૉર્ડઝને-હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝમાં બોલાવે છે ને પોતાનું બાપણ તેમના બધા સમક્ષ વાંચે છે.

હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ—હવે આપણે પાર્લમેન્ટનું ત્રીજું અંગ—હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ લઈએ. આ સંસ્થા ધણી જુની સંસ્થા છે. તે પ્રથમ ધણી વગવાળી ને જોરાવર સંસ્થા હતી. આ સંસ્થામાં અત્યારે નીચે પ્રમાણે લોકો બેસે છે:—

(૧) ઇંગ્લંડ, સ્કોટલેંડ, ને આયર્લેન્ડના ટેમ્પોરલ અમીરો, લગભગ ૭૦૦. તેઓ Duke ડ્યુક, Marquess-માર્ક્વેસ, Earl અર્લ, Viscount-વાઇકાઉન્ટ, ને Baron બેરનના ચડતાઉતરતા વર્ગોમાં આવી જાય છે. આ લોકોની જગ્યા વંશપરંપરા ચાલી આવે છે અથવા રાજ્યો તેમને નવેસર તે જગ્યા વંશપરંપરા આપેલી હોય છે.

(૨) ચર્ચના પ્રતિનિધિઓ—Spiritual Peers.

(૩) અપીલો સાંભળવા હંદગીબર બેસતા ચાર ન્યાયાધીશો—Lords of Appeal in Ordinary.

સ્પીકર, Speaker. Lord Chancellor, લૉર્ડ ચેન્સેલર.—રાજા પોતાનું ભાષણ કૉમન્સ ને લૉર્ડઝની સંયુક્ત સભા સમક્ષ વાંચી રહે છે ત્યારે બંને નોખા પડી જાય છે ને પોતપોતાના સભાગૃહમાં ચાલ્યા જાય છે. પછી કૉમન્સ લોકો પોતાનો પ્રમુખ—સ્પીકર પસંદ કરે છે ને રાજાની સંમતિ મેળવ્યા પછી તે પ્રમુખ કામકાજ શરૂ કરે છે. હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝનો પ્રમુખ લૉર્ડ ચેન્સેલર કહેવાય છે. પ્રમુખ અથવા સ્પીકરની સત્તા ને તેનો હોદ્દો ધણું અગત્યનાં ગણાય છે. સ્પીકર ઉપર કૉમન્સની સ્વતંત્રતાનો આધાર રહે છે. સાધારણ રીતે સ્પીકરની ખુરસી કાયમ રહે છે ને બધા રાજ્યકીય પક્ષો સ્પીકરનાં તટસ્થતા, નિષ્પક્ષપાતીપણા અને પ્રામાણિકપણા ઉપર વિચાર કરી, કોઈ બીનઅનુભવી ને અજાણ્યા માણસને તે અગત્યની ખુરસી ઉપર બેસાડતા નથી. કૉમન્સમાં જે ભાષણો થાય છે તે બધાં સ્પીકરને સંજોધીને કરવામાં આવે છે. સ્પીકર સભામાં સુલેહશાંતિ જાળવે છે, કૉમન્સના નિયમો પ્રમાણે ચર્ચાઓ કરવા દે છે. કોઈ સભ્ય નિયમથી બહાર જાય તો તેને નિયમમાં લાવે છે, અનિયમિત ઠરાવો, વગેરેને ચર્ચાબહાર ઠરાવે છે, સુલેહશાંતિનો ભંગ કરનાર સભ્યને શિક્ષા કરે છે, અને રાજા પાસેથી હાઉસ ઑફ કૉમન્સના

હાઉસનું સંરક્ષણ માંગે છે. સ્પીકરના કામકાજને સરળ કરવા માટે ખાસ એક ઓફિસ રાખવામાં આવે છે. કોઈ પણ મુત્સદ્દો પૈસા સંબંધી છે કે નહિ તે જાહેર કરવાની સત્તા સ્પીકર એકલો ભોગવે છે ને તેનો મત બંધનકર્તા ગણાય છે.

પાર્લમેન્ટનું કામકાજ—પાર્લમેન્ટ રાત્રે પોણા ત્રણ વાગ્યાને સુમારે બેસે છે ને ફેબ્રુઆરિથી ડિસેમ્બર મહિનાઓ સુધી મળે છે, જોકે એ મુદત દરમ્યાન ઈસ્ટર, વસંતઋતુ, વગેરેના દિવસોએ રજા પાળવામાં આવે છે. પ્રથમ સવાલોના જવાબો આપવામાં આવે છે. ત્યાર પછી કાયદાઓ કરવાનું કામકાજ હાથમાં લેવામાં આવે છે.

બિલ્લ—કાયદાઓ બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે. પાર્લમેન્ટ જે કાયદાઓ જાહેર પ્રજા માટે ધડે છે તે કાયદાઓ સાધારણ જાહેર કાયદાઓ Ordinary Public Bills કહેવાય છે. જે કાયદાઓ સ્થાનિક ઉપયોગના હોય છે અથવા અમુક વર્ગ માટે કરવામાં આવે છે તે કાયદાઓ Private Bills ખાનગી કાયદાઓ કહેવાય છે, જેમકે ક્યાંક રેલ્વે કરવા માટે. કોઈ સભ્ય પોતાની જવાબદારી ઉપર કાયદો કરાવવા ઇચ્છે તે—Private Member's Bill કહેવાય છે. પાર્લમેન્ટના કોઈ પણ વિભાગમાં કૉમન્સમાં કે લૉર્ડ્સમાં મુત્સદ્દો દાખલ થઈ શકે છે ને મુત્સદ્દો પ્રધાન-મંડળ તરફથી કે ગમે તે સભ્ય તરફથી દાખલ થઈ શકે છે. જે મુત્સદ્દાને પસંદગી આપવામાં આવે છે તે પહેલી વાર તે વિભાગમાં વંચાય છે. આ વખતે કોઈ ચર્ચા થતી નથી. ત્યાર પછી તે સભ્યે વંચાય છે. અમુક વખત પછી તે બીજી વાર વંચાય છે. આ વખતે મુત્સદ્દાના સામાન્ય સિદ્ધાંતો માત્ર ચર્ચાય છે; તેની વીગતો તપાસવામાં આવતી નથી. જે હાઉસ એ વખતે પોતાની પસંદગી ખતાવે તો તે મુત્સદ્દાનું ત્રીજી વાર વાંચન થઈ શકે છે પણ તે અગાઉ સમગ્ર સભા તરફથી તેની તપાસ કરવા એક સમિતિ નીમાય છે. આ સમિતિ હાઉસને પોતાનું નિવેદન—Report—કરે છે. આ વખતે હાઉસ કે સભામાં મુત્સદ્દા ઉપર સુધારો—વધારો થઈ શકે છે. ત્યાર પછી તેનું ત્રીજું ને છેલ્લું વાંચન થાય છે.

આ વખતે મુત્સદ્દાનો દરેક શબ્દ સભામાં ચર્ચાય છે ને તે ઉપર વીગતવાર ચર્ચા થાય છે. જો મુત્સદ્દો આ છેલ્લી કમિટીમાંથી પ્રસાર થાય તો પછી સભાએ તેને સંમતિ આપી છે એમ સમજાવું જોઈએ. આવી રીતે એક હાઉસમાંથી પ્રસાર થયેલો મુત્સદ્દો બીજા હાઉસ પાસે જાય છે અને ત્યાં પણ તેનું ત્રણ વાર વાંચન થાય છે. છેલ્લા વાંચન વખતે જો બીજા હાઉસે મુત્સદ્દાને સંમતિ આપી હોય તો તે મુત્સદ્દો રાજ પાસે જાય છે ને રાજની સહી થતાં તે કાયદો ગણાય છે. જો કોઈ મુત્સદ્દો હાઉસ ઓફ કોમન્સે પ્રસાર કર્યો હોય પણ જો તે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સ ખે વર્ષો સુધી સંમતિ ન આપી હોય તે મુત્સદ્દો ખુશીથી રાજ પાસે જઈ શકે છે ને જો રાજ તેને સંમતિ આપે તો હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સનો વિરોધ હોય છતાં તે કાયદો થઈ શકે છે. Private Bill-ખાનગી મુત્સદ્દાઓ માટે પાર્લમેન્ટ એક ખાસ સમિતિ નીમે છે ને જો તે સમિતિમાંથી મુત્સદ્દો પ્રસાર થાય તો પછી પાર્લમેન્ટ તેને હાથમાં લે છે; પણ આમાં ઘણું ખર્ચ થાય છે.

બજેટ—બધા ખાતાના મુખ્ય અમલદારો ખાતાનાં ખાતાને જોડતા પૈસાના હેવાલો ત્રીજી રીતના અમલદારને મોકલે છે ને તે અમલદાર એ બધા હેવાલો ઉપરથી ખર્ચનો અંદાજ કાઢે છે. ખર્ચ કાઢવા માટે જોડતાં નાણાં કેવી રીતે ઉપજાવવાં એનો પણ અંદાજ નીકળે છે. પછી બંને બજેટના રૂપમાં હાઉસ ઓફ કોમન્સ પાસે મોકાય છે. આ વખતે હાઉસ ઓફ કોમન્સ સ્વીકારને રજા આપે છે ને નવો પ્રમુખ ચુંટાઈ બધા સભ્યો સમિતિમાં ગોઠવાઈ જાય છે. સાર પછી તે ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. જેવી રીતે સામાન્ય મુત્સદ્દાઓ ત્રણ વાર દરેક સભામાં વંચાય છે તેવી રીતે બજેટના મુદ્દાઓવાળું ફિનૅન્સિયલ નાણાનો મુત્સદ્દો પણ દરેક સભામાં ત્રણ વાંચનોમાંથી પ્રસાર થાય છે ને પછી રાજની સંમતિ મળતાં તે કાયદો થાય છે. ખર્ચપૂરતું નાણું કેમ મેળવવું તે માટે હાઉસ ઓફ કોમન્સ ખાસ બેઠક કરે છે ને એ બેઠકમાં તેને ખાસ નામ Committee of Ways and Means આપવામાં આવે છે. હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સ હાઉસ ઓફ કોમન્સ વિરુદ્ધ જાય તો આ નાણાને લગતો મુત્સદ્દો પરચારે

રાજ્ય પાસે સંમતિ માટે લઈ જવામાં આવે છે ને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝનો વિરોધ તદ્દન નિરર્થક થઈ જાય છે. કોઈ પણ મુત્સદ્દો નાણાને લગતો છે કે કેમ તે જાહેર કરવાની છેવટની સત્તા હાઉસ ઑફ કૉમન્સના સ્વીકારને આપવામાં આવી છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝની સત્તાઓ ઉપર આવડો મોટો કાપ ઇ. સ. ૧૯૧૧ના કાયદાથી મૂકવામાં આવ્યો હતો.

અત્યારે બ્રિટિશ સરકાર લગભગ કરોડ ૮૨,૫૦,૦૦૦,૦૦ પૌંડ દર વર્ષ પ્રજા પાસેથી ઉઘરાવે છે. હવે પાર્લમેન્ટ આવડી મોટી રકમ એક-સામટી કારભારીમંડળના હાથમાં મૂકી દેતી નથી અને તે રકમમાંથી ગમે તેમ ખર્ચ કરવાની સત્તા આપી દેતી નથી. જે જે કાર્ય માટે કારભારી-મંડળ પાર્લમેન્ટ પાસે ખર્ચ માંગે છે તે દરેક કાર્ય માટે પાર્લમેન્ટ જુદું ખર્ચ આપે છે ને તે ખર્ચ અંદાજમાં બતાવેલા મુદ્દા માટે જ થવું જોઈએ એમ પાર્લમેન્ટ હુકમ કરે છે. આ કાર્ય Appropriation કહેવાય છે. પાર્લમેન્ટ બતાવેલા મુદ્દા પ્રમાણે ખર્ચ કરવામાં આવ્યું છે કે કેમ તે પાર્લમેન્ટ તરફથી નીમાએલી એકાઉન્ટ કમિટી તપાસે છે ને કોઈ ભૂલ પકડાઈ જતાં તે વિષેની ખબર તે સંસ્થા તુરત પાર્લમેન્ટને આપે છે.

કારભારીમંડળ માત્ર ખર્ચ માંગી શકે છે, કોઈ પાર્લમેન્ટનો સભ્ય કારભારીમંડળ એટલે તાજની પરવાનગી વગર ખર્ચ માંગી શકતો નથી. પાર્લમેન્ટના સભ્યો ખર્ચ ઘટાડી શકે, પણ તેઓ ખર્ચ વધારી શકે નહિ, તેમ તેઓ ખર્ચ માંગી શકે પણ નહિ.

હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ ન્યાયસભા તરીકે—હાઉસ ઑફ કૉમન્સની ને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝની સત્તાઓ આપણે ઉપર જોઈ. પણ હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ પાસે એક ખાસ જુની સત્તા હજી રહેવા દેવામાં આવી છે. હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ કોઈ વાર અદાલતનું કામ કરે છે. આ કામ બે જાતનું છે.—(૧) તે સભા પ્રાથમિક ફરિયાદ સાંભળી શકે છે—Original Jurisdiction ને (૨) તે સભા અપીલ સાંભળી શકે છે. પહેલી સત્તા પ્રમાણે તે અત્યારે જે અમીરો ઉપર રાજદોહનો ને ફૈજદારી

ગુનહીનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય છે તે અમીરો સામેની ફરિયાદો સાંભળે છે. ઉપરાંત હાઉસ ઑફ કૉમન્સ તરફથી જે લોકો ઉપર ફરિયાદી કરવામાં આવી હોય તે લોકોનું કામ પણ હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝમાં ચાલે છે—દાખલા તરીકે બ્રિટિશ રાજના પ્રધાનો ઉપર હાઉસ ઑફ કૉમન્સે હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝમાં કામ ચલાવ્યું હતું ને તે જ પ્રમાણે વૉર્નર હેરિટગ્સના કારભાર માટે હાઉસ ઑફ કૉમન્સે હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝમાં તેના ઉપર કામ ચલાવ્યું હતું. હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ અપીલ સાંભળી શકે ને તે ઉપર યોગ્ય ફેસલો આપી શકે તે માટે હવે તેમાં ચાર ન્યાયાધીશો હાજરીભરે એવું છે ને અપીલોનો નીકાલ તેમની સલાહ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝનું ખર્ચ પ્રયોજન—ઉપરના વિવેચન ઉપરથી એટલું તો જણાઈ ગયું હશે કે બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રમાં ખરી સત્તા તો હાઉસ ઑફ કૉમન્સ ભોગવે છે, અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ ધણી ઓછી સત્તા વાપરી શકે છે. દેશના ખરા આગેવાનો અત્યારે હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં એસે છે. સામ્રાજ્યના વ્યવહારનાં મુખ્ય સૂત્રો અત્યારે હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં નક્કી થાય છે. પ્રજા હાઉસ ઑફ કૉમન્સ ઉપર પોતાના વિચારોના અમલની જવાબદારી મૂકે છે. રાજની દૃષ્ટિ હાઉસ ઑફ કૉમન્સ ઉપર વધારે ઠેરે છે. આખું સામ્રાજ્ય હાઉસ ઑફ કૉમન્સના ઉપર અત્યારે નજર ઠેરવે છે. છતાં હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ તદ્દન નિરર્થક નથી. મોટા મોટા લશ્કરી અમલદારો, સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોના ગવર્નરો ને ગવર્નર અનરલો, વગેરે હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝમાં જગ્યાઓ મેળવે છે ને તેમનો વહિવટી અનુભવ પાર્લમેન્ટને જુદે જુદે વખતે ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ અત્યારે ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાં બહુ અગત્યની સત્તા ધરાવતું નથી તે ખરું છે; પણ તેની પાસે કાયદાઓમાં સુધારાઓ કરાવવાની, ઉતાવળથી જે કાયદાઓ હાથમાં લેવામાં આવ્યા હોય તેમને દીલમાં નાંખવાની, અને રાજ્યતંત્ર ઉપર દૃષ્ટિપાત કરવાની સત્તાઓ હજી છે ને તે સત્તાઓનો યુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ જો કરવામાં આવે તો તેમાં રાષ્ટ્રને લાભ જ છે. ઉપરાંત જે લોકો હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં ચુંટાઈ શક્યા ન

હોય, જેઓ ગરીબ, વૃદ્ધ, પણ અનુભવી હોય તેમને તે સભામાં નીમવામાં આવે છે ને પ્રજા તેમનાં અનુભવનો ને યુદ્ધિનો લાભ લઈ શકે છે.

રાજ્યકીય પક્ષો—ઇંગ્લંડનો ને તેના સામ્રાજ્યનો તમામ કારભાર તેના રાજ્યકીય પક્ષો ઉપર આધાર રાખે છે. ઇલિઝબેથના વખતથી જ પક્ષો આપ્યા આવે છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. અત્યારે ઇંગ્લંડમાં ત્રણ રાજ્યકીય પક્ષો—Political Parties—મુખ્ય ગણાવી શકાય—(૧) કૉન્ઝર્વેટિવ (૨) લિબરલ (૩) સોશ્યલિસ્ટ. દરેક મતદાર આ ત્રણમાંથી એક પક્ષનો હોય છે. દરેક પક્ષ ગામેગામ, શહેરે શહેર, તાલુકે તાલુકે, ને પ્રાંતે પ્રાંતે, પોતાનાં મંડળો સ્થાપે છે અને નાણું ઉઘરાવી, વર્તમાનપત્રો, માસિકા, ત્રૈમાસિકા, વગેરે દ્વારા, ને બાપણો દ્વારા, પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરે છે અને પ્રજાને પોતાનામાં ભેળવવા તજવીજ કરે છે. કૉન્ઝર્વેટિવો વેપારરોજગારનું રક્ષણ માંગે છે, સામ્રાજ્યને વધારવા ઇચ્છે છે, તાજને ને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝને રાખવા ધારે છે, અને આર્થિક બાબતોમાં રાષ્ટ્રની દરમ્યાનગીરી ઇચ્છતા નથી. લિબરલો સામ્રાજ્યના ભાગો તરફ વિશેષ સહાનુભૂતિ બતાવે છે, તાજનું ને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝનું માત્ર સમયપૂરતું રક્ષણ ઇચ્છે છે, વેપારરોજગારમાં રક્ષણ નહિ પણ નિરાપાધ છૂટી ટકાવી રાખવા ઇચ્છે છે, અને ઉઘમો માટે વ્યક્તિસ્વતંત્રતા ઇચ્છે છે. સોશ્યલિસ્ટો આર્થિક બાબતમાં રાષ્ટ્રીય નિયમ ઇચ્છે છે, મૂડીદારોની માલમત્તા ઉપર કાપ મૂકી ગરીબોનો કરનો બોજો ઓછો કરવા ધારે છે, દરેક આર્થિક વ્યવહારમાં રાષ્ટ્રના હસ્તક્ષેપ—Interference—ને વધાવી લે છે, હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ તથા તાજની સત્તા તરફ માનથી જોતા નથી, સામ્રાજ્ય તરફ રહેજ બેદરકારી બતાવે છે, ધર્મની બાબતમાં બેપરવા રહે છે, અને ગરીબશ્રીમંતોના ભેદો જેમ બને તેમ જહેલા દૂર થાય તેમ જોવા ઇચ્છે છે.

રાજ્યને વહિવટ. અમલદારવર્ગ—કારભારીમંડળ પાર્લમેન્ટના અથવા વધારે સ્પષ્ટતાથી લખવામાં આવે તો પાર્લમેન્ટના સભ્યોમાં બહુમતિવાળા પક્ષની એક સમિતિ છે. એ મંડળના સભાસદો રાજ્યની વતી જુદાં જુદાં ખાતાંના મુખ્ય પ્રધાનો તરીકે કામ કરે છે પણ તેઓ

જ્યાં સૂધી પાર્લમેન્ટનો વિશ્વાસ ધરાવતા હોય છે ત્યાં સૂધી માત્ર કારભાર ઉપર રહે છે ને તે વિશ્વાસ તેઓ ગુમાવી એસે છે ત્યારે તેઓ સત્તા ઉપરથી એકદમ ખસી જાય છે. તેઓ સત્તા ઉપર જ્યારે હોય છે ત્યારે દેશનાં બધાં ખાતાં સંભાળી લે છે પણ સત્તાબ્રહ્મ થતાં તે ખાતાંનો કારભાર તેઓ પોતાના વિરોધીઓને સોંપી દે છે. કારભારીમંડળના સભાસદો આવી રીતે આવે છે ને જાય છે પણ દેશનો કારભાર તો હરહંમેશ ચાલવો જોઈએ, તેમાં કોઈ દિવસ વિક્ષેપ પડવો જોઈએ નહિ. કારભારીમંડળના સભાસદો પોતાની સત્તા વખતે બધાં ખાતાંના ઉપયોગ માટે સામાન્ય નિયમો કે સિદ્ધાંતો નક્કી કરે છે ને ખાતાંના અમલદારો તે પ્રમાણે વર્તે છે. આ ખાતાંના અમલદારોને પોતાનાં ખાતાંનો વર્ણનો અનુભવ હોય છે ને તે અનુભવનો લાભ તેઓ રાજ્યપુશીથી કારભારીમંડળને આપે છે. કારભારીમંડળનો દરેક સભાસદ સાધારણ રીતે એકેક ખાતું પોતાની પાસે રાખે છે. એ ખાતામાં ઇંગ્લંડની સિવિલ સર્વિસના ને તાબેદારી સર્વિસના અમલદારો કાયમ નોકરી કરતા હોય છે. કારભારીમંડળ ફરી જાય છે. કારભારીમંડળ “લિબરલ” પક્ષનું હોય, કે “કોન્સર્વેટિવ” પક્ષનું હોય, કે “સોશ્યલિસ્ટ” પક્ષનું હોય છે—તે મંડળ વારંવાર બદલાતું જાય છે; પણ આ લોકો તો હરહંમેશ ખાતાંમાં નોકરી કર્યે જાય છે ને તેમના પગારો, પેન્શનો, વગેરે તેમને નિયમ પ્રમાણે મળ્યે જાય છે. તેઓ ગમે તે રાજ્યકીય પક્ષના હોય; પણ જ્યાં સૂધી તેઓ નિયમસર નોકરી કરાવે ત્યાં સૂધી તેમને ખીલકૂલ કનેડામાં આવતા નથી. આ કારણથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો કારભાર અસ્ખલિત ચાલ્યો જાય છે. અનુભવી અમલદારો જીનઅનુભવી, પણ પ્રગ્નમતને અનુસરીને વર્તવા બંધાએલા, કારભારીઓને સલાહ આપે છે ને તે જ સાથે પ્રગ્નમત પ્રમાણે કારભાર કરતા કારભારીમંડળના સભાસદોના વિચારો પ્રમાણે પોતપોતાનાં ખાતાંઓનો વહિવટ તેઓ કરે છે. દરેક ખાતામાં Permanent Secretary કાયમ સેક્રેટરિ હોય છે. તે ખાતાનો મુખી ગણાય છે. તેની ઉપર Under Secretary of State હોય છે. તે કારભારીમંડળનો સભ્ય હોય છે. આ માણસ કારભારીમંડળ સાથે બદલાય છે, પાર્લમેન્ટનો સભ્ય હોય છે અને હાઉસ

ઑફ કૉમન્સ કે હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ એ બેમાંથી એક સભામાં બેસે છે. તેના ઉપર મુખ્ય સેક્રેટરિ હોય છે. તે પણ પાર્લમેન્ટનો સભ્ય ને કારભારીમંડળમાં બેસનારો છે. કાયમનો સેક્રેટરિ પાર્લમેન્ટમાં બેસી શકતો નથી; તે કારભારીમંડળનો સભાસદ હોતો નથી; ને તે ઉત્તરોત્તર ચડતો ચડતો છેવટે કાયમ સેક્રેટરિના હોદ્દા ઉપર આવેલો હોય છે. ખાતાના અમલદારો તેની નીચે કામ કરે છે ને તેમાંનો કોઈ પાર્લમેન્ટમાં બેસતો નથી. બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર ઉપર એક ગ્રંથ લખનાર કોઈ વિદ્વાન કહેતો ગયો છે તેમ It is not the business of a Cabinet Minister to work his department. His business is to see that it is properly worked.

નીચે બ્રિટિશ કારભારનાં મુખ્ય ખાતાં જણાવવામાં આવ્યાં છે.

૧. તીજેરી ખાતું—The Treasury. આ ખાતા ઉપર સામાન્ય રીતે મુખ્ય પ્રધાન બેસે છે ને તેના હોદ્દાનું નામ First Lord of the Treasury હોય છે. પણ ખાતાનું ખર્ચ કામકાજ તો Chancellor of the Exchequer ખજાનચી કરે છે. આ ખજાનચીને મદદ કરવા માટે જે અમલદાર રાખવામાં આવે છે તે Finance Secretary to the Treasury કહેવાય છે ને એ બંને જણા કૅબિનેટમાં બેસે છે તીજેરીખાતાના કાયમ ને વડા અમલદારનો હોદ્દો આ બંને હોદ્દાએ પછી આવે છે. ખજાનચીનું કામકાજ ઘણું અગત્યનું કામ ગણાય છે ઇંગ્લંડના તમામ નાણાવ્યવહાર માટે તીજેરીખાતું જવાબદાર ગણાય છે.

૨. રાષ્ટ્રના સેક્રેટરિઓ—Secretaries of State તીજેરી પછી રાષ્ટ્રના જુદા જુદા સેક્રેટરિઓ આવે છે. અસારે આવ સાત સેક્રેટરિઓ નીમાય છે ને તેમને સાત જુદાં જુદાં ખાતાંઓ સોંપવામાં આવે છે. (૧) આંતર કારભાર માટે—Home Office (૨) Foreign Office, પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહાર માટે (૩) War Office—યુદ્ધ માટે (૪) Dominions and Colonial Office—સ્વરાજ ભોગવતાં સંસ્થાનો અને તાબેદાર સંસ્થાનો માટે (૫) India Office

હિન્દુસ્તાન માટે (૬) Air Force-વિમાનો માટે. (૭) Scottish Office, સ્કોટલૅન્ડ માટે.

આ ખાતાઓનાં નામો તેમનાં કર્તવ્યોને એકદમ સૂચવે છે એટલે તે ઉપર વધારે લખવાની જરૂર નથી,

Admiralty-દરિયાઈ લશ્કરખાતું—જેમ જમીનના લશ્કર માટે જુદું ખાતું હોય છે તેમ દરિયાઈલશ્કર માટે એક જુદું ખાતું રાખવામાં આવ્યું છે. તેનો મુખી First Lord of the Admiralty કહેવાય છે.

૩. Board of Trade—વેપાર માટે જે ખાતું રાખવામાં આવ્યું છે તે Board of Trade કહેવાય છે ને તેનો પ્રમુખ-President કારભારીમંડળનો એક સભ્ય હોય છે.

૪. Ministry of Education—કેળવણીખાતાનો પ્રધાન કારભારીમંડળમાંથી નીમાય છે.

૫. Ministry of Health—આરોગ્યખાતું હજુ હમણાં જ ખોલવામાં આવ્યું છે ને તેના મુખ્ય અમલદારની નીમણોક કારભારીમંડળમાંથી થાય છે. આ ખાતું દર વર્ષે બે કરોડ પૌંડનું ખર્ચ કરે છે ને તેમાં ૪૦૦૦ માણસો કામ કરે છે.

૬. ખેતીખાતું ને માછીખાતું—ઈંગ્લેન્ડમાં ખેતી બહુ થતી નથી છતાં તે માટે પણ જુદું ખાતું કરવામાં આવ્યું છે અને તેની નીચે માછીના ઉધમને મૂકવામાં આવ્યો છે. આ ખાતાનો પ્રમુખ કારભારીમંડળનો એકાદ માણસ હોય છે.

૭. જાહેર આંધકામખાતું—રસ્તાઓ, રાજમહેલો, વગેરે ઉપર આ ખાતું નજર રાખે છે ને તે માટે કારભારીમંડળમાંથી એક પ્રધાન કોઈ વાર નીમાય છે.

૮. લૅક્ટેસ્ટરની ડચિનો ચેન્સેલ્લર—લૅક્ટેસ્ટરમાં આવેલાં રાજનાં જમીનો અને જંગલો, તથા તેમના મહેસુલ માટે જે જુદો અધિકારી નીમાય

છે તે લેક્ચરની ડ્યુતિનો ચેન્સલર કહેવાય છે. તે ધણી વાર કારભારી મંડળ-કમિનેટનો કોઈ સલાસદ હોય છે પણ વસ્તુતઃ તે રાજનો નોકર ગણાય છે. રાજનું તમામ ખર્ચ લેક્ચરની ડ્યુતિના ઉત્પન્નમાંથી ને પાર્લમેંટે તેને આપેલી રકમ Civil Listમાંથી કાઢવામાં આવે છે.

૯. પેન્શન માટે પ્રધાન—આ પ્રધાન ૧૮૦૦૦ માણસોનો ઉપરી હોય છે અને તે દર વર્ષે છ કરોડ પાઉન્ડ જુદા જુદા લોકોને પેન્શનો આપવામાં ખર્ચે છે. આ ખાતું લગાઈદરમ્યાન ખોલવામાં આવેલું.

૧૦. કામદારવર્ગ માટે પ્રધાન—ઈંગ્લંડમાં કામદારવર્ગનું બળ રોજ રોજ વધતું જાય છે, અને બેકારી, હડતાળો, વગેરે માટે ખાસ લક્ષ અપાય છે. એ સધળું કામ આ ખાતું કરે છે.

૧૧. પોસ્ટ ઓફિસ—ગક, તાર, ને ટેલિફોન આ ખાતા પાસે રહે છે ને પોસ્ટમાસ્તર ઝનરલ કમિનેટમાં બેસે છે. ઉપરાંત આ ખાતું સરકાર તરફથી વૃદ્ધ ને અશક્ત માણસોને પેન્શનો આપે છે.

અદાલતો—રાજ ને પાર્લમેંટ કાયદાઓ કરે છે; અમલદારો તે કાયદાઓનો અમલ કરે છે ને કાયદાઓને લાગુ પાડવાનું અથવા ન્યાય આપવાનું કામ અદાલતો કરે છે. નાના ગુન્હાઓ સામે નાની પોલિસ અદાલતો ન્યાય કરે છે. જે ગુન્હો મોટો હોય તો તેઓ ક્વાર્ટર સેશન Quarter Session નામની અદાલતોમાં તેનો ન્યાય કરાવવાનું કહે છે. આ અદાલતો પ્રાંતો ને મોટાં શહેરો માટે હોય છે. પ્રાંતોના મેજિસ્ટ્રેટો કાઉન્ટિ County Magistrates મેજિસ્ટ્રેટો કહેવાય છે ને શહેરના મેજિસ્ટ્રેટો Records રેકર્ડર્સ કહેવાય છે. આ અદાલતોમાં કોઈ વાર પંચ—Jury—થી, તે કોઈ વાર પંચ વગર, કામ ચલાવવામાં આવે છે. જે ગુન્હો ગંભીર પ્રકારનો હોય તો લંડનની અથવા એસાઈઝ Assize માટે નિયત થએલા કોઈ શહેરમાં બેસતી હાય કોર્ટ ઓફ જસ્ટિસ High Court of Justice વડી અદાલતમાં કામ ચલાવવામાં આવે છે. હાય કોર્ટના ન્યાયાધીશોની નીમણૂક લોર્ડ ચેન્સલર કરે છે. હાય કોર્ટના ફેસલા સામે લંડનની ફ્રેન્ચાઈઝ અપીલની

અદાલત—Court of Criminal Appealમાં અપીલ થઈ શકે છે. પંચમાં બાર જણાઓ હોય છે.

શકમંદ મરણ થયું હોય તો તેનો પ્રાથમિક ન્યાય કોરોનર Coroner આપે છે, પણ કોરોનરને પંચની મદદ લેવી પડે છે.

ઉપર તો આપણે ઇંગ્લંડની ફૅન્જરી અદાલતો જોઈ. હવે આપણે તે દેશની દિવાની અદાલતો જોઈએ. નાના દિવાની દાવાઓ ક્રાઉન્ટ કોર્ટોમાં ચક્રાવાય છે અને આ અદાલતોમાં પણ પાંચ માણસોના પંચની મદદ લેવામાં આવે છે; પણ તે માટે દાવાની રકમ પાંચ પાઉંડથી નીચે હોવી જોઈએ નહિ. ક્રાઉન્ટ કોર્ટના ફેસલા સામે વડી અદાલત—હાય કોર્ટમાં અપીલ નોંધાવી શકાય છે.

હાય કોર્ટ દિવાની ને ફૅન્જરી સત્તા ધરાવે છે. હાય કોર્ટના દિવાની વિભાગમાં ત્રણ જાતની અદાલતો છે—(૧) King's Bench Division, જ્યાં કેટલાક દિવાની ને ફૅન્જરી દાવાઓ ને ફરિયાદો આવે છે. (૨) Chancery Division, જ્યાં મીલકતના દાવાઓ નોંધાય છે ને (૩) Probate, Divorce, and Admiralty Division, જ્યાં વારસાના, ધણી-ધણીઆણી વચ્ચે ફારકતીના, ને ફરિયા ઉપર ફરતાં વહાણો, સ્ટીમરો, વગેરે ઉપર થતા કિસ્સાઓ ઉપર દાવાઓ નોંધાય છે. હાય કોર્ટના ફેસલા સામે Court of Appeal અપીલની અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે છે ને અપીલની અદાલત સામે હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સની અપીલની અદાલતમાં અપીલ નોંધાવી શકાય છે.

આ અદાલતો સિવાય પ્રિવિ કાઉન્સિલની કમિટિની એક જુદી અદાલત રાખવામાં આવી છે. આ અદાલત કેટલાંક સંસ્થાનોની ને હિંદની અદાલતોના ફેસલાઓ સામે અપીલો સાંભળે છે ને ઉપરાંત કેટલીક ધાર્મિક બાબતોના દાવાઓ પણ ત્યાં નોંધાય છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય—હવે આપણે ઇંગ્લંડનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય લઈએ. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય—Local self-government—નો નાનામાં નાનો વિભાગ Parish પેરિશ છે. ત્યાર પછી ક્રાઉન્ટ-પ્રાંત આવે છે.

પણ ઇંગ્લંડમાં પેરિશ અથવા નાનાં ગામડાંઓ ને કાઉન્ટિ કે પ્રાંતેશ અત્યારે બહુ અગત્ય ધરાવતાં નથી. સો અંગ્રેજોમાં એંસી અંગ્રેજો શહેરોમાં વસે છે. તેથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં શહેરનો વહિવટ ખાસ અગત્ય ધરાવે છે. શહેરનો વહિવટ કરતી સંસ્થાના સભાસદો Aldermen અથવા Councillors કહેવાય છે ને તેનો પ્રમુખ મેયર અથવા લૉર્ડ મેયર Lord Mayor કહેવાય છે. શહેરનો વહિવટ કરનારી સંસ્થા Town Council કહેવાય છે ને તેના સભાસદોનો ત્રીજો ભાગ દર ત્રણ વર્ષે નવો ચુંટાય છે. પરિણામે વરણી દર વર્ષ થાય છે. કાઉન્સિલરો શહેરનો વહિવટ કરવા માટે એક નાની સમિતિ નીમે છે ને મેયર પસંદ કરે છે. આ મેયર ને નાની સમિતિ આખા શહેરનો વહિવટ કરે છે. એ વહિવટ પાર્લમેંટે તેમને આપેલી સત્તાઓ પ્રમાણે થવો જોઈએ. શહેરોનો વહિવટ હવે રોજરોજ ઘણા મુશ્કેલ ને વીગતવાર થતો જાય છે તેથી તે કામકાજ જુદાં જુદાં ખાતાં માટે જુદી જુદી Standing Committees કાયમ સમિતિઓ મારફત ને પગારદાર અમલદારો મારફત કરવામાં આવે છે. પેરિશ, કાઉન્ટિ, ને મોટાં શહેરો ઉપરાંત નાનાં શહેરો ને તાલુકા-Rural Areas-માટે પણ આવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાની સત્તા Ministry of Health આરોગ્યના પ્રધાનને આપવામાં આવે છે. પહેલાં આ દેખરેખ Local Government Board સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું બોર્ડ રાખતું.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું કેટલુંક કેળવણી વગેરેનું ખર્ચ મધ્યવર્તી સરકાર ને સ્થાનિક સરકાર બંને ભોગવે છે; લોકો તે માટે કર વેરા આપે છે; ઉપરાંત કરજ કરીને કેટલુંક ખર્ચ કાઢવામાં આવે છે.

કેળવણી, આરોગ્ય, બેકારી-Unemployment, કામદારો માટે કાયદાઓ—ઇંગ્લંડમાં ને સ્કૉટલૅન્ડમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અપાય છે. દેશની જુદી જુદી ધાર્મિક સંસ્થાઓ પણ પોતાને ખર્ચે બહુ સારી નિશાળો ચલાવે છે. માધ્યમિક કેળવણી ને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પણ સરકાર તરફથી સારી મદદ મળે છે. આરોગ્યની સંભાળ રાખવા

માટે ખાસ પ્રધાન હવે નીમાય છે તે આપણે જોઈ ગયા. કામદારો માટેના પ્રધાનનું ખાતું બેકાર લોકોને ને વૃદ્ધ લોકોને મદદ આપે છે ને ખાણો, કારખાનાં, બદરો વગેરે ઠેકાણે કામ કરતા કામદારોની સલામતી ઉપર દેખરેખ રાખે છે; તે ઉપરાંત કામદારો ને તેમના શેડીઆઓ વચ્ચે તકરારોની સમાધાની માટે તેઓ જવાબદાર રહે છે ને તે જવાબદારી બરોબર બજાવવા માટે ખાસ અમલદારો રોકે છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય—ઉપર આપણે બ્રિટિશ ટાપુઓનો વહિવટ જોયો. પણ બ્રિટિશ રાજ ને પાર્લમેંટ બ્રિટિશ ટાપુઓ ઉપર જ નહિ પણ દુનિયાના બીજા દેશો ઉપર પણ અત્યારે અમલ કરે છે. આ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કરોડ ૪૬,૩૦,૦૦૦૦૦ માણસો વસે છે ને તેમાં માત્ર સાત કરોડ ગોરાઓ છે. આ સામ્રાજ્યમાં જુદી જુદી નાની મોટી સરકારોનાં રાજ્યો આવેલાં છે. તે બધાનો વહિવટ કેમ ચાલે છે અથવા તે બધાં ક્યાં ક્યાં છે તે તપાસવાની અહિં જરૂર નથી. પણ તેમાંની મુખ્ય સરકારો અહિં આપવામાં આવી છે.

(૧) પહેલાં તો ઈંગ્લંડ, સ્કોટલેન્ડ ને ઉત્તર આયર્લેન્ડ આવે છે. તેમનું રાજ્યતંત્ર આપણે ઉપર જોઈ ગયા.

(૨) પછી સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો આવે છે. તેમનાં નામો અહિં આપ્યાં છે:—કેનેડા, ન્યૂઝીલેન્ડ, ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ન્યૂઝીલેન્ડ, ને આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ—Irish Free State. આ સંસ્થાનો સ્વરાજ્ય ભોગવે છે ને ઈંગ્લંડની સરકાર તેમના વહિવટમાં સામાન્ય રીતે દરમ્યાન થતી નથી. આ સંસ્થાનોમાં ઈંગ્લંડની સરકાર ગવર્નર ઝનરલો મોકલે છે પણ એ ગવર્નર ઝનરલો સંસ્થાનોની પાર્લમેંટોના કલ્લા મુજબ અમલ કરે છે. કેનેડાના, ને ઑસ્ટ્રેલિયાના જુદા જુદા વિભાગો માટે જુદાં ને લગભગ સ્વતંત્ર રાજ્ય-તંત્રો છે ને તેમનો વહિવટ ગવર્નરો ને તેમના પ્રધાનો કરે છે. આ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો Dominions ડુમિનિઅનો કહેવાય છે.

(૩) ડુમિનિઅનો પછી હિન્દુસ્તાન દેશ આવેલો જોઈએ. તે કાળક્રમે ડુમિનિઅન થશે; છતાં અત્યારે આપણે ડુમિનિઅનના કેટલાક અધિકારો ભોગવીએ છીએ, જેમકે હિંદી સરકાર આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળો International Institutionsમાં ને Imperial Conference—સામ્રાજ્યની પરિપદ્ધતિમાં ડુમિનિઅનોની માફક પ્રતિનિધિઓ મોકલે છે ને તેઓ ડુમિનિઅનોના પ્રતિનિધિઓ જેટલા અધિકારો ભોગવે છે.

(૪) હિન્દુસ્તાન પછી Crown Colonies તાબેદાર સંસ્થાનો આવે છે, જેમકે સીસોન, બ્રિસ્ટોલ, હાંગકાંગ, શીચ, જામેઇકા. આ સંસ્થાનોની સરકારો બ્રિટિશ સરકારની સીધી તાબેદારી ભોગવે છે અને તેમને કાયદાઓ કરવાની ને રાજ્યકારભાર કરવાની સ્વતંત્રતા બહુ આપવામાં આવી નથી, જો કે કેટલેક હેઠાણે—જેમકે સીસોનમાં, ધારાસભા હોય છે ખરી.

(૫) રક્ષિત દેશો Protectorates—તાબેદાર સંસ્થાનો પછી રક્ષિત પ્રદેશો આવે છે. આ દેશોના આંતર કારભારમાં બ્રિટિશ સરકાર બહુ દરમ્યાન નથી થતી પણ તેમનો પરદેશ સાથેનો વ્યવહાર બ્રિટિશ સરકાર સંભાળે છે ને નેટ્રાપૂરતી તેમના આંતર કારભારમાં પણ તે દરમ્યાનગીરી કરે છે. દક્ષિણ પ્રથમ આ વિભાગમાં આવી જતું; હાલ સુદાન આ વિભાગમાં આવે છે.

(૬) છેવટે Mandated Territories એટલે ઇંગ્લંડની જામીનગીરી ઉપર જેમનું રાજ્યતંત્ર ચાલે છે તેવા દેશો આવે છે. આ પ્રદેશોને હમણાં જ એટલે કે ગયા મહાયુદ્ધ પછી જ ઇંગ્લંડની સરકારને League of Nations—લીગ ઓફ નેશન્સ તરફથી સોંપવામાં આવ્યા છે. ઇંગ્લંડની સરકાર આ પ્રદેશોના રાજ્યકારભાર માટે તે લીગને જવાબદારી ધરાવે છે ને તે પ્રદેશોમાં ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યના ડુમિનિઅનોની સરકારોને અપાએલા પ્રદેશો પણ આવી જાય છે. આવી રીતે સુપ્રત થએલા પ્રદેશોમાં ઇંગ્લંડ પેલેસ્ટાઇન ને મેસોપોટેમિયા માટે, દક્ષિણ આફ્રિકા જર્મન સાઉથ-વેસ્ટ આફ્રિકા માટે, ને ઓસ્ટ્રેલિયા ને ન્યૂઝીલેંડ પેસિફિક મહાસાગરમાં આવેલા કેટલાક (જર્મન) ટાપુઓ માટે, જવાબદાર થયાં છે.

આવું સામ્રાજ્ય દુનિયાના ઇતિહાસમાં હજી સૂઝી થયું નથી. વસતિ, રાજ્યકીય સંસ્થાઓ, હવામાન, પેદાશ, આયાત ને નિકાસ, વેપાર, ગમે તે દૃષ્ટિએ તે સામ્રાજ્યનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તેમાં એક લક્ષણ ખાસ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે—તે લક્ષણ તેની વિવિધતાનું છે. આ સામ્રાજ્ય ટકી રહે તે માટે ઇંગ્લંડના લોકોએ નીચેની બાબતો ખાસ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ:—સામ્રાજ્યના લોકોમાં સંતોષ રહેવો જોઈએ; સામ્રાજ્યના ભાગો સાથે ઇંગ્લંડનો વ્યવહાર અરખસિત રહે તે માટે રેલ્વે, સ્ટીમરો, ને વિમાનોના ધોરી રસ્તાઓનો કપજને ઇંગ્લંડના કપજમાં રહેવો જોઈએ; સામ્રાજ્યના પ્રદેશોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરવી જોઈએ; સામ્રાજ્યના પ્રદેશો દુનિયાના જે ભાગમાં હોય તે ભાગનાં પર રાજ્યો સાથે મિત્રતા રહેવી જોઈએ, અથવા તેમની સામે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે કૃતેહ માટે પૂરી તૈયારી હોવી જોઈએ; અને છેવટે ખાસ તો, ઇંગ્લંડના લોકોમાં સામ્રાજ્ય માટે અભિમાન, ને સામ્રાજ્યનો વહિવટ કરવાની ને તે ઉપર નજર રાખવાની ખાસ શક્તિ, હોવાં જોઈએ. હિન્દુસ્તાન એ સામ્રાજ્યનો ખાસ અગત્યનો પ્રદેશ ગણાય છે ને ઇંગ્લંડની અત્યારની વગ હિન્દુસ્તાન દેશ સાથેના તેના નિકટ પરિચયને અભારી છે.

ઇતિવાક્યો

દરેક દેશને મુશ્કેલીઓ હોય છે. મુશ્કેલીઓ વગરનો કયો નસીબદાર દેશ હશે ? ઇંગ્લંડને પણ અનેક મુશ્કેલીઓ નડી છે પણ એ તમામ મુશ્કેલીઓની પાર થઈ તેણે પોતાને માટે પ્રથમ પદ મેળવ્યું છે. ઇંગ્લંડમાં પ્રથમ નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં. તેઓ ઘણાં વર્ષો પછી એક છત્ર નીચે મૂકાયાં. ઇંગ્લંડ એક છત્ર નીચે આવ્યું ત્યારે તેને સ્કૉટલેન્ડથી અને ફ્રાંસથી ખીક રહેતી. સ્કૉટલેન્ડ સાથે ઇંગ્લંડે એકબાવ સાધ્યો અને ફ્રાંસને દબાણમાં રાખ્યું. એ સિદ્ધ કરતાં ઇંગ્લંડે સેંકડો વર્ષો લીધાં. દરમ્યાન દેશમાં સુવ્યવસ્થિત ને લોકમતને અનુકૂળ રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થપાઈ, રાજ્યકીય વિકાસને અનુકૂળ આર્થિક સંસ્થાઓ થઈ અને સાહિત્ય વગેરેનો ઉદય પણ તે પ્રમાણે થયો. ત્યાર પછી બ્રિટિશ લોકો દુનિયાની પ્રગ્નમાં આગેવાની લેના થયા ને સ્પેઇન, ફ્રાંસ, ને જર્મની સાથે હરીફાઈમાં પાર પડ્યા. ઇંગ્લંડે રાજની કડકાઈને ને જોડકુમીને દાખમાં રાખ્યાં. તેણે આયર્લેન્ડના સવાલનો દમણાં જ સંતોષકારક નીકાલ આણ્યો છે. અત્યારે તેના આંતર કાર્યવાહમાં, સામ્રાજ્યના વ્યવહારમાં, ને આંતરરાષ્ટ્રીયના સંબંધોમાં મોટું પરિવર્તન ચાલી રહ્યું છે ઇંગ્લંડની પ્રગ્નમાં સ્વમાન, નિડરપણું, કુનેહ, અને વ્યવહાર કુશળતા છે તેના આગેવાનોમાં મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ છે; તેનું રાજ્યતંત્ર પ્રગતિશીલ છે; તેની સમાજઘટના પ્રગતિને અનુકૂળ છે; તે કારણોથી આ નવી વિટંબનાઓને પણ બ્રિટિશ લોકો પાર પાડી દેશે એમ તેના ઇતિહાસના દરેક અધ્યાસીને વિશ્વાસ રહે છે. માત્ર એટલી જ ઇચ્છા રહે કે જેમ ભૂતકાળમાં ઇંગ્લંડમાં બર્ક ને ફ્રાંક્સ જેવા સમર્થ, પારકાને દુઃખે દાઝનારા, પરગણુ, અને સ્વતંત્રતાપ્રિય મુત્સદ્દાઓ થઈ ગયા, તેમ ભવિષ્યમાં પણ બ્રિટિશ ટાપુઓના પુત્રો સ્વતંત્રતાપ્રિય, આપખુદ અમલનો તિરસ્કાર કરનારા, ને હંમેશાં પ્રગતિને ચાહનારા થાય. યુગેયુગના ઇતિહાસના પૃષ્ઠો ઉપર જે પ્રગ્ન આ દર્શાવે મૂકતી જશે તે પ્રગ્ન અમર રહી જશે.

એ હજાર વર્ષો અગાઉ દુનિયામાં રોમ શહેરનું સામ્રાજ્ય બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જેટલું મોટું નહિ તો તેટલું વિવિધ તો હતું જ. તે સામ્રાજ્ય છસો વર્ષો સૂધી અખંડ રહ્યું હતું. તે તૂટી ગયું તે પછી પણ તેની કીર્તિ ને તેનું નામ લગભગ એક હજાર વર્ષો સૂધી આલ્યાં આવ્યાં. એ સામ્રાજ્યનાં યશોગાન રોમના કવિઓએ, મુત્સદીઓએ, ને વક્તાઓએ ખૂબ કર્યાં છે. રોમ શહેરે પ્રવર્તાવેલ એક પ્રજાજનની—Citizenship—ને એકચક્રી રાજ્યની ભાવના, તેણે આપેલ સુલેહશાંતિની યાદગીરીઓ, તેના ઇન્જિનિઅરોએ બાંધેલાં ઘેરી રસ્તાઓ ને નહેરો, રોમની અદાલતોએ આપેલો ન્યાય, રોમના ધર્મશાસ્ત્રી (Jurists)ઓએ પ્રવર્તાવેલાં ધર્મશાસ્ત્રો, અને રોમ શહેરે સ્થળે સ્થળે ટકાવી રાખેલી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, દંકામાં રોમ શહેરના સામ્રાજ્યનો વાદ્યરોપની, પશ્ચિમ એશિયાની, ને ઉત્તર આફ્રિકાની પ્રજાઓનાં હૃવનમાં ઊંડું મૂળ ધાલી ગયો હતો. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યે તેમાં વસતી જુદી જુદી પ્રજાઓને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના, જવાબદાર રાજ્યતંત્રના, વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રના, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના, અને પ્રગતિશીલ કારભારના પાઠો શીખવ્યા છે. ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટ સમસ્ત દુનિયાની પાર્લમેન્ટોની જનની—Mother of Parliaments—ને સ્થાને મુકાય છે. તેથી ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનો દરેક અભ્યાસી એટલી આશા તો રાખી શકે કે તે સામ્રાજ્યની કીર્તિ રોમના જેટલી થાય, તેનાં સ્મરણો રોમનાં જેટલાં હોય, તેને હાથે સામ્રાજ્યની જુદી જુદી પ્રજાઓ સામ્રાજ્યના પ્રજાજનોના જેટલી સમાન ભાવનાઓ વિચારે, તેના પ્રજાજનોની માણસાઈ—Individuality—નો વિકાસ થાય, તેનું રક્ષણ થાય, ને તેનાં યશોગાન અત્યારે, ને ભવિષ્યમાં પણ, રોમનાં જેટલાં જ ગવાય.

સમાપ્તિ—બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ હવે આપણે પૂરો કર્યો છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ને રોમ શહેરના સામ્રાજ્ય ઉપર હમણાં જ આપણે ઉપર થોડું એક કહી ગયા. ઇંગ્લંડના સાહિત્યમાં હજુ કોઈ સામ્રાજ્યવાદી સાહિત્યકાર થઈ ગયો નથી એટલી દીલગીરી છે. તેથી આપણે રોમ શહેરના સામ્રાજ્યની ભાવનાઓનાં યશોગાન ગાઈ જનારા કવિઓનાં કાવ્યો

તરફ દૃષ્ટિ કરવી પડશે અને તેમણે કદ્યેલા રોમના કર્તવ્યના ભાવને
આપણે બ્રિટિશ ઇતિહાસને લાગુ કરવો પડશે:—

Then battles over the world shall cease,
Harsh times shall mellow into peace,
Then Vesta, Faith, Quirinus, Joined
With brother Remus, rule mankind,
Grim iron bolt and massy bar
Shall close the dreadful gates of War.

અથવા

Faith, peace itself, and honour, and the ancient
Moral awe, the long-forgotten virtue,
Now dares to return, it approaches its horn
Full of blessing.

સાલવારી અને માર્ગદર્શક વિષયો

ખંડ ૧લો

- ઇ. સ. પૂર્વે, ૧૦૦૦—પ્રાચીન ખ્રિસ્તોનો વસવાટ, કેલ્ટ લોકોનો વસવાટ, બંનેનું સંમિશ્રણ.
- ઇ. સ. પૂર્વે, ૫૫-૫૪—જુલિઅસ સીઝરની સવારી.
- ઇ. સ. ૪૩—રોમના રાજ્યની સ્થાપના, કોટકિલ્લાઓ, રોમનાં સંસ્થાનો, રસ્તાઓ; શહેરો, વેપાર, રોમની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર, સરહદોનો બચાવ; નિશાળો; લેટિન ભાષા; ખ્રિસ્તી પંથ.
- ઇ. સ. ૪૦૭—રોમના રાજ્યનો નાશ.
- ઇ. સ. ૪૪૯—સ્કૉટલેન્ડના પિક્ટ લોકોની ને આયર્લેન્ડથી સ્કૉટ લોકોની સવારીઓ. કેન્ટમાં જ્યૂટ Jutts લોકોનો વસવાટ.
- ઇ. સ. ૪૫૦—સસ્સેક્સ, વેસેક્સ, એસેક્સ, ઈસ્ટ અંગ્લિઆ, ને નૉર્થ-અંગ્લિઆમાં અંગ્લ લોકોનો ને સૅક્સન લોકોનો વસવાટ. રોમની સંસ્કૃતિનો ને ખ્રિસ્તી પંથનો વિનાશ. ખ્રિસ્તોનું વેઇસ, કૉર્નવૉલ્થ, ને સ્ટ્રૅથ્કલાઇડમાં ભરાઈ જવું.
- ઇ. સ. ૬૨૦—નૉર્થ અંગ્લિઆનું સાર્વભૌમ રાજ્ય.
- ઇ. સ. ૭૨૦—મર્શિઆનું સાર્વભૌમ રાજ્ય.
- ઇ. સ. ૮૨૦—વેસેક્સની સાર્વભૌમ સત્તા. રોમન કૅથૉલિક પંથનો ફરી પ્રચાર.
- ઇ. સ. ૮૦૦-૮૭૦—ડેનિ લોકોની સવારીઓ.
- ઇ. સ. ૮૭૧-૯૦૦—આલ્ફ્રેડ રાજાનો અમલ.
- ઇ. સ. ૮૭૧-૮૮૨—ડેનિ લોકો સાથે લડાઈઓ; કરાર; સુધારાઓ; લશ્કર; નૌકાબળ; રાજ્યખર્ચનો બંદોબસ્ત; કારીગરોને ને પંડિતોને ઉત્તેજન; લેટિન સાહિત્યનું ભાષાંતર; નિશાળોની સ્થાપના; અદાલતો; કાયદાઓનું એકીકરણ; ચર્ચનો બંદોબસ્ત.
- ઇ. સ. ૯૦૦-૧૦૧૧—સૅક્સન રાજાનો અમલ. એડ્વર્ડ; એથલસ્ટાન; એડ્ગર, એથલ્ફ્રેડ.

ઇ. સ. ૧૦૧૧-૧૦૪૨—ડેનિશ રાજાઓનો અમલ. સ્વેધન; કૅન્યૂટ; એડ્વર્ડ ધ કન્ફેસ્સર.

ઇ. સ. ૧૦૪૨-૧૦૬૬—એડ્વર્ડ ધ કન્ફેસ્સર. નોર્મન લોકોની વગ. નોર્મંડિના વિલિઅમની ગાદી માટે ખટપટ. ગોડ્વિનની પુત્રીનું રાજા સાથે લગ્ન; ગોડ્વિનની સત્તા. ગોડ્વિનના પુત્રો. હેરોલ્ડ વેસ્સેક્સનો મુખ્ય અધિકારી; રાજાનું મરણ; વિલિઅમની સવારી; હેરોલ્ડના ભાઇઓની ખટપટ.

ઇ. સ. ૧૦૬૬—હેરોલ્ડની હાર. તેનું માર્યા જવું. નોર્મનોની ફતોહ.

નોર્મન રાજાઓ.

ઇ. સ. ૧૦૬૬-૧૦૮૭—વિલિઅમ ધિ ફૅન્કરર. સૅક્સનોનાં બંડો; નવી રાજ્યવ્યવસ્થા;—ફૂડલ સિસ્ટમ;—જમીનની બ્લેચ્છી; જુદા જુદા ભાગોમાં નવા નોર્મન અમીરોનો વસવાટ; વફાદારીના સોગંદ; કોટકિલ્લાઓ; વસતિપત્રક; કૂડક અમલ.

ઇ. સ. ૧૦૮૭-૧૧૦૦—વિલિઅમ રૂફસ. રાજાના ભાઈ રૉબર્ટ સાથે યુદ્ધ ને કરાર. કૂએડના સંગ્રામની શરૂઆત. એન્સેલમ સાથે તકરારો.

ઇ. સ. ૧૧૦૦-૧૧૩૫—પહેલા હેન્રિનો અમલ. રૉબર્ટ સાથે યુદ્ધ ને કરાર; નોર્મંડિ તાબે, ઇ. સ. ૧૧૦૬. એન્સેલમ સાથે તકરારો. રાજા તરફથી ચાર્ટર અથવા હક્કપત્ર; કાયદાઓનો સુધારો; અદાલતોની નવી વ્યવસ્થા; કુંવરનું દૂબી જવું; રાજાનું મરણ. રાજપુત્રી મટિલ્ડા ગાદીની વારસ. વિલિઅમ કૉંકરરના ભાણેજ સ્ટિવ્હનનું સિંહાસન ઉપર બેસવું.

ઇ. સ. ૧૧૩૫-૫૪—સ્ટિવ્હનનો અમલ. ખુનામરકી. મટિલ્ડાના પક્ષ-કારોની સવારીઓ ને તેમનાં બંડો.

ઇ. સ. ૧૧૪૧—રાજાનું કેદ થવું.

મટિલ્ડાનો ખરાબ કારભાર. મટિલ્ડાના પુત્ર હેન્રિ સાથે કરાર. સ્ટિવ્હનનું મરણ.

પ્લેન્ટેજેનેટ વંશ.

ઇ. સ. ૧૧૫૪-૮૯—બીજા હેન્રિનો અમલ. તેની સત્તા:—ઇંગ્લંડમાં; નોર્મંડિમાં ને મેઇનમાં; અંજૂમાં ને દૂરેઇનમાં; એક્વિટેઇનમાં;

ખિટનિમાં. સુધારાઓ:-કરપદ્ધતિ; નવી લશ્કરી વ્યવસ્થા; અદા-લતોની ને કાયદાઓની એકસરખી વ્યવસ્થા; બેકેટ સાથે તકરાર.

ઇ. સ. ૧૧૭૦—બેકેટનું ખૂન.

ઇ. સ. ૧૧૭૧—આયર્લેન્ડનો બળવો. રાજનો વિજય.

ઇ. સ. ૧૧૭૩—રાજપુતોનાં બંડ.

ઇ. સ. ૧૧૮૯—રાજનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૧૮૯-૯૯—રિચર્ડ. જેરુસલેમ ઉપર સવારી.

ઇ. સ. ૧૧૯૨—જેરુસલેમના સુલતાન સાથે કરાર. લાંગર્યેમ્પનો ઇંગ્લેન્ડનો વહિવટ. રાજના ભાઈ જોનની ખટપટ.

ઇ. સ. ૧૧૯૪—જોનની હાર ને રિચર્ડ ફરી રાજસત્તા ઉપર.

ઇ. સ. ૧૧૯૯-૧૨૧૬—રાજ જોન.

ઇ. સ. ૧૧૯૯—અંબૂ, ટૂરેઈન, ને મેઇનના પ્રાંતોનું નુકસાન.

ઇ. સ. ૧૨૦૪—નોર્મંડિનું નુકસાન.

ઇ. સ. ૧૨૦૫-૧૩—લેન્ગ્ટન આર્ચબિશપની પદવી ઉપર. જોન ને પોપ વચ્ચે તકરાર. જોનનું નમવું.

ઇ. સ. ૧૨૧૩-૧૫—ઍરનોનું બંડ.

ઇ. સ. ૧૨૧૧—ઍરનોની ફત્તેહ. મેંગના ચાર્ટા ઉપર જોનની સહી. ફ્રેંચ રાજકુવર લૂઈની સવારી.

ઇ. સ. ૧૨૧૬—રાજનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૨૧૬-૭૨—ત્રીજો હેન્રિ.

ઇ. સ. ૧૨૧૬-૨૭—સગીર રાજ. પેરબ્રોકનો કારભાર.

ઇ. સ. ૧૨૨૭—રાજ કુલમુખત્યાર. પરદેશીઓની વગ. ઍરનોનાં બંડો. પોપ સાથે સંધિ.

ઇ. સ. ૧૨૫૮—ઍક્સફોર્ડની શરતો.

ઇ. સ. ૧૨૬૧—સાઇમનનું ઇંગ્લેન્ડ પાછું આવવું.

ઇ. સ. ૧૨૬૪—રાજ ને રાજપુત કેદ.

ઇ. સ. ૧૨૬૫—સાઇમનની પાર્લમેંટ. સાઇમનની હાર. તેનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૨૭૨—રાજનું મરણ.

- ઇ. સ. ૧૨૯૨-૧૩૦૬—પહેલો એડ્વર્ડ.
 ઇ. સ. ૧૨૯૭—વેઇલ્સના લેવલિનની હાર. વેઇલ્સની જીત. તેનો અંદોષસ્ત.
 ઇ. સ. ૧૨૮૨-૮૩—પ્રિન્સ આર્થર વેઇલ્સ.
 ઇ. સ. ૧૨૯૦—સ્કૉટલૅન્ડની ગાદી માટે ખટપટ. જૉન બેલિઅલ રાજ.
 ઇ. સ. ૧૨૯૫—પહેલી પાર્લમેંટ. પાર્લમેંટ ને રાજ. લોકમાન્ય અમલ.
 ઇ. સ. ૧૨૯૬—એડ્વર્ડની સ્કૉટલૅન્ડ ઉપર સવારી. ફત્તેહ.
 ઇ. સ. ૧૨૯૭—વિલિઅમ વૉલ્ફેસની સ્ટર્લિંગ ખિજ પાસે ફત્તેહ.
 ઇ. સ. ૧૨૯૮—વૉલ્ફેસની હાર. તેનો શિરચ્છેદ.
 ઇ. સ. ૧૩૦૬—રૉબર્ટ બ્રૂસ સ્કૉટ લોકોનો રાજ.
 ઇ. સ. ૧૩૦૭-૨૬—બીજો એડ્વર્ડ.
 ઇ. સ. ૧૩૧૦—બેન્નોક્ષર્ન પાસે અંગ્રેજ પરાજય.
 ઇ. સ. ૧૩૨૪—બ્રૂસનું મરણ. રાજ ને બેરનો વચ્ચે તકરાર. ગેઇવ્સ્ટનને શિરચ્છેદ.
 ઇ. સ. ૧૩૨૭—રાજનું ખુન.
 ઇ. સ. ૧૩૨૭-૭૭—ત્રીજો એડ્વર્ડ.
 ઇ. સ. ૧૩૩૮—ક્રાંસ સામે સો વર્ષોના વિગ્રહની શરૂઆત.
 ઇ. સ. ૧૩૪૬—કેસિની લડાઈ; અંગ્રેજોનો વિજય.
 ઇ. સ. ૧૩૪૯—ઇંગ્લંડમાં મહામારીનો રોગ.
 ઇ. સ. ૧૩૫૬—પોપ્પીસની લડાઈ; પલ્ક પ્રિન્સની ફત્તેહ; ફ્રેંચ રાજ જૉન કેદ.
 ઇ. સ. ૧૩૬૦—બ્રેટિગિનની સુલેહ.
 ઇ. સ. ૧૩૬૦-૬૬—અંગ્રેજોની હારો, ક્રાંસમાં ને સ્પેઇનમાં.
 ઇ. સ. ૧૩૭૭—વિક્લિફનો પોપ સામે વિરોધ. લોલ્હોર્ડની સ્થાપના.
 ઇ. સ. ૧૩૭૭-૯૯—બીજો રિચર્ડ.
 ઇ. સ. ૧૩૮૧—બેડુતોનું બંડ. ટાયલરનું ખુન; રિચર્ડની સમયસૂચકતા. રિચર્ડ ને બેરનો. રિચર્ડ ને લોલ્હોર્ડો; લૅંકેસ્ટરની ખટપટ.
 ઇ. સ. ૧૩૯૯—રિચર્ડ કેદ. ખુન. બૉલિંગબ્રોક રાજ.

લૅકેસ્ટર વંશ.

- ઇ. સ. ૧૩૮૮-૧૪૧૩—ચોથો હેન્રિ.
 ઇ. સ. ૧૩૮૮—ડગ્લસ અને પર્સિનાં બંડો.
 ઇ. સ. ૧૪૦૩—પર્સિની હાર. સ્કૉટ્ હાર.
 ઇ. સ. ૧૪૧૩—રાજનું મરણ.
 ઇ. સ. ૧૪૧૩-૧૪૨૨—પાંચમો હેન્રિ. ફ્રાંસ સામે ફરી લડાઈ.
 ઇ. સ. ૧૪૧૫—એગિનકૉર્ટેની લડાઈ.
 ઇ. સ. ૧૪૨૦—હેન્રિને ફ્રાંસની ગાદીનું વચન.
 ઇ. સ. ૧૪૨૨—હેન્રિનું મરણ.
 ઇ. સ. ૧૪૨૨-૬૧—છઠ્ઠો હેન્રિ.
 ઇ. સ. ૧૪૨૯—જોન ઑફ આર્કનો ઉદ્ધવ. આર્લીઆનો ઘેરો.
 ઇ. સ. ૧૪૩૧—જોનને દેહાંતની સજા. હેન્રિનો પેરિસ મુકામે રાજ્યાભિષેક.
 ઇ. સ. ૧૪૫૩—રિચર્ડ, ડયૂક ઑફ યૉર્ક,ની ખટપટ. અર્લ ઑફ વૉરિકનો ઉદ્ધવ.
 ઇ. સ. ૧૪૫૯—યૉર્ક ને વૉરિકનાં બંડ. બંને દેશપાર.
 ઇ. સ. ૧૪૬૦—વૉરિકની ફત્તેહ. વેષફરીલડ પાસે યૉર્કનું માર્યા જવું; વૉરિકની હાર, સેધન્ટ આલ્બન્સ પાસે.
 ઇ. સ. ૧૪૬૧—ટાઉન્ટનની લડાઈ. રાજકુમાર એડ્વર્ડ રાજા. હેન્રિનું ફ્રાંસ નાસી જવું.
 ઇ. સ. ૧૪૬૫—એડ્વર્ડ ને વૉરિક વચ્ચે કુસંપ.
 ઇ. સ. ૧૪૬૯—એડ્વર્ડનું ફ્રાંસ નાસી જવું.
 ઇ. સ. ૧૪૭૧—બાર્નેટની લડાઈ. ટયુક્સપ્પુરિની લડાઈ. એડ્વર્ડની ફત્તેહ. હેન્રિનું ખુન. એડ્વર્ડનું મરણ.
 ઇ. સ. ૧૪૬૧-૧૪૭૧—ચોથો એડ્વર્ડ.
 ઇ. સ. ૧૪૭૧-૮૫—ત્રીજો રિચર્ડ. ભત્રીજાઓનાં ખુન.
 ઇ. સ. ૧૪૮૫—હેન્રિ ટયૂડરની સવારી. ઑસ્વર્થરીલડનું યુદ્ધ. રિચર્ડનું માર્યા જવું.
 સાહિત્ય: કથા—ચૉસર, ઇ. સ. ૧૩૩૫-૧૪૦૦. મેલોરિ, ઇ. સ.

૧૪૦૦-૧૪૭૧. નોર્મન્ડિનું સ્થાપત્ય. રિનેઇસાન્સ-સંસ્કૃતિનો પુનર્જન્મ.

ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૬૦૩. ટ્યૂડર વંશ.

- ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૫૦૯—સાતમો હેન્રિ.
 ઇ. સ. ૧૪૮૯—લૅમ્બર્થ સિમ્નેલનું બંડ. સ્ટાર ચેઇઅરની સ્થાપના.
 ઇ. સ. ૧૪૯૯-૯૯—પેરુકિનનું બંડ. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ને ઉત્તર સમુદ્રમાં ઇંગ્લંડની વગ. હૅલ્લૅડ સાથે વેપારનો કરાર. રાજકુવરોનાં ને રાજ-કુવરીઓનાં યૂરોપના દરબારોમાં લગ્નો.
 ઇ. સ. ૧૫૦૯-૪૯—આઠમો હેન્રિ.
 ઇ. સ. ૧૫૧૩—Battle of the Spurs.
 ઇ. સ. ૧૫૨૦—શ્રીહ્ડ ઑવ્ ધ ક્લૅથ ઑવ્ ગોલ્ડ. હેન્રિનો ફ્રાંસના રાજા ફ્રાંસિસ સાથે મેળાપ અને પાંચમા ચાર્લ્સ સાથે મિત્રભાવ. રાણી કૅથરેઇનનો સવાલ.
 ઇ. સ. ૧૫૨૯—વૂલ્ઝી સુત્તાબ્રહ્મ. વૂલ્ઝીની રાજ્યનીતિ:—સુલેહ; ઇંગ્લંડનું યૂરોપમાં વળન; કેળવણી; તેની અભિલાષાઓ. રેફર્મેશન.
 ઇ. સ. ૧૫૧૯—લ્યૂથરનો પોપ સામે વિરોધ.
 ઇ. સ. ૧૫૩૨—અંનબોલીન સાથે લગ્ન.
 ઇ. સ. ૧૫૩૫—હેન્રિ ને પોપ વચ્ચે તકરાર.
 ઇ. સ. ૧૫૨૯-૪૯—પાર્લમેન્ટના પોપ સામેના કાયદાઓ. Pilgrim-age of Grace. મઠોની મીલકત ખાલસા.
 ઇ. સ. ૧૫૪૦—ક્રામવેલ્લને દેહાંતદંડ. તેની રાજ્યનીતિ:—રોમના ચર્ચથી ઇંગ્લંડની સ્વતંત્રતા.
 ઇ. સ. ૧૫૪૨—સૅલ્વેમાર્સ પાસે સ્કૉટ્ રાજની હાર.
 ઇ. સ. ૧૫૪૯—રાજનું મરણ. તેની રાણીઓ:—કૅથરિન; અંનબોલીન; જોઇન સીમર; અંન ઑવ્ ક્લીવ્ઝ; કૅથરિન હૅવર્ડ; કૅથરિન પાર.
 ઇ. સ. ૧૫૪૯-૫૩—છઠ્ઠો એડ્વર્ડ.
 ઇ. સ. ૧૫૪૯-૪૯—સોમરસેટનો કારભાર. ઉદાર રાજ્યનીતિ.

- ઇ. સ. ૧૫૫૧—સોમર્સેટને દેહાંતદંડ.
 ઇ. સ. ૧૫૪૯-૫૩—નર્થમ્પરૂલ્ડનો કારભાર. પ્રોટેસ્ટન્ટ ઝનુન. લેઇડિ
 જોઇન એનો કિસ્સો.
 ઇ. સ. ૧૫૫૩—લેઇડિ જોઇન એને દેહાંતદંડ. નર્થમ્પરૂલ્ડને દેહાંતદંડ.
 ઇ. સ. ૧૫૫૩—રાજનું મરણ.
 ઇ. સ. ૧૫૫૩-૫૮—રાણી મેઘરિ.
 ઇ. સ. ૧૫૫૪—મેઘરિનું દિલિપ સાથે લગ્ન.
 ઇ. સ. ૧૫૫૫—લેઇટિમર ને રિડ્લીને દેહાંતદંડ; ફ્રેન્ચરને દેહાંતદંડ.
 ફ્રેચોલિક પથની સ્થાપના.
 ઇ. સ. ૧૫૫૮—ફેલેનું તુકસાન.
 ઇ. સ. ૧૫૫૮-૧૬૦૩—રાણી ઇલિઝબેથ.
 ઇ. સ. ૧૫૫૯—Act of Supremacy. Act of Uniformity.
 નવા ચર્ચની વ્યવસ્થા.
 ઇ. સ. ૧૫૬૪—ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા.
 ઇ. સ. ૧૫૮૭—સ્કોટ્લ લોકોની રાણી મેઘરિને દેહાંતદંડ.
 ઇ. સ. ૧૫૮૮—આર્માડોનો પરાજય.
 ઇ. સ. ૧૫૮૬—અંગ્રેજો ક્રાડિઝમાં.
 ઇ. સ. ૧૫૮૮—એસ્સેક્સ આયરૂલ્ડમાં.
 ઇ. સ. ૧૬૦૦—ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના.
 ઇ. સ. ૧૬૦૧—આયરૂલ્ડમાં શાંતિ.
 ઇ. સ. ૧૬૦૩—રાણીનું મરણ.

સાહિત્ય; શોધખોળ; વેપારરોજગાર;—એન જોનસન; બેઇકન; રેલે;
 શેઇક્સ્પિઅર; સ્પેન્સર. નાવિકો-ડ્રેઇક; ફ્રોબિશર; હૉકિન્સ; હૉર્વડ.

પ્રશ્નો

“The Chief faults of Henry VIII was his “monstrous selfishness”. Examine, in the light of this statement, his relations with (a) his ministers, (b) his parliaments, (c) the church.

What were the means employed by Henry VII to secure the throne to himself and his family and to strengthen the power of the crown ?

Describe the relations between England and Spain since the marriage of Mary and Philip II in 1554 to the defeat of the Spanish Armada in 1588. What were the results of the success of England in this struggle ?

Describe the literary, commercial, and sea-faring activities of the English people in the reign of Elizabeth.

What were the claims of Henry VII to the throne of England ? Explain the various measures by which he sought to make the power of the English crown absolute.

"Elizabeth found the kingdom divided and weak; she left it united and strong". Explain this remark with reference to her difficulties and achievements.

How do you account for the despotic power which the Tudor sovereigns were allowed to exercise ?

Give a brief sketch of the attitude of the different Tudor sovereigns to the Reformation.

Why does the Tudor period indicate the dawn of a new era ?

What induced Philip of Spain to think of an invasion of England ? To what do you attribute the defeat of the Armada ? What were the great results of the defeat ?

What were the characteristics common to the Tudor sovereigns ? How do you account for the fact that in the Tudor period the House of Commons increased very much in power and importance ?

How will you show that Elizabeth's reign forms one of the most brilliant periods in English history ?

Why was the Reformation received so well in England ? How did Henry VIII break the papal power ? How was the Reformed Church finally established in England ?

ખંડ ત્રીજો રુદ્રઅર્ટ વંશ.

- છ. સ. ૧૬૦૩-૨૫—પહેલો જોધમ્સ.
 ઇ. સ. ૧૬૦૩—આય પ્લોટ. મેઇન પ્લોટ.
 ઇ. સ. ૧૬૦૪—હૅમ્પ્ટન કોર્ટ કૉન્ફરન્સ.
 ઇ. સ. ૧૬૦૫—ગનપાઉર પ્લોટ.
 ઇ. સ. ૧૬૧૧—આઇઅલનું ભાષાંતર. પહેલી પાર્લમેંટને રજા.
 ઇ. સ. ૧૬૧૪—Addled Parliament.
 ઇ. સ. ૧૬૧૬—રૉબર્ટ કાર બરતરફ.
 ઇ. સ. ૧૬૧૮—રૅલેને દેહાંતદંડ. બોહુમિઆમાં બંડ. ત્રીસ વર્ષોના સંગ્રામની શરૂઆત.
 ઇ. સ. ૧૬૨૦—અમેરિકામાં ઇંગ્લંડના વસવાટની શરૂઆત. Pilgrim Fathers.
 ઇ. સ. ૧૬૨૧—નવી પાર્લમેંટ. સ્પેઇન કુંવરી સાથે પાટવી કુંવરના લગ્ન માટે ખટપટ.
 ઇ. સ. ૧૬૨૨—પાર્લમેંટને રજા.
 ઇ. મ. ૧૬૨૪—નવી પાર્લમેંટ.
 ઇ. સ. ૧૬૨૫—રાજનું મરણ.
 ધર્મિરક્ત હક્ક; જોધમ્સની પાર્લમેંટ સાથે તકરારો.
 ઇ. સ. ૧૬૨૫-૪૯—પહેલો ચાટર્સ.
 ઇ. સ. ૧૬૨૫—સ્પેઇન સામે લડાઈ.
 ઇ. સ. ૧૬૨૬—ફ્રાંસના પ્રોટેસ્ટંટો સામે ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા. અંગ્રેજ હાર. બીજી પાર્લમેંટ.
 ઇ. સ. ૧૬૨૮—બર્કિંગહમનું ખુન. Petition of Right. ત્રીજી પાર્લમેંટ.
 ઇ. સ. ૧૬૨૯—પાર્લમેંટને રજા. ઇલિઅટ કેદ.
 ઇ. સ. ૧૬૩૩—રાજના આપખુદ અમલનો આરંભ. લૉડની ચર્ચની વ્યવસ્થા. વેન્ટવર્થ આયર્લેન્ડમાં. “Thorough”
 ઇ. સ. ૧૬૩૪—શિપમનિ ટૅક્સ.

- ઈ. સ. ૧૬૩૬—હમ્પડનનો વિરોધ.
- ઈ. સ. ૧૬૩૭—સ્કૉટલૅન્ડનું લૉડની ધર્મવ્યવસ્થા સામે બંડ. Solemn League and Covenant.
- ઈ. સ. ૧૬૩૯—First Bishops' War. લૉગ પાર્લમેન્ટની બેઠક.
- ઈ. સ. ૧૬૪૦—સ્ટ્રૅન્ડેડને દેહાંતદંડ. લૉડ કેદમાં. Grand Remonstrance.
- ઈ. સ. ૧૬૪૨—ચાર્લ્સ પાર્લમેન્ટમાં. યુદ્ધની શરૂઆત. એડ્જહિલ્લનું યુદ્ધ. રાજા ઑક્સફોર્ડમાં.
- ઈ. સ. ૧૬૪૩—ન્યૂ બેરિની લડાઈ.
- ઈ. સ. ૧૬૪૪—માર્સ્ટનમૂરની લડાઈ. સ્કૉટ લોકો રાજા સામે. ક્રામ્વેલ્લની ફત્તેહ. Self-denyng Ordinance. નવું લશ્કર.
- ઈ. સ. ૧૬૪૫—નેઇઝ્બિની લડાઈ. રાજાની હાર.
- ઈ. સ. ૧૬૪૭—રાજાનું તામે થવું. Independents. રાજા વાઇટના ટાપુમાં કેદ.
- ઈ. સ. ૧૬૪૮—પ્રેમન્ટની લડાઈ. સ્કૉટ લોકોની હાર. Pride's Purge. The Rump.
- ઈ. સ. ૧૬૪૯—રાજા ઉપર ક્રામ. તેનો શિરચ્છેદ.
- ઈ. સ. ૧૬૪૯-૫૮—ક્રામ્વેલ્લ.
- ઈ. સ. ૧૬૪૯—આયર્લૅન્ડ ઉપર વિજય. આયર્લૅન્ડની ફત્તેહ.
- ઈ. સ. ૧૬૫૦—ડનપ્યારની લડાઈ. કુંવર ચાર્લ્સની હાર. બ્લેઝકિની ચેનલમાં ફત્તેહ. ડચ પરાજય.
- ઈ. સ. ૧૬૫૧—વૉર્સેસ્ટરની લડાઈ. કુંવર ચાર્લ્સની બીજી હાર. સ્કૉટ લોકો ઉપર ક્રામ્વેલ્લની ફત્તેહ. ક્રામ્વેલ્લ પ્રોટેક્ટર.
- ઈ. સ. ૧૬૫૩—રંપ બરતરફ. બૅરબેન્સ પાર્લમેન્ટ. નવું રાજ્યતંત્ર.
- ઈ. સ. ૧૬૫૪—ડચ લોકો ઉપર ફત્તેહ.
- ઈ. સ. ૧૬૫૫—ગમેઇકાનો કબજો. ક્રામ્વેલ્લ કુલ મુખત્યાર.
- ઈ. સ. ૧૬૫૭—ડંકર્કનો કબજો. ફ્રેંચો સાથે મિત્રતા ને સ્પેઇન સામે યુદ્ધ.
- ઈ. સ. ૧૬૫૮—છેલ્લી પાર્લમેન્ટને રજા. ક્રામ્વેલ્લનું મરણ.

- ઇ. સ. ૧૬૫૮-૬૦—રિચર્ડ ફ્રાન્સેસ. લંબર્થ ને મન્ક.
 ઇ. સ. ૧૬૫૯—રંપ પાર્લમેન્ટનું ફરી મળવું.
 ઇ. સ. ૧૬૬૦—બીજા ચાર્લ્સને નિમંત્રણ.
 સાહિત્ય. મિલ્ટન; બનિઅન.
 ઇ. સ. ૧૬૬૦-૮૦—બીજા ચાર્લ્સ.
 ઇ. સ. ૧૬૬૦-૬૭—ફ્લેરેડનનો કારભાર. ફ્લેરેડન કોડ.
 ઇ. સ. ૧૬૬૧—Corporation Act.
 ઇ. સ. ૧૬૬૨—Act of Uniformity.
 ઇ. સ. ૧૬૬૪—Conventicle Act.
 ઇ. સ. ૧૬૬૫—Five Mile Act.
 ઇ. સ. ૧૬૬૫-૬૭—ડચ વિગ્રહ, લોરેટ્ટાફ્ટ આગળ અંગ્રેજ વિજય. ચંધમ્મ ઉપર તોપોનો મારો. અંગ્રેજ ગબરાટ. લંડનમાં ભયંકર આગ.
 ઇ. સ. ૧૬૬૮—ટેમ્પલનો ત્રિપક્ષ કરાર.
 ઇ. સ. ૧૬૭૦-૭૪—કચાલનો કારભાર.
 ઇ. સ. ૧૬૭૦—ડોવરનો ગુપ્ત કરાર.
 ઇ. સ. ૧૬૭૨—Declaration of Indulgence. હોલંડ સામે વિગ્રહ.
 ઇ. સ. ૧૬૭૩—Test Act.
 ઇ. સ. ૧૬૭૪—હોલંડ સાથે મિત્રતા. ડૉનખિ મુખ્ય પ્રધાન.
 ઇ. સ. ૧૬૭૮—ટાઇટલ્સ ઓફ ઇન્ડિસનું ધર્તીંગ. પોપિશ પ્લોટ.
 ઇ. સ. ૧૬૭૯—શેઠ્સ ટ્રસ્ટ્યુરિની આગેવાની. નવી પાર્લમેન્ટ. હેબિઅસ કોર્પસ અક્ટ. Exclusion Bill. બિહગ ને ટોરિ પક્ષો.
 ઇ. સ. ૧૬૮૦—બીજા બિહગ પાર્લમેન્ટ.
 ઇ. સ. ૧૬૮૧—ઓક્સફોર્ડ પાર્લમેન્ટ. આપણુદ અમલની શરૂઆત.
 ઇ. સ. ૧૬૮૩—રાય હાઉસ પ્લોટ. બિહગ પરાજય.
 ઇ. સ. ૧૬૮૫—રાજનું મરણ.
 સાયન્સ; સાહિત્ય; કળા::—ડ્રાયડન; ન્યૂટન; વર્તમાનપત્રો; રેન; પેપિસ;
 બોઇલ; રોયલ સોસાયટી.
 ઇ. સ. ૧૬૮૫-૮૮—બીજા જોહન્સ.

- અ. સ. ૧૬૮૫—આર્ગાઇલનું અંડ. મન્મથની સવારી. સેનમૂરની લડાઈ.
જેમ્સનો લોખંડી ન્યાય. મન્મથને દેહાંતદંડ. ટેસ્ટ એક્ટ ૨૬.
- ઇ. સ. ૧૬૮૭—હાય કમિશન કોર્ટની ફરી સ્થાપના.
- ઇ. સ. ૧૬૮૭—Declaration of Indulgence. યુનિવર્સિટિમાં
ને કોલેજોમાં કૃથાલિક નીતિ. સાત બિશપો ઉપર કામ.
- ઇ. સ. ૧૬૮૮—વિલિઅમ ને મેઇરિને નિમંત્રણ; જેમ્સ પદબ્રષ્ટ.
- ઇ. સ. ૧૬૮૯-૧૭૦૨—વિલિઅમ ત્રીજે ને મેઇરિ.
- ઇ. સ. ૧૬૮૯—Bill of Rights. કિલિકાંકીની લડાઈ. આયર્લેન્ડમાં
અંડ. લંડનડેરિનો ઘેરો. ઑગ્ડુઅર્ગના લીગનો વિગ્રહ શરૂ.
- ઇ. સ. ૧૬૯૦—બોઇનની લડાઈ. આયર્લેન્ડના અંડની શાંતિ. બાચિહેડનું
નૌકાયુદ્ધ. અંગ્રેજ પરાજય.
- ઇ. સ. ૧૬૯૨—લાહોગનું નૌકાયુદ્ધ. અંગ્રેજ વિજય. ગ્લેન્કોનો વધ.
સ્ટાઇનકર્ક પાસે અંગ્રેજ હાર.
- ઇ. સ. ૧૬૯૪—ઇંગ્લંડની ઑક. મેઇરિનું મરણ. વિહગ મંત્રિમંડળ.
- ઇ. સ. ૧૬૯૫—મૉન્સ વિલિઅમના કબજામાં.
- ઇ. સ. ૧૬૯૭—રિઝવિકનો કરાર.
- ઇ. સ. ૧૬૯૮—ડેરિઅન કંપનિનું પ્રકરણ. First Partition Treaty.
- ઇ. સ. ૧૬૯૯—Second Partition Treaty.
- ઇ. સ. ૧૭૦૦—સ્પેઇનના ચાર્લ્સનું મરણ.
- ઇ. સ. ૧૭૦૧—એક્ટ ઓફ સેટલમેન્ટ. ગાદીના વારસાનો નિર્ણય.
- ઇ. સ. ૧૭૦૨—વિલિઅમનું મરણ.
- વિલિઅમનું ચારિત્ર. લૂઇસી રાજ્યનીતિ. પાર્લમેન્ટની વધતી જતી વગ.
ઇંગ્લંડનું યૂરોપમાં દરમ્યાન થવું. વિહગ ને ટોરિ પક્ષો. સ્પેઇનની ગાદી.
- ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૪—ઍન.
- ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૭૧૩—સ્પેઇનની ગાદી માટેનો વિગ્રહ. લડાઈનાં ક્ષેત્રો—
ઇટલિ, નેધરલેન્ડ્સ, જર્મની, સ્પેઇન, ભૂમધ્ય સમુદ્ર.
- અ. સ. ૧૭૦૪—જિબ્રાલ્ટરનો અંગ્રેજ કબજો. પ્લેનહીમ પાસે અંગ્રેજ ફતોહ.
- અ. સ. ૧૭૦૬—રામિલ્સા પાસે અંગ્રેજ ફતોહ.

ધ. સ. ૧૭૦૬—સ્કૉટલૅન્ડ સાથે ઐકીનો કરાર.

ધ. સ. ૧૭૦૮—આઉગનાર્ડની ફત્તેહ.

ધ. સ. ૧૭૦૯—માલ્પાકવેટની ફત્તેહ. સેંશવરેલ ઉપર કામ.

ધ. સ. ૧૭૧૦—ગોડોલ્ફિન ને વિહગ લોડે સત્તાબ્રહ્મ. હાર્લીનો કારબાર.

ધ. સ. ૧૭૧૪—યૂ ટ્રેક્ટનો કરાર. ઍનનું મરણ.

માર્લ્બરો ને તેની સ્ત્રી. મિસિસ મેંશમ; ઍનનો સ્વભાવ. ઑલિંગ્બ્રોકની રાજ્યનીતિ. સ્પેઇનના સામ્રાજ્યનો વિનાશ. સાહિત્ય—સ્ટીલ; ડેફે; ઍડિસન; સ્વિફ્ટ; પોપ; ઝૉનસન.

પ્રશ્નો

Show how Oliver Cromwell rose into power. Analyse his system of government.

Mention some of the unconstitutional measures of James II and show how they led to the Revolution of 1688.

State the causes of Charles II's popularity at the beginning of his reign. Why did he grow unpopular after a few years?

Why did William III accept the crown of England? How far was he supported by the English people in his foreign policy?

Who were the chief advisers of Charles I? What influence did they exercise over his policy and with what result?

What do you understand by Parliamentary government? Say how William III was the first sovereign to work it successfully?

What do you know of the character of James I? What made him quarrel with his Parliament?

How did Cromwell come to power after the execution of Charles I? Give a brief sketch of his home and foreign policy.

Who were the Puritans? What part did they play

in the religious and political history of England in the days of Cromwell and Charles II ?

Describe the domestic and foreign policy of William III. Why is he considered a great statesman ?

What were the relations of Charles I with his Parliaments ? Compare them with those of Charles II with his Parliaments.

What were the effects of the Revolution of 1688 on (a) the standing army, (b) appointment of ministers, (c) position of judges ?

Why was it necessary to bring about the union of England and Scotland (1707) ? How did it affect each of them ?

What was the position of England on the continent in the reign of Charles II ? How far was the king responsible for it ?

What do you think of Cromwell as a *man* and as a *ruler* ?

How will you show that William III was a great statesman ? Account for his unpopularity and also for the increase in the strength and power of Parliament in the reign.

“Never had a sovereign a higher notion of his dignity, never was any less qualified to sustain it.” Justify this remark about James I.

State why the Restoration was received with great joy. How do you account for the subsequent unpopularity of Charles II ?

અંડ ડથો

હુનોવર વંશ

ધ. સ. ૧૭૧૮-૨૭—પહેલો જ્યોર્જ.

ઈ. સ. ૧૭૧૪-૧૬—સ્ટેનહોપ ને ટાઉન્શેન્ડનો કારભાર.

ઈ. સ. ૧૭૧૫—પ્રિટોન્ડરની સવારી. શેરિફમૂરની ને પ્રેસ્ટનની લડાઈઓ.

- છ. સ. ૧૯૧૬—સેપ્ટેનિઅલ ઍક્ટ. વેસ્ટમિન્સ્ટરનો કરાર.
- છ. સ. ૧૯૧૭—ત્રિપક્ષ કરાર—ફ્રાંસ, ઇંગ્લંડ, ને હૉલંડ વચ્ચે મૈત્રી. સંડર્લૅંડ સત્તા ઉપર.
- છ. સ. ૧૯૧૮—ઑસ્ટ્રિયા સાથે મૈત્રી બિંગની સ્પેઇન ઉપર ફત્તેહ.
- છ. સ. ૧૯૧૯—Peerage Bill.
- છ. સ. ૧૯૨૦—સાઉથ સી કંપનીની નાદારી. વૉલ્પોલની સત્તાનો ઉદ્ધવ. કાર્ટરેટની રાજ્યનીતિ.
- છ. સ. ૧૯૨૫—વિએનાના કરારો. ઑસ્ટ્રિયાની ગાદી માટે ખટપટો.
- છ. સ. ૧૯૨૭—રાજનું મરણ.
વિહગ અમીરોની સત્તા; રાજનું ચારિત્ર. મંત્રિમંડળ-કેબિનેટ—નો ઉદ્ધવ
વિહગ મંત્રીઓનો નાણાનો કારભાર. વૉલ્પોલની રાજ્યનીતિ.
- છ. સ. ૧૯૨૫-૬૦—બીજો જર્મીન. રાણી કોરોલિનની સત્તા.
- છ. સ. ૧૯૨૧-૪૨—વૉલ્પોલનો કારભાર:—સુલેહ; રાષ્ટ્રીય કરજમાં ઘટાડો; Sinking Fund; પરદેશ સાથે વેપારની છૂટ; દાણ ને જગાતમાં સુધારાઓ; કેબિનેટનો વિકાસ.
- છ. સ. ૧૯૨૯—સેવિલનો કરાર.
- છ. સ. ૧૯૩૧—વિએનાનો બીજો કરાર.
- છ. સ. ૧૯૩૮—રાણીનું મરણ.
- છ. સ. ૧૯૩૯—સ્પેઇન સામે લડાઈ. જેનકિન્સનું પ્રકરણ.
- છ. સ. ૧૯૪૧—નવી પાર્લમેન્ટ. વૉલ્પોલની સત્તાનો નાશ.
- છ. સ. ૧૯૪૨-૪૪—કાર્ટરેટનો કારભાર. યૂરોપમાં દરમ્યાનગીરી.
- છ. સ. ૧૯૪૩—ડેટિન્જનની લડાઈ. ફ્રેંચ પરાજય.
- છ. સ. ૧૯૪૪-૪૮—ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીનો વિચલ.
- છ. સ. ૧૯૪૫—બીજા પ્રિટન્ડરની સવારી. પ્રેસ્ટનપેન્સ પાસે તેની ફત્તેહ.
કુલોડનની લડાઈમાં અંગ્રેજ ફત્તેહ. ફ્રાન્સેનોય પાસે અંગ્રેજ પરાજય.
- છ. સ. ૧૯૪૬—હિંદમાં દૂધેનું રાજકારણ. પહેલો કર્ણાટક વિચલ.
- છ. સ. ૧૯૪૮—એલાશાપેલ્લનું તહ.
- છ. સ. ૧૯૪૫-૪૬—પેલ્હામેનો નબળો કારભાર. અમેરિકામાં ફ્રાંસ ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે વિચલ. સાત વર્ષોના વિચલનાં પગરણ,

- ધ. સ. ૧૭૫૪—પેલ્હામનું મરણ. ન્યૂકેસલનો કારભાર.
 ઇ. સ. ૧૭૫૬-૬૧—મોગ પિટનો કારભાર. ન્યૂકેસલનું રાજનામું.
 ઇ. સ. ૧૭૬૦—રાજનું મરણ.

અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય. મુસાફરો.

- ઇ. સ. ૧૪૯૭—ક્રોમો ઉત્તર અમેરિકામાં.
 ઇ. સ. ૧૫૮૨—ગિલ્બર્ટ ન્યૂ ફાઉન્ડેશનમાં.

અમેરિકાનો વસવાટ.

રાજના પ્રયાસોથી.

- ઇ. સ. ૧૫૮૫—રેલેનો પ્રવાસ, વર્જિનિયામાં.
 ઇ. સ. ૧૬૦૭—વર્જિનિયામાં વસાહત. મેઝરિલેંડમાં વસાહત. કેરોલિના.
 ન્યૂઝેન્સિયા.

પ્યુરિટનોનાં વસાવેલાં સંસ્થાનો.

- ઇ. સ. ૧૬૨૦—ન્યૂપ્લિમાઉથ.
 ઇ. સ. ૧૬૩૦—મેસેચુસેટ્સ.
 ઇ. સ. ૧૬૩૩—કોનેક્ટિકટ ને ન્યૂહૅવન. રોડ ટાપુ.

પ્રજાનાં છૂતલાં.

- ઇ. સ. ૧૬૫૫—ગ્લેમ્સ્ટોનની છૂત.
 ઇ. સ. ૧૬૬૧—ન્યૂયૉર્ક ને ન્યૂજર્સિ ડચ પાસેથી તાબે.
 ઇ. સ. ૧૬૮૭—પેન્સિલ્વાનિયા, પેને વસાવેલું.

હિંદુસ્તાન.

- ઇ. સ. ૧૬૦૦—ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના,
 ઇ. સ. ૧૬૧૨—સુરતમાં કોડી.
 ઇ. સ. ૧૬૩૯—મદ્રાસમાં કંપની.
 ઇ. સ. ૧૬૬૮-૬૯—મુંબઈનો પટ્ટો
 ઇ. સ. ૧૬૧૭—ફરિશ્તિઆરનું ફરમાન,
 ઇ. સ. ૧૭૪૪-૪૮—પહેલો ક્લાર્ક વિગ્રહ,
 ઇ. સ. ૧૭૫૮-૫૪—બીજો ક્લાર્ક વિગ્રહ, આરની; કાવેરીપાક; અક્રાંટ.
 ઇ. સ. ૧૭૫૮-૬૩—ત્રીજો ક્લાર્ક વિગ્રહ. વાંદિવાશ. પોંદિચેરી.

- ઈ. સ. ૧૭૫૭—પ્લાસીનું યુદ્ધ; કંપનિની બંગાળામાં સર્વોપરિ સત્તા,
 ઈ. સ. ૧૭૬૦—વાંદિવાશનું યુદ્ધ. કંપનિની કર્ણાટકમાં સર્વોપરિ સત્તા,
 ઈ. સ. ૧૭૬૪—બક્સરનું યુદ્ધ. શાહઆલમ ને શુભ-ઉદ-દવલા ઉપર ફત્તેહ.
 ઈ. સ. ૧૭૬૫—બંગાળા ને બિહારની દીવાની કંપનિને-અલાહાબાદનો કરાર.
 ઈ. સ. ૧૭૫૧—આર્કાટનો ઘેરો. બીજો કર્ણાટક વિગ્રહ.
 ઈ. સ. ૧૭૫૬-૬૩—સાત વર્ષનો વિગ્રહ. Seven Years War.
 ઈ. સ. ૧૭૫૬—બિંગો માયનોર્ક આગળ પરાજય. સિરાજ-ઉદ-દૌલાની
 કલકત્તાની સત્તારી. બેંગલ હોલ ઓફ કલકત્તા.
 ઈ. સ. ૧૭૫૭—કંબરહાટનો યુરોપમાં પરાજય. ફ્રેડરિકની ફત્તેહ-પ્લાસીની
 લડાઈ. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિની બંગાળામાં ફત્તેહ.
 ઈ. સ. ૧૭૫૮—કેનેડામાં વૂલ્ફની લૂઈશ્યુર્ગ પાસે ફત્તેહ.
 ઈ. સ. ૧૭૫૮—લૉગોસ બે ને કિવબૂરો બે આગળ અંગ્રેજોનો દરિયાઈ
 વિજય. જર્મનિમાં ફ્રેડરિકનો વિજય-પરાજય. કવીબેક આગળ
 વૂલ્ફની ફત્તેહ.
 ઈ. સ. ૧૭૬૦—રાજનું મરણ. મોંટ્રિઅલ કબજો. કેનેડા ખાલસા.
 વાંદિવાશ આગળ ફૂટની ફત્તેહ.
 ઈ. સ. ૧૭૬૧—પિટ્ઠ પદબ્રટ. પોંદિચેરી ખાલસા.
 ઈ. સ. ૧૭૬૨—સ્પેઇન સામે લડાઈ. મેનિલા કબજો.
 ઈ. સ. ૧૭૬૩—પેરિસનો કરાર. લડાઈનાં કારણો. પેરિસના કરારનાં
 પરિણામો. પિટ્ઠનો કારભાર: (૧) ૧૭૫૬-૫૭. (૨) ૧૭૫૭-૬૧.
 તેની રાજ્યનીતિ-ફ્રેચ સામ્રાજ્ય ને વેપારને તોડવાં; યુરોપનાં
 રાજ્યોને ફ્રાંસ સામે મદદ કરવી; અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય ને વેપાર જમાવવાં.
 સાહિત્ય—ઓલિંગ્વોડ; લૉક; ચેસ્ટરફીલ્ડ; વોલ્પોલ; મેથડિસ્ટ પ્રવ્રત્તિ.
 વેઝલી; બ્રિટફીલ્ડ;
 ઈ. સ. ૧૭૬૦-૧૮૨૦—ત્રીજો જ્યોર્જ.

કારભારો

- ઈ. સ. ૧૭૬૦-૬૧—પિટ્ઠ.
 ઈ. સ. ૧૭૬૧-૬૩—પ્યુર.

- ઇ. સ. ૧૭૬૩-૬૫—એડ્ફોર્ડ ને ઍન્વિલ્સ.
 ઇ. સ. ૧૭૬૫-૬૬—રૉકિંગ્હૉમ.
 ઇ. સ. ૧૭૬૬-૬૮—મોટા પિટ.
 ઇ. સ. ૧૭૬૮-૭૦—એડ્ફોર્ડ.
 ઇ. સ. ૧૭૭૦-૮૨—લૉર્ડ નૉર્થ.
 ઇ. સ. ૧૭૮૨—૮૩—રૉકિંગ્હૉમ ને શેલ્બર્ન.
 ઇ. સ. ૧૭૮૩—ફ્રાન્સ ને લૉર્ડ નૉર્થ.
 ઇ. સ. ૧૭૮૩-૧૮૦૧—નાનો પિટ.
 ઇ. સ. ૧૮૦૧-૨—એડ્ફોર્ડ.
 ઇ. સ. ૧૮૦૨-૬—નાનો પિટ.
 ઇ. સ. ૧૮૦૬-૧૮૦૭—ફ્રાન્સ, ઍન્વિલ્સ ને પૉર્ટલૉડ.
 ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૨—પર્સિવલ ને પૉર્ટલૉડ.
 ઇ. સ. ૧૮૧૨-૨૦—લિવરપૂલ.
 ઇ. સ. ૧૮૨૦—રાજાનું મરણ.

અમેરિકાનો સવાલ.

- અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનો વહિવટ; પેરિસના તહથી બદલાએલી સ્થિતિ;
 બચાવનું અર્થ; વેપાર ઉપર અંકુશ.
 ઇ. સ. ૧૭૬૫—ઍન્વિલ્સે પ્રસાર કરેલો સ્ટૅપ અૉક્ટ.
 ઇ. સ. ૧૭૬૬—રૉકિંગ્હૉમને હાથે સ્ટૅપ અૉક્ટ રદ. ઇંગ્લંડના સાર્વભૌમ-
 પણાનો ઠરાવ.
 ઇ. સ. ૧૭૬૭—ટાઉનશેન્ડની ચા ને કાશી ઉપર જગાતો. અમેરિકામાં
 બ્રિટિશ માલનો અહિષ્કાર.
 ઇ. સ. ૧૭૭૦—નૉર્થે રદ કરેલી જગાતો. ચા ઉપર જગાત ચાલુ.
 ઍસ્ટનમાં તોફાન.
 ઇ. સ. ૧૭૭૩—ઍસ્ટનમાં તોફાનો ચાલુ. ઍસ્ટનને શિક્ષા.
 ઇ. સ. ૧૭૭૪—મેસચ્યુસેટસના હકકો રદ. ફિલાડેલ્ફિઆમાં કૉંગ્રેસ.
 ઇ. સ. ૧૭૭૫—લૉર્ડિઝનની લડાઈ ને ગેધગની હાર.
 ઇ. સ. ૧૭૭૬—સંસ્થાનોનું સ્વતંત્ર જાહેર થવું. અંકરૂહિલ્સની લડાઈ ને
 લૉર્ડ હોની ક્તેહ. બ્રૂક્લીન પાસે અમેરિકન હાર.

- ઈ. સ. ૧૭૭૭—સારાટોગા પાસે અંગ્રેજ સરકાર બ્રૂગ્રોઈનની હાર.
 ઈ. સ. ૧૭૭૮-૮૦—ફ્રાંસ ને સ્પેઈન, ને પછી હૉલ્લેન્ડનું લડાઈમાં ઉતરવું.
 ઇ. સ. ૧૭૮૦—સેઇન્ટ વિન્સેન્ટ આગળ અંગ્રેજ નૌકાબળની ફતોહ.
 ઇ. સ. ૧૭૮૧—ચૉક્ટાહિન પાસે કૉર્નવૉલ્લિસની હાર.
 ઇ. સ. ૧૭૮૩—વર્સાઈલની સુલેહ. સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા.

હિંદુસ્તાન, ઇ. સ. ૧૭૬૫-૮૮.

- ઇ. સ. ૧૭૭૨-૮૫—વૉર્સેન હેરિંગ્સનો કારભાર.
 ઇ. સ. ૧૭૭૩—રેગ્યુલેશનિંગ અક્ટ.
 ઇ. સ. ૧૭૭૮-૮૨—પહેલો મરાઠા વિગ્રહ.
 ઇ. સ. ૧૭૭૮-૮૪—હૈદરઅલી ને ટિપુ સામે વિગ્રહ.
 ઇ. સ. ૧૭૮૪—પિટ્ટનો કાયદો.
 ઇ. સ. ૧૭૮૫-૮૩—કૉર્નવૉલ્લિસનો કારભાર.
 ઇ. સ. ૧૭૮૩—ટિપુ સામે લડાઈ.
 ઇ. સ. ૧૭૮૩-૮૮—શૉરનો શાંત કારભાર.

આંતર કરભારોના મુખ્ય બનાવો, ઇ. સ. ૧૭૬૦-૮૨.

- ઇ. સ. ૧૭૬૩-૬૪—વિલ્કિઝનો પ્રશ્ન.
 ઇ. સ. ૧૭૬૫—રાજની પહેલી માંદગી.
 ઇ. સ. ૧૭૬૮-૭૦—મિડ્લસેક્સની ચુંટણીનું પ્રકરણ.
 ઇ. સ. ૧૭૭૩—રેગ્યુલેશનિંગ અક્ટ.
 ઇ. સ. ૧૭૮૦—લૉર્ડ ગૉર્ડનની આગેવાની નીચે બંડ.
 ઇ. સ. ૧૭૮૨—ગ્રેટનની આગેવાની નીચે આયર્લેન્ડને સ્વતંત્રતા.
 પાર્લમેન્ટનો સુધારો.

- ઇ. સ. ૧૭૮૩-૮૪—ફ્રાંક્સનાં ને પિટ્ટનાં ઇન્ડિયા બિલ્લો.
 ઇ. સ. ૧૭૮૭—ફ્રાંસ સાથે વેપારનો કરાર. સુલેહબરી ને કરકસરી રાજ્યનીતિ.
 ઇ. સ. ૧૭૮૮—રાજની બીજી માંદગી.

ઇંગ્લેન્ડ ને ફ્રાંસ, ૧૭૮૯-૧૮૧૫.

- ઈ. સ. ૧૭૮૯—ફ્રાંસમાં રાજ્યવિપ્લવ—Revolution.
 ઇ. સ. ૧૭૯૦—ફ્રાંસમાં નિયંત્રિત રાજસત્તાની સ્થાપના.

ઈ. સ. ૧૭૯૧—બર્કનું પુસ્તક—French Revolution—બહાર પડ્યું.
ફ્રેંચ રાજરાણીનું નાસી જવું. તેઓ કેદ. તેમની ઑસ્ટ્રિયા ને
પ્રશિયા સાથે ખટપટો. વિહંગોમાં તડ.

ઈ. સ. ૧૭૯૨—ફ્રેંચો, ને ઑસ્ટ્રિયા ને પ્રશિયાના રાજાઓ વચ્ચે લડાઈ.
વાલ્મી પાસે જર્મન હાર.

ઈ. સ. ૧૭૯૩—ફ્રાંસમાં હત્યાકાંડ. રાજરાણીને દેહાંતદંડ. મહાજનસત્તાક
રાજ્ય—Republic—ની સ્થાપના. યુરોપ ને ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ સામે. “ડાય-
રેક્ટરેઈટ”નું રાજ્યતંત્ર. મિત્રરાજ્યોની હારો. The First Coalition.

ઈ. સ. ૧૭૯૪—હોલ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે સમાધાની.

ઈ. સ. ૧૭૯૫—સ્પેઈન ને પ્રશિયા સાથે ફ્રેંચ સમાધાની.

ઈ. સ. ૧૭૯૬—ઑસ્ટ્રિયા સાથે ફ્રાંસની સમાધાની.

ઈ. સ. ૧૭૯૭—નેપોલિયનની સત્તાનો ઉદય. સેઈન્ટ વિન્સેન્ટ પાસે
અંગ્રેજ નૌકાબળની ફરોડ.

નેપોલિયન, ઇ. સ. ૧૭૯૭-૧૮૧૫.

ઈ. સ. ૧૭૯૮—નેપોલિયન ઇજિપ્તમાં. અબૂકિર અખાતમાં નેલ્સનનો
વિજય.

ઈ. સ. ૧૭૯૯—ટિપુનો પરજય. એકરનો રિમથે કરેલો બચાવ. નેપો-
લિયનની સિરિયામાં નિરાશા. નેપોલિયન First Consul
તરીકે. ઍલેક્ઝાન્ડ્રિયા પાસે અંગ્રેજ ફરોડ.
ઑસ્ટ્રિયા ને રશિયા નેપોલિયન સામે. The Second
Coalition.

ઈ. સ. ૧૮૦૦—ઑસ્ટ્રિયાની ને ઝારની નેપોલિયન સાથે સમાધાની.
યુરોપનાં દરિયાઈ રાજ્યો ઇંગ્લંડ સામે. કોપનહેગન પાસે નેલ્સનનો
વિજય. રશિયા ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે સમાધાની.

ઈ. સ. ૧૮૦૨—આમીન્સનું તહ.

પિટ્તનો ડડક આંતર કારભાર. પરદેશીઓ સામે; સભાઓ સામે;
હેબિઅસ કોર્પસ મોકુફ.

આયર્લેન્ડ, ઇ. સ. ૧૭૮૪-૧૮૦૧.

ઈ. સ. ૧૭૯૫—ફિટ્ઝવિલિયમનો કારભાર. ડેથોલિકો સાથે સમા-
ધાનીના માર્ગો.

ધ. સ. ૧૭૯૬—ફ્રેંચની મદદ.

ધ. સ. ૧૭૯૭—ડચ લોકોની મદદ.

ધ. સ. ૧૭૯૮—આયર્લેન્ડમાં ઍંડ. વિનિગર હિલ્લ ને વેક્સફોર્ડની લડાઈઓ.

ધ. સ. ૧૮૦૦—આયર્લેન્ડ ને ઇંગ્લંડ એક રાજ્ય તરીકે. પિટ્ટનો કાયદો.

ધ. સ. ૧૮૦૧—પિટ્ટનું રાજીનામું.

નેપોલિયન સામે ફરી યુદ્ધ, ૧૮૦૩-૧૮૦૬.

ધ. સ. ૧૮૦૩—વિગ્રહની શરૂઆત.

ધ. સ. ૧૮૦૪—નેપોલિયનનો “એંપરર” તરીકે અભિષેક; ઇંગ્લંડ ઉપર સવારીની તૈયારીઓ.

ધ. સ. ૧૮૦૫—સ્પેઇન ને ફ્રાંસ વચ્ચે મૈત્રી. ટ્રફાલ્ગર પાસે નેલ્સનનો વિજય. નેલ્સનનું મૃત્યુ. ઑસ્ટ્રિયા ને રશિયા સાથે અંગ્રેજ કરાર. Third Coaliton. ઉલ્મ ને આઉસ્ટરુલિટ્સની નેપોલિયનની અપ્રતિમ કૃત્તેહો ને ઑસ્ટ્રિયાની ભયંકર હારો. નેપોલિયન વીએનામાં.

ધ. સ. ૧૮૦૬—પ્રશિયાની આઉરુસ્ટાટ ને જેના પાસે ભયંકર હારો. પિટ્ટનું મરણ.

ધ. સ. ૧૮૦૭—ટિલ્સિટ મુકામે ઝાર ને નેપોલિયન વચ્ચે કરાર. Confederation of the Rhine. બર્લિનથી નેપોલિયનનાં બ્રિટિશ વેપાર સામે જાહેરનામાં. ઇંગ્લંડ ઉપર પહેરો. યુરોપ નેપોલિયનને શરણે.

ધ. સ. ૧૮૦૮—સ્પેઇનમાં નેપોલિયનનો ભાઈ જોસફ રાજા. ઇંગ્લંડનો નેપોલિયનને જવાબ—Orders in Council. સ્પેઇનમાં ઍંડ.

સ્પેઇનમાં વિગ્રહ, ૧૮૦૮-૧૮૧૩.

ધ. સ. ૧૮૦૮—વિમીરોની લડાઈ. સર જૉન મૂરની તૈયારીઓ.

ધ. સ. ૧૮૦૯—કોરુનાની લડાઈ. વેલિંગ્ટનનો ટાલાવેરા પાસે વિજય.

ધ. સ. ૧૮૧૦—અંગ્રેજો પોર્ટુગલમાં. અંગ્રેજો સ્પેઇન ઉપર.

ધ. સ. ૧૮૧૧—આલમેદા સર. અલમેડરા પાસે અંગ્રેજ કૃત્તેહ.

ધ. સ. ૧૮૧૨—સાલામાંકા પાસે અંગ્રેજ કૃત્તેહ.

ધ. સ. ૧૮૧૩—ઉત્તર સ્પેઇનમાંથી ફ્રેંચ લશ્કરનું ચાલ્યા જવું. વિટોરિ-આની લડાઈ. અંગ્રેજો ફ્રાંસમાં.

ઘ. સ. ૧૮૧૬—ઝંથો ઉપર સવારી. તૂલૂઝ સર.

નેપોલિયન ને યૂરોપ, ઘ. સ. ૧૮૦૯-૧૫.

ઘ. સ. ૧૮૦૯—ઑસ્ટ્રિયાની વાગ્રામ પાસે હાર. પ્રશિયાની તૈયારી.

ઘ. સ. ૧૮૧૧—નેપોલિયન ને ઝાર વચ્ચે બંદરો વિષે મતભેદ.

ઘ. સ. ૧૮૧૨—મૉસ્કો ઉપર નેપોલિયનની અજબ સવારી. પ્રશિયા, સ્વિડન, ઑસ્ટ્રિયા, ને બીજાં રાજ્યો નેપોલિયન સામે.

ઘ. સ. ૧૮૧૩—નેપોલિયનની લાઇપઝિક પાસે ભયંકર હાર.

ઘ. સ. ૧૮૧૪—નેપોલિયન શરણે ને એલ્બામાં દેશપાર. ફ્રાંસમાં લૂંટનું રાજ્ય.

ઘ. સ. ૧૮૧૫—નેપોલિયન ફરી ફ્રાંસમાં. વૉટર્લૂની લડાઈ. નેપોલિયન હેલેનામાં દેશપાર. વિએનાનું તહ.

અમેરિકા સામે યુદ્ધ, ઘ. સ. ૧૮૧૨-૧૪.

હિંદુસ્તાન, ઘ. સ. ૧૮૬૮-૧૮૨૩.

ઘ. સ. ૧૭૯૯-૧૮૦૫—વેલેસ્લીનો કારભાર, કંપનિ સાર્વભૌમ; કર્ણાટક, તાંબેર, સુરત, કટક, બાલાસોર, દિલ્હી, આગ્રા, રોહિલખંડ, ગોરખપુર ખાલસા.

ઘ. સ. ૧૮૦૨—વસંધનો કરાર.

ઘ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૦૪—મરાઠાઓ સામે વિગ્રહો.

ઘ. સ. ૧૮૦૯—અમૃતસરનો કરાર. નાબા જેવાં સિખ રાજ્યો ઉપર સત્તા મિન્ટોનો કારભાર,

ઘ. સ. ૧૮૧૬—ગુર્ખા વિગ્રહ, કુમાઉન, ગઢવાલ, ખાલસા,

ઘ. સ. ૧૮૧૭-૧૮૧૮—ચોથો મરાઠા વિગ્રહ. મહારાષ્ટ્ર ખાલસા, રજપુત રાજ્યો સાથે નવા કરારો. હેરિટગ્સનો કારભાર.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ-Industrial Revolution.

ઘ. સ. ૧૭૬૬—કાંતવાના નવા સંચાઓના શોધની શરૂઆત.

ઘ. સ. ૧૭૬૯—સ્ટીમ ઇજિનની શોધ.

ઘ. સ. ૧૭૮૫—વણાટકામના સંચાઓની શોધની શરૂઆત.

સુનર ને બિનના કાપડનાં કારખાનાં. લોહાનાં કારખાનાં. લોકોનો કારખાનાંવાળાં શહેરોમાં જમાવ. યૉર્કશિઅર, લૅંકશિઅર, ને પશ્ચિમનાં શહેરો ને બંદરોનો વિકાસ. મજૂરોની રિથિતિ. તેમનું રક્ષણ. નવા

વેપારીઓ. કારખાનાંના માલીકો. નવું અર્થશાસ્ત્ર અંડમ સ્મિથનો ગ્રંથ-
Wealth of Nations, ૧૭૭૬. માલ્થસ. રિકાર્ડો. દેશાવર
સાથે વધતો જતો વેપાર. વધતી જતી આબાદી. ખોરાકની
તંગી. મળૂરોનાં તોફાનો. સાર્વજનિક જમીનની થોડા લોકોએ કરેલી
ખરીદી. ખેડુતોની નુકસાની. ગરીબોની બેકારી. પરિણામો—પાર્લમેન્ટના
સુધારા માટે પોકારો; ક્રાંતિના ઉપાયોની સૂચનાઓ; રેડિકલ પક્ષનો
જન્મ. બેંકો.

નવું સાહિત્ય; કથા—વર્ડ્ઝવર્થ; સ્કૉટ; કૉલરિજ; શેલી; કીટ્સ; ગોલ્ડસ્મિથ;
ફીલ્ડિંગ; જેમ્સ ઑસ્ટિન; બર્ક; ગિબન; રેનોલ્ડ્સ; ઑસ્ટ્રેલિઆમાં
ક્રૂકનો પ્રવાસ. Evangelists.

આંતર ખનાવો.

ઇ. સ. ૧૮૦૭—ગુલામી અંધ.

ઇ. સ. ૧૮૧૯-૨૦—સુલેહનો ભંગ. Six Acts. Cato Street
Conspiracy.

ઇ. સ. ૧૮૨૦-૩૦—ચોથો ન્યૉર્થ.
કારભારો.

ઇ. સ. ૧૮૧૦-૨૭—લૉર્ડ લિવરપૂલ.

ઇ. સ. ૧૮૨૭—ગૉડ્રિક.

ઇ. સ. ૧૮૨૮-૩૦—ડ્યૂક ઑફ વેલિંગ્ટન.

ઇ. સ. ૧૮૩૦—રાજાનું મરણ.

મુખ્ય ખનાવો.

ઇ. સ. ૧૮૨૨—કાયદાઓમાં પીલના સુધારાઓ.

ઇ. સ. ૧૮૨૩—હસ્તિકસનના આર્થિક સુધારાઓ.

ઇ. સ. ૧૮૨૨-૨૭—કૅનિંગનો પરદેશ સાથેના વ્યહવાર. અમેરિકા;
પોર્ચુગલ; સ્પેઇન; ગ્રીસ. નેવેરિનોની લડાઈ.

ઇ. સ. ૧૮૨૮—ટેસ્ટ અને કૉર્પોરેશન કાયદાઓ ૨૬.

ઇ. સ. ૧૮૨૯—કૅથોલિકોને છૂટ. આયર્લૅન્ડમાં શાંતિ. કૅનિંગની રાજ્યનીતિ.

ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૭—ચોથો વિલિઅમ.

કારભારો.

ઇ. સ. ૧૮૩૦—વેલિંગ્ટન.

- ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૪—અર્લ ગ્રે.
 ઇ. સ. ૧૮૩૪—લૉર્ડ મેલ્બોર્ન.
 ઇ. સ. ૧૮૨૪-૩૫—સર રૉબર્ટ પીલ.
 ઇ. સ. ૧૮૩૫-૩૯—લૉર્ડ મેલ્બોર્ન.

ખનાવો.

- ઇ. સ. ૧૮૩૦—ફ્રાંસમાં લૂઈ ફિલિપિની સત્તાની સ્થાપના.
 ઇ. સ. ૧૮૩૨—હાઉસ ઓફ કૉમન્સનો સુધારો. Reform Bill.
 બેલ્જિઅમ સ્વતંત્ર. પામરસ્ટનની રાજ્યનીતિ, સ્પેઈનમાં, પોર્ચુગલમાં, તુર્કીમાં, ઇજિપ્તમાં, ને પોલંડમાં.
 ઇ. સ. ૧૮૩૪—Poor Law.
 ઇ. સ. ૧૮૩૫—સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો.
 ઇ. સ. ૧૮૩૬—રાજ્યનું મરણ.

હિંદુસ્તાન, ઇ. સ. ૧૮૨૩-૩૯.

- ઇ. સ. ૧૮૨૬—પહેલો બ્રહ્મી વિગ્રહ. આસામ, આરાકાન, ને તિનાસરિમ ખાલસા. ગવર્નર ઝનરલ, એમ્લર્ટ.
 ઇ. સ. ૧૮૨૯-૩૫—બેન્ટિન્કનો કારબાર. રણજિતસિંહ, બાવલપુરના નવાબ ને સિંધના અમીરો સાથે મુલેહો. મહૈસુરમાં બ્રિટિશ રાજ્ય-તંત્ર. કાયાર ને ફૂર્ગ ખાલસા.

સમાજસત્તાવાદી-Socialist લેખકો—ટૉમ પેઈન, રૉબર્ટ ઓવન, ફ્રાંસિસ પ્યેઈસ. ચાર્ટિસ્ટ લોકોનો ઉદ્દય-તેમના છ મુદ્દાઓ:-
 દરેક માણસને મતનો અધિકાર, શુભ રીતે મત આપવાની છૂટ, એકસરખાં મતદારમંડળો, વાર્ષિક પાર્લમેંટો, પાર્લમેંટના સભ્યોને પગાર, માલધારીપણાથી મતદાર હોવાના ધારાને રદ કરવાનું. તેમની જુદી જુદી અરજીઓ, ઇ. સ. ૧૮૩૯, ૧૮૪૨, ૧૮૪૮.

પ્રશ્નો

What was the nature of the rivalry between England and France during the 18th century ? What part did the elder Pitt play in the struggle ?

What is a coalition ministry ? Mention some important coalitions. What were the objects with which they were formed and how far did they succeed ?

How did England's quarrel with the American colonies begin ? How far were the Americans justified in their resistance ?

Show how the French Revolution influenced the domestic and foreign policy of the younger Pitt.

Sketch the career of Walpole with particular reference to his services with regard to constitutional, colonial and financial matters.

Sketch the career of the elder Pitt with special reference to his work as war-minister.

What do you understand by the Cabinet system of government ? Describe the chief features of its working before the outbreak of the recent World-War.

What led to the revolt of the American colonies ? Account for their success.

What were the methods adopted by the younger Pitt at home and abroad in connection with the French Revolutionary War ?

What do you know of the Berlin Decrees of Napoleon and the Orders in Council of the English Government ? What similar measures were adopted by the fighting nations in the recent World War ?

Explain clearly the meaning of " Patriot King " as used by George III. To what extent did he succeed in his ambition and how ?

Describe the attempts made in the Hanoverian Period to restore the Stuarts to the throne, and say why they failed.

Compare the two Pitts as war and peace ministers. Point out the common features of their character.

Why was there a great demand for Parliamentary reform in the reign of William IV ? Why did the attempts made before this to reform Parliament fail ? Mention the important changes produced by the Reform Act of 1832, and its effects on the general condition of the country.

What in your opinion, were the strong and weak points of Welpole's administration ?

Describe the events that led to the independence of the English colonies in America.

What was the attitude of the leading English statesmen of the time towards the question.

Mention the events under which the disabilities of the Roman Catholics were finally removed. Who were the great men whose names are associated with this relief ?

ખંડ પમેા વિક્ટોરિઆનો યુગ કારભારે।

- ધ. સ. ૧૮૩૭-૪૧—લૉર્ડ મેલ્બોર્ન.
- ધ. સ. ૧૮૪૧-૪૬—સર રૉબર્ટ પીલ.
- ધ. સ. ૧૮૪૬-૫૨—લૉર્ડ રસ્સેલ.
- ધ. સ. ૧૮૫૨-૫૫—લૉર્ડ આયર્સડીન.
- ધ. સ. ૧૮૫૫-૫૭—લૉર્ડ પામરસ્ટન.
- ધ. સ. ૧૮૫૭—લૉર્ડ પામરસ્ટન.
- ધ. સ. ૧૮૫૮—લૉર્ડ ડર્બી.
- ધ. સ. ૧૮૫૯-૬૫—લૉર્ડ પામરસ્ટન.
- ધ. સ. ૧૮૬૫-૬૬—લૉર્ડ રસ્સેલ.
- ધ. સ. ૧૮૬૬-૬૮—લૉર્ડ ડર્બી. ખજાનચી ડિઅરાઇલિ.
- ધ. સ. ૧૮૬૮-૭૪—ગ્રેવ્સ્ટન.
- ધ. સ. ૧૮૭૪-૮૦—ડિઅરાઇલિ.
- ધ. સ. ૧૮૮૦-૮૫—ગ્રેવ્સ્ટન.
- ધ. સ. ૧૮૮૫—લૉર્ડ સેલિસપ્યુરિ.
- ધ. સ. ૧૮૮૫—ગ્રેવ્સ્ટન.
- ધ. સ. ૧૮૮૬-૯૨—લૉર્ડ સેલિસપ્યુરિ.
- ધ. સ. ૧૮૯૨-૯૪—ગ્રેવ્સ્ટન.
- ધ. સ. ૧૮૯૪-૯૫—લૉર્ડ રૉબર્ટ (લિયરલ)

ધ. સ. ૧૮૯૫-૧૯૦૧—સેલિસ્યુરિ ને બાલ્કર.

પીલની રાજ્યનીતિ. ગ્લેડ્સ્ટનની ને ડિઝરાઇલિની રાજ્યનીતિઓ.
સામ્રાજ્યનો વિકાસ. પામરુસ્ટનની રાજ્યનીતિ.

મુખ્ય બનાવો.

ધ. સ. ૧૮૩૬-૪૦—કેનેડામાં બંડ. જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સ્થાપના.

ધ. સ. ૧૮૪૧—પામરુસ્ટને કરેલું તુર્કીના સવાલનું નિરાકરણ.

ધ. સ. ૧૮૪૨—અફઘાન વિગ્રહનો અંત. ચીની વિગ્રહનો અંત.

ધ. સ. ૧૮૪૪—ઇંગ્લંડની બેંકની નવી વ્યવસ્થા.

ધ. સ. ૧૮૪૬—અનાજની આયાત ઉપર જગત રદ. આયર્લેન્ડમાં દુષ્કાળ.

ધ. સ. ૧૮૪૮—યૂરોપમાં બળવાઓ. ફ્રાંસમાં નેપોલિયનની સત્તાનો ઉદય.
સ્વિત્ઝર્લેન્ડમાં લડાઈ. પોલેન્ડમાં બળવો. પ્રશિયામાં બળવો.

ધ. સ. ૧૮૫૨—ગ્લેડ્સ્ટનના સુધારાઓ. અનિયંત્રિત વેપાર.

ધ. સ. ૧૮૫૪—ક્રિમિયાનો વિગ્રહ. બાલાકલાવા, ઇકરમાન, સિબેસ્ટોપોલ,
સાર્ધનાં પીનું નૌકાયુદ્ધ.

ધ. સ. ૧૮૫૬—પેરિસનું તહ.

ધ. સ. ૧૮૫૭—ઇરાન સામે વિગ્રહ. ચીન સામે વિગ્રહ.

ધ. સ. ૧૮૫૯-૫૮—હિંદમાં સિપાઈઓનો બળવો.

ધ. સ. ૧૮૬૦-૬૫—ગ્લેડ્સ્ટનનાં બજેટો.

ધ. સ. ૧૮૬૦—પેકિનનો કરાર. ઇટલિમાં રાષ્ટ્રીય રાજ્યસત્તા.

ધ. સ. ૧૮૬૧—અમેરિકામાં સ્વકીય યુદ્ધ. “ટ્રેન્ટ”નું પ્રકરણ. “આલા-
બામા”નો સવાલ.

ધ. સ. ૧૮૬૪-૬૬—સેડોવાની લડાઈ, ઑસ્ટ્રેલિયાની હાર ને પ્રશિયાની
ફત્તેહ. ડેનમાર્ક સામે પ્રશિયાની ફત્તેહ.

ધ. સ. ૧૮૬૭—બીજું રિફોર્મ બિલ્લ. મજૂરોને મત આપવાનો હક્ક.
A leap in the dark—Tory Democracy.

ધ. સ. ૧૮૬૭—કેનેડાનું નવું સંસ્થાનિક રાજ્ય.

ધ. સ. ૧૮૬૮—ગ્લેડ્સ્ટનના સુધારાઓ.

ધ. સ. ૧૮૬૯—આઈરિશ ચર્ચ રાજ્યથી છૂટું. ખેડૂતોને રાહત;
કેળવણી; લસકરમાં સુધારાઓ; નોકરી માંટ પરીક્ષાનું ધોરણ.

ધ. સ. ૧૮૭૦-૭૧—પ્રશિયા ને ફ્રાંસ વચ્ચે લડાઈ, પ્રશિયાની ફત્તેહ;
જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના.

- ઘ. સ. ૧૮૯૫—સુએઝની નહેરના શેરોની ખરીદી.
- ઘ. સ. ૧૮૭૬—મહારાણી વિક્ટોરિયા કૈસર-ઈન્ડિયા.
- ઘ. સ. ૧૮૯૮—તુર્કીના પક્ષ. રશિયા સામે યુદ્ધ. લિટ્વનની વાઇસરોયગીરી.
- ઘ. સ. ૧૮૭૮—અર્લિનનો કરાર.
- ઘ. સ. ૧૮૮૦—અફઘાન વિગ્રહનો અંત. રિપન વાઇસરોય.
- ઘ. સ. ૧૮૮૨—આયર્લેન્ડમાં બે ભયંકર ખુનો.
- ઘ. સ. ૧૮૮૪—ટ્રાંસવાલમાં બંડ; માળુઆ; હિંદુ. ઇંગ્લેન્ડની ઇન્જિનમાં સત્તા. સુદાનમાં બંડ; ગોર્ડનનું માર્યા જવું. ખાર્તૂમનો બચાવ; સુદાન ખાલસા.
- ઘ. સ. ૧૮૮૬—ત્રીજું રિક્કામ બિલ્લ; વધારે મજૂરોને મતનો હક્ક.
- ઘ. સ. ૧૮૮૭—Golden Jubilee.
- ઘ. સ. ૧૮૮૮—સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો.
- ઘ. સ. ૧૮૮૨—ગ્લેસ્ટનની આઇરિશ રાજ્યનીતિ—“ હોમરૂલ ”.
- ઘ. સ. ૧૮૯૮—Diamond Jubilee.
- બેસાફ એમ્પરોરની રાજ્યનીતિ.
- ઘ. સ. ૧૮૯૭-૧૯૦૧—બેર લોકો સામે વિગ્રહ, આફ્રિકામાં બ્રિટિશ સત્તા.
- ઘ. સ. ૧૮૯૮—કિયનરની સુદાનમાં ફતેહ.
- ઘ. સ. ૧૯૦૦—ઓસ્ટ્રેલિયાને સ્વરાજ્ય.
- ઘ. સ. ૧૯૦૧—વિક્ટોરિયાનું મરણ.
- ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, સાયન્સ, ધર્મ—ટેનિસન, લૉંગફોર્ડ, આર્નોલ્ડ, સ્વિનર્બર્ન, થૉર્કર, ડિકન્સ, ઇલિઅટ, ગૅસ્કેલ્સ, કિંગ્સલી, મેરેડિથ, હાડિ, મેકોલે, કાર્લાઇલ, ક્રાઉડ, ગ્રીન, થર્લવોલ્સ, ગ્રોટ, ક્રીમૅન, સ્ટૅન્સ, સીલી, લેકી, રસ્કિન, મિલ્સ, સ્પેન્સર, ડાર્વિન, હકઝ્લી, ન્યૂમૅન, મૅનિંગ, માકર્સ; રેલ્વે, પોસ્ટ, તાર, આગબોટ, ટેલિફોન, વીજળી. કેળવણી. મજૂરમંડળો. સમાજસત્તાવાદ. રાષ્ટ્ર-સત્તાવાદ, Socialism.
- વીસમી સદી.
- ઘ. સ. ૧૯૦૧-૧૦—સાતમો એડ્વર્ડ.
- ઘ. સ. ૧૯૧૦—પાંચમા બર્થોર્ડ.
- કારભારો.
- ઘ. સ. ૧૯૦૧-૧૯૦૬—આલ્ફ્રેડ.

ધ. સ. ૧૯૦૬-૮—હેન્રિ કંમ્પબેલ ઍનરેબલ.

ધ. સ. ૧૯૦૮-૧૫—એસ્કિથ.

ધ. સ. ૧૯૧૫-૨૨—કોએલિશન, લોર્ડ જ્યોર્જ મુખ્ય પ્રધાન.

ધ. સ. ૧૯૨૨-૨૪—ઍનર લો ને ઍલ્ફ્રિન.

ધ. સ. ૧૯૨૪—મૅકડોનલ્ડ.

ધ. સ. ૧૯૨૪—ઍલ્ફ્રિન.

જ્યુન, ધ. સ. ૧૯૨૯—મૅકડોનલ્ડ.

હિંદુસ્તાન, ધ. સ. ૧૯૩૬-૧૯૧૯

ધ. સ. ૧૯૩૯-૪૨—પહેલો અધ્યાન વિગ્રહ.

ધ. સ. ૧૯૪૩—સિંધ ખાલસા.

ધ. સ. ૧૯૪૬—ગલંધર દુવાખ ખાલસા. પંજાબ અંગ્રેજ રક્ષણ નીચે.

ધ. સ. ૧૯૪૯—પંજાબ ખાલસા.

ધ. સ. ૧૯૪૯-૫૬—ડેલ્હાઉસિનો કારભાર. નાગપુર, સાતારા, ઝાંસી, અયોધ્યા, ગ્રોમ ને પેગુ, ખાલસા.

ધ. સ. ૧૯૫૬-૫૮—સિપાઈઓનો અળવો. કેનિંગનો કારભાર.

ધ. સ. ૧૯૬૬—અલુચીસ્તાનમાં બ્રિટિશ વગ.

ધ. સ. ૧૯૬૮-૮૦—બીજો અધ્યાન વિગ્રહ.

ધ. સ. ૧૯૮૫—રાવલપીંડીનો દરબાર. કાબુલના અમીર સાથે નવો કરાર.

ધ. સ. ૧૯૮૬—ઉત્તર બ્રહ્મદેશ ખાલસા.

ધ. સ. ૧૯૮૨—નવા સુધારાઓ.

ધ. સ. ૧૯૮૫-૮૮—વાયવ્ય સરહદ ઉપર તોફાનો.

ધ. સ. ૧૯૦૯—નવા સુધારાઓ.

ધ. સ. ૧૯૧૯—નવા સુધારાઓ.

મુખ્ય બનાવો

મજૂરો માટે કાયદાઓ. સ્ત્રીઓને છૂટ.

ધ. સ. ૧૯૦૬—ઇંગ્લંડ ને રશિયા વચ્ચે કરાર.

ધ. સ. ૧૯૦૮—લોર્ડ જ્યોર્જનું બજેટ.

ધ. સ. ૧૯૦૯—દક્ષિણ આફ્રિકાને સ્વરાજ્ય.

ધ. સ. ૧૯૧૦-૧૩—આલ્ફ્રન લડાઈઓ.

ધ. સ. ૧૯૧૧—પાર્લમેન્ટ એક્ટ.

ધ. સ. ૧૯૧૪—મહાયુદ્ધ.

ધ. સ. ૧૯૧૬—રશિયામાં રાજ્યવિપ્લવ.

ધ. સ. ૧૯૧૯—વરસાદનું તહ. હિંદમાં સુધારાઓ.

ધ. સ. ૧૯૨૧—આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય.

મહાયુદ્ધ.

ધ. સ. ૧૯૧૪, જુન, ૨૮—સેરાન્જેવોમાં ઑસ્ટ્રિયાના રાજકુમારનું ખુન.

ધ. સ. ૧૯૧૪, જુલાઈ, ૨૫—સર્વિઆ ને ઑસ્ટ્રિયા વચ્ચે લડાઈ.
જર્મનિની ને રશિયાની દરમ્યાનગીરી. ફ્રાંસ દરમ્યાન.

ધ. સ. ૧૯૧૪, ઑગસ્ટ, ૪—ઈંગ્લેન્ડનું લડાઈમાં ઉતરવું.

બેલ્જિઅમના કિલ્લાઓ જર્મનિના હાથમાં. માર્ન નદીની લડાઈ.

યેપ્રેનું યુદ્ધ. રશિયાની હારજિત. ઇટલિ ને તુર્કી લડાઈમાં. અસ્ટ્રા ઓટિશ હાથમાં.

ધ. સ. ૧૯૧૫—ફ્રાંસમાં લડાઈઓ; રશિયાની હારો; વૉર્સો જર્મનિને કબ્જે. પોલંડમાં જર્મનિ. જર્મનિનાં સખમરીનોનાં તોફાનો. બલ્ગે-

રિયા જર્મનિ સાથે. સંયોનિકામાં મિત્રલશ્કરો. ગેલિપોલનું પ્રકરણ.

ધ. સ. ૧૯૧૬—વર્ડૂ ને સોમનદી આગળ લડાઈઓ. ઑસ્ટ્રિયાની ગેલે-શિયામાં હાર. રમાનિયાની હાર. જટલેન્ડનું નૌકાયુદ્ધ મિત્રરાજ્યોને ગ્રીક મદદ. કુટમાં અંગ્રેજ હાર. ગેલિપોલિની નિરાશા. અરબસ્તાનમાં તુર્કી સામે બળવાઓ.

ધ. સ. ૧૯૧૭—રશિયામાં વિપ્લવ. અમેરિકા લડાઈમાં. ઇટલિની હારો. ગ્રીસમાં મિત્રરાજ્યોના પક્ષમાં બળવો. બગદાદ ને જેરુસલેમ સર.

ધ. સ. ૧૯૧૮—રશિયાના ઑલ્થેવિકોનો જર્મનિ સાથે સુલેહનો કરાર. જર્મનિમાં કાર્થઝર પદબ્રષ્ટ. ઑસ્ટ્રિયા-હંગરિમાં રાજ્યક્રાંતિ. શત્રુઓનું શરણ થવું. અંગ્રેજો દામાસ્કસ ને એલેપોમાં.

તાબેદાર સંરથાનો

મલાયામાં પેનાંગ, ધ. સ. ૧૮૦૦. સિંગાપોર, ધ. સ. ૧૭૧૯.

નોર્થ ઑર્નિઓ; ધ. સ. ૧૮૮૧. સારાવાક, ધ. સ. ૧૮૮૮.

ચીનમાં, હાંગકાંગ, ધ. સ. ૧૮૪૧; વેઈ-હાઈ-વેઈ, ધ. સ. ૧૮૯૮.

પૅસિફિક મહાસાગરમાં, ફિજિ, ધ. સ. ૧૮૭૪. ફૉકલૅન્ડ ટાપુઓ, ૧૮૩૩.

આફ્રિકામાં, સિએરા લિઓન, ધ. સ. ૧૭૮૭; ગોલ્ડ કોસ્ટ, ધ. સ.

૧૮૨૧; દક્ષિણ નાઈગિરિયા, ધ. સ. ૧૮૯૯; આશાંતી, ધ. સ. ૧૮૭૩.

યુગાન્દા, ધ. સ. ૧૮૮૨; ઝાંઝીયાર ને પૂર્વ આફ્રિકા, ધ. સ. ૧૮૯૦.

પ્રશ્નો

What was the state of the franchise in England before

the Reform Act of 1832 ? By what stages has this right been extended since then ?

Review briefly the relations of England with Turkey since the Crimean War.

Describe the important measures of Gladstone's first administration, 1868-1874.

Give a brief account of the career of Mr. Lloyd George.

What were the political and economic grievances of the people of England from the end of the Napoleonic Wars to the middle of the 19th century ? How were they remedied ?

Explain the terms:—Conservative; Liberal; Unionist; Home Ruler and Labourite. Mention illustrious names, representative of each party.

What were the views of Disraeli on (a) the abolition of Corn Laws, (b) the Irish Question, (c) the Eastern Question ?

State the circumstances under which America took part in the Great War and account for the breakdown of Germany in the end.

Give an account of the important political and social reforms introduced in England during the reign of William IV.

Why did the United States of America join the Allies in the recent world-war ?

Sketch the career of Gladstone. In what way did he differ from Disraeli in the Turkish question ?

What were the causes of the recent world-war ? What has been its effect on Russia and Germany ?

Trace the history of political parties in England from 1832 to 1918.

What were the various attempts made to grant home-rule to Ireland ? What has been the attitude of Ireland towards them ?

What were the relations between England and Ireland in the nineteenth century ? How have they been settled ?

રાજ્યવહિવટ ઉપર પ્રશ્નો

What are the prerogatives of the British Sovereign ? How will you show that they cannot be exercised against the wishes of the House of Commons ?

What are the principles observed in the appointment of Cabinet Ministers? Write what you know of the responsibility of ministers before and after the Revolution.

Write what you know of the constitution, function and powers of the House of Commons. What are the relations between the two Houses of Parliament in the matter of money-bills and ordinary bills?

Examine the powers and position of the Crown in the English constitution.

What are the prerogatives of the Crown? How far does the King exercise them?

Estimate the relations of the British Cabinet with the House of Commons.

Describe the procedure by which a private bill becomes law in England.

What is the cabinet? How was it instituted in England? How has it affected the responsibility of ministers? Write what you know of some important coalition ministries.

પરચુરણ નોંધો માટે બાબતો

Write short notes on:—Hampton Court Conference. The Theory of Divine Right of Kings. John Wilkes. Abolition of Slavery. Joseph Chamberlain. Navigation Laws. Pilgrim Fathers. Dorien Scheme. Free Trade. Daniel O'Connell. Benevolences. The Jacobites. The Methodists. Church Reform. The Near East Question. Suppression of Monasteries. Cabal Ministry. Massacre of Glencoe. Persecution of Wilkes. Lord Palmerston. The Dissolution of the Monasteries. The Declaration of Indulgence. The Chartist Movement. The Parliament Act of 1911. The League of Nations. Impeachment and Bill of Attainder. The Peerage Bill. The Holy Alliance. The Old Age Pensions Act. Imperial Conference. Liberals and Conservatives. The Civil List. The National Debt. Appropriation of Supplies. John Wesley. The Freedom of the Press. The importance of the battle of Naseby. William Wilberforce. Whigs and Tories. The importance of the Seven Years War.

प्रकाशकः—

भैरव कृष्णदास नारायणदास एण्ड सन्स.

नाथूरु-सुर
